

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

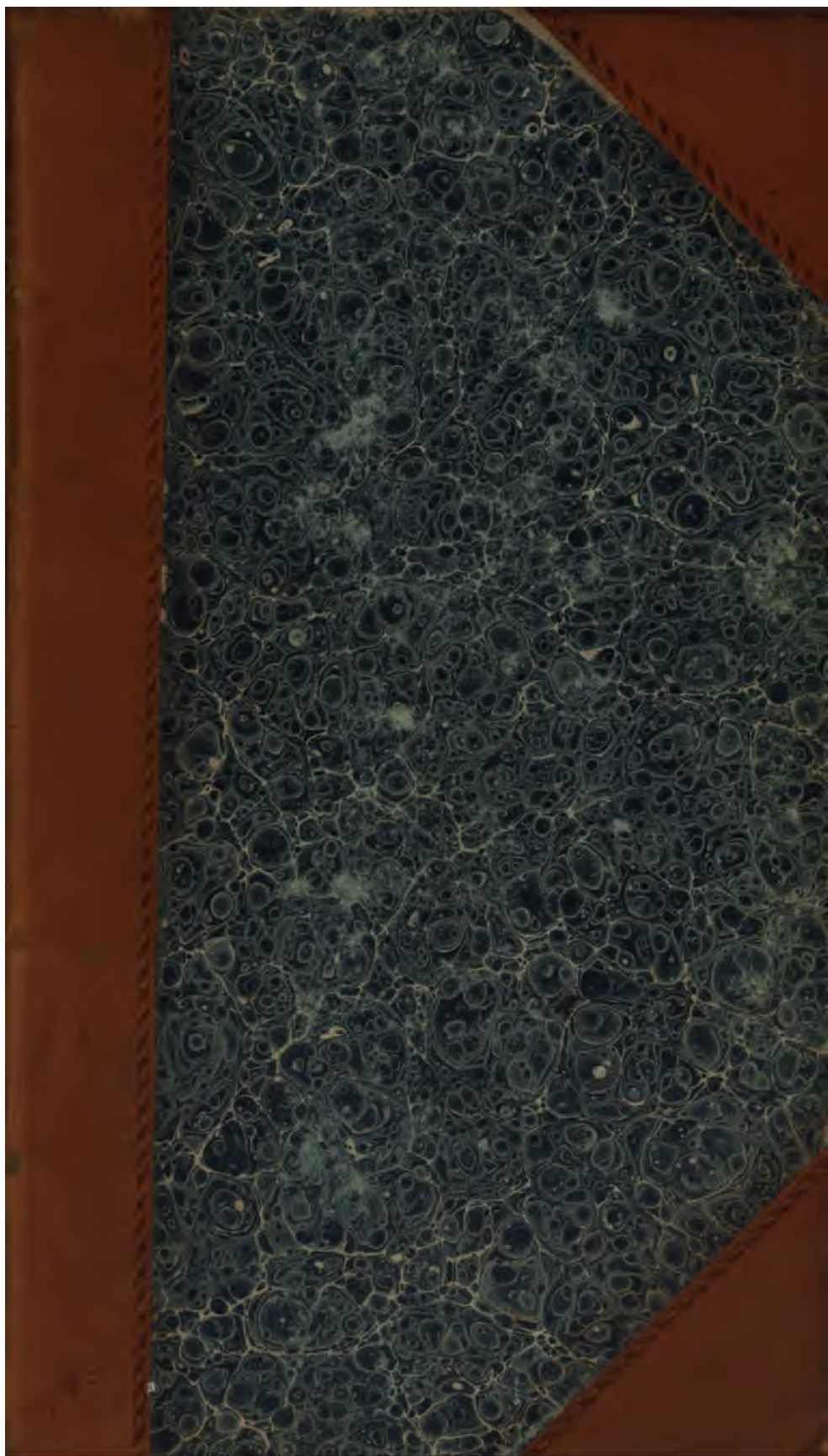
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

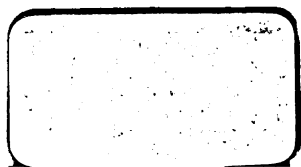
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

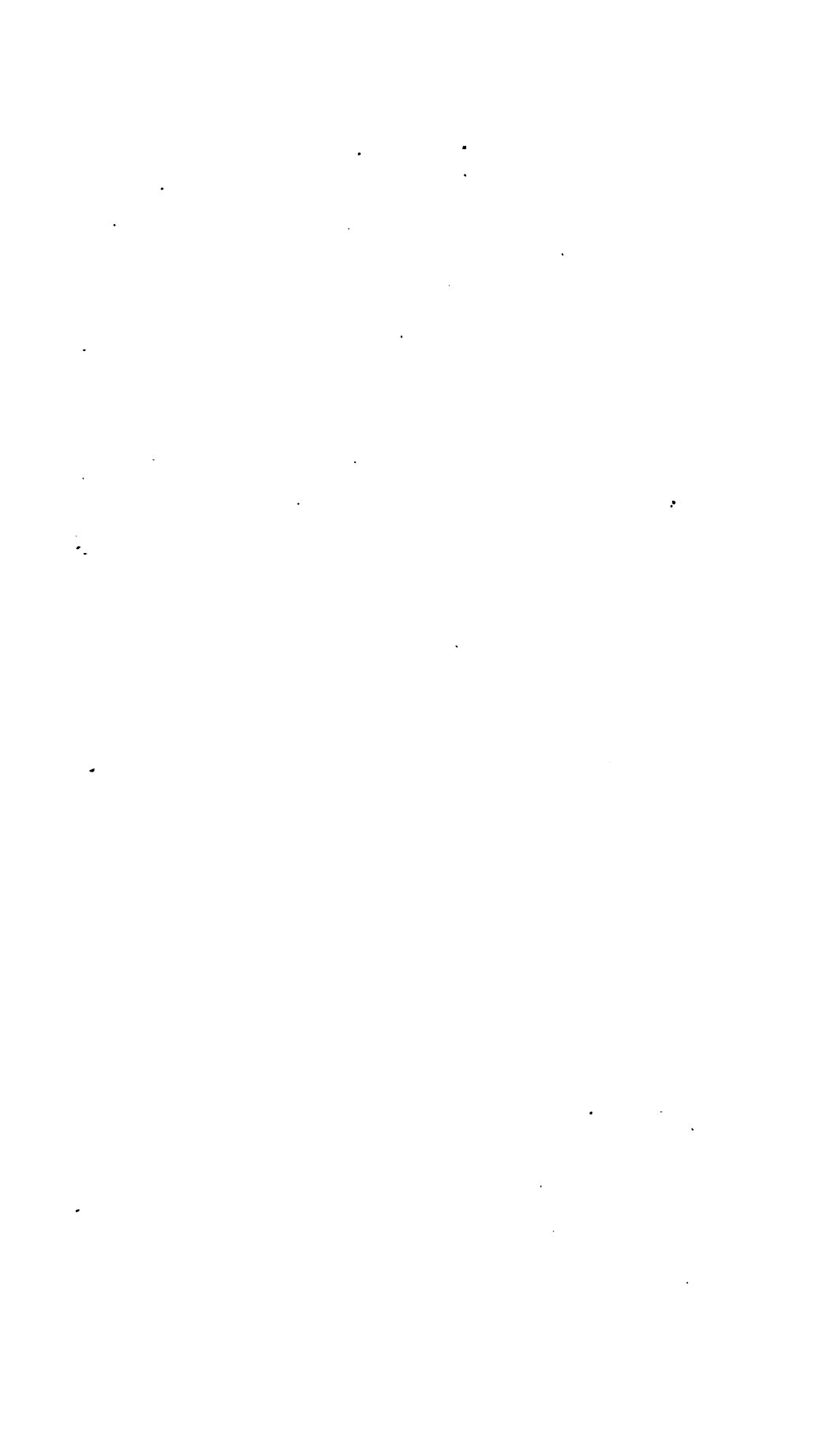
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

48.189.

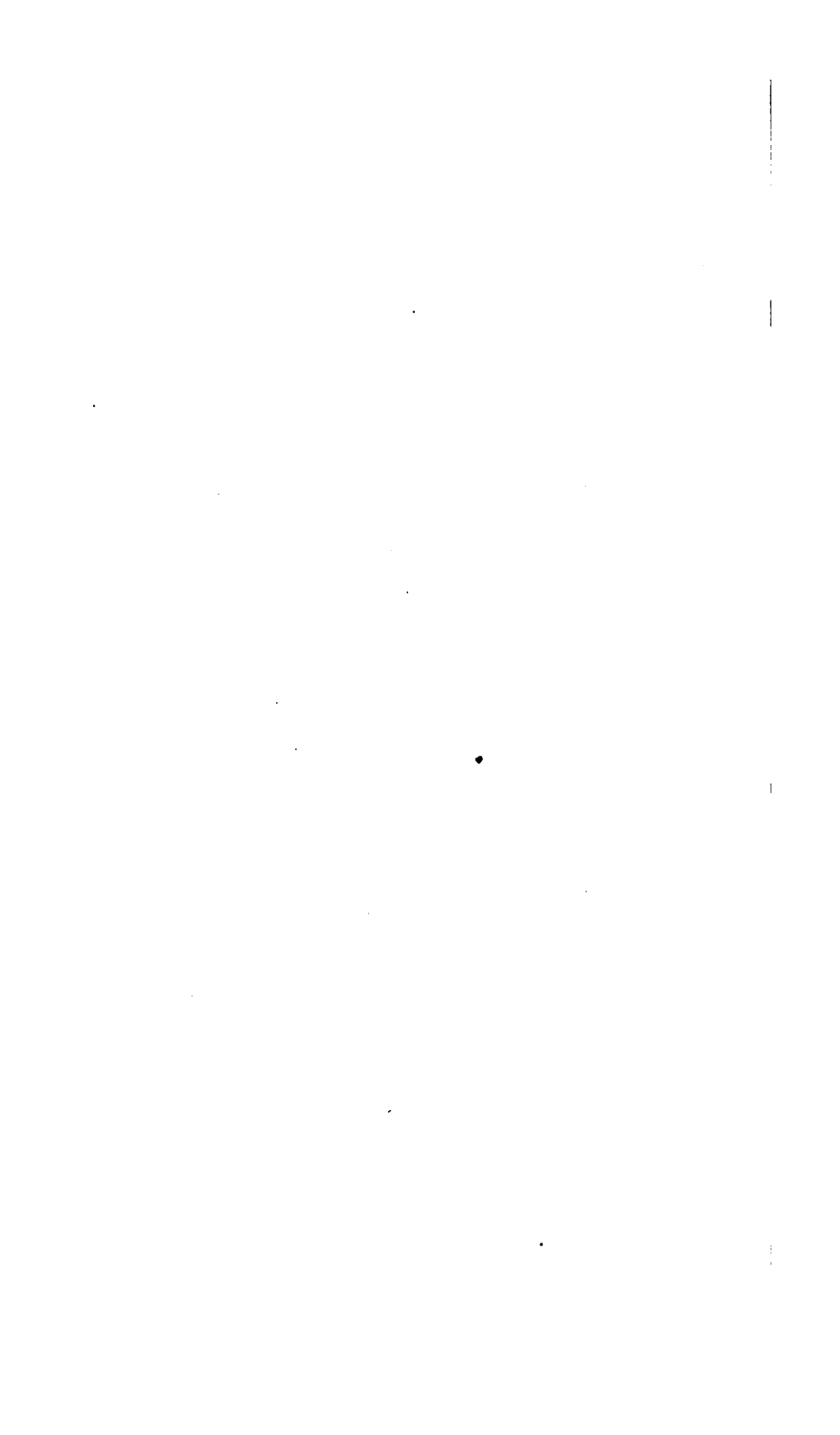

48.189.

INSTITUTIO
THEOLOGIAE DOGMATICAE
EVANGELICAE

HISTORICO - CRITICA.

SCRIPSIT

CAR. LUD. WILIBALD. GRIMM

THEOL. ET PHILOS. DOCTOR ILLIUSQUE APUD JENENSES PROFESSOR
ORDINAR. HONORAR.

J E N A E

SUMTIBUS CAROLI HOCHHAUSENI.

MDCCCXLVIII.

OPTIMO SOCERO SUO

VIRO SUMME VENERABILI

GUIL. AUG. FRID. GENSSLER

**THEOLOGIAE ET PHILOSOPHIAE DOCTORI LIBERALIUM ARTIUM
MAGISTRO SERENISSIMI DUCIS SAXONIAE COBURGENSIS ET GOTHANAE
A CONSISTORII CONSILIIS SUPREMIS RERUM SACRARUM PER
PRINCIPATUM COBURGENSEM ANTISTITI CONCIONATORI AULICO
PRIMO AD AEDEM ST. MAURITII COBURGENSEM PASTORI GYMNASII
CASIMIRIANI QUOD COBURGI FLORET PROFESSORI PRIMARIO
COMPLURIUM SOCIETATUM LITTERARIARUM SODALI**

HUNC LIBRUM

PII GRATIQUE ANIMI TESTEM ET INTERPRETEM

SACRUM ESSE VOLUIT

AUCTOR.

P r a e f a t i o.

Quamquam non exigua institutionum, summarum, epitomarum, theologiam dogmaticam exponentium, copia est: tamen nolite putare, lectores, me, dum novum hunc librum in lucem edo, acta agere et quasi frondes sylvis addere. Defuit enim adhuc liber nostri aevi rationibus adaptatus idemque facili et perspicua latinitate conscriptus, tum tironum studiis, tum vero etiam provectorum, qui religionis nostrae disciplinam breviori conspectu perlustrare cupiunt, commodis inserviens, quo non solum decreta doctrinae ecclesiasticae in scriptis symbolicis proposita accurate enarrarentur, verum etiam praecepta biblica illustrarentur, praetereaque historiae dogmatum lineamenta adumbrarentur et potiorum librorum commentationumque ad res dogmaticas spectantium notitia adderetur. Quum vero in examinatoriis scholis per longam annorum seriem in academia Jenensi a me institutis tironum commoda ac desideria satis nosse mihi videar, nolui illis deesse, qui librum expeterent iis quos diximus usibus destinatum. Etsi enim non ignoro, quibus argumentis nuper haud pauci usum Latinae linguae impugnaverint, nullus tamen justus harum rerum arbiter assensum denegabit iis, quae HAGENBACHIUS, praestantissimus theologus (*Encyklopädie u. Methodol. der theol. Wissenschaften*, p. 45. Ed. II), bene de causis disputat, quae in sacra arte ac disciplina illius linguae usum intra certos fines retinendum suadeant. — De liberalioribus theologiae meae principiis ut uberius disputem, nunc non opus est, postquam turbis illis, quae civilem Galliae et Germaniae formam immutaverunt, frustrata et profligata sunt eorum molimina, qui nostrae tempestatis lucem

praeteritorum seculorum caligine obtenebrare studuerunt. Neque amplius nunc tenebriones, sed nebulones et verberones isti detestandi et impugnandi sunt, qui suo commodo intenti exquisitâ assentatiunculâ gratiam plebis aucupantes malis artibus reverentiam legum exstinguere nec solum securitatis publicae, sed etiam fidei, pietatis virtutisque in hominum animis fundamenta evertere tentant. — In disponendo argumento ipsa propositi mei ratio tulit, ut methodum historico-criticam, § 89 descriptam, sequeretur. — Literaturam denique quod attinet, id maxime doleo, quod, quum institutio mea jam a mense aprili proxime superioris anni typis exscribi coepta sit, non omnes libros et libellos, qui ab illo inde tempore in lucem prodierunt, recensere potui. Ceterum etsi longissime abest, ut proposito meo, quo maxime juvenibus academicis prodesse volui, omni ex parte satisfacisse mihi videar, tamen non prorsus despero, librum meum ne ab eruditioribus quidem sine ullo fructu in usum converti posse idque facillime ab iis quoque concessum iri, qui fugitivis oculis illum inspexerint.

Jenae, d. XXII Julii, MDCCCXLVIII.

C o n s p e c t u s

ordinis rerum expositarum.

Introitus § 1—2.

Prolegomena.

Caput I: *De religione universe spectata.* — § 3. De religionis etymo. § 4. De notione religionis historica. § 5. De religionis nominibus biblicis. § 6. De religionis origine. § 7. De religionis fonte, indole et notione philosophica. § 8. De fide atque scientia. § 9. Aliorum de religionis natura, fonte ac sede sententiae recensentur. § 10. De nexu inter religionem et virtutem. § 11—13. Potiores religionis species. § 14. De religione naturali et revelata.

Caput II: *De religione revelata, potissimum christiana.* — § 15. Variarum revelationis periodi. § 16. De religione patriarchali. § 17. De religione mosaica. § 18. De religionis christianae origine et notione. § 19. De Jesu Christi consilio. § 20. De revelationis notione biblica. § 21—22. Historia ecclesiasticae notionis de revelatione. § 23—26. De supranaturalismo. § 27. De rationalismo. § 28. De supranaturalismi et rationalismi inter se conciliandi studio. § 29. De argumentis, quae pro demonstranda supranaturali religionis christianae origine afferuntur, universe spectatis. § 30. Ipsius Jesu Christi testimonium. § 31. Joannis baptistae testimonium. § 32. De Pauli apostoli ad religionem christianam conversione. § 33. De celeri et fausta religionis christianae propagatione. § 34. Argumenta e miraculis et vaticiniis ducta. Orthodoxa miraculi notio. § 35. Biblica miraculi notio. § 36—37. Historia ecclesiasticae notionis. § 38. Severioris de miraculo notionis censura. § 39—41. Biblicorum miraculorum censura. § 42. De orthodoxa vaticiniorum notione. § 43. De veteris testamenti prophetia. § 44. Notiones N. T. de V. T. vaticiniis. § 45. De N. T. vaticiniis. § 46. Historia ecclesiasticae notionis. § 47. Episcrisis. § 48. De typis. § 49. De *internis* pro demonstranda religio-

nis christianae divinitate et veritate argumentis. § 50. De religionis christianae praestantia. § 51. De accommodatione. § 52. De religionis christianae perfectibilitate. § 53—54. De protestantismo et catholicismo.

Caput III. De scriptura sacra s. bibliologia dogmatica. — Introductio. — § 55. De scripturae s. notione. § 56. Partes scripturae s. § 57. De humana ac divina S. S. auctoritate.

I. De humana S. S. auctoritate. § 58. De authentia, fide et integritate V. T. § 59. De N. T. authentia et integritate. § 60. De historiae evangelicae fide. § 61. De V. T. canone. § 62. De N. T. canone.

II. De divina scripturae s. auctoritate s. de inspiratione. § 63. Orthodoxa inspirationis notio. § 64—66. Biblica doctrina de spiritu s. § 67. Hebraeorum et Judaeorum de V. T. inspiratione notiones. § 68. Notiones N. T. de V. T. inspiratione. § 69—71. Historia dogmatis. § 72. Censura dogmatis. § 73. Scripturae s. affectiones.

Bibliologiae auctarium I. § 74. De S. S. interpretatione. **Bibliol. auctarium II.** De libris symbolicis. § 75. Introductio. § 76—77. Librorum symbolicorum historia, potissimum inter Lutheranos. § 78. De librorum symbolicorum auctoritate. § 79. De constituendae novae formulae symbolicae necessitate.

Caput IV. De theologia dogmatica. — § 80. De notione et partibus theologiae. § 81. De discrimine religionis et theologiae. § 82. Disciplinae, quarum adjumento theologia dogmatica carere non potest. § 83. De nexu inter dogmaticam et moralem theologiam. § 84. De philosophiae in theologia systematica usu. § 85. De theologiae dogmaticae principio. § 86. De articulis fidei. § 87. Dicta probantia. § 88. De apologia fidei. § 89. De theologiae dogmaticae tradendae methodo. § 91—95. Theologiae dogmaticae historia.

Theologiae dogmaticae pars prima.

Doctrina de Deo s. theologia strictissime dicta.

§ 95. Conspectus.

Sectio I. De notione et existentia Dei. § 97. De notione Dei. § 98. De probanda hujus notionis veritate. § 99. Argumentum ontologicum. § 100^a. Arg. cosmologicum. § 100^b. Arg. teleologicum. § 101. Arg. practicum. § 102. Arg. historicum. § 103. Argum. apocalypticum. § 104. De unitate Dei. § 105—106. De theismo et pantheismo.

Sectio II. De natura Dei. § 107. Introductio.

Caput I. *De virtutibus s. attributis Dei* — § 108. Introductio. § 109. Variæ virtutum divinarum distinctiones. — I) Virtutes Dei physicae § 110—112. II) Intellectus divini virtutes § 113—115. III) Voluntatis divinae virtutes § 116—123.

Caput II. *De trinitate Dei*. — § 124—225. Doctrina ecclesiastica. § 126—133. Doctrina biblica. § 134—136. Historia dogmatis. § 137. Censura dogmatis.

Sectio tertia. *De efficientia s. operibus Dei*. § 138. Prooemium. — Cap. I. De creatione mundi § 139—144. Cap. II. De providentia § 145—150.

Doctrinae de Deo auctarium.

Doctrina de angelis s. pneumatologia.

Cap. I. De angelis universe spectatis, potissimum bonis § 151—155.

Cap. II. De daemonibus s. angelis malis § 156—159.

Theologiae dogmaticae pars secunda.

Doctrina de homine s. anthropologia.

Introductio. § 160. Anthropologiae theologiae notio. § 161. De hominis notione et naturae humanae partibus. § 162. De hominis dignitate et supremo fine.

Sectio I. *De statu integritatis.* § 163. De generis humani origine. § 164. Imaginis divinae notio biblica. § 165. Ecclesiasticae notionis historia. § 166. Censura dogmatis.

Sectio II. *De statu corruptionis.* § 167. De peccati notione et natura. § 168. Ecclesiastica doctrina de origine peccati et peccato originis. § 169—172. Doctrina biblica. § 173—174. Historia dogmatis. § 175. Censura dogmatis.

Theologiae dogmaticae pars tertia.

Doctrina de salute per Christum consequenda s. soteriologia.

§ 176. Introductio.

Sectio I. *De salutis administro s. christologia.* Cap. I. De Jesu Christi persona s. de utraque ejus natura, § 178—183. — Cap. II. De utroque Christi statu. — § 184. De utriusque status ratione. § 185. Descensus ad inferos. § 186. Resurrectio J. Chr. § 187. Ascensio in coelum. § 188. Sessio ad dexteram Dei. — Cap. III. De opere s. officio Christi s. de tribus ejus muneribus. § 189. Prooemium. I. Munus Christi propheticum, § 190. II. Munus Christi sacerdotale, § 191—198. III. Munus Christi regium, § 199.

Seccio II. *De salutis a Christo partae oblatione, s. de decretis, operationibus, praesidiis et institutis, quibus Deus homines illius salutis particeps reddit, s. soteriologia arctiore sensu dicta.* —

Cap. I. De praedestinatione, § 200—204. Cap. II. De gratia medicinali, § 205—208. Cap. III. De justificatione (de fide et operibus), § 209—212. Cap. IV. De ordine salutis, § 213. Cap. V. De adminiculis gratiae. § 214. Introductio. I. De verbo Dei, § 215—216. II. De sacramentis. § 217. Notio sacramenti historice et critice exposita. 1) De baptismo, § 218—220. 2) De coena sacra, § 221—224. Cap. VI. De ecclesia, § 225—228.

Seccio III. *De salutis per Christum obtinendae perfectione, s. eschatologia, § 229—233.*

I N T R O I T U S.

§ 1. De notione dogmatis ac theologiae dogmaticae.

Nitzsch: *System der christl. Lehre* p. 51—53. 5 A. — Böhme: *Ueb. d. Begriff der christl. Dogmatik*. In Keil u. Tzschirner *Analekten f. d. Studium d. exeg. u. system. Theol.* II Bd. 3 St. (1815) p. 153 sqq. Mynster: *Ueb. d. Begriff d. christl. Dogmatik*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1831. 3 H. p. 447 sqq.

Δόγμα i. q. τὸ δεδωγμένον, *placitum, decretum*, apud profanos scriptores tum de philosophorum praeceptis et sententiis ¹⁾, tum de magistratum et imperatorum decretis, in sacris libris de imperatorum jussis (Luc. 2, 1. Act. 17, 7), de Christianorum quibusdam ritualibus et moralibus decretis (Act. 16, 4. coll. 15, 20), denique de mosaicae legis praeceptis (Eph. 2, 15. Coloss. 2, 14), nondum ²⁾ vero de praeceptis ad *fidem* pertinentibus dicitur. Antiquissimi ecclesiae patres qualiacunque religionis christianae praecepta *dogmata* ³⁾ et colectivo sensu τὸ δόγμα appellabant. Sed inde a Clementis Alexandrini potissimum tempore verba δόγμα, δογματικόν de solis *fidei* praeceptis usurpari et nominibus τοῦ ἡθικοῦ, πρακτικοῦ, τῶν τοῦ βίου opponi coeperunt ⁴⁾. Qui quidem loquendi usus in ecclesia ita invaluit,

1) Cic. Quaes. acad. IV, 9: „De suis decretis, quae philosophi vocant *dogmata* — quoniam enim id haberent Academici decretum (sententis enim, juxta hoc me *dogma* dicere“) etc.

2) Fuerunt quidem, qui Chrysostomo ac Theodoro praeceptis Ephes. 2, 15. δόγματα de praeceptis ad *fidem* pertinentibus intelligerent ibique *morum* et *fidei* praecepta sibi opponi censerent. Sed haec interpretatio et cum universae doctrinae paulinae mente et cum nexu sententiarum illius loci apertissime pugnat.

3) Ignat. ad Magnes. c. 13: Σπουδάσετε οὖν βεβαιωθῆναι ἐν τοῖς δόγμασι τοῦ κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων.

4) E dicendi usu prorsus singulari, quem Eulogius, archiepisc. alex., apud Photium c. 230 commendavit, Basilius Magnus de spir. sancto c. 27 δόγματα de esotericis, κηρύγματα de exotericis religionis christianae praeceptis intellexit.

ut nunc plerumque *fidei christianae decreta* in publicis ecclesiarum formulis sancita *dogmata* appellentur. Sed nihil impedimur, quominus eo nomine cum multis theologis omnino *fidei christianae placita* ⁵⁾, inprimis *accurate et subtiliter exposita*, ⁶⁾ significemus. Proinde *theologia dogmatica* ⁷⁾ est *docta et subtilis* ⁸⁾ *fidei christianae placitorum expositio*, quae, prouti placita aut e libris sacris aut e scriptis symbolicis petuntur, aut *biblica* ⁹⁾ est aut *ecclesiastica*.

5) Nitzsch l. c. p. 51: „Die Grundwahrheiten des Evangelium, die zuerst angenommen werden müssen und ohne die es keine christl. Rechtgläubigkeit giebt.“

6) *Dogmaticae methodi* nomine primum significatur accurata et subtilis meditando ratio, qua quis a certis principiis exordiens singula alicujus disciplinae praecepta exquisitis argumentis confirmat, apteque inter se connectit ac disponit. Quum vero in philosophando permulti cancellorum, quibus cognitio humana circumscribitur, parum memores a principiis arbitrariis neque satis exploratis exordirentur, eorumque lubrico fundamento totam doctrinam superstruerent, factum est inde, ut inter philosophos *dogmaticae* rationis nomen malo sensu diceretur de arbitrario philosophandi modo, cui, ut olim *sceptica*, ita nunc *critica*, a Kantio potissimum illustrata, adhibita et commendata, opponitur.

7) *Theologiae dogmaticae* nomen, quo primum L. F. Reinhardus, theol. altorf., in „Synopsis theologiae dogmaticae“ 1659 usus est (quum jam Petavius Jesuita inscriptione operis sui „de dogmatibus theologicis [Par. 1644] praeiverat), inprimis per duumviros celeberrimos, Pfaffium, Tubingensem, et Budden, Jenensem (cf. § 93, not. 8), invaluit. Antehac nomina *theologiae* nude dictae, *institutionis religionis christianae*, *locorum theologicorum*, *theologiae positivae*, recepta erant.

8) *Docta* dicitur expositio, cujus argumentum ex ipsis fontibus repetitur et eruditionis apparatu firmatur; *subtilis*, cujus singulae notiones et praecepta accurate explicantur, argumentis philosophicis confirmantur, ad summum quoddam principium referuntur apteque inter se connectuntur.

9) *Theologia dogmatica biblica* valde differt ab ea disciplina, quae nostro aevo nude *theologia biblica* vocatur. Haec enim *mere historica* disciplina est, qua notiones Hebraeorum, Judaeorum, Christi, apostolorum ceterorumque N. T. scriptorum de Deo rebusque divinis ex ipsorum mente exponuntur, quo modo conceptae atque e se ipsis deinceps pro cuiusvis temporis ratione explicatae, emendatae, auctae fuerint, docetur, non alio ordine, nisi quem ipsa notionum historia per singularum aetatum vicissitudines secuta est, nec quidquam quaerens de earum dogmatica veritate. Quae disciplina, aptius *historia notionum biblicarum ad religionem spectantium* appellanda, ibi desinit, ubi dogmatum historia incipit. Contra *theologia dogmatica biblica* est *philosophico-historica* disciplina, qua notiones biblicae ad rectae rationis normam ita examinantur, ut ea, quae per se vera ideoque omnibus omnium temporum hominibus conveniunt, ab his secernantur, quae solius biblici aevi rationibus accommodatae fuerunt, ea autem, quae ad hanc normam eruta sunt, philosophiae robore firmantur, ad certum principium referuntur, et in artis formam rediguntur. Theologiae biblicae cum theologia dogmatica biblica prorsus eadem ratio est, ac theologiae symbolicae cum ecclesiastica theologiae dogmaticae forma.

§ 2. *De prolegomenis in theologiam dogmaticam.*

Quemadmodum, ut rei natura fert et postulat, in cuiusvis disciplinae vestibulo de argumenti pertractandi *genere, fontibus et recta dispositione* agitur: ita etiam theologiae dogmaticae eae praemittendae sunt quaestiones, e quarum disputatione totius disciplinae et singularum ejus partium recta cognitio et expositio pendet (*Prolegomena*), h. e. quaestiones de religione universe spectata, de religione revelata, potissimum christiana, de religionis christianae fonte historico s. de scriptura sacra *), denique de theologiae dogmaticae systemate recte constituendo.

*) Quum scriptura sacra *fons* religionis christianae neque vero fidei objectum sit, parum recte plerique theologi bibliologiae in ipso theol. dogmaticae systemate locum tribuunt.

PROLEGOMENA.

Joan. Musaei *Introductio in theologiam, qua de natura theologiae naturalis et revelatae itemque de theologiae revelatae principio cognoscendi primo, scriptura sacra, agitur.* Jen. 1679. — de Wette: *Ueber Religion u. Theologie.* Berlin 1815. — Baumgarten-Crusius: *Einleitung in das Studium der Dogmatik.* Leipz. 1820. — Friedr. Fischer: *Zur Einleitung in die Dogmatik der evangel.-prot. Kirche.* Tübingen 1828. — Alihn: *Einkl. in d. Stud. d. Dogm.* Leipz. 1837. (Auctor hujus libri Herbarti disciplinam sequitur.)

Caput I.

De religione universe spectata.

Herder: *Von Religion, Lehrmeinungen u. Gebräuchen.* Leipz. 1798. — Schleiermacher: *Ueber die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern.* Berlin (1799) 1831. 4 Aufl. — Amad. Wendt: *Die Religion an sich u. in ihrem Verhältnisse zu Wissenschaft, Kunst, Leben u. zu den verschiedenen Formen derselben.* Sulzb. 1813. — Benj. Constant: *De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements.* II Tomi. 1825. Deutsch von Phil. Aug. Petri. 2 Tom. Berl. 1824. 27. — de Wette: *Ueber die Religion, ihr Wesen, ihre Erscheinungsformen u. ihren Einfluss auf das Leben.* Vorlesungen etc. Berlin 1827. — Ludw. Noack: *Mythologie u. Offenbarung. Die Religion in ihrem Wesen, ihrer geschichtl. Entwicklung u. absoluten Vollendung dargestellt.* I Thl. Die Religion in ihrem allgemeinen Wesen u. ihrer mytholog. Entwicklung. Darmstadt 1845. II Thl.: *Die absolute Religion, oder die vollendete Offenbarung Gottes in der Menschheit.* 1846. [Auctor libri religionis indolem, naturam et formas ex hegelianae philosophiae liberius conformatae principia dijudicat.]

§ 3. De religionis etymo.

Nitzsch: *Ueb. d. Religionsbegriff der Alten,* in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studien u. Kritiken.* 1828. 3 u. 4 H. — J. G. Müller: *Ueb. Bildung u. Gebrauch des Wortes religio,* in eodem promptuario 1835. 1 H. — Hahn: *Commentat. de religionis et superstitionis natura.* Vratisl. 1834. — Dietrich: *De etymologia vocis religio.* Schneeb. 1836. — Leidenroth: *Lexici latini etymologici specimen* (Lips. 1836) p. 35 — 38. — Ejusd. *Commentat. in Jahn: Neue Jahrb. f. Philologie u. Pädagogik; 3 Supplbd. 3 Hft.* (1835) p. 455 sqq. — C. F. Bräunig: *Religio nach Ursprung u. Bedeutung erörtert.* Leipz. 1837. — Redlob: *Sprachl. Abhandl. zur Theol.* Leipz. 1837. Nr. 1. — Fleck: *Dogmatik I,* p. 1 — 11.

De religionis etymo theologi et philologi vehementer dissentiunt. Ut Massurium Sabinum mittamus, qui

Gellio (N.A. 4, 9) narrante *religiosum*, h. e. quod propter sanctitatem aliquam remotum ac sepositum est, a *relinquendo* deduxit, Lactantius¹⁾, cui praeter plerosque veteres theologos nuperrime Hahnus, Redslobius et alii assentiunt, religionem, quia pietatis vinculo Deo nos obstringat ac religet, a *religando*, Cicero²⁾ autem, quocum recentiores longe plurimi faciunt, a *relegendo* s. *religendo* h. e. diligenter retractando ea, quae ad deorum cultum pertineant, dictam censet³⁾. Etsi Lactantii sententia argumentis haud contemnendis, in primis eo defendatur, quod *ligandi*, *vincendi*, *vinculi* aliaque id genus vocabula non raro de rebus ethicis obveniant:⁴⁾ tamen Cicero⁵⁾ sententiae ut adstipulemur, permovet nos prima et propria religionis vocabuli de rebus non sacris dicti significatio⁵⁾, quae est:

1) Instit. div. IV, 28: „Hac condicione gloriemur, ut generanti nos Deo justa et debita obsequia praebamus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo religiosi sumus; unde ipsa *religio* nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a *relegendo*. — Diximus, nomen religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus *religaverit* et pietate constrinxerit, quia servire nos ei ut domino et obsequi ut patri necesse est.“ — Cum Lactantio fecerunt Hieronymus in Amos. c. 9, Augustinus Retract. I, 13; de vera relig. c. 55 et Isidorus Orig. VIII, 2: „Religio appellata, quod per eam uni Deo religiosus animas nostras ad cultum divinum vinculo serviendi.“

2) Nat. Deor. 2, 28: „Qui omnia, quae ad deorum cultum pertinent, diligenter retractarent et tanquam *relegerent*, sunt dicti *religiosi*, ex *relegendo*, tanquam a diligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes; ut elegantes ex eligendo, his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem quae in religioso.“

3) Alio sensu quam Cicero Augustinus de civit. Dei 10, 4 vocem ab eodem etymo deduxit: „Ipse fons nostrae beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes vel potius *religentes* (amiseramus enim *negligentes*), hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus“ etc.

4) Huc pertinent verba et dictiones: *obligare*, *obstringere*, *vinculo religionis tenere* (Cic. Balb. 15, 84); *obstringit religionem voti* (Cic. Att. 12, 43), *religione vinctum et adstrictum esse* (Cic. Verr. 2, 4) etc.; et quae oppositi sensus sunt: *religionem exolvere*, *religionum nodis homines solvere* (Lucret. I, 981) etc. — Vulgo quidem contenditur, *religandi* verbum nusquam tropico sensu usurpari; sed cf. Cic. Tusc. III, 17: „quae (virtus) si extrinsecus *religata* pendeat, et non oriatur a se et rursus ad se revertatur“ etc.

5) Quam Müllerus loco cit. nabe exemplorum comprobavit. Plurimae duplici modo peccant, tum quod quam quisque de religionis natura notionem concepit, ei vocabuli etymologiam accommodare studet, tum quod *omnia* substantiva verbalia in syllabam *to* exeuntia a supinis verborum deducta putantur. At vero etiam permulta ejusmodi substantiva ita formantur, ut verborum radicibus syllaba *to* adjungatur, velut ambagio, obsidio, capto, legio, regio, optio, adoptio, rebellio, opinio, potestudo, ita quidem, ut si solem analogiam spectaveris, religionis nomen eodem jure et a *religando* et a *religendo* repeti possit.

sollicitudo, meticulosa trepidatio, dubitatio, cautio nihil temere aut injuste agendi, Scheu, Bedenklichkeit, Scrupulosität, Gewissenhaftigkeit, unde luculenter patet, vocabulum a *relegendo*, i. e. *iteratis vicibus legere, diligenter reputare, animo volvere*, repetitum esse, atque ad hominis necessitudinem cum rebus divinis translatum pavorem significasse, quo remotioris antiquitatis homines in naturae divinae qualiscunque notione sibi informanda correptos fuisse verisimillimum est, id quod etiam graecarum et hebraearum vocum de religione usitatarum, *θεοσέβεια, εὐσέβεια, δεισιδαιμονία*, יִרְאַת יְהוָה, analogia egregie comprobatur. Accedit, quod Romani ejusmodi pavorem in credendis observandisque prodigiis et ominibus perspicue prodebant atque primum quidem *religionis* voce de iis potissimum, quae ad externum cultum, ad omina et auspicia, pertinerent, et posthac demum eodem, quo apud nos patet, latiore sensu utebantur. — Ingeniosius et speciosius quam verisimilius nuper Leidenrothus, cujus sententiae Braeunigius calculum adjecit, religionis vocem ab obsoleto quodam nec nisi in *diligendo, intelligendo* et *negligendo* conservato verbo *ligere*, h. e. *videre* (angl. *to look*, sanscr. *lok*, germ. *lügen*) deducendam esse atque idem quod nostrum *zurückschauen, respectum, reverentiam*, significare conjecit⁶⁾. Nam qui timeant, eos respicere solere, ne quid sibi ex improvviso acci-

6) Mirandam esse *Leidenr.* assertit litteram vocalem *i* in religionis voce, si ea a *relegendo* deducatur, quum in substantivis et adjectivis, quae a verbis compositis originem trahant, semper simplicia verbi vocalis redeat, v. c. tangere, contingere, contagio; agere, exigere, exagium; agere, ambigere, ambagio. Sed regula, quam proposuit, non ubique sibi constat, quod probant exempla: cadere, excidere, excidium; specere, (verbum obsoletum) suspicere, suspicio; lacere, dellicere, deliciae. Deinde *Leidenr.* contendit, si discesserimus a Nigidii Figuli versiculo: *religentem esse oportet, religiosum nefas*, et a dicto Augustini: *Deum religentes, amiseramus enim negligentes*, nusquam inveniri *religere*, sed semper *relegere*. Relinquendum est philologiae investigare, annon usquam in codd. mss. etiam illa forma reperitur. Ciceronis et Nigidii Figuli auctoritas certe probat, romanas aures non tam religiosas fuisse, ut in deductione vocabuli a *religendo* = *relegendo* offenderent. — Denique *L.* etiam hoc monet, omnium verborum ex *legendo* et praepositionibus compositorum perfecta exire in syllabam *gi*, trium autem verborum *intelligendi, negligendi* et *diligendi* in *xi*. Quod argumentum nihil probat. Namque sine dubio haec perfecti forma in *xi* (quae aoristo graeco ἔλεξα respondet), e graeco sermone una cum verbo λέγειν (proprie id quod nos dicimus *legen*, ex qua primitiva verbi notatione pro vario sensu, quo eam Graeci et Romani sibi informabant, tum *dicendi* tum *legendi* significationes prodierunt) in latinum sermonem translata, antiquior fuit et omnibus verbis e *legendo* compositis communis, posthac autem longo usu ita emollita est, ut *s* in syllaba *xi* elideretur ac tantummodo in tribus illis verbis servaretur.

dat ⁷⁾. Inesse vero etiam in vocabulo vim *venerationis* ideoque religionem esse respectum timori et verecundiae conjunctum, ad aliquid sanctum, arcanum et sublime pertinentem. Ita quod ad sensum nomini religionis subjectum attinet, haec sententia cum illa, quam nos approbavimus, prorsus convenit.

§ 4. De notione religionis historica.

Discernitur *historica* religionis notio a *philosophica*. Illa ex omnium historicarum religionum comparatione hauritur notarumque his religionibus communium complexu continetur; *philosophica* autem s. *idealis* notio ex animi humani per se spectati natura atque legibus repetitur. — E notione historica religio *animi humani habitus* est ad naturam qualemcumque homine superiorem tamquam divinam pertinens ¹⁾. Vix enim ulla tam fera ac barbara gens reperitur, quae non aliqua superioris naturae opinione imbuta sit eique vitam accommodare studeat. Quae experientia nonnullorum narrationibus de gentibus quibusdam cujuslibet religionis expertibus minime refellitur. Vehementer enim dubitandum est, num peregrinatores vitam illarum gentium recte observaverint observandique praesidiis instructi fuerint. Accedit, ut, etiamsi vel maxime voluissent, tamen intimos animorum recessus et motus observare non potuissent. Etiamsi vero ponamus, illas gentes omni religione destitutas esse, minime tamen *indoles* religiosa iis abjudicari potest. — Omnis autem religio numinis qualiscunque notitiâ (*cognitio-*

7) At vero timidi non solum respicere, sed *circumspicere* solent, ut undecunque se tutos sentiant.

1) Cic. de Invent. II, 53: „Religio est, quae superioris cujusdam naturae, quam divinam vocant, curam ceremoniamque affert.“ Definitio aliquamdiu plerisque theologis probata, qua religio *certus modus Deum cognoscendi et colendi* dicebatur, tribus vitis laborat, primum quod ea amplior notio, cujus species religio est, parum accurate indicatur; quid enim illud sibi vult: religionem esse *certum modum*? (Nitzsch *System* p. 7 sq.: „Die gewöhnliche, aber nicht alte Begriffserklärung — erklärt im Grunde nichts, sondern deutet an, dass es in der Offenbarung Gottes oder in den Entwicklungen der ursprünglichen religiösen Anlage ein Mannichfaltiges gebe“). Deinde definitio illa ad solum monotheismum quadrat. Denique vituperandum est, quod religionis partes, Dei cognitio et cultus, distinguuntur neque ad communem notam revocantur. Quas vitia definitione supra allata evitasse nobis videtur. — Nitzsch l. c. p. 7: „Die Relig. ist nicht eine Art Gott zu erkennen und zu verehren, sondern eine Art zu erkennen, zu denken, zu handeln, zu fühlen, welche das Göttliche zum Gegenstande, zum Grunde, zur Absteht hat.“

ne²⁾ Dei) continetur, qua hominis animus ita afficitur, ut cogitata, sensa et acta ad illud numen referre studeat (*cultus Dei*), unde *theoretica* et *practica* religio distinguitur. Cultus aut cogitatis et sensibus ad Deum relatis (*c. internus*), aut actionibus tum moralibus tum symbolicis, h. e. ceremoniis (*c. externus*), exhibetur. — Denique duplici sensu religio *objectiva* et *subjectiva* sibi opponuntur. Si enim notiones ad naturam divinam spectantes una cum praeceptis de ejus cultu tamquam objectum cogitantur, religio *objectiva* idem est ac *religionis doctrina* s. complexus notionum ad naturam divinam cognoscendam et colendam spectantium; religio *subjectiva* ea, quam homo animo tenet vitæque et moribus declarat. Quo quidem sensu plurimi discrimen intelligunt. Si vero objecti nomine ipsum divinum numen intelligitur, religio *objectiva* dicitur quae ideae summi numinis consentanea est, h. e. verissima et perfectissima religio; *subjectiva*, quae a summa perfectione propius remotiusve abest. Religio *objectiva*, quae pluribus communis publica auctoritate gaudet, *rel. publica* dicitur.

§ 5. De religionis nominibus biblicis.

In sacris litteris nulla vox reperitur, quae *religionis* vocabulo eo quo a nobis intelligitur sensu omni ex parte respondeat. *Θρησκεία* enim, quod in interpretatione vulgata *religionis* nomine redditur, et a graecis ecclesiae patribus latiore sensu de religione dicitur, *cultum Dei*¹⁾ significat, Jac. 1, 27. coll. v. 26, Col. 2, 18. Act. 26, 5. Ceteris autem vocibus et locutionibus, quas theologi commemorare solent, singula tantum momenta atque partes religionis, hebraicae potissimum et christianae, significantur. Et primum quidem de religionis parte magis *theoretica* dicuntur *יְרֵאָה*, Dei voluntatis et praeceptorum cognitio Hos. 4, 1. 2. al. loc.; *γνώσις* et *ἐπιγνώσις τοῦ Θεοῦ*, in N. T. τοῦ μυστηρίου, h. e. salutaris consilii, quod Deus per Christum executus est, notitia, Eph. 1, 17. alibi; *γινώσκειν τὸν μόνον ἀληθι-*

2) Cognitionis vocabulum h. l. latiore sensu accipitur, quo nos dicimus *für wahr halten*, quemadmodum jam Albertus Magnus Deum *cognoscit* quidem posse, sed non *comprehendit* bene docuit. A baellardo autem res divinas *cognoscere* aliquid multo superius esse videbatur quam *intelligere*; illud fieri posse negavit, hoc asseruit.

1) Quod ex addito genitivo objecti intelligitur: Sap. 14, 27; *εἰδῶλον θρησκείας*; Euseb. H. E. VI, 41: *θρησκ. τῶν δαιμονίων* et permultis Josephi locis *θρησκ. τοῦ Θεοῦ*. Inter varias de etymo vocabuli conjecturas ea nobis maxime arridet, qua illud verbo *θρέω*, *τρέω*, prae sacro pavore contremiscere, cognatum esse dicitur; cf. Passow s. v.

νὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλεν Ἰησοῦν Χριστόν Joh. 17, 3; ἐπίγνωσις ἀληθείας τῆς κατ' εὐσέβειαν, evangelicae veritatis cognitio ad pietatem excitandam et promovendam spectans et accommodata Tit. 1, 1. De religione *practica* haec obveniunt: אֱת הַתְּהִלָּה אֶת הָאֱלֹהִים 1 Mos. 5, 24. 6, 9; הַתְּהִלָּה לְפָנֵי יְהוָה 1 Mos. 17, 1. 24, 14. 24, 40. 48, 15. 1 Reg. 2, 4; הַלֵּךְ בְּתוֹרַת יְהוָה Ps. 119, 1; πορεύεσθαι ἐν ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιομασί τοῦ κυρίου Luc. 1, 6; θεοσέβεια, εὐσέβεια (praeter Act. 3, 12 frequentissime in epistolis pastoralibus et 2 Petr. *)); יִרְאַת יְהוָה, φόβος τοῦ θεοῦ, reverentia erga Deum; πίστις, fides, qua creditur. — Sensus magis *objectivo* obveniunt: δεισιδαιμονία Act. 25, 19; πίστις, fides, quae creditur, s. fidei christianae doctrina Act. 6, 7. Jud. 3, 20; ὁμολογία, confessio s. confessionis argumentum Hebr. 3, 1; אֲמָת יְהוָה vera morum disciplina a Deo praescripta Ps. 25, 5. 26, 3; ἀλήθεια, religio christiana tamquam veritas per se spectata Joh. 8, 32. 2. Cor. 4, 2 et potissimum in pastoral. epp.; יְהוָה רֵךְ רֵךְ religio a Deo praecepta tamquam vitae norma Ps. 25, 4. 27, 11. al. loc., quemadmodum in N. T. ὁδός de re christiana dicitur Act. 9, 2. 19, 9. 23, 22, 4; עֲבָרָה s. יְהוָה עֲבָרָה, λατρεία, externus Dei cultus 2 Mos. 12, 25 sq. 2 Chron. 35, 16. Rom. 9, 4 al. loc., in N. T. qualiscunque actio aut agendi ratio, qua homo Deum colere studet, Jo. 16, 2. Rom. 12, 1; בְּרִית דִּיאֲשָׁמָה, h. e. necessitudo Deum inter Israelitasque Mose intercessore ita constituta, ut populus obedientiae legibus divinis praestandae obligaretur, Jehova autem potentissima sua tutela eum prosequi promitteret 2 Mos. 24. 3 Mos. 26, 42. 45. al. loc. *), quae foederis notio Matth. 26, 28 ad rem christianam latiore et laxiore sensu transfertur tamquam religionis institutionem, quum in causa christiana omnia ita ad gratiam Dei referantur, ut cujuslibet conditionis et officii, quo Deus erga homines obstringatur, notio prorsus removeatur. Si quis autem *foederis* notionem sensu magis proprio intellectam rei christianae ingenio accommodare voluerit, ei dicere licet, foedere ab hominibus per Christum cum Deo inito illos

2) Praeunte Eichhornio nuper Baurus (*dle Pastoralbriefe des Ap. Paulus etc. Tüb. u. Stuttg.* 1836 p. 122), εὐσεβείας vocabulum in his epistolis ex patrum ecclesiasticorum loquendi usu simpliciter religionem christianam significare perperam contendit.

3) Jam ad necessitudinem Deum inter et patriarchas constitutam imago transfertur 1 Mos. 9, 9 sqq.

fidei Christo habendae se obligasse, Deum vero gratiam et salutem iis promississe. — Praeterea notionis de religione veluti circumlocutio in dictione יהיה ייִרָאָה יִרְעָה Jes. 11, 2 cernitur. In posterioribus autem, imprimis apocryphis V. T. libris haud raro σοφίας, חכמה, nomine fere eadem comprehenduntur, quae religionis nomine significamus ⁴⁾. Summum denique et maxime expetendum religiosae vitae a Christo excitatae fastigium est ἐν εἶναι ἐν τῷ θεῷ τῷ πατρὶ ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστῷ Jo. 17, 21. 1 Jo. 5, 21. et κοινωνία μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, coll. V. 6. 1 Cor. 1, 9.

§ 6. De religionis origine.

Ph. Ch. Reinhard: *Abriss einer Geschichte der Entstehung u. Ausbildung religiöser Ideen.* Jena 1794. — C. Weiller: *Ideen zur Geschichte der Entwicklung des religiösen Glaubens.* München 1808—12. 3 Bde.

Inter quaestiones de religionis origine et fonte ita discernimus, ut illa, quae historica est, in prima initia, quibus religio antiquissima hominum aetate se expromserit, et in praesidia, quibus in animis excitata sit, inquiramus; quaestione autem de fonte, quae philosophica est, quasnam religio in animo humano universe spectato radices habeat, indagemus. — In priore quaestione solvenda videndum est, ut viam mediam teneamus inter superstitiones et impias sententias. Inter illas maxime notanda est orthodoxorum theologorum opinio de perfecta religione jam protoplastis post lapsum patefacta (§ 15), e cujus depravatione ethnicae religiones prodierint ¹⁾. Quae opinio idoneis rationibus destituitur. Experientia autem, quam solam habemus in hac re magistram, docet, humanam culturam, etsi apud singulos populos singulis aetatibus regrediatur, tamen universe spectatam a tenuibus et vix conspicuis initiis paulatim ad perfectiora progressam esse, unde primos homines, licet innocentes

⁴⁾ Cf. Grimm: *Commentar üb. d. Buch d. Wetschell* (Leipz. 1837) p. XVII.

¹⁾ Simillima est, quam scholae romanensis appellatae (*romantische Schule*) socii, Schellingius (*Methode des akademischen Studium* p. 167—69), Frid. Schlegelius, Kaunius, Rixnerus, Windischmannus, alii, profitentur, sententia, qua primi homines perfectissimae religionis, artis et philosophiae donis, celsiorum uinum institutione acceptis, gaudebant. Neque apud veteres defuerunt, qui homines, quo propius ab ortu et divina progenie abessent, eo melius res divinas perspexisse censerent. Cf. Plato Phileb. p. 142 ed. Bekk. Cic. Tusc. I, 12.

fuerint, omni tamen cultura destitutos fuisse, summa cum probabilitate conjicitur. Neque Sociniani audiendi sunt, qui ad dubia vel opinata nationum omni religione destitutorum exempla (§ 4) provocantes omnino omnem religionem a miraculosa Dei revelatione repetendam esse censuerunt. Quibus commentis contraria sunt impia eorum decreta, qui religionem aut e stolidi hominum de aequalibus suis optime meritum et post mortem ad divinum honorem evectorum reverentia²⁾, aut e sacerdotum fraude repeterent, aut eam a sapientibus viris reipublicae causa inventam docerent, ut quos ratio non posset, eos religio ad officium duceret³⁾. Quibus opinionibus non solum religionis diuturnitas et stabilitas⁴⁾, sed etiam maxime sancta illa necessitas obstat et firmitas, qua persuasio de natura quadam hominibus superiore cujuslibet incorrupti hominis menti inhaeret. Rectius itaque jam apud veteres ii judicarunt, qui in ipsa animi humani lege et natura religionis originem quaerent. Neque a vero aberrarunt, qui religionem in animis aut timore⁵⁾ aut amore⁶⁾ primum excitatum esse putarent. Utraque enim animorum affectio ad communem imbecillitatis sensum, aut naturae terroribus aut beneficiorum usu excitatum, redit, quo prisci homines superiori numini se subjectos esse intelligere coeperunt. Etsi igitur timorem religionis initium vel primum ejus documentum fuisse non temere docetur, tamen e timore religionem prodiisse vel timorem ejus causam ac fontem fuisse perperam putatur. Rudis enim timoris affectio non diu animos constringit, remotaque timoris causa ipse timor exstinguitur, proinde extincto timore religionem interiisse necesse fuisset⁷⁾.

2) Quae fuit Persaei Stoici (Cic. Nat. deor. 1, 15) et Euhemeri (Cic. Nat. D. 1, 119) opinio. Similem de *idololatriae* origine sententiam profitetur auctor libri Sapient. 14, 15 ss. Nuper Car. Franc. Dupuis († 1809) in libro: *Origine de tous les cultes ou la religion universelle* (12 Tomi. Paris. 1794) omnium positivarum religionum originem tum ad sacerdotum fraudem, tum ad inculcorum hominum naturae vires personarum formis induendi consuetudinem referre studuit.

3) Quod Critias, Socratis discipulus, opinatus est. Cf. Cic. Nat. D. 1, 42. Sext. Empir. IX, 17. 54.

4) Cf. Cic. Nat. D. II, 2, 5.

5) Cf. Lucret. V, 1217 sqq. Petron. Sat. fragm. V, 872. ed. Burm.: „Primus in orbe deos fecit timor.“

6) Cic. Nat. D. II, 5.

7) Cf. quae de eo argumento Schleiermacher: *Reden üb. die Religion*, p. 109 sq. 4 Aufl. diserte et ornate disputat. Adde Nitzsch: *Christl. Lehre S. 12 f.*: „Das Abhängigkeitsgefühl in seiner Dauer, Allgemeinheit und unverwüsthlichen Tiefe lässt sich durch die Macht

§ 7. De religionis fonte, indole et notione philosophica.

Ad fontem religionis quod attinet, disceptatum est, utrum ea humano animo innata sit s. immediate inhaereat (id quod praeter Platonem, quem omnes ideas ad recordationem ex animorum statu praeexistentiali retulisse constat, haud pauci antiquitatis philosophi, nonnulli patres ecclesiastici¹⁾, Cartesius, multique recentiores theologi et philosophi, inprimis Jacobius, Schleiermacherus, Friesius, Baumgarten - Crusius, Clodius, Twistenius, Nitzschius docuerunt), an vitae experientia, meditationis, institutionis ac demonstrationis ope in hominum animis proignatur. Cui posteriori opinioni obstat, quod institutio in perpetuum nihil proficeret, nisi animo facultas insita esset, qua reciperemus et cui responderent ea, quae docemur²⁾. Deinde qui ita de religionis causa sentiunt, quaestionem non solvunt, sed differunt. Quaeritur enim, unde illi, qui primum de rebus divinis praeceperunt, ad earum notiones pervene-

sinnlicher Eindrücke von unästhetischer und lustiger Art um so weniger erklären, da entweder ein Eindruck den anderen wieder hinwegnimmt oder alle durch Erfahrung, Gewöhnung, Reflexion ihrer gebietertischen Gewalt beraubt werden. Behalten sie diese Gewalt, so rührt sie ihnen wo anders her, nämlich von der beständigen Anregbarkeit des ursprünglichen Gottesgefühles durch das vermittelnde Weltbewusstsein.“

1) Cf. Cic. Nat. Deor. I, 16. 17. II, 4. 5. Tusc. I, 15. Senec. Epp. 117. de benef. IV, 6—8. Jamblich. de mysteriis I, 3: *Συνπαράγει ἡμῶν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ ἢ περὶ θεῶν ἑμμεντος γνώσις, κρείσσει τε πάσης ἐστὶ κρείττων καὶ προαιρέσειως, λόγον τε καὶ ἀποδείξεως προσηπάγει.* Clem. Alex. Strom. V, 612. Tertull. adv. Marc. I, 10. Testim. animae I. Apol. c. 17. Arnob. c. gentes I, 33: „Quisquamne est hominum, qui non cum principis notione diem nativitatē intraverit? cui non sit ingentum, non affixum, imo ipsis pene in genitalibus matris non impressum, non insitum, esse regem ac dominum cunctorum quaecumque sunt moderatorem“? Jo. Damasc. Exp. fid. I, 3: *ἡ γνώσις τοῦ εἶναι θεῶν φυσικῶς ἡμῖν ἐγκατεστησεται.* Cf. J. H. A. Ebrard: De cognitione Dei innata. Erlang. 1841.

2) Melancthon in ep. ad Rom. I, 20: „Quamquam enim mens rationatur aliquid de Deo ex consideratione mirabilium ejus operum in universa rerum natura, tamen hunc syllogismum ratio non haberet, nisi etiam Deus aliquam notitiam κατὰ πρόληψιν indidisset mentibus nostris, et illa mirabilia spectacula rerum πρόληψιν excitant.“ (De qua prolepsos a. anticipationis notione cf. Cic. Nat. D. I, 16 sq.) — Nitzsch: *Christl. Lehre* p. 10: „Obwohl gesagt werden darf, dass der Mensch durch Wechselwirkung des Aeusseren und Inneren, also durch Erfahrung, Offenbarung, Lehre und Ueberlieferung zur Gotteserkenntnis erzogen werde und dass die Religion überall einen Bildungsprocess habe und fordere, so wäre doch nichts zu erziehen und zu bilden vorhanden, wenn der Erziehung nicht schon ein ursprüngliches Gottesbewusstsein als wirksame Anlage vorausginge.“

rint. Denique si rerum divinarum notiones mathematicis rationibus demonstrari possent, sine dubio apud omnes una eademque esset vel facile effici posset religionis forma, nec unquam athei et homines increduli fuissent, quippe ex quibus vel maxime invitis assensus extorqueri potuisset. Ab altera parte qui religionem animo humano innatam omnique demonstratione superiorem censent, id minime de claris et perspicuis notionibus ad religionem pertinentibus intelligi volunt. Id potius censendum est, inesse cuivis homini naturalem instinctum, originariam indolem, qua ad rerum divinarum ideas concipiendas easque vitae accommodandas necessario ducatur. Hanc vero indolem accuratiore mentis agitatione et meditatione, naturae contemplatione, vitae experientia aliorumque communione et institutione ita excitari, moveri, ali et foveri, ut rerum divinarum ideae, veluti in intimo animi receptaculo delitescentes, inde compareant et ad perspicuitatis lucem protrahantur. — Sed etiamsi res divinae *demonstratione* proprie dicta superiores sint, tamen, ne religio solido fundamento carere videatur, indoles religiosa ita explicanda est, ut quilibet, cujus ratio sana et recte excolta neque falsae et opinatae sapientiae praestigiis onusta et occoecata est, sanctissimam religionis necessitatem intelligat et libentissime concedat. Quae quidem necessitas ex intimo nec unquam prorsus debili ad perfectam omnibusque numeris absolutam cum nobismet ipsis et cum rebus exteris concordiam perveniendi studio, conscientiae altissime infixio et cum omnibus animi facultatibus ³⁾ arctissime connexo,

3) Una quidem eademque animi humani natura atque vis est, sed variis modis atque actionibus se exserit, quae recte ad tres animi facultates primarias, fac. cognoscendi, agendi et sentiendi, referuntur. 1) *Facultas cognoscendi* ea est, qua rerum notitias percipimus. Quae facultas aut sensuum externorum, aut intellectus, aut rationis praesidio se exserit. 1) *Sensuum externorum* ope de rerum singularum in sensus cadentium veritate nobis persuademus, quarum rerum imagines animo informatae germanico vocabulo *Anschaungen* appellantur. 2) *Intellectus* (*Verstand*) ope notas rebus singulis communes *notionibus* comprehendimus, eas res, quibus notae quaedam communes sunt, in species et genera redigimus, rerum praedicata enuntiamus (h. e. *judicia* formamus) variaque judicia comparamus et inter se connectimus (qua intellectus actione *concludendi* negotium continetur). Intellectus ope in rerum externarum causas et connexum inquirimus. A primitivo negotio suo etiam facultas *notionum conceptendarum* appellatur. („*Intellectus* recte definitur facultas notionibus universalibus concipiendis veram indolem nexumque rerum cognoscendi.“ Wgsch.) 3) *Rationis* (*Vernunft*) ope supra experientiam ad rerum ordinem temporis et spatii limitibus non adstrictum, ad ea, quae per se, h. e. necessaria et absoluta sunt, ascendimus, s. rerum *ideas* concipimus, unde ratio etiam facultas *idearum conceptendarum* appellatur. — Imagines sensuum praesidio animo suppeditatas (*Anschaungen*), notiones et ideas communis *conceptuum* s. *in-*

satis intelligitur. 1) Intellectus enim ope externarum rerum quidem causas, leges et connexum investigamus; verum hac rerum cognitione sibi non satisfacit animus, sed aliquid summum quaerit, ex quo omnia nexa sint, in quo tandem et ipse acquiescat. Cui studio, quod theoreticae rationis necessita-

formationum (Vorstellungen) nomine comprehendimus. *Ideae* sunt rationis conceptus necessarij, qui ad res experientiam excedentes, in suo genere summas et perfectissimas, pertinent. Discernitur inter ideas *theoreticas* s. *speculativas*, quae ad res infinitas per se spectatas pertinent, ut Idea Dei, immortalitatis, omnipotentiae, aeternitatis; et *practicas*, quae hominis studio propositae sunt, ut idea sapientiae, iustitiae. Summa idea est de Deo, quippe qua omnes perfectiones comprehendantur. Cf. Bachmann: *Art. Idee* in Ersch u. Gruber *Encycl. II Sect.* Bretschneider: *Rel. Glaubenslehre* p. 21. 3. Aufl. Res aut persona ideae suae consentanea *archetypum (Ideal)* appellatur; summum archetypum *Deus* est. Ceterum a ratione arctiore sensu dicta, tamquam idearum concipiendarum facultate, ratio latiore sensu dicta s. omnium animi facultatum complexus discernitur. Denique inde a Kantii tempore inter *rationem theoreticam* s. *contemplativam (speculativae Vernunft)*, quae in rerum cognitione efficax est, atque *practicam*, quae leges agendi praebet, distingui solet. — Praeter intellectum et rationem in rebus cognoscendis etiam vires animi *auxiliares*, memoria et phantasia, efficaces sunt. *Memoria* conceptuum receptaculum est s. facultas cujuslibet generis informationes in animo conservandi, innovandi et repetendi („thesaurus omnium rerum“: Cic. Orat. I, 5). *Phantasia* s. imaginandi vis (*Vorstellungsvermögen im engeren Sinne*) ea vis est, qua aut rerum absentium, quas intuii eramus, imagines in animum revocamus (*phantasia reproductiva*), aut novarum rerum, quibus extra nos nihil respondet, imagines effingimus (*ph. productiva*), ita tamen, ut phantasia hoc posteriore negotio occupata, efficaciae suae argumentum ab experientia repetat. — II) *Facultas volendi s. agendi* ea est, qua quae animo informavimus, ad effectum adducere possumus. Voluntas regitur: 1) *externorum sensuum appetitibus*; quibus solis qui ducuntur, non nisi quae sensuali naturae jucunditatem afferunt, sequuntur, injucunda fugiunt. 2) *intellectu*; quo qui reguntur, duntaxat ea, quae vitae externae adjuvandae et conservandae inserviunt (commoda), sequuntur, contraria (incommoda) fugiunt. Cujusmodi agendi ratio *intellectualis* s. *prudens* appellatur. 3) *ratione*, cujus ope ea, quae ultra experientiae fines per se bona s. *honestas* sunt, eligimus vitamque ad ideas nobis insitas accomodamus. *Actio honesta, rationalis, sapientis*. — III) *Sentiendi facultas* s. ea fac., qua rebus animo informatis qualicunque (h. e. jucundo vel injucundo) modo afficimur. Sensus (*Gefühl, Empfindung, Gemüth*) formae comparent v. c. in gaudio et dolore, in spe atque timore, in appetitione et aversione. Sentiendi facultas medium inter cognitionis et actionis facultates locum tenet. Affectio enim, quae judicio de rei cujusdam momento in nobis efficitur, ita commovet voluntatem, ut rem aut appetat aut fugiat. — Aliis, in primis Schleiermacher et Twistenio, sensus idem est ac immediata sui ipsius conscientia („das unmittelbare Innewerden seiner selbst, ein Zustand, in welchem unser Bewusstseyn ganz und gar in dem Bewusstseyn des Subjectes aufgeht“) etsi uterque hanc conscientiam plerumque *jucunde* aut *injucunde* moveri concedat. Sed sensus hac significatione acceptus rectius ad cognoscendi facultatem refertur. Neque sensus, si, quod in vulgari sermone fit, de immediata et obscuriore rerum perceptione dicitur, a cognitione differt, sed inferiorem ejus gradum constituit.

tem recte dixeris, eo demum satisfit, ut ultra hunc adspectabilem rerum ordinem ad primam et supremam et semet ipsa necessariam omnium rerum causam, ad summum et longe perfectissimum principium, numine suo omnia complectens et continens (quod a philosophis *absoluti* nomine vocatur), agnoscendum adscendamus, atque hujus principii ideam cum omnibus ceteris cogitatis apte componamus. E qua sancta persuasione *religiosa* de rebus judicandi ratio (*religiöse Weltansicht*) nascitur, qua omissis causis secundis s. intermediis omnia, quae in externa natura et inter homines eveniunt, a suprema ac divina omnium rerum causa repetuntur et ad supremum ac divinum finem referuntur. Cui judicandi modo *intellectualis* sentiendi ratio (*verständige, verstandesmäßige Weltansicht*) opponitur, qua aut solum aut praecipue proximas eventuum causas, in rerum natura et in animi humani legibus positas, spectamus. 2) Deinde legem in nobis agnoscimus, qua honestum sequi, inhonestum fugere jubemur, atque de absoluta illa honestatis necessitate edocemur, qua moralis rerum ordo ⁴⁾ constituatur. Ad quem ordinem constituendum, etsi omnia omnibus viribus conferamus, nostrae tamen facultates atque studia non sufficiunt. Nihilominus hujus ordinis idea tam firma et efficax in nobis est, ut, dummodo nobis constare velimus, summum dominatorem agnoscamus necesse sit, cujus sanctissimis consiliis omnia respondeant, qui non solum diversissima naturarum libertate praeditarum studia et facta inter se connectat ac denique ad unum eundemque summum finem ethicum dirigat, sed etiam res physicas humana potestate superiores ethico rerum ordini subjiat. Itaque sancta quadam necessitate, a ratione practica nobis imposita, eo ducimur, ut legis moralis praecepta tamquam ipsius Dei effata eolamus atque divinae reipublicae cives omnia cogitata, studia ac sensa ad supremum regem et legis moralis latorem, rectorem et vindicem referamus. 3) Denique etiam *sensu* ad religionem amplectendam perducimur. Vix enim quisquam est, qui non ardentissimo tranquillitatis beatitudinisque internae desiderio commoveatur. Cui desiderio res terrestres, quippe fluxae et caducae, vere et in perpetuum satisfacere nequeunt, sed veram animi beatitatem tum tandem assequimur, quum nexum nostrum eundemque aeternum cum supremo et perfectissimo numine, e quo nos cum rebus nostris suspensos esse nobis persuademus, animadverterimus omnemque vitam nostram ei

4) *Moralis rerum ordo* dicitur ejusmodi totius universi conditio, qua idea honesti summa lex est et omnia, quae eveniunt, ethicis finibus ita accommodantur, ut inde evadat summum bonum.

numini accommodaverimus. — Quae quum ita sint, religionis notio philosophica optime ita describitur: *Ea animi affectio, qua homo nexus sui ejusdemque aeterni cum summo numine ac divino rerum ordine probe sibi conscius intimoque sensu amplexus omnem vitam suam hujus numinis et ordinis ideae accommodat indeque summam beatitatem percipit* ⁵⁾.

§ 8. De fide atque scientia.

Fries: *Wissen, Glaube u. Ahndung*. Jena 1805. — Hase: *De fide*. Tubing. 1823. — Ancillon: *Ueber Glauben u. Wissen in der Philosophie*. Berlin 1824. — Krug: *Platologie oder Glaube, Aberglaube u. Unglaube*. Letpz. 1825. — Dav. Schulz: *Die christl. Lehre vom Glauben*. Letpz. [1830] 1835. — Christ. Weiss: *Ueb. Grund, Wesen u. Entwicklung d. religiösen Glaubens. Ein Beitrag zur Würdigung der rationalen Ansicht vom Christenthum*. Eisleb. 1845. — Chlebus: *Ueb. d. Verhältniss v. Glauben u. Wissen*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Kritiken*. 1846. 4 H. p. 905 sqq. — W. Stephan: *Wissen u. Glauben*. Hannov. 1846. (Auctor hujus libelli Herbarti disciplinam sequitur.)

Religio, quatenus in cognoscendi facultate sedem habet, *fides* est. Etenim pro facultatum et praesidiorum, quibus ad res cognoscendas utimur, rerumque quas cognoscimus, varietate varii cognitionis s. persuasionis modi distinguuntur:

5) Aliorum definitiones notatu dignissimae: Eusebii (Praep. evang. I, c. 3): *ἡ πρὸς τὸν ἑνα καὶ μόνον ὡς ἀληθῶς ὁμολογούμενον τε καὶ ὅσα θεῶν ἀνέσεις καὶ ἡ κατὰ τοῦτον ζωὴ*. Animon: „Conscientiae vinculum, quo cogitando, volendo et agendo numini nos obstrictos esse sentimus, h. e. consensus animi cum voluntate numinis recte cognita.“ Wegscheid.: „Aequalis atque constans animi affectio, qua homo necessitudinem suam eandemque aeternam, quae ei cum summo omnium rerum auctore et moderatore sanctissimo intercedit, intimo sensu complexus, cogitationes, voluntates et actiones suas ad eum referre studet.“ — Bretschn. (*Relig. Glaubenslehre* p. 28): „Das lebendige aufs Leben wirkende Bewusstseyn von Gott und unserem Verhältnisse zu ihm, das uns antreibt, ihn über Alles zu lieben, zu verehren und ihm zu gehorchen.“ — Schott (*Briefe üb. Rel. u. Offenb.* p. 92): „Klares zweifelloses, mit unserem ganzen höheren geistigen Leben eng verknüpftes Bewusstseyn des Menschen von Gott und von seiner ewigen Verbindung mit Gott und etner göttlichen Ordnung der Dinge.“ — Baumg.-Crusius: „Sicherheit und Erhabenheit des Lebens, welche sich auf den Gedanken gründet, dass Gott sey.“ — Jacobi: „Auf dem Gefühle ruhender Glaube an die Realität des Idealen.“ — De Wette ex philosophiae a Friesio propositae mente: „Ahndung des Ewigen im Zeitlichen als Gefühl, dessen Modification in der ästhetischen Ideen der Begeisterung oder frommen Heiterkeit, der Ergebung oder heiligen Traurigkeit, der Andacht und Anbetung, alle Widersprüche des Lebens und der Wissenschaft in Harmonie auflöst.“ Ex mente eorum, qui Schellingii pantheismum sequuntur, religio est intuitus absoluti innumeris formis manifestati cum summae beatitudinis sensu conjunctus. De religionis notione a Kantio et Schleiermachero et Hegelio proposita cf. § 9.

scientia ἐπιστήμη), h. e. persuasio de veritate rerum, quae aut sensuum aut intellectus testimoniis (*scientia immediata*), aut demonstratione, h. e. ratiocinatione ex sensuum aut intellectus testimoniis repetitâ (sc. *mediata*) nititur; *fides* (*πίστις*), h. e. persuasio idoneis rationibus nixa de veritate rerum, quarum notitia ex intuitu percipi nequit; *opinio* (*εἰκασία, ὑπόληψις, δόξα*) s. sententia aut mancis et parum idoneis aut omnino nullis argumentis probata. Fides est *historica*, qua aliorum testimoniis de rebus in facto positis assensus praebetur. Quae fidei species nihil nisi scientia est ab aliis ad nos translata. Opponitur ea *fidei rationali* (*philosophicae, religiosae, ideali, morali*), h. e. persuasioni firmæ et viræ de divino et aeterno rerum ordine nostroque cum eo nexu, quae ex rationis sublimiore desiderio moralique necessitate proficiscitur¹⁾. Quae fides si ad res post mortem futuras refertur, *spes* appellatur. *Fides auctoritatis* ea est, quae testimoniis non ob internam praestantiam, sed solam propter auctoritatem habetur²⁾. Fidei historicae et rationali communis est fiducia, quam illâ aliorum testimoniis, hac vero ideis menti infixis habemus³⁾. Quamquam rationalis fidei objecta demonstrari non possunt, tamen, ne haec fides coeca sit, eorum necessitas ex animi humani naturâ et legibus deducenda et probanda est (§ 7). Quamvis autem fides e

1) Ammon: „*Scientia* est firma persuasio oritura e relatione immediata cogitationis ad rem objectam. *Fides* est certa persuasio de veritate eorum, quae sensuum regionem excedunt quidem, tamen propter argumenta, quae cogunt interne, animo sistuntur cogitando tamquam existentia. *Opinio* est persuasio de veritate eorum, quae tantum imaginando et hariolando concipiuntur.“ Hase (*Dogm.* p. 3): „*Unser Verhältniss zum Unendlichen in seiner Aeusserung durch die Erkenntniss wird religiöser Glaube genannt, d. h. ein auf das religiöse Leben gegründetes Fürwahrhalten gewisser Vorstellungen über unser Verhältniss zum Unendlichen.*“ In N. T. ad fidei religiosae notionem supra expositam proxime accedunt loca Hebr. 11, 1. coll. 2 Cor. 5, 7. 1 Cor. 13, 9 sqq.

2) Theologi ecclesiastici rationalis et auctoritatis fidei notiones ple- rumque mirifice confuderunt, v. c. Augustinus Enchir. c. 4: „Quae nec corporeo sensu experti sumus nec mente assequi valimus aut vale- mus, ea sine dubio credenda sunt testibus,“ id quod etiam nuper acci- dit Kuhnio, theol. cathol., in diss.: *Glauben u. Wissen, mit Rück- sicht auf extreme Ansichten u. Richtungen der Gegenwart* in: (*Tüb- inger*) *Theologische Quartalschrift. Jahrg. 1839. 3 H. p. 382 sqq.* — Ne- que illa fides, quam orthodoxi ecclesiae doctores revelationis supranatu- ralis decretis habendam postulabant (§ 21 sq.) alia erat, quam auctori- tatis fides.

3) Friesius a fide *divinationem* (*Ahnung*) ita discernit, ut illius nomine agnitionem invisibilis et per se spectati rerum ordinis in univer- sum, hanc vero eam rerum aeternarum notitiam intelligat, qua in rebus finitis intuendis et observandis solius sensus ope imbuamur.

rationis agro efflorescat, tamen ne *intellectus* quidem efficaciam in rebus divinis investigandis et perscrutandis spernendam, imo necessariam esse, variis de causis patet. Homo enim multo prius religione imbutus est, quam de ejus natura meditatur ac necessitatis, qua ad illam amplectendam ducitur, sibi conscius redditur. Simulatque vero ad altiorem culturae gradum adscendit, fidei rationes explorare, notiones ad religionem pertinentes sibi perspicuas reddere et justo ordine disponere studet. Quae omnia tantum intellectus ope efficiuntur. Quemadmodum enim intellectus studium in conjungendis subtiliterque pertractandis informationibus sensuum externorum opē suppeditionis versatur, ita ejus efficacia etiam ad ideas e ratione profectas recte enucleandas et inter se connectendas pertinet. Ita intellectus auxilio *scientia* fidei s. *scientia* credendorum (*ein wissenschaftlich begründeter und bestimmter Glaube*) efficitur, quia, etsi numquam ipsae res divinae, tamen earum ideae a ratione conceptae in intellectum cadunt ⁴⁾. Deinde intellectus magno usui est ad temerariam phantasiae in divinis rebus mente informandis vim inhibendam et reprimendam. Phantasia enim, etsi in religione quoque maxime necessaria est tum ad imagines et symbola effingenda, quorum involucris res divinae informantur et declarantur, tum ad honesti formas et species hominis studio proponendas, tum ad sensum sacro fervore inflammandum ⁵⁾, facillime tamen fines suos,

4) Nitzsch l. c. p. 19: „Der Glaube hat das Schauen nicht, aber eben so wenig verachtet er das Verstehen u. Begreifen, sondern strebt es an, nicht um es zu seinem Principe zu machen, vielmehr um durch dasselbe theils mit dem übrigen Leben zu communiziren, theils sich vor Vermischung mit fremdartigen Elementen zu verwahren.“ Steudel: „Der Glaube ist nicht ein Wissen, sondern alles Wissen erprobt entweder den Glauben, oder trägt Frucht für den Glauben.“ — Jam a Paulo apostolo *πίστις* et *γνώσις* distinguuntur et inter gratiae dona a spiritu s. suppeditata commemorantur 1 Cor. 12, 8 sq. *Πίστις* vocabulo apostolus simplicem atque popularem de causae christianae veritate persuasionem, qua animus sacro favore inflammatur, *γνώσις* autem nomine interiorē evangelii cognitionem, in primis necessitudinali, qua illud cum V. T. cohaereat ibique typis et vaticinalis significatum sit, scientiam intelligere videtur. Sed *γνώσις* his in terris nunquam perfectam et absolutam esse recte asserit 1 Cor. 13, 18 sq. Joanni apostolo *γνώσις* et *πίστις* indissolubili nexu conjunctae et eo discrimine distinctae videntur esse, ut illa rei christianae intelligentiam e Christi doctrina beatoque consortio (6, 69) atque e vitae usu (7, 17) perceptam, haec firmam persuasionem e cognitione profectam significet, unde plerumque *τῇ γνώσει* (10, 38. 17, 8. 1 ep. 4, 16), semel *τῇ πίστει* (6, 69) prior locus assignatur. — De *πίστις* et *γνώσις* discrimine ab Alexandrinis facto cf. § 9, not. 1.

5) Cf. quae de recto phantasiae usu in religione rebusque ad eam pertinentibus egregie disputat Ullmannus in *Theol. Stud. u. Kritt.*

inprimis apud eos, qui in inferiore culturae gradu positi sunt, ita egreditur, ut ea quae pro angustis mentis humanae cancellis de rebus divinis cognosci nequeunt, ineptis figmentis supplere studeat eoque modo anthropomorphismum et superstitionem foveat⁶⁾. Ita intellectus est, imaginationi, malae huic dogmatum matri, occurrere ac temperare ejusque efficaciam intra justos cancellos coercere. Denique ad positivarum religionum sacra documenta, scriptis tradita, eriseos philosophicae et historiarum luminibus illustranda et enodanda prae ceteris dotibus intellectum requiri, non est quod doceamus.

§ 9. Aliorum de religionis natura, fonte ac sede sententiae censentur.

Zeller: *Ueb. d. Wesen der Religion*, in *ej. Theologische Jahrbücher*. 1845. I H. p. 26 sqq. u. 3 H. p. 393 sqq.

Quibus praemissis eorum sententia facillime judicatur, qui, velut Gnostici⁷⁾ (quorum principium erat: γνῶσις σω-

1844, 2 H. p. 417 — 31, potissimum p. 429: „Sie (die Ph.) leih uns die Zeichen, in denen wir das Göttliche ausdrücken, sie giebt den religiösen Begriffen concrete Fülle, sie fasst die höheren Objecte der Liebe und Anbetung in concrete Lebensgestalten, sie ist die Vermittlerin der Urbilder, die unserem Leben als Leitsterne dienen, sie ist die Mutter der heil. Kunst; um es in Eins zu fassen: sie ist die Bildnerin, die den himmlischen Stoff in irdische Gefässe fasst, die Künstlerin, welche, wie die Weisheit vor Gott, so ewig am Throne der Religion spielt. Natürl. denken wir uns d. Ph., welche diese hohe Stellung würdig einnehmen soll, als eine reine, gesunde, gehaltvolle, in harmonischem Einklange mit dem gesamten höheren Geistesleben wirkende.“

6) Krug (*Handwörterb. d. philos. Wissensch.* I, p. 605): „Die Phantasie begünstigt den Aberglauben, der meistens theils ihr eigenes Kind ist, das sie mit offener Mutterliebe hält.“

1) Similiter atque Gnostici ecclesiae alexandrinae patres antiquissimi, potissimum Clemens, inter *πίστιν* et *γνῶσιν* distinguebant, ita tamen, ut non, quemadmodum illi, fidem rejicerent, sed eam pro conditione atque fundamento *τῆς γνῶσεως* declararent. E Clementis sententia *ἡ πίστις ὁρμητός ἐστι τῶν κατεπειγόντων γνῶσις*: *ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρεξηγημένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπισημῆς καὶ κατέληπτον παραπέμπονσα*. Cf. Neander: *De fidei gnoseosque idea secundum Clementem Alex.* Heidelberg. 1811. Daehne: *De γνῶσι*: Clem. Alex. Lips. 1831. Fr. A. Cappenberg: *De fidei et scientiae christ. ratione mutua sec. patrum alexandrinorum*, St. Augustini et Scholasticorum sententias. Monasterii 1814. — *Die γνῶσις u. πίστις u. deren gegenseitige Verhältnisse bei Clemens von Alexandrien*, in *Achterfeld u. Braun: Zeitschrift für Philosophie u. kathol. Theologie. Neue Folge. 5 Jahrg. (1814) Fasc. II, p. 33 — 53. fasc. III, p. 43 — 63.* — Redepenning: *Origenes*. I Bd. (Bonn 1841) p. 153 sqq.

ἡσθαι τὰς ψυχὰς) et plurimi pantheistae, inprimis Spinoza ²⁾, Schellingiani, Hegeliani, fide, utpote conscientiae religiosae inferiore gradu popularique formâ, rejectâ, hominem ad accuratam et adaequatam rerum divinarum scientiam (*intellectualēm intuitum* ³⁾ a Schellingio appellatum) emergere posse ac debere contendunt. Quae cum opinione cohaeret distinctio ab Hegelio et antiquioribus ejus asseclis facta inter fidei conceptus, tamquam *imaginationes* (*Vorstellungen*) sive veritatis tantum umbras et simulacra, atque scientiae conceptus, tamquam veras rerum divinarum *notiones* s. *ideas*, cujus utriusque generis conceptuum solam *formam* diversam, *argumentum* unum idemque esse docent. Cui distinctioni, legitimis finibus conclusae, etsi aliquid veritatis subesse cordatissimus quisque lubentissime concedit (§ 52), eo tamen sensu et ambitu, quo ab Hegelio facta est, ideas ad religionis integritatem maxime necessarias denique funditus everti hominesque causae imperitos ludibrio haberi et misere falli, ipsi recentiores Hegeliani contra magistrum libere profiteri non verecundantur ⁴⁾. — Qui in rebus religiosis cognitioni, inprimis intellectui, justo majorem libertatem concedunt, aut in quorum animis intellectus de ceteris animi facultatibus nativum quoddam imperium obtinet, facillime ii in scholasticismi, scepticismi, pantheismi, naturalismi et atheismi vel falsi rationa-

2) Spinoza Ethic. II, propos. 47: „Mens humana habet *adaequatam* cognitionem aeternae et infinitae essentiae Dei.“ Epist. LX: „Ad quaestionem tuam, an *de Deo tam claram, quam de triangulo habeam ideam*, respondebo affirmando; si me vero interroges, utrum tam claram de Deo quam de triangulo habeam imaginem, respondebo negando: Deum enim non imaginari, sed quidem intelligere possumus.“ Sententia Hegelii optime patet ex notione religionis ab eo proposita: „*Wissen des göttl. Geistes von sich durch Vermittelung des endlichen Geistes*.“

3) Cf. Scheidler: *Artikel Intellectuelle Anschauung*, in Ersch u. Gruber *allg. Encyclopädie*, 2 Sect. T. XIX.

4) Frauenstaedt: *Die Menschwerdung Gottes*, p. 138: „*Die Philosophie* (scriptor dicit hegelianam) *darf, will sie anders nicht sich und die Welt betrügen, sich durchaus nicht das Ansehen geben, als lasse sie den Inhalt der Religion unangetastet und erhebe ihn nur in die ihm adäquate Form*.“ Daumer: *Andeutung eines Systemes speculativer Philosophie* p. 45: „*Nichts ist unfruchtbarer und für den geraden Sinn unausstehlicher, als das Gerede, womit man dem Zwiespalt mit der Religiosität auszuweichen sucht, ja gar um ihre Gunst und Anerkennung zu buhlen wagt: dass der Inhalt der Religion u. [hegelschen] Philosophie derselbe sey, indem den Vorstellungen des religiösen Bewusstseyns ein ihnen fern liegender Sinn untergelegt wird, den man unverholen auszusprechen sich nicht getrauen darf*.“ Utrumque effatum Straussius attulit: *Christl. Glaubenslehre* T. I, p. 16 sq. Adde Zeller: *Theologische Jahrbücher*. Jahrg. 1845, p. 55 sqq.

lismi vitia incidunt. — Kantiani severiores praeunte magistro suo religionem in actionibus potissimum ad legem moralem accommodatis posuerunt⁵⁾, pios animi motus fere negligentes, aut in iis nihil nisi virtutis fulcra cernentes. Sed actio, quae non ex viva atque vera de Deo persuasione intimoque ejus amore et pietatis sensu proficiscitur, etsi, quod ad externam speciem attinet, vel maxime cum honestatis lege consentiat, minime tamen religiosa et vere honesta dici potest. — Ex honestatis idea male intellecta haud pauca religiosae vitae perversa genera, inprimis indifferentismus (§ 12), ascetismus, encratismus, pharisaismus, res anachoretica et monachica et omnino vana externorum factorum contentio et gloriatio apud Catholicos, prodierunt. — Denique non defuerunt, qui primitivam vel primariam religionis sedem in sensu quaerent. Sed sensuum nomine si, ut debes, commotiones et affectiones animi, quae qualicunque demum rerum cognitione efficiuntur, intellexeris (§ 7, not. 3), ad eos solos religionem, quae ideis quoque continetur, revocari non posse, in aprico est. Multi autem, inprimis Jacobius, dum in sensu religionem ponebant, nihil aliud sibi voluerunt, nisi eam esse immediatam divinarum rerum perceptionem, demonstrationis haud capacem, vel inenarrabile esse ejus argumentum neque ad subtiles et artificiosas notiones revocari et veluti cum pulvisculo excuti posse (§ 7 sq.). Summam vero famam obtinuit Schleiermachers, cui inter alios Twistenius et Nitzschius adstipulantur, sententia de religione tamquam sensu s. conscientia, qua quis se aliunde prorsus suspensum sentiat (*Bewusstseyn schlechthiniger Abhängigkeit*)⁶⁾. Quamquam hujus sententiae patroni hominem ab hoc sensu ad religiosam cognitionem et

5) Unde Kantius religionem agnitionem legis moralis tamquam divinae, Fichtius persuasionem de cuiuslibet honesti studii victoria aliquando futura appellavit. Quocum fecit Mürtens (*Antw. auf d. Sendschreiben des D. Schott üb. d. Theophanes. Hlbrst. 1821, p. 8*), religionis notionem ita definiens: „Glaube an ein allgemein herrschendes sittliches Walten und an einen daher rührenden inneren Ruf zu gleichem Walten“, ita ut notionem de Deo, tamquam personali numine et illius moralis regiminis principio, utpote metaphysicam, ad religionis integritatem non necessariam duceret.

6) Schleiermacher: *Christl. Glaube I, p. 7*: „Frömmigkeit — ist rein für sich betrachtet, weder ein Wissen, noch ein Thun, sondern eine Bestimmtheit des Gefühles oder des unmittelbaren Selbstbewusstseyns.“ p. 16: „Das Gemeinsame aller noch so verschiedenen Aeusserungen der Frömmigkeit, wodurch diese sich zugleich von allen anderen Gefühlen unterscheidet, also das sich selbst gleiche Wesen der Frömmigkeit, ist dieses, dass wir uns unserer selbst als schlechthin abhängig, oder (?) was dasselbe sagen will, als in Beziehung mit Gott bewusst sind.“

actionem progredi, minime infitiantur. Sed etiamsi in imbecillitatis sensu primum inter barbaros homines initium ponendum esse conjecerimus (§ 6): tamen non ad solum ejusmodi sensum religio universe spectata referri, omnium minime vero Schleiermacheri decretum defendi potest. Perperam quidem ei a multis objectatur, eâ conscientia, qua quis *prorsus* se aliunde suspensum censeat, necessario libertatem tolli. Nam id ipsum fervidissimae pietatis est, ut homo in omnibus, quibus gaudeat, etiam in libertate sua et in iis, quae per eam effecerit, gratiae divinae dona et effecta gratissimo animo agnoscat. At enimvero aliunde pendere idem esse quod e vivo sui que conscio Deo suspensum esse, Schleiermacherus temere posuit neque argumentis demonstravit. Etsi enim, quod vir beatus concessit, *singulis*, quae nobis in mundo obveniunt, ad certum usque gradum reniti possimus, neque *omni* ex parte iis subiecti simus: quid impedit, quo minus aliquis a *tota* rerum universitate se pendere et in omnibus consiliis et actibus suis moveri et regi censeat, ita quidem, ut sensus ille, in quo Schleierm. religionem videt, etiam in atheo et materialista inesse possit. 7) Praeterea in sensu, quamcunque ejus nomini notionem substituis, nulla inest norma, qua verum a falso distinguatur et superstitionis opiniones a religionis argumento arceantur vel secernantur. Denique sensus, nisi rationis ideis subjicitur et dirigitur, facillime ad phantasiasmum, pietismum aliasque perversas religiosae vitae formas perducit.

§ 10. De nexu inter religionem et virtutem.

Etsi a religione honestatem sejunctam cogitari non posse, jam ex illius notione philosophica (§ 7) satis pateat: tamen, quo accuratius de utraque disputari possit, inter utramque in scholis ita distinguitur, ut religio arctiore sensu de fide et religiosa cognitione piisque animi motibus intelligatur. Indissolubilis utriusque nexus etiam eo cernitur, quod fides rerumque divinarum sapientia ac vita vere honesta mutuam in se exercent efficaciam. Quemadmodum enim vitae integritas morumque honestas praecipuum quoddam veritatis divinae cognoscendae et fidei firmandae adminiculum

7) Hegel (Werke Bd. XVII, p. 295): „Gründet sich die Religion im Menschen nur auf ein Gefühl, so hat solches richtig keine weitere Bestimmung als das Gefühl seiner Abhängigkeit zu seyn u. so wäre der Hund der beste Christ, denn er trägt dieses am stärksten in sich, u. lebt vornehmlich in diesem Gefühle. Auch Erlösungsgefühle hat der Hund, wenn seinem Hunger durch einen Knochen Befriedigung wird.“

est ¹⁾ (Jo. 7, 17), vitā autem flagitiosā fidei vis debilitatur et mentis ad res divinas perscrutandas acies obtunditur (Rom. 1, 18): ita vice versa rectā Dei notitiā virtutis studium egregie sublevatur ²⁾, errores autem religiosi, teste religionum historia, nisi ipsa bona hominum natura obstiterit, vitam et mores facillime corrumpunt. Quapropter in investiganda notionum et praeceptorum ad religionem spectantium veritate semper quaerendum est, quantum cum honestatis idea convenient, cui quae repugnant, etiam fide indigna sunt. Tam alte autem religionis fundamento honestas ininitur, ut quae non ex pio et religioso animo, ex vero atque vivo Dei amore prodeunt actiones, etsi, quod ad aeternam formam attinet, cum honestatis lege convenient, *legales* quidem, sed non *honestae* dici queant (justitia civilis; non spiritualis). Quae quum ita sint, ad disciplinae religiosae alicujus positivae atque publicae praestantiam et salutarem efficaciam requiritur, ut nexum illum arctissimum inter religionem et virtutem praeceptis suis atque institutis repraesentet, sustentet et promoveat.

§ 11. Potiores religionis species.

Meiners *Allgem. kritische Geschichte d. Religionen*. 2 Bde. Hannov. 1806 u. 7. — Joh. Karl Fürchteg. Schlegel: *Ueber d. Geist d. Religiosit. aller Zeiten u. Völker*. 2 Bde. Hannov. 1819. — J. P. Gerlach: *Fides oder die Religionen u. Culte der bekannten Völker der Erde alter u. neuer Zeit*. 2 Bde. Erl. 1830. — P. F. Stühr: *Allgem. Geschichte der Religionsformen der heidnischen Völker*. 1 Bd.: *Religionssysteme der heidnischen Völker des Orients*. Berl. 1836. II Bd.: *Die Religionssysteme der Hellenen in ihrer geschichtl. Entwicklung bis auf die makedonische Zeit*. Berl. 1838. — J. Thomas Scherr u. Joh. Scherr: *Gemeinsätzliche Geschichte der religiösen u. philosophischen Ideen mit besonderer Rücksicht auf das Leben u. Wirken der Weisen aller Völker u. Zeiten, für diej. Classe der Gebildeten, welche eigentl. gelehrter Studien ermangelt*. 2 Bde. Schaffhausen 1841.

Ex ingeniorum, quibus tum singuli homines tum universi populi praediti sunt, ac temporum et praesidiorum, quibus ingenia formantur, varietate variae prodeunt *religionis species*, i. e. *formae*, quibus religionis idea in singulis

1) Seneca Prooem. ad quaest. natur. § 5: „Virtus, quam affectamus, magnifica est, non quia per se beatum est, malo caruisse, sed quia animus laxat ac praeparat ad cognitionem coelestium dignumque efficit, qui in consortium Dei veniat.“ Hildebert. Tractat. 21. et Bernard. in Cant. 8: „Tantum Deus cognoscitur, quantum diligitur.“

2) Augustin. Civ. Dei V, 10: „Male vivitur, si de Deo non bene creditur.“ — Sil. Ital. IV, 794: „Heu primae scelerum causae mortalibus aegris naturam nescire Deum.“

hominibus aut universis populis exprimitur et repraesentatur, variae vel de rebus divinis earumque cultu sentiendi rationes vel animi religiosi affectiones ¹⁾). Plerumque inter *veram* et *falsam* religionem distingui solet, quarum illa animi humani naturae pariter atque ideae de Deo accommodata, haec contraria sit. Orthodoxi theologi *veram* religionem appellabant eam, quae divino verbo in sacris litteris tradito conformis esset. Experientia autem vix praebet religionem cujuslibet erroris expertem aut omni veritate destitutam. Inter falsas religionis species, quae *subjecti* ratione habita cernuntur, latissime propagata est *superstitio* ²⁾) (δεδιδαιμονία, ἑτεροδρησεία, *Aberglaube* i. e. *Aberglaube*), i. e. latiore sensu *quaelibet falsa de rebus divinis opinio* ³⁾); strictiore et vulgari sensu *opinio de nexu inter visibilem et invisibilem rerum ordinem, quae experientiae et manifestis* ⁴⁾)

1) Quaestio de religionis formis etsi rectius in religionis historia vel etiam in rel. philosophia tractatur, tamen, quum rebus dogmaticis et imprimis dogmatum historiae haud exiguum lucem affundat, ne in dogmaticis quidem scholis prorsus omittenda est.

2) **Buddeus**: Theses theoll. de atheismo et superstitione. Jen. 1717. Animadvers. adiecit Lulofs. Hagae 1767. **Friderici Magni** Comm.: *De la superstition et de la religion*, in *Mémoires de Brandeb.* p. 67 sqq. Ed. 1758: — **K. H. Heydenreich**: *Psycholog. Entwicklung des Aberglaubens u. der Schwärmeret.* Leipz. 1798. — Etymologia nominis, in qua definienda multi deliraverunt, admodum incerta est. Cf. **Aug. Hahn**: Disp. de superstitionis natura ex sententia veterum imprimis Romanorum. Vratisl. 1835. — **Cicero**nis; **Servii**, **Donati** et **Lactantii** opinio, qui vocem vario sensu a *superstitibus* (**Cic.** Nat. D. II, 25: „Qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstitēs essent, superstitiosi sunt appellati, quod nomen postea latius patuit.“ **Lactant.** Instit. IV, 28 eos appellat superstitiosos, „qui aut superstitem defunctorum memoriam colunt, aut parentibus suis superstitēs colebant imagines eorum domi tanquam deos penates.“) deducebant, prorsus arbitraria est. Secundum **Lucretium**, cui **Hahn**ius quod ad etymologiam attinet, adstipulatur, *superstitio* est *superstantium* rerum i. e. coelestium et divinarum, quae super nos stant, inanis et superfluus timor. Simplicissima sententia est **Festi**, quem **Paulus** et **Nitzsch**ius sequuntur, quia vocabulum a *superstendo* ita deducitur, ut qui ceremoniis ac decretis religionis publicae privata addidissent, superstitiosi appellati essent, quam eandem notionem **Graeci** ἑτεροδρησείας vocabulo significant. — **Cic.** de nat. Deor. I, 42 *superstitionem*, in qua insit timor inanis deorum, *religioni* opponit, quae deorum cultu pio continetur.

3) Hoc latiore sensu patres ecclesiastici **Ethnicorum** religionem, antiquiores nostrae ecclesiae doctores catholicismum *superstitionem* nominaverunt. **Thomae Aquinatis** aliisque theologis scholasticis *superstitio* erat vitium religioni contrarium, quo vel Deo illegitimus vel creaturae divinus cultus praeberetur.

4) *Manifestas* dicimus cogitandi leges, i. e. quarum auctoritatem cordatissimus quisque agnoscit. Qua finitione prohibemus, ne ejusmodi quoque de nexu inter visibilem et invisibilem mundum sententiae, quae con-

naturae animique humani legibus repugnat. ⁴⁾ Superstitio plerumque apud eos reperitur, quorum intellectus aut naturā tenuis est aut necessaria exercitatione caruit. Etsi ejus commenta imaginationi originem debent, tamen non semper acrioribus sensibus conjuncta, sed saepenumero admodum frigida est. Omnes autem religionis species, quae acriore sensuum et phantasiae ardore, sive e nativa indole nato, sive perversa illarum facultatum cultura excitato, continentur, rationis et intellectus luce destitutae neque raro cum temeraria agendi ratione conjunctae sunt, communi *phantasiasmi* ⁶⁾ (*Schwärmerei* ⁷⁾) nomine comprehendimus. Qui non confundendus est cum *enthusiasmo*, acriore illa quidem, sed sobria et sana sensuum et imaginationis commotione, quae ex claro judicio de rerum, quibus excitatur, praestantia profiscitur. Phantasiasmi species, in certis opinionibus acriter tenendis conspicua et cum furore his opinionibus asselas aucupandi (*Proselytenmacherei*), aliter sentientes vero insectandi conjuncta, *fanatismus* s. *fanaticismus* appellatur. ⁸⁾ Inter phantasiasmi formas maxime *mysticismus* ⁹⁾ eminet,

veniantne cogitandi legibus nec ne, velut persuasio de miraculorum veritate, inter ipsos eruditos homines ambigitur, temere vel invidiose superstitionis notioni subiciantur. Quum enim de utriusque rerum ordinis nexu ipsi philosophi dissentiant: sine illa exceptione nostra fieri posset, ut quae alii pro veris ac divinis habent, aliis superstitiosa viderentur, ideoque ex odii arbitrio supernaturalistae a rationalistis, theistae a pantheistis superstitionis incusarentur.

5) Krug: „*Diej. Ausartung des Glaubens, vermöge welcher Jemand Natürliches u. Uebernaturliches mit einander vermischt, u. daher bald von natürlichen Ursachen übernatürl. Wirkungen erwartet, bald natürliche Wirkungen von übernatürl. Ursachen ableitet.*“

6) Chr. Garve: *Ueb. d. Schwärmeret, in ejus Versuchen über verschiedene Gegenstände der Moral.* 5 Th. (Bresl. 1802) 3 Abhdl. — Dan. v. Cölln: *Histor. Beiträge z. Erläuterung u. Berichtigung der Begriffe Piet., Mystic. u. Fanatismus.* Halberst. 1830. v. Wessenberg: *Schwärmeret. Histor. philos. Betrachtungen, mit Rücksicht auf d. jetzige Zeit.* Heilbr. 1835.

7) Quod patrii sermonis vocabulum proprie de turbulentis ac frementibus motibus, velut apium et aliorum insectorum, dicitur.

8) Nomen dictum est a *fano*, i. e. loco sacro, ubi quum sacra carmina decantarentur orationesque sublimiore spiritu insurgentes haberentur, inde *fanatici* homines dicebantur fervidiore spiritu inflammati. — Quas enthusiasmi et fanaticismi notiones proposuimus, nostra aetate ubique receptae sunt. Ex ecclesiastico autem loquendi usu *fanatici* s. *enthusiastae* (*Schwärmeret*) appellantur, qui spretis gratiae praesidiis ab ecclesia suppeditatis, verbo Dei vocati et sacramentis, lumen internum immedietamque spiritus sancti in fidelium animis efficaciam jactant, ut Anabaptistae, Schwenkfeldiani, Weigeliani, alii. Cf. Zeltner: *Breviarium controversiarum cum Enthusiastis et Fanaticis.* Altorf. 1724.

9) Vocabulum *μυστικόν* dictum est a *μύειν* claudere, non a *μυῖν*,

ejus, notio a sentiendi rationibus repetita, quae in religionis et ecclesiae historia eo nomine venerunt, optime ita finitur: *ea phantasiasmi species, qua hominibus singulari pietate ferventibus facultas tribuitur jam hac in vita ad immediatum idemque substantiale cum Deo vel coelicolis commercium sensu percipiendum perveniendi, unde et accuratissima Dei ac divinarum rerum cognitio (immediatus intuitus) summaque animi beatitas exoriatur.*¹⁰⁾ Praeter vulgarem mysticismum notandae sunt hae potiores ejus formae: 1) *Theosophia*, i. e. mysticismus philosophiae studio conjunctus, vel arctiore sensu ejusmodi disciplina, qua homo singularibus quibusdam praesidiis, velut precibus, vitâ asceticâ, arcanis artibus, immediatam divinarum mysteriorum cognitionem sectatur. Theosophia, si naturae scrutationi se

mysteriis initiare, a quo tantum *μυστικός* (ex analogia *κρητικός*, *κομητικός*) formari poterat. Τοῦ μυστικοῦ et τοῦ μυστηρίου vocibus „non solum illud dicitur, quod in mysteriis proponitur, sed quidquid difficiliorem intellectum speciemque secreti habet, sive a natura ipsa involutum est, sive reconditis quibusdam continetur doctrinis, seu ob verborum obscuritatem majorem minoremve pro capto audientium.“ Lobeck: *Aglaophamus* Tom. I, p. 85 et 89.

10) Tholuck: „*Geistesrichtung auf d. üb. d. Begriff Hinausliegende durch Uebergewalt des Gefühls u. der Phantasie, namentlich derer, die ihre Ueberzeugung von dem Einbegriffenseyn des einzelnen Lebens in das Alleben im unmittelbaren Gefühle der Allgewalt des Unendlichen suchen. Das Charakteristische ist stetes Hineigen u. Horchen auf die Regungen u. Laute des Unendlichen, wie dessen Offenbarungen im tiefsten Grunde des eigenen Ich aufquellen.*“ Heinroth: „*Das krankhafte Streben nach Vereinigung mit dem Höchsten, das Begehren des Selbst, sich in die Gottheit aufzulösen u. die Gottheit in sich zu concentriren, so dass Gott u. Mensch im Individuum entzückt zusammenschmelzen. Mysticismus nennen wir dieses Streben darum, weil es nach Innen, nach dem Verborgenen geht, weil es die Innerlichkeit (das verborgene Wesen) des Höchsten in seine eigene Innerlichkeit, in sein eigenes innerlichstes Selbst aufnehmen will.*“ Cf. G. Arnold: *Historia et descriptio theologiae mysticae*. Frkf. 1702. Ej. *Historie u. Beschreibung der myst. Theologie*. Frkf. 1708. Borger: *Disp. de mysticismo*. Hagae 1820. *Aus dem Lat. v. Stange*. Altona 1827. Tholuck: *Blüthensammlung aus d. morgenländ. Mystik, nebst einer Einleitung üb. Mystik*. Berl. 1825. Rnr. Schmid: *Der Mysticismus des Mittelalters in seiner Entstehungsperiode dargestellt*. Jena 1824. (Baumg. Crusius:) *Ueb. d. neuen Mystik u. d. Geschichte des Mysticismus, in Hermes oder krit. Jahrbuch der Literatur*. 1824. St. 4. p. 1—37. Heinroth: *Geschichte u. Kritik des Mysticismus aller bekannten Völker u. Zeiten*. Lpz. 1830. G. Chr. Rud. Matthaei: *Der Mysticismus nach seinem Begriffe, Ursprung u. Unwerthe dargestellt u. geschichtl. erläutert*. Göttingen 1831. C. F. A. Fritzsche: *Ueb. Mysticismus u. Pietismus*. Halle 1832. Görres: *Die christl. Mystik*. 4 Bde. Regensb. 1836—41. Ado. Helfferich: *Die christl. Mystik in ihrer Entwicklung u. in ihren Denkmalen*. 2 Bde. Hamb. 1842. Multa alia scripta recenset Danz: *Universalwörterbuch der theol. Literatur* (Leipz. 1843) S. 680 sqq.

immiscet, *alchemia* vocatur. 2) *Mysticismus pantheismo conjunctus*. Quum mysticorum summus finis sit immediata et substantialis cum Deo conjunctio, ex pantheismi autem principio spiritus divini et absoluti substantia in individuas mentes diffundatur, satis elucet, quam facile fieri potuerit, ut mysticismus interdum cum pantheismo coalesceret, velut in *Sufismo*¹¹⁾ apud orientales, quo mentes humanae ad ipsius Dei naturam pertinere ex eaque emanando progressae esse ac praeter divinum numen omnia ad meram speciem redire dicuntur, unde hominibus conscientiam de singulari sua existentia abjiciendi ac Deo per amorem se uniendi officium incumbat. 3) *Pietismus*¹²⁾ (quo nomine primum ac proprie pietatis species ad capiendos oculos fucata, vel pietatis studium male sedulum significabatur), cujus imaginem optime in *Herrenkuthianismo*¹³⁾ expressam videmus, s. ea mysticismi forma, cui qui addicti sunt, in orthodoxiae evangelicae decretis de peccato originali, de redemptione et gratia, abjectâ tamen scholasticâ et artificiosâ horum dogmatum formâ, acriter tenendis et mirum in modum jactandis versantur, in privatis sodalitiis (ecclesiis in ecclesia) efficacissima pietatis et fidei nutrimenta quaerunt, omnes ipsasque innocentissimas terrestres voluptates contemnunt, divinae gratiae in ipsorum animos efficacia gradus et modulos metiri posse sibi videntur (unde frequentes eorum sermones de desperatione salutari et gratiae divinae in animis perruptione, *Busskampf und Durchbruch der Gnade*), atque plerumque etiam imaginum aut ab historia infantiae et passionis Jesu, velut agni, fasciarum, praesepii, laterum et vulnerum Christi, aut a rebus eroticis petitarum intolerabili usu eximie delectantur et Christo majorem quam ipsi Deo patri honorem

11) Cf. Tholuck: *Sufismus s. theosophia Persarum pantheistica*. Berol. 1821.

12) Cf. Wurster: *Betrachtungen üb. d. Wesen u. die Verhältnisse der Pietisten*. Heilbr. 1722. Dittenhofer: *Freimüthige Untersuchungen üb. Pietismus u. Orthodoxie*. Halle 1787. Märklin (theol. hegellian.): *Darstellung u. Kritik des modernen Pietismus*. Stuttg. 1839. (Contra quem cf. Hengstenberg: *Evang. KZ.* 1840. Nr. 1—8.) Dörner: *Der Pietismus*. Hamb. 1840. (Ex promptuario: *Theol. Studd. u. Kritt.* 1840. 1 Heft.) Arn. Ruge: *Der Pietismus u. die Jesuiten*, in *Haltische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft u. Kunst*. 1839. Nr. 31—36. K. Hey: *Ueb. d. Pietismus*, in *Allgem. Kirchenzeit.* 1841. Nr. 52. 53. Cöllnii et Fritschii libri not. 6 et 10 citati. — Adde Baumg.-Crusius: *Comp. d. DG.* I, p. 349 sqq. II, p. 14 sqq. — de Wette: *Wesen des christl. Glaubens* p. 379 sqq.

13) Et si non neglegendum est discrimen a Baumg.-Crusio (*Comp. d. DG.* I, p. 356) notatum: „Es sollte nach Zinsendorf die Freude der Erlösung vorherrschen vor dem Sündenschmerz; der Pietismus dagegen blieb in dem Trüben, Bangen, Erschrecken stehen.“

tribuere amant.¹⁴⁾ — Mysticismi causas quod attinet, ad eum procliviores plerumque sunt tum quorum sensus et phantasia vel nativa indole vel perverso usu ita effervescunt, ut rationis et intellectus efficacia impediatur, tum qui corporis naturali imbecillitate laborant, aut morborum vi vel malae fortunae moerore vel flagitiorum stimulosa conscientia confecti sunt. Neque tenuia nutrimenta capit mysticismus ex calamitatum publicarum miseria, tum ex eo sacrorum publicorum statu, qui sublimioribus et sanctioribus religiosi animi necessitatibus parum respondet, ex ea denique theologiae conditione, quae etiam abscondita religionis mysteria intellectu assequi et comprehendere et rerum divinarum notiones cum pulvisculo ita excutere studet, ut sanae quoque ac sobriae fidei vis et ardor necessario extinguatur. Quibus causis facillime fit, ut homines, quam aliunde frustra quaesiverunt, animi pacem ac tranquillitatem in intimis pectoris penetralibus quaerant, sed in ea ibi quaerenda rectum tramitem excedant. — *Damna*, quae religioni verae mysticismus affert, non exigua sunt, quum in passiva plerumque animi conditione acquiescat, ideoque cognitionis virium efficaciam impediat et illam quoque, quae inter justos fines se continet, subtiliorem de rebus divinis meditationem respuat, aut homines ei deditos, qui veri investigandi studium humanae naturae innatum abnegare nequeunt, ad theosophiae opinata oblectamenta abripiat. Neque raro in mysticismum delapsi homines honestatis studio supersedere posse sibi videntur, aut si moralis conscientia etiam in ipsis saluberrimam suam vim exercet, in asceticis et externis pietatis exercitiis sibi placent, quibus immediatam cum Deo conjunctionem assequantur. Praeterea facillime taediosam quamdam superbiam gignit falsa modestiae specie imperitos fallentem. Nihilominus interdum ad vitam religiosam e sopore resuscitandam, inflammandam, adjuvandam plurimum confert, iis potissimum temporibus, quibus intellectus supremum theolo-

14) Hey: „Diejenige Sinnesweise, welche das Wesen der Frömmigkeit einzig in das lebendige Gefühl unserer gänzl. Verdorbenheit u. unserer Begnadigung durch das Blut Christi setzt, und welche durch besondere Erbauungen mit Gleichgestimmten dieses Gefühl in sich und Anderen zu befestigen trachtet.“ — E notione prolata patet, pietismum maxime in evangelica ecclesia reperiri, etsi ne apud Catholicos quidem cognatae sentiendi rationes desint, ut in nonnullis aetatis mediae mysticismi formis et in Jansenismo. Bretschneiderus autem in libro: *Grundlage des evangel. Pietismus* (Leipzig. 1833) nomen latiore sensu accipit de qualibet sentiendi ratione, quia naturae humanae depravatio moralis ultra modum urgeatur, ita quidem, ut appellatio ad eos quoque significandos apta sit, qui mali sedem in corpore tanquam materiae parte quaesiverunt et in quibusvis, etiam innocentibus sensuum appetitibus reprimendis et extinguendis singularem vitae sanctimoniam sectati sunt.

giae imperium sibi arripuit et religionem ad summum periculum adduxit, aut quibus cultus publicus nonnisi inanibus et molestis caerimoniis exercetur et virtutis laus in externis operibus pio animi ardore destitutis quaeritur. — Quibus propositis quaestio aliquoties mota, num etiam de *sano* mysticismo sermo esse possit, facile solvitur. Mysticismus enim, quum ex turbata animi facultatum ratione prodeat, inter morbos animi referendus est. Si quis vero mysticismi nomen de ea religionis parte intellexerit, quae sensibus animique affectionibus vere et sane piis continetur, illa quaestio ad *λογομαχίαν* redit. — Mystici causam suam etiam biblicis effatis defendere studuerunt, inprimis Jo. 17, 21 sqq. 2Jo. 2, 6 (in quibus de *moralī* fidelium inter se et per Christum cum Deo patre unione sermo est), Coloss. 1, 27. Gal. 4, 19 (ubi de vi et mente Christi in sectatorum animis effiaci, ad quam animi conformandi sint, disseritur).

§ 12. De eadem re.

Fanaticismo e regione obstat *indifferentismus* (*ἀδιαφορία*) s. ea sentiendi ratio, qua nihil interesse statuitur, quam persuasionem religiosam vel externam religionis formam homo amplectatur, dummodo honeste vivat.¹⁾ Quae sententia vehementer improbanda est, tum quod eā inexpugnabile veri anquirendi studium animo innatum abnegatur, tum quod honestas in recta rerum divinarum sapientia solidissimum praesidium habet (§ 10). Effati petrini Act. 10, 34 sq. auctoritate indifferentismus perperam defenditur. Neque confundendus est cum *tolerantia*, sana ac sapienti aliter sentientium patientia, qua qui utuntur, ea quae pro veris habent, ad alios transferre quidem student, sed rectis tantum et idoneis adhibitis praesidiis, ita quidem, ut, qui ipsorum studiis vehementer et pertinaciter obstiterint, suae eos sorti relinquunt. Indifferentismus saepe cum *incredulitate* (*ἀπιστία*²⁾) cohaeret, qua argumentis ex morali animi necessitate profectis et ad persuadendum idoneis assensus denegatur. Quae si in agendo conspicua est, *impietas* (*ἀσεβεία*) vocatur. Proficisci solet aut ex morum depravatione, aut ex eo intellectus de sensu et ratione imperio, quo fit, ut homo res di-

1) Cf. G. Wernsdorf: Comm. de indifferentismo religionum. Viteb. 1716. Cyprian: *Vernünftige Warnung vor Gleichgültigkeit der Gottesdienste oder Religionen*. Gotha 1764. Siebenhaar: *Der religiöse Indifferentismus*. Leipzig. 1842.

2) In N. T. *ἀπιστία* et *ἀπίστος* plerumque de his dicuntur, qui evangelio fidem recusarunt, Rom. 11, 20. 23. al.

vinas et aeternas velut adspectabilis rerum ordinis objecta judicare et demonstrationi subicere studeat. Incredulitatis summus gradus est *atheismus* (*ἀθεϊσμός*), defectus persuasionis de Deo.³⁾ Qui, si duntaxat in vitâ et moribus cernitur, *practicus* appellatur, cui *theoreticus* ath. opponitur, quo Deum esse aut tantum dubitatur (ath. theor. *scepticus*), aut certis argumentis allatis negatur (*dogmaticus*). Qui posterior aut materialisticus est aut idealisticus. Ath. *materialisticus* s. *materialismus* est ea sentiendi ratio, qua solas corporeas substantias esse ideoque mundum sua ipsius vi subsistere et permanere statuitur ipsaque mens et cogitatio e concretionis lege et concentu repetitur. Materialismi species est *atomismus*, h. e. ea doctrina, qua mundum e temeraria quadam atomorum s. corpusculorum minutissimorum s. individuum concursione et adhaesitatione ortum esse contenditur. *Idealisticus* atheismus est ille, quo numen mente humana superius nullum agnoscitur. Atheismi non raro prorsus immerito incusabantur, qui a religionum publice sanctitarum formulis ac decretis recedebant, ut Socrates, Christiani ab Ethnicis prima ecclesiae aetate, inter Christianos, qui ecclesiasticam de trinitate doctrinae formam improbabant.⁴⁾ Rectius atheis adnumerabantur Leucippus et Democritus atomistae, Diagoras Melius, Protagoras, Critias, Theodorus atheus, tum qui sec. proxime superiore in Anglia et Gallia exstiterunt materialistae, imprimis Helvetius⁵⁾, de la Mettrie⁶⁾ et Holbachius⁷⁾, denique Fichtius secundum priorem suam⁸⁾

3) Cf. Buddelii librum § 11 not. 2 citatam. Reimann: Historia atheismi et atheorum falso et merito suspectorum apud Judaeos, Ethnicos, Christianos et Muhammedanos. Hildesiae 1725. Heydenreich: Briefe üb. d. *Atheismus*. Leipz. 1796. Platner: *Gespräch üb. d. Atheismus*. Leipz. 1783; quod colloquium etiam adjectum est libro: Dav. Hume: *Gespräche üb. d. natürl. Religion*, übersetzt v. Schreiter. Leipz. 1781.

4) In N. T. Eph. 2, 12 *ἄθεοι* gentiles vocantur propter unius et veri Dei ignorantiam, *ἰσχυροὶ θεογνωσίας* ex Theodoret's Interpr. — Apud Symmach. Hos. 4, 15 *οἶκος ἀθεῖας* domus vocatur, in qua idola adorantur. — Cf. Lechler: *Geschichte des engl. Deismus* p. 453 sq.

5) *De l'esprit*. Paris 1758. *Deutsch von Forkert. Acqn. u. Leipz.* 1760. 2 Aufl. 1787. — *De l'homme*. Lond. 1773. 2 Voll. Éd. II. 1794. 4 Voll. *Deutsch, Bresl.* 1774. 2 Voll. — Helvetius impiae suae theoriae parum constans eximia morum integritate, imprimis insigni hominibus benefaciendi studio, excelluit.

6) *L'homme machine*. Leyd. 1748. *L'homme plante*. Potsd. 1748.

7) *Système de la nature*. Lond. 1770. 2 Voll. *Deutsch: Frankf. u. Leipz.* 1783. *Leipz.* 1841. (Pro cujus libri auctore olim plerumque Mirabaldus perperam habebatur).

8) Qua theoria moralls rerum ordo sine summo et vivo ejus mode-

theoriam ex idealismo natam. Neque recentissima aetate defuerunt, qui atheismum idealismo consentaneum impudentissime praedicarent, potissimum poetae, qui *juvenilis Germaniae* nomine appellari amaverunt,⁹⁾ nec pauci eorum, qui juveniliū Hegelianorum nomine apud omnes bonos parum nobilem famam consecuti sunt, inprimis Arnold. Rugius¹⁰⁾, Ludov. Feuerbachius¹¹⁾ et Bruno Bauerus.¹²⁾ Iis igitur, qui, an athei unquam fuerint, dubitabant, historia clarissime obloquitur. Quum autem atheismus sanctissimae humanae naturae legibus et necessitatibus repugnet, rectius quaeritur, annon ipsi ii, qui Deum esse negant nec non in eo negando gloriam quaerunt, nonnumquam pios et religiosos animi motus sentiant, quos falso

ratore statuitur. Cf. inprimis Fichte: *Ueb. d. Grund unseres Glaubens an eine göttl. Weltregierung*, in Fichte u. Niethammer: *Philos. Journal* 1798. 1 St. Controversia, quae hac comm. excitabatur, narratur in *Neues theol. Journal. Jahrg. 1799. 2 Bd.* p. 207 sqq. 449 sqq. *Jahrg. 1800.* p. 217. Librorum, quibus controversiae argumentum disputatur, copiam recenset Bretschneider: *Systemat. Entwicklung aller in der Dogmatik vorkommenden Begriffe.* (4 Aufl. *Leipzig.* 1841) p. 47 sq. — Cf. Baumg.-Crusius: *Einleit. in d. Dogmat.* p. 87 sq.: „Dieser Atheismus (Fichtes) war unleugbar, mochten auch Fichte u. Fichtlauer ihn verdecken wollen. Die moral. WO. war entw. d. Inbegriff der handelnden Vernunftwesen, oder ihre gemeinsame Thätigkeit, oder die Art zu handeln (Gesetz, Wesen der Vernunft), od. endlich das Resultat dieser gemeinsamen Thätigkeit (Sieg u. Herrschaft des Geistigen). Und Gott hieß dann entw. diese Weltordnung selbst, oder — die Beziehung dieser WO. auf uns u. unser Handeln im Begriffe eines existirenden Wesens zusammengefasst. Im zweiten Falle wäre nun der Begriff Gottes ein blosses Phantasma.“ — Juv. Matthias Knuzenius sub finem sec. XVII solam conscientiae moralis auctoritatem agnovit, unde ejus asseclae conscientiarlos (Gewissener) se appellabant. Cf. *Unschuld. Nachr. Jahrg. 1703.* p. 569 sqq. *Berliner Monatsschrift, August 1801.* Rossel: *Matth. Knuzen, Hans Friedrich von der Vernunft.* In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Kritik.* 1844, 4 H. p. 969 sqq.

9) Inprimis Gutzkovius et Wienbargius in fabulis romanensibus. Cf. Hase: *Das junge Deutschland. Ein theol. Votum.* Parchim 1837.

10) In promptuario ab eo edito „*Deutsche Jahrb. f. Wissenschaft u. Kunst* (Leipzig. 1841. 42) passim.

11) *Das Wesen des Christenthums.* Leipzig. (1841) 1843. Contra quem libr. cf. Jul. Müller in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Kritik.* 1842, 1, p. 171 sqq. Reichlin-Meldegg: *Die Autolatrie oder Selbstanbetung, ein Geheimniss der jung-hegelschen Philosophie.* Pforzh. 1843. Adde Zeller: *Theol. Jahrb. 1843.* 2, p. 330 sqq. 1845. 1, p. 66 sqq.

12) Cf. inprimis ejus libros: *Kritik d. evang. Geschichte der Synoptiker u. des Johannes.* Braunsch. 1842 et: *Die gute Sache der Freiheit u. meine eigene Angelegenheit.* Zürich 1842.

pudore ducti aut extinguere studeant, aut tamquam anilis superstitionis reliquias contemnant. Atheismus, nisi ei ad dictos bona animi indoles a flagitiis prohibet, morum honestati infestissimus sit necesse est.

§ 13. De eadem re.

Quod ad religionis *objectum* attinet ejusque *quantitas* si respicitur, notandi sunt: 1) *Monotheismus*, unius Dei agnitio, cujus species sunt *theismus*, quo Deus pro *personali* numine habetur et a mundo distinguitur, atque *pantheismus*, quo Deus cum mundo qualicunque modo confunditur (§ 105 sq.) 2) *Dualismus*, duorum principiorum supremorum, boni et mali, sibi invicem oppositorum agnitio, qualis Zorastri et Manichaeorum fuit. Dualismus e perverso de malis in mundo obviis, tanquam summi boni ideae parum congruis, iudicio nascitur. ¹⁾ 3) *Polytheismus* (*gentilismus*, *paganismus*), plurium vel multorum numinum opinio, inde repetenda, quod incultioribus hominibus, qui unius rerum universitatis notionem nondum conceperant, multarum, quae fiunt, rerum multae causae divinae statuendae esse videbantur. ²⁾ — Objecti religionis *qualitatem* si respicimus, distinguitur *cultus numinis tamquam mentis perfectissimae* et *cultus objectorum ab hac perfectione recedentium*, qualis cernitur in *feticismo* ³⁾, infimo religionis

1) de Wette: *Wesen d. christl. Glaubens*, p. 81: „Unvollkommen ist der stitl. Glaube (im Dual.) darin, dass das Naturübel, welches nur für den Sünder vorhanden, wenigstens bloss ein verhältnissmässiges ist, als ein solches an u. für sich u. somit selbst rettende u. giftige Thiere als Werke des bösen Gottes angesehen werden; sodann darin, dass das Böse, das nur in d. stitl. Freiheit seinen Grund u. sein Bestehen hat, zu sehr als an u. für sich bestehend gedacht wird; endlich darin, dass durch die, wenn auch nicht schlechthinige Gegenüberstellung des bösen u. guten Systems dem für d. stitl. Menschen wesentl. Glauben an d. Uebermacht des Guten Eintrag gethan wird.“

2) In decernenda quaestione a nonnullis ventilata, utrum monotheismus an polytheismus prius inter homines exstiterit, omnia e notione pendunt, quae monotheismi nomini supponitur. Rudiores enim et barbaros homines, in quibus prima religionis conscientia excitabatur, tantummodo vagam et parum definitam naturae alicujus homine superioris, *θεῖον* cujusdam, notionem sibi informasse, posthac autem, quum effectuum in mundo varietatem accuratius perpenderent, τοῦ θεῖον notionem ad varias naturas atque vires transtulisse verisimilimum est.

3) Quod vocabulum, sub finem superioris seculi demum usu receptum, a lusitanica voce *fetico* s. *fetisso* i. e. truncus magicus vel praesidium magicum, formatum est, quod nomen Lusitani Aethiopum ad Senegalis flumen habitantium idolis imponebant. Cf. (De Brosse:) *Du culte des dieux fétiches*. Par. 1760. *Deutsch v. Pistorius. Berl. u. Strals.* 1785. Kaiser: *Bibl. Theologie*. I Bd. (Erlang. 1813) p. 42 sqq.

gradu, h. e. terrestrium, inprimis sensu carentium rerum cultu, quae plerumque ad certum tempus eliguntur, prouti ab iis aut dampnum aut emolumentum proficiscitur vel expectatur; in *idololatria*; mundanarum rerum cultu, certo ordine ac lege constituto, v. c. pyrolatria, zoolatria, sabaeismo s. stellarum cultu, anthropolatria, naturae virium, personarum formis indutarum, cultu.

§ 14. De religione naturali et revelata.

Fons denique ratione habita inter religionem *revelatam*, quae supranaturali et miraculoso Dei interventu hominibus suppeditata esse dicitur, et *naturalem*¹⁾, quae naturali animi humani luce nititur, discriminari solet. Religionis naturalis doctrina viâ et arte exposita olim *theologia naturalis*²⁾ vocabatur, nunc *religionis philosophia*. E discrimine juris disciplinae desumpto inde a tempore sub finem superioris seculi³⁾ naturali religioni etiam *positiva* opponitur, h. e. *externâ auctoritate sancita*, secundum graeci vocabuli τοῦ θεοῦ, quod de legibus dicitur (νόμους θεοῦ), analogiam⁴⁾. Etsi, quantum scimus, omnes hucusque positivae religiones supranaturalem originem sibi vindicaverint, inde tamen non consequitur, ut positiva religio idem sit ac revelata, quum non deessent societates, quae duntaxat naturalem religionem inter se amplectendam cultuque externo ornandam et augendam tentarent vel saltem commendarent⁵⁾.

1) Etsi naturae contemplatio inter praevidia, quibus religio naturalis excitatur et augetur, neququam desit, tamen in hoc nomine vox *naturae* minime externam rerum naturam, tanquam si ex ea illa religio hauriatur, sed humanum animum, qualis a natura est, significat (cf. Rom. 2, 14. 1 Cor. 11, 14), quum in theologia ecclesiastica *naturalis homo* ab eo distinguatur, qui supranaturali gratiae divinae auxilio adjuvetur et regatur. Quomobrem inane est discrimen, a Nitzschio propositum, inter religionem *naturalem*, quae ex naturae contemplatione hauriatur, et *rationalem*, quae conscientiae testimoniis nitatur.

2) Quo nomine primus Raymundus de Sabunde († circa 1450) usus est in inscriptione operis: „*liber creaturarum s. theologia naturalis*“, quae inscriptio ab externa rerum natura repetita est.

3) Olim theologia thetica s. *positiva* (h. e. dogmatica) polemicae opponebatur. Atque medio aëro theologi biblici s. *positivi* scholasticis obistebant.

4) Graeci inter φύσις atque θεῖον (Gell. N. A. X, 4) ita distinguebant, ut illud rei aut personae indolem cum ipsa ejus origine conjunctam ex eaque profectam, hoc ejus conditionem extrinsecus constitutam et formatam significarent. Vel etiam inter φύσις et νόμος discernebatur; cf. Isocr. Evagr. 16: τῷ μὲν γὰρ ἦν φύσις παρὶς, τὸν δὲ — νόμος πολιτῶν ἐπεποίητο.

5) Cf. Baumg. + Crusius: *Lehrb. d. Dogmengesch.* II, 792 sqq.

Quorum molimina successum si habuissent, naturalis eorum religio, quippe externa communis consensus auctoritate constituta et sancita, abiisset in positivam. Si quis vero inter naturalia et positiva christianae religionis elementa distinguere velit, illa sunt, quae causa christiana cum religione generali communia habet, haec, quae ei propria et domestica sunt et quibus peculiaris ejus natura constituitur. Ceterum religionis naturalis auctoritatem etiam ss. scriptores agnoverunt et ita quidem, ut in ea ipsius Dei revelationem cernerent: Ps. 19, 2 sqq. ⁶⁾ 5 Mos. 30, 11 sqq. Matth. 6, 22 sqq. Luc. 11, 36. Joh. 1, 4. (coll. v. 9) Act. 14, 17. 17, 24 sqq. [quo loco triplex Dei revelatio distinguitur, quae fiat: 1) per universam externam rerum naturam, v. 24 sq.; 2) per generis humani historiam, v. 26; 3) per suam cujusque hominis vitam et conscientiam, v. 27 sq.] Rom. 1, 19 sq. 2, 12—16.

C a p u t II.

De religione revelata, potissimum christiana.

§ 15. *Variae revelationis periodi* ¹⁾).

Theologi orthodoxi tres revelationis gradus (periodos, formas) discernunt, *patriarchalem, mosaicam et christianam*, sive revelationem *ante legem, sub lege et sub evangelio*, quas, quum in utraque priorae tertiae revelationis primaria capita reperiant, non argumento, sed perspicuitatis gradu differre docent ²⁾.

6) Quo psalmo primum de Dei per naturam (v. 2—7) deinde per legem mosaicam (v. 8 sqq.) revelatione sermo est, ita ut quod ad rem attinet, naturalis et supernaturalis revelatio, vel *naturalis et positiva* religio discernatur.

1) Variae revelationis periodi jam Matth. 21, 33 sqq. Hebr. 1, 1 sq. distinguuntur, inter easque quae per ipsum Dei filium facta est tamquam ultima (ideoque perfectissima) commemoratur.

2) „Quoad substantiam“ unam eandemque vet. et nov. test. religionem esse docuerunt. Quenstedt I, p. 32: „Uti revelatio cum tempore crevit, ita ei innixa theologia —. Deo subinde novas revelationes impertiente, temporis progressu sua sumit incrementa; non quidem in iis, quae fidei et salutis fundamentum constituunt (in his semper eadem revelatio veritatis primae fuit, coepitque statim post lapsum in prot-evangelio), sed in aliis, quae ad illorum uberiores declarationem et intelligentiam faciunt, et ad ordinem et disciplinam ecclesiasticam pertinent.“ — Conf. helv. c. 13: „Evangelii doctrina — non modo vetus erat et est adhuc vetus doctrina, sed omnium in mundo antiquissima.“

§ 16. De religione patriarchali.

Patriarchalis revelatio illa est, quae patriarchis, h. e. tum totius generis humani, tum gentis hebraeae auctoribus, contigisse dicitur. In *antediluvianam* et *postdiluvianam* dividitur. Quum Geneseos liber posterioris originis sit, ejusque argumentum ad tempus diu ante scribendi artis inventionem spectet, longe difficillimum est, certo enucleare, quid prisci illi homines vere crediderint et quid iis a traditionis in Genesi relatae auctoribus suppositum sit. Quae ante Abrahamum accidisse dicuntur, fere omnia mythis prorsus implicata sunt. Nec vix probabile est, jam protoplastos monotheismo addictos fuisse (cf. § 6 et 13, not. 1). Sed a probabilitate non abhorret, quod Abrahamum multosque ex ejus posteris unum Deum, mundi creatorem ipsorumque familiae tutorem, credidisse ac mentes suas imprimis in omnipotentiae divinae idea fixisse (1 Mos. 17, 1. 2 Mos. 6, 2) Deumque simplicibus precibus et sacrificiis coluisse narratur¹⁾, quum, si vera non esset haec traditio, vix intelligeretur, unde tam perpetua illa et tam indelebilis summi numinis tamquam Dei Abrahami, Isaaci et Jacobi memoria Israelitarum animis impressa fuisset. Et quum qui veritatem tenent, lubentissime etiam spem de ejus victoria tandem aliquando futura foveant, fortasse ne illa quidem spes, quae Abrahamo tribuitur 1 Mos. 12, 2. 18, 18. 22, 18. 26, 4 de futuris prolis suae incrementis atque de salute, ab hac progenie in omnes gentes redundatura, omni historico fundamento destituta est²⁾. Sed jam protoplastis post lapsum promissionem de Jesu Christo, futuro generis humani reparatore, factam esse (*protevangelio*), theologi orthodoxi e loco 1 Mos. 3, 15 perperam docent.

§ 17. De religione mosaica.

De Wette: *Beitrag zur Charakteristik des Hebraismus*. In Daub u. Creuzer *Studien*. 3 Bd. p. 241 — 312.

Mosaicae religionis nomine (מֹרֶס, νόμος, νόμος καὶ προφήται) non solum quae a Mose Israelitis tradita sunt,

1) Cf. Ewald: *Gesch. des Volkes Israel*. I Bd. (Gött. 1843) p. 370 sqq.

2) Quamquam plerumque conjicitur, hanc spem eo demum tempore, quo Davides rex imperii sui fines ad Euphratem usque protulisset, inter Israelitas excitatam indeque divinae promissionis Abrahamo factae forma indutam esse, quo major et et antiquitatis et divinitatis splendore auctoritas conciliaretur. Cf. v. Cölln: *Bibl. Theol.* I, p. 301 sq.

sed etiam quae prophetae atque ceteri V. T. scriptores de rebus divinis praeceperunt, comprehendimus. Etsi pentateuchus diu post mosaicam aetatem conscriptus est, Moesen tamen historicam personam fuisse et populi sui legislatorem ac theocratiae statorem existisse, atque omnino excellentissimi ingenii eximiaque virtutis hominem se praestitisse, non solum ex inconcussa et indelebili ejus memoria, popularium mentibus altissime infixâ, verum etiam inde patet, quod, si aliter res se haberet, posteriores sacerdotes artificiosiora sua instituta ac disciplinam ipsumque pentateuchum ad Moesis nomen et auctoritatem referre non potuissent. Summa praeceptorum, quae totius vet. test. doctrinae lineamenta continent et a Mose ipso profecta videntur esse, huc redit: Jehovah, potentissimum omnium rerum creatorem et conservatorem, Israelitarum Deum patrium et tutelarem itemque invisibilem regem esse. Non adspectabilis eum naturae esse, neque licere ejus numen in mortalis materiae simulacro effingere, etsi symbola quaedam, inprimis arca foederalis et nonnunquam nubes aut luminis splendor, praesentiae divinae documentis inserviant (§ 112). Foedus eum cum populo israelitico iniisse, quo ei potentissimam tutelam promississet ea conditione, ut legem Moisi interventu latam observaret; transgressoribus legis autem gravissimas minitatum esse poenas, et omnino imperium ejus invisibile in justitiae distributivae documentis conspicuum esse. Externum foederis cum Jehova initi signum circumcisionem esse. — Quemadmodum posthac externam mosaismi disciplinam sacerdotes multis ritualibus et civilibus praescriptis et institutis augebant, ita illud religionis momentum, quod in interno Dei cultu et morum sanctitate cernitur, prophetae excolere et perficere studebant, ita quidem, ut praestantiori evangelii causae viam sternerent. Post exilium parsismi quoque vim in augenda et constituenda mosaicae religionis doctrina efficacem videmus. Cujus religionis eximia praestantia cernitur 1) in sublimi et satis puro monotheismo, certe tam prisca aetate in nulla alia positiva religione ita cognito; 2) in salutari ejus fine, ad omnes tum privatae tum publicae vitae partes conformandas et divina specie illustrandas spectante; 3) in spe messiana, qua christiana res praeparabatur. At vero etiam haud exiguis vitiis res mosaica laborabat, ad quae referendi sunt anthropopathismi, ad divinum numen passim translati, etsi minime desint magnifica V. T. effata, quibus quidquam humani in Dei naturam cadere diserte negatur. Deinde recta et integra immortalitatis notione caruit, nec nisi tenuem orci imaginem praebuit, in quo animae a corporibus sejunctae umbratilem, clara conscientia destitu-

tam nec vitae nomine dignam vitam degerent, donec post exilii demum tempus e parsismo Israelitis clarior lux hac in causa illucescebat. Qua manca immortalitatis notione factum est, ut divina remuneratio soli terrestri vitae adstringeretur et in quovis et ipsorum innocentium infortunio poena peccatorum cerneretur, quam perversam opinionem nonnulli sapientes, inprimis Jobi libri scriptor, frustra impugnabant. Tum etiam opinio de Deo ἐγγωρίῳ ac tutelari taediosum particularismum progeniit, quo Jehova solos Judaeos favore amplecti putabatur. Denique e summa theocratiae sententia civilium, ritualium et moralium officiorum notiones ita coalescebant, ut a multis probi (τοῦ δικαίου) hominis laus duntaxat in externis operibus poneretur, neque de mente quaereretur, quo opera perficerentur. Quapropter Paulus apostolus docet, legem mosaicam, etsi per se spectata sancta sit et spiritualis (Rom. 7, 12. 14. 16), tamen, quatenus externorum statutorum complexum constituat (Eph. 2, 15), verae pietati et honestati efficiendae imparem esse (Rom. 8, 3), nec nisi hunc ejus divinum finem fuisse, ut rudiori aetati accommodata (quare cum ethnicis religionibus uni τῶν στοιχείων τοῦ νόμου notioni subjicitur: Gal. 4, 3. coll. Col. 2, 8) *paedagogi* instar barbariem hominum coerceret (Gal. 3, 23), peccati conscientiam et dolorem excitaret (Rom. 3, 21), futuraeque fidei Christo habendae necessitatem probaret et eximiis exemplis, ut Abrahami, illustraret (Rom. 3, 21. 31. cp. 4) eoque modo homines ad eam praepararet, usque dum ad christianam libertatem sustinendam et Christi mentem in animos recipiendam apti existerent, qua imbuti externorum praeceptorum impetu non amplius egerent, sed pio et alacri fervore divinitus inflammati morum praeceptis satisfacerent (Rom. 8, 4 sqq.) et ita verorum Dei filiorum dignitatem obtinerent (Gal. 4, 5—7. Rom. 8, 14. 29). Solo enim amoris praecepto summam legis contineri (Gal. 5, 14. Rom. 13, 18). Item scriptor ad Hebraeos (coll. Col. 2, 17) religionis mosaicae institutum duntaxat lineamenta et umbras perfectiorum et coelestium rerum christianae rei beneficio inauguratarum exhibuisse docet. — Quid Jesus Christus ipse de lege mosaica sibi propositum habuerit, aptius § 19 disputabitur.

§ 18. De religionis christianae origine et notione.

Jo. W. Schmid: *Ueb. christl. Rel., deren Beschaffenh. etc.* Jen. 1797.
 Garve: *Das Christenth. als Lehrgebäude u. als Institut betrachtet,*
 in ej. *Vermischte Aufsätze, Thl. II,* p. 289 sqq. Ch. L. W. Stark:
Das Leben u. dessen höchster Zweck in ihrer allmäl. Entwicklung
u. in ihrer Vollendung durch das Christenth. Jen. 1817. 2 Thlc. —

Fr. Delbrück: *Christenthum. Bonn 1822. 2 The.* Dav. Schultzi liber supra (§ 8) commemoratus. — Graevell: *Die Rel. Jesu Christi u. d. Christenth. Halle 1845.* — Ullmann: *Ueb. d. unterscheid. Charakter des Christenth. mit Beziehung auf neuere Auffassungsweisen. Hamb. 1845. (Ex theol. Studd. u. Kritt. 1845. 1 Hft. p. 1 sqq.)* — J. Fr. Bruch: *Betracht. üb. Christenth. u. christl. Glauben. Strassb. 1845 — 46. 2 Bde.*

Tempore divinitus constituto (Gal. 4, 4) Jesus Nazarenus, gestis et fatis prorsus singularibus eximie nobilitatus, existit, qui non solum religionem perfectissimam omnibus omnium temporum hominibus accommodatam tradidit, verum etiam ipse perfectissimo et intimo suo Dei consortio summum religiosae vitae exemplar expressit (τῆς πίστεως ἀρχηγὸς καὶ τελειωτὴς Hebr. 12, 2) atque religiosum coetum condidit, cujus socii per fidem Jesu tanquam Dei filio unigenito et generis humani servatori habitam mentisque sanctae ab eo acceptae auxilio ad eandem, qua ille excelluit, vitae religiosae perfectionem emergerent. Unde religionem christianam (εὐαγγέλιον, πίστις, τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ vel Χριστοῦ, coll. Act. 11, 26) persuasionem appellamus de Jesu Christo, unigenito Dei filio, unico salutis auctore hominibus peccato miseris divinitus misso vitamque ei persuasioni consentaneam *).

*) Schleiermacher: „Eine der teleologischen Richtung der Frömmigkeit angehörige, monotheistische Glaubensweise, welche sich von anderen solchen wesentlich dadurch unterscheidet, dass Alles in derselben bezogen wird auf die von Jesus von Naz. vollbrachte Versöhnung.“ Hase: „Christenth. ist objectiv das von Christus ausgehende, alle Zukunft umfassende Reich eines eigenthüml. bestimmten religiösen Lebens; subjectiv die Ueberzeugung, dass die Vollendung des religiösen Lebens in Christo angebrochen sey, und in etner von seinem Geiste beseelten relig. Gemeinschaft auch unser relig. Leben dieser Vollendung nahe.“ Ullmann (l. c. p. 58 sq.): „Das Christenthum ist diej. Rel., welche in der Person ihres Stifters die von jeder anderen Rel. angestrebte, aber nicht erreichte Einheit des Menschen mit Gott in der That verwirklicht u. von diesem schöpferischen Mittelpuncte aus durch Lehre u. sittl. Wirkung, durch Erlösung u. Versöhnung den Einzelnen u. die Menschheit zu ihrer wahren Bestimmung, zur vollen Gemeinschaft, zur Einheit mit Gott, in der sich alles Menschliche heiligt und verklärt, zurückführt.“ Plurimi recentiores duntaxat nominales definitiones protulerunt, e quibus non patet, quanam summa sententia christianae religioni peculiaris ac veluti domestica sit, qua ab aliis religionibus discernitur, velut Bretschneider: „Diej. Bestimmtheit des relig. Menschengetstes, welche in Christo ihren Grund hat.“ Klein: „Modus cognoscendi et colendi Deum per Christum traditus.“ — Orthodoxa relig. christ. notio optime significatur a Quenstedtio: „Ratio colendi verum Deum in verbo praescripta, qua homo, a Deo per peccatum avulsus, ad Deum per fidem in Christum, Deum et hominem, perducitur, ut Deo reduniatur eoque aeternum fruatur.“

§ 19. De Jesu Christi consilio.

F. V. Reinhard: *Versuch üb. d. Plan, welchen d. Stifter d. christl. Rel. zum Besten der Menschen entwarf. 4 Aufl. Wittenb. 1798. 5 Aufl. mit Zusätzen u. Anhängen v. Heubner. 1830. — Hase: Leb. Jesu, p. 69 sqq. 3 A. — Neander: Leb. Jesu (Hamb. 1837), p. 102 sqq.*

Quum Jesus se Messiam (Ἰησοῦς, Χριστόν) a prophetis promissum, qui regnum divinum (βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ, τῶν οὐρανῶν) conditurus esset, identidem tum circuitionibus quibusdam, tum diserte (Matth. 7, 21 sqq. 16, 16 sq. c. 24 sq. c. 26, 64. Jo. 1, 42 sqq. 4, 26. 39 sqq. 5, 46 al. loc.) declararet, e spe messiana autem illius regni notio etiam expectationem de externae Hebraeorum theocratiae instauratione et ad ceteros populos propagatione complecteretur: non defuerunt, qui Jesu consilium ad ipsas quoque civiles res spectavisse contenderent. Sed Jesum, quod in primis Reimarus¹⁾ allucinatus est, seditionis contra Romanos movendae ope summā rerum judaicarum potiri voluisse et religione duntaxat ut praetextu usum esse, id toto modo et habitu, quo se gessit, satis superque refellitur²⁾. Majore cum veri specie a Straussio³⁾ contenditur, Jesum utrique spei propheticae elemento, et religioso et civili, satisfacere voluisse, et felicem consilii successum a miraculosa Dei, angelorum legionibus coelitus ipsi opitulati et omnes gentes sine gladio regno messiano subiecturi, omnipotentia speravisse. Primaria Straussii argumenta, jam a Reimaro proposita, haec sunt: 1) Jesum de regno divino et causa messiana semper simpliciter loqui consuetis Judaeorum dicendi formulis utentem, non addita earum interpretatione. 2) Eundem illam spem disertis nonnullis effatis datā operā alere (Matth. 19, 28), neque eum a sectatoribus alio nisi judaico sensu intellectum esse, elucere e locis Matth. 18, 1. Marc. 10, 35 sqq. Act. 1, 6. At enim vero ejusmodi spe et consilio fanaticismum Jesus prodidisset, ab animo, qualem alias semper exhibuit, alienissimum

1) *Vom Zwecke Jesu u. seiner Jünger. Herausg. v. Lessing. Braunsch. (1778) 1784.*

2) Tantum enim aberat, ut quae ejusmodi consilio exsequendo inseruirent, uteretur (Jo. 6, 56), et ante omnia Pharisaeorum favorem sibi conciliaret, ut omnia ageret, quae molimini obstacula obmoverent infestissimumque gentis procerum odium ipsi contraherent, unde etiam Pilati eum a supplicii periculo servandi studium intelligitur. Neque obstat ingressus Hierosolymam solenni pompa factus (Matth. 21. parall. Jo. 12), dummodo ejus ansam, naturam et consilium perpenderit.

3) *Leb. Jesu* T. I, p. 487 sqq. 1 Aufl. p. 520 sqq. 4 Aufl. In ed. III. p. 554 sqq. ipse eam opinionem improbaverat.

(Matth. 26, 36 sqq. parall.; 12, 38. 16, 1 sqq. coll. Jes. 7, 11 sq.). Messianarum autem locutionum usus facillime inde explicatur, quod solum earum involucro Jesus persuasionem de legatione sua coelesti et auctoritate divina in auditorum animis excitandam et sustentandam promovere poterat. Namque si alia ejus effata, quibus quodvis ad civilem dominationem aut externum causae messianae splendorem spectans consilium disertissime aversatur (Luc. 17, 21. [coll. 11, 20.] Matth. 20, 25. Jo. 8, 34. 18, 35), aut sectatorum civilem spem impugnat eosque de sanctissimo omnibus terrae bonis atque gaudiis et ipsi vitae terrestri, si bona causa id flagitaverit, lubenter renuntiandi officio edocet (Matth. 5, 10 — 12. [coll. v. 3 sqq.] c. 20, 22 sqq. 26 sqq. 10, 16 sqq. 16, 24 parall.), aut denique ea, quibus tropicus judaeicae dictionis usus nulli dubitationi obnoxius est (Matth. 8, 11 sq. 11, 14 sq. 17, 12. 26, 64. Luc. 10, 18. Jo. 1, 52), comparaverimus: non possumus non statuere, Jesum consuetis Judaeorum locutionibus messianis puriorem et sublimiorem sententiam supposuisse, neque tamen praesidia addere neglexisse (Matth. 19, 29. Marc. 10, 30), quibus auditorum attentiores et intelligentiores veram suam mentem assequerentur, atque etiam posthac τοῦ τῆς ἀληθείας πνεύματος promissi auxilio, fracto cortice, medullam evolverent; his autem purioris sententiae significationibus in traditione orali plerumque neglectis vel omissis factum esse, ut crassiores locutiones ad posteritatem propagarentur. Quam alienus denique Jesus a regni messiani per miraculosam Dei omnipotentiam *confestim* condendi spe fuerit, parabolae ejus ap. Matth. 13, 31 — 33 declarant ⁴). Ita dubitari nequit, Je-

4) Quibus propositis etiam illud refellitur, quod Hasius (*Leb. Jesu* § 68 et 84. 1. *Aufl.*) olim censebat, Jesum, cui messiana spes non alia, nisi qua a prophetis adumbrata esset, forma innotescere potuisset, priore vitae publice actae tempore externae quoque theocratiae florem revocare sibi proposuisse, posthac autem ex hujus propositi successu parum felici perspexisse, quantum haec studia Deo improbarentur ideoque in regno duntaxat morali condendo acquievisse. Sed nihil obstat, quominus eum, jam antequam publica prodixisset, sine ulla cunctatione, sola divini ingenii acie, hebraicas et judaeae opinionis de civili Messia inanitatem perspexisse censeamus, quod vlr s. ven. nunc ipse concedit *Leb. Jesu* § 42. 43. 3. *Aufl.* Accedit, quod Jesus non multo post quam doctor publicus exstitisset, sermone montano luculenter declaravit, quam vehementer civilem popularium expectationem improbareret. Neque, si unquam civilium rerum immutationem moliturus fuisset, id, quum Pilato judici totius vitae rationem redderet, pro summa sua fide et religione reticere potuisset. Lücke: Examinatur quae speciosius nuper commendata est sententia de mutato per eventa adeoque sensim emendato Christi consilio. 2 Progr. Gott. 1831. Cf. Hasse: *Theolog. Streitschriften* (Leipz. 1834) 1. Heft, p. 61 sqq.

sum *ethicū* regnū, paulatim omnes homines complexurum (Matth. 8, 11 sq. 24, 14, 28, 19. Joh. 10, 16), condere voluisse, h. e. *congregationem hominum, qui Jesum summum Dei legatum agnoscerent* (Jo. 17, 3), *mentisque ab eo acceptae* (Matth. 10, 20, 28, 20. Luc. 24, 49. Jo. c. 14—16) *vi de rebus divinis rectius edocti Deum patrem mente et veritate colerent* (Jo. 4, 23), *a peccati dominatione sensim liberati* (Jo. 3, 5 sqq. 8, 12. 31 sqq. 14, 6. 18, 37), *communi amoris vinculo conjuncti* (Jo. 13, 34 sq. 15, 10. 12), *arctissimam inter semet ipsos, cum Christo atque Deo patre familiaritatem* (Jo. 17, 21—23) *contraherent atque vitae vitalis* (Ζωῆς αἰώνιου) *ultra hujus terrae fines ad summum fastigium evehendae participes redderentur* (Jo. 17, 2) ⁵⁾. — Quo cum grandi et sublimi pro generis humani salute consilio arctissime cohaeret, quod Jesus legis mosaicae ritualement et civilem partem prorsus abrogare (Matth. 9, 16 sq. 15, 17 sq. 24, 2. 26, 28. Jo. 2, 19. 4, 21 sqq.), moralem vero ita consummare decrevit, ut ejus praeceptis rudiori aevo accommodatis (Matth. 19, 8) sententiam e verae honestatis idea necessariam perfectiorique humanarum rerum ordini unice aptam supponeret (Matth. 5, 17 sq. coll. v. 21—48) ⁶⁾.

5) Cujus regni fundamenta quum jam a Christo facta sint, consummatio autem ad futurum tempus pertineat: satis intelligitur, cur in sermonibus servatoris modo tanquam jam praesens et inchoatum, modo tanquam futurum describatur. Item in scriptis apostolicis nomen βασιλείας τοῦ Θεοῦ tum de societate his in terris congregata et ad majorem in dies amplitudinem perducenda (1 Cor. 4, 20. Coloss. 1, 13. Rom. 14, 17), tum de futura hujus regni post solennem Christi reditum constitutione, summae sociorum beatitudinis et vero etiam physici rerum ordinis innovationi (Rom. 1, 21. 2 Petr. 3, 10 sqq.) conjuncta (1 Cor. 6, 9. 15, 50. Eph. 5, 5. Gal. 5, 21. 2 Petr. 1, 11), dicitur. Singularis locutionis usus est loco 2 Tim. 4, 18, quo sublimiorem et perfectum rerum ordinem, qualis jam nunc in coelis constitutus sit (Hebr. 12, 22 sq.) et in quem pii Christiani statim post mortem recipiantur, significare videtur. — Cf. Fleck: De regno divino liber exegetico-historicus, quatuor evangg. doctrinam complectens. Lips. 1829. Heemskerk: De notione τῆς βασιλείας τοῦ οὐρανῶν. Amstelod. 1839. — Alia scripta recenset Bretschneider: *Entwickelung* etc. p. 559 sq.

6) Quum Jesus apud Matth. 5, v. 21—28 exemplis e sola *morum* doctrina petitis illustret, quo sensu dixerit se velle τὸν νόμον καὶ τοὺς προφήτας πληροῦν, locutio autem ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται Matth. 7, 12. 22, 40 (coll. Rom. 13, 8. 10. Gal. 5, 14) aperte de *ethico* vet. testamenti argumento tanquam primaria ejus parte obveniat: interpretatio loci Matth. 5, 17 sq., a nobis supra proposita, omni dubio superior est. Quapropter nullo pacto Straussio (*Leb. Jesu* T. I, p. 494 sqq. 1 *Aust.*) adstipulari possumus, qui e verbis Matth. 5, 18: *ἵνα ἐν ἡ μὴ νεκρά οὐ μὴ παρ-έλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου* ultra modum pressis, neque gnomica eorum indole, quae orationis aculeos quaerit, consideratā, conjecit, Jesum *totam* legem mosaicam ipsaque minutissima ejus praecepta usque ad rerum humanarum finem servare, nec nisi arbitraria traditionis oralis additamenta (Muth. 15, 3)

§ 20. *De revelationis notione biblica.*

Schott: *Briefe üb. Rel. u. christl. Offenbarungsglauben* (Jena 1826), p. 101—147. — Christ. Frid. Fritzsche: *De revelationis notione biblica*. Lips. 1828. (Qui liber contra Schottum scriptus est.)

Sacri scriptores, etiamsi in ipsa religione naturali revelationem divinam agnoscant (§ 14), Deam tamen in commercio cum patriarchis inito pariter atque in inauguranda conservandaque re mosaica et christiana insolito modo et plerumque sine naturae ministerio efficacem fuisse docent, quae quidem efficacia *revelatio κατ' ἐξοχήν* vocatur. Verborum *גלה*, ἀποκαλύπτειν (*revelare*, h. e. velum retegere, quae sub velamine latent manifestare), *φανεροῦν* (Suid.: *εἰς τὸ φῶς ἄγειν*) *γνωρίζειν*, ἀποκαλύψεως, φανερώσεως notio latissime patet ¹⁾). Universe de qualicunque modo dicuntur, quo aliquid occultum patefiat (2 Sam. 22, 8. Luc. 2, 35. Matth. 10, 26. Jo. 1, 31. 1 Cor. 3, 13, 4, 5. Eph. 5, 13), aut quod antea nondum erat, exsistat atque innascatur (Rom. 8, 30. Gal. 3, 23. 2 Thess. 2, 3. 6. 8), quam ob causam usurpantur 1) de institutione divina per externam rerum naturam facta (Rom. 1, 19. cf. § 14 extr.); 2) de ejusmodi rerum divinarum, imprimis consiliorum divinorum salutem Christo intercessore hominibus adferendam spectantium intelligentiā, quae Deo auctore et moderatore e factis quibusdam, potissimum e Christi in terram adventu, vitā, doctrinā, gestis et fatis percipiatur (Matth. 11, 25. 27. 16, 17. 2 Tim. 1, 10. coll. Jes. 53, 1. Ps. 98, 2); 3) de annuntiatione et pro-

abrogare voluisse. — Quum Christus circumfessionibus tantum aut per imagines significasset, quid de lege Mosaica sentiret et vellet, facillime fieri poterat, ut apostolico aëro controversiae de perpetua et absoluta hujus legis apud Christianos auctoritate exardescerent, neque ex his controversiis colligere licet, demum a Paulo apostolo perpetuum legis mosaicae auctoritatem impugnatum esse (p. 37). — Bialloblotzky: *De legis mos. abrogatione*. Gott. 1824. Mich. Baumgarten: *Doctr. J. Ch. de lege mos. ex orat. montana hausta et exposita*. Berol. 1838. Wüst: *Essais sur la doctrine de J. Chr. concern. le mosaïsme*. Strasb. 1839. Buob: *De abrogatione leg. mos. e Petri, Jac. et Joann. apostol. itemque ecclesiarum ab iis constitutarum sententia*. Monte-Alb. 1842. Planck: *Das Princip des Ebionitismus*, in Zeller: *Theol. Jahrb.* 1843, H. 1, p. 1—34. Auctor hujus commentationis, quoad ejus mentem non satis claram assecuti sumus, minime quidem diffitetur, quantum Christi sentiendi ratio cum legis mosaicae argumento, imprimis ceremoniali ejus parte, pugnaverit, sed illum hujus dissensionis nondum satis sibi conscium fuisse perperam censet.

1) Cf. J. F. K. Gurlitt: *Ueb. ἐνδείξεις u. — φανεροῦν, γνωρίζειν, δηλοῦν, ἀποκαλύπτειν, ἐπιδεικνύναι u. die entsprechenden dav. abgeleitet. Substantiva* in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krtt.*, 1840. 4 H. p. 980 sqq.

pagatione evangelii per Christum et apostolos (*ἀποκαλ.* Matth. 11, 25. 27; *φαν.* Jo. 17, 6. 2 Cor. 2, 14. 4, 2. Tit. 1, 3; *γνωρίζειν* Jo. 15, 25. Rom. 16, 25. Eph. 6, 19); 4) de numinum coelestium (antea quippe in coelis occultorum, nunc vero in conspectum venientium, Col. 3, 3) in terris apparitione, unde a) de primo Christi in terram adventu (*φαν.* 1 Petr. 1, 20. 1 Jo. 3, 5. 8. b) de futura ejus e coelis redi-
tione (*φαν.* Col. 3, 4. 1 Jo. 2, 28. 1 Petr. 5, 4; *ἀποκαλ.* 1 Cor. 1. 7. 2 Thess. 1, 7. 1 Petr. 1, 7. 4, 13. Luc. 17, 30); 5) de interna et immediata, quae dici solet, Dei in hominum animos efficacia, qua de rebus divinis edoceantur (1 Cor. 2, 10. 14; 26. 30. Gal. 1, 16. Phil. 3, 15. Eph. 3, 5) ^{a)}. — Revelationum divinarum, *κατ' ἐξοχήν* dictarum, in litteris ss. narratarum species ad triplicem notionem referri possunt: 1) *mythicam*, qua Deus ipse in conspectum venisse (1 Mos. 3, 8 sqq. 18, 1 sqq. 2 Mos. 19, 20. 33, 11. 4 Mos. 12, 8. coll. 5 Mos. 34, 10 ^{a)} al.), aut angelophaniis aut vocibus coelestibus (1 Mos. 22, 11. Matth. 3, 17. 17, 5. Act. 9, 4 sqq.) homines docuisse fertur; 2) *mysticam*, qua somniorum et visorum praesidiis usus esse dicitur; 3) *ethico-religiosam*, qua veteres tum rectiorem rerum, inprimis divinarum, intelligentiam, potissimum cogitata, quae nullā praegressa meditatione animum repente subirent, a vi divinā, tum consilia sibi vel aliis salutifera, ad quae exsequenda vehementiore animi fervore abripiebantur, proxime (*unmittelbar*) a divino impetu repetebant, ita tamen, ut, non cognito discrimine inter mediatam et immediatam, naturalem et supranaturalem Dei actionem in scholis facto, illius divinae efficaciae *modum* et necessitudinem cum

2) Eph. 3, 3 verbis *κατὰ ἀποκάλυψιν ἐγνώρισέ μοι* voc. *γνωρίζειν* ut notio latior ab *ἀποκαλ.* tanquam notione arctiore aperte distinguitur. — Neque verbum *φανίζεν* omittendum est, quod non solum de veritatis christianae institutione tum per doctorum christianorum praedicationem evangelicam (Eph. 3, 9. Hebr. 6, 4. 10, 32), tum per immediatam Dei in animos efficacitatem (Eph. 1, 18) facta, sed etiam de ea, quam *naturalem* nos appellamus, hominum illuminatione dicitur, Jo. 1, 9.

3) 4 Mos. 12, 8 Deus cum Mose *פָּה אֶל-פָּנִים* et 2 Mos. 83, 11 *פָּה אֶל-פָּנִים* colloctus esse dicitur, quemadmodum homo cum amico. Et 4 Mos. 12, 6 — 8 commercium, quod fiat *פָּה אֶל-פָּה*, tanquam praestantissimae revelationis forma ab ea distinguitur, quae prophetis contingat visorum, somniorum et symbolorum praesidiis. Unde 5 Mos. 34, 10 Moses ceteris prophetis opponitur, quippe quocum solo Deus praesens cum praesente conversatus sit. Neque haec effata cum 2 Mos. 83, 18. 20 (ubi docetur, neminem mortalium Deum conspici posse, quin moriatur) pugnant. Deus enim e nube cum Mose conversatus erat (v. 9), quo beneficio Moses non contentus ipsam Dei maiestatem sine involucro n. nudam Dei faciem adspicere gestiit. Cf. Fritzsche l. c. p. 27. Strauss: *Glaubensl.* I, p. 79.

libertate humana intercedentem non subtilius indagarent, sed intimum et fervidissimum pietatis sensum sequerentur, qui, omissis vel etiam negatis intermediis causis, omnia eximia, fausta, praeclara, inprimis ea, quibus salus humana promovetur, statim a summo omnium rerum principio omniumque bonorum fonte repetit (cf. p. 15). Unde optimo jure Moses, prophetae, Jesus et apostoli sese legatos divinos causamque, quam agerent, divinam esse asseverabant (Matth. 10, 40. Jo. 3, 17. 5, 43. 6, 29. 36 sqq. 7, 16. 28 sq. 42. 12, 49 sqq. 14, 24. 17, 8. 14. 20, 21. 1 Thess. 2, 3 al.). Paulo subtilior illa tantum sententia est, quam Joannes Christo de divinae, qua excelluit, sapientiae fonte supposuit ⁴⁾. Qui apostolus, quum in Jesu persona τὸν λόγον hominem faceretur (cf. § 129 sq.), servatoris sapientiam ex origine ejus coelesti et apud patrem statu praesistentiali repetit (3, 13. 32), et ab eo, quae apud Deum vidisset vel audivisset, prolata esse docet (3, 11. 32. 8, 26. 40. 15, 15), etsi his posterioribus phrasibus etiam cognitio quam maxime intuitiva, ex intimo Dei consortio profecta, significari possit (cf. 5, 37. 6, 45. 8, 38). — Ceterum conferenda sunt, quae § 64 ss. de *inspirationis* notione biblica disputabimus.

§ 21. Ecclesiasticae doctrinae historia antiquior.

Antiquissimi ecclesiae patres in biblicae notionis simplicitate substituerunt ¹⁾. Summam sentiendi libertatem alexandrini sec. II et III patres, Justinus Martyr, Clemens et Origenes, prodiderunt, qui, etsi in re christiana perfectissimam et amplissimam τοῦ λόγου manifestationem cernerent, tamen ejus efficaciam extra causae hebraicae et christianae fines potissimum in Graecorum philosophia conspicuam minime diffitebantur, sed omnium hominum animis

4) Simplicior ea revelationis notio est, qua Christus apud Jo. 8, 19. 12, 45. 14, 19 affirmat, qui ipsum intueatur, Deum intueri, h. e. in Christi persona et efficacia patris coelestis vim et majestatem relucere; cf. Jo. 14, 10.

1) Memoratu dignissimum est, unum jam vetustissima ecclesiae aetate exstitisse, qui in constituenda revelationis notione cum nostri aevi rationalistis fere prorsus consentiret, auctorem *Homil. clement.* 18, 6: Ἀποκάλυψις ἐστὶν τὸ ἐν πάσαις καρδίαις ἀνθρώπων ἀποφθίγτως κείμενον κεκρυμμένον, ἀνευ φωνῆς τῇ αὐτοῦ βουλῇ ἀποκαλύπτόμενον. — 17, 18: τὸ αὐδάντως ἀνευ ὁρασίας καὶ ὁσιῶν μαθεῖν ἀποκάλυψις ἐστὶν — ἐν γὰρ τῇ ἐν ἡμῖν ἐκ Θεοῦ τεθείσθ (καρδία) σπερματικῶς πάντα ἐνεστὶν ἡ ἀλήθεια. Θεοῦ δὲ περὶ σκέπεται καὶ ἀποκαλύπτεται. — 17, 17: τῷ γὰρ εὐσεβεῖ ἐμφάντω καὶ καθαρῷ ἀναβλύζει τῷ νῷ τὸ ἀληθές, οὐκ ὁσιῶν ἀπουδαζόμενον, ἀλλὰ συνέσει ἀγαθοῖς διδόμενον. Cf. Credner: *Ueb. Essäer u. Ebioniten* etc. in Winer: *Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol.* p. 244 sq. Baumg.-Crusius: *Compend. d. DG.* II, p. 31.

τὰ Σρεπτικὰ τοῦ λόγου σπέρματα inspersa esse docebant, unde Justinus Martyr omnes, qui λογικῶς viverent, etsi numquam de Christo historico quidquam audivissent, Christianis adnumerabat, Clemens Alexandrinus autem philosophiam inter Ethnicos eodem ac apud Hebraeos legem et prophetas παιδαγωγοῦ εἰς τὸν Χριστὸν munere functam esse statuit. Quamquam iidem patres apologetici et polemico furore interdum abrepti Aristobuli et Philonis, Judaeorum alexandrinorum, fabulam de omni Graecorum sapientia e vetustissima V. T. interpretatione hausta recoxerunt. Etiam Tertullianus naturalem hominum de Deo conscientiam agnovit et quamlibet animam „nondum scholis formatam, bibliothecis exercitatum, academiis et porticibus pastam naturaliter christianam“ esse concessit. Sed quemadmodum jam hoc effato, illo quidem magnae veritatis plenissimo, summu[m] suu[m] philosophiae contentu[m] declaravit, ita in eadem vidit omnium haeresium matrem et in philosophis haeticorum patriarchas, neque supranaturalismi principium disertius significare potuit, nisi celeberrimo paradoxo: „non pudet, quia pudendum est; prorsus *credibile est, quia ineptum est; certum est, quia impossibile.*“²⁾ — Supranaturalis revelationis necessitatem primus Augustinus e peccato originali deduxit, atque Catholicorum esse docuit „*credere, ut cognoscerent*“³⁾, itemque principium defendit, quo quis „*credit, quia absurdum est.*“ Praeterea patrum ecclesiasticorum aetate praeceptum de continua, quae ecclesiae vel potius ejus praefectis contingeret, revelatione existit, quod apud Catholicos tum graecos tum romanos publicam auctoritatem obtinuit et universae rei catholicae tanquam fundamentum suppositum est⁴⁾. Ceterum

2) Baumg.-Crusius: *Compend. der DG.* II, p. 86: „Bei Tertullian, dem vornehmsten Vertreter der Misologie, kam der afrikanische Geist, die rhetorische Uebertreibung u. seine Freude an der Paradoxie hinzu, die Aeusserungen mit solcher Schroffheit hervortreten zu lassen.“

3) De utilitate credendi c. 1 hanc esse docet inter Manichaeos et Catholicos differentiam, quod *Catholici crederent, ut cognoscerent*, Manichaei autem prius vellent cognoscere, ut postea si liberet crederent. Adde c. 13. c. 14: „Fateor, me jam Christo credidisse et in animum induxisse, *etiamsi nulla ratione fulcitur.*“ Quapropter Aug. Tract. 29 ih Joann. intellectum mercedem fidei appellat. — Nihilominus de vera reli. c. 5 philosophos platonicos „paucis mutatis verbis et sententiis Christianos fieri posse“ concessit.

4) Confess. orthod. qu. 96: — ἡ ἐκκλησία — ἔχει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅπου τὴν διδάσκει πάντα καὶ κἀμὲ τὴν ὡς λέγει ἀπόστολος — σκόλον καὶ ἔδρακμα τῆς ἀληθείας. Καὶ τὰ δόγματα καὶ διδάγματα τῆς δὲν εἶναι ἀνθρώπινα ἀλλὰ θεῖα. Cf. Neudecker: *DG. seit der Re-*

neque patres neque scholastici theologi peculiarem de revelatione theoriā effinxerunt. Magna iudicii liberalitate et subtilitate sec. IX excelluit Joannes Scotus Erigena, rei scholasticae praecursor, qui religionis necessitatem ex ipsa animi humani natura repetebat⁵⁾, inter veram philosophiam et veram religionem ullum discrimen intercedere negabat⁶⁾, etsi mentem humanam ad res divinas indagandas et cognoscendas divinae revelationis auxilio excitari concederet⁷⁾. — Inter Scholasticos proprie dictos jam summa rationalismi et supranaturalismi principia illucescere sibi que adversari coeperunt, quum alii, quorum agmen Anselmus Cantuariensis duxit, a fide ad intellectum Christianis progrediendum vel credendum esse, ut intelligeretur⁸⁾, docerent, ita tamen, ut, ubi doctrinae divinitus revelatae perscrutatio successu careret, in fide et pia divini

format. (Cass. 1838) p. 118 sq. — Pariter Concil. trid. Sess. XIII, c. 1. p. 77 (ed. Danz) verba 1. Tim. 3, 15 „columna et firmamentum veritatis“ de ecclesiae scientia et auctoritate falli nescia explicantur. — Cat. rom. p. 438, § 159: „Quemadmodum haec una ecclesia errare non potest in fide ac morum disciplina tradenda, cum a spiritu s. gubernetur: ita ceteras omnes, quae sibi ecclesiae nomen arrogat, ut quae diaboli spiritu ducantur, in doctrinae et morum perniciosissimis erroribus versari necesse est.“

5) De div. nat. V, 31: „Nulla quippe alia via est ad principalis exempli purissimam contemplationem praeter proximae sibi suae imaginis certissimam notitiam.“

6) De div. praedest. c. 1, § 1: „Quid est de philosophia tractare, nisi verae religionis, qua summa et principalis omnium rerum causa et humiliter colitur et rationabiliter investigatur, regulas exponere? Conficitur inde, veram esse philosophiam veram religionem conversimque veram religionem esse veram philosophiam.“ De div. nat. I, 68: „Vera auctoritas (dicit scripturae sacrae auct.) rectae rationi non obsistit, neque recta ratio verae auctoritati. Ambo siquidem ex uno fonte, divina videlicet sapientia, manare dubium non est.“

7) Ibid. II, 31: „Nisi ipsa lux initium nobis revelaverit, nostrae rationationis studium ad eam revelandam nihil proficiet.“ Quod Erigena I, 71 dicit, „omnis auctoritas, quae vera ratione non approbatur, infirma videtur esse. Vera autem ratio, quum virtutibus suis rata atque immutabilis munitur, nullius auctoritatis adstipulatione roborari indiget. — Ideoque prius ratione utendum est ac deinde auctoritate“, id e sententiarum connexu ad *patrum ecclesiasticorum* auctoritatem referendum est, de qua c. 70 exeunte dixerat. — Neque Erigena, etsi aliquoties omnia ad scripturae s. auctoritatem revocaret, a summo suo principio deficit, quippe qui ea, quae in libris sacris minus recte dicta viderentur, accommodationis a Deo factae opinione et allegoricae interpretationis ope cum philosophiae suae praeceptis conciliaret. Cf. imprimis div. nat. I, 66.

8) Quod principium Jesaiae loco 7, 9 e versione vulg. defendebant: „nisi credideritis, non intelligetis“, quemadmodum praeunte Augustino e Jo. 7, 17 formulam non minus solemnem eruebant: „intellectus merces fidei.“

mysterii veneratione subsistendum esset; alii autem; et potissimum quidem Roscellinus et Abaelardus, contrariam sententiam defenderent, quā *ab intellectu ad fidem* progrediendum esse vel *nihil credi posse nisi prius intellectum* doceretur. Quid? quod Abaelardus ipsis ethnicis philosophis divinam revelationem tribuebat eamque a sapientia christiana non veritatis gradu, sed praeceptorum ambitu et numero distare contendit.

§ 22. *Historia recentior.*

Optimo suo jure instauratores sacrorum et catholicum continuæ revelationis (§ 21) commentum et Fanaticorum (cf. § 11, not. 8.) errorem de lumine interno, quippe quibus opinionibus omnes ecclesiae catholicae abusus ad divinam auctoritatem referri et quaevis temerariorum hominum alucinatio pro divinis oraculis venditari possent, strenue rejecerunt atque revelationis divinae argumentum sacris literis conclusum esse docuerunt¹⁾. In libris symbolicis etsi peculiaris theoria de revelatione non proponatur, tamen severior Augustini sententia asseritur, quā humana ratio (quo nomine cognitionis humanae vis universe spectata significatur) tam prorsus depravata et occaecata esse dicitur, ut sua vi Deum neque cognoscere neque diligere possit, nec nisi in rebus civilibus, h. e. ad terrestrem et externam vitam spectantibus, ejus auctoritas valeat²⁾. Tametsi ei interdum

1) Art. smalc. p. 331 sq.: — constanter tenendum est, Deum nemini spiritum vel gratiam suam largiri, nisi per verbum et cum verbo externo et praecedente, ut ita praemuniamus nos adversum enthusiastas, id est spiritus, qui jactitant, se ante verbum et sine verbo spiritum habere — —. Quid, quod etiam papatus simpliciter est merus enthusiasmus, quo papa gloriatur, omnia jura esse in scrinio sui pectoris et quicquid ipse, in ecclesia sua venit et jubet, id spiritum et justum esse, etiamsi supra et contra scripturam et vocale verbum aliquid statuat et praecipiat. — Form. Conc. p. 579 sq. 669.

2) Conf. aug. p. 18: „Humanæ vires sine spiritu s. plenae sunt impiis affectibus et sunt imbecilliores, quam ut bona opera possint efficere coram Deo. Ad hæc, sunt in potestate diaboli, qui impellit homines ad varia peccata, ad impias *opiniones*, ad manifesta scelera, *quemadmodum est videre in philosophis*“ — . Apol. Conf. p. 64. 113. Form. conc. p. 657: — — „adeo ignorans, coeca et perversa est ratio illa (humana), ut etiamsi ingeniosissimi et doctissimi in hoc mundo evangelium de filio Dei et promissiones divinas de aeterna salute legant vel audiant, tamen ea propriis viribus percipere, intelligere et vera esse statuere nequeant. — Quin potius quanto diligentius in ea re elaborant, ut spirituales res istas suae rationis acumine indagent et comprehendant, tanto minus intelligunt et credunt et ea omnia pro mieriis nugis et fabulis habent, priusquam a spiritu sancto illuminentur et doceantur.“ Adde p. 661. — P. 579: „Hæc

scintillulae quaedam cognitionis rerum divinarum vindicantur³⁾. Quapropter notio de revelatione prodigialiter facta et in bibliis proposita universae orthodoxiae in libris symboliis sancitae tanquam fundamentum subest, cujus revelationis argumento, quantumvis cum rationis humanae placitis pugnare videatur, promptissima fides habenda postulatur⁴⁾. Privatae Lutheri de humanae rationis vi et auctoritate sententiae⁵⁾ non satis sibi constant. Haud raro enim rationem, utpote solis in rebus civilibus validam, ad divinas autem res judicandas prorsus invalidam⁶⁾, quippe peccato

est fides, doctrina et confessio nostra, quod videlicet hominis intellectus et ratio in rebus spiritualibus prorsus sint coeca nihilque propriis viribus intelligere possint.“

3) F. C. p. 657: „Etsi humana ratio seu naturalis intellectus hominis obscuram aliquam notitiae illius *scintillulam* reliquam habet, quod sit Deus et particulam legis tenet, tamen“ etc. [sequuntur ea verba, quae antecedente nota attulimus.]

4) Art. sm. p. 317: „Peccatum haereditarium tam profunda et tetra est corruptio naturae, ut nullius hominis *ratione* intelligi possit, sed ex *Scripturae patefactione* agnoscenda et *credenda* sit.“ — F. C. p. 656 sq.: „Hanc piam declarationem [de libero arbitrio] — e verbo Dei desumpta argumenta — confirmant. Licet autem ea supercilio humanae rationis et philosophiae displiceant, tamen novimus, mundi hujus perversissimam sapientiam coram Deo esse stultitiam et quod de capitibus religionis nostrae tantummodo ex verbo Dei sit judicandum.“ — p. 738: „Neque committendum est, ut ullae objectiones aut hominum contradictiones, quae ab humanae rationis acumine promanant, utcumque humanae rationi blandiantur, nos ab expresso illo Christi testamento [agitur de verbis, quibus Christus coenam sacram instituit] abducant.“ — P. 787: „Hortamur omnes pias mentes — ne sua ratione humana in tantis mysteriis [agitur de utraque Christi natura] perscrutandis curiosae sint, sed potius cum apostolis Christi simpliciter credant, oculos rationis suae claudant et intellectum suum in Christi obedientiam captivent.“

5) Cf. F. W. Ph. v. Ammon: *Der Vernunftgebrauch in Glaubenssachen im Sinne Luthers, Melancthons, Zwingli's u. Calvins*, in Winer: *Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol. Jahrg. 1827*, H. 1, p. 3 sqq. H. 2, p. 187 sqq. Bretschneider: *Stimmen Luthers an unsere Zeit* (Erfurt 1817) p. 190 — 224. Röhrl: *Grund- u. Glaubenssätze d. evang.-prot. Kirche* p. 115 sqq. Strauss: *Glaubensl.* p. 311 sqq. Beste: *Luthers Glaubensl.* (Halle 1845) p. 2 sqq.

6) Opp. ed. Walch, T. II, p. 1321: „Die Vernunft, wie schön u. herrlich sie auch ist, so gehört sie doch ins Weltreich alleine, da hat sie ihre Herrschaft und Gebiet, aber im Reiche Christi, da hat allein Gott die Oberhand.“ T. XIX, p. 1717: „Es ist was Ausgemachtes, dass die Vernunft unter allen Sachen das Vornehmste und von allen anderen Dingen dieses Lebens [i. e. in rebus civilibus] das Beste, ja was Göttliches sey. Sie ist eine Sonne u. gleichsam ein Gott, der über die Regierung der Dinge in diesem Leben gesetzt ist. Und diese Herrlichkeit hat Gott nach dem Falle Adams der Vernunft nicht genommen, sondern vielmehr bestätigt.“ — „Allein (T. XII, p. 398:) du musst sie scheiden — zwig u. weltlich Ding. In

originali prorsus depravatam, indeque *fidei* litterarum ss. argumento habendae imperio subjiaciendam⁷⁾, omnibus quibus potuit conviciis infamare studuit; interdum vero, quando Augustini sui auctoritati non mancipatus liberum sanae mentis impetum sequebatur, egregie rationalem et liberalem se prodidit theologum⁸⁾, qui inter aeterna et temporaria religionis

zeitlichen Dingen u. die den Menschen angehen, da ist der Mensch vernünftig genug, da bedarf er keines anderen Lichtes, denn der Vernunft. Darum lehret auch Gott in der Schrift nicht, wie man Häuser bauen, Kleider machen, heirathen, kriegen, schiffen oder dgl. thun soll —. Aber in göttl. Dingen, d. i. in denen, die Gott angehen, dass man also thue, dass es Gott angenehm sey u. damit selbige werde, da ist doch die Natur stock- starr- u. gar blind, dass sie nicht mag ein Haarbrett ansetzen, welches dieselbigen Dinge sind. Vermessen ist sie genug, dass sie darauf fällt u. plumpet einhnt, wie ein blind Pferd; aber Alles, was sie irtet u. schleusst, das ist so gewisslich falsch u. irrig, als Gott lebt.“ — Opp. VIII, p. 2048: (Man soll halten u. sagen), „dass Frau Vernunft Gott nicht fürchtet, ihn nicht liebet, noch vertrauet, sondern ihn frey dahin ohne alle Scheu verachtet, sich weder an sein Dräuen, noch Verheissen kehret; dazu hat sie weder Lust noch Liebe zu seinem Worte und Willen, sondern murret u. schnurret, zürnet u. poltert, sonderlich wenn es übel zugehet, darüber,“ T. V, p. 1312: „Auf Erden ist unter allen Fährlichkeiten kein gefährlicher Ding, denn eine hochreiche, stünige Vernunft, sonderlich so sie fällt in die geistlichen Dinge, die die Seele u. Gott antreffen. Denn es ist möglicher, dass man einen Esel lesen lehre, denn ihnen ihre Vernunft blenden u. zum Rechten führen, so sie doch verblendet muss seyn u. zu Nichte werden.“ — Adde T. II, p. 2541. — In oratione sacra ultima, Vitebergae a. 1546 habita, rationem humanam-flagitiosissimum diaboli scortum („die grösste Hure, die der Teufel hat“) appellare non reformidavit. „Neque tamen“, recte inquit Wegscheiderus (Iust. p. 78), „praetereundum est, Lutherum contumeliose locutum de ratione humana [praeterquam quod ex Augustini auctoritate suspensus erat] partim usum ejus in philosophia scholastica factum respexisse, partim tumultu Anabaptistarum et controversialis cum Zwinglianis agitalis eo perductum esse, ut rationis usum temere recusaret.“

7) Opp. Tom. XII, p. 859: „Wenn ich weiss, dass es Gottes Wort ist u. Gott also geredet hat, so frage ich darnach nicht weiter, wie es könne wahr seyn u. lasse mir allein an dem Worte Gottes begnügen, es reime sich mit der Vernunft wie es wolle. Also sollte ein jeder Christ auch thun in allen Artikeln unseres heiligen Glaubens.“

8) In primis solenni illa declaratione in comitis vormaliensibus edita („Es sey denn, dass ich mit Zeugnissen der h. Schrift oder mit öffentlichen klaren u. hellen Gründen u. Ursachen überwunden u. überwunden werde —, so kann u. will ich nicht widerrufen, weil weder sicher, noch gerathen ist, etwas wider Gewissen zu thun. Hier stehe ich, ich kann nicht anders, Gott helfe mir! Amen!“) jam summum rationalismi principium significavit. Et a Joachimo, brandenb. electore, rogatus, num dixisset, se non cessurum, nisi convictum scriptura s., respondit: „Etiam, Domine clementiss., vel rationibus clarissimis et evidentibus.“ Objiciunt quidem tenebriones, rationum nomine Lutherum nihil nisi uberiores biblicorum argumentorum expositionem indeque de-

biblicae elementa distingueret⁹⁾, errores in sacris litteris obvios non diffiteretur¹⁰⁾ neque a *mediatae* revelationis notione, qualis a recentissimis theologis defenditur, multum abesset¹¹⁾. — E *Zwinglii* sententia ratio humana sibi ipsa relicta intelligit quidem, Deum esse, non autem quis qualisve sit, perspicit, ac si quid rectius de Dei natura ethnici philosophi sapuerunt, id a Deo profectum est, qui cognitionis suae semina quaedam etiam in gentes, quamvis parcius et obscurius quam in biblicorum codice, sparserit. — Calvinus quandam inesse concessit in humana mente et quidem naturali instinctu sensum divinitatis, qui, etsi patetificatione Dei, toto mundi opificio facta, eximie adjuvaretur, tamen minime sufficeret, quo homines probe ad ipsum mundi creatorem dirigerentur. Quamobrem Deum non frustra verbi sui lumen addidisse, quo certissima salutis via innotesce-

ductas argumentationes intellexisse. Sed si ita res se haberet, non intelligeretur, quid eum, inprimis a principe rogatum, movisset, ut tam diserte tantaque cum vi *rationis* biblicis testimoniis opponeret ab illis quae tam accurate distingueret, neque potius his illas comprehenderet.

9) Cf. Opp. T. III, p. 16: „*Man muss mit d. Schrift säuberlich handeln u. fahren. Das Wort ist in mancherlei Weise geschehen vom Anfang. Man muss es nicht allein ansehen, ob es Gottes Wort sey, ob es Gott geredt habe, sondern vielmehr zu wem es geredt sey, ob es Dich treffe oder einen Andern. Da scheidet sich's denn wie Sommer u. Winter. — Es ist zweierlei Wort in der Schrift. Eines gehet mich nicht an, das andere betrifft mich, u. auf dasselbe mag ichs kühnlich wagen u. mich darauf als einen starken Fels verlassen.*“

10) Opp. XIV, p. 172: „*Haben ohne Zweifel d. Propheten im Mose u. d. letzten Propheten in den ersten studirt u. ihre guten Gedanken vom h. Geiste eingegeben in ein Buch aufgeschrieben. Ob aber denselben guten treuen Lehrern u. Forschern in der Schrift zuweilen auch mit unterfiel Heu, Stroh u. Stoppeln, u. nicht lauter Silber, Gold u. Edelgesteine bauten, so bleibet doch der Grund da, das Andere verzehrt das Feuer.*“

11) Cf. Tischreden in Opp. XX, p. 2094: „*Etner fragte von der Propheten Offenbarung, welche immerdar rühmen: „So spricht der Herr“, ob Gott persönlich mit ihnen geredet habe. Da sagte — Luther: „Es sind sehr heilige, geistliche, fleißige Leute gewesen, die göttlichen u. heiligen Sachen haben mit Ernst nachgedacht u. sie betrachtet; darum hat Gott in ihren Gewissen mit ihnen geredet, das haben die Propheten für eine gewisse Offenbarung genommen.*“ — Rationalistae, causam suam Lutheri auctoritate firmaturi, ex Opp. T. XIX, p. 1940 haec asserre solent: „*Was nun der Vernunft entgegen ist, ist gewiss, dass es vielmehr Gott entgegen ist. Denn wie sollte es nicht gegen die göttl. Wahrheit seyn, was wider Vernunft u. menschl. Wahrheit ist.*“ Sed probationis vis, quam huic effato vindicant, infringitur illis, quae proxime antecedunt: „*Wir wollen die Klostergeübde halten gegen die natürliche Vernunft, d. t. gegen das dunkle u. grobe Licht der Natur.*“

ret¹²⁾. — Seculo XVII demum evangelici theologi accuratorem de revelatione et quae ei cum ratione humana intercederet necessitudine theoriam effinxerunt. Argutissime enim inter revelationem et inspirationem discriminabant (§ 70). Tum duplicem revelationem distinxerunt: *naturalem* sive *generalem*, quam Deus hominibus tum internae eorum naturae lumine post Adami lapsum relicto (rev. naturalis interna), tum per externae naturae opificia (rev. nat. externa) contingere jussisset; *supranaturalem* s. *specialem*, i. e. prodigiosam, qua verbo suo in sacris litteris tradito se patefecisset. Supranaturalem quoque revelationem docuerunt esse duplicem, aut *mediatam* aut *immediatam*; illam, quae externarum capsarum, inprimis angelorum interventu, hanc, quae nullo externo praesidio intercedente, solâ internâ Dei in hominum animos efficacîa facta esset¹³⁾. Rationem hominis naturalem ante Adami lapsum cum doctrinae coelestis argumento amicissime conspirasse, etsi vel minime diffusa esset iis, quae cognitionis suae fines excederent. Rationem vero lapsu corruptam divinae veritati libris ss. patefactae adversari, nec nisi regeneratam verboque divino illuminatam ejus praecepta percipere. Quum regeneratio his in terris numquam absolvetur, ne luctam quidem inter rationem atque fidem unquam prorsus tolli. Quare nullum rationis et philosophiae usum concedebant et postulabant nisi *organicum* s. *instrumentalem* s. *formalem*, quo doctrina divina rectae interpretationis ope e sacris litteris repeteretur, animi penetralibus insinuaretur, argumentis idoneis comprobaretur, in artis formam redigeretur et ab adversariorum objectionibus defenderetur, usum vero *materialem*, quo revelationis decreta ex rationis principis judicarentur, tanquam rationis *abusum* rejiciebant¹⁴⁾. —

12) Ceterum Zwinglius et Calvinus a philosophiae, tanquam revelationis divinae argumento infestae, usu dehortantur; cf. Neudecker: *DG.* p. 145 sq. — In Conf. gall. 2 duae revelationes distinguuntur: „— Deus talem se patefecit hominibus, primum in operum suorum creatione, tum conservatione et gubernatione, deinde multo clarius in verbo suo, quod quidem initio certis quibusdam visis et oraculis hominibus patefecit: deinde vero iis libris perscribi voluit, quos sacram scripturam vocamus.“ Idem docetur Conf. belg. art. II, p. 360. Purit. Cap. I, § 1.

13) E. F. Hoepfner: *De discrimine mediatæ et immediatæ Dei efficacîæ rectius intelligendo.* Lips. 1823. Baumg.-Crusius: *De notionibus mediatæ et immediatæ in disciplina theol.* Jen. 1827 et in ej. *Opuscc.* (Jen. 1836) p. 41 sqq.

14) Quare theologiam *dominae*, cui magisterium competeret, philosophiam *ancillæ* comparabant, cujus ministerium esset, qui quidem imaginem usus, primum apud Clementem Alex. obviis (cf. Strauss l. c. I, p. 309) et a pluribus patribus approbatus per totum aevum medium in occidentali ecclesia receptus erat. Cf. Scheidler: *Encyklop.*

Supernaturalis revelationis necessitatem etiam Sociniani defendebant, neque vero, ut orthodoxi theologi, e peccati originalis decreto, sed e dubiis populorum omni religione destitutorum exemplis (p. 7) repetebant, unde ullam naturalem religionem exstare negabant. Verumtamen intimum divinae doctrinae in N. T. traditae cum humanae rationis decretis consensum asserebant. Quapropter etsi in ss. litteris nonnulla inesse concederent, quae a humana ratione nullo modo intelligi possent (*mysteria fidei*), tamen quidquam in iis doceri negabant, quod rationi contrarium esset, unde quidquid hujus posterioris generis in S. S. deprehendisse sibi videbantur, ineptis contortae interpretationis artificijs e N. T. extirpare studebant, neque tamen in hoc principio tenendo et sequendo satis sibi constabant. — Ex Armianorum sententia revelatio miraculosa necessaria erat, ut homines, qui solius rationis praeceptis aegre ad honestatem ducerentur, illius praesidio facilius sensuum illecebras opprimerent et ad virtutem Deo probatam emergerent. Revelationis lucem rationis lumini non contrariam, sed eo majorem declarabant. — Orthodoxa revelationis sententia a Deistis, qui a sec. XVII medio usque ad prima sec. XVIII decennia in Anglia florebant, vehementer neque sine successu impugnata est. Inter quos non defuerunt, qui naturalem religionem ad salutem consequendam sufficere docerent ²⁵⁾,

d. Philos. p. 71. Neque Kantius imaginem repudiavit, scilicet quia ancilla dominae faciem praeferret. — Notanda est controversia a Daniele Hofmanno, helmstad. theologo, a. 1598 excitata, qui contenderat, „quanto magis excoleretur ratio humana philosophicis — studiis, tanto armatiorem eam hostem prodire, et quo se ipsam armaret impensius, eo theologiam invadere atrocius et errores pingere speciosius“, atque „ipsum lumen rationis naturaliter et carnaliter adversari Deo et summis mandatis ejus, imo esse inimicitiam adversus Deum et praecipue in divinis et spiritualibus.“ Quae sententia, licet recte intellecta lutheriae orthodoxiae nihil repugnaret, magnum tamen Hofmanno collegarum philosophorum odium conflavit, qui tandem ardore pugnandi eo abreptus est, ut *quemlibet* rationis usum rejicere videretur. Unde anno 1601 principiis jussu declarare coactus est, se non intellexisse *verum* philosophiae usum, neque illam philosophiam, „quae in suo officio se contineret et intra terminos maneret“, — „sed tantummodo eam, quae abusu affectaret imperium in theologia — in iis, quae essent spiritus, damnandam, rejiciendam, explodendam.“ Nihilominus controversia magnā utrimque cum animi acerbitate per duo decennia agitabatur. Cf. Jo. Geo. Walch: *Einklett. in d. Religionsstrett. d. luth. Kirche*, T. IV, p. 517 — 531. Thomasius: De controversia Hofmanniana. Erlang. 1844.

15) Herbertus a Oherbury († 1648): De veritate, prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili et a falso. Paris. 1624. Ultima ed. Lond. 1656. De religione gentilium errorumque apud eos causis. Lond. 1645. Ed. Isaac. Voss. Amstelod. 1700. Herbertus religionem naturalem ad hos quinque articulos, tanquam omnibus historicis religionibus communes, revocavit: 1) Esse supremum aliquod numen; 2) colā

in re christiana nihil nisi naturalem religionem a mundi primordio omnibus communem, a sacerdotalibus commentis purgatam¹⁶⁾ cernerent, ideoque nulla in ea decreta agnoscerent, quae cum recta ratione pugnarent aut ejus captum excederent¹⁷⁾, ac denique in N. T. argumento notiones religiosas omnibus communes a privatis apostolorum opinionibus, et ea, quae ipse Christus docuisset, ab iis distinguerent, quae primis ejus sectatoribus et N. T. scriptoribus placuissent¹⁸⁾. — Sub finem proxime superioris seculi in Germania illae sentiendi rationes sibi adversari coeperunt, quae posthac *rationalismi* et *supranaturalismi* nominibus¹⁹⁾

debere; 3) virtutem pietatemque esse praecipuas partes cultus divini; 4) dolendum esse ob peccata ab hisque respiciendum; 5) dari ex bonitate justitiae divinum praemium vel poenam tum in hac vita, tum post hanc vitam. — Prorsus eandem sententiam jam Joann. Bodinus, Francogallus († 1596), professus erat in libro 1588 scripto, sed nondum hucusque typis impresso: „Colloquium heptaploeres de abditis rerum arcanis.“ Cf. Lud. Jo. Diekmann: De naturalismo cum aliorum, tum maxime Jo. Bodini etc. Lips. 1684. et Jen. 1704. G. E. Guhrauer: *Das Heptapl. des J. Bodin.* Berl. 1841.

16) Tindal († 1733): *Christianity as old as the creation.* Lond. 1730. Ed. IV: 1733. Deutsch v. Jo. Lor. Schmidt: *Beweis, dass d. Christenth. so alt als d. Welt sey, nebst Jac. Fosters Widerlegung.* Frankf. u. Leipz. 1741.

17) Toland († 1722): *Christianity not mysterious.* Lond. 1696. Ed. III: 1702. Quo in libro auctor supranaturalem revelationem re christiana factam non negavit, sed ejus argumentum capiti rationis prorsus consentaneum esse contendit. Persecutionibus demum, quas ob mentis liberalitatem subiit, ad insanam pantheismi theoriā in libro „*Pantheisticon*“ inscripto prolatam abreptus est.

18) Chubb († 1747): *The true Gospel of Jesus Christ asserted etc.* Lond. 1738. *The true Gospel vindicated.* Lond. 1739.

19) De quibus nominibus haec notanda sunt: Ex etymologiae legē rectius sibi opponuntur *rationalismus* et *suprationalismus* (h. e. ea sentiendi ratio, qua religio a principio supra rationem humanam elato immediate repetitur), aut *supranaturalismus* et *naturalismus*. Praeunte Diekmanno (cf. not. 15) theologi evangelici sec. XVIII tres naturalismi formas distinxerunt: 1) Nat. *subtilem* s. *pelagianismum*, quo necessitas operationum gratiae supranaturalis ad convertendum et sanctificandum hominem negaretur aut in suspensio relinqueretur. 2) Nat. *crassum*, quod etiam *deismus* (in Anglia *Freehinking*, *Freidenken*), rarius *rationalismus* appellabatur, s. illud cogitandi principium, quo per solius rationis decreta viam ad aeternam salutem patere contenderetur. *Rationalismi* nomen eo sensu intellectum, quantum ex historiae fontibus probari potest, primum in Anglia anno 1646 obvenit (cf. Lechler: *Gesch. des engl. Deismus* p. 61). De „rationali theologia“, a nonnullis Cartesianis commendata § 28, not. 2 disputabimus. 3) Nat. *crassissimum*, s. *materialismum*, *Spinozismum*, quo quodvis Deum inter mundumque discrimen negaretur. Quae postrema significatio nomini naturalismi plenius nostra aetate subjicitur. Cf. Tribechovii *Historia naturalismi*. Jen. 1700. Val. Ern. Lüscher: *Praeactiones theologicae contra*

insignitae sunt. Subtilior et accuratior rationalismi expositio Kantio potissimum debetur. Qui philosophus supranaturalem revelationem fieri quidem *posse* concessit, sed eam absolute necessariam certisque notis conspici negavit, etsi minime infitaretur saluberrimam vim, quam ejus notio ad religiones positivas inter homines inaugurandas ac stabilendas exercuisset. — In controversiis a Kantii tempore de revelationis natura et notione agitatae supranaturalistae *immediatae* revelationis, qua Deus ipse, sine naturalibus praesidiis, prodigialiter sanctos homines docuisse putatur, causam agere perrexerunt. Diversissimae reliquae de revelatione sententiae²⁰⁾, quibus multi lites componere posse sibi videbantur, denique ad *naturalis* revelationis notionem, rationalistis acceptam, redeunt, h. e. illius rev., quae per hominis animum religiosum facta sit, quam recentiores *mediatam* appellant. Ita haud pauci revelationis nomine facta et eventa historica intelligunt, ad excitandam promovendamque vitam hominum vere religiosam eximie composita, in quibus pio animo insigni cum perspicuitate Dei majestas et voluntas et efficientia eluceat, id quod omnium maxime de persona et vita Jesu Christi causaque per eum condita valeat²¹⁾. Schel-

naturalistarum et fanaticorum omne genus. Viteb. 1708. Ed. V: 1752. — Initio nostri seculi Gablerus (*Theol. Journal* Bd. I, p. 473 sq.) inter *rationalismum* et *protestantismum* distinxit, et illum quidem rationem unicum religionis magistrum sequi, hunc, quem etiam (l. c. III, p. 270 sq.) *supranaturalismum* appellavit, scripturae sacrae auctoritatem amplecti mediumque locum inter rationalismum et catholicismum obtinere docuit. At vero etiam (Bd. III, p. 315) nudum rationalismum (*den blossen Rat.*) et severum supranat. distinxit, inter quas sentiendi rationes tertia quaedam viam mediam teneret, qua revelatio divina, licet *mediata*, concederetur. — Reinhardo (*Geständnisse, seine Predigten u. seine Bildung zum Prediger betreffend*. Sulzb. 1810) potissimum auctore factum est, ut rationalismi et supranaturalismi discriminatio ubique invalesceret, atque illius nomen, hucusque plerumque ignominiosum, ab iis quoque, qui sententiam eo significatam tuerentur, honorifico sensu adoptaretur. Cf. Bretschneider: *Histor. Bemerkk. üb. d. Gebrauch der Ausdrücke Rational. u. Supranat.*, in Bretschneider u. Schröter *Oppositionsschrift*, VI (1824) H. 1, p. 85 sqq. Hahn: De rationalismi, qui dicitur, vera indole et qua cum naturalismo contineatur, ratione. Part. I. Lips. 1828. Lechler l. c. p. 453 sqq. — Quum supranaturalismus et rationalismus in eo convenient, quod utriusque sectatores Deum principium mundo et rerum naturam longe superius agnoscant et ab hoc principio originem religionis biblicae repetant neque nisi de *modo* dissentiant, quo ea a Deo profecta sit: Wegscheid. utramque sententiam, utpote naturalismo sensu materialismi intellecto oppositam, communi supranaturalismi nomine comprehendere hujusque supranaturalismi duas formas distinguere suadet: a) supranaturalismum *teratologicum*, h. e. supranat. vulgo dictum, et b) supranat. *rationalem*, h. e. rationalismum vulgo dictum.

20) Quas enarrat Bretschneider: *Entwicklung* etc. p. 178 ss.

21) Baumg. - Crusius: *Einleit. in die Dogm.* p. 93 sq.: „— Gottesoffenbarung — — eine grosse Anstalt für alle Zeiten, d. heilig-

lingiani et Hegeliani revelationis nomen de actu interpretantur, quo mens absoluta et in externa rerum natura et in hominum historia semet explicet, aut in hominum de Deo notione ad sui ipsius conscientiam emergat. Qui ex hoc principio christianae religionis originem et naturam explicare singulaque ejus praecepta illustrare student, prae ceteris *contemplativi* h. e. *speculativi* rationalistae appellari amant. Revelationis supranaturalis ipsam possibilitatem Spinoza, Reimarus²²⁾, Straussius et juveniles, qui dicuntur, Hegeliani negaverunt.

§ 23. De supranaturalismo.

Zölllich: *Briefe üb. d. Supranatur. Ein Gegenstück zu den [Rührschens] Briefen üb. d. Rationalismus. Sondersh. u. Nordh. 1821.* — Sartorius: *Rel. ausserhalb der Grenzen der blossen Vernunft. Marb. 1822.*

Supranaturalismus s. *supernat.*, si latissimo et sub-
jectivo sensu intelligitur, *persuasio est de religione* (h. e. tum

sten Güter der Menschenseelen, vor Allem aber den Glauben zu erhalten u. zu ertheilen. Dieses Werk hat Christus nun auf Erden gegründet, u. in Ihm hat sich Gott auf diese Weise geoffenbart. Es ist, wollen wir sagen, das Ewige in ihm eingetreten in die Welt, also, das derselbe Glaube, mit welchem der Mensch den ewigen Gott umfasst, auch in Christus die Offenbarung des Ewigen schaue u. anbere; u. auf der anderen Seite in dem Betrachtenden, dafern er mit Ernst u. Stinn betrachtet, der Glaube an das Ewige angeregt werde.“ — Ullmann: *Theol. Studd. u. Krit.* 1845. H. 1, p. 52 sq.: „Offenb. ist nicht bloss theoretische Weiterführung der Gotteserkenntnis, sondern da sie einem sündigen Geschlecht gegenüber mit der Befreiung von der Sünde, mit der Erlösung Hand in Hand gehen muss, thatsächliche Enthüllung göttlicher Heilsgedanken u. Heilskräfte, reelle Kundgebung Gottes in seiner erziehenden, erleuchtenden u. heiligenden Einwirkung auf das Menschengeschlecht. — Nur da Inbegriff von heilbewirkenden Thaten, in denen sich der Geist u. Wille Gottes ausdrückt, kann den lebendigen Gott ganz offenbaren, u. wenn Diess in der vorbereitenden Offenb. theilweise u. andeutend geschah, so kann es in der vollendenden nur so geschehen, dass sich alles Das, was Gott mit den Menschen will, zusammenfasst, u. ungetheilt, klar u. unverkennbar darstellt in einem Leben voll göttlicher Gnade u. Wahrheit. In diesem u. keinem anderen Sinne ist das Christenth. Offenb., u. es ist diess dadurch, dass in der ganzen Lebenserscheinung Christi ein vollständiger Ausdruck des göttl. Willens gegeben, dass in seinen Worten u. Thaten, in seinem Leben u. Tode, in seiner Auferstehung u. Erhöhung der Heilswille ewiger Liebe erleuchtend, befreiend, heiligend thatsächlich zur Anschauung gebracht ist.“ — Adde Nitzsch l. c. § 23. 25 — 27.

²²⁾ Unmöglichkeit. einer Offenb., in Lessing: *Zur Geschichte u. Literatur, aus den Schätzen der wolfsen. Bibl.* 4 Bdtg, 2 Abthl. — Adde Gebhard: *Letzte Gründe des Rational.* p. 359 sq.

sapientia, tum vita religiosa) a miraculoso Dei interventu repetenda, seclusa naturali hominis efficacitate. Nam qui ab omni parte sibi constant in ecclesia potissimum christiana supranaturalistae, non solum cognitionem rerum divinarum, sed etiam honestas actiones et pios animi motus ab ipso Deo solo auctore repetunt. Hoc autem loco de christiano supranaturalismo eoque theoretice¹⁾ spectato agitur, h. e. ejusmodi sentiendiratione, quae religionis christianae doctrina miraculoso Dei actu revelata et in ss. litteris, quae biblia vocantur, tradita esse putatur, ita, ut haec doctrinae tanquam cujuslibet erroris experti plenissima fides habenda sit, secluso materiali rationis usu. Objectivo sensu supranaturalismi nomine systema intelligitur ad illius principii normam compositum eique superstructum. Supranaturalistae causam suam firmaturi triplicem miraculosae revelationis possibilitatem defendunt: logicam, in eo positam, quod in ipsa ejusmodi revelationis notione nulla insit repugnantia; metaphysicam, quod ejusmodi revelatio cum metaphysica Deum inter mundumque ratione non pugnet; moralem, quod rev. notio neque Dei neque hominum morali naturae adversetur. Necessitatem revelationis antiquiores ecclesiae nostrae doctores et qui etiam nunc severiorem orthodoxiae formam tuentur²⁾, e miserrima humanae naturae occocatione per peccatum haereditarium orta (§ 22) repetunt. Plerique vero recentiores, qui doctrinam de peccato originali aut prorsus rejiciunt aut saltem antiquum ejus rigorem eximie relaxant, prodigialis revelationis necessitatem probatari ad experientiam provocant, quae satis doceat, quam imbecillis ratio nostra in perscrutandis rebus divinis sit; inprimis magnum philosophorum de rebus divinis dissensum urgent, e quo eluceat, quam parum ratio sibi ipsi relicta valeat, unde, quum ratio universalis nullibi exstet neque nisi mera notio sit, illa autem, qua singuli homines praediti sint, ratio in aliis aliam se exhibeat, nullam omnino humanam veritatem omnibus perspicuam et evidentem, sed tantum incertas ac dubias et inter se pugnantes singulorum opiniones exstare colligunt. Neque pauci clamitant, philosophiae et naturali religioni nondum contigisse, religiosam hominum societa-

1) Practicum christiani supranaturalismi momentum infra disputabitur in doctrina de gratiae divinae operationibus.

2) Hengstenberg: *Evangel. KZ.* 1836. Jun. p. 385 (apud Wgsch. p. 47): „Das credo quod absurdum est (cf. § 21, p. 45) hat tiefe Wahrheit. Jeder christl. Glaubenssatz ist unvernünftig, zwar nicht an sich, aber unserer Vernunft, weil diese durch d. Fall selbst unvernünftig geworden ist. Unsere Vernunft ist blind, wie unser Wille todt. Nur d. Wiedergeburt bringt Licht u. Leben.“

tem condere, sed omnes positivas religiones, quae adhuc floruerint, supranaturalem sibi vindicasse originem huiusque sanctissimae persuasionis indissolubili vinculo earum confes-
sores consociatos esse atque etiam nunc consociari. Prae-
terea supranaturalistae *notas s. criteria* (*characteres, γνωρίσματα*) recensent, quibus tum aliquis revelationis sibi ab ipso
solo Deo factae conscius reddatur (*subjectiva criteria*), tum
vero etiam aliis supranaturalis religionis alicujus origo per-
suadeatur (*objectiva criteria*). Quae criteria esse dicuntur
aut *interna*, ut motus insoliti, et ipsi per ipsam revelatam
religionem prodigialiter in animis excitati, atque praecleara
doctrinae patefactae indoles et cum ratione humanā consen-
sio, aut *externa*, ut theophaniae et angelophaniae, miracula
et vaticinia eventu probata³). — Deinde religionis miracu-
lose revelatae naturam atque indolem ita ferre docent, ut
elementa contineat omnem captum humanum excedentia, h. e.
fidei mysteria, quae duplicis generis esse perhibent, aut
historica s. res in facto positae, aut *dogmatica s. placita*
atque decreta⁴), cujusmodi generis sint praecepta de trini-
tate, de duabus Christi naturis, de reali corporis et san-
guinis Christi praesentia in coena domini. Quum denique
revelatae religionis argumentum ex Dei intelligentia omnibus
numeris absoluta et falli nescia proficiscatur, humana autem
ratio peccato originali prorsus corrupta ac teterrimis erro-
ribus obnoxia sit: omnibus revelationis praeceptis, etiamsi
vel absurdissima et maxime ridicula videantur, sine ulla mus-
sitatione et haesitatione promptissimam et plenissimam fidem
habendam, sive, quod formulā Tertulliano auctore in
ecclesiasticum sermonem receptā significant, *rationem sub*

3) Theoria de revelationis criteriis potissimum a Calovio, Bud-
deo (Diss. de criteriis verae falsaeque inspirationis. Jen. 1715, rec. in
ej. Miscellan. P. II, p. 387 ss.) Carpovio, Flatto (*Vermischte
Versuche* [Leipz. 1785] p. 153 ss.) et Schotto (Epitome p. 21 s.) sub-
tilius et copiosius tractata est. Cf. Bretschneider: *Entwicklung*
etc. p. 171 ss.

4) Gerhard: „Articuli fidei *in se ac per se* non sunt *contra* ra-
tionem, sed duntaxat *supra* rationem. Per accidens vero contingit, ut
sint etiam *contra* rationem, quando scilicet ratio iudicium sibi de illis su-
mit e suis principiis nec sequitur lucem verbi, sed eosdem negat et im-
pugnat. Deinde articuli fidei non sunt *contra*, sed tantum *supra* ratio-
nem, quatenus ratio ante lapsum nondum fuit corrupta et depravata, sed
post lapsum sunt non tantum *supra*, sed etiam *contra* rationem corruptam,
quippe quae, quatenus talis, non potest sibi temperare, quo minus de
illis ex suis principiis velit iudicare.“ Eadem huiusmodi fere verbis Quen-
stedt I, p. 43. — Buddeus (Compend. theol. dogm. p. 65): „Quae-
dam ex rationis etiam lumine innotescunt, ut Deum esse unum — alia
autem tantum ex revelatione constant adeoque licet non sint *contra* ra-
tionem, ejus tamen vim superant atque excedunt — —.“

fidei obsequium captivandam esse docent, cujus officii necessitatem his N. T. locis probari putant: 1 Cor. 1, 18 sqq. 2, 6 ss. inpr. v. 14. 2 Cor. 10, 5. Eph. 2, 3, 3, 19. Col. 1, 21. 2, 8. Phil. 4, 7.

§ 24. *Censura supranaturalismi.*

Logica possibilitas revelationis utique concedenda est. Nam supranaturalis revelationis *notio* repugnantiae vitio non laborat, quod tum fieret, si una notionis nota alteram tolletet. Contra *metaphysicam* revel. possibilitatem nonnulli monuerunt, Deum semper *mediate*, h. e. per naturae externae et animi humani vires tanquam secundas s. intermedias causas operari. At enimvero etiamsi Deus, quousque patet experientia nostra, *mediate* ageret, minime tamen inde consequeretur, ubique eum atque semper ita agere. Nam *metaphysica* Dei cum mundo et animo humano *necessitudo* tam arcana nobis atque recondita est, ut ab ea nullo pacto argumentum contra nudam immediatae revelationis possibilitatem repetere liceat. Ad *moralem* denique possibilitatem quod attinet, fuerunt, qui immediatae patefactionis notionem divinae sapientiae repugnare contenderent. Ex hac enim notione Deum humano opifici similem esse, qui in opere suo jam peracto manca quaedam et imperfecta ideoque reficienda et retractanda animadverteret. Neque enim intelligi, cur Deus sapientissimus atque potentissimus animi humani naturam non jam ab initio ita instruxerit ac disposuerit, ut sua ipsius vi ad rerum divinarum cognitionem emergeret nec supranaturali auxilio posthac accedente indigeret. Qua objectione *necessitas* quidem neque vero *nuda possibilitas* revelationis impugnatur. Haud pauca enim et in externa rerum natura et in humani generis historia deprehenduntur, quorum divinum finem non intelligimus quidem, sed quae nihilominus divinae sapientiae optime congruere, pia cum fide religioso jure confidimus. Ita etiam cogitare licet, ex occulto consilio jam ab aeternis Deum id sibi reservasse, ut humanae salutis causa homines quosdam sine secundarum causarum usu ipse solus illuminaret. Alii objecerunt, immediata Dei in hominis animum efficacitate libertatem ejus tolli aut saltem imminui ac turbari eumque, cui revelatio contingeret, a machina non differre. At vero humana libertas non absoluta, sed relativa est, cujus notioni minime repugnat aliunde moveri. Jam supra (§ 7) vidimus, ad indolem religiosam excitandam explicandamque variis opus esse incitamentis. Perinde autem est, unde haec indoles, utrum naturae praesidiis, an ab ipso solo Deo exci-

tetur. Neque eorum libertatem tolli aut turbari dicimus, qui rerum divinarum sapientiam suam ex aliorum hominum institutione accipiunt.

§ 25. De eadem re.

Sed supranaturalismi causa nihil inde capit emolumenti, quod immediatae revelationis *possibilitas* conceditur, quum nullis argumentis probari possit *necessitas*. Etenim doctrinae de peccato originali non minus scriptura s. adversatur quam recta ratio. Etiam si vero haec doctrina in libris sacris traderetur, tamen argumentatio inde petita petitionis principii vitio laboraret. Nam si, quod ipsi Orthodoxi concedunt (cf. Art. sm. p. 317. Form. conc. p. 657.), illud dogma rationi humanae quam maxime contrarium est: ejus veritas tum tantum constaret, si in scripturis ss. doceretur atque scripturarum argumentum prodigialiter revelatum esset. Dum igitur orthodoxi theologi ad probandam supranaturalis revelationis necessitatem a peccato originali argumentum repetunt, id quod demonstrandum est ponunt pro demonstrato. Angusti autem fines, quibus ratio humana in rebus cognoscendis circumscripta est, optabilem quidem nobis reddunt ampliorem et accuratorem rerum divinarum intelligentiam, sed eam etiam per se atque prorsus necessariam esse, Deoque, si eam nobis concedere placuisset, suo ipsius miraculoso interventu opus fuisse, nequaquam probant. Quamvis ratio nisi in singulis hominibus, vim suam non exerceat, tamen *communes* ejus sunt leges et quae *recto* harum legum usu cognoscuntur, summo jure pro communibus, certis atque evidentibus notionibus habentur. Contra quarum notionum evidentiam eximia errorum multitudo nihil probat. Nam inter excultam et parum cultam rationem, inter legitimum et perversum rationis usum distinguendum est, neque nisi per errores historia teste humanum genus ad veri cognitionem progreditur. Si supranaturalistarum argumentum, ab errorum multitudine et opinionum dissensu petitum, verum esset, omnium disciplinarum et cujuslibet humanae scientiae titubaret firmitas et vacillaret certitudo *). Non minor, quam inter philosophos, apud eos opinionum dissensus deprehenditur, qui opinatae miraculosae revelationis auctoritatem secuti sunt, id quod religionum et ecclesiae historia abunde docet. Quid? quod philosophorum dissensus semper intra *scholarum* fines se continuit, theolo-

*) Cf. quae Bretschneiderus (*Relig. Glaubenslehre* p. 7 — 15, 3 *Aufg.*) praeclare hac de re disputat.

gorum vero discrepantia ipsam *vitam* invasit multasque perniciosissimas turbas civiles, persecutiones et cruenta bella excitavit. De summis autem atque ad honestatem pietatemque unice necessariis religionis ideis sapientissimi philosophi ante Christum et post eum consenserunt, quarum veritas atheorum et materialistarum auctoritate et sophisticis argutiis non magis convellitur, quam logicae conclusionis leges mente captorum exemplis et falsarum conclusionum multitudine quidquam detrimenti capiunt. Accedit, ut, si Deo ophionum dissensui in perpetuum occurrere placuisset, *perpetua* ei supranaturali revelatione opus fuisset, quapropter supranaturalismi principium, dummodo in eo tenendo aliquis sibi constare voluerit, ad catholicismi commentum (§ 21. 53) perducatur necesse est, quemadmodum ab altera parte protestantismus in rationalismo demum vere sibi constat. Etsi denique concedendum est, nullam hucusque religiosam societatem in solis naturalis religionis notionibus acquievisse, inde tamen nihil nisi *positivarum* religionum, externis institutis et symbolis pariter atque historiae sacrae insignibus providentiae divinae documentis nobilitatae splendore auctarum, necessitas consequitur. — Etiam si omnes adhuc positivae religiones originem suam proxime ab ipso Deo repetierint, ipsi tamen religionum conditores in ea re intimum ac tenerrimum pietatis sensum potius quam subtilem et dogmaticam meditationem secuti sunt (§ 27), quo pietatis fervore inflammati quae de arctiore ipsorum cum summo numine commercio sibi persuaserunt aliisque nuntiarent, a posterioribus demum eorum sectatoribus ad metaphysicarum notionum subtilitatem revocata sunt. Denique prorsus injustum est opprobrium in philosophiam dictum, quod ea condendo sodalitas religiosa semper imparem se prodiderit. Philosophia enim non *religio* est, sed meditatio de rebus divinis via et arte instituta; paria autem a paribus progignuntur, unde ad religiosas societates condendas tantummodo ii apti exstiterunt; in quibus *vita* religiosa ad altius fastigium evecta erat.

§ 26. De eadem re.

Denique prorsus futilia sunt *criteria* revelationis a supranaturalistis allata, Narrationes enim de Dei aut angelorum apparitionibus aperte mythicam indolem referunt; miraculorum et vaticiniorum notiones tot tantisque difficultatibus implicatae sunt, ut, si quis ad ea pro divina aliqujus religionis origine probanda provocaret, is rem jam satis difficilem re longe difficiliore illustraret. In acrioribus

autem animi motibus, qui et ipsi miraculose excitati perhibentur, nullum signum inest, quo a fanaticorum et mysticorum commentis distinguantur. Frustra etiam ad praeclaram revelatae religionis indolem et cum rationis humanae commodis (*Interessen*) consensum provocatur, quum nulla pateat causa, cur id, quod animi humani legibus congruat, non ex ipsis his legibus earumque efficacia explicandum sit. — In *mysteriis* denique, qualia ab orthodoxis theologis tanquam praecipua religionis revelatae insignia jactantur, omnino nihil inest, quo animo humano se insinuent eique pietatis et honestatis nutrimenta praebeant. Cujusmodi mysteria non a *ratione* apprehendi, sed tantummodo in *memoriam* ut steriles et intermortuae formulae recipi possunt, neque fides iis habita *rationalis* est, sed *coeca* et *bruta*¹⁾. Neque intelligitur, quid juvet mysteriorum revelatio, quae tantum *proponuntur*, neque vero *exponuntur*. Insunt quidem in omni religione momenta, quorum indoles et natura altissime abscondita est neque ad subtiles notiones revocari potest; habet etiam naturalis religio arcana sua, quae omnem captum excedunt, ut physica Dei cum mundo necessitudo, providentiae divinae consilia; sed ad horum mysteriorum argumentum agnoscendum sancta quadam animi necessitate impellimur, neque eorum *argumentum*, sed dumtaxat *modus* (*das Wie, die Modalität*) absconditus est; in *positivis* autem, quae dicuntur, mysteriis non solum *modus*, sed ipsum quoque *argumentum* est, in quo maxime offendimus²⁾. Denique prorsus falsa interpretatione ad N. T. loca provocatur, quibus rationis sub fidei obsequium

1) Baumg.-Crusius: *Dogmatik* (Jena 1830) p. 8: „Solche Geheimnisse, wie sie d. Kirche dachte, ohne ein Bedürfniss, einen Anhaltspunct, ein Streben u. Ergreifen in d. menschl. Geiste, könnten schon darum durch keine Offenb. dargeboten werden, weil sie nur als todtler Stoff in d. Seele liegen würden.“

2) Vox *μυστηριον* (hebr. *רִיז*) in ss. litteris dicitur 1) de qualibet re abscondita 1 Cor. 13, 2. 2) de divinis consiliis ad moderandam hominum vitam spectantibus, profanae et impiae multitudini absconditis, piis autem conspicuis Sap. 2, 22. coll. 4, 17. 3, 9. 3) in N. T. a) de Dei consilio ab aeternis pro hominum salute per Jesum paranda capto, hucusque recondito, nunc autem patefacto: Rom. 16, 25 sq. 1 Cor. 2, 7. Eph. 1, 9. 3, 3 sqq. Col. 1, 26. 4, 3. 1 Tim. 3, 9. 16., aut aliquando perfectus et amplius patefaciendo Apoc. 10, 7. Etsi enim jam Judaei redemptionem Messia intercessore futuram sperassent, tamen, quibus Deus hanc redemptionem effecturus esset praevidit, ut legis mosaicae abrogatione, passione, morte et resurrectione Messiae, prorsus ignoraverant. b) de singulis hujus consilii momentis atque decretis Matth. 13, 11. 1 Cor. 4, 1. 15, 51. Rom. 11, 25. 4) ex judaico dicendi usu de arcano V. T. locorum allegorice intelligendorum (Eph. 5, 32), aut imaginum visis oblatarum (Apoc. 1, 20) aut somniorum (Dan. 2, 18 sq.) sensu.

captivandae necessitas probetur atque philosophiae usus damnetur ³⁾).

§ 27. De rationalismo.

Pro rationalismo: (Röhr:) *Briefe üb. d. Rat. Zettz* 1813. — Ejusd. *Grund- u. Glaubenssätze d. prot. Kirche. 3 A. Neust. a. O.* 1843. — Gebhard: *Letzte Gründe d. Rat. Arnst.* 1822. — Jul. Körner: *Grundrissen zu einer Philosophie d. Rat. Schneeb.* 1832. — Chr. Fr. Aug. Fritzsche: *De rationalismo. 2 Progr.* Hal. 1838. — Contra rationalismum: Tittmann: *Ueb. Supranat., Rationalismus u. Atheismus. Leipz.* 1816. — Sartorius: *Die Unwissenschaftlichkeit u. innere Verwandtschaft d. Rational. u. Romanismi. Heidelb.* 1845. — Hahn: *De rationalismi qui dicitur vera indole et qua cum naturalismo contineatur ratione. Lips.* 1827. — Ej.: *An die evang. Kirche zunächst in Sachsen u. Preussen. Leipz.* 1827. — Staudlin: *Gesch. d. Rational. u. Supranat. Gött.* 1826. — Saintes: *Histoire critique du rationalisme en Allemagne. Par. et Leipz.* (1841) 2. Ed. 1845. (*Deutsch mit Anmerk. u. Excursen dogmat. u. dogmengeschichtl. Inhaltes von Chr. G. Ficker. Leipz.* 1845) Cujus libri scriptor rationalismo infestissimus mirum in modum res atque personas confundit.

Quum supranaturalis revelationis possibilitas negari quidem nequeat, nulla autem ejus criteria pateant, in suspensio relinquendum est, num et quatenus in inauguranda re christiana supranaturales vires efficaces fuerint. Quum vero animi humani natura ita disposita sit, ut *proximas* quorum-

3) Quae Paulus 1 Cor. 1, 18 ss. 2, 6 ss. magno cum contentu de σοφία τοῦ κόσμου (h. e. philosophiā, unde ejus nomen sapientia secularis s. mundana) loquitur, ad illam potissimum depravatam, qualis tum temporis inter Graecos florens Paulo innotuerat, philosophiae formam spectant, quae dialecticis argutiis referta in cultoribus suis taediosum factum excitabat mentesque ita occoecabat, ut simplicem evangelii institutionem despicerent et ludibrio haberent neque salutarem ejus in animos vim sentirent. Neque ullo post Christum tempore defuerunt simillimae humanae sapientiae formae, ad quas apostoli vituperium jure meritoque accommodetur. — Loco 1 Cor. 2, 14. ὁ ψυχικὸς ἀνθρώπος non est homo, qualis a natalibus est, ad res divinas cognoscendas et diligendas prorsus invalidus (quo sensu Lutherus locutionem reddit: „der natürliche Mensch“), sed qui τῇ ψυχῇ suā, h. e. naturā suā sensibus obnoxia regitur (i. q. σαρκικός 3, 1.) indeque ad mentis divinae in evangelio efficacis vim in animum recipiendam impar existit. — Celebrerrimo loco 2 Cor. 10, 5. locutio αἰχμαλωτίζειν πᾶν νόημα εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ [τῆς πλῆρωσς Rom. 1, 5. 16, 25.], quam Lutherus transtulit *gefangen nehmen alle Vernunft unter d. Gehors. Chr.*, significat omnes temerarias adversariorum ratiocinationes tam prorsus refutare et profligare, ut in solo Christo neque vero in opinata sapientia salutem quaerant. — Philosophia autem, a cujus lenociniis P. Col. 2, 8. dehortatur, non est philosophia universe spectata, sed quod jam indicat articulus, singularis quaedam, quam falsi doctores jactabant. — Loca denique Eph. 2, 3. 8, 19. Col. 1, 21. Phil. 2, 7. is tantum de rejiciendo in rebus divinis peracutandis rationis usu explicabit, qui falsam Lutheri translationem secutus fuerit.

vis eventuum causas in *naturali* causarum nexu quaeramus: etiam religionis origo et natura ex animi humani indole et legibus repetenda et explicanda est. Deinde quum omnes, quas hucusque vidimus, religiones positivae supranaturalem originem sibi vindicaverint, neque tamen omnes aequae verae eodemque sensu divinae esse possint: profecto nisi quis coeco arbitrio unam ceteris praeferre velit, earum veritatem duntaxat e convenientia et consensu tum cum animi humani legibus et necessitatibus, tum cum iis, quae aliunde prorsus certa sunt et explorata, cognoscere potest, singulaque earum decreta ad rectae rationis et experientiae normam exigere debet. Ita inevitabili necessitate ad rationalismum amplectendum perducimur. Quam tuiti minime pietatis regulam negligimus, qua omnia, quae tum in externa rerum natura tum in genere humano eveniunt, ideoque etiam inprimis religiosam generis humani culturam, a supremo omnium rerum principio, h. e. ab ipso Deo, repetere jubemur (§ 7), cui pietatis legi rationalistae *mediatae* Dei revelationis notione satisfaciunt. Quae quidem mediata Dei revelatio duplex est, aut *generalis*, quae in indole religiosa omnibus hominibus concessa variisque in praesidiis ad hanc indolem excitandam et excolendam accommodatis cernitur, aut *specialis*, eo conspicua, quod interdum homines exstiterunt prae ceteris tam eminenti et efficaci ingenio religioso praediti, ut in iis religiosa vita ad altius fastigium eveheretur novamque et peculiarem indueret formam, unde in aliis quoque hominibus, quorum interioribus desideriis succurrebant, novum religiosae vitae fontem aperuerunt eosque ad societates congregarunt, in quibus eandem, quae in ipsis efficax erat, vitam religiosam, externis quoque institutis adjuvandam, conservarent et ad posteritatem propagarent. Illi homines sunt *religionum conditores*, non solum in rebus divinis ultra captum vulgarem *sapientes*, sed in *universa* vita religiosa, etiam in honestate et pietate et animi beatitudine, ad altiore gradum ducti. Nam si rectior rerum divinarum *cognitio* ad condenda sodalitia religiosa sufficeret, profecto non intelligeretur, cur non etiam philosophi tam grande et eximium opus perficere potuissent. Quae autem rectius de rebus coelestibus hominumque ad eas ratione sapuerunt religionum auctores, ad eorum cognitionem non tam artificiosa et subtili meditatione, quam elatiore sua conscientia arctioreque et interiore animi familiaritate cum summo numine contracta (immediato veluti intuitu) pervenerunt. Et quum fervidissimo pietatis sensu agerentur Deoque se propiores sentirent, non poterant non in interna sua vita divinum opus et in ampliore sua et accuratiore rerum coelestium cognitione divinam revelationem

agnoscere, ita tamen, ut quum philosophicum mediatam inter et immediatam Dei efficaciam discrimen ignorarent, de illius divinae in ipsos efficaciae modo et ratione nihil quaererent. Quum denique fervidissimo ea, quibus ipsi moverentur, ad alios transferendi studio inflammarentur, optimo suo jure in hoc impetu divinum mandatum viderunt ac divinos legatos se agnoverunt aliisque annuntiarunt. Jam si Jesu Nazareni imaginem in N. T., potissimum in evangeliis adumbratam totoque primordiorum rei christianae connexu confirmatam respicimus, in eo religiosa vita ad fastigium, quo altius cogitari nequit, perducta erat, ita quidem, ut eum non possimus non pro excellentissimo Dei legato habere, cui haec a Deo provincia demandata esset, ut sensim omnes homines ad unam societatem congregaret eosque sua divina mente imbueret et ad eandem, qua ipse gauderet, arctissimam cum Deo familiaritatem perduceret. Quapropter in causa christiana summam et praestantissimam Dei revelationem recte cernimus. Etsi enim e notione Dei recte constituta divinam providentiam omnia, et summa et infima, eadem curâ complecti neque ab ulla re numine suo abesse censendum sit: tamen in excellentioribus rerum discriminibus, maxime iis, quibus salus humana egregie promovetur, pio et religioso animo efficacia Dei majore cum splendore et perspicuitate elucet, quam ob causam summo psychologico jure in persona et opere Jesu Christi perfectissimam Dei revelationem sive potius *manifestationem* agnoscimus ¹⁾. Quibus praemis *christianus rationalismus* ²⁾ optime ita definitur: „*ea sentiendi ratio, qua religio christiana a mediata Dei reve-*

1) Schott: *Theorie d. Beredsamkeit*. 1 Thl. (Leipz. 1828), p. 343: „*Offenb. ist eine Wirksamkeit Gottes, die sich als göttl. Wirken für d. religiöse und sittliche Bildung der Menschheit auf besondere Art mit eigenthüml. Klarheit und Herrlichkeit dem Menschen darstellt und als ein solches fortwährend erkannt wird.*“ — de Wette: *Rel. u. Theol.* p. 232 sq.: „*Um in einer relig. Erscheinung die Offenb. des Göttl. zu erblicken, müssen wir von der darin liegenden Kraft der relig. Wahrheit u. Schönheit dergestalt ergriffen und bewegt seyn, dass wir uns üb. uns selbst u. unser geistiges Vermögen emporgehoben fühlen; wir müssen in dieser Erscheinung eine unendlich überlegene Gewalt anerkennen, vor der wir unwillkürlich anbetend die Kniee beugen.*“

2) *Rationalismus* (a *ratione* sensu latiore dicta) universe spectatus illud cogitandi principium est, quo nihil pro vero habetur, nisi quod tum animi humani legibus, tum iis, quae aliunde certa sunt et indubitata, respondeat, et quo omnia, quae nobis obferuntur, rationis vi pervestigantur. Ideoque etiam in eorum, quae experientia et historia duce cognoscuntur, rationes et principia inquiritur, v. c. in arte grammatica rationali, medicina rationali, oeconomia rationali. *Theologicus rationalismus* est, quo illud cogitandi principium ad judicandas religiones historicas ita transferatur, ut earum origo ex animi humani natura explicetur atque e singulis

lione, h. e. ejusmodi Dei efficacia, quae in eximiis et prorsus singularibus ingenii animique viribus Jesu Nazareno concessis pariter atque in externis praesidiis ad illas vires excolendas egregie accommodatis conspicitur, ita repetitur, ut religio christiana pro summo adminiculo habeatur, quo divina providentia in genere humano educando et ad summos ejus fines perducendo utatur. Rationalistae, jus omnia et ipsum quoque christianae religionis argumentum ad rectae rationis normam examinandi biblica auctoritate munituri, ad haec provocare solent N. T. loca: Matth. 6, 22 sq. Luc. 11, 36. Eph. 5, 10. 1 Thess. 5, 21. 1 Cor. 10, 15. Phil. 1, 10. 1 Jo. 4, 1., quae tamen non omnia probationis vim habent. — Quam liberiorem de divina religionis christianae origine sententiam si amplectimur, minime impedimur, quo minus in fonte historicum, ex quo Christus amplio rem et eminentiorem suam rerum divinarum sapientiam hauserit, subtilius inquiramus (praesertim quum ex Lucae 2, 40. 52. narratione etiam Christus communi humani generis legi ita subjectus esset, ut puer intelligentiā *incresceret*), etsi omnes conjecturae hucusque prolatae, quibus Jesus e certa quadam religionis aut philosophicarum, quae tum temporis florebant, disciplinarum prodiisse putatur, illis, qui rem sobrio judicio expendunt, minime satisfacere potuerint³⁾. Ita ne illa quidem celeberrima conjectura, quae obiter spectata facile arri-det, qua Jesus ab Essaeis institutus et fortasse etiam ablegatus eum in finem esse dicitur, ut hujus sodalitii religiosi causam inter homines ageret latiusque propagaret⁴⁾,

earum decretis nulla nisi ea, quae et cum rectae rationis principis et cum iis, quae e ceteris scientiae humanae partibus certa et indubitata sunt, convenient, approbentur, cetera autem rejiciantur et antiquorum hominum sentiendi modo tribuantur. Hac duntaxat via fieri potest, ut, quemadmodum veritas per se spectata una est, ita etiam omnium, quorum notiones a nobis concipiuntur, pulcherrima evadat harmonia. Cujusmodi tamen rationalismus christianae religioni non semper amicus est. Quamobrem ut aliquis *christianus* sit rationalista, opus est, ut, etsi in N. T. haud pauca soli tempori et loco tribuat, quo causa christiana existit, tamen in religione christiana universe spectata efficacissimum salutis praesidium omnibus omnium temporum nominibus a Deo suppeditatum agnoscat.

3) Cf. quae de tota quaestione disseruerunt Röh r: *Bräfe iib. d. Rat.* p. 189 ss. Paulus: *Exeget. Handb. zu d. 3 ersten Evangg.* 1, a, p. 272—77. Kuhn: *Ueb. d. Bildungsgang Jesu*, in *Tüb. (kathol.) Quartalschrift* 1838. Fasc. 1, p. 1—30. Strauss: *Leb. Jesu* (Bd. p. 359 ss. 3 A. Neander: *Leb. Jesu* p. 38 ss. 1 A. Hase: *Leb. Jesu* p. 56—58. 3 A. Bretschneider: *Dogmatik*, 2 Bd. p. 244 ss. Ej. relig. Glaubenslehre p. 270 ss.

4) Quam conjecturam praeceuntibus deistis et naturalistis commendat: Jo. Geo. Wachter, Lipsiensis (in libro: *De primordiis christi-*

communem plausum ferre potuit. Quamvis enim Christi doctrina in sacrificiis reprobando, iurejurando interdicens, in terrestrium opum tanquam virtuti et animorum saluti periculosarum contemptu commendando, in severissima morum integritate, inprimis autem caritate erga omnes homines praecipienda cum Essaeismo consentiat, tamen utriusque disciplinae intimam naturam nativamque indolem si respexeris, fundamentale discrimen in propatulo erit. Essaeismus enim contemplativam et asceticam referebat indolem, in arcani specie sibi placens decreta sua intra sodalitiū fines continere, exteris autem et profanis diligentissime recondere vitamque a profanorum commercio longissime reductam agere et pietatem externis exercitiis, inprimis severissima sabbati celebratione, adjuvare ac declarare jubebat, neque nisi aquae, hysopi, salis et panis usum ad vitam sustentandam permittebat. Religionis autem doctrina a Christo tradita popularis est et practica, communi omnium luci et usui destinata (Matth. 10, 26 sq.), ejusque morum disciplina severa quidem est, sed liberalis et humana, neque pietatem externis exercitiis, ut jejuniis (Matth. 9, 14 sqq. coll. 6, 17 sqq.), sabbati severae celebrationi (Matth. 12, 1 sqq. Luc. 14, 1 sqq. Jo. 5, 9, 14.) aut ciborum discriminis observationi (Matth. 15, 17 coll. Jo. 2, 1 sqq.) adstringit⁵). Praeterea Essaei gradibus quibusdam hierarchicis inter se distincti erant, Christus autem quodvis hierarchicum discrimen a sectatorum suorum sodalitiō utique prohibendum sanctissime declaravit (Matth. 23, 8—12, 18, 1—4.). Neque discipulos suos a profanae multitudinis consuetudine prorsus abstinere, sed tantum a flagitiosa ejus contagione immunes servari voluit (Jo. 17, 15.)⁶).

stianae religionis libri duo, quorum prior agit de Essaeis Christianorum inchoatoribus, alter de Christianis Essaeorum posteris, anno 1713 scripto, 1716 et 17 recensito, numquam typis expresso, de quo cf. Heubneri append. V ad Reinhardi librum: *Vom Plane Jesu*), Bahrdtius, Venturinius, plurimi eorum, qui liberorum caementariorum (*Fretmaurer*) ordini adscripti sunt, Riemius (*Christus u. die Vernunft. Braunschew. 1792. Kap. 28*), Stäudlinius (*Geschichte der Sittenlehre Jesu, Bd. I, p. 570 ss.*), Gfrörerus (*Gesch. des Urchrist. 3 Bd.: Das Heiligthum u. die Wahrheit. Stuttg. 1838, p. 356—84*) et alii proposuerunt.

5) Praeterea Essaei olei usum rejiciebant (Jos. B. J. II, 8, 3), Christus permittebat (Matth. 6, 17. 26, 6. 7. Luc. 7, 38. Marc. 6, 13. coll. Jac. 5, 14).

6) Epularum communio, inter antiquissimos Christianos recepta, aptius ex religionis christianae ingenio atque sensu, quo omnes unam familiam constituerent, quam e simillimi Essaeorum instituti imitatione repetitur. Bonorum autem communio, apud eosdem Christianos instituta (Act. 2, 45. 4, 35), quum e mala interpretatione praecepti christiani de mutuo amoris officio aptissime explicetur, non opus est, ut ejus originem apud Essaeos

Quum igitur sublimiorem Christi sapientiam et religiosam culturam e peculiari quadam illius aevi disciplina repetere vix unquam contingat, et quum apud Jo. 7, 15. Mtth. 13, 54 ss. Jesum ex ejusmodi schola prodiasse diserte negetur: primarius fons in excellentissimis atque in suo genere summis ingenii animique dotibus illi divinitus concessis quaerendus erit⁷⁾. At vero hae praestantissimae vires rudes et incultae jacuissent, nisi externis etsi vel tenuissimis praesidiis excitatae formataeque fuissent. Quorum praesidiorum idonea copia in vulgaribus palaestinensis eruditionis adminiculis, in V. T., in primis prophetarum ac didacticorum librorum, in quibus jam multa purioris religionis semina sparsa sunt⁸⁾, lectione, in orationum sacrarum in synagogis habitarum auditione et in diversissimorum hominum, qui ad magna sacra Hierosolymis celebranda confluebant, notitia et commercio suppeditata erāt.

quaeramus. Etiam si vero posteriorum quarundam inter Ebionitas sectarum cognationem quandam cum Essaeis negare non liceat (cf. Credner: *Ueb. Essäer u. Ebioniten* in *Wiener Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol.* T. I, H. 2, p. 211 sqq. H. 3, p. 277 sqq.): hanc tamen cognationem non e consilio et mandato Christi existisse, ex his, quae disputavimus, satis superque intelligitur. Cf. quae contra opinionem de sapientia Christi ab Essaeis repetenda disputarunt Lüderwald: *Ueb. den angebl. Ursprung des Christenth. aus d. jüd. Secte der Essäer*, in Henke: *Magazin f. Religionsphil., Exegese u. KG.*, IV Bd. p. 371 ss. Bengel: *Bemerkk. üb. d. Versuch, d. Christenth. aus d. Essäismus abzuleiten* in Platt: *Magazin f. christl. Dogmatik u. Moral.* VII, p. 126–180. Bellermann: *Geschichtl. Nachrichten aus dem Alterth. üb. Essener u. Therapeuten.* Berl. 1821, p. 32 ss. v. Wegner: *Ueb. d. Verhältniss des Christenth. zum Essen.*, in Illgen: *Zeitschr. f. d. histor. Theol.* Jahrg. 1841. 2 Heft, p. 1–76.

7) Strauss l. c. p. 367 sq.: „Warum suchen wir in Ermangelung bestimmter Nachrichten mühseltig nach ungewissen Spuren eines Einflusses, den die gegebenen Bildungselemente seiner Zeit auf Jesum ausgeübt haben möchten? Und noch mehr, warum weist man von anderer Seite diese Bemühungen so ängstlich zurück? da doch, mag auch noch so viel geistiger Stoff gegeben seyn, dessen ungeachtet der Funke, durch welchen der Genius denselben entzündet und seine verschiedenen Bestandtheile in Einen in sich gleichartigen Guss verschmelzt, weder an Erklärlichkeit gewinnt, noch an Verdienst verliert? So auch bei Jesu. — Möchte er dem Essenismus u. Alexandrinismus u. welchen Schulen u. Richtungen sonst noch weit mehr verdanken, als wir, u. noch dazu so unsicher, nachzuweisen im Stande sind: zur Umbildung einer Welt reichte keines dieser Elemente auch nur von ferne hin: den hierzu erforderlichen Gährungsstoff konnte er nur aus der Tiefe seines eigenen Geistes nehmen.“

8) Ipsam praeceptum amoris inimicis praestandi jam Proverb. 24, 17 s. 25, 21 s. legitur.

§ 28. *De supranaturalismi et rationalismi inter se conciliandi studio.*

Tzschirner: *Briefe* veranlasst durch Reinhard's Geständnisse. Leipz. 1811. 5 Br. — Ammon: *Der rechte Standpunct.* Leipz. 1822. — Schott: *Briefe üb. Rel. u. christl. Offenbarungsglauben.* Jen. 1826.

Etsi fortasse revelationis prodigialiter factae notio, licet precario sumta et asserta, si sola per se spectatur, cum rectae rationis jure aliquo modo conciliari possit, tamen in condendo ipso dogmatico systemate theologus, dummodo sibi constare neque tergiversando flexionesque et diverticula quaerendo summae quaestionis cardinem subterfugere et declinare, aut perplexis formulis, quibus cum Pythia contendere possit, imperitorum mentes fallere voluerit, ex uno alterove principio ita suspensus erit, ut tum e dogmatum in systema recipiendorum delectu, tum e sensu, quo ea intelligit ac defendit, dilucide pateat, utrum rationalismum an supranaturalismum foveat ac tueatur. Quod potissimum de *supranaturali rationalismo*, qui dicitur, per Tzschirnerum commendato valet, e cujus principio in christiana religione supranaturalis revelatio cum in finem facta esse dicitur, ut naturalis religionis decreta auctoritate divina confirmarentur atque historiae sacrae fundamento superstruerentur ejusque lumine illustrarentur. Ex qua theoria quum christianae religionis praecepta cum rectae rationis principiis amicissime concordent necesse sit: penes rationem erit decernere, quae nam N. T. decreta ad verum divinae revelationis argumentum referenda et quae ab eo secernenda sint. Jam vero qui ita in judicandis S. S. praeceptis versantur, in summa re a rationalistis nihil differunt, eadem ac rationalistae methodo utuntur et ad eundem perveniunt finem, quod Bretschneideri exemplo comprobatum videmus, qui etiam nunc supranaturalem revelationem in ss. litteris factam defendit, atque etiamsi principio suo *nomen* supranaturalis rationalismi imponere hucusque dubitaverit, tamen ejus *causam* agit strenue¹⁾. — Qui autem, ut Ammonius et Schottus,

1) Hasius in Hutt. red. p. 74. de supranaturali rationalismo bene haec docet: „Die kirchl. Ansicht v. Einführung des Christenthums wird hiedurch befriedigt, obwohl der Beweis schwer seyn möchte, dass wenn d. Christenth. nur Promulgation der Vernunftrelig. war, diese nicht auch durch blosse Vernunft unter dem Segen des Himmels geschah, u. was im N. T. anders zu seyn scheine, nur Ausdrucksweise des populären Supranaturalismus sey. Methode aber u. Resultat dieses Systems ist rationalistisch, die Vernunft allein entscheidet, was zum Christenth. gehöre u. der entschiedenste Rationalist kann jene nur historisch zu entscheidende Thatsache zugeben. Kant 1789 an Jacobi (Dessen Werke III, p. 522): „Ob die Ver-

rationalem supranaturalismum tuiti, non propter immediatum et miraculosum spiritus s. testimonium in animis nostris editum (§ 49), sed rationalibus de causis in litteris ss. supranaturalem revelationem agnoscendam esse docent, cujus argumentum universe spectatum cum ratione humana consentiat quidem, sed, quum ex absoluta Dei mente profici-scatur, etiam decreta exhibeat, ad quorum cognitionem ratio sibi relictā numquam pervenerit, et quae ejus captum longissime excedant ideoque pia cum fide amplectenda sint, ii cum supranaturalistis nude dictis denique prorsus conveniunt²⁾. — Praeterea Daubio, Marheineckio, Schleiermacher, Twistenio, Nitzschio, Ullmanno, de Wettio, Hasio aliisque nonnumquam laus vindicata est, quod exquisitae philosophiae arte harmoniam inter rationalismum et supranaturalismum constituerint. Verum enimvero ne hi quidem theologi id praestiterunt, sed novas tantum et antea insolitas aut rationalismi aut supranaturalismi formas (cf. § 95) in lucem protulerunt. Ceterum utriusque systematis sectatores de rebus gravissimis ad religionem et virtutem pertinentibus consentiunt. Utrique in causa christiana certissimam neque sine optimi maximi numinis efficacia munitam salutis viam cernunt, neque nisi de hujus divinae efficaciae modo ac ratione disceptant, ita quidem, ut, utricunque principio doctor aliquis publicus addictus est, dummodo christianae pietatis fervore veraeque honestatis studio inflammetur, summum finem ab ecclesiae propositum optime assequi possit. Causae christianae infesti sunt duntaxat ille supranaturalismus, qui in temeraria, bruta et coeca fide acquiescit et cum aliter sentientium odio eosque persequendi furore conjunctus est, atque ille rationalismus, qui ad pantheismum et materialismum propius accedit et Christi amore et reverentiā denuda-

nunft, um zu diesem Begriffe des Theismus zu gelangen, nur durch Etwas, was allein d. Geschichte lehrt, oder nur durch eine uns erforschliche übernatürl. innere Wirkung habe erweckt werden können, ist eine Frage, welche bloss eine Nebensache, nämlich das Entstehen u. Aufkommen dieser Idee, betrifft. Denn man kann eben sowohl einräumen, dass wenn das Evang. die allgemeinen sittlichen Gesetze in ihrer ganzen Reinigkeit nicht vorher gelehrt hätte, die Vernunft bis jetzt sie nicht in solcher Vollkommenheit würde eingesehen haben, obgleich, da sie einmal da sind, man einen Jeden von ihrer Richtigkeit u. Gültigkeit (anjetzt) durch blosser Vernunft überzeugen kann.“

2) Rationalis supranaturalismi nomen novum est, res antiquior. Et enim hujus theoriae lineamenta optime et summa cum perspicuitate jam ab Herm. Alex. Roellio, Batavo, Cartesii discipulo († 1718), in „Dissert. de theologia rationali“ (Franq. 1686) adumbrata sunt. Cf. Strauss: *Glaubensl.* I, p. 320 sq. Hahn: De rationalismi indole etc. p. 60 sqq.

tus excellentissimam ejus dignitatem ita extenuat, ut ille a vulgaribus hominibus nihil discrepet, aut qui religionem christianam omnibus positivis suis et historicis elementis ita exuit, ut ea a religione generali non amplius distingui possit.

Argumentorum pro demonstranda supranaturali religionis christianae originis allatorum accuratior enarratio et censura.

§ 29. De his argumentis universe spectatis.

Theologi orthodoxi, qui vocantur, supranaturalem et prodigialiter divinam religionis christianae originem probaturi, tum *externa*, tum *interna* attulerunt argumenta. *Externorum* potiora haec notamus: ipsius Jesu Christi testimonium, Joannis baptistae testimonium, J. Ch. resurrectio e mortuis et ascensio in coelum¹⁾, miraculosa Pauli apostoli ad rem christianam conversio, felix ac celerrima religionis christianae propagatio, miracula, vaticinia ac typi. *Interna* argumenta sunt testimonium spiritus s., argumentum ab experientia ductum et religionis christ. praestantia. Quorum argumentorum etsi nullum religionis christianae originem prodigiose divinam evincere possit: in plerisque tamen tantum inest veritatis, quantum a rationalistis quoque concedi potest. Argumentorum, quibus causae christianae divinitas et veritas demonstratur, docta et subtilis expositio *theologia apologetica*²⁾ vocatur.

1) De quo utroque miraculo in Christologia disputabimus.

2) Lechler: *Ueb. d. Begriff der Apologetik*, in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krit.* 1839. 3 H. — Hugo Grotius: *De veritate religionis christ.* Ed. G. J. Vossius. Par. (1627) 1640. Cum suis notis ed. Clericus Amstelod. (1709. 1712) 1724. Maltorum eraditorum aisque ipsius notis illustratum libellum denuo edidit Jo. Christ. Köcher. III Voll. Jen. 1726 — 89. Leonh. Euler: *Rettung der göttl. Offenb. geg. d. Einwürfe der Freigeister.* Berl. 1747. Lillenthal: *Die gute Sache d. Offenb. Königs.* 1750 — 78. 16 Bde. Nösselt: *Vertheid. der Wahrh. u. Göttlichk. des Christenth.* Halle (1766) 1774. 4 Aufl. Less: *Wahrh. der christl. Rel.* (Brem. 1768). Götting. 1785. 5 Aufl. Kleuker: *Neue Prüfung u. Erklär. der vorzüglichsten Beweise f. d. Wahrh. u. Göttlichk. des Christenth.* Riga 1787 — 94. 4 Bde. Paley: *Uebersicht u. Prüfung d. Beweise u. Zeugnisse f. d. Christenth. Nach d. dritt. engl. Aufl. mit Vorrede v. Nösselt.* 2 Bde. Leipz. 1797. Heubner: *Art. Apologetik* in Ersch u. Gruber: *Encykl.* IV Bd. Stein: *Die Apologetik des Christenth. als Wissenschaft.* Leipz. 1824. Sack: *Apologetik.* Hamb. 1829. 2 Aufl. 1841. Stirn: *Apologie des Christenth.* Stuttg. 1836. Drey (theol. roman.): *Apologetik.* Mainz: 1838 — 43. 2 Bde.; 2 Aufl. 1 Bd. 1844. Fleck: *Vertheidigung d. Christenth.* Leipz. 1842. Gust. Schweitzer: *Der Christen Glaube an Jes. v. Naz.* Berl. 1842. — Tzschirner: *Geschichte der Apologetik*, 1 Bd. Leipz. 1805. van Senden: *Geschichte der Apologetik* Aus d. Holländ. übersetzt v. Quack u. Binder. 2 Bde. Stuttg. 1846.

§ 30. *Ipsius Jesu Christi testimonium.*

Cujus testimonii notione effata Christi comprehenduntur, 1) quibus Messiam se et legatum divinum declarat (§ 19), ac Dei mandatum se exsequi (Jo. 4, 34. 6, 38. al. loc.) suamque causam et doctrinam Dei esse affirmat (Jo. 7, 16. 14, 10. 16, 15), ita quidem, ut in semet Deus ipse tum colatur et illustretur (Jo. 11, 4. 13, 31), tum infametur et odio habeatur (Jo. 5, 23. 15, 23); 2) quibus coelestem originem (Jo. 8, 14. 16, 27 sq. al. locc.) et apud Deum praeexistentiam (§ 20) sibi vindicat. Cujus posterioris generis effata tam arcte cum alexandrina τοῦ λόγου notione cohaerent, ut non ex ipso Christi ore profecta, sed a quarto evangelista e sua mente servatori supposita censenda sint. Effatorum autem, quae primo loco notavimus, authentia omni dubio superior est. Quo minus Jesum edendis iis ipsum erravisse aut alios decipere voluisse statuamus, animus ejus a quovis furore fanatico et morali labe alienissimus impedit. Verum haec effata, etsi evidentissimam ac certissimam divinae auctoritatis conscientiam prodant ideoque, praesertim si cum argumento ab interna rei christianae praestantia ducto comparantur, ad *moralem* ¹⁾ persuasionem in nobis efficiendam aptissima sint, tamen sine ulla accusatione dogmatica et subtilitate metaphysica prolata, sed potius ex intimo ac tenerri-mopietatis arctissimaeque cum Deo familiaritatis sensu profecta sunt (cf. p. 63 sq.).

§ 31. *Joannis baptistae testimonium.*

C. L. W. Grimm: *Art. Johannes der Täufer in Ersch u. Gruber Encykl., 2 Sect. XXII Bd. p. 94—120.*

Hoc testimonium iis effatis baptistae continetur, quibus Jesu messianam dignitatem, praeexistentiam et coelestem originem (Matth. 3, 13 sqq. et parall. Jo. 1, 7. 15. 26 sq. 3,

(Narratur historia usque ad instaurat. sacrorum). Tholuck: *Ueb. Apolog. u. ihre Literatur*, in ej. *Vermischte Schriften grösstenth. apologet. Inhalts.* I Bd. (Hamb. 1839) p. 150—373. — Adde G. J. Planck: *Einführung in die theol. Wissenschaften* (Leipz. 1794) I Bd. p. 271—362. Neudecker: *DG. seit der Reformation* p. 207—219.

¹⁾ *Moralem* dicimus; non *juridicam* persuasionem, quum ex communi juris humani regula nemo de sua ipsius causa testari possit. (Pomponius de testibus XXII, 5, 10: „Nullus idoneus testis in re sua intelligitur.“ Cf. Cic. de divin. II, 11: „Philosophi non est, testibus uti;—argumentis eum et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere.“ Effata Christi joannea 5, 31 et 8, 14 inter se non pugnant, quum in priore Jesus ad illam humani juris regulam se accommodet, in altero autem e divinae originis et auctoritatis conscientia loquens inducatur.

27 ss. 5, 32, 10, 41) pariter atque finem pro generis humani salute mortem vicariam subeundi illi propositum (Jo. 1, 29) asserit. Sed praeterquam quod necessitudo, qualis secundum evangelia baptistam inter et Jesum intercessisse dicitur, summis difficultatibus criticis implicata, atque in baptistae effatis de Christi praesistentia et morte vicaria conformandis quarti evangelistae manus conspicua est: omnis probationis vis, illis testimoniis tributa, *prophetica* baptistae facultate nititur, quam facultatem erroris non necessario expertem esse, quisque intelligit, qui ejus indolem ac naturam ex humani animi legibus penitus investigaverit. Verum enimvero baptistam, in quo illa facultas, per complura secula inter Judaeos exstincta, denuo revixit, Messiae adventum proxime futurum divinasse*) et auguratum esse (unde á Christo ipso prophetarum excellentissimus vocatur Luc. 7, 28. Matth. 11, 11) atque per eximiam suam inter Judaeos efficaciam servatori viam munivisse, ne ii quidem infitiri potuerunt, qui nuperrime in censendis evangeliorum narrationibus verae libertatis tramitem excesserunt, quapropter ipsi rationalistae, dummodo ad pietatis sensum non prorsus occalluerint, in baptistae persona et efficacia splendidissimum divinae providentiae in praeparanda re christiana conspicuae documentum gratissimo animo agnoscere et admirari debent.

§ 32. De Pauli apostoli ad religionem christianam conversione.

Ammon: De repentina Pauli ad doctrinam christ. conversione, in ej. Opusoc. Erl. 1793. (Auctor defendit naturalem eventum explicationem.) — Bengel: *Ueb. d. Bek. d. Paul. zum Christenth. Tüb.* 1826. (Auctor miraculum tuetur.) — Neander: *Gesch. d. Pflanz. u. Leit. d. christl. Kirche durch d. Apost. I Bd.* p. 116 — 124. 3 A. (qui orthodoxam opinionem cum sententia de naturali eventum commiscet.) — Strauss: *Theol. Streitsschriften, 2 Hft.* p. 53 (qui eventum psychologicè explicat.) — O. L. W. Grimm: *Glaubwörd. d. evang. Gesch.* (Jena 1845), p. 58 sqq. — Baur: *Der Ap. Paulus. Sein Leben u. Wirken, s. Briefe u. s. Lehre* (Stuttg. 1845), p. 60 sqq.

Supranaturalem religionis christianae originem orthodoxi theologi praeterea inde probare student, quod Paulus

*) Joannem baptistam, dum populares lavacro sacro immergeret, messianae spei rationem habuisse, etiam Josephus, licet pro modo suo tecte, indicat Act. XVIII, 5, 2: Joannem Judaeos βαπτίζουσιν συνιέναι cohortatum esse, sive id explicamus „ad baptismum convenire“, sive „baptismi praesidio in societatem coire.“ Nam utramcunque sequimur interpretationem, e sententiarum nexu baptismus praesidium est, quo morales Judaeorum consociatio constituatur, unde etiam additur, Herodem metuisse, ne baptista defectionis auctor existeret,

apost. nisi miraculoso Dei interventu ad christiani hominū dignitatem apostolique provinciam vocari non potuerit. Quae sententia, sane Lucae narrationibus (Act. 9, 3 sqq. 22, 6 sqq. 26, 11 sqq. coll. 1 Cor. 9, 1. 15, 8.) commendata, iisdem laborat difficultatibus, quibus orthodoxa miraculi notio universe spectata implicata est (§ 38). Accedit, quod, etsi modus, quo Paulus ad rem christianam converteretur, vix unquam plane enucleari possit, tamen eventus non is est, qui omnem psychologicam conjecturam fugiat. Quae autem ipse Paulus de salutari causae christianae cognitione a solo Deo sine ullo hominum interventu sibi concessa refert (Gal. 1, 15 sq. Ephes. 3, 3), ad eorum normam censenda sunt, quae p. 43 disputavimus. Nihilominus eventus, qualiscunque fuit, prorsus singularem nos docet christianae mentis efficaciam, quae ipsum acerbissimum evangelii hostem in praeconem suum validissimum et inter omnes meritissimum (1 Cor. 15, 10) converteret, ac tam grandis tantoque cum rei christianae fructu et emolumento conjunctus erat, ut religiosus animus ad idem de eo iudicium compellatur, quod de Joannis baptistae persona et efficacia ferendum esse vidimus.

§ 33. De celeri et fausta religionis christianae propagatione.

(Lüderwald:) *Die Ausbreitung der christl. Rel. nach ihrer wahren Beschaffenh. u. in ihrer Beweiskraft.* Helmst. 1788. — E naturalibus causis res explicatur his in libris: *Die Ausbreit. d. Christenth. aus natürl. Ursachen. Ein Fragment a. d. Engl. d. Herrn Gibbon. [Gesch. d. Unterganges u. Verfalles d. römischen Reiches] übers. u. m. kurzer Prüfung begleitet.* Hamb. 1788. — Lessing: *Von d. Art u. Weise der Fortpflanzung d. christl. Rel.* In *e. theolog. Nachlasse* 1784. Nr. 11. — Andrae: *Entwicklung d. natürl. Ursachen, welche d. schnelle Ausbreit. d. Christenth. in d. erst. vier Jahrh. beförderten.* Helmst. 1792.

Celeris et fausta religionis christianae propagatio nonnumquam ita extollebatur, ut non multum abesset, quin et ipsa e supranaturalibus causis repeteretur. Sed externus alicujus rei successus per se spectatus numquam internam praestantiam, nedum divinitatem probare potest. Et religionis christianae propagatione ac per seculorum seriem et periculorum magnitudinem conservatione nihil nisi consensus ejus cum hominum commodis ac desideriiis consequitur. Sin vero ad vim longe saluberrimam provocaveris, quam haec religio in hominum vitam publicam et privatam exercuerit, quae vis maxime ex comparatione temporum ante Christum cum tempore Christum insecuto gentiumque salutari evangelii luce

naturae eventis, tum in hominum, inprimis Israelitarum *fatis* conspicua honorificis illis miraculorum nominibus illustrarent: Ps. 89, 6. coll. 10 ss. Job. 5, 9 ss. Ps. 136, 4 ss. 139, 14, 9, 2, 40, 6. Quapropter ex *biblica* notione miracula praesente Ammonio dicimus *facta inexplicabilia, quae admirationem excitaverunt spectatoribus ideoque a causa humanas vires superante repetita sunt*. Si a dubiae interpretationis loco 4 Mos. 16, 30¹⁾ discesserimus, solus philosophicus apocryphi Sapientiae libri scriptor subtiliorem sibi informavit miraculi notionem, cap. 19, 6. 18—21. coll. 11, 22. — Ab ipso Deo homines potestate miracula patrandi instructi esse dicuntur, quibus causae, quam agerent, divinitatem comprobarent: 4 Mos. 16, 28 ss. Matth. 11, 2 ss. Luc. 7, 21 ss. Jo. 3, 2, 20, 31. Marc. 16, 20. Act. 14, 3. 2 Cor. 12, 12. Hebr. 2, 4. Quamquam etiam miracula a praestigiatoribus peracta commemorantur, quibus Deus populi fidem tentare voluerit (5 Mos. 13, 2 s. 2 Mos. 7, 11 s.), cujusmodi miracula in N. T. a daemoniaco auxilio repetuntur (2 Thess. 2, 9. Apocal. 13, 12 s. 16, 13 s. 19, 20. coll. Matth. 24, 24, 12, 24). — Inprimis Messiam miraculis se comprobaturum esse Judaei sperabant (Jo. 6, 14, 7, 31. Matth. 12, 28)²⁾, unde Act. 2, 22 ss. Jesum et operibus et *fatis* portentosis³⁾ Messiam solenniter declaratum esse docetur. Jesus ipse miracula a se edita a vi divina, qua adjutus esset, repetit (Matth. 12, 28. Jo. 14, 10), ex iisque se Messiam esse spectatores colligere jussit (Matth. 11, 2 ss. 12, 28. Luc. 7, 21 ss. Jo. 10, 25. 14, 11 s. 15, 24). Etsi igitur contumaciam miraculis suis oppositam acriter reprehenderet (Jo. 6, 26), tamen miraculi postulationem e sola miraculorum cupidine profectam rejecit (Matth. 12, 38 s. 16, 1 ss.), fidemque solis portentis nixam ad consequendam salutem parum sufficere declaravit (Jo. 4, 48), nisi ea cum animorum emendatione conjuncta esset (Jo. 3, 3 s. coll. Matth. 11, 20 ss.). Denique legationem et auctoritatem divinam suam probaturus ad universos provinciae a se administratae salutares effectus (*τὰ ἔργα*)⁴⁾ provocavit

1) Si ibi *creations* (בְּרִיאָה) vocabulum, de miraculo dictum, premere liceret (sed cf. locum Jeremi. 31, 22): profecto e scriptoris mente in miraculis edendis eadem ac in toto universo creando Dei efficacia cerneretur prorsus absoluta et immediata nec ullo naturae ministerio adstricta.

2) Cf. Bertholdt: Christologia Judaeorum p. 163 sq.

3) Ad fata Christi portentosa pertinent miracula, quibus natalia ejus atque excessus e vita illustrata sunt, potissimum resurrectio et ascensus in coelum, de quibus in Christologia disputabitur.

4) *Τὰ ἔργα* in evang. joanneo partes sunt τοῦ ἔργου, totius officii Christo divinitus mandati (4, 34. 17, 4). Itaque eorum notio latius pa-

(Jo. 5, 36 s. 10, 25. 14, 11. 15, 24. coll. Matth. 11, 5.), eosque, qui portenta ἐπίδεικτικά ab ipso postulaverant, omnino ad personam suam et efficaciam universe spectatam tanquam signum coelitus datum revocavit, quo aequales ad poenitentiam graviter compellerentur (Luc. 11, 29 s. coll. Jo. 6, 30 ss.). — Idem atque Christus Paulus apost. de miraculis tulit iudicium 2 Cor. 12, 12. Rom. 15, 18 ss. coll. 1 Cor. 1, 22. — Ceterum in evangeliiis haud raro docetur; prosperum miraculi successum e fide pendere, h. e. fiducia in gratioso Dei auxilio tum iis, qui miraculum ederent (Matth. 17, 20. 21, 22. Marc. 11, 23 s. coll. 4 Mos. 20, 12), tum iis, in quos miraculosa vis exerceretur (Matth. 9, 22. 28. 15, 28. Luc. 17, 19. Marc. 5, 34. 6, 1—6.), reponenda, unde Christo, ubi fides sibi denegaretur, miraculorum patratorum facultas adempta erat (Matth. 13, 58. Marc. 6, 5).

§ 36. Ecclesiasticae doctrinae historia antiquior.

Ecclesiae patres plurimi in biblicae miraculorum notio-
nis simplicitate substituerunt. Sed argumento e miraculis
ducto ad religionis christianae supranaturalem originem Eth-
nicis persuadendam non magno cum successu utebantur,
quippe qui et ipsi sua miracula jactarent suosque thauma-
turgos. Christiani quidem Ethnicorum miracula a daemonum
vi repetebant, sed Ethnici hoc opprobrium ad Christianos
retorquebant. Quapropter ecclesiae patres divina miracula e
salutari eorum fine, ex honesta thaumaturgi indole causae-
que, quam ageret, praestantia cognosci docebant. Primus

tent necesse est, quam notio miraculorum, neque solum miracula (quae a Joanne numquam non σημεῖα vocantur), sed omnino omnia comprehendit, quibus Christus docendo et agendo mandato Dei satisfecit. Quae latior nominis notio e loco 5, 20 dilucidissime patet, ubi eo miracula, iudicium, quod Christus de hominibus exerceat, ac duplex hominum resuscitatio, moralis et physica, comprehenduntur. Neque obstat locus 14, 10, ubi τὰ ἔργα et τὰ σημεῖα sibi opponuntur ideoque sermones ab operibus se-
jungi videntur, dummodo τὰ ἔργα de sermonibus per se spectatis, τὰ ἔργα de sermonum effectibus una cum ceteris Christi operibus intelligamus. Eandem notionis τῶν ἔργων explicationem defendunt Chr. Lud. Guil. Stark (De notione, quam Jes. in iis locis, ubi ad ἔργα sua provocat, huic vocabulo tribuerit, Jen. 1813, rec. in ej. Paraphrasis et commentarius in ev. Jo. capp. 13—17. Jen. 1814), Lücke (Comm. ib. Joh. II, p. 599 ss. 3 Aufl.) Köstlin (Lehrbegriff des Evang. u. d. Brr. des Joh. Berl. 1843. p. 164 ss. p. 216: "ἔργα „die ib. Sünde u. Uebel stehenden Erfolge des Wirkens Jesu"). — In partes prorsus sibi contrarias iverunt Chr. Fr. Fritzsche (in Fritzschorum Opser. p. 110 ss.) et J. D. Lud. Voretzsch (Quaeritur, τὰ ἔργα quanam sint, ad quae Jes. in Jo. ev. provocavit. Altenb. 1834), quorum ille τὰ ἔργα idem esse quod σημεῖα, hic a τῶν ἔργων notione miracula prorsus sejungenda esse docere studet.

Augustinus miracula ad solum mirantium spectatorum sensum retulit, quum ea *non contra naturam, sed contra quam esset nota natura* (cujusmodi eventa posthac *mirabilia* s. *miraculorum subjectivorum*, s. *relativorum* nomine a *miraculis* nude dictis s. *absolutis* s. *objectivis* distinguebantur) fieri doceret, atque admiranda Dei in consueto naturae cursu opera inusitatis prodigiis aequipararet ¹⁾. Praeterea Origenes et Augustinus *ethicos* rei christianae effectus externis miraculis longe majores declaraverunt ²⁾. Nihilominus jam patrum tempestate nonnullis miraculorum descriptionibus ea severior notio subest ³⁾, cui posthac soli laus orthodoxiae vindicabatur. Inter mediae aetatis theologos Jo. Scotus Erigena sententiam notatu dignissimam et nostris diebus a nonnullis recocctam protulit, qua miraculorum edendorum facultas e mentis humanae a peccatis alienae et cum divina voluntate unitae plenissima in externam naturam potestate explicatur ⁴⁾. — Subtilissimam de miraculis theoriam post-

1) De utilitate credendi c. 16: „Miraculum voco, quidquid arduum aut insolitum supra spem vel facultatem mirantis apparet.“ — De civ. Dei XXI, 8: „Omnia portenta contra naturam dicimus esse, sed non sunt. Quomodo est enim contra naturam, quod Dei sit voluntate, quum voluntas tanti utique conditoris conditae rei cujusque natura sit. Portentum ergo fit non *contra naturam*, sed *contra quam est nota natura* . . . quamvis et ipsa, quae in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari nisi rara.“ — Enarrat. in Ps. 110: „Tot per universam terram arbores (Deus) creat et nemo miratur.“ — In tract. in Jo. 8, 24 modum, quo Deus quotannis e vineis procreat vinum, miraculo Canae edito aequiparat, in id majorem declarat. — Cic. Nat. D. II, 87: „Assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, perinde quasi novitas non magis quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare.“ — Lessing: „Der Wunder grösstes ist, dass uns die wahren ächten Wunder so gemetn und so alltäglich werden können.“

2) Origen. c. Cels. II, 48: Ἐπομι' ἄν, ὅτι κατὰ τὴν Ἰησοῦ ἐπαγγελίαν οἱ μαθηταὶ καὶ μὲλιστα πεποιήκασιν ὡς Ἰησοῦς ἀεθλετῶν πεποιήκεν· αἱ γὰρ ἀνοίγονται ὀφθαλμοὶ τυφλῶν τὴν ψυχὴν καὶ ὅτα τῶν ἐκνεκρωμένων πρὸς λόγους ἀρετῆς. Augustin Tr. in Jo. XVII, 1: „Plus est, quod vitia sanavit animarum, quam quod sanavit languores moriturorum.“

3) Sedulli Mirabilia divina s. Carm. pasch. I, 68 — 71: „Subditur omnis imperiis natura tuis (h. e. Dei); ritumque soluto transit in adversas jussu dominante figuras.“ I, 204: „Dic ubi sunt, natura, tuae post talia (sermo fuerat de Daniele in antro leonum) leges?“ III, 155 sq.: „Ilunc (dæmoniacum) protinus ordine sacro curavit versis Deus in contraria causis.“ — Nonnus Metaphras. in Joann. ev. c. 9, cf. Baumg.-Crusii Opusc. (Jen. 1836), p. 222. — Praeterea graeci patres nonnumquam inter *σημεῖον* atque *τερας* ita distinguebant, ut illud dicerent, quod secundum naturam fieret insigne, hoc, quod praeter eam fieret. Cf. Suiceri Thes. s. v. *σημεῖον*. Theophyl. ad Rom. 15, 19.

4) De divs. naturae IV, 9: „Si humana natura non peccaret, eique,

hac ab Orthodoxis receptam, etsi nulla symbolica auctoritate sancitam, inter Scholasticos effinxit Thomas Aquinas. Qui inter *miracula proprie dicta* atque ea distinxit, quae dicerentur „*non simpliciter, sed quoad nos*“, s. „*mirabilia*.“ Illa dixit „*omnia, quae divinitus fierent praeter ordinem communiter servatum in rebus*“, haec autem, quae fierent „*praeter ordinem naturae nobis notae, per virtutem creatam nobis ignotam*“, qualia daemones facerent sua virtute naturali. Miraculorum proprie dictorum tres distinxit gradus. *Primum* et *summum* gradum tenere ea docuit, quae ad ipsam „*facti substantiam*“ pertinerent nec ullo modo per naturam fieri possent, velut si sol retrocederet. *Secundum* gradum tenere ea, quae facultatem naturae excederent „*non quantum ad id, quod fieret, sed quantum ad id, in quo fieret*“, velut resuscitationem mortuorum et illuminationem coecorum. Etenim a natura quoque procreari vitam, sed non in mortuo; praestari visum, sed non in coeco. „*Tertio modo* excedere aliquid facultatem naturae quantum ad modum et ordinem faciendi,“ velut quando per Dei vim morbus subito sanetur aut aer in pluvias densetur praetermissis naturae causis atque viribus. — Ceterum jam ab ecclesiae incunabulis exstitit atque etiamnunc in utraque catholica ecclesia valet persuasio de miraculorum perpetuitate (cf. Mtth. 17, 20. Mrc. 16, 17 s. Jo. 14, 12), in qua Catholici praecipuam suae tanquam verae ecclesiae notam cernunt, ita tamen, ut nulla miracula fide digna censeantur, nisi quae episcopus recognoverit et approbaverit⁵⁾).

§. 37. Historia recentior.

Lutherus, relictis Scholasticorum argutiis, ad simpliciores Augustini sententias rediit¹⁾. Itaque iis, quae interna

qui eam condiderat, immutabiliter adhaereret, profecto omnipotens esset; quidquid enim in natura rerum fieri vellet, necessario fieret, quippe dum nihil aliud vellet, praeter quod creatorem sui fieri velle intelligeret.“

5) Conc. Trid. Sess. XXV, § 478. — Cf. Tholuck: *Ueb. d. Wundergabe d. kathol. Kirche*, in ej. *Vermischte Schriften* I Bd. (Hamb. 1839). Nr. 1.

1) Opp. T. I, p. 2065: *Ich habe neulich zwei Wunder gesehen, das erste, da ich zum Fenster hinaus sahe, die Sterne am Himmel und das ganze schöne Gewölb Gottes, und sahe doch nirgend keine Pfeiler, darauf der Meister solch Gewölb gesetzt hatte, noch fiel der Himmel nicht ein u. steht auch solch Gewölb noch feste.*“ T. XI, p. 2060: „*Wir sind's zwar also gewohnt, dass d. Korn jährlich aus d. Erde wächst, u. durch solche Gewohnheit so geblendet, dass wir solches Werks nicht achten. Denn was wir täglich sehen u. hören, das halten wir nicht für Wunder, und ist doch ja so gross, ja, wenn man recht davon reden soll, wohl grösser Wunder, dass es aus Sand*

religionis christianae vis perpetuo in animos efficiat, longe majorem tribuit praestantiam, quam externis miraculis ²⁾ Atque etsi prodigia rudiores aevi ad rem christianam inaugurandam hominibusque commendandam plurimum valuisse atque etiam nunc ad efficienda prima fidei initia valere non denegaret, eos tamen, qui internis argumentis ducti illam amplexi essent, externis facile supersedere posse ³⁾, eos vero, quorum animi verbi divini praedicatione non fleterentur, ne miraculis quidem moveri ⁴⁾ bene intellexit. Nec quidquam portentis probari docuit, nisi haberent praestantiam causae comprobandae adjunctam ⁵⁾. In libris symbolicis miracula vix semel ac tecte commemorantur (F. C. p. 767 extr.). Sed theologi sec. XVII scholasticam notionem denuo ampliæ habas distinctiones proposuerunt: I. 1) *mirabilia* (Σαυμάσια, mira s. miracula relativa, subjectiva); 2) *miracula* (mir. rigorosa, absoluta, objectiva, Σαύματα). II. 1) *miracula naturae*,

und Steinen das Korn glebt, als dass er mit sieben Broden den Haufen speist. Adde T. I, p. 2060. III, p. 1420.

2) T. XI, p. 1338: „Es sind aber solche (externa miracula) noch eitel geringe u. fast kindische Wunderzeichen gegen den rechten hohen Wundern, so Christus ohne Unterlass in d. Christenheit wirkt durch seine göttliche allmächt. Kraft, nämlich dass die Christen auf Erden vertheidigt und erhalten wird und noch etwas Gotteswort u. Glauben, ja noch ein Christ bleibet auf Erden wider d. Teufel u. alle seine Engel, item wider so viel Tyrannen, Rotten und falsche u. undankbare Leute unter den Christen, ja auch wider unser eigen Fleisch u. Blut. — Wir sollten billig rühmen die grossen Wunderthaten, so Christus täglich in seiner Christenheit thut, dass sie des Teufels Kraft u. Macht überwinden u. so viel Seelen aus des Todes u. der Höllen Rachen reissen.“ Adde T. VI, p. 295. XII, p. 1542.

3) T. XII, p. 1543: „Solche (d. äusseren) Zeichen sind allein darum geschehen, damit die christl. Kirche gegründet, eingesetzt u. angenommen würde. — T. XI, p. 1339: „Jene sichtbaren Werke sind allein Zeichen für d. unverständigen, ungläubigen Haufen u. um derer willen, so man noch herzubringen muss: wir aber, die schon solches wissen u. dem Evangel. glauben, was dürfen wir derselben für uns? — Für die Heiden hat Christus wohl müssen äusserl. Zeichen geben, die man vor Augen sehen u. greifen möchte, aber d. Christen müssen viel höhere himmlische Zeichen haben, dagegen jene noch irdisch sind. Darum ist nicht Wunder, dass sie nun aufgehört, nachdem d. Evangel. allenthalben verkündigt ist denen, die nichts zuvor von Gott gewusst haben, die er hat müssen mit äusserlichen Wundern herzuführen und als den Kindern solche Aepfel u. Birnen fürwerfen.“

4) T. IX, p. 674: „Ich wollte nicht, dass ich Gnade hätte, Wunderzeichen zu thun. Denn welche sich an d. Wort nicht kehren, da wider alle Welt nicht mucken kann, solche werden auch d. Zeichen nicht bewegen.“

5) T. X, p. 314: „Wo gleich ein Wunderzeichen für den Papst wider d. weltl. Gewalt geschähe —, soll man dasselbe nicht anders achten, denn als durch den Teufel geschehen.“

quae Deus in externo rerum ordine s. in regno naturae edit. 2) m. *gratiae*, operationes in hominum animos, quibus Deus eos salutis a Christo partae participes reddit. 3) m. *potentiae*, quorum causa est omnipotentia Dei, et *scientiae*, s. ea, quibus quae temporis vel spatii intervallis occulta sunt, cognoscuntur. 4) m. *suspensionis* et *restitutionis*, quibus naturae leges suspenduntur et restituuntur. 5) m. *immediata*, quae Deus ipse edit, et *mediata*, quae per angelos aut homines efficit. III. *Divina* et *diabolica*, quae posteriora nihil nisi mirabilia dicuntur esse. Nihilominus illi theologi miraculis tantummodo secundariam probationis vim tribuerunt, nec quidquam iis probari intellexerunt, nisi haberent doctrinae veritatem conjunctam. Etsi Lutherus miraculorum perpetuitati non infestus fuisset⁶⁾ nonnullique ex ejus successoribus ea in re ei adstipulati essent⁷⁾, tamen, ut non solum perpetuorum miraculorum a Catholicis jactatorum praestigiiis, verum etiam opprobrio occurreretur, quo iidem Evangelicorum consociationi, quippe miraculorum splendore destitutae, ecclesiae dignitatem abjudicant, apud nos sensim invaluit sententia de miraculorum facultate prophetico et apostolico aevo absoluta et conclusa. — Miraculorum theoria primum a Spinoza acerrime impugnata est. Qui quum Deum et rerum naturam confunderet, non potuit non unicum divinae voluntatis manifestationem in naturae legum imperio cernere, ita quidem, ut si quid contra naturam fieret, id fieret contra Dei voluntatem. Quapropter *posse* fieri miracula negavit. Miracula in ss. litteris narrata aut naturaliter aut omnino non evenisse; quae naturaliter facta esse videantur, a narrationum forma et narrantium judicio distinguenda esse docuit. Inter Deistas anglicos miraculorum infestissimi adversarii exstiterunt Woolstonius († 1731) et Annetus († 1768), quorum ille ea ad allegorias misere contorsit⁸⁾. — Quemadmodum Spinoza philosophicis, ita Hu-

6) T. XI, p. 1338: „Es ist aber zu wissen, dass d. Zeichen gegeben sind zum Zeugniß u. öffentl. Beweßung dieser Predigt d. Evang., wie sie denn sonderlich im Anfange desselben besonders haben stark gehen müssen, bis dass das Evang. in der Welt ausgebreitet worden, da sie nicht mehr so gemein sind. — Wievohl es wahr ist, dass allezeit dieselbe Kraft u. Wirkung in der Christenheit bleibet, dass wo es noth wäre, auch noch wohl solche Wunder geschehen können. Wie denn auch oft geschehen ist u. noch geschieht, dass in Christi Namen der Teufel ausgegetrieben, die Kranken gesund werden u. Vielen in geistl. u. leibl. Nöthen geholfen wird.“

7) Quenstedt: I, p. 472: „Nolim negare, Jesuitas in India et Japonia vera quaedam miracula edidisse.“

8) Woolston: *Discourses on the miracles of our Saviour*. Lond. 1729. *Defense of his Discourses*. Lond. 1729 — 30. 2 Voll. Cf. Lechler: *Geschichte d. engl. Deismus*, p. 269 — 323.

mius⁹⁾ († 1766) in impugnanda miraculorum possibilitate historicis usus est argumentis. — Leibnitio praeunte Bonnetus¹⁰⁾ († 1793) a notione „praestabilitae harmoniae“, quae dicebatur, ita petiit argumentum pro miraculis, ut eorum semina jam a mundi primordiis ordini rerum per Deum inspersa constituto tempore germinare et provenire doceret (*praeformatio* miraculorum). Wolfius cum assecclis suis miraculorum severiori notioni patrocinatus est. Sed a fine proxime superioris seculi supranaturalistae theologi longe plurimi, servato quidem miraculorum nomine, in *mirabilium* notione acquieverunt¹¹⁾, qua ad defendendam narrationum biblicarum fidem uterentur. Paucissimi, velut Ullmannus¹²⁾, Jul. Müllerus¹³⁾, in orthodoxa sententia tuenda etiam nunc enituntur. Rationalistae aut et ipsi *mirabilium* notionem tenuerunt quidem, sed ad solas aegrotorum sanationes prorsus singulares accommodaverunt¹⁴⁾; aut *naturalis*, quae dicitur, *interpretationis* praesidio miracula biblica ad eventus mere naturales nec raro admodum vulgares contorserunt (Paulus¹⁵⁾); aut ad mythos revocarunt (Strauss¹⁶⁾), cf.

9) In libro: *Essay on miracles*. Lond. 1748. *Deutsch* (v. Tenue-mann). Jen. 1790.

10) *Recherches philosophiques sur les preuves du Christianisme*. Ed. II. Genève 1771. — Rectissime jam Roussavius († 1778) posse fieri miracula concessit, sed necessaria ea esse et certis notis conspici posse negavit. Cf. ej. *Lettres écrites de la montagne*. Amst. 1764. (in epist. tertia) in ej. *Oeuvr. ed. de Deux-ponts*. T. XII. Cf. Röhr: *Krit. Prediger Bibl.* XIX Bd. (1838), 4 Hft, p. 749 ss.

11) Morus: Mirac. sunt „effectiones, quas in *cognita* nobis serie ordinis naturae vulgo non reperimus nec ex ea explicare possumus. — Reinhard: „Mirac. est mutatio a manifestis naturae legibus abhorrens.“ Tholuck (*Glaubwürdig. d. evang. Gesch.* p. 419): „Wunder ist ein von dem uns bekannten Naturlaufe durchaus abweichendes Ereigniss, welches einen religiösen Ursprung u. einen rel. Endzweck hat.“

12) In libro *Historisch od. Mythisch?* (Hamb. 1838), p. 135 sqq.

13) 2 Progr. De miraculorum J. Chr. natura et necessitate. Marb. 1839 et Hal. 1841.

14) Inter alios Röhr: „Die wunderthät. Wirksamkeit unseres Herrn, in ej. *Christol. Predigten II Samml.* No. 8.

15) In libris *Commentar üb. d. N. T.* 3 Bde. Lüb. 1804. 2 Aufl. IV Bd. Lüb. 1804. *Leb. Jesu.* Heidelb. 1828. 2 Bde. *Exeg. Handb.* zu d. 3 erst. *Evang.* 3 Thle. Heidelb. 1830 — 33. Praeiverant Bahrdtius, Venturinius (*Natürl. Gesch. d. grossen Propheten v. Naz.* Kopenh. 1800 — 06. 4 Bde), Eckius (*Versuch, d. Wundergesch. d. N. T. natürl. zu erklären.* Berl. 1795), alii.

16) Potiores Straussii in mythica interpretatione antecessores sunt Geo. Lor. Bauer: *Mythologie d. A. u. N. T.* 1802. 2 Bde. Kaiser: *Bibl. Theol.* I, p. 195 ss.

§ 60); aut denique in iis nihil nisi commenta a scriptoribus ss. consulto efficta viderunt (Bruno Bauer.). Neque defuerunt, qui ex Hegelii et Schleiermachers scholis profecti, aliquam orthodoxiae speciem captaturi ipsa portenta maxime stupenda, potissimum N. T., e mentis in-externam naturam vi et potestate explicare posse sibi viderentur¹⁷⁾. Juveniles denique Hegeliani in impugnandis miraculis Spinozae vestigia premunt neque ea in protervissimum ludibrium vertere reformidant¹⁸⁾.

§ 38. Severioris de miraculo notionis censura.

Ammon: De notione miraculi. 2 Progr. in ej. Opuscc. Gött. 1803. Süskind: *Ueb. Begriff u. Möglichk. d. Wunders*, in Flatt: *Magazin 3 St.* p. 40 ss. — (Böhme:) De miraculis *ἑρεσιολόγιον*. Zwick. 1805. — H. N. Clausen: *Krit. u. Darstell. d. Wunderbegriff*, in Schröter u. Klein: *Oppositionsschr.* 6 Bd. 2 Hft. p. 179 ss.

Quum supranaturalis revelatio species sit miraculi: de miraculi notione omnia valent, quae § 24 — 26 de revelatione docuimus. Concedenda igitur est logica et metaphysica possibilitas. Etsi enim vulgo objiciatur, miraculis naturalem rerum cursum et ordinem turbari, nihil tamen impedit, quo minus censeamus, Deum ab aeternis immediatae suae efficaciae eum locum reliquisse, quo ea cum naturali ordine optime conspiraret. Quod autem morali possibilitati objecerunt, miraculi notione sapientiae Dei injuriam fieri (§ 24), nec non legis moralis sanctitatem et certitudinem periclitari*),

17) Velut Br. Bauer., olim, quum orthodoxiae patronum se gereret, Rosenkranz., Billroth. (*Vortex. iib. Religionsphilos.* p. 132 sq.), quos egregie perstringit Strauss: *Glaubensl.* I, p. 245 ss. Ipsorum Hegelii et Schleiermachers de miraculis judicia sana sunt et liberalia.

18) Cf. prae ceteris Feuerbach: *Sämmtl. Werke.* I Bd. (Leipz. 1846.) Nr. 1: *Ueb. das Wunder.*

*) Ammon: *Fortbild. des Christenth.*, T. IV, p. 290: „Der orthod. Ansicht v. d. Wundern liegt nicht allein eine theoret., sondern auch prakt. Abnormität zu Grunde, welche der Sünde als sittlicher Anomie gleich zu stellen ist. Denn wenn ich glauben kann, dass Gott in besond. Fällen setne eigenen Naturgesetze ausser Kraft setze, welche die Basis unseres stnll. Wirkens sind, so kann u. wird er das noch vielmehr im Laufe setner rechtl. u. stnll. Gesetze thun; so kann er das christl. Gebot des Glaubens ebenso wohl aufheben od. vertagen, wie das mos. Gesetz der Werke; so kann er dem nichtswürdigen Sophisten u. Wüstlinge eine ebenso glänzende Himmelfahrt bereiten, als dem ehrwürdigsten aller Märtyrer; die ewige Einheit des geistigen, stnll. u. sel. Lebens ist dann in ihren Grundfesten erschüttert, u. die im Grössten, wie im Kleinsten anbetungswürdige Ordnung Gottes im Laufe setner Weltregierung zum Ukasenwechsel eines morgenländ. Herrschens herabgedrückt.“

quippe qua notione Deus parum sibi constare videretur, id prorsus vanum est, quum ponere liceat, Deum ad certa consilia exsequenda miraculosam efficaciam sibi reservasse et veluti legem sanxisse. At vero neque *necessitas* miraculorum probari potest, neque ulla eorum exstant *criteria*. Nam qui eventum aliquem, etsi vel maxime rarum et stupendum, e naturae legibus et viribus explicari non posse, probare vellet, ei harum omnium legum et virum cognitione opus esset. Omni autem facultate caremus, qua supranaturales effectus a naturalibus, immediatos Dei actus a mediatis discernamus. Praeterea etiamsi ederentur et certis notis cognoscerentur miracula, tamen nullius causae religiosae veritatem aut divinitatem demonstrare possent, quia inter ejusmodi causam et miracula internus et necessarius nexus non pateret.

§ 39. *Biblicorum miraculorum censura.*

Schott: De consilio, quo Christus miracula ediderit. Lips. 1809 et Viteb. 1810. rec. in ej. Opuscul. T. I, Nr. III et IV. — Köster: Immanuel od. Charakteristik d. neutest. Wundererzählungen. Leipzig. 1821. — J. C. G. Johansen: Jesus u. s. Wunder, in Schröter u. Klein *Oppositionsschr.* 5 Bd. (1821.) 4 H. p. 571 — 607. et 6 Bd. (1822.) 1 H. p. 31 — 51. — Schott: *Briefe üb. Religi. u. christl. Offenbarungsglauben* p. 156 ss. — Strauss: *Leben Jesu*, II Bd. p. 1 ss. — Weisse: *Ev. Gesch.* I, p. 334 ss. — Grimm: *Glaubwird. d. evang. Gesch.* p. 77 — 119.

Quum denique historia doceat, miracula tantum tamdiu fuisse edita, quamdiu fieri crederentur, cessavisse autem, ubi fides iis denegaretur: profecto omnes de miraculis traditiones accurato et severo examini subjiciendae sunt. Ex qua lege ne biblicas quidem narrationes eximere licet, quum abjecto severiore inspirationis dogmate solidissimae plenissimae scriptorum ss. fidei fundamentum collapsum sit. Neque notione *mirabilium* ad historicam illarum narrationum veritatem defendendam quidquam efficitur, quum ejusdem notionis auxilio omnia quoque incredibilia ac taediosissimae superstitionis commenta in profanis litteris tradita defendi possint. Qui vero biblica miracula ad *naturales* eventus revocare tentarunt, iis ad quaesita interpretationis artificia confugiendum erat, quibus sacrum textum misere torquerent*). — *Mythicae* interpretationis praesidio sacris narrationibus hermeneuticum quidem suum jus vindicatur, sed amplior et liberior ejus usus nisi in explicandis V. T. miraculis permitti non

*) Cf. Heubner: Miraculorum ab evv. narratorum interpretatio gramm. asserta contra eos, qui e naturae causis illa deducere conantur et ab ipsis ss. scriptoribus deducta esse affirmant. Viteb. 1807. Ungerer: *Essai critique sur l'interprét. naturelle du N. T.* Strassb. 1842.

potest, quippe quorum pleraque in libris tradantur compluribus seculis post ipsa eventa conscriptis, per quod temporis spatium imaginationi populari amplissima facultas facta erat tum puros mythos effingendi, tum res historicas specie et splendore miraculorum exornandi, etsi nonnullis portentis, quae res in facto posita subfuisse videatur, etiamnunc facili conjectura assequi possimus, velut 2 Mos. 14, 21. c. 16. c. 13, 21 sq. (coll. Curt. Ruf. V, 2). Josua 6, 4 sqq. Ad efformandas V. T. miraculorum traditiones poetica et theocratica Hebraeorum sentiendi loquendique ratio plurimum contulisse videtur.

§ 40. De eadem re.

At vero quominus eundem amplum mythicae interpretationis usum in N. T. permittamus, non solum testimoniorum auctoritate, sed etiam tota rei primordiorum christianae indole et connexu impedimur. Etenim ut evangeliorum auctoritatem utpote a mythorum patronis impugnata mittamus, restant Pauli effata de facultate mirabilia patrandi, inprimis morbos prorsus singulari modo sanandi et sibi et aliis Christianis concessa (2 Cor. 12, 12. Rom. 15, 18. 1 Cor. 12, 10. 26. Gal. 3, 5. coll. Hebr. 2, 4), id quod etiam patres ecclesiastici de sua aetate referunt¹⁾. Quae res omni dubio superior impellit nos, ut ex lege conclusionis a minore ad majus faciendae eandem vim in Jesu quoque et eminentiore quidem modo efficacem (Rom. 15, 18) fuisse statuamus. Deinde quum Judaei Messiam miraculis se comprobaturum esse sperarent (§ 35), profecto Jesus apud magnam popularium partem fidem sibi parare non potuisset, nisi eximia et vero etiam prorsus singularia opera edidisset. In quibus operibus judicandis etsi propter summas miraculi severiore sensu intellecti difficultates non aliam normam nisi naturae et experientiae leges sequi possimus, tamen tenendum est, quod Goethius docet, naturae legum et finium notionem flexibilem (*elastisch*) esse, h. e. ita comparatam, ut admittat ampliacionem, qua ei subsumuntur si quae evererint nova et insolita vel prorsus singularia. Ne quis vero hac regula ad turpissima quaevis superstitionis commenta defendenda abutatur, insolitis et prorsus singularibus similitudo quaedam et analogia cum rebus satis cognitis et exploratis intercedat necesse est. Jam vero plurima Christi miracula sanationes aegrotorum erant, quarum plerarumque historia satis explo-

1) Tholuck: *Vermischte Schriften* I Bd. p. 28 sqq. Wegscheider Instit. p. 202. not. c.

rata exempla exhibet non prorsus absimilia²⁾, et quae explanationem admittunt tum e pietatis in Christo efficacis fervore, tum e fiducia in afflictis ab eo excitatae fortitudine. Praeterea si respexerimus personam Christi prorsus singularem et summum finem divinitus ei propositum, si perpendimus, quemvis hominem a Deo viribus instrui ad finem suum assequendum necessariis: nihil de rectae rationis jure derogabimus statuentes, Jesu Christi voluntatem eminentiore a Deo vi et facultate praeditam fuisse³⁾, qua etiam facere potuerit, quae vulgarem experientiam superarent. Ita sententia illa, qua Christi miracula e mentis in naturam imperio repetuntur (§ 38), si ad aegrotorum sanationes refertur, nihil habet, in quo offendatur. Quod autem de aegrotorum sanationibus valet, non ad ea miracula transferre licet, quibus Jesus in res vitâ carentes vim exercuisse dicitur, quae miracula prorsus magicam indolem referunt nec solum iis portentis absimilia sunt, quae in apocryphis evangeliis traduntur, verum etiam ex parte principiis a Christo discrete declaratis aperte repugnant (cf. Joh. 2, 1 ss. Matth. 17, 27. coll. Matth. 4, 3. 4.; — Matth. 14, 25. coll. 4, 6. 7.; — Matth. 8, 26. coll. 12, 38. 16, 1 ss.; — Matth. 21, 18 sqq. coll. Luc. 9, 54 sq.)⁴⁾. Ex narrationum de ejusmodi portentis ingenio et natura pendet, num naturalem eventum, sive jam a primis spectatoribus, sive in traditione orali miraculi specie exornatum, conjicere, an dictum aliquod Christi symbolicum vel parabolam male intellectam et historiae formâ indutam (Matth. 21, 18 sqq. coll. Luc. 13, 6 sqq.), an merum mythum statuere, an ab omni judicio abstinere consultius sit. Traditionibus denique de prodigiis, quae Christi nativitatem illustrasse dicuntur, de angelophaniis, diaboli (Matth. 4, 3 ss.) et mortuorum (Matth. 17, 3 ss.) apparitionibus, de adspectabili Christi in coelum ascensu duntaxat mythicae interpretationis praesidio lux affunditur.

§ 41. De eadem re.

Ita miracula Christi, quatenus vere facta sunt, legitimum causarum ordinem non excedunt quidem, sed superiorem in

2) Exempla attulimus in libro *Glaubw. d. evang. Gesch.* p. 87 ss.

3) Ex Weissii (*Evang. Gesch.*, I Bd. p. 335 et 348 ss.) corpori Christi inhabitabat vis magneticae similis, quae inde in aegrotorum corpora emanabat. Sed quibus difficultatibus haec sententia laboret, exposuimus in lib. cit. p. 103 sq.

4) Fuerunt nuper, qui praeunte Augustino miracula, cujusmodi exstant Jo. 2, 1 ss. Matth. 14, 14 ss., 21, 18 ss. ex accelerata naturae efficientia (*beschleunigter Naturprocess*) repeterent. Sed jam nunc apud omnes explosa est haec opinio.

eo gradum obtinent. Etsi cum interna religionis christianae praestantia idealique ejus et aeterno argumento nullo nexu necessario cohaereant, etsi eorum vis proxime ad aequales Christi spectaret, tamen, quum internam servatoris excellentiam declarent, ad nostram quoque ejus admirationem excitandam et promovendam fidemque in providentia divina collocandam et alendam non invalida sunt. Non argumenta, sed adjumenta fidei sunt. In institutione populari, ne inbecilliorum conscientia turbetur, ab omni subtiliore eorum explicatione prorsus abstinere consultissimum est. Incultiores enim homines in his externis rebus solidissimum causae christianae fundamentum declarent, quo collapsio omnis eorum pietas et religio corrui. Ethica potius et religiosa narrationum de miraculis momenta diligenter excutienda et ad vitam accommodanda sunt.

§ 42. De orthodoxa vaticiniorum notione.

Multo majorem quam miraculis probationis vim theologi orthodoxi jam a patrum ecclesiasticorum aetate argumento e vaticiniis ducto tribuebant. *Vaticinium* (בְּרִיָּאָה προφητεία), severiore sensu intellectum, non confundendum est cum *oraculo*, h. e. praedictione ab Ethnicorum sacerdotibus tanquam deorum interpretibus tam ambiguis verbis edita, ut qualiscunque eventus ad eam inflecti posset; neque cum *conjectura*, h. e. futurarum rerum conclusione, e praeterito vel praesenti rerum statu ad analogiam similium eventuum facta; neque cum *praesagio* s. *praesagitione*, h. e. eventuum proxime futurorum et plerumque infaustorum, nos ipsos vel familiares nostros attinentium, obscuriore praesensione; neque cum *hario-latione* (*Wahrsagung*), h. e. fraudulenta vel superstitiosa rerum futurarum praedictione. — Res vaticiniis praenuntiandae *contingentes* (*zufällig*) sint necesse est sive ita comparatae, ut earum necessaria causa nullo modo perspicui possit ideoque eae fieri et posse et vero etiam non posse videantur¹⁾. Deinde vaticinio eventus respondeat necesse est (5 Mos. 18, 22. Jer. 28, 9). Denique ne quis quod temere aut jocosae praedicat, eventum casui et fortunae relinquens, pro vaticinio venditet, necessarium est, ut vaticinium veraci et

1) Facile intelligitur, notionem *contingentium* rerum, quas necessariis opponimus, relativam esse neque in Dei intellectum cadere, qui omnium rerum necessitatem perspicit. Alio sensu patrio sermone notiones *zufällig* et *wesentlich* sibi opponuntur. *Necessarium* (*wesentl.*) in objecto aliquo id dicitur, quod ejus naturam constituit, ut in homine ratio; *non necessarium* (*unwesentl.*), quod barbare appellatur *accidens*, quidquid abesse potest salva naturae objecti integritate, ut in homine divitiae, doctrina.

serio animo edatur. Unde vaticinium dicendum est *rei cōtingentis praedictio certa ac definita, veraci et serio animo edita, cui eventus respondit* ²⁾, cujus praedictionis facultatem supranaturalistae ab immediata Dei inspiratione repetunt. Vaticinia, eo quem diximus sensu intellecta, theologi orthodoxi in ss. litteris permulta exstare eorumque gravissima docent esse *de Jesu Christo* in V. T. (*messiana vaticinia*) atque *ab eo* in N. T. edita. Argumenti, pro supranaturali religionis christianae origine e vaticiniis ducti, erudita et subtilis expositio olim *theologia prophetica* appellabatur ³⁾.

§ 43. De veteris testamenti prophetia.

Knobel: *Prophetismus der Hebräer. 2 Thle. Bresl. 1837.* — Koster: *Die Propheten des A. u. N. T. Leipz. 1838.*

Hebraeorum prophetia e theocratiae ingenio et comodo nexa erat. Samuel enim, quum desiderio humani regis, quo populares agebantur, resistere non potuisset, theocratiae commodum et integritatem ordine *prophetarum* ¹⁾

2) Vaticinia species sunt miraculorum *scientiae* (p. 80.). Quae scientia si ad res *futuras* spectat, *prophetia* appellatur.

3) Ex orthodoxiae ecclesiasticae lege argumentum uberius exposuerunt Chr. Aug. Crusius: *Hyponnemata ad theol. prophetiam. 3 PP. Lips. 1764* — 79. [G. Frz. Delitzsch: *Die bibl. prophet. Theol., ihre Fortbildung durch Crusius u. ihre neueste Entwicklung seit der Christol. Hengstenbergs. Leipz. 1845*]. Seiler: *Die Weissag. u. ihre Erfüllung aus d. h. Schrift dargestellt. Erl. 1794.* Admodum perplexe et confuse idem argumentum nostri aevi rationibus accommodare studuit Hofmannus (ibeol. erlang.): *Weissagung u. ihre Erfüll. im N. T. Nördl. 1841* — 44. 2 Thle.

1) Sacra prophetarum inflammatio verbo נִבְּאָה, נִבְּאָה significatur, quod cognatum est verbis נָבַע scaturire, in Hiphil hervorströmen lassen, v. c. hymnos quasi fundere Psalm. 19, 3; נִבְּאָה scaturire, נִבְּאָה proferre, v. c. sapientes sermones Ps. 10, 3. Proinde Cal inusitatum נִבְּאָה videtur significasse *inundare*, Niph. *inundari*, Hithp. *inundatum se praebere, se gerere*, נִבְּאָה quod *inundatum est*, das Angespundelte, נִבְּאָה qui *inundatus est* sc. spiritu divino, graece νοτίζεσθαι πνεύματι LXX Jes. 29, 10. 1 Cor. 12, 13; ex eadem imagine, qua τὸ πνεῦμα ἐκχεῖσθαι dicitur. נִבְּאָה igitur, quod ad sensum attinet, idem est ac πνευματικός, *inspiratus*, deinde *Dei familiaris* (1 Mos. 20, 7), *Dei legatus et interpres*, quo sensu 5 Mos. 34, 10 nomen de Mose usurpatur. Itaque hebraeum נִבְּאָה secundum etymologiam suam latius patet, quam graecum προφήτης, qui *praedicit*, a προφητεία. Sed apud Graecos interdum (cf. Plat. Tim. p. 71 sq. Herod. 7, 11. 8, 36) μάντις s. vates, et προφῆται, qui vatum oracula explicant, distinguuntur.

constituendo conservare studuit, h. e. virorum, summo religioso fervore inflammatorum, qui Jehovae legati et interpretes docendo, castigando, cohortando et consolando theocraticam mentem alerent et conservarent, extinctam resuscitarent, eumque in finem Jehovae tanquam invisibilis regis justitiam distributivam in fatis populi conspicuam commonstrarent eique pro morali et religiosa ejus conditione futuram sortem aut faustam aut adversam augurarentur, etsi futurarum rerum praesentia et praedictio non necessaria prophetarum nota esset. Quum potissimum a civitatis in duo regna discissae tempore conditio rerum parum responderet imagini animis conceptae, prophetae a futuro tempore et plerumque per regem e davidica stirpe oriundum idealem theocratiae conditionem ejusque ad omnes gentes propagationem speraverunt. (*Spes messiana.*) Hinc prophetarum praedictiones neutiquam illo, quo orthodoxi theologi voluerunt, sensu *vaticinia* sunt, sed potius prorsus singulare et illud quidem pia admiratione nostra dignissimum *conjecturarum* genus constituunt, quarum indoles et argumentum tum e praecipua quadam naturali mentis sagacitate diligentique rerum praeteritarum et praesentium observatione, tum e fervidissima fiducia, quam in Deo ejusque cum Hebraeis necessitudine semel inita reposuerant, tam facile intelligitur, ut supranaturalem vim et efficaciam in prophetarum animis conspicuam statuere minime necessarium sit²⁾. Neque res post secula futuras, sed semper quae proxime eventurae essent, prophetae praedixerunt, nec vix unquam unius hominum aetatis spatium sperando egressi sunt. Quapropter eorum praedictiones indolem et colorem temporis, quo editae sunt, referunt. Itaque Hoseas, Micha et Jesaias poenas divinas ab Assyriis minitantur, Jeremias a Chaldaeis. Neque unum messianum vaticinium e sententiarum nexu ad historicam Jesu Nazareni personam et causam spectat, quamquam haud paucis egregiis effatis ejusmodi rerum status annuntiatur, qui non multum abest ab ea humanarum rerum conditione, quam religionis christianae beneficio debemus. Cf. Jes. 2, 2 ss. Mich. 4, 2 ss. Jes. 52, 13. — c. 53. 55, 3. Jer. 31, 31 — 34. 32, 40. Joel 4, 1 ss. Ezech. 11, 19 ss. Sach. 12, 10. 8, 20 ss. 14, 9. Denique haud pauca in V. T., potissimum in penta-

Hebraei prophetae multum antecellunt Graecorum vatibus tum monotheismi, quem profitebantur, praestantia, tum consilio ethico et religioso, quod persequabantur. Cf. Redslob: *Der Begriff des Nabi od. des sogen. Proph. b. d. Hebräern. Letpz.* 1889. — Latissimo sensu vocc. *προφῆτης* et *προφητεύειν* de eo dicuntur, qui abscondita sciit, Luc. 22, 65. Jo. 4, 19.

2) Inter eos, qui in ecclesia christiana cum Hebraeorum prophetis aequari et conferri possunt, maxime eminet Savonarola († 1498).

techo (ut 1 Mos. 25, 23, 27, 27 — 29. c. 39. 40. c. 49) ac Danielis libro vaticinia post eventum efficta exstant. — Rei, spatii intervallo occultae, miraculosa scientia commemoratur 2 Reg. 6, 12. — Judaei, qui Christi apostolorumque aetate et paulo ante vixerunt, multa V. T. effata, etiam e scriptis non propheticis, contra literalem eorum et historicum sensum allegoricae et typicae (§ 48) interpretationis auxilio tanquam diserta vaticinia ad Messiae personam et regnum contorserunt et ubique fere in V. T. clariores obscurioresve rerum messianarum adumbrationes invenerunt.

§ 44. Notiones N. T. de V. T. vaticiniis.

Surenhusii Βίβλος κατ'αλληλῆς. Amstelod. 1713. — Döpke: *Hermeneutik d. neutest. Schriftsteller*. 1 Bd. Leipz. 1829. — Bloek: *Ueb. d. Benutz. alttest. Stellen im N. T.* in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1835. 2 H. — Tholuck: *Das A. T. in N. T.* Hamb. 1836. — Jul. Wiggers: *Diss. de interpretationis genere, quo in explicando V. T. novi test. scriptores uti sint.* Rost. 1837.

N. T. scriptores (atque ex evangelistarum relatione Jesus ipse) eadem ac Judaei allegorica ac typica interpretatione utentes messianam Jesu dignitatem e V. T. probare student (Jo. 1, 46. 5, 46. 39. Act. 3, 24. Rom. 1, 2 al.), nec solum singula quaedam gravissima et salutari operi conjunctissima vitae a Jesu actae momenta (Jo. 13, 18. 17, 12. Luc. 24, 26 s. Act. 2, 25 ss. 1 Cor. 15, 3, 4, al.), verum etiam minutiora, quae ei evenerunt (Matth. 2, 23. Jo. 12, 16. 19, 24), V. T. effatis praedicta esse docent. Neque in locis, jam a Judaeis ad Messiam relatis (5 Mos. 18, 15. 18¹), Ps. 2 et 110) acquieverunt, sed nova addiderunt (ut Ps. 16 et 22), ac statuisse videntur, ex ipsa Messiae sorte et efficacia appariturum esse, quae et quanta de eo jam praedicta, sed ante eventum non intellecta essent (Jo. 2, 19 s. 12, 16. 20, 9²), quamobrem ea quoque vitae Jesu momenta, quae cum Ju-

1) Quo in loco Judaei iisque praecedentibus N. T. scriptores atque theologi orthodoxi vocabulum מָשִׁיחַ de Messia intelligunt. Sed e sensu historico nomen collective intelligendum est de prophetis, qui populo numquam defuturi essent. Nam מָשִׁיחַ ibi hariolatoribus et magis opponitur, quibus Israelitae fidem denegare jubentur.

2) Fuerunt quidem (§ 45), qui statuerent, N. T. scriptores locorum V. T. sensum historicum non ignorasse, nec nisi propter similitudinem ea ad res christianas accommodavisse eodem modo et eadem libertate, qua nos quoque inclitorum poetarum nostrorum aliorumque scriptorum patrorum effata ad res, de quibus modo agitur, applicare soleamus. Cui opinioni obstat, 1) quod N. T. scriptores nonnumquam *historicum* V. T. locorum sensum discrete rejiciunt, neque nisi ad Christum relata sibi ea constare docent: Act. 2, 27 — 31. Act. 13, 35 — 37. coll. Ps. 16, 10. — Gal. 3, 16; 2) quod phrases τοῦτο δὲ γέγονεν, ἔνα etc. s. ὅπως πληρωθῇ τὸ

dacorum spe messiana maxime dissentirent, inprimis aerumnas illius, crucis supplicium et e mortuis resurrectionem, tanquam certissima messianae dignitatis iudicia, V. T. effatis, contra eorum nexum localem et sensum historicum explicatis, comprobare studuerunt.

§ 45. *De N. T. vaticiniis.*

Prophetica facultas, postquam inde a Maleachiae temporibus per complura secula inter Israelitas exstincta, neque nisi querela iis relicta erat, quod non, amplius, existeret propheta (1 Macc. 14, 41. 9, 27. 4, 46), tandem in Joanne baptista excellenti et admirabili modo revixit (§ 31). Summum prophetam dictis et factis se praestitit Jesus ipse. Sed nulla cogit causa, ut praedictiones ab eo editas e prodigiali praescientia repetamus. Effata quidem, quibus resurrectionem suam post triduum futuram praedixisse perhibetur (Matth. 16, 21. 17, 9. 20, 17 ss. al.), satis quidem accurata sunt ac definita, sed gravissima argumenta, ex ipsis evangeliiis petita, docent, eventui illa adaptata esse¹⁾. Praedictiones autem,

ἡθδέν et similes nihil nisi hoc significare possunt: *hoc autem factum est* (sc. consilio divino), *ut dictum V. T. eventu comprobaretur*, minime vero, quod illi theologi voluerunt: „ita ut, quod dictum est, in memoriam redigeretur“, vel „ita ut hic valeret, quod dictum est.“ Cf. Winer: *Gramm. d. neut. Sprachidioms* p. 541.

1) Argumenta haec sunt: 1) Si Jesus tam accurate ac diserte resurrectionem suam praedixisset, quam in evv. synopticis traditur, vix intellexeretur, quo modo fieri potuerit, ut discipuli ipso supplicii tempore tam vehementer perturbarentur ac desperarent. 2) Discipuli eventui primum omnem fidem detraxerunt atque nuntium de eo pro fabula declararunt (Matth. 28, 17. Luc. 24, 11), neque Thomas prius credidit, quam contactis vulnerum cicatricibus (Jo. 20, 25 ss.). 3) Jesus in vitam redux discipulis illam animi demissionem exprobrans non illas praedictiones in memoriam revocat, sed ad scripturam s. eos relegat, qua omnia fata sua praedicta sint (Luc. 24, 26 ss. 44). Soli angeli, mythicae personae, illarum Christi praedictionum memores sunt (Matth. 28, 6. Luc. 24, 6). 4) In evangelio joanneo, excepto uno obscuriore loco 10, 17 s. (quo quid Jesus ipse sibi voluerit, e comparatione locorum 12, 25. Matth. 10, 39 facili conjectura assequimur), nusquam Jesus resurrectionis suae mentionem facit, ne in ultimis quidem sermonibus c. 13 - 16. 5) Causam, cur discipuli eventui fidem habere nolissent, Joannes hanc refert, quod scripturae sacrae vaticinia non intellexissent, minime vero hanc, quod praedictionum Christi immemores fuissent, c. 20, 10. Proinde verisimillimum est, Jesum cum mortis suae annuntiatione promissiones victoriae conjunxisse, fortasse de causa sua adversariorum molimini succubitura quidem, sed post brevissimum tempus revictura, vel de amicis olim revisendis locutum, fortasse etiam *tridui* vocabulo proverbialiter usum esse (quo sensu phrasıs תמול שלשום obvenit 2 Mos. 5, 8. Ruth 2, 11. al. coll. IIos. 6, 2. Cic. ad Quint. frat. 1, 4: „Saepe *triduo* summa cum gloria dicebar esse rediturus“), ejusmodi autem effata discipulos, posthac de resurre-

ab eo de morte sua¹⁾), de Hierosolymorum excidio, de causae suae victoria editae, ex naturali mentis sagacitate, diligenti rerum praeteritarum et praesentium consideratione, e firmissima divinae suae legationis et auctoritatis persuasione invictaque fiducia in Deo collocata optime explicari possunt. Quae denique de reditu suo ad mortuorum resurrectionem et iudicium externamque ac solennem regni divini inaugurationem futuro cecinisse traditur, in eschatologia disputabuntur. Praeterea ei occultarum quoque rerum praesentium et praeteritarum miraculosa scientia tribuitur Jo. 1, 49. 4, 16 ss. — Denique religionis christianae vis vitalis novam progenit apostolica aetate prophetiam, hebraeae non dissimilem nec nisi tantum ab ea discrepantem, quantum res christiana ab Hebraeorum religione discrepat (1 Cor. 12, 28 s. c. 14. Eph. 2, 20. 3, 5. 4, 11. Rom. 12, 6 s. Act. 11, 28. 20, 23).

§ 46. *Historia ecclesiasticae doctrinae.*

Patres ecclesiae, quum argumento e vaticiniis ducto eximiam vim tribuerent idoneisque rectae interpretationis praesidiis destituti essent, non solum V. T. locorum in N. T. perperam ad Christum relatorum numerum excesserunt¹⁾, sed etiam Sibyllina et Hystaspis oracula in usum converterunt, quorum illa interpolare et novis figmentis augere non dubitarunt. Neque antiochenae disciplinae socii, Eusebius Emesenus († 360), Diodorus Tarsensis († c. 394) et Theodorus Mopsuestenus († 428), qui in plerisque opinatis messianis oraculis interpretandis historicam viam

etiam interpretatos, praeter voluntatem huius eventui adaptavisse. Quantum enim ad Jesu sermones, quibus longe aliud quid edixit, de resurrectione interpretandos proclives fuerint, satis docent loca Luc. 11, 30. coll. Matth. 12, 40. — Jo. 2, 19 — 22. coll. Matth. 26, 61. Act. 6, 14.

2) Mortis pro hominum salute subeundae divinam necessitatem Jesus sine dubio satis mature perspexerat et consilio suo salutifero amplexus erat. Num vero etiam supplicii genus praeviderit et praedixerit, vehementer dubitandum est. Quamquam nonnulli id quoque eum naturali modo praevidere potuisse censent (ut Bretschneider: *Relig. Glaubensl.* p. 228: „dass die Anklage auf Empörung geg. d. Römer lauten werde, konnte J. darum erwarten, weil er sich für d. Mess. erklärt hatte, d. gemeine Mann aber unter d. Mess. einen ird. König erwartete, u. die Feinde Jesu nach Matth. 22, 16 bereits den Versuch, ihn von dieser Seite anklagen zu können, gemacht hatten. Damit war von selbst gegeben, dass er v. den Römern d. Todesstrafe der Empörung, d. Kreuzigung werde erleiden müssen“). At vero etiam fieri poterat, ut claudestini insidiis, aut ut Stephanus (Act. 6) tumultuaria ratione (Jo. 8, 59. 10, 31) interimeretur.

1) De loco 1 Mos. 3, 15, qui Rom. 16, 20 respici perperam putabatur, cf. § 16.

ingrediebantur, contra perversae explicationis ubique receptae auctoritatem quidquam effecerunt. — Ut *historicae* interpretationis auctoritas staret et vero etiam N. T. scriptores ab explicationis errore vindicarentur, nonnullis illius generis V. T. locis Calvinus, multo pluribus Sociniani et Arminiani et inter recentiores Dathius (theol. Lips. † 1791), Olshausenius († 1839) aliique²⁾ duplicem sensum substituerunt, unum historicum, alterum mysticum, qui ad Christum spectaret. Alia V. T. effata solum propter rerum in iis significatarum similitudinem in N. T. cum rebus christianis comparari, Sociniani, Arminiani, nonnulli apologetae anglici opinati sunt, id quod Eckermann, Kuinoel, alii de omnibus ejusmodi locis contenderunt (§ 44. nota 2). Orthodoxam de vaticiniis theoriam Anton. Collinsius, anglicus Deista († 1739), acerrime impugnavit³⁾. Etsi rectiores notiones jam a. fine seculi XVIII inter theologos invaluerint, tamen ne nunc quidem desunt, qui obsoletum argumentum e vaticiniis ductum novis, ut putant, rationibus stabilire studeant. Ita Hengstenbergius⁴⁾ docere studet, Hebraeorum prophetis clara conscientia prorsus destitutis in ecstasica animorum conditione imagines rerum futurarum in visis ita oblatas esse, ut tempus ignorarent, quo hae res eventurae essent. Quae opinio non solum hermeneuticae et historicae veritati, sed etiam orthodoxiae legi repugnat, qua inde a Montanistarum tempore prohiberetur, ne quis Platonicorum et Philonis et Montanistarum errores sequens inspiratis hominibus humanam conscientiam oppressam et obtenebratam esse doceret⁵⁾.

§ 47. *Epicrisis.*

Quum vaticinia proprie dicta speciem miraculosae revelationis constituent, in memoriam revocanda sunt ea, quae § 24 — 26 docuimus. Quod contra *moralem* eorum possibi-

2) Velut Stier: *Stebzig ausgewählte Psalmen. 2 Thle. Halle 1834 — 36.*

3) *Discourse on the grounds and reasons of the christian religion.* Lond. 1724. *The scheme of literal prophecy considered etc.* 1726. Cf. Lechler: *Gesch. des engl. Deismus* p. 266 — 288.

4) *Christologie des A. T.* I Bd, 5 Kap.: *Die Beschaffenheit der Weissagung.*

5) Qua lege constituenda Orthodoxi Paull auctoritatem secuti sunt, qui 1 Cor. 14 τοὺς γλώσσαις λαλοῦντας, quibus et ipsis sacrae inflammationis ardore ὁ νοῦς opprimeretur, vehementer reprehendit, *prophetas* (§ 45) vero ob claros eorum sermones, ad religiosam vitam in aliis excitandam et promovendam eximie accommodatos, laudat.

litem nonnulli notaverunt, foveri iis fatalismum, quia liberae hominum actiones, si ab aliis praevideri possent, inevitabili necessitati adstringerentur, id nemini persuadebitur, nisi qui eodem argumento ad negandam quoque omniscientiae divinae notionem uti voluerit. Sed si exstarent vaticinia proprie dicta, eventus eorum incertum criterium esset, propterea quod vaticinium inter et eventum necessarius nexus non pateret, sed saltem cogitari posset, forte fortuna factum esse, ut eventus praedictioni responderet, quamvis, si identidem vaticinia eventu comprobarentur, summa *moralis*, quae dicitur, certitudo efficeretur. At vero vehementer dubitandum est, an ejusmodi vaticinia unquam in medium prolata sint. Biblicas autem praedictiones, quae non post eventum effectae sunt (§ 43. 45), vaticiniorum proprie dictorum indolem non referre jam vidimus. Nihilominus pius quivis et christianus homo in messianis praedictionibus praestantissimum et efficacissimum praesidium, quo Dei providentia in praeparando et promovendo instituto christiano usa sit, agnoscat et admiretur necesse est. Namque vetus testam. procul dubio externum adminiculum erat, quo Jesus in divino pro hominum salute consilio cognoscendo et amplectendo adjuvaretur et confirmaretur. Atque etiamsi Jesus spei messianae longe ampliore et eminentiore sensu satisfaceret, quam unquam populares ejus augurati fuerant, in ea tamen spe fundamentum jactum erat, cui persuasio de divino illius munere et opere in Judaeorum animis excitanda superstrueretur.

§ 48. De typis.

Vaticiniis cognatum est argumentum e *typis* petatum. *Typi*¹⁾ dicebantur *objecta* (sive res sunt, s. personae, s. eventa) V. T., quorum similitudine ex intentione spiritus s. *objecta* N. T. (*ἀντίτυπα*, 1 Petr. 3, 21) *praesignificantur*. In typis e V. T. eruendis et ad *ἀντίτυπα* applicandis *interpretatio typica* versatur, jam Christi tempore inter Judaeos recepta et a N. T. scriptoribus in usum conversa (Rom. 5, 14. 1 Cor. 10, 1—6. Gal. 4, 22 ss. Coloss. 2, 16 s. 1 Petr. 3, 21)²⁾, potissimum ab epistolae ad Hebraeos scriptore, e cujus sententia, quam eandem Paulus Col. 2, 17 profitetur, disciplina mosaica, inprimis sacrificiorum institutum, umbram ac tenuem rerum christianarum, inprimis perfectae expiationis a

1) *Τύπος* primum est ictus, deinde signum ictu impressum, imago, exemplar.

2) Locis Matth. 12, 40. Luc. 11, 30. Jo. 3, 14 Jesus non interpretatione typica, sed tantummodo comparatione utitur.

Christo factae, imaginem exhibet. Eandem typorum vim fuisse in libris symbolicis ³⁾ docetur, et eum quidem in finem, ut sancti homines ante Christum se non per sacrificia ab ipsis oblata, sed per fidem, in morte Christi expiatoria, illorum sacrificiorum imaginibus praesignificata, collocatam, Deo probari et acceptos reddi edocerentur ⁴⁾. Etsi accuratior typorum scrutatio et explicatio (*theologia typica, typologia*) a theologis evangelicis nunquam prorsus neglecta esset ⁵⁾, tamen impensioem ei operam paraverunt inter Reformatos Coccejus ⁶⁾ cum asseclis suis sec. XVII, inter Lutheranos Carpovius et Baumgartenius sec. XVIII ⁷⁾. Divinum typorum finem theologi hunc fuisse docuerunt, ut homines ante Christum salutis christianae praesensionem et compensationem haberent, hominibus autem post Jesum signa suppetere, quibus messianam ejus dignitatem et religionis ab eo conditae supranaturalem originem cognoscerent. Typorum varia genera distinxerunt: 1) *argumenti* ratione habita *personales* (velut Adamus, Jonas, summus sacerdos) et *reales* (ut agnus paschalis); 2) *modi*, quo e ss. litteris eruerentur, ratione habita: a) *typos innatos*, quorum antitypa in ss. libris aut diserte indicantur (*typi innati expliciti*, Rom. 5, 14. 1 Petr. 3, 21), aut tecte innuuntur (*typi inn. impliciti*;

3) Apol. Conf. p. 260: „Typus apte pingit non ceremoniam solum, sed etiam praedicationem evangelii. — Lex habebat picturas s. umbras rerum futurarum. — Ut in vet. test. umbra cernitur, ita in novo res significata quaerenda est.“ — Conf. helv. p. 487: „Messiam — quem omnes legis typi et vaticinia prophetarum praefigurant atque promiserint.“ p. 488: „Implevit Christus omnes legis figuras. Unde umbrae cesserunt corpore adveniente, ut jam in Christo veritatem habemus et omnem plenitudinem.“ Conf. belg. 25: „Credimus omnes ceremonias et figuras legis, omnes denique umbras cessasse adventu Christi —. Interim tamen manet nobis illarum veritas et substantia in Christo.“ Adde Conf. gall. 25. Cat. heid. qu. 19.

4) Apol. Conf. p. 263 sq.

5) Antiquiorem ejus historiam literariam enarrat Buddeus: *Isagogae ad theol.* p. 154 s.

6) Coccejus, theologus batavus, eximia pietate et eruditione clarissimus († 1669), in typica et prophetica V. T. interpretatione utenda ita omnem modum excessit, ut ubique in V. T. Christi et christianarum rerum typos et vaticinia cerneret, unde dici solebat, Grotium nusquam in ss. litteris invenire Christum, Coccejum ubique.

7) J. D. Michaelis: *Entwurf d. typ. Gottesgelahrthett*. Gött. u. Braunsch. (1755) 1773. 2 A. — Theoriam de typis impugnavit Rau: *Fretmülh. Untersuch. üb. d. Typologie*. Erl. 1784; in vitam revocare studuerunt Kanne: *Christus im A. T. Untersuch. üb. die Vorbilder u. mess. Stellen*. 2 Thle. Nürnberg. 1818. Friedrich: *Symbolik der mos. Stiftshütte*. Leipzig. 1841. Lisco: *Das Ceremonialgesetz d. A. T.* Berl. 1842. Kurtz: *Das mosaische Opfer*. Mitau 1842.

τὸ *πλαστήριον* Rom. 3, 25); b) *illatos*, qui ex V. T. objectorum cum rebus aut personis in N. T. commemoratis comparatione facile cernuntur, etsi iis typica vis in scriptura s. diserte non tribuitur. — Orthodoxa typorum theoria ex inspirationis dogmate tam arcte nexa est, ut tantum salvo hoc dogmate valeat, concusso eo corruat. Ac si inspirationis dogma approbatur, vix alii typi agnosci possunt, nisi quos ipse spiritus s. in N. T. diserte indicat, quippe qui sui ipsius interpres falli nescius solus sciat, quas N. T. res et personas jam in V. T. praesignificaverit. Reprobato autem inspirationis dogmate plerique typi biblici solam similitudinum et comparationum vim obtinere possunt. Interpretatio V. T. typica in N. T. usitata, etsi judaicam institutionis formam referat, minime tamen, quod Clerico, Bretschneidero multisque aliis placuit, ad meram accommodationem revocari potest. Nihilominus typorum theoriae aliqui veri subest. Humanae enim res gradatim ad perfectiora progrediuntur atque ita inter se connectuntur, ut futurorum semina in praeteritis lateant, nec raro in praeteritis imago quaedam et adumbratio futurorum compareat ⁸⁾, (velut Jesu Christi imago in jesaiano servo Jehovae, Lutheri in Husso, rei christianae in Hebraeorum theocratia), ex qua rerum connexionione pio animo provida Dei cura et gubernatio eximie elucet. Quo sensu intellecti typi non sacrae historiae proprii et quasi domestici, sed omni humanarum rerum ordini communes sunt, neque ante eventum cognosci possunt. Ne vero in typorum scrutatione imaginationis lusui campus pateat, utique requiritur, ut praeterito eventui cum futuro non externa solum similitudo, in qua sacri typologi plerumque acquirerunt (1 Petr. 3, 21), sed internus et historicus nexus intercedat.

§. 49. De internis pro demonstranda religionis christianae divinitate et veritate argumentis.

In demonstranda religionis christianae supranaturali origine, praeceuntibus Luthero et Calvino, veteres ecclesiae

8) Lechler (*Studd. u. Kritt.* 1839, 3, p. 628 s.): „Die theol. typica — wird erst dann richtig verstanden u. behandelt, wenn man auf d. Gesetze alles Werdens, zumal alles organ. Lebens zurückgeht, vermöge welcher d. niedere Stufe durch ihren inneren zu d. höheren Stufe fortireitenden Zusammenhang mit dieser schon d. höhere gewissermassen andeutet, ein Zusammenhang u. etne Vorandeutung, welche freilich erst von d. erreichten höheren Stufe aus dem rückwärts gewendeten Blicke, hinterdrein recht deutlich wird.“ de Wette: (*Erklär. des Br. an d. Gal.* p. 66): „Es giebt geschichtl. Vorbilder, d. h. Thatsachen u. Personen, in denen etne Idee sich unvollkommen, später aber in einer anderen vollkommen ausprägt.“

nostrae theologi longe gravissimum vel potius unicum pondus ¹⁾ interno spiritus sancti testimonio tribuebant, h. e. persuasioni de religionis christ. supranaturali origine, in animo ejus, qui scripturam s. legat ejusque argumentum diligenter perpendat, a spiritu s., cujus vis scripturae inhabitet et in ea efficax sit, supranaturali modo effecta ²⁾. Cujus argumenti notio ad biblicam simplicitatem revocata ita definienda est: *Persuasio de religionis christ. divinitate, per ipsam vim et mentem divinam in hac religione efficacem in animis effecta*: 1 Cor. 2, 4. 1 Thess. 1, 5 s. 2, 13. 1 Cor. 14, 24 s. coll. Rom. 8, 16. 1 Jo. 5, 6 ³⁾. Ad quam biblicam simplicitatem reducta ab illo argumento fere nihil distat, quod Ernestio potissimum et Moro praeceuntibus recentiores supranaturalistae longe plurimi testimonio spiritus s. substituerunt, *experientiae testimonio*, h. e. „persuasione certa, ex cognitione atque usu religionis christianae recto oriunda, de efficacia praestantissima, quam haec religio ad animos hominum edocendos, emendandos, tranquillitate divina imbuedos exserat“ (Schott) ⁴⁾, etsi hac persuasionem nihil aliud

• 1) Externis argumentis nihil nisi humanam fidem, spiritus s. testimonio divinam fidem effici, illis christianae rei adversarios convinct, hoc autem persuaderi iis docuerunt. — Ita illi majorem veri sensum prodiderunt, quam nonnulli recentiores supranaturalistae, qui summum pondus miraculis et vaticiniis tribuerent, ut Michaelis Dogm. 2 Aufl. p. 36. p. 67: „Ich muss aufrichtig gestehen, dass ich nicht allein, so fest ich von d. Wahrh. der Offenb. überzeugt bin, u. so sehr ich alle mögl. Vergewisserung davon gesucht habe, in meinem ganzen Leben nie ein solches Zeugniß des h. Geistes empfunden habe, sondern auch in der Bibel kein Wort davon finde.“ Nostri theologi spir. s. testimonium testimonio ecclesiae opposuerunt, quo Catholici religionis christianae divinitatem probare solent. Cf. Strauss I, p. 132 ss.

2) Hollaz.: „Per internum sp. s. testimonium intelligitur actus supernaturalis spiritus s., per verbum Dei attente lectum vel auditu perceptum, virtute sua divina scripturae s. communicata, cor hominis pulsantis, aperientis, illuminantis et ad obsequium fidei flectentis, ut homo illuminatus ex internis motibus spiritualibus vere sentiat, verbum sibi propositum a Deo ipso esse profectum.“

3) Aliud spiritus s. testimonium Jo. 15, 26 commemoratur, quod obiectivum appellare licet, si quidem in eximilis effectibus inter homines cernitur a veritatis mente profectis.

4) Ziegler: *Vernunft- u. schriftmässige Erört.*, dass d. Beweis f. d. Wahrh. u. Göttlichk. d. christl. Rel. mehr aus d. inneren Vortrefflichk. der Lehre als aus Wund. u. Weissag. zu führen ist, in Henke Magazin I, p. 20 ss. — Testimonii experientiae notionem multi ap. Jo. 7, 17 significatam reperiunt, etsi ibi non de iis sermo sit, qui religionis christ. praestantiam ex usu jam noverint, sed de iis, qui honestatis studiosi eam, ubi ipsis innoverit, non possint non divitiarum agnoscere. Ex joann. enim evangelii sententia ad approbandam rem christ. ejusque divinitatem persciendam dispositio quaedam animi requiritur in pio honesti et veri sensu conspicua, τὸ εἶναι ἐν τῇς ἀληθείας (18, 37),

edoceamur, nisi veram ideoque etiam divinam quidem esse religionem christianam, non autem, qua via et ratione, utrum supernaturali an naturali, a Deo profecta sit. (§ 28).

§ 50. *De religionis christianae praestantia* ¹⁾).

Quum omnia argumenta hucusque recensita, quibus supernaturalistae veritatem religionis christianae ex ejus divinitate probare student, ad persuadendum invalida sint: rationalistae contrariam viam ingredientibus divinitatem ex veritate probare student, si quidem ut omnia bona, quibus vita humana augetur et illustratur, ita etiam religiosa veritas a Deo repetenda sit (Jac. 1, 17). Ad positivae autem religionis praestantiam, qua ceteris excellat, requiritur, ut sanctissimis animi humani commodis ab omni parte satisfaciatur (Jo. 6, 35. 68. 4, 14. 17, 3. Matth. 11, 28. Rom. 1, 16 al.), ut rationi lumen rerum divinarum affundat, voluntati rectam Dei colendi normam praecipiat eamque fervore sacro impleat, sensum denique divina tranquillitate imbuat. Jam quod ad nexum cum cognoscendi facultate attinet, religio christ. summas ideas, sine quibus perfecta religio cogitari nequit, de Deo, de libero arbitrio et de animorum immortalitate justae retributioni conjuncta, quibus fidei, amoris et spei notiones (1 Cor. 13, 13) respondent, puras et perfectas exhibet. Dei enim naturam spirituale esse docet (Jo. 4, 24), et moralem quae ei cum hominibus sit rationem aptissima patris imagine (§ 127) illustrat. Liberi arbitrii notio (5 Mos. 30, 15. 18. Sir. 15, 14. 17. coll. Jer. 21, 8.) in N. T. disertis quidem verbis non docetur ²⁾, sed innumeris ad virtutem cohortationibus, praemiorum promissionibus, poenarum comminationibus perspicue ponitur. Denique etsi immortalitatis notio plerumque judaeicarum opinionum et imaginum involucris induatur, tamen, praesertim si ipsius divini magistri clara et indubitata effata sequimur, ideam veram et rationi rectae convenientissimam a temporaria ejus forma facillime secernere possumus. — Quod ad religionis christ. cum voluntate humana nexum attinet, e

aive, quod ad idem recurrit, religioso sermone significatum, τὸ εἶναι ἐκ τοῦ θεοῦ (8, 47), τὸ ἐκκεῖσθαι ὑπὸ θεοῦ (6, 44). Cf. Schott: De loco Jo. 7, 17. in Opuscc. T. I, N. 2. Schulthess: De uno planissimo plenissimoque argumento pro divinitate disciplinae ac personae Jesu. Tur. 1838.

1) Cf. libros ad § 18 notatos.

2) Ἐλευθερία enim, quam N. T. scriptores tanquam beneficium a Christo in nos collatum praedicant, alia est, aut libertas a libidinum imperio, Jo. 8, 33 ss., aut ab erroribus 2 Cor. 3, 17, aut a legis mosaicae vinculis, Gal. 2, 4. 5, 1. 13.

notione de natura Dei spirituali praeceptum de ejus cultu mente et veritate praestando neque certo loco aut tempore adstricto consequitur (Jo. 4, 24). *Morum* doctrina a Christo et apostolis tradita severa quidem est, sed ab ascetica austeritate et rigore alienissima (Matth. 9, 15. 11, 19. Col. 2, 16. 1 Tim. 4, 8. coll. Jo. 2, 1. ss. Luc. 7, 36 ss. Cf. p. 66). Infinitum quidem ethicae perfectionis finem hominem studio proponit (Matth. 5, 48. Eph. 5, 1. 1 Petr. 1, 16. 2 Petr. 1, 4), at vero etiam subsidia supplet, quibus studium sublevaretur. Externorum operum vanum studium et gloriationem damnans nihil honestum esse docet, nisi quod ex pietate veroque Dei et hominum amore proficiscatur. Inanibus et molestis ceremoniis caret, neque tamen externorum symbolorum studium humanae naturae altissime infixum neglexit, sed ei optime respondit duorum gravissimorum rituum, baptismi et coenae sacrae, institutione, quorum recto usu praestantissimorum bonorum a Christo promissorum participes reddimur, omnia cetera, quae ad externum Dei cultum spectant, temporum et locorum opportunitati ac necessitati relinquens. Tum res christiana ceteris religionibus ecclesiae instituto praestat, quo ideae regni divini, omnes homines complexuri, ultra terrestres vitae terminos in aeternum duraturi (§ 19), nec ullo modo externis populorum finibus aut civitatum gubernandarum formis adstricti, sensim satisfacere jubet³⁾. Denique sensui in notionibus divinae providentiae, omnes pari amore et cura complectentis, gratiaeque, poenitenti peccatori veniam concedentis, expiatoria morte a Christo, Dei filio, appetita solenniter declaratae, pariter atque in vitae beatae post mortem futurae promissione uberimum solatii, tranquillitatis, fiduciae et sacri fervoris fontem aperit⁴⁾. Summa autem ejus excellentia, qua multo efficacius,

3) Cf. Ullmann: *Studd. u. Krit.* 1835. 3 H. p. 607 ss.

4) Fuerunt, qui religioni christianae opprobrio darent, quod ne unum quidem religionis aut virtutis praeceptum exhiberet non jam antea aut in V. T. aut a philosophis propositum. Recte quidem. Sed Christo hoc summum meritum debetur, quo omnibus sapientibus excellit, quod, qui antehac singuli singulis sapientibus emicuisissent, veritatis radios in uno loco collegit, et praecepta ad bene beateque vivendum necessaria forma proposuit tam perspicua et populari et ad animos vehementer commovendos tam idonea, qua omnium usui et salutis inservirent. Cf. Ackermann: *Das Christl. im Plato u. in d. plat. Philos.* Hamb. 1835. Baur: *Das Christl. des Platonismus od. Sokrates u. Christus.* Tüb. 1837. (Ex *Tüb. Zeitschr. f. Theol.* 1837. 3 H.) Mattei: *Das Christl. im Plato, in (Tüb. kath.) Theol. Quartalschrift* 1845. 4 H. p. 479 ss. D. W. Bötticher: *Prophetische Stimmen aus Rom, oder das Christl. im Tacitus.* Hamb. 1840. 2 The. Cf. Ackermann in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krit.* 1842. 1 H. p. 270 ss. — Siebels: *Disput.* quinque, quibus periculum factum est ostendendi, in vet. Grae-

quam naturalis religio, praesidium ad bene beateque vivendum suppeditat, in eo cernitur, quod notiones suas non nudas et a vitae nexu solutas, sed exemplis e vita sumtis illustratas et confirmatas proponit ⁵⁾, praecipue quod in conditoris sui persona exemplar vitae religiosae ad fastigium, quo altius cogitari non potest, evectae proponit ⁶⁾, quo non solum edocemur, qualis esse debeat Deum inter et hominem necessitudo, sed unde etiam vim vitalem percipimus saluberrimam, qua adjuti et corroborati ad eandem qua ille excelluit, vitae verae altitudinem et cum Deo familiaritatem adducamur et ut viva membra ad unum corpus ethicum consociemur, cujus caput Christus est ⁷⁾).

corum Romanorumque doctrina religionis ac morum plurima esse, quae cum christiana consentiant amicissime etc. Lips. 1837.

5) Seneca: „Longum iter est per praecipua, breve et efficax per exempla.“

6) Tam extimae perfectionis imago sarkem ex parte jam praestantiorum Ethnicorum desiderio observata est, qui summae quidem honestatis speciem sibi informarent, eaque ut ab aliquo vitā exprimeretur, vehementer optarent (Cic. de fin. 5, 24. Quaest. tusc. 2, 22), summae autem pietatis intimaque cum Deo familiaritatis notionem nondum conciperent.

7) Ullmann (theol. Stud. u. Krit. 1836, 1, p. 15): „Es gehört zum Grundcharakter u. zu d. eigenthüml. Vorzügen des Christenth., dass sich in ihm Idee u. Geschichte durchdringen, dass es d. höchsten Gedanken v. Gott u. göttl. Dingen, die reinsten Principien des relig. u. sittl. Lebens enthält, aber nicht in der Form des abstracten Gedankens, nicht als ein System v. Begriffen u. abgezogenen Regeln, sondern in lebendiger Anschauung u. thatsüchl. Verwirklichung. Die göttl. Gedanken haben gleichsam Fleisch u. Blut angenommen u. bestimmte Gestalt gewonnen, die ewigen Gesetze der Heiligkeit u. Liebe sind Thaten geworden. Diess ist vor Allem im Mittelpunkt des Christenth., im Leben seines Stifters der Fall. Hier ist d. vollkommenste Einheit der Idee u. Wirklichkeit, das göttl. Urbild des Menschen, das in jed. Gemüthe verhüllt liegt, ist in ihm in schöpferischer Frische u. lebendiger Wahrh. hervorgetreten, alles menschl. Wirkliche ist in ihm zu göttl. Hoheit u. Schönheit verklärt. Darin liegt die höchste Kraft des Christenth. u. dadurch hat es welthistor. Bedeutung gewonnen, dass es das Ewige u. Göttl. in solcher Verwirklichung des Lebens mittheilt. Denn durch blosses Denken wird die Welt nicht umgebildet, aber das Leben ruft wieder Leben hervor, der abstracte Gedanke geht an einem grossen Theile der Menschheit wirkungslos vorüber, aber in geschichtl. Erscheinung dargestellt wirkt er auf Alle.“ — de Wette: Wesen des christl. Glaubens, p. 253: „Das christl. Leben hat s. Anfangs- u. Mittelpunkt in einer geschichtl. Person, in welcher es s. Vollendung, s. Ur- u. Vorbild hat, welche durch d. reinste u. umfassendste Gottesbewusstseyn, durch d. reinste, sündenfreie, gottgleiche Liebe, durch den vollkommensten Einklang des Menschl. u. Göttl. Haupt u. Führer des Lebens im Glauben u. in der Liebe geworden ist, und an welcher sich die christl. Gemeinschaft fest u. sicher zusammenschliesst, erhält u. aufbaut.“ — Ammon: Progr., quo disquiritur, quatenus disciplina rel. et theol. christ. pendeat ab historia J. Chr. Gott. 1794. rec. in Ej. Nov. Opuscul. theol. p. 117 ss.

§ 51. *De accommodatione.*

Pro ea: Vogel: *Aufsätze theol. Inhalts. 2 St. Nürnberg. 1799.* — van Hemert: *Ueb. Accommod. im N. T. Aus d. Holländ. Dortm. u. Leipz. 1797.* — Contra eam: (C. V. Hauff:) *Bemerkk. üb. d. Lehrart Jesu, mit Rücksicht auf jüd. Sprech- u. Denkart. Offenbach (1788) 1798.* — Heringa: *Ueb. d. Lehrart Jesu u. seiner Apost., mit Hinsicht auf d. rel. Begriffe ihrer Zeitgenossen. Aus d. Holl. Offenb. 1792.*

Notiones temporariae et locales, quibus religionis christianae doctrina in N. T. permixta est, et quibus praestantia ejus ante exposita valde imminui videtur, ansam dederunt quaestionibus movendis tum de *accommodatione* a Jesu et apostolis ad vanas popularium et aequalium opiniones facta, tum de religionis christianae indole emendationem admittente, sive, quod barbare dicitur, de ejus *perfectibilitate*. Accommodatio (*συγκατάθεσις, οἰκονομία*, condescensio) universe spectata appellatur *docendi methodus discentium captui accommodata*. Aut *formalis* est, qua praeceptor *formam* institutionis captui discipulorum adaptat, aut *materialis*, qua ad eorum errores se demittit, aut ita, ut eos non corrigens silentio praetermittat (acc. *negativa* s. *dissimulatio*), aut ita, ut eos commemorando ipse probare videatur (acc. *materialis positiva*). Formalis accommodationis necessitas ex rei natura consequitur, neque ejus usus unquam fuit controversus. Materiali eademque positiva accommodatione tantummodo *populari* religionis doctore, non ei, qui eruditorum scholis praeest, uti licet, nec nisi eum in finem, ut faciliorem sibi in auditorum animos aditum paret, quem sibi intercluderet, si inveteratos et cum lacte materno innutritos errores aperte et violenter impugnare radicitusque evellere vellet. Accommodatio autem, ne in mendacium abeat, intra certos fines se contineat necesse est, neque nisi ibi permittenda, ubi errorum mentio vix omitti potest. Numquam vero eo progredi debet, ut vanae opiniones diserte comprobentur aut uberius explicentur. Praeterea in institutionis argumento et indole norma inesse debet, qua tandem aliquando vera a falsis dignosci ac secerni possint. *Formali* accommodatione Jesum et apostolos usos esse, ex eorum parabolica (Matth. 13, 13) et gnomica neque raro symbolica dictione itemque ex argumentis et locutionibus *κατ' ἀνθρώπων* prolatis (Rom. 3, 6. 6, 19. Gal. 3, 15) apparet, nec umquam ab ullo dubitatum est¹⁾. Neque negativam accommodationem Jesum

1) Ad *formalem* accommodationem denique etiam ea institutionis methodus redit, quae a faciliioribus ad difficiliora progreditur, cf. 1 Cor. 3, 1. 2. Hebr. 5, 11. 14.

respuisse, e Jo. 16, 12 intelligitur. Indubitatum positivae accommodationis ab eo factae exemplum exstat Matth. 17, 27. Neque multarum messianarum dicendi formularum usum nisi ex accommodatione explicari posse, p. 40 vidimus. Itemque Paulus apost., quo facilius variorum hominum animos evangelio conciliaret, ad varias eorum necessitates se demisisse declarat 1 Cor. 9, 20 ss., quod ejus effatum exemplis illustratur Act. 17, 22 s. 16, 3. 21, 21 — 26. Ad eandem imbecilliorum patientiam alios quoque hortatur Rom. 14, 21. 1 Cor. 8, 13. Obstinatis autem adversariis nihil cessit, ne quid veritati derogaret (Gal. 2, 2. 3). — In statuendis singulis positivae accommodationis a Christo factae exemplis summa cautione opus est, ne quis, quemadmodum olim a multis rationalistis factum est, pro lubitu, quae ipsi displiceant, ad accommodationem referat. Ad quas singulas popularium vanas opiniones Jesus se accommodavisse videatur, id in singulis doctrinae capitibus infra investigabitur. Ubi autem effata J. Ch., quae ex accommodatione interpretari nexu sententiarum vel orationis conformatione prohibemur, aut cum universo doctrinae ab eo propositae ingenio, aut cum aliis praeceptis ejus claris et indubitatis illique ingenio accommodatioribus ita pugnant, ut ab uno eodemque sapientissimo doctore prolata esse vix ac ne vix quidem possint: difficultas ita tantum removetur, ut ejusmodi effata aut a primis auditoribus non recte percepta aut ab evangelistis perperam relata esse statuamus²⁾. In epistolis N. T. accommodationis exempla statuere vix licet, propterea quod in scribendo non eadem, quae in institutione per vivam vocem facienda, ad errores se demittendi necessitas urget.

§ 52. Num religio christiana emendationem admittat (s. de ejus perfectibilitate).

Pro perfectibilitate: Semler: *Ueb. histor., gesellschaftl. u. moral. Relig. der Christen. Leipz. 1786.* Ej. *Unterhaltungen mit Lavater üb. d. freie prot. Relig. Leipz. 1787.* Ej. Diss. de discrimine notionum vulgariarum et christianarum in N. T. observando. Hal. 1770. Ej. Diss. de discrimine inter *ψυχικός* et *πνευματικός*. Hal. 1778. — Les-

2) Quemadmodum moderatiores inter rationalistas et supranaturalistas in defendenda materiali accommodatione nonnumquam a Christo facta consentiunt, ita severiores utriusque familiae socii eam rejiciunt. Severiores enim rationalistae, ut Paulus Heidelb., Straussius, ne Jesum quidem supra aevi et populi sui vanas opiniones (ut de adventu suo ad judicium exercendum propediem futuro, de satana ac daemonibus) elatum fuisse censent; severiores autem supranaturalistae etiam in iis notionibus, quae aliis temporariae et locales videntur esse, primaria religionis christianae capita, omnibus omnium temporum hominibus credenda, cernunt.

sing: *Die Erziehung des Menschengeschlechtes*. Berl. 1780. (Ej. Opp. VI, p. 360 ss.). — (Krüg.) *Briefe üb. d. Perf. der geoffenb. Rel. Jen. u. Leipz.* 1795. rec. in ej. *Theol. Schriften*. 1 Bd. Braunschweig 1830. — (Chr. Fr. Böhme:) *Neue Erklärung des höchst wichtigen paulinischen Gegensatzes: Buchstabe u. Geist*. Jen. 1799. — Ammon: *Die Fortbildung d. Christenth. zur Weltrel.* 2 Aufl. 4 Bde. Leipz. 1836 — 40. — Strauss: *Vergänglichliches u. Bleibendes im Christenth.* In ej. *Zwei friedl. Blätter*. Alt. 1839. — Zeller: *Annahme einer Perfect. des Christenth.*, in ej. *Theolog. Jahrb.* 1842. 1 Hft. — Fleck: *Vertheidg. des Christenth.* (Leipz. 1842), p. 79 — 107. — Vorpahl: *Das Christenth. nach s. bleibenden Inhalt u. s. veränderl. Form.* Frankf. a. d. Od. 1843. — *Contra perfectibil.*: Aug. Henr. Tittmann: *Num religio revelata omnibus omnium temporum hominibus accommodata esse possit*. Lips. 1796. in ej. *Opuscul.* ed. Hahn. Lips. 1832. Nr. 2. — A. L. Chr. Heydenreich: *Bemerkk. üb. d. Frage, ob u. in welchem Sinn das Christenth. perfectibel sey.* 2 Thle. Herborn 1828 u. 29. — Neubig: *Das Christenth. als Weltrel.* Regensb. 1839 (contra Ammonium). — Remppis: *Ueb. d. Perfect. d. Christenth.*, in Stirn: *Studd. d. ev. Geisteslichkeit Württembergs*. XVI Bd. (Stuttg. 1844), 1 Hft. (contra Zellerum).

Duplex distinguitur perfectibilitas (quod barbarum vocabulum, primum a Kruglo usurpatum, brevitatis causa retinemus), *subjectiva* et *objectiva*. Illa eo continetur, ut nostra hujus religionis cognitio augeatur (perf. subj. *theoretica*), et vita ei accommodanda vel in singulis hominibus, vel in universa ecclesia in dies laetiora capiat incrementa, ita tamen, ut nemo ad majorem honestatem et pietatem interioremque cum Deo familiaritatem, quam quae in Christo comparuit, eniti possit. Quo sensu intellecta perfectibilitas nullis fuit controversa, nisi qui ipsam ethicam et religiosam Christi perfectionem addubitent aut negarent. *Objectiva* autem perfectibilitas ea est, qua religionis christianae doctrina argumenti sui emendationem tempore succedente futuram admittit. Quam perfectibilitatis speciem rationalistae defenderunt, supranaturalistae rejecerunt, hi quidem jure suo, quum, ut omnia, quae a solo ipso Deo proficiuntur, ita etiam miraculosae revelationis argumentum undique perfectum esse oporteat nec ullam hominum emendationem admittere possit¹). Qua in controversia dirimenda omnia e

1) Quocirca olim ii, quibus praesens rei christianae status non ab omni parte satisfaceret, ejus perfectionem a *nova Dei revelatione supranaturali* futuram sperabant, ut Montanistae et Manichaei per paracletum a Christo promissum, quemadmodum Mohammedani promissiones Jesu de paraclete ad Mohammedem referunt. Media aetate auctore Joachimo, abbate Florensi in Calabria († 1202), fanatici homines (*spirituales, fraticelli*) evangelium aeternum (Apoc. 14, 6) praedicabant, tria ecclesiae aeva distinguentes, aevum patris tempore V. T., filii tempore N. T. et spiritus s. tempore illius evang. aeterni. Hujus aeterni evangelii eandem rationem esse cum N. T. ac novo test. cum ve-

notione pendent, quae religionis christianae nomini substituitur. Si summas et primarias notiones a Christo ipso traditas intelligis, quales etiam nunc summa cum probabilitate ex apostolicae et evangelicae traditionis involucri erui possunt: sanctissimis eas humani animi necessitatibus et commodis omni ex parte convenire vidimus (§ 50). Quemadmodum autem, quantumvis et universorum populorum, et singulorum hominum cultura discrepat, tamen humani animi leges et necessitates universe spectatae semper eadem sunt: ita etiam illae notiones, etsi pro vario culturae gradu variis temporibus diversimode intelligantur et ab aliis alia arte exponantur, tamen per se spectatae semper eadem manent. Unde non ipsae notiones, sed tantum subtilis earum expositio mutationi et emendationi obnoxia est. Si vero religionis christ. nomine complexus *omnium* notionum et opinionum in N. T. obviarum intelligitur, negari non potest, haud pauca in iis reperiri, quae temporis et loci, quo res christiana in lucem prodit, indolem referant et eruditiori aevo parum congruant²⁾. Ab hac parte igitur religio christiana sane eget emendatione. Ne vero haec religio in depravationis vel adeo abrogationis periculum incurrat, emendationis negotium duntaxat in eo versari debet, ut, quae ad tempus et locum, quo res christiana nata est, spectant, ab iis, quae aeternum valent, seceruantur, atque e temporariarum opinionum involucri verae notiones eruantur. Atque etiamsi nonnullae apostolorum scriptiones (cf. 1 Cor. 5, 1. Col. 4, 16) temporis injuriâ perierint,

tere. Spiritus s. aevo veritatem, hucusque imaginum velamine obumbratam, sine velamine apparituram esse, docuerunt. Similiter Swedemborgius (+ 1772), novam revelationem sibi factam jactitans, a Deo ipsi mandatum esse putavit (1770), ut tertium testamentum s. novam ecclesiam, ecclesiam novae Hierosolymae, cõderet, vel potius depravatam ecclesiam ad eum integritatis statum reduceret, qui ante concilium nicænum fuisset.

2) Huc referendae sunt omnes mythicae narrationes, notiones de prodigiali efficacia, quam Deus in mundum exercent, de angelorum apparitionibus, de satana ac daemonibus, de orco, de Christi praesistentia, de ejus adspectabili reditu ad mortuorum resurrectionem atque externum et solenne judicium exercendum futuro etc. Interdum etiam librorum symbollicorum auctores parum quidem in hac re sibi constantes, sed necessitate coacti temporaria et localia religionis in N. T. propositae elementa agnoscunt. Apol. Conf. p. 43: „Apostoli (Act. 15, 20) jusserunt abstinere a sanguine, quis nunc observat? Neque tamen peccant, qui non observant, quia ne ipsi quidem apostoli voluerunt onerare conscientias tali servitute, sed ad tempus (?) prohibuerunt propter scandalum. Est enim perpetua voluntas consideranda in decreto.“ Cf. Conf. aug. p. 42, ubi de mulierum se velandi officio (1 Cor. 11, 5) tam praeclare judicatur, ut inde discere possimus, quid sit mentem a litera distinguere. — Post deistas anglicos primus Semlerus eorum, quae in N. T. temporis et loci rationibus tribuenda essent, ampliores fines constituit.

ideoque *omnes* rerum divinarum et morum notiones, menti christianae consentaneas, N. T. libris comprehensas esse statui nequeat; tamen, quo certius illud corrumpendae doctrinae christianae periculum effugiatur, nullas *novas* notiones in eam recipere licet, nisi quae facili ratiocinatione e summa N. T. mente ac sententia repeti et cum ea conciliari possunt³⁾. Ut autem religio christiana, id quod divinus ejus conditor ipse voluit (p. 41), omnibus omnium temporum hominibus accommodetur, in illo negotio, quo praecepta perpetuo valitura a temporariis et localibus distinguimus, non aliam nisi rectae rationis, cujus leges omnibus communes sunt (§ 25), normam sequi possumus⁴⁾. Neque haec norma consilio Christi adversatur, quippi qui ad regni sui civitatem consequendam nihil aliud nisi persuasionem de uno Deo, de Jesu, ejus filio et excellentissimo legato, regenerationi animi per spiritus sancti vim efficiendae ac divinorum praecepto- rum observationi, inprimis amoris exercitio conjunctam postularet (Jo. 17, 3. 8, 3. 15 ss. 5, 24. 13, 34 s. 14, 5. 6, 28 s. Matth. 12, 50. 16, 16 s. Marc. 16, 16. al.). Minime vero timendum esse, ne ejusmodi emendatione religio christiana positivis suis elementis exuatur et in naturalem religionem resolvatur, ex iis elucet, quae § 50 disputavimus. Perfectibilitas rei christianae, etsi a rationalistis locis Matth. 13, 33. Eph. 4, 13. Hebr. 6, 1. Jo. 8, 32 parum recte defenditur⁵⁾, tamen ne iis quidem N. T. effatis refellitur, quae supranaturalistae contra eam attulerunt, Matth. 24, 35. 2 Cor. 3, 11. Hebr. 12, 27 s. 13, 8. Jud. 3. 1 Petr. 1, 25, quippe quibus rei christianae et regni divini universe spectati aeternitas doceatur, qua singularum notionum emendatio non excluditur. Sed in eo acquiescendum est, ut probetur, doctrinae christianae emendationi, finibus antea constitutis conclusae, summam

3) Iisdem fere ac nos finibus religionis in N. T. propositae emendandae negotium terminaverunt Semler., Wegscheid., Ammon., Fleck., alii. Lessingius contra non dubitavit asseverare, genus humanum aliquando ex religionis christianae magisterio eodem modo excessurum esse, quo jam e V. T. praeceptis excessisset. Idem Zeller o placet l. c. p. 48: „*Die Geschichte scheint jedenfalls in ihrem weiteren Verlaufe an einem Punct ankommen zu müssen, wo der Faden, welcher die Menschheit jetzt noch an d. Christenth. knüpft, vollends abreißt u. ihr Bewusstseyn sich eine neue Gestalt giebt.*“

4) Fuerunt, qui in iis praeceptis primaria religionis christianae capita cernerent, quae in N. T. omnium saepissime commemorarentur et summa cum gravitate commendarentur. At vero N. T. scriptores etiam nonnullis, ut opinioni de externo et solenni Christi reditu, summum pondus tribuant et fere ubique commemorant, quae eruditioris aevi rationibus nullo pacto persuaderi possunt.

5) Tribus primis locis de *subjectiva* perfectibilitate, quarto de libertate a peccatorum imperio agitur.

N. T. mentem non adversari. Primum vero ad obtinendam christiani hominis dignitatem persuasionem plenissimam de omnium, quae in N. T. obveniunt, notionum veritate requiri, ex ipsis N. T. scriptis nullo pacto probari potest. Deinde Jesus religionem suam omnibus omnium temporum hominibus destinavit, sed quum e terris discederet, discipulos suos nondum ab omnibus vanis Judaeorum opinionibus immunes declaravit, quocirca iis mentem veritatis promisit (Jo. 16, 12 s. ⁶). Denique si Paulus religionis christianae naturam in mente et libertate reponit eamque rei judaeicae tanquam in litterae servitute conspicuae opponit (2 Cor. 3, 6. 17. Rom. 7, 6), profecto suis scriptis non eandem ac Judaei veteri test. auctoritatem vindicare potuit, nisi novam litterae imperium veteri substituere et fidei Christianorum jugum imponere (2 Cor. 1, 24) vellet.

§ 53. De catholicismo et protestantismo.

Tschirner: *Kathol. u. Protest. Letpz. (1822) 1824. 4 A.* — H. N. Klausen: *Kirchenverf., Lehre u. Ritus des Kath. u. Prot. Aus d. Dän. v. Fries. Neust. a. d. O. 1828. 3 Bde.* — Baur: *Der Gegensatz des Kath. u. Prot. nach d. Principien u. Hauptdogmen d. beiden Lehrbegriffe. Tüb. 1836. 2 Aufl.* — H. W. J. Thiersch: *Vorles. üb. Kath. u. Prot. Erl. 1846.* — Twisten: *Dogmatik, I, p. 92 — 203. p. 257 ss.*

Temporis decursu duae religionis christianae formae exstiterunt, catholicismus et protestantismus ¹). Quas si spectaveris quales publica auctoritate sanctae sunt, in summo principio de rei christianae instituto a miraculosa Dei efficitate repetendo conveniunt, dissentiunt eo, quod Protestantes, qui dicuntur, divinam revelationem prophetico et apostolico tempore conclusam ideoque ejus argumentum e solis ss. litteris explorandum esse contendunt (p. 47), Catholici autem revelationis perpetuitatem docent, quae ecclesiae et ei quidem repraesentativae ²), quae dicitur, contingat,

6) De quo loco Straussius (*Glaubensl. I, p. 254 s.*) sententiam prorsus singularem, sed argumentis non confirmatam, profertur: „Der Verf. des vierten Ev. legt, im Bewusstseyn (?), an u. zu demj., was v. Jesu überliefert war, betrüchtl. Umdeutungen u. Zusätze aus dem Schatze seiner alex. Welsk. gemacht zu haben, u. darauf bedacht, diese Thaten gegen d. Vorwurf der Verfälschung zu decken, seinem Christus Hindeutungen auf etne bevorstehende objective Weiterbildung seiner Lehre in den Mund.“

1) Protestantismi semina semper quidem in ecclesia sparsa erant, sed per instauratores sacrorum sec. XVI ejus causa publicam auctoritatem obtinuit.

2) Si res per se spectatur, divina revelatio universae quidem ecclesiae promissa esse dicitur. At vero ne sua quisque commenta pro divi-

unde hujus ecclesiae auctoritati falli nesciae coeca fide obtemperandum esse colligunt³⁾ (p. 45 s.). Catholicismus aut aristocraticus est, quo summa fallique nescia auctoritas congregationi episcoporum in conciliis factae tribuitur (cath. *graecus* s. *orientalis*), aut monarchicus, quo illa auctoritas penes unum summum ecclesiae moderatorem, pontificem romanum, est (*papismus*, *cathol. romanus* s. *latinus* s. *occidentalis*)⁴⁾. Quemadmodum supranaturalismus in solo catholicismo (§ 25), ita catholicismus duntaxat in papismo optime sibi constat⁵⁾. E catholicismi principio non solum hierar-

nis decretis vendicaret atque ita opinionum dissensu auctoritas divinae revelationis eluderetur, divinae illuminationis auxilium ad eos tantum referri debuit, qui reipublicae ecclesiasticae personas gererent (ecclesiam *representativam*), quorum decretis coeca fide obtemperandum esset.

3) Ad quam summi principii inter catholicismum et protestantismum discrepantiam omnia cetera inter utramque ecclesiam discrimina et externa et interna, in exponendis singulis dogmatibus eorum spectanda, facile revocari possunt, velut illud, quod Protestantes per Christum cum ecclesia, Catholici per ecclesiam cum Christo conjunctionem quaerant.

4) Utriusque catholicismi ecclesiastica doctrina ex oecumenicorum conciliorum decretis cognoscitur. Apud recentiores *graecus* Catholicos publicam auctoritatem obtinuerunt 1) Gennadii, patriarchae constantinopol., *Ὁμολογία ἀληθείας περὶ τῆς ὁρθῆς καὶ ἀκαμήτου πίστεως τῶν Χριστιανῶν*, a. 1453 Mahmudi, Turcorum imperatori, tradita, quae dogmata Christianis communia exhibet neque controversiam cum Romanis agitatam respicit. 2) Petri Mogilae *Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς*, primum in ruthenicae ecclesiae usum conscripta, sed 1643 a potioribus Graecorum patriarchis approbata et 1672 a concilio hierosolymitano publice sancita, cujus argumentum tribus capitibus (*περὶ πίστεως*, *περὶ ἐκείδους* et *περὶ τῆς εἰς θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπης*) continetur atque in catecheticam formam redactum est. — Libri symbol. ecclesiae orientalis. Ed. Kimmel. Jen. 1843. — Recentiori romano-catholicae doctrinae, protestantismo oppositae, cognoscendae inaeerviunt haec documenta publica: 1) *Canones et decreta concilii tridentini* (quod d. 13 Dec. 1545 inchoatum post plures intermissiones d. 4 Dec. 1563 finitum est). 2) *Professio fidei tridentinae*, a. 1564 Pio IV jubente conscripta et promulgata. 3) *Catechismus romanus*, Pii V jussu 1566 editus et promulgatus, cujus quatuor capita sunt de symbolo apost., de sacramentis, de decalogo, de oratione dominica. Cf. Libri symbolici eccles. rom.-cathol. ed. Danz. Vimar. 1836. Ed. Stettinwolf et Klener. Gott. 1858. II Tomi. — Marheinecke: *System des Katholicismus*. Heidelb. 1810—13. 3 Bde. — Köllner: *Symbolik d. heil. apost. kathol. röm. Kirche*. Hamb. 1844.

5) Zeller in Schwegler: *Jahrb. d. Gegenwart*. Jahrg. 1845. p. 401: „Soll einmal eine äussere Auctorität in Glaubenssachen seyn, so muss diese auch in Einer Hand seyn, denn die Entscheidungen dieser Auctorität müssen v. Widerspruch frei seyn, um für schlecht-hin unfehlbar gelten zu können: auf einer Kirchenversammlung, aber, überhaupt in jed. Behörde, wo nicht Einem d. letzte Entscheidung zusteht, werden sich immer getheilte Stimmen mehr oder weniger d. Gleichgewicht halten.“

chica ecclesiae constitutio, sed etiam *traditionis* ⁶⁾ commentum arctissime nexum est. Innocentissima fuit traditionis origo. Quum enim sec. II Haeretici inter eosque potissimum Gnostici, commenta sua a N. T. et communi Christianorum persuasione recedentia auctoritate historica confirmaturi, partim nonnullorum N. T. librorum apostolicam originem impugnant, alios artificiosa interpretatione ad suam theoriam contorquerent, partim commentitia scripta nominibus apostolicis ornata proferrent, partim vero etiam ad arcanam traditionem a Christo profectam nec nisi ore propagatam provocarent: catholici theologi, imprimis Irenaeus atque Tertullianus, quum criticis praesidiis, quibus adversarios in divertiis sua persequerentur, destituti essent, ecclesiasticae doctrinae ac disciplinae veritatem e sola ejus antiquitate et universitate, praecipue vero ex ecclesiarum ab apostolis conditarum episcoporumque iis praefectorum, quippe ad quos spiritus s. donum ab apostolis per manuum impositionem continua successione propagatum esset, auctoritate probare potuerunt ⁷⁾).

6) Cf. Weinmann: *Darstell. u. unpart. Kritik der zwischen d. kath. u. prot. Kirche obwaltenden Streitfrage üb. die Tradition als Quelle relig. Lehren u. Ueberzeugungen*. Hildbrgh. 1825. Strauss: *Glaubensl.* I, § 11. — Παράδοσις primum actio tradendi, deinde argumentum, quod traditur, in N. T. significat: 1) additamenta ad scriptam legem mosaicam, potissimum ritus et mores spectantia, quae ore propagata dicebantur, quorum auctoritatem Pharisei contra Sadducaeos defendebant, Matth. 15, 2 ss. Col. 2, 8. 2) complexum religionis judaicae decretorum, sive scriptis sive ore traditorum, Gal. 1, 14. 3) universam rel. christianae institutionem a Paulo apost. sive coram sive epistolis factam, 2 Thess. 2, 15. coll. 1 Cor. 11, 2. 2 Thess. 3, 6. Apud patres universa religionis christianae institutio, tanquam ab apostolis sive scriptis sive ore continua successione propagata, τῇ ἐκκλησιαστικῇ παραδόσει s. παραδόσει τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος nomine τῇ αἰρέσει opponebatur, unde ab aliis ἔγγραφος et ἀγραφος παράδοσις distinguebatur. Posthac invaluit ille dicendi usus, quo ἀγραφος παράδοσις nomine traditionis κατ' ἐξοχὴν significabatur. Cf. Wegsch. p. 69. De varis traditionis notionibus in antiqua ecclesia obvis cf. B. - Crusius: *Compend. d. DG.* II, p. 61 s.

7) Quae traditio non cum illa confundenda est, qua totum religionis christianae argumentum viva voce tradebatur, antequam in N. T. litteris consignabatur, Cf. § 62. — Vetustissima illa, quam Irenaeus, Tertullianus, Origenes, alii commendabant, traditio plerumque *historiis* rationibus confirmabatur, posthac vero traditionis et *consuetudinis* notiones plerumque ita coaluerunt, ut quod antiquitate commendaretur, etiam pro apostolico haberetur. — Stephano, episc. rom., ad romanae traditionis auctoritatem provocanti, Cyprianus Christi et apostolorum institutionis, utpote *divinae* traditionis, vim opposuit, Epist. 74; unde celeberrimum ejus effatum: „In evangelio dominus: ego sum, inquit, veritas, non dixit: ego sum *consuetudo*. Itaque — cedat consuetudo veritati.“ — Augustinus, etsi plerumque summam script. s. auctoritatem defenderet et cum Cypriano consuetudinem condemnaret, tamen etiam traditioni haud exiguum vim tribuit; de bapt. c. Don. IV, 24: „Quod universa tenet ecclesia, nec conciliis institutum, sed semper retentum est,

Posthac autem, quum controversiae ita ferrent, ut biblica religionis christianae praecepta in conciliis oecumenicis subtilius exponerentur accuratiusque definirentur, non poterat non fieri, ut horum conciliorum decretis eadem ac scripturae sacrae auctoritas tribueretur. Traditionis ecclesiasticae auctoritatem acerrime defendit sec. V Vincentius Lirinensis, gallicus episcopus, haec docens: „tenendum esse, quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum esset,“ sive doctrinam ac disciplinam vere christianam cognosci ex antiquitate, universitate et consensione. Traditionis auctoritas a concilio tridentino solenniter confirmata atque scripturae sacrae aequiparata est⁸⁾. E Pontificiorum opinione *traditio est complexus praeceptorum in N. T. non consignatorum, sed aut a Christo vel apostolis ore tantum traditorum, aut a spiritu s. in ecclesia propositorum eodemque spiritu dictante continua successione propagatorum et pari ac libri sacri reverentia prosequendorum*. Papicolae varias traditionum species distinguunt: I. ratione habita *originis*: 1) traditiones divinas, praecepta a Christo ore tradita; 2) apostolicas, praecepta ab apostolis ore tradita; 3) ecclesiasticas, ritus, instituta, quae per consuetudinem invaluerunt ac nemine obloquente legum auctoritatem in ecclesia obtinuerunt; II. ratione habita *argumenti*: 1) doctrinales s. dogmaticas, quae

nonnisi auctoritate apostolica traditum rectissime creditur.“ V. 23: „Sunt multa, quae universa tenet ecclesia et ob hoc ab apostolis praecepta bene creduntur, quamquam scripta non reperiantur.“ Contra epist. fund. 5: „Ego vero evangelio non crederem, nisi catholicae ecclesiae me permoveveret auctoritas.“ — Similiter atque Gnostici Clemens Alexandrinus ap. Euseb. II, 1 *γνώσιν* suam (§ 9, not. 1) ad arcanam traditionem a Christo per tres familiarissimos ejus apostolos, Petrum, Jacobum et Joannem, ad posteros propagatam referebat.

8) Sess. IV. p. 19 s. ed. Danz: „Sacrosancta — synodus — perspicuens hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus, quae ab ipso Christi ore ab apostolis acceptae aut ab ipsis apostolis (2 Thess. 2, 14), spiritu sancto dictante, quasi per manus traditae ad nos usque pervenerunt, orthodoxorum patrum exempla secuta, omnes libros tam V. quam N. T., quum utriusque unus Deus sit auctor, nec non traditiones ipsas, tum ad fidem, tum ad mores pertinentes, tanquam vel ore tenus a Christo vel a spiritu s. dictatas et continua successione in ecclesia catholica conservatas, pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur.“ Cat. rom. § 13, p. 365: „Omnia doctrinae ratio, quae fidelibus tradenda sit, verbo Dei continetur, quod in scripturam traditionesque distributum est.“ — Quibus illustrandis inserviunt, quae Bellarminus de verbo Dei 4, 3 docet: „Nos asserimus, in scripturis non contineri expresse totam doctrinam necessariam sive de fide sive de moribus, et proinde praeter verbum Dei scriptum requiri etiam verbum Dei non scriptum i. e. divinas et apostolicas traditiones.“ 4, 2: „Vocatur doctrina non scripta non ea, quae nusquam scripta est, sed quae non est scripta a primo auctore.“

ad fidei aut morum doctrinam spectant, ut praeceptum de sacrificio missae, de vita monastica; 2) *rituales*, quae ad ritus sacros spectant, ut praeceptum de paedobaptismo; 3) *hermeneuticas*, quibus sensus traditur, quem Jesus et apostoli scripturae sacrae locis substitui voluerint; 4) *historicas*, quibus res in facto positae narrantur, ut Petri iter Romam factum, episcopatus romanus, quem Petrus tenuerit et cum quo primatum totius ecclesiae successoribus suis tradiderit⁹⁾).

§ 54. De eadem re.

E. Zimmermann: *Ueb. d. prot. Princip. Darmst.* 1829. — Hanne: *Der ideale Protest., s. Wesen, s. Genesis u. s. Verhältn. zur Bibel u. zum Kirchenglauben u. s. w. Bielef.* 1845. — Credner: *Die Berechtigung d. prot. Kirche Deutschlands zum Fortschritt auf d. Grunde der h. Schrift. Aus d. in Deutschl. allgemeine Gesetzeskraft habenden Bestimmungen urkundl. nachgewiesen. Frankf.* 1845. — Schenkel: *Das Wesen des Protest. aus d. Quellen d. Reformationszeitalters dargestellt. I Bd. Schaffh.* 1845. — Staudenmaier (theol. roman.): *Der Prot. in s. Wesen, in s. Verhältn. zur Idee u. in s. Entwicklung. I Th. Freib.* 1846. — Ern. Reinhold: *Das Wesen d. Relg. u. sein Ausdruck im evang. Christenth. Jen.* 1846. — *Der deutsche Protest., seine Vergangenheit. u. heutigen Lebensfragen etc. beleuchtet v. e. deut. Theologen. Frankf.* 1847.

Quum catholicismi principio sanctissima nostra et hominum et Christianorum jura inexpiabili modo violentur ipsaeque foedissimae superstitiones turpissimique abusus divinae auctoritatis praetextu confirmentur¹⁾, gratissimo animo praedicandum est, quod sacrorum instauratores in solis ss. literis, primitivo et limpidissimo religionis christianae fonte, *verbum divinum* agnoverunt²⁾, in praeceptis autem, legibus

9) Nonnulli recentiores Catholici, ut Möhlerus († 1838), ab externa illa et objectiva, quam romana ecclesia tenet, traditione aliam distinguunt, magis subjectivo sensu intellectam de ecclesiae *mente* per institutionem potissimum et educationem propagata. Verum hac liberiore notione singulorum arbitrio plus libertatis relinquitur, quam per summum catholicismi principium licet. — Inter recentiores Judaeos *Caraei* traditionem rejiciunt, *Rabbanitae* tenent; inter Muhammedanos *Schittae* eam reprobant, *Sunnitae* tuentur.

1) Chemnisius in libro suo „Examen concilii tridentini“ traditionem cum Pandorae pyxide comparat, cujus operculo aperto omne genus corruptelarum, abusuum et superstitionum in ecclesiam effusum sit.

2) Art. amal. p. 308: „Regulam habemus, ut videlicet verbum Dei condant articulos fidei et praeterea nemo, ne angelus quidem.“ F. C. p. 570: „Credimus, confitemur et docemus, unicam regulam et normam, secundum quam omnia dogmata omnesque doctores aestimari et judicari oporteat, nullam omnino aliam esse, quam prophetica et apostolica scripta cum V. tum N. T. — Reliqua vero sive patrum, sive neotericorum scri-

et ritibus, ecclesiae auctoritate vel consuetudine receptis, nihil nisi *humanas* traditiones viderunt, quas eatenus servari volebant, quatenus ad rem ordine in ecclesia gerendam conducerent, neque vero in servandis iis salutis conditionem quaesiverunt³⁾. Principium illud per sacrorum instaura-

pta, quocumque veniant nomine, ss. literis nequaquam sunt aequiparanda, sed universa illis ita subiicienda sunt, ut alia ratione non recipiantur, nisi testium loco, qui doceant, quod etiam post apostolorum tempora et in quibus partibus orbis doctrina illa prophetarum et apostolorum sincerior conservata sit.“ Adde p. 632. — Apol. Conf. p. 173 a.: „Consensus prophetarum iudicandus est universalis ecclesiae consensus esse. Nec papae nec ecclesiae concedimus potestatem decernendi contra hunc consensum prophetarum.“ — Praeterea cf. Conf. gall. 3—5. anglie. 6. scot. 18 — 19. belg. 5. 7. helv. II, 1. bohem. 1. march. 1. Repet. anhalt. p. 614. ed. Niem. Declar. thorun. p. 669.

3) Conf. aug. p. 28. p. 40 ss. p. 31: „Servantur apud nos pleraeque traditiones [rituales], quae conducunt ad hoc, ut res ordine geratur in ecclesia, ut ordo lectionum in missa et praecipuae seriae. Sed interim homines admonentur, quod talis cultus non iustificet coram Dei et quod non sit ponendum peccatum in talibus rebus, si omittantur sine scandalo.“ Apol. Conf. art. 3: „De traditionibus humanis in ecclesia.“ In Conf. aug. ejusque apologia semper *rituales* traditiones intelliguntur, quibus observandis hominem Deo satisfacere gratiamque sibi mereri posse negatur. Conf. aug. p. 13: „Admonentur, quod traditiones humanae insitutae ad placandum Deum, ad promerendam gratiam et satisfaciendum pro peccatis adversentur evangelio.“ In *reform. ecclesiae* libris symbol. discrete omnis traditio rejicitur. Conf. helv. II, 1. ac cetera loca quae antecedente nota attulimus. Cf. praeterea, quae Conf. angl. 21. helv. II, 2. scot. 20 de patrum et conciliorum auctoritate ex protestantismi principio disputantur. — Posthac Ge. Calixtus († 1656) in symbolo apostolico et *consensu ecclesiae quingueseculari* secundarium christianae fidei principium vidit, quo controversi ecclesiae coetus sibi reconciliarentur. Lesingio praecedente nuper Delbrückius (in libro: *Philipp Melancthon der Glaubenslehrer. Bonn* 1836) scripturae sacrae *regulam fidei*, quam vetustissima ecclesia secuta esset (§ 76), praeferrere ex eaque scripturae s. argumentum explicari et judicari voluit, quem impugnaverunt Sackius, Nitzschius et Lückius in libro: *Ueb. d. Ansehn d. h. Schrift u. ihr Verhältnis zur Glaubensregel in d. prot. u. in d. alten Kirche. Bonn* 1827. — Qui praeterea inter Protestantes traditioni aliquid auctoritatis tribuerent, ii notionem ejus eodem fere, quo Möhlerus (§ 53, not. 9), ideali et subjectivo sensu intellexerunt, inprimis Marheineckius (*Ueb. d. wahr. Sinn der Trad. im kath. Lehrbegriffe u. d. vorchte Verhältnis derselben zur prot. Lehre. In Daub u. Creuzer Studien. 4 Bd. p. 289 ss.*), Peltus (*Von d. Trad. als Princp der prot. Dogm., in Pelt Mitarbeiten 1 H. Kiel* 1838), qui cum ea, quam proposuit traditionis notione ipsum *perfectibilitatis* principium conjunxit (l. c. p. 67), et Daniel (*Theolog. Controversen. Halle* 1813) contra quem cf. *Evang. KZ.* 1845. Nr. 11 ss.). — Quemadmodum nonnulla in evangelio effata Christo contra historiae veritatem vel certe probabilitatem supposita videntur esse (§ 51), ita ex Act. 26, 36 atque ex patrum eccles. scriptis elucet, non omnia, quae Christus vere edidit, effata in evangg. consignata esse. Cf. de Wette: *Etol. ins N. T.* § 75. Credner: *Beiträge zur Etol. in d. bibl. Schriften. 1 Bd. p. 27 ss.* Klöpper: *Dicta Christi ἀγαθα, in Pelt: Mitarbeiten, 1839, 4 H. p. 117 ss.* Prae-

tores sancitum, quo ecclesiasticae, quippe humanae, auctoritati interceditur, *protestantismus* ⁴⁾ appellatur, forma autem religionis christianae, ad hoc principium conformata, a positivo suo fundamento in S. S. jacto *evangelicae* religionis nomine ornatur. Protestantismus, quemadmodum theoretice spectatus tum demum sibi constitit, quum in rationalismum abiisset (§ 25), ita, si externam ejus disciplinam spectas, nisi in presbyteriali et synodali ecclesiasticae reipublicae forma vere sibi non constabit, quae christianae libertatis certissimum pignus et solidissimum praesidium est, quo omnia hierarchiae vestigia e catholicismo inter nos residua exstinguantur. — Quae nuper *germanici* vel *christiani catholicismi* nomine pontificiae dominationi obsequium renuntiavit nova religionis christianae forma ⁵⁾, a protestantismo nihil differt, sed potius rationalismus est socialem ecclesiae formam quaerens ⁶⁾. Verum enimvero *catholicae* ecclesiae nomen hic coetus non alio nisi ideali illo sensu sibi sumere potest, quo ne Protestantes quidem ei unquam renuntiarent.

terea religionis christianae mens etiam post apostolicam aetatem praeclara et cogitata et instituta progeniit. Ne vero falsa quaevis et ipsa impia pro christianis venditentur, atque ut periculum rei christianae peregrinis elementis depravandae effugiat, omnia *ἀρχαία* sive praecepta sive instituta ad summum N. T., quo certius historicum primitivae rei christianae documentum nobis non relictum est, sententiam et mentem examinanda sunt (§ 52).

4) Ita vocatur a solenni fidei ordinum impetitioni rei evangelicae ad dictorum intercessionem, catholicorum ordinum decreto, quo sacrorum institutionis progressus impedirentur, in comitiis apertis d. 19 April. 1845 interposita.

5) Blum u. Wigard: *Die erste allgem. Kirchenversammlung der deutsch-kath. K. — Authent. Bericht. Leipz.* 1845. J. Günther: *Bibliothek der Bekenntnisschriften der deutsch-kath. Kirchen. Jen.* 1845 — 46. 2 Fasc. — Ullmann u. Hauber: *Zwei Bedenken üb. d. deutsch-kathol. Bewegung. Hamb.* 1845 (Ex *Theol. Stud. u. Krit.* 1845. 3 H.) Gervinus: *Die Mission der Deutsch-Katholiken. Hetteld.* 1845. — CLVII libros et libellos ad Neo-Catholicorum causam spectantes subacto iudicio subjecerunt Hase et Ed. Schwarz in *Neue jen. LZ.* 1846. Nr. 55 ss. 131 ss. 183 ss. 221 ss. 288 ss. 299 ss.

6) In concilio generali Lipsiae m. Martio 1845 habito Neo-Catholici has leges sanxerunt (Günther l. c. p. 60) § 1: „*Die Grundlage des christl. Glaubens soll uns einzig u. allein die h. Schrift seyn, deren Auffassung u. Auslegung der von d. christl. Idee durchdrungen u. bewegten Vernunft freigegeben ist.*“ § 8: „*Wir stellen der Kirche u. den Einzelnen die Aufgabe, den Inhalt unserer Glaubenslehre zur lebendigen, dem Zeitbewusstsein entsprechenden Erkenntniss zu bringen.*“ § 9: „*Wir gestatten aber völlige Gewissensfreiheit, freie Forschung u. Auslegung d. h. Schrift, durch keine äussere Autorität beschränkt, verabscheuen vielmehr allen Zwang, alle Heuchelei u. Lüge, daher wir in d. Verschiedenheit der Auffassung u. Auslegung des Inhaltes unserer Glaubenslehren keinen Grund zur Absonderung oder Verdammung finden.*“

C a p u t III.

De Scriptura sacra s. Biblilologia dogmatica.

Augusti: Versuch etner histor. - dogmat. Etnlett. tn d. hell. Schrift. Letpz. 1832.

Introductio.

§ 55. De scripturae s. notione.

Divinae revelationis argumentum libris consignatum est, qui *bibliorum s. sacrae scripturae* ¹⁾ nomine comprehenduntur. Inter *historicam* atque *dogmaticam* scripturae s. notionem distinguendum est. Illa a solis historiae rationibus repetitur et ab his quoque concedenda est, qm religionem christianam aspernantur; dogmaticâ autem notione nostra Christianorum de horum librorum summâ praestantiâ et salutari fine, quo omnibus ceteris libris longissime antecellunt, sanctissima persuasio significatur. Ex *historica* notione S. S. est *complexio librorum, qui primitivos religionis et historiae Hebraeorum et Christianorum fontes continent*; e *dogmatica* notione antiquioribus ecclesiae nostrae theologis probata *verbum Dei immediato et miraculoso spiritus s. afflatu a prophetis, apostolis et evangelistis* ²⁾ *salutis humanae causa litteris consignatum* ³⁾; e *dogmatica* notione nostri aevi rationibus accommodata: *complexio librorum divinam de salute per Christum hominibus consequenda institutionem continentium. Sacrorum* nomine hi libri profanis litteris opponuntur pro-

1) In N. T. libri V. T. appellantur *ai γραφαί* et *η γραφή* tanquam scripta *κατ' ἐξοχήν*, quorum dignitatem nulli alii libri aequare possunt; *γραφαι ἁγίαι* (Rom. 1, 2) et *ἐσθὰ γραμματα* (2 Tim. 3, 15), quibus nominibus posthac ecclesiae doctores V. et N. T. comprehendebant. Potissimum Chrysostomo auctore a sec. IV nomen *τῶν βιβλίων* invaluit.

2) De *prophetarum* notione cf. § 43. *Apostoli* latiore sensu dicuntur qualescunque rei christianae praecones, Act. 14, 4; arctiore sensu qui a Christo ipso singularem potestatem ac jus evangelii praedicandi acceperant (Matth. 10, 1. 4. Act. 1, 26. Gal. 1, 12). *Εὐαγγέλιον* significat laetum s. de regno divino (*εὐ. τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ* Matth. 4, 23) s. de Jesu Messia regnique divini conditore (*εὐ. τοῦ Χριστοῦ*, vel *τοῦ θεοῦ περὶ τοῦ Χριστοῦ* Rom. 1, 1. 3) praeconium. Quum vero messiana Jesu dignitas ex ejus vita pateret, nomen ad narrationes de hac vita translatum est (Marc. 1, 1). *Εὐαγγελισταί* dicebantur primum qui non eâ quidem qua apostoli et prophetae (§ 45) spiritus s. copia imbuti, tamen in primis apostolorum socii et ipsi doctrinam salutarem praedicarent (Eph. 4, 11. 2 Tim. 4, 5. Act. 21, 8 coll. 8, 14 ss.), deinde qui vitam Christi narrarent.

3) In vetere dogmatica notione *inspiratio* primaria nota est.

pter originem, argumentum et finem. *Bibliologia dogmatica* expositio est eorum, quae de litteris sacris ad usum dogmaticum scitu necessaria sunt.

§ 56. *Partes scripturae s.*

Scriptura s. duabus partibus continetur, *vetere et novo foedere* (διαθήκη) s. *testamento* *). Illud sacras Hebraeorum litteras s. patriarchalis et mosaicae revelationis (§ 16. 17) documenta, hoc eos libros, qui ab apostolis nonnullisque eorum sociis et asseclis conscripti sunt, s. christianae revelationis documenta complectitur. Judaei tres hebraei codicis s. veteris testamenti partes distinguunt: 1) התורה s. pentateuchum; 2) נביאים, prophetas, et quidem a) נביאים ראשונים, antiquiora historica scripta, libros Josuae, iudicum, Samuelis et regum; b) נביאים אחרונים, libros propheticos proprie dictos, excepto Danielis libro; 3) כתובים, scripta sc. sacra, quo genere reliqui libri comprehenduntur. — Primorum seculorum Christiani duas N. T. partes discernebant: τὸ εὐαγγέλιον et τὸν ἀπόστολον s. τὸ εὐαγγελικὸν et τὸ ἀποστολικὸν sc. σύνταγμα. Argumenti ratione habita rectius inter

*) Nomen διαθήκης metonymice idem significat ac βιβλίον τῆς διαθήκης, כִּפְרֵי הַבְּרִית, quae locutio 2 Mos. 24, 7 de mosaicarum legum tabulis, tanquam foederis Deum inter et populum israeliticum sancti (§ 5) publico documento vel veluti magnā chartā theocratiae, obvenit, atque 2 Reg. 22, 2. 1 Macc. 1, 57. Sir. 24, 2 ad totum pentateuchum transferitur. Posthac nomen de toto librorum inter Israelitas sacrorum complexu dictum videtur esse, quum 2 Cor. 3, 14 formula dicendi παλαιὰ διαθήκη de toto V. T. usurpetur tanquam de librorum collectione, quibus vetusta religionis oeconomia per Christum abrogata describatur. Inde ab eo tempore, quo inter Christianos nova sacrorum librorum collectio extiterat, ea τῆς καινῆς διαθήκης nomine illi παλαιὰ διαθήκη opponebatur. Jam Clemens Alexandrinus (Strom. p. 444) de duabus διαθήκαις disserit, quamvis non satis pateat, utrum duas librorum ss. collectiones, an duas religionis institutiones intelligat. Sed τῆς καινῆς διαθήκης nomen sine dubio satis mature receptum erat, quia testamenti vox, quae apud Latinos τῇ διαθήκῃ respondebat (cf. Vulgat. ad 1 Mos. 9, 9. 12. 13. 15. Matth. 26, 28. 2 Cor. 3, 14. al. locc.) a Tertulliano (adv. Prax. 15. adv. Marc. 4, 1) de utraque librorum ss. collectione usurpatur. Usus nominis testamenti pro graeco διαθήκη originem traxisse videtur ex amphibolia, qua Hebr. 9, 16 διαθήκη et de foedere et de extrema alicujus hominis voluntate dicitur. Apud classicos enim qui dicuntur scriptores testamentum extremam hominis voluntatem significat, ad scripturam s. translatum videtur significare documentum, quo Deus declaret, quid jubeat, quid promittat. Vocabulo testamenti Tertullianus adv. Marc. 4, 1 instrumentum praeferre videtur, quo nomine etiam Augustinus eodem sensu utitur. Instrumentum significabat decretum, documentum scripto exhibitum, unde de biblis dictum complexum decretorum divinorum significasse videtur.

V. T. libros *didacticos* s. *doctrinales, historicos, propheticos* et *poeticos*, atque inter N. T. libros *historicos, didacticos et propheticos* (quorum unus est, apocalypsis) distinguitur. A potiore parte V. T. *lex* (ita jam Jo. 12, 34. 15, 25. 10, 34. Rom. 3, 19. 1 Cor. 14, 21), N. T. *evangelium* vocatur.

§ 57. De humana ac divina S. S. auctoritate.

Ecclesiae nostrae doctores *humanam* et *divinam* S. S. *auctoritatem* s. *fidem* distinguunt. *Humana* auctoritas historicis rationibus et humanis testimoniis de horum librorum authentia, integritate, fide (*ἀξιοπιστία*) et in canonem receptione*) nititur; *divina*, quae ex eorum inspiratione proficiscitur.

1) De humana S. S. auctoritate.

§ 58. De authentia, integritate et fide V. T.

Authentia ea alicujus libri indoles dicitur, qua vere est ejus scriptoris aut temporis, cui tribuitur. *Authentia externis* et *internis* argumentis probatur¹⁾. Quum multi V. T. libri, ut Jobi liber et pleraque scripta historica, nullum scriptoris nomen in fronte ferant neque eorum auctores certum scripitionis tempus simulent aut dissimulent: profecto, si pentateuchum, magnam Jesaiae vaticiniorum partem, nonnullos psalmos et Danielis librum exceperis, V. T. *authentia* concedenda est. — *Integritas* ea alicujus libri indolis appellatur, qua etiamnunc talis est, qualis ex auctoris manu prodit. *Totalis* veteris test. integritas, qua inde a tempore, quo canon collectus est²⁾, nulla ejus pars perit, utique

*) Quum ex orthodoxiae principio tantummodo inspirati libri canone digni sint: veteres Protestantes recte docuerunt, Deum ipsum canonis auctorem esse, et canonicam scripturae s. indolem eodem sp. s. testimonio cognosci, quo de ejus inspiratione certiores reddamur. Conf. gall. 4: „Hos libros agnoscimus esse *canonicos*, idque non tantum communi ecclesiae consensu, sed etiam multo magis ex testimonio et intrinseca sp. s. persuasione.“ Conf. belg. 5. Cf. Baumg.-Crusius: *Comp. d. DG.* II, p. 51 sq. H. Schmid: *Dogmat. d. evang. luth. Kirche* p. 59. Twisten: *Dogmatik* I, p. 406. Quum vero canonis *collectio* constituta sit ab *ecclesia*, cui Protestantes intelligentiam falli nesciam e perpetua inspiratione proficiscentem abjudicant: quaestio de canonis *collectione* ad quaestionem de *humana* S. S. auctoritate referenda est.

1) *Interna* testimonia ex argumenti et sermonis indole petuntur; *externa* aequalium aut non admodum multo posteriorum scriptorum vel disertis testimoniis, vel locorum allegationibus, vel saltem ejusmodi orationis conformatione continentur, quae memoriam libri, de cujus authentia quaeritur, aequalis scriptoris animo impressam fuisse docet.

2) Perierunt quidem scripta quaedam in ipso V. T. commemorata, ut liber bellorum domini 4 Mos. 21, 14; liber justorum Jos. 10, 14;

concedenda est, itemque *partialis*, „qua nullus gravior locus vel fraude vel casu ita corruptus est, ut arte critica restitui non possit“ (Wegsch.). *Fidēs* autem (h. e. *ᾠγιονιστία*) latiore tantum et relativo sensu defendi potest, si quidem historici et philosophici examinis auxilio e vetere test. religiosae et morales Hebraeorum notiones cognosci, et omnino historicae partes a mythicis sejungi, vel ex mythorum³⁾ involucribus fundamenta quaedam ac stamina verae historiae erui possunt.

§ 59. De N. T. authentia et integritate.

Authentia ad unum omnium N. T. librorum iis tantum temporibus accepta est, quibus turpissimum litterae et severae orthodoxiae imperium captivos tenuit animos. At vero jam antiquiore ecclesiae aetate Origenes¹⁾ et Eusebius²⁾

annales regum Judaeae et Israelis 1 Reg. 14, 19. 29: 15, 17, haud paucorum prophetarum scripta 1 Paral. 29, 29. 2 Paral. 9, 29 al. locc., sed ea unquam in canonem recepta fuisse, nullo pacto probari potest.

3) *Mythi* ex notione, a Straussio aliisque nuper proposita, sunt *narrationes historiarum speciem praeseferentes ac tum ab eorum auctoribus, tum ab aequalibus bona fide pro veris historici habitae, in alicujus reipublicae aut instituti religiosi primordiis ex fervidioris imaginatione acrioreque animorum commotione profectae et praeter voluntatem effectae, quibus notiones aut religiosae aut politicae adumbrantur*. Ii mythi, qui cujuslibet rei in facto positae fundamento destituti nihil nisi notionum involucra sunt, *puri* vocantur s. *philosophici*; quibus vero res quaedam in facto posita subest, ita tamen exornata, ut notionis cujusdam involucro inserviat, *historici*. A mythis differunt *traditiones* (*Sagen*), h. e. narrationes, quibus res in facto positae non recte referantur, ita tamen, ut erroris causa non in notionum vi, sed in narratorum negligentia aut errore quaerenda sit. Cf. libellum nostr. *Glbw. d. ev. Gsch.* p. 11 sqq. et quae de mythis, potissimum biblicis, disputat Wegscheider *Instt.* p. 35 et 182 sq. Adde Schelling: *Mythen, Sagen u. Philosopheme der alten Welt*, in Paulus *Memorabilien* 5 St. 1 *Abhdl.* — George: *Mythus u. Sage*. Berl. 1837.

1) Orig. ap. Euseb. 6, 25. — Origenes tria N. T. scriptorum genera distinguit: 1) *γνήσια* s. *ὁμολογούμενα*; 2) *μικτά*, quorum authentia dubia erat, 3) *νόθα*, spuria. Comm. in Jo. Opp. T. IV. p. 226. ed. de la Rue.

2) H. E. III, 25. coll. III, 31. 39. VI, 13. 14. Distinxit 1) *ὁμολογούμενα*, de quorum authentia et ecclesiastica auctoritate omnes consentirent, quatuor evangelia, acta, Pauli epistolas (quarum numerum 3, 25 non definit, unde iis epistolam Hebraeis inscriptam accensuisse videtur, quam VI, 3. 13 inter *ἀντιλεγόμενα* refert), primam Joannis, priorem Petri epistolam et apocalypsin (quamvis de ea addat *εἶναι φανερά* atque 3, 39 dubius sit, eamque 3, 24 inter *ἀντιλεγόμενα* referat); 2) *ἀντιλεγόμενα*, de quarum authentia disceptaretur, etsi plerisque theologis innotuissent et in plerisque ecclesiis legerentur (III, 31). Huc refert Jacobi et Judae epistolas, alteram Petri, Joannis secundam ac tertiam. Quibus *τῶν νόθων* nomine addit Acta Pauli, Hermae pastorem, Petri apocalypsin, Bar-

pro vario fidei gradu, qua sacrorum, quibus Christiani uterentur, librorum authentia ecclesiarum ac theologorum testimoniis firmata esset, varia horum librorum genera distinxerunt, inter quae quatuor evangelia, apostolorum acta, tredecim Pauli epistolae, prior Petri et Joannis epistola communi consensu pro genuinis haberentur, de ceteris vero dissentiretur. Inde a tempore sub finem seculi XVIII, quo N. T. scripta severiori et subtiliori critico examini subijci coeperunt, eximius de singulorum origine dissensus exstitit atque continuatis disquisitionibus et controversiis, res tandem eo adducta est, ut nostris diebus solae quidem Pauli epistolae Romanis, Galatis et Corinthiis inscriptae communi authentiae laude gaudeant, nec nisi alterius Petri epistolae apostolica origo fere omnium suffragiorum consensu rejiciatur, sed vero etiam, si eos exceperis, qui in arte critica exercenda suum potius arbitrium et opiniones praejudicatas, quam verae libertatis leges sequuntur³⁾, etiam Lucae scriptorum, evangelii et prioris epistolae Joannis⁴⁾ atque epistolarum a Paulo

nabae epistolam, doctrinas (διδασκας) apostolorum, Joannis apocalypsin (addita iterum formula εἰς παντί) et evangelium secundum Hebraeos. 3) Ἀποκα πάντη καὶ δυσεσβῆ (3, 25) s. παντελῶς νόθα καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλότρια, scripta ab Haereticis apostolorum nominibus supposita, ut Matthiae, Thomae et Petri evangelia atque Andreae, Joannis et aliorum apostolorum acta. Ἀντιλεγόμενα et νόθα Eusebio sine dubio sunt synonyma, cf. Guericke: *Einleit. ins N. T.* p. 63. Alii parum recte τὰ ἀντιλεγόμενα et τὰ νόθα duos diversos librorum ordines, alii τὰ νόθα inferiorem τῶν ἀντιλεγόμενων ordinem esse judicant, ut Wegsch. p. 156, ita, ut *antilegomena* sint, quae ab aliis addubitata sint, *notha*, quae cum aliis ipse quoque Eusebius pro spuris et canone indignis judicaverit. Cf. J. E. C. Schmidt: *Ueb. d. Kanon des Euseb.* in Henke *Magazin* V Bd. 3 St. p. 451 ss. Flatt: *Ueb. d. Kan. d. Euseb.* in Flatt *Magazin f. Dogmatik*, 7 St. p. 227 ss., 8 St. p. 75 ss. Vogel: de can. eusebiano. Erl. 1809 — 11. 3 Progr. Lücke: *Ueb. d. neutest. Kanon d. Euseb. v. Cæsarea.* Berl. 1816. — Etsi Eusebius in colligendis et censendis ecclesiarum et antiquiorum patrum testimoniis non ea qua debuit diligentia et accuratione versatus sit, tamen, quum ejus de *ὁμολογουμένοις* relationes cum antiquiorum patrum, Theophili, Irenaei, Tertulliani, Clementis Alex., Origenis aliorumque traditione consentiant, temeritatis et injuriae crimen nobis faceremus, si cum Schweglero, Bauri discipulo (in lib. *das nachapostol. Zeitalter.* Tübing. 1846. I Bd. p. 70 ss.), omnem ei fidem repudiare vellemus. Neque unanimes ille traditionis consensus cum Schweglero (l. c. p. 43 ss.) eo suspectus reddi potest, quod *singuli* patres ecclesiae *singulis* libris spuris veluti genuinis et inspiratis uterentur.

3) Baurum Tubingens. dicimus ejusque assecras, Schweglerum, Zellerum, Schnitzerum, Köstlinum aliosque.

4) Joannei evangelii authenticam et integritatem defendimus nos in commentatione: *Johannes der Apostel u. Evangelist*, in Erach u. Gruber *Encyklop.* 2 Sect. 22 Bd., et contra Baurum (*Ueb. Composition u. Charakter des viert. Evang.*, in Zeller *Theol. Jahrb.* 1844. 1, 3 u. 4 H.) in *neue jén. Lit. Zeit.* 1846. Nr. 243 ss. Primum canonicum

Ephesitis, Colossensibus, Philippensibus, Thessalonicensibus et Philemoni inscriptarum ⁵⁾ authentia theologis longe plurimis approbetur. — Praeterea *totalis* (§ 58) N. T. integritas jure defenditur ⁶⁾, ac si a sectionibus Marc. 16, 9 — 20. Jo. 8, 1 — 11. et cap. 21. discesseris, etiam *partialis*.

§ 60. De historiae evangelicae fide.

Fidem historiae evangelicae nuperrime impugnarunt potissimum D. F. Strauss: *Leben Jesu*. 2 Bde. Tüb. (1835. 36). 1840. 41. 4 Aufl. et Bruno Bauer: *Kritik d. ev. Gesch. des Johannes*. Brem. 1840. *Krit. d. ev. Gesch. d. Synoptiker*. 2 Bde. Letzp. (1841) 1844. 2 A. *Kritik d. evang. Gesch. d. Synopt. u. d. Johann.* Braunschw. 1842.

In vita J. Chr. ex evangelis enarranda moderatioris neque tamen satis sibi constantis supranaturalismi principium secutus est Neander: *Leben Jesu*. Hamb. (1837.) 1845. 4 Aufl. Plerumque Neandri vestigia pressit Krabbe: *Vorless. üb. d. E. J.* Hamb. 1839. — Severiorem supranaturalistam eundemque furiosissimum cujuslibet liberalioris disci-

evangelium eâ qua nunc prostat formâ non ex apostoli, cujus nomen fert, manibus produsse, attamen genuinum quoddam Matthaei scriptum ei suppositum esse, unanima fere est recentiorum theologorum sententia, neque nisi dissentitur ab his de eo, utrum genuinum illud Matthaei scriptum factorum et dictorum Christi enarrationem, an solam orationum collectionem exhibuerit. Cf. librum nostrum *Glaubwürdig. der evang. Geschichte* p. 20 ss. Similiter de Marci evangelio judicandum videtur esse, cf. *Glbw. d. evang. Gesch.* p. 25 ss.

5) *Pastoralium* quae dicuntur epistolarum authentia vix defendi potest. Cf. Baur: *Die sogen. Pastoralbriefe des Ap. Paulus — kritisch untersucht*. Stuttg. 1835, inprimis vero de Wette: *Kurze Erklärung d. Brr. an Titus, Timoth. u. an d. Hebräer*. Lpz. 1844, qui inter alia haec bene notat, p. 123: „Recht betrachtet muss des Verfassers Verfahren sich uns so darstellen, dass er im Geiste u. gleichsam im Auftrage Pauli zu schreiben meinte u. im Wesentl. wirklich schrieb. — Diese Briefe enthalten Abglänze u. Wiederstrahlungen des aus P. Schriften hervorbrechenden ursprüngl. Lichtes, u. bilden gleichsam die letzten Ringe der grossen Wellenbewegung des apost. Zeitalters. — Ihr kirchl. Gebrauch ist durch das viele Wahre u. Gute, das sie enthalten, hinlängl. gerechtfertigt.“ — Critici librorum ss. examinis necessitas e summo protestantismi principio sponte consequitur. Quo principio quum traditionis ecclesiasticae auctoritas rejiciatur (§ 54), profecto nobismet ipsis repugnaremus, si eidem traditioni in his, quae de N. T. librorum origine refert, coeam fidem haberemus. Ceterum vero tenendum est, quod de Wettius (*Wesen d. christl. Glaubens* p. 360 s.) notat: „Wie auch das Ergebniss der krit. Untersuchung üb. Verf. u. Entstehungszeit einer neutest. Schrift ausfallen möge, immer bleibt ihr der Werth einer Hervorbringung des apost. Zeitalters u. einer Darstellung des Urchristenth. u. der Geschichte desselben; nur dass sie vielleicht der Offenbarung nicht so nahe zu stehen kommt, als nach der gewöhnl. Ansicht. Keine dieser Schriften ist verwerflich oder ihrer Stelle in d. heil. Sammlung unwürdig.“

6) Perierunt quidem Pauli epistolae 1 Cor. 5, 1 et Col. 4, 16 commemoratae, sed numquam in canonem receptae fuerunt.

- plinae theologicae hostem se praestitit Ebrard: *Wissenschaftl. Kritik d. ev. Gesch. Frankf. a. M.* 1842. — Mysticum supranaturalismum tuetur J. P. Lange: *Das Leb. Jesu.* 3 Bde. *Heidelb.* 1844. 46. — Varias rationalismi formas sequuntur: Hase: *Leb. Jesu.* *Leipz.* (1829) 1840. 3 A. — Weisse: *Die evang. Gesch. kritisch u. philos. bearbeitet.* *Leipz.* 1838. 2 Bde. — Gfrörer: *Gesch. d. Urchristenth.* 3 Thle in 5 Bden. *Stuttg.* 1838. — Ammon: *Gesch. d. Leb. Jesu.* 2 Bde. *Leipz.* 1842 — 44.
- Lardner: *The credibility of the gospel history.* *Lond.* 1740 — 55. *Aus d. Engl. übers. v. Bruhn.* 2 Thle in 5 Bden. *Leipz. u. Berl.* 1750. 51. — Kleuker: *Ausführl. Untersuch. der Gründe für die Aechth. u. Glaubwürdigkeit d. schriftl. Urkunden d. Christenth.* 5 Bde. *Leipz. u. Hamb.* 1793 — 1800. J. A. G. Meyer: *Versuch etner Vertheid. u. Erläut. d. Gesch. Jesu u. d. Apost. allein aus grtech. u. röm. Profanscribenten.* *Hannov.* 1805. — Tholuck: *Glaubw. d. ev. Gesch., zugleich etne Kritik des L. Jesu v. Strauss.* *Hamb.* (1837) 1838. — C. L. W. Grimm: *Glbw. d. ev. Gesch., mit Bezug auf Strauss u. Br. Bauer u. die durch Dieselben angeregten Streitigkeiten.* *Jen.* 1845. — Praeterea huc referendi sunt libri apologetici p. 70, not. 2 notati.

Quum J. Chr. *vita*, pietatis exemplar omni ex parte perfectum exhibens, cum ipsa religione ab eo tradita et condita indissolubili nexu cohaereat, nostraeque ipsorum fidei et pietati nutrimenta praebeat uberrima (§ 50): in theologia dogmatica summi momenti est quaestio de *fide* (ἀξιοπιστία) commentariorum, in quibus illa *vita* narratur. Quam fidem plenissimum esse, praecuntibus Socinianis et Arminianis, recentiores theologi plerumque ita probare student, ut evangelistas vera dicere potuisse, voluisse ac debuisse doceant. Fuisse enim eos aut ipsos vitae Christi testes et spectatores doctrinaeque ab eo traditae auditores, Matthaeum et Joannem, aut testium comites et socios, Marcum et Lucam. Neque eos facultate ad res animis percipiendas memoriisque imprimendas necessaria destitutos fuisse. Prodere eos singulare integritatis et probitatis studium, quo ne vituperia quidem, quae a Christo experti sint, neque ea reticeant, quae rei christianae adversariis ansam obtrectionis et persecutionis praebere potuerint. Denique res narratas ubique locorum tam cognitae fuisse, ut, si a veritatis lege recedere voluissent, fraudis statim convicti essent. At vero haec argumenta ex longe aliis de evangeliorum origine, primigenia forma, indole et mutua necessitudine sententiis repetita sunt, quam quae cum recentioribus ac subtilioribus harum rerum disquisitionibus conciliari possint. Christianae pietati liberalius conformatae neque in sacri codicis litera mordicus tenenda occupatae prorsus sufficit *relativa* evangeliorum *fides*, h. e. *ea eorum indoles, qua ex iis historici et philosophici examinis auxilio primaria et inprimis ad fidem vitamque christianam excitandam et sustentandam necessaria vitae do-*

*ctrinaeque J. Chr. capita cognosci possunt*¹⁾). Quae fides probatur primum ex harmonia; qua personarum in scenam evangelicam prodeuntium, inprimis Jesu Christi ipsius, imagines ita sibi constant, ut nullo pacto ex evangelistarum, ad ejusmodi fictionis artificium prorsus invalidorum, arbitrio repeti possint. Deinde etiamsi e N. T. scriptis nulla alia relinquerentur, quorum authenticia prorsus certa esset, nisi epistolae Pauli ad Corinthios, Galatas et Romanos datae et apocalypsis, quorum tantummodo scriptorum Baurus et ejus asseclae originem vere apostolicam concedunt, tamen in his ipsis historiae evangelicae fundamenta, quae et ipsa salutis christianae fundamenta sunt, vera et indubitata ponuntur, h. e. Jesum exstitisse Messiam, regnum Dei a prophetis promissum conditurum, tenerrimo et intimo Dei hominumque amore inflammatum, ad illud consilium exsequendum vitae aerumnas lubenter et fortiter sustinuisse neque crucis supplicium reformidasse, ita summum erga Deum obediëntiae exemplum edidisse, baptismi et coenae sacrae sacramenta instituisse, denique e sepulcro vivum rediisse et mentis suae vi coetum Deo dicatum condidisse. Denique quemadmodum omnes insigniores in rebus humanis mutationes hominibus eminentiore ingenio praeditis originem debent, ita novus ille et prorsus singularis ac saluberrimus rerum ordo, rei christianae vi conditus, omnem intellectum excederet, nisi auctorem haberet fere talem, qualis Jesus in evangeliiis describitur. Quae evangeliorum fides imminuitur aut labefactatur neque

1) Luther Opp. VII, p. 1730: „Wenn wir den rechten Verstand der Schrift u. die rechten Artikel unseres Glaubens haben, dass J. Chr., Gottes Sohn, für uns gestorben u. gelitten habe, so hat es nicht grossen Mangel, ob wir gleich auf Alles, was sonst gefragt wird, nicht antworten können. Die Evangelisten halten nicht einerlei Ordnung, was einer vornem setzet, das setzet der andere bisweilen hinten.“ De Wette: Wesen des christl. Glaubens p. 35: „Der Gegenstand des geschichtl. Christenglaubens ist nicht die vollständige evang. Geschichte oder was man heutzutage Leben Jesu nennt, sondern beschränkt sich auf jene Thatsachen des Heils, durch welche die göttl. Gnade bethätigt, die Erlösung vollbracht, das Reich Gottes gestiftet, durch welche mit Einem Worte alles Das, wornach die frommen Gemüther der Vorzeit sich gesehnt haben, wornach noch jetzt jedes heilsbedürftige Herz sich sehnt, erfüllt u. die höchste Wahrheit verwirklicht worden ist. Diese Erfüllung u. Verwirklichung hängt aber gar nicht von diesem oder jenem einzelnen Umstande im Leben Jesu ab, z. B. nicht davon, wie viele Jahre er gelehrt u. ob er bloss in Galiläa, oder auch in Judäa aufgetreten sey, noch weniger von einer schulgerechten pragmatisch-verknüpften Auffassung des L. J., sondern davon, dass er wirklich gelebt, das Reich Gottes zur Aufgabe seines Lebens gemacht u. dafür den Liebes- u. Opfertod gelitten habe, genug von eben den Thatsachen, die von jeher die Hauptsumme der Heilskunde ausgemacht haben.“

narratorum haud rarâ in rebus ad externam Christi partem spectantibus discrepantiâ ac negligentia, neque traditionalibus et mythicis, quibus vita Christi passim illustratur, elementis, quae potius excellentiam Christi prorsus singularem eximie declarant, si quidem vulgaris homo nullum mythicò ornatui locum praeberet²⁾. Neque discrepantiâ, quam inter synopticam et joanneam Christi imaginem intercedere, cordatis-simus quisque theologus facile concedit, talis ac tantâ est, ut evangeliorum fidem tollat. Excellentiores enim homines tot virtutibus praediti sunt, ut earum omnium imagines unus observator in animum recipere nequeat, sed tantum singuli in singulis observandis animum defigere possint. Ita tres priores evangelistae inprimis externum et popularem Christi

2) Straussius plerasque narrationes evangelicas ad mythos revocare studuit, quorum originem quaerendam esse docuit tum in eximia vi, quam majestas et excellentia Christi prorsus singularis in sectatorum animos exercuisset, tum in V. T. vaticiniis et posteriorum Judaeorum messianis opinionibus, quas primaevi Christiani ad Jesum temere transulissent. Argumenta, quibus hanc sententiam firmare tentavit, repetit primum ex evangeliorum discrepantiâ et narrationum negligentia, deinde e similitudine, quae iis cum V. T. traditionibus et mythis intercederet, denique ex eventorum evang. miraculosa indole. At vero e Straussii criticis disputationibus, plerumque argutioribus quam verioribus, Jesus vix quidquam a vulgari Judaeorum doctore differebat, nec quidquam relinquatur, quod prodât talem mentis et efficaciae majestatem, qualis requirebatur, ut Jesus persuasionem de messiana sua dignitate in animis excitaret. Deinde inter Judaeos illius aevi accuratam illam et expressam Messiae imaginem, quam Straussius ponit, jam exstitisse, probari nequit; Jesus autem ex evangeliorum relatione in plerisque prorsus alium se exhibuit, quam messiana exspectatio flagitabat. Tum vero (paucissimis exceptis narrationibus) evangelistae et apostoli non ex vaticiniis V. T. fingeant narrationes de iis, quae Jesus egisset et expertus esset, sed contrariam viam ingredientibus V. T. loca contra historicum eorum sensum tanquam vaticinia ad J. Chr. facta et facta vere historica accommodaverunt (§ 44). Quod autem ad evangelistarum in narrando negligentiam attinet, tenendum est, fuisse eos simplices et populares homines, historicae artis imperitos, qui didacticum et paedeuticum finem persequerentur ideoque de externis rerum momentis parum solliciti, potissimum ea narrarent, quae religiosam et moralem in animos vim haberent. Ex quo eorum ingenio pariter atque e traditionis ore propagatae, quam synoptici evangg. magna ex parte sequebantur, indole facillime intelligitur frequentissima eorum discrepantiâ, ex qua qui argumentum fictum esse colligit, summae is audaciae culpam sustinet. Denique ut praetermittamus, non tantam inter V. T. et evangeliorum narrationes similitudinem intercedere, quantum Straussius demonstrare conatur, ne profana quidem historia iudicabitur exemplis caret, quae docent, diversis temporibus accidisse sibi simillima. De miraculorum autem narrationibus jam § 40 s. disputavimus. — Multo minus Br. Baueri ratio ferri potest, qui plerumque intolerabili allegoricae interpretationis lusu probare studuit, evangelicas narrationes ab eorum auctoribus ad notiones in primaevo Christianorum coetu recens ortas, symbolice adumbrandas artificiose et consilio effictas esse.

habitum describunt, Joannes vero interiorem et idealem ejus naturam subtilius indagavit eamque ex τοῦ λόγου notione illustravit, etsi ita haud raro, praecipue in sermonibus referendis, illi accideret, ut talem Christi imaginem exhiberet, qualis post complura decennia in animo suo reluceret. Synoptica autem et joannea Christi imagines universe spectatae se invicem illustrant ac determinant, et quemadmodum joannea Christi effata interdum practicam et popularem indolem, qualis apud synopticos evangelistas cernitur, referunt (7, 17. 13, 12 ss. 34 ss. 14, 21. 15, 7 ss.): ita apud hos oratio Christi interdum altiore joanneam mentem spirat (Matth. 11, 27 ss. 18, 20. 28, 20. Luc. 24, 26. 49).

§ 61. De V. T. canone.

Semler: *Abhandlungen von freter Untersuchung des Kanon.* 4 Bde Halle 1771—75; 1 Thl. 2. Aufl. 1776. — (Corrodi:) *Versuch etn. Beleucht. d. Gesch. d. jüd. u. christl. Bibelkanons.* 2 Bde. Hal. 1792.

Canon ¹⁾ in ecclesia appellatur complexio librorum divinitus inspiratorum ideoque fidei vitaeque normam continentium publice sancita. Canonicam auctoritatem libri V. T. jam inter Judaeos obtinuerunt. Quod de pentateucho certissimum est (2 Reg. 22), ita etiam alia scriptorum, imprimis prophetorum ac psalmodum, corpuscula jam ante exilium extitisse videntur. Sed canonis proprie dicti fundamenta ab Esra demum et Nehemia sec. V ante Chr. jacta esse videntur (Esr. 7, 6. 10. 2 Macc. 2, 13) ²⁾. Neque ante sec. II ante Chr. canon absolutus esse potest, quia Danielis librum non ante Antiochi Epiphanis tempora conscriptum continet. Quum in prologo libri Siracidae tria librorum veteris test. corpuscula distinguantur, ὁ νόμος, οἱ προφῆται καὶ τὰ ἄλλα πατρια βιβλία: jam tunc eandem, quae ad nos pervenit, canonis formam fuisse, jure concluditur, cf. Luc. 24, 44. ³⁾

1) *Κανὼν* significat 1) quamvis regulam s. normam sensu physico et ethico intellectam; 2) apud antiquiores patres normam credendorum (καὶ τῆς πίστεως, u. τῆς ἀληθείας); 3) ad libros transferebatur, qui hanc normam continebant, quo sensu vox primum apud Chrysostomum legitur, minime vero, quod plerumque docetur, apud Origenem. Cf. Redepenning: *Origenes* I, p. 239. — Henr. Planck: *De significatione canonis in ecclesia antiqua.* Gott. 1820. rec. in *Comment. theol.* edd. Rosenmüller, Fuldner et Maurer I, p. 209 ss.

2) Ex fabula rabbinica canon V. T. a magna synagoga (כְּנֶסֶת הַגָּדוֹל), Esra praeside, constitutus est.

3) Quo loco ὁ νόμος, οἱ προφῆται et οἱ ψαλμοί ita distinguuntur, ut ψαλμῶν nomine hagiographa a prima et potiore parte significari videantur.

Matth. 23, 35. coll. Luc. 11, 51 ⁴⁾). Canonicis libris *apocryphi* ⁵⁾ opponerantur. Una cum V. T. alexandrina translatione appendix librorum graece scriptorum ad Christianos translata est, de cuius auctoritate ecclesiastica patres priorum quinque seculorum valde dissentiebant ⁶⁾. Canonica eorum auctoritas in latina ecclesia primum a synodis hipponensi (a. 393) et carthaginiensi (a. 397), deinde Innocentii I, pontificis romani, decreto (a. 405), denique a concilio tridentino ⁷⁾ solenniter sancita est. Sed recentiores pontificii theologi eos *deuterocanonicorum* nomine a ceteris tanquam protocanonicis distinguere solent. Ecclesia graeca, quum primum concilii laodicensi (intra a. 360 — 64) decretum, quo scripta apocrypha rejecta sunt ⁸⁾, secuta erat, a sec. XVI de eorum auctoritate dissentire coepit, quo tempore Metrophanes Critopulus, Berrhoeensis, a sua ecclesia eos reprobrari affirmavit, Parthenius autem, patriarcha constantinop., a. 1642 in scripto synodali canonicam vim iis tribuit, usque dum a synodo hierosolymitana a. 1672 canonicis aequiparata

4) Quibus locis Christus, ut probaret, sacram Judaeorum historiam ab initio usque ad finem caedibus innocentium inquinatam esse, exempla affert e Genesi et atero Chronicorum libro, s. ex primo et ultimo canonis scripto.

5) *Apocryphi* libri, proprie *occulti*, *reconditi*, dicebantur primum qui mysteria et res arcanas tractabant, ut apocalypsis, deinde qui recondabantur, secreto asservabantur. 2) Cujusmodi occultorum librorum possessionem Gnostici jactabant, e quibus subtiliora sua praecepta hausisse simulabant, unde nomini apocryphorum notio *haereticorum* librorum subjecta est. 3) Quum haeretici libri plerumque apostolorum aliorumque sanctorum hominum nominibus suppositi essent, nomen etiam *spurious*, *supposititios* libros significabat; hinc tandem 4) ad omnes libros translatus est, qui virtutibus ad canonicam dignitatem obtinendam necessariis carebant, ut Barnabae epistola. Ita factum est, ut nomen *apocryphorum* V. T., primum de iis tantum scriptis, quae apud nos *pseudepigrapha* appellantur, velut Henochi libro, testamentis XII patriarcharum, usitatum, tandem appendici interpretationis alexandrinae imponeretur, cuius appendicis scripta antehac, quum a canonicis accuratius distingui coepissent, ac tamen in ecclesia lectu utilia haberentur, *βιβλία ἀναγινωσκόμενα*, *libri ecclesiastici* vocabantur. Cf. Gieseler: *Was heisst apokryphisch?* in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Krit.* 1829. 1. H. p. 141 ss. et quae inde excerptis Guericke: *Einkl. ins N. T.* p. 24 ss.

6) Cf. de Wette: *Etnlett. ins A. T.* p. 43 ss. 3 Aufl.

7) Sess. IV, decr. 1: „Si quis libros ipsos integros cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia catholica legi consueverunt, et in vetere *vulgata latina editione* habentur [igitur etiam apocryphos] pro sacris et canonicis non suscepit, anathema sit.“

8) In concilii canone 59 librorum non canonicorum lectio ecclesiastica interdictur, deinde can. 60 nomina canonicorum recensentur, *omissis* apocryphis et apocalypsi. Quantumvis de canonis 60 authenticitate dubitatum sit, tamen sine dubio documentum est longe antiquissimum.

sunt. — Inter Lutheranos, etsi librorum symbolicorum auctores nihil hac de re sanxissent neque nisi e canonicis libris dogmatica argumenta plerumque ⁹⁾ petiissent, Lutheri de apocryphis iudicium, translationi biblicorum patriae praemis- sum, invaluit, quo ea scripturis ss. non quidem aequiparanda, sed lectu utilia declaravit. — In nonnullis *reformatae* eccle- siae symbolis ¹⁰⁾ eorum auctoritas diserte rejicitur.

§ 62. De N. T. canone.

Ch. Fr. Weber: *Beitr. z. Gesch. d. neutest. Kanons*. Tüb. 1791. — Credner: *Beitr. z. Einleit. in d. bibl. Schriften*. (Halle 1832). p. 1 — 91. — Jachmann: *Entsteh. d. n. t. Kanon*, in Illgen: *Zeitschr. f. d. hist. Theol.* 1842. 2 H. p. 3 — 40. — H. Thiersch: *Versuch z. Herstellung d. hist. Standpunctes f. d. Kritik der n. t. Schriften*. Erl. 1845. Kap. 6: *Ueb. d. Gesch. d. Kanon*. — Schweg- ler: *Das nachapost. Zeitalter*. 1 Bd. (Tüb. 1846), p. 43 ss. —

Res christiana, cujus praecones non litterae, sed mentis imperium intenderunt (p. 105), ab initio sola viva voce prae- dicabatur. Neque apostoli epistolas nisi eum in finem scri- pserunt, ut confirmarent et augerent, quae praesentes do- cuissent atque condidissent. Solus rei christianae cum V. T. nexus tulit, ut ejus usus dogmaticus inter Christianos reti- neretur. *Scriptorum* de vita J. Ch. commentariorum deside- rium non ante sextum sec. I decennium exstitisse videtur. Neque ita traditionis oralis vox statim obmutuit, sed totum primum seculum et magnam sec. II partem personuit. Quum vero sec. II vehementiores controversiae ecclesiam turbarent et controversae familiae ad librorum auctoritatem provoca- rent, quorum apostolicam originem vel bona fide vel simulate assererent: ecclesiae catholicae nulla ex hoc rerum discrimine via patebat, nisi ut ad scripta vere apostolica recurreret. In quorum scriptorum origine apostolica judicanda et cogno- scenda normam secuta est non solum eorum cum doctrina publice recepta congruentiam, sed etiam historica coetuum, imprimis ab apostolis conditorum, testimonia et consensum. Ita factum est, ut sine publica deliberatione, urgente sola rerum necessitate ac difficultate, sub sec. II finem quatuor evangelia, acta apostolorum, tredecim Pauli epistolae, prior

9) Solis locis Apol. Conf. p. 117 et 224 Melancthon loca Tob. 4, 11 et 2 Macc. 15, 11 excitavit, scilicet consutationis pontificiae argumen- tatione eo adductus.

10) In Conf. gall. 3. angl. 6. belg. 4. Purit. 1, 2 singuli libri cano- nici enumerantur; apocryphi diserte rejiciuntur in Conf. helv. II, 1. belg. 6. gall. 4. Decl. thorun. p. 670 s. Purit. 1, 3. coll. scot. 18 (p. 350), et si te- tionis eorum utilitas concedatur: Conf. gall. 4. helv. II, 1. belg. 6. Decl. thor. p. 671.

Petri, prima Joannis et apocalypsis communem fere plausum ferrent sensimque in unum corpus coalescerent. Sed sec. IV demum, quum causa in conciliis deliberari coepisset, canon N. T. prorsus absolutus est, ita quidem, ut concilium laodicensem praeter apocalypsin omnes libros, qui etiam nunc N. T. volumine comprehenduntur, reciperet, africana concilia (§ 61) etiam apocalypsin adderent. Quorum conciliorum auctoritatem etiam Protestantes secuti sunt, etsi Lutherus internis potissimum argumentis ductus de nonnullorum librorum canonica auctoritate liberius judicasset ac veluti suum canonem in recepto canone constituisset (§ 70). Inter posteriores Lutheri asseclas Chemnitius et Aegid. Hunnius († 1603) *ἀπὸ κρυπτοῦ* Eusebii nomine *apocryphorum* N. T. a ceteris distinxerunt; alii, inprimis Gerhardus et Quenstedtius, hos libros *deuterocanonicos* appellarunt. Quum autem eorum apostolicam quidem originem, minime vero eorum inspirationem in antiqua ecclesia addubitatum esse putarent, eandem iis ac ceteris N. T. libris dogmaticam auctoritatem vindicaverunt. Sed ipsum hoc tantum non inane inter utrosque libros discrimen a sec. XVII exeunte neglectum est, usque dum a sec. XVIII medio, Semler potissimum auctore, canonis causa liberiori et subtiliori examini subgiebatur (§ 59), atque una cum inspirationis dogmate etiam quae artissime inde nexa est, antiquior canonis notio immutaretur aut prorsus reprobaretur (§ 71). Ceterum graeca ecclesia etiam alexandrinae V. T. translationi, romana vulgatae (§ 61. n. 7), utraque evangelica ecclesia *) soli originali textui canonicam auctoritatem tribuit.

II) De divina scripturae auctoritate a. de inspiratione.

Sonntag: Doctrina inspirationis ejusque ratio et usus popularis. Heidelberg. 1810. — C. L. W. Grimm: *Art. Inspiration*, in Ersch u. Gruber: *Encykl.* II Sect. XIX Bd. p. 37—88. — Rudelbach: *Lehre v. d. Insp. d. heil. Schrift*, in Rudelbach u. Guericke: *Zeitschr. f. die luth. Theol.*, 1840. 1 u. 2 H. 1841. 4 H. 1842. 2 H.

§ 63. Orthodoxa inspirationis notio.

Inspiratio ¹⁾ partim *actus* Dei dicitur, quo per spiritum s. scripturae s. auctor principalis est, ita quidem ut sanctis

*) Cf. Decl. thorua. p. 671. nr. 4. Conf. Purit. I, 8.

1) In antiquitate notio inspirationis multo latius patebat. *Inspiratio* (*efflatus, furor, insaniam, θρασυς, ἐρθρασιασμός, ἐκίπνοια, θεοφόρησις*) dicebatur quaelibet actio animi humani commotio vel intentio, quae a nomine quodam cum in finem effecta credebatur, ut homo sublimiore vi instrueretur vel sublimiore rerum intelligentia, vel amoris aliarumque

scriptoribus supranaturali modo argumentum et verba sup-
peditaret (insp. *realis* et *verbalis*), omnesque errores prae-
caveret, partim *virtus* ipsa, qua libri sacri excellunt, quod
auctores habuerunt tali inspiratione gavisos.

§ 64. Biblica doctrina de spiritu s.

Entwurf einer Darstellung der Begriffe, die mit d. Namen Geist Gottes im N. T. verbunden werden. In Schmidt: *Bibliothek f. Kritik u. Exegese d. N. T.* 1 Bd. 2 St. p. 226 — 266. — Ackermann: *Beiträge zur theol. Würdigung u. Abwägung der Begriffe πνεῦμα, νοῦς u. Geist*, in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud.* u. *Kritik*. 1839. 4 H. — Büchsenhütz: *La doctrine de l'esprit de Dieu selon l'ancien et nouveau testam.* Strasb. 1840. — Chr. Frid. Fritzsche: *De spiritu sancto commentatio dogmatica et exegetica.* Hal. 1840 — 42. 3 Progr. — Knobel: *Prophetismus d. Hebräer, Thl. I*, p. 115 ss.

Nomen *spiritus Dei* ¹⁾ רִיחַ אֱלֹהִים, רִיחַ יְהוָה, πνεῦμα ἁγίου denotat vim et efficaciam Dei ab ejus natura per se spectata distinctam, et quum duplex sit rerum extra Deum positarum ordo, physicus et ethicus, 1) efficaciam Dei in physico rerum ordine conspicuam, vim omnia procreantem et formantem (1 Mos. 1, 2. Ps. 33, 6.), principium et fontem omnis vitae physicae (Ps. 104, 29 s. Job. 27, 3. 33, 4. 34, 14); 2) vim Dei in ethico rerum ordine efficacem, s. illud principium, quo homines eminentioribus ingenii facultatibus instruuntur, in rebus divinis et humanis cognoscendis sustentantur, et ad optima quaeque, justissima, sanctissima et

virtutum sensu imbueretur, ut philosophi, legesatores, vates, poetae, artifices, viri bellicosi etc. Cic. Nat. Deor. II, 66: „Nemo vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit.“ Qua cum notione optime conveniunt, quae in V. T. de spir. divini efficacia docentur. Notionem inspirationis apud profanos scriptores obviam uberius exposuimus fontiumque testimoniis illustravimus apud Ersch u. Gruber l. c. p. 38 ss.

1) Nomen illo tempore ortum videtur esse, quo Hebraei Deum ex analogia hominis sibi fingerent naturam corpore et animo constantem. Nihilominus ad vim et efficaciam Dei significandam aptissimum est, quum רִיחַ propria *flatum, halitum, ventum* denotet, venti autem *substantia* cerni non possit, sed tantum *efficacia* sentiatur, id quod de quavis *mente* ac potissimum de Dei numine valet. Cf. Xenoph. Memorab. IV, 3, 13 s. — Quum *mentis* sit, non solum efficacem se exhibere, sed etiam sui ipsius et rerum extra se positarum conscium esse, phrasis interdum etiam *conscientiam* Dei significat, Jes. 40, 13. Ps. 139, 7. 1 Cor. 2, 11. — Locutio πνεῦμα ἁγίου, h. e. majestatis plenissimum, in libro Sapientiae demum legitur 1, 5, 9, 17. Hebraeam phrasin רִיחַ קָדֶשׁ (Ps. 51, 13. Jes. 63, 10 s.) LXX interpretes ad verba reddiderunt πνεῦμα ἁγιοσύνης, coll. Rom. 1, 4. — Quod hac disputatione tantum ponimus, spiritum s. ex biblicorum notione *vim* esse, neque *personalem* naturam, id § 132 argumentis demonstrabimus.

pulcerrima appetenda et consequenda sacro fervore inflammantur, denique divinae tranquillitatis sensu imbuuntur (1 Mos. 41, 38. 2 Mos. 31, 3 — 6. 35, 30 — 36²), Jes. 11, 2. 63, 10 s. Ps. 51, 13. 143, 10. Nehem. 9, 20. al.). Etsi quilibet Israelitarum hujus beneficii, dummodo se eo dignum praestiterit, particeps fieri possit: praecipue tamen prophetae (§ 43), reipublicae administratores (4 Mos. 11, 17. Judd. 3, 10) ac reges (1 Sam. 16, 13. 1 Reg. 3, 12. 4, 29) eo gaudent. Quemadmodum ex posteriorum Hebraeorum opinione olim totus populus in itinere per deserta facto spiritu divino regebatur (Nehem. 9, 20. Jes. 63, 11), ita messiano tempore denuo omnibus populi sociis idem beneficium concessum iri omnesque propheticae inspirationis et divinarum revelationum participes futuros (Joel 3, 1. 2. Jes. 32, 15. 44, 3. Ezech. 39, 29) nec ejus jacturam unquam esse facturos (Jes. 59, 21) sperabatur. Praeterea ex loco Jes. 11, 2 — 5 perpetua et constans prodiit Israelitarum spes de Messia omnibus sp. s. dotibus praestituro earumque usu exemplar perfecti regis exhibituro.

§ 65. De eadem re.

Quae spes, postremo loco commemorata, ex N. T. relatione eum eventum habuit, ut Jesu Nazareno spiritus divinus sine modo mensuraque (*οὐκ ἐν μέτρῳ*, Jo. 3, 34) obtineret (Jo. 3, 34. Act. 10, 38. coll. Jo. 1, 32 s. Matth. 3, 16 s. et parall.), ad cujus spiritus adjumentum dicta et acta Christi revocantur (Matth. 4, 1. 12, 28. Luc. 4, 18. 11, 20). Ut vero etiam alteri spei messianae satisfaceret (§ 64), coeleste illud principium in servatoris pectore occlusum residere non potuit, sed transmittendum erat ad omnes, qui vivae fidei vinculo Christo se conjungerent (Mtth. 3, 11. Jo. 1, 33). Quapropter Christus hanc mentem divinam suis promisit ut *παράκλητον*¹⁾, qui sui ipsius, ad coelestem patrem sublatis,

2) Quo utroque loco artificis cujusdam peritla a sp. s. repetitur, quemadmodum etiam Graeci fervorem, quo artifices in operibus suis edendis agerentur, divinitus excitatum dixerunt. Cf. Callistrat. Statuae II, p. 146. ed. Jacobs et Welcker: — — καὶ τῶν δημιουργῶν αἱ χεῖρες θειοτέραν πνευμάτων ἐράνοις ληφθεῖσαι, κάτοχα καὶ μετὰ μανίας προφητεύονσι τὰ ποιήματα, h. e. edunt opera sua sicut vates vaticinia divino spiritu instincti.

1) Nomen τοῦ παραλήτον (Jo. 14, 16. 14, 26. 15, 26. 16, 7) in posteriore graecitate (quemadmodum apud recentiores Latinos nomen *advocati*, quo etiam versio *itala* utitur locc. cit.) causidicum s. causae patronum, deinde quemvis adiutorem significat. Eodem nomine Christus ipse vocatur Jo. 14, 16. 1 Jo. 2, 1. — Cf. Knapp: De spiritu sancto et Christo paracletis. Hal. 1790. rec. in ejusdem Scriptis varii argumenti

locum inter eos obtineret, ad cognoscendam veritatem evangelicam eos perduceret, divino robore ad omnes pro regno coelesti calamitates et molestias sustinendas necessario impletet, intimamque ac tenerrimam iis familiaritatem cum Deo patre et Christo magistro ineundam conciliaret (Jo. 14, 17. 26. 15, 26 s. 16, 12 ss. Mtth. 10, 19 s. Luc. 12, 10 s. 21, 12 — 19. 24, 49). Quibus promissionibus eventum respondisse, apostoli et N. T. auctores innumeris locis affirmant (cf. potissimum Act. 2), neque tamen divinam mentem sibi solis vindicant, sed tanquam omnium Christianorum praerogativam describunt (Act. 2, 17 s. 4, 31. 10, 44 ss. 11, 15 ss. 15, 8. 22 ss. Rom. 8, 9. 14. 1 Cor. 3, 16. 6, 19. 1 Thess. 2, 13. 1 Jo. 2, 20. 27 et al. loc.). Spiritus Dei, qualis peculiari modo in Christo efficax fuit atque ab eo ad sectatores ejus transmittitur, πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, s. τοῦ κυρίου s. τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (Gal. 4, 6) appellatur. *Effecta* ejus quod attinet, ab eo repetuntur 1) salutaris veritatis divinae cognitio (1 Jo. 2, 20 s. 4, 6. 27. 1 Cor. 2, 6 — 16. 1 Thess. 4, 9. al.); 2) pietas christiana, amor, morum integritas et cujuslibet virtutis exercendae facultas (Rom. 8, 2 ss. Gal. 5, 22. 1 Cor. 6, 11. 1 Petr. 1, 22. 4, 14); 3) animorum tranquillitas et vitae beatæ post mortem futurae spes laetissima (Rom. 5, 5. 8, 14 — 17. 26 ss. Gal. 4, 6), unde Christianis in eo ipsius vitae futurae primitias (ἀπαρχήν, Rom. 8, 23, s. δυνάμεις τοῦ μέλλοντος αἰῶνος Hebr. 6, 5) et veluti pignus (ἀρραβῶνα, 2 Cor. 1, 22. 5, 5. Eph. 1, 14) concessa esse jure docetur. Praeterea quum novo et vegeto vitae principio, in Christi mente et vi suppeditato, occultae in hominibus christianis vires excitarentur, aut excitatae augerentur et ad usum pro christianae reipublicae salutis accommodarentur: facile intelligitur, quo jure N. T. scriptores, inprimis Paulus apost., eximias facultates, quibus singuli inter primaevos Christianos excelluerunt coetuique profuerunt, tanquam χαρίσματα, h. e. gratiae divinae dona per spiritum s. collata, pio gratoque animo agnoscenda esse doceant (1 Cor. c. 12 — 14. Rom. 12, 6 ss. Eph. 4, 11 ss. 1 Petr. 2, 10) ²⁾. — Denique spiritus s. vinculum est, quo omnes Christiani ad unum coetum ita consociantur, ut vivi corporis, cujus caput Christus, singuli socii autem membra sint (Rom. 12, 4. 1 Cor. 12, 12 ss. Eph. 1, 23. 4, 16 s. al.),

p. 125 ss. — Alb. Jahn: Diss. theologica, qua disputatur, ad quosnam pertineat promissio spiritus s. secundum N. T. doctrinam. Inest disquisitione de *paraclete*. Bas. 1841. (Auctor censet, παρακλητον esse re-creatorem).

2) Dav. Schulz: *Die Geistesgaben der ersten Christen*. Bresl. 1836. Neander: *Pflanzung u. Leitung d. christl. Kirche durch d. Apostel*. I Bd. p. 180 ss. 3 Aufl.

aut aedificii vel templi (Eph. 2, 21. 1 Petr. 2, 5 al.) imaginem exhibeant. — Ceterum soli Christo spiritus s. sine modo mensuraque concessus fuit (Jo. 3, 34); sectatoribus ejus majores minoresve ἐκ τοῦ πνεύματος (1 Jo. 4, 13) particulae (μερίσμοι Hebr. 2, 4) obtingunt, unde adjumenti ab eo suppeditati varii gradus sunt (1 Cor. 12, 4 usque ad fin.), ita tamen, ut tum in singulis tum in toto coetu in dies majora capere possit incrementa (1 Cor. 3, 1 — 13. Eph. 1, 13. 17. 4, 13 — 15).

§ 66. De eadem re.

In spiritu s. auctores N. T. *supranaturale* principium vidisse, non solum ex universo eorum ingenio ac sentiendi modo, sed etiam inde dilucide patet, quod Paulus in Christianis eandem vim divinam efficacem esse docet, quae Jesum e mortuis resuscitaverit (Eph. 1, 19 s. 2, 5. Coloss. 2, 12. Rom. 8, 11), tum ex iis locis, quibus animus humanus et spiritus s. ita sibi opponuntur, ut quod ille efficere nequeat, id hujus auxilio facile perfici dicatur (1 Cor. 2, 10 s. 16. Rom. 8, 2 ss. coll. 7, 15). Sed si rem accuratius perpendaris, N. T. spiritus s. nihil differt ab ethica vi et mente, quae in Christo efficax fuit¹⁾, ab eo animis sectatorum instillata et ab his ad ecclesiam transmissa est, in qua perpetuo salutarem efficaciam exserit tanquam principium verae rerum divinarum cognitionis sacrique pro vero, honesto et pulcro fervoris. Quum vero Christus arctiore quam ceteri homines cum Deo cognatione metaphysica conjunctus sit neque nisi in hac cognatione altissimae illius sancti principii radices quaerendae sint: rationali quoque theologo *spiritus sancti s. divini* nomen approbandum pieque tenendum est. Neque vero apostolos subitam et magicam sp. s. in animos efficaciam statuuisse, ex eorum effatis apparet, quibus lectores suos hortantur, ut ipsi sp. s. dona appetant (1 Cor. 12, 31. 14, 1. 39. coll. Rom. 12, 11. 2 Tim. 1, 6), aut contumaciam salutari spiritus s. efficaciae oppositam vituperant (Eph. 4, 30. Act. 7; 51)²⁾. Praeterea spiritus s. auxilium ex ethica ho-

1) Hinc etiam fit, ut promissiones Christi de spiritu s. suis concedendo cum iis alternent, in quibus se ipsum in eorum animos rediturum in hisque habitaculum fixurum esse dicit: Jo. 14, 3. 18 ss. 28. 16, 16. 19. 22. Matth. 18, 20. 28, 20. Luc. 21, 15; et ut apostoli affirmant, in ipsorum animis Christum vivere ac vitae antehac ab ipsis actae locum obtinere nunc vitam Christi (Gal. 2, 20. coll. Rom. 8, 10).

2) Si magica fuisset sp. s. efficacia, quae nullum hominum libertati locum relinqueret, non intelligeretur, quomodo tantas ea in coetu corinthiaco turbas ac de gratiae donis discordias movere posset, quum Deus non

minum dignitate (Jo. 14, 17) atque ex evangelii auditione fideque in eo reponenda (Gal. 3, 2. 5. Act. 10, 44 ss.) pendet. Neque apostolos metaphysica subtilitate inter naturalem et supranaturalem Dei efficaciam distinxisse, ex eo patet, quod etiam natales omnium hominum dotes inter τὰ χρισμὰτα referant (1 Cor. 7, 7).

§ 67. *Hebraeorum et Judaeorum de V. T. inspiratione notiones.*

Quotiescunque autem prophetae alique hebraeae antiquitatis sancti viri spiritu sancto ipsis concessio gloriuntur, nusquam tamen exstant vestigia, quae doceant, singulare eos hujus spiritus auxilium in *scriptionis* negotio sibi vindicasse. Perperam enim veteres Protestantes sententiam de verbali V. T. inspiratione in locis 2 Mos. 4, 12. 2 Sam. 23, 2. Jer. 1, 9 repperunt, in quibus de *orali* divinarum revelationum praedicatione sermo est. Opinio de *scriptorum* inspiratione vix ac ne vix quidem prius exstitit, quam temporum necessitas desiderium *sacrorum* librorum excitasset eorumque collectioni ansam dedisset. Quum enim post Maleachiae obitum viva prophetarum vox obmutuisset, theocratiae autem notio instrumenta flagitaret, per quae, quid Deus vellet, innotesceret: quid rei convenientius erat, quam ut Israelitae, quum viva organa deessent, ad relicta prophetarum *scripta* confugerent, in iisque divina oracula de praesenti et futuro tempore edita cernerent, mox etiam, ut oraculorum numerum augerent, inspirationem ad alios piorum hominum libros referrent? — Argutissimam ac spinosissimam inspirationis theoriam, *platonicae* ¹⁾ simillimam, Philo, Judaeorum, qui Alexandriae religionem patriam ad graecae philosophiae praecepta conformabant, princeps, in medium protulit. E cujus sententia conscientia humana ejus, qui inspiratione gaudet, prorsus exstinguitur ejusque locum mens divina ita occupat,

sit ἀκατάστατος θεός (1 Cor. 14, 33), aut cur Paulo tanto labore ac studio opus esset ad efformandam in coetibus fidem et vitam christianam (Gal. 4, 19).

1) In graeca antiquitate duplex inspirationis notio se nobis offert, una simplex et popularis, qua simplici et pio sensu quaelibet acrior animorum commotio et inflammatio ab instinctu divino repetebatur, ratione et lege, qua id fieret, non subtilius indagata; 2) *dogmatica*, qua totalis inspirati hominis per numen divinum occupatio atque ea humanae conscientiae extinctio doceretur, qua inspirati eorum, quae loquerentur, ne ipsi quidem conscii essent. Quae subtilior notio a philosophis, imprimis Platone, tenebatur et oraculorum instituto suberat. Cf. quae disputavimus in Ersch u. Gruber *Encykl.* 1. c. p. 40 ss.

ut propheta nihil proprii, sed aliena loquatur, nihilque humani nisi lingua in eo efficax sit, quae a sp. s. moveatur. E Philonis judicio inspiratio prophetica, nequiquam sacrarum librorum canonici adstricta, cuilibet contingere potest, qui animum a terrestribus rebus abduxerit dignumque reddiderit, quocum Dei spiritus immediatum ineat commercium. Theoriae Philone propositae severitas etiam e fabula, ab eo relata et pro vera habita, de miraculosa interpretationis alexandrinae V. T. origine elucet. — Eadem fere notionis severitas comparat in posteriorum Judaeorum fabula de prodigiosa librorum ss. perditorum restitutione per Esdram facta, itemque apud Josephum et Rabbinos²⁾. Populares contra Judaei palaestinienses, Christo et apostolis aequales, V. T. inspirationem simpliciter professi esse neque ejus modum subtilius definivisse videntur.

§ 68. N. T. notiones de S. S. inspiratione.

N. T. scriptores notiones Judaeorum palaestinensium de V. T. inspiratione secuti sunt (2 Tim. 3, 16.¹⁾ Act. 1, 16, 28, 25). Uno tantum loco, 2 Petr. 1, 20 s., sententia obvenit Platonice et Judaeis alexandrinis probata, qua ad vaticinia recte interpretanda eadem inspiratione, cui vaticinia originem debeant, opus esse dicitur²⁾. Num vero etiam epistolae ad Hebraeos datae judaeo-alexandrinus scriptor severissimam et argutissimam popularium suorum notionem (§ 67) tenuerit, id e formulis, quibus V. T. allegat (3, 7, 10, 15), iisdem fere, quibus Philo utitur, necessario non consequitur. Tametsi vero N. T. scriptores persuasionem de

2) Inspirationis notio sibi constans necessario involvit opinionem de argumento in libris ss. proposito cujuslibet erroris experte atque de omni veritate his libris conclusa. Jam vero quum hi libri ejus qua editi essent aetatis ingenium referrent neque posterioris temporis necessitatibus omni ex parte responderent: hic dissensus sola *allegorica interpretatione* tolli poterat, cujus artificis argumentum librorum ss. cum posteriorum hominum in multis aliter sentientium cultura conciliaretur. Ita hujus interpretationis usu palaestinienses Judaei recentiores suas de Messia et rebus messianis notiones, alexandrini philosophica sua placita a Graecis accepta sacro textui intulerunt.

1) Prorsus perinde est, utrum θεόπνευστος secundum analogiam verborum ἀνευστος, ἐνευστος, πνεύματι ενεστος active sumamus: Deum spirans, an passive: a Deo inspirata, ut ἐμπνευστος. Nam si Deum spirat scriptura s., ex inspirationis notione causa in eo quaerenda est, quod ab eo inspirata est.

2) Cf. Knapp: Comm. in 2 Petr. 1, 19—21. Hal. 1785, rec. in ejusdem Scriptis varii argumenti, p. 1 ss. — Baumg.-Crusius: Meletem. in Hebr. 6, 1 s. et 2 Petr. 1, 19 ss. in ej. Opuscul. p. 142 ss.

V. T. inspiratione constanter teneant: tamen eos ad suas quoque ipsorum scriptiones illam retulisse, vix probabile est, quum eas consignarent, prouti occasio et hominum ipsorum curae commissorum desiderium flagitaret, minime vero eum in finem, ut partes ad novam librorum ss. collectionem, usui ecclesiastico futurorum seculorum destinatae, conferrent, quod consilium eo minus iis propositum esse poterat, quo fervidiore spe Jesum e coelis adspectabili modo propediem reditum exspectarent. Neque in scribendo tum temporis summum pondus ponebatur, sed in eo, quod quisque pro re christiana ageret et sustineret, quae res non *litterae*, sed *mentis* fundamento superstruenda erat (§ 52), quam ob causam in charismatum indicibus (§ 65) τὸ χάρισμα τῆς γραφῆς frustra quaeritur. Praeterea si Lucas inspirationis sibi factae conscius fuisset, profecto pro prooemii evangelio praemissi fine eam inter fontes suos tanquam certissimum omittere non potuisset. Neque Joannes, narrationi suae apud lectores suos fidem facturum, ad inspirationem sibi factam, sed ad experientiae suae certitudinem provocat, c. 19, 35. — Veteres ecclesiae evangelicae doctores frustra e locis Matth. 10, 19 s. 1 Cor. 2, 13. 2 Tim. 3, 16 pro verbali S. S. inspiratione petierunt argumenta ³⁾).

§ 69. Historia dogmatis.

Cum N. T. scriptoribus prorsus consentientes patres apostolici et antiquissimi doctores ecclesiastici solius veteris, non vero novi test. inspirationem docuerunt ¹⁾). Solam

³⁾ Ut mittamus, loco Matth. 10, 19 s. non de scribendis libris, sed de causa christiana coram iudicibus defendenda sermonem esse, ibi τὴν sive quidem pertinet ad *argumentum*, πῶς ad *formam* [loco parallelo Luc. 21, 15 respondent σῶμα (πῶς) καὶ σῶπλαν (τὴν)], verum non ad singula verba, sed ad dispositionem, habitum et colorem orationis. Idem fere valet de loco 1 Cor. 2, 13. — Etiam si 2 Tim. 3, 16 verba πᾶσα γραφή cum veteribus theologis reddideris „*tota scriptura*“, neque cum recentioribus „*quaevis scriptura*“, si quidem in posteriore graecitate articulus nonnumquam omittitur, ubi πᾶς totus est (cf. Winer *Gramm.* p. 131): tamen ibi de solo *veteris* test. sermo est; deinde illud πᾶς, ut ex iis, quae de usu scripturae adduntur, satis patet, aperte ad *argumentum*, non ad singula verba spectat. — Loco 2 Petr. 3, 16 sane paulinae epistolae ταῖς γραφαῖς adnumerantur ideoque pro inspiratis habentur; sed hic ipse locus inter argumenta referendus est, quibus alteram Petri epistolam spuriam nec ante sec. II med. compositam esse docetur. Idem de loco 1 Tim. 5, 18 valet, si quidem ibi verba ἅξιος ὁ ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ e Luca 10, 7 desumpta ac praecedenti formulae λέγει γὰρ ἡ γραφή subsumenda sunt.

¹⁾ Id inde potissimum patet, quod in solis V. T. locis excitandis formulis utuntur velut his: λέγει πνεῦμα ἁγίον, ἡ γραφή λέγει κ. τ. ε.,

apocalypsin, utpote propheticum librum, Justinus Martyr inspiratis scriptis accensuit. N. T. librorum inspirationem primus diserte docuit Theophilus Antiochenus († 189). Ab hoc autem inde tempore contra Gnosticos, qui V. T. rejiciebant, utrique testamento una eademque divina inspiratio vindicabatur. Inspirationis a patribus assertae *indolem* quod attinet, variant apud eos liberaliores et supersticiosae notionēs, nec ullus eorum peculiarem de ea re theoriam effinxit. Ita nonnulli eorum judaicas fabulas de alexandrinae V. T. interpretationis origine (Just. M., Clem. Alex.) ac deperditorum scriptorum ss. restitutione per Esdram facta (Tertull., Clem., Theodoret.) bona fide repetunt, aut verborum et syllabarum inspirationem asserunt (Clem. Al., Iren.), aut inspirationis modum platonicis imaginibus describunt (Justin., Athenag.²). Origenes autem divinas et humanas, s. inspiratas et non inspiratas bibliorum partes distinguit; Augustinus, etsi in S. S. spiritus s. stilum admiraretur in eaque Dei opus cujuslibet erroris expers agnosceret, humanam tamen ejus formam non negavit, narrationumque evangelicarum diversitates inde repetiit, quod eorum auctores scripsissent, prouti quisque meminisset aut ei cordi fuisset vel brevius vel prolixius. Multae tamen, inprimis homiletarum grandiloquae S. S. laudes non ad vivum rescandae, sed e summo reverentiae sensu explicandae sunt, quo patres, qui S. S. saluberrimum usum cognovissent, abrepti essent³). Ceterum inde a Montanistarum tempore, qui in prophetia jactanda ad Platonis et Philonis severitatem reversi essent, orthodoxi ecclesiae theologi humanae inspi-

Christi autem et apostolorum effata eodem modo afferre solent, quo Paulus apost. Act. 20, 35. Ita Clem. Rom. 1 Cor. 13: *μάλιστα μεμνημένοι τῶν λόγων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ οὗς ἐλάλησεν. Οὕτως γὰρ εἶπεν...* Polyc. c. 2: *μνημονεύσαντες δὲ ὧν εἶπεν ὁ κύριος κ. τ. λ.* — Quae autem Clem. 1 Cor. 47 dicit *πνευματικῶς ἐπέστειλεν* (sc. Paulus) *ὑμῖν περὶ αὐτοῦ καὶ Κηφᾶ καὶ Ἀπολλῶ*, sine dubio significant, ea, quae Paulus de se et sociis dicat, spiritus s. indolem et naturam referre.

2) Justin. Cohort. 8: — *τὸ θεῖον ἐξ οὐρανοῦ κατελθὼν πληττοῦ, ὥσπερ ὀργάνῳ κιθάρας τινὸς ἢ λύρας τοῖς δικαίοις ἀνδράσι χρῶμενον.* Athenag. legat. c. 9: *Νομίζω ὑμᾶς οὐκ ἀνοήτους γεγονέναι οὔτε τοῦ Μωσέως, οὔτε τοῦ Ἡσαίου καὶ τῶν λοιπῶν προφητῶν, οἳ κατ' ἐκστάσιν τῶν ἐν αὐτοῖς λογισμῶν κινήσαντος αὐτοῦ τοῦ θεοῦ πνεύματος, ᾧ ἐνηγοῦντο ἐξεφώνησαν, συγχορησάμενου τοῦ πνεύματος ὥσει καὶ ἀνύλη τῆς αὐτοῦ ἐμπνεῦσαι.*

3) Ita si Chrysost. docet, neque syllabam, neque apiculum S. S. esse, in quo non magnae divitiae lateant, ex aliis effatis ejus patet, eum summam in scrutandis sacris libris attentionem commendare voluisse. Cf. Sonntag l. c. p. 101 sqq. Adde quod ad Act. 23, 6 de Paulo dicit: *πάλιν ἀνθρωπίνως διαλέγεται, καὶ οὐ πανταχοῦ τῆς χάριτος ἀπολαύει, ἀλλὰ καὶ παρ' ἑαυτοῦ τι συγχορεῖται εἰσφέρειν.*

ratorum conscientiae causam contra temerarios et fanaticos homines, qui eam obscurari vel opprimi docerent, semper strenue egerunt (§ 47, n. 5). Jam ab antiquissimo tempore plerique ecclesiae doctores et sibi et omnibus fidelibus, etsi non eodem, quo apostolis concessa fuisset, gradu inspirationem vindicabant, quae posthac soli repraesentativae ecclesiae reservabatur (§ 21. 53). — Aevo medio de biblicae inspirationis theoria effingenda eo minus cogitari poterat, quo magis omnia ad ecclesiae auctoritatem referebantur. Neque deerant hac tempestate, qui de librorum ss. auctoritate liberius judicarent, in primis Agobardus, archiep. lugdunensis in Gallia († 840), qui verbalem inspirationem absurditatem declaravit, et Petrus Abaelardus (§ 21), qui evangelii majorem quam apostolicis scriptis auctoritatem vindicavit, prophetas quoque et apostolos interdum errasse profiteri non dubitavit⁴⁾ et hanc sententiam aliis effatis, quibus librorum ss. praestantiam et summam auctoritatem laudibus extolleret⁵⁾, male dissimulavit.

§ 70. De eadem re.

Quantumvis summum protestantismi (§ 54) principium ferebat, ut doctrina de S. S. divinitate et unica auctoritate subtilius exponeretur, tamen in lutheriae ecclesiae libris symbolicis notio inspirationis raro nec nisi fugitivo pede commemoratur¹⁾. Ad libros ss. recte interpretandos illumina-

4) Sic et Non p. 11: „Constat, et prophetas ipsos quandoque prophetiae gratia caruisse et nonnulla ex usu prophetandi, quum *se spiritum prophetiae habere crederent, per spiritum suum falsa protulisse*. — Quid — mirum, quum *ipsos etiam prophetas et apostolos ab errore non penitus fuisse constat alienos*, si in tam multiplici ss. patrum scriptura nonnulla erronee prolata videantur.“

5) V. c. Sic et Non p. 16: „Canonicis scripturis — indubitam fidem convenit adhibere.“ — p. 14: „Ibi (in S. S.) si quid veluti absurdum moverit, non licet dicere: „auctor hujus libri non tenuit veritatem“, sed aut codex mendosus est, aut interpret erravit, aut tu non intelligis.“ (Idem professus fuerat jam Augustin. Ep. 97). — Etiam Erasmus liberius judicavit, ad Matth. 2: „Sp. ille divinus, mentium apostolicarum moderator, passus est, suos ignorare quaedam et labi et errare alicubi iudicio s. affectu, nullo incommodo evangelii.“ Ad Act. 10: „Homines erant, quaedam ignorabant, in nonnullis errabant.“

1) Conf. Aug. p. 41: „Num frustra haec praemonuit spiritus s.?“ Apol. Conf. p. 81: „Num arbitrantur, excidisse spiritui s. non animadvertenti has voces?“ Art. smal. p. 333: „Petrus inquit: prophetae non ex voluntate humana, sed sp. s. inspirati locuti sunt. Sancti erant, quum per eos sp. s. loqueretur.“ — Uno loco F. C. p. 600, quo Lutherus „theologus divinitus inspiratus“ appellatur, antiquioris ecclesiasticae liberalitatis imago revocatur.

tionem per spiritum s. requiri docetur (§ 22, not. 2), cujus efficacia post prophetarum et apostolorum tempus externis gratiae praesidiis adstricta sit (§ 22, not. 1). Disertius in reformatae ecclesiae libris symbolicis inspiratio et quae cum ea cohaerent, docentur²⁾. Privata Lutheri judicia ne in hac quidem causa satis sibi constiterunt. Etsi enim in controversiis de coena s. agitatae litterae librorum ss. tenacissime inhaerendum esse doceret, aut ipsa singula S. S. verba grandiloquis laudibus efferreret³⁾, alias tamen divinitatem ss. librorum in vi et fervore reposuit, quo Christi meritum praedicaretur animisque commendaretur, atque ita veluti canonem in canone constituit⁴⁾; errores in ss. litteris passim obvios

2) Conf. belg. 3: „Confitemur, hoc verbum non humana voluntate allatum fuisse, sed sanctos Dei viros divino afflato spiritu locutos esse. Postea vero Deus pro singulari cura, quam de nostra salute gerit, servis suis prophetis et apostolis mandavit, ut sua illa oracula litteris mandarent. Quin et ipse duas tabulas legis digito suo exaravit.“ Tantum igitur aberat, ut hujus symboli auctor mechanicam inspirationem posterioribus theologis approbatam doceret, ut divinam S. S. originem in eo responderet, quod auctores haberet divina revelatione gavisos et quod Deus curam gessisset, ut revelationis argumentum litterarum monumentis consignaretur. Adde Conf. gall. 5. helv. II, 1. — Conf. boh. 1: „Scripturae s. a Deo ipso traditae et inspiratae“ —. Decl. thor. p. 669: „Profitemur — canonicas scripturas — instinctu spiritus s. primitus scriptas.“ — In pluribus rebus. eccl. symbolis doctrina de scripturae sacrae auctoritate et virtutibus uberius exponitur: Conf. gall. 2 — 5. scot. I, 19. belg. 3 — 7. helv. II, 1 — 2. angl. 6 — 7: Purit. cp. 7.

3) Opp. VIII, p. 2860 sq.: „An einem Buchstaben, ja an einem einzigen Titel der Schrift ist mehr u. grösser gelegen, denn an Himmel u. Erde.“ T. XIX, p. 22: „Das sey fern, dass ein einziger Buchstabe in Paulo sey; dem nicht nachfolgen u. nicht halten solle die allgemeyne Kirche.“

4) Opp. XIV, p. 149: „Auch ist das d. rechte Prüfstein, alle Bücher zu tadeln, wenn man siehet, ob sie Christum treiben oder nicht —. Was Christum nicht lehrt, das ist noch nicht apostolisch, wenn es gleich St. Petrus oder Paulus lehrte. Wiederum, was Christum predigt, das wäre apostolisch, wenns gleich Judas, Hannas, Pilatus u. Herodes thät. — p. 105: „Weil nun Johannes gar wenig Werke von Christo, aber gar viel v. seinen Predigten schreibt, wiederum d. and. drei Evv. viel seiner Werke, wenig seiner Worte beschreiben, ist Joh. Ev. d. einige zarte, rechte Hauptevang. u. denen anderen weit vorzuziehen. Also auch St. Pauli u. Peters Episteln, sonderlich d. zu d. Röm., Galat., Ephes. u. St. Peters erste Ep., das sind d. Bücher, die dir Christum zeigen u. Alles lehren, was dir zu wissen noth u. selig ist, ob du schon kein ander Buch noch Lehre nimmermehr sähest, noch hörtest. Darum ist St. Jacobs Ep. eine recht ströherne Ep. gegen sie, denn sie doch keine evang. Art an ihr hat.“ — T. IX, p. 626: „Welche unter den Aposteln das am meisten treiben, wie der Glaube an Christum allein rechtfertigt macht, das sind die besten Evangelisten. Darum sind St. Pauls Epp. mehr ein Evang., denn Matth., Marc., Luc.“ Cf. Beste: *Luthers Glaubensl.* p. 20 ss.

non negavit⁵⁾; judiciis suis de nonnullorum librorum ss. humana origine sensum prodidit historicum et criticum⁶⁾; narrationum evangelicarum diversitates et negligentias agnovit, sed eas salutis fundamentum non attinere intellexit⁷⁾; piis hominibus etiam nunc etsi non tanto, quanto apostolis, gradu inspirationem contingere concessit⁸⁾. Ad S. S. mentem recte percipiendam spiritus s. illuminatione opus esse censuit⁹⁾. — Theologis sec. XVII demum negotium et studium relictum erat, spinosissimae et artificiosissimae de inspiratione theoriae auxilio formale protestantismi principium contra variorum adversariorum objectiones muniendi. Primum enim in argutissimo revelationis et inspirationis discrimine statuendo alii aliter versati sunt¹⁰⁾. Deinde tres inspirationis

5) Ita allegoriam Gal. 4, 22 ss. allatam nihil probare docuit (Opp. XIV, p. 1731), repugnantiam inter Act. 7 et Genesis ex negligentia vel memoriae lapsu explicuit (l. c. p. 1161). Cf. § 22, not. 9. Bretschneider: *Stimmen Luthers an uns. Zeit*, p. 202 s.

6) Velut de Jesajae, Jonae, Chronicorum, Jobi libris, de ecclesiaste et proverbii Salomonis, de ep. ad Hebraeos. Cf. Bretschneider l. c. p. 202 — 205.

7) Opp. VII, p. 1729: „Christus nach s. Einreiten in Jerusalem ist in d. Tempel gezogen und hat da rumoret, Wann, ob um das erste od. letzte Osterfest, ist eine Frage, die ich nicht lösen will. Die Evangelisten halten in den Reden u. Thaten Christi keine Ordnung, liegt auch nicht viel daran. Wenn ein Streit in d. h. Schrift entsteht u. man kann ihn nicht vergleichen, so lasse man es fahren.“ — T. XI, p. 2496 de Matth. c. 24 et Marc. 13 haec notat: „In diesem Cap. ist beschrieben d. Ausgang u. d. Ende beider Reiche, des Judenthums u. auch der ganzen Welt. Aber die zween Evv., Matth. u. Marc., werfen d. beiden in einander, halten nicht die Ordnung, die Lucas gegeben hat. Denn sie nicht weiter (h. e. nicht auf Weiteres) sehen, denn dass sie d. Worte Christi geben u. erzählen.“ Adde Bretschn. l. c. p. 192.

8) Opp. XI, p. 925: „Wollte ich Mosen, d. Psalter, Esaiam u. auch denselben Geist nehmen: so wollt ich ja so gut neu Testament machen, als die Apostel geschrieben. Aber weil wir den Geist so reich u. gewaltig nicht haben, müssen wir von ihnen lernen u. aus ihrem Brunnlein trinken. — Melancthonis locos communes Lutherus librum canone dignum appellavit. Cf. § 93, not. 3.

9) Opp. X, 261: „Es ist gewiss, dass die h. Schr. durch keines Menschen Fleiss u. Verstand kann ergründet werden. Darum ist noth, dass mans mit Gebet anfahe, — dass Gott gnädiglich verleihen wolle d. rechten Verstand seines heiligen Wortes —. Darum sollt ihr gänzlich an euerm Studiren u. Nachdenken verzagen u. einzig u. allein vertrauen auf d. Eingebung seines Geistes. — T. XI, p. 915: „Die Schrift ist ein solches Buch, dazu gehört nicht allein Lesen u. Predigen, sondern auch d. rechte Ausleger, näml. d. Offenbarung des h. Geistes.“ Cf. Bretschneider l. c. p. 223 s.

10) Plerique tamen in eo convenerunt, quod Quenstedtius ea de re judicavit (l. p. 68): „Distingue inter rev. et insp. Revel. for-

rationem ad solum doctrinale S. S. argumentum retulit¹⁵⁾, atque in humana singulorum librorum origine diligenter et acute indaganda arti criticae, a recentioribus Protestantibus facilitatae, viam munivit.

§ 71. Conclusio.

Sed ne in evangelica quidem ecclesia aut sectae, inprimis Sociniani¹⁾, Arminiani²⁾, variique generis Fanatici³⁾ (Anabaptistae, Schwenkfeldiani, Weigeliani, Quakeri, alii), aut singuli theologi deerant, qui orthodoxam inspirationis notionem aut prorsus improbarent, aut ejus severitati plus minusve moderarentur. Ita Geo. Calixtus cum Pontificiis consentiens inspirationem proprie dictam ad sola fidei fundamenta restrinxit, in ceteris Dei assistantiam, quae errores praecavisset, suffecisse censuit. — Chr. Matth. Pfaffius (+1760) jam anno 1716 in N. T. inspiratione haec tria distinguenda esse docuit: 1) *revelationem immediatam* in mysteriis et vaticiniis factam; 2) *directionem immediatam* in recensione factorum, quae N. T. scriptoribus cognita essent, vel in firmatione dogmatum fidei per argumentorum deductionem facienda; 3) *permissionem divinam* in scribendis iis, ad quae exaranda spiritus s. non existimasset eos sua

15) In libro: *Traité de l'inspiration des livres sacrés*. Rot. 1687.

1) F. Socinus apostolos in iis, quae ad aeternam salutem consequendam docerent, errare non potuisse atque vero etiam sp. s. „impulsus eoque dictante vel sp. s. plenos“ scripsisse docuit, sed narrationum evangelicarum in rebus historicis, illis quidem minoris ponderis, diversitates concessit. Sociniani non ab omni parte hac in re sibi constiterunt. N. T. veteri longe anteposuerunt.

2) In Conf. Remonstr. 1, 2 scriptores biblici *spr. Det sancto afflati, instructi ac directi* vocantur. — Limborchius (Theol. christ. I, 4, 10) impulsus ad scribendum et directionem indeque proficiscentem scriptorum ss. totalem humilitatem ab erroribus concessit. Hugo Grotius historicorum librorum inspirationem discrete negavit, Joa. Clericus sola vaticinia divinitus revelata, neque vero, quum litteris consignarentur, inspirata esse, ad conscribendos poeticos libros plurius motum, ad historicos animi probitatem atque diligentiam et curam in rebus perscrutandis conspicuam suffecisse docuit, itemque errores in his libris obvios concessit. — Grotius et Clericus historicis et criticis, suis disquisitionibus libros sacros ita tractarunt, ac si nihil illi differret ab humanis scriptis. — Ceterum Sociniani et Arminiani, rejecta orthodoxorum theologorum sententia de interno sp. s. testimonio, auctoritatem S. S. soli ejus authenticas fidei quo humanae (§ 27) fundamento superstruxerunt. Quia in fide humana argumentis stabilienda totus versatur Fausti Socini de auctoritate S. S. libellus, Racov. 1611.

3) Fanatici scripturam s. mortuam et occidentem lucem esse docent, quae ab interno demum lumine per sp. s. in fidelium animis accenso vitam lucemque accipiat.

vel revelatione vel directione habere opus. — Carpovius, theologus in rebus physicis et mathematicis quam maxime versatus, in his ipsis rebus scriptores ss. „secundum apparentiam sive veritatem opticam, non secundum veritatem physicam“ loqui concessit. — Ex Baumgartenii sententia Deus humanae scriptorum ss. voluntati atque efficaciae tantum spatii reliquit, quantum summus divinae revelationis finis permetteret, quapropter geographicos, chronologicos, historicos, physicos aliosque errores scripturae s. concedere non dubitavit. Inde a tempore sub finem sec. XVIII orthodoxa notio fere ab omnibus abjici coepit ⁴⁾. Plerique abhinc supranaturalistae inspirationem in singulari Dei moderatione reponabant, quae graviores errores praecavisset, eamque plerumque ad solum *religiosum* argumentum, aut ad fundamentales fidei articulos (Augusti.), aut ad ea, quae redemptionem a Christo factam spectarent cum eaque arctius remotiusve cohaererent (Twisten.) ⁵⁾, pauci saltem ex parte eam ad *verba* quoque referebant (Storr., Reinh., West.). Alii (Schott., Bretschn., Hahn.), discrimen inter inspirationem et revelationem tollentes, singularem S. S. praestantiam duntaxat in eo quaerebant, quod auctores haberet divina revelatione et spiritu s. auxilio gavisos. Quid, quod Olshausenius atque Tholuckius veterem suggestionis notionem ita extenuarunt, ut nihil nisi divinum veritatis *sensum* (Tact) relinquerent ⁶⁾, cujus majore copia apostoli, minore eorum socii

4) Veteri theoriae patrocinantur inter alios Schubert: *Von d. h. Schrift u. deren Kanon*. Halle 1774. Haldane: *Beweis f. d. Aechtheit u. wörtl. Eingebug d. h. Schrift*. Aus d. Engl. Stuttgart. 1840. Gausson: *Théopneustie ou pléine inspiration des saintes écritures*. Par. 1841. — Moderatiorem theoriam proposuerunt, qua alii quidem alios inspirationis gradus distinxerunt: Töllner: *Die göttl. Eingebug d. Schrift*. Lindau u. Leipzig. 1771. Griesbach: *Stricturae in loc. de theopneustia* N. T. 5 Progr. Jen. 1784 — 88, rec. in ej. Opuscc. ed. Gabler, T. II, p. 288 ss. Elwert: *Ueb. d. L. von d. Insp. in Bezieh. auf d. N. T.*, in *Studd. d. Geistlichk. Würtemb.*, 831. p. I ss., qui fere totus cum Twistenio consentit. E. Henderson: *Divine inspiration*. Lond. 1836.

5) *Dogmat. I*, p. 388: *Der nähere od. entferntere Zusammenhang mit Christo, als d. Mittelpuncte unseres Glaubens, bietet einen Massstab dar, nach welchem wir unterscheiden können, was für d. christl. Bewusstseyn mehr od. minder wesentlich, mithin mittelbarer od. unmittelbarer unt. d. Einflusse des h. G. zu denken sey; eben daraus wird sich auch d. Unterschied d. A. u. N. T. u. ihrer verschiedenen Bestandtheile in Hinsicht der Insp. ableiten u. rechtfertigen lassen.*“ p. 390: *„Die Insp. geht auch auf d. Worte, aber nur, in wiefern Wahl u. Gebrauch derselben mit d. inneren Leben in Verbindung steht; auch auf d. Geschichtl., aber nur, wiefern es für d. christl. Bewusstseyn Bedeutung hat.“*

6) Tholuck: *Comm. z. d. Br. an d. Hebr.* p. 90: *„Wir nehmen*

et comites imbuti fuissent. Plurimorum rationalistarum de inspiratione placita ad eximii fervoris sacri et religiosae *ἐκπύετας* prorsus singularis notionem recurrunt.

§ 72. Dogmatis censura.

Orthodoxa inspirationis theoria non solum iisdem, quibus supranaturalis revelationis notionem implicatam esse vidimus (§ 24 — 26), verum etiam majoribus laborat difficultatibus, quae ei ex ipsius scripturae s. argumento et indole, ex innumeris erroribus geologicis, astronomicis, geographicis, chronologicis et historicis, eximiis narrationum historicarum diversitatibus, e diverso sentiendi dicendique genere, singulis biblicis scriptoribus peculiari, se obmovent¹⁾. Nec quidquam inspirationis notioni consulitur, si ad solas notiones *religionem* attinentes refertur. Primum enim in ss. litteris etiam *divinarum* rerum notiones exstant, rectae rationi veraeque Dei ideae parum consentaneae (p. 103, not. 2). Deinde errores, quos antea diximus, nonnumquam cum ipsa religione arctius cohaerent, ut error de orco. Praeterea, qui orthodoxam religionis christianae formam profitentur, vix fines constituere poterunt, quibus historiarum cum religione nexus circumscribatur, nec raro historiae momenta mere externa neque cum interna et ideali J. Chr. majestate ullo modo conjuncta, ut natalia ejus Bethlehem facta, ad ipsum religionis christianae argumentum pie credendum referunt. Jam vero rerum divinarum notiones illius modi erroribus immixtas inspirare, Deum sanctissimum et sapientissimum parum decebat. Quapropter moderatiór illa et la-

bei d. App. einen rel. Tact an, welcher sie leitete, von d. Bildungselementen ihrer Zeit u. ihres Volkes nur dasj. betzubehalten, was d. Vortrag der christl. Wahrheit materiel in keiner Weise trübte, Anderes aber zurücktreten, oder ganz fallen zu lassen. Man wird an dem Ausdrucke relig. Tact keinen Anstoss nehmen; wir bedienen uns ja des Ausdrucks Tact auch auf dem Gebiete der Kunst für d. empfundene, aber nicht in d. Bewusstseyn getretene Regel.“ Olshausen: *Bibl. Commentar üb. das N. T. I.*, p. 28: „Der Geist, der d. Evangelisten u. d. ganze Apostelschaar beseelte, überhob sie weder des Gebrauchs d. ordentl. Mittel d. geschichtl. Forschung, also z. B. nicht der Anwendung von Familienaufsätzen, od. Erzählungen üb. einzelne Begebenheiten, noch hob derselbe ihre Eigenthümlichk. auf u. brauchte sie als theilnahmlose Organe, vielmehr verklärte er alle ihre Individualitäten in ihren Anlagen u. Kräften, gab ihnen einen festen Tact, alles Irrige in Glaubenssachen u. im Wesentl. der Erzählung auszuschelden.“

1) Accedit, quod pars aliqua librorum ss. non ab illis, quorum nomina prae se ferunt, auctoribus, sed ab interpretibus et amanuensibus (Rom. 16, 22. Col. 4, 18. 2 Thess. 3, 17), de quorum inspiratione nihil constat, litteris consignata est.“ Wegsch. p. 185.

xior inspirationis notio, recentioribus supranaturalistis probata (§ 71), sibi ipsi repugnat, nec nisi antiquior et severior sibi constat²⁾. Quum enim recta argumenti intelligentia ex apto verborum delectu pendeat, quum, ut historia docet, controversiae de gravissimis orthodoxiae praeceptis nonnumquam in uno verbo (1 Tim. 3, 16), aut interpunctionis signo (Rom. 9, 5) verterentur: Deus, si inspirationem S. S. necessariam duxisset, profecto eam ad ipsas singulas voces nec non ad interpunctionis signa referre debebat. Sed vix unquam nostra aetate quisquam est tantae hebetudinis tantaque pertinaciae, qui hanc duriores notionem amplecti audeat. Accedit, ut, si notio sibi porro constare vellet, necessario ad catholicismi commentum perduceret (§ 25 et 53), quemadmodum ab altera parte qui liberiores et laxiores notionem tenent, qua inspiratas et non inspiratas scripturae partes distinguunt, dummodo sibi constare voluerint, ad rationalismi principium perducantur necesse est. Neque reticendum est, quanta inspirationis opinio verae litterarum ss. interpretationi et intelligentiae damna attulerit, quanta criticis de earum origine, sorte et compositione disquisitionibus impedimenta objecerit. Argumentum autem et forma librorum ss. e naturalium virium, praesidiorum et occasionum usu tam simplicem admittunt interpretationem, ut ad supranaturalem causam confugere minime necessarium sit³⁾. Quae quum ita

2) Optimo suo jure Quenstedtius (I, p. 71) haec affirmat: „Si in libris canonicis aliqua humano more et industria, non inspiratione sp. s., essent scripta: periclitaretur scripturae firmitas et certitudo, periret auctoritas uniformiter divina, titubaret fides nostra. Si enim unicus scr. versiculus cessante immediato sp. s. influxu conscriptus est, promptum erit satanae, idem de toto capite, de integro libro, de universo codice biblico excipere et per consequens totam S. S. auctoritatem elevaré.“ — Strauss: *Glaubensl.* I, p. 175: „Vergleicht man d. Vorstellung des neueren Supran. — mit d. orthodox luthertischen —: so meint jene neuere Vorstellung zwar ungleich vernünftiger, als diese alte zu seyn; es ist aber das Gegentheil der Fall. Denn jene alte Vorstellung ist doch in sich zusammenstimmend und aus Einem Stücke, daher wenigstens für d. Etnbildungskraft, wenn auch nicht für d. Verstand vollziehbar: während diese neuere Theorie eine in sich widersprechende Zusammenstellung aus phantastischen u. verständigen, gläubigen u. ungläubigen Bestandtheilen ist.“

3) Herder: *Christl. Schrift.* IV, p. 111: „Der eigene Standpunkt jedes heil. Autors wird so deutlich bezeichnet, dass unter d. Maske eines einhauchenden Geistes sich nichts in ihnen erklären lässt, während sie sich alle selbst erklären, sobald jeder Verf. in seine Rechte eintritt.“ — Henke: *Lineam.* (Helmst. 1793), p. 13: „Quidni impulsus et conatus scribendi ex aliis inserviendi studio, quo ferebantur scriptores, et ex opportunitate sibi oblata, materiae delectum ex temporis et loci peculiari necessitate, ipsas res e scientiae copia, dispositionem et ornatum ex ingenio quisque suo, verba ex consuetudine et usu loquendi sibi familiari desumserint?“

sint, quod V. T. attinet, solos eos libros, in quibus alacrior pietatis sensus acriorque religionis fervor comparet et qui puriore rerum divinarum notione viam rei christianae muniverunt, inprimis poeticos et propheticos, e simpliciore et liberiore religiosae mentis iudicio (§ 7 et 27) divinos et inspiratos dicere licet. Novum vero testam. si respicitur, hoc tenendum est, sublimiorem illam ac divinam mentem, a J. Chr. apostolis suis et primis sectatoribus instillatam (§ 65), etiam in eorum scriptis, licet temporaria et locali forma indutam, singulari modo efficacem et conspicuum esse perpetuoque in ecclesia vim suam longe saluberrimam exserere et in quovis pio et christiano animorum motu, in quavis virtute, regni divini commoda promovente, in quavis rectiore intelligentia, divinum de hominum salute per Christum consequenda consilium spectante, comparere, atque; etsi non solis apostolis primaevisque Christianis concessam, tamen, quo arctius illi per externum vitae commercium et temporis propinquitatem servatori conjuncti essent, eo fervidiorem et vegetiorem in iis fuisse, indeque eorum scripta ad eandem sanctam mentem in posteris excitandam, alendam et promovendam aptissima et efficacissima praesidia esse et manere.

§ 73. *Scripturae s. affectiones.*

Ex inspiratione orthodoxi ecclesiae nostrae theologi S. *affectiones*, quas dicunt, h. e. *eas virtutes* repetunt, quibus sola S. S. ad summum divinae revelationis finem assequendum apta sit, quas tum contra catholicum traditionis et ecclesiasticae auctoritatis principium (§ 53), tum contra internum lumen, a Fanaticis jactatum (§ 22), acriter et strenue urgent, etsi in earum numero constituendo non omnes consentiant. Quarum potiores has recensemus: 1) *auctoritatem divinam* (§ 54), et primum quidem *normaticam*, qua duntaxat S. S. fidei et vitae christianae normam praebet; deinde *judicialem*, qua sola apta est ad dirimendas de rebus christianis controversias. Quum *normae* nomine ad unguem exacto auctoritas ponatur in omnibus falli nescia: profecto iis theologis, qui recta ratione duce placita scripturae s. in aeternum valitura ab iis, quae temporis et loci, quo res christiana existit, rationibus accommodata sint, vel aeternam religionis nostrae veritatem a temporario ejus involucro distinguunt, rectius dicendum est, scripturam *historicum* fidei nostrae *fontem s. fundamentum* (*Grundlage*)¹⁾ esse. Ante

1) Historicum ab *ideali* fundamento distinguimus, quod in humani animi desideris et commodis jactum est (§ 50). Qui nuper S. S. auctoritatem impugnavit, Gust. Ado. Wislicenus (in libello: *Ob Schrift?*)

omnia autem spectandum est, ut vivam vivosque nos reddentem scripturae mentem indagemus et ad vitae usum transferamus. 2) *Perfectionem s. sufficientiam*, eam virtutem, qua S. S. omnia contineat, quae ad salutem consequendam scitu credituque necessaria sunt ²⁾. 3) *Perspicuitatem*, qua S. S. quae ad salutem scitu necessaria sunt, clarissime exponit ³⁾. Quam virtutem esse docent a) *ordinatum s. con-*

ob Geist? Halle 1845. 4. Aufl.), non tam liberalioris disciplinae theologiae studio, quam potius animo religioni christianae infestissimo instinctu id fecit. Non scripturam s., sed bonam humani generis mentem normam credendorum et agendorum esse vult. At vero, quum nemo malae et perversae mentis esse velit, ex Wisliceni, si sibi constiterit, principio ne athei quidem a Christianorum coetu arcendi essent. Etsi enim nosmet ipsi scripturae s. argumentum ex aeternis mentis humanae legibus examinandum, nec nisi ea, quae cum his legibus congruant, fide amplectenda esse docuimus (§ 52): tamen, quod ipsa rei natura docet, is, qui, examine illo instituto, a se impetrare non potest, ut in causa christiana certissimam salutis viam agnoscat eamque toto animo et corde amplectatur, ecclesiae christianae socius esse non potest. Paulo rectius quidem alii *rei christianae* mentem in dies ad altiora progredientem (*den sich fortentwickelnden Geist des Christenthums*) normam esse voluerunt, imprimis Carol. Schwarzius, theol. halens., disertissimus et ingeniosissimus hujus sententiae patronus (*in Allgem. Lit. Zeitl. 1845. Nr. 126—129, et in libello; Zwei Vorträge v. C. Schw. u. Ludw. Hildenhagen in d. Versammlung d. prot. Freunde in Halle. Altenb. 1845*), atque illi 48 sacrorum ministri et 500 laici e protestantibus amicis, qui in conventu cothenensi pentecostes festo a. 1845 haec solenniter declararunt: „*Das Christenthum ist uns d. vollkommene Religion u. d. Bibel d. Urkunde desselben. Aber d. Bibel ist uns nicht ein Buch v. absoluter Auctorität, weil diese nur da seyn kann, wo jede Einzelh. absolute Wahrh. hat. Die Bibel ist uns also nicht die absolute Norm des christl. Erkennens u. Glaubens, weil sie selbst über ihre Worte u. Entwicklungen auf den fortbildenden Geist hinausweist. Aber wir ehren, lieben u. gebrauchen die B. als d. lebendige Erzeugniss des ersten christl. Glaubens u. Lebens, als das sichtbare Band, welches vom Urchristenthume her um alle weiteren Entwicklungen des Christenthums geschlungen ist u. geschlungen bleiben wird u. als d. fortwährend geltende Lebens- u. Volksbuch der Christen.*“ Verum enimvero nisi vaga et parum definita mentis notione vagoque *perfectibilitatis* principio rem christianam ad summum discrimen venire velimus (§ 52), hanc mentem, cujus auctoritatem protestantes amici, qui dicuntur, urgent, vere christianam atque evangelicam esse, certis criteriis probandum est, quorum evidentissimum secundum N. T. loca 1 Cor. 12, 3. 3, 11. Hebr. 13, 8. Matth. 10, 32. 16, 16. Jo. 14, 6. 17, 3. 20, 31. Act. 4, 12 in eo cernitur, ut Jesum Christum dominum nostrum et certissimum salutis ducem viva fide agnoscamus. Hac sola sanctissima persuasione scripturae mentem tenemus. Cf. George: *Nicht Schrift, nicht Geist, aber der Geist der Schrift. Berl. 1846.*

2) Conf. belg. art. 7: „*De perfectione S. S.*“: „Credimus, S. S. perfectissime omnem Dei voluntatem complecti, et in illa abunde omnia doceri, quaecunque ab hominibus credi necesse est, ut salutem consequantur.“ Conf. helv. 1. angl. 6. Decl. thorun. p. 669. Conf. boh. 1.

3) Conf. bohemi. 1: „Credimus — quod hoc duplici foedere V. et

ditionatam, h. e. ex praesidiorum ad rectam interpretationem necessariorum, plerumque tamen in ipsa S. S. oblatorum, cognitione et usu nexam; b) *non tam rerum quam verborum*, quum haud raro *verba* perspicua sint, *sententiarum* autem profunditatem et sublimitatem nemo satis assequi possit, in iis, quae intellectus nostri cancellos excedant, in mysteriis fidei (§ 23 et 24); c) *gradualement*, h. e. maiorem vel minorem. 4) *Efficacitatem*, qua ad homines de rebus sanctissimis edocendos, emendandos et tranquillandos aptissima sit (2 Tim. 3, 16). Quae tres S. S. virtutes etiam ab iis theologis, qui inspirationis dogma rejiciunt, jure et lubenter conceduntur. Nam perspicuitatis nota neque locis obscuris, quorum numerus sane non exiguus est, neque abusu refellitur, quem interdum e S. S. lectione natum esse constat. Pleraque enim obscura loca aut ad historias pertinent, aut cum salutis fundamento vel nullo vel remotiore tantum nexu cohaerent. Deinde optima quaevis in genere humano et rerum natura abusu obnoxia fuerunt, qui usum non tollit. Salutarem denique S. S. efficacitatem historia ecclesiae luculentissime testatur. Quae vis non solum eminentiori et sublimiori menti religiosae, quam S. S. spirat, verum etiam ejus formae ad animos capiendos accommodatissimae, populari ac simplici, tropico, gnomico et parabolico dictionis generi debetur. Quapropter nostra ecclesia laicis quoque privatam scripturae s. in patriis translationibus lectionem impense commendat et promovere studet, quam pontificia hierarchia prohibet aut saltem difficultatibus quibusdam impedit *). — Denique inter *secundarias* S. S. affectiones nonnulli theologi referunt *necessitatem hypotheticam*, qua conditionibus a Deo positis sine S. S. argumentum divinae revelationis conservari et ad

N. T. quidquid nobis necessarium est ad salutem, *totum, non obscure, sed dilucide et sufficienter* contineatur.“ Conf. Purit. 1, 7.

4) Cf. Hegelmaier: *Gesch. d. Bibelverbotes*. Ulm 1783. Wessscheider l. c. p. 197. B.-Crusius: *Comp. d. DG.* II, p. 70 s. — Inter decreta pontificia de privato S. S. inter laicos usu prohibendo aut certis limitibus circumscribendo notatu dignissimum est illud, quod Pius IV edidit in *indictis expurgatorii* quarta regula [Libri symb. ecc. cathol. ed. Danz p. 265 s.]: „Quum experimento manifestum sit, si ss. biblia vulgari lingua passim sine discrimine permittantur, plus inde ob hominum temeritatem detrimenti, quam utilitatis oriri, hac in parte *judicio episcopi* aut *inquisitoris* stetur, ut cum *consilio parochi* vel *confessionarii* bibliorum a catholicis auctoribus versorum lectionem in vulgari lingua iis concedere possint, quos intellexerint, ex hujusmodi lectione non damnum, sed fidei atque pietatis augmentum capere posse; quam facultatem in scriptis habeant. Qui autem absque tali facultate ea legere seu habere praesumerit, nisi prius bibliis ordinario redditus, peccatorum absolutionem percipere non possit. — Regulares vero non nisi facultate a praetatis suis habita ea legere aut emere possint.“

posteritatem propagari non potuerit⁵⁾. Quam vero praeter ea addiderunt S. S. *semet ipsam interpretandi facultatem*, ea arctioribus, quam quos illi constituerunt, limitibus circumscribenda est (p. 149).

Bibliologiae auctarium I.

De S. S. interpretatione.

§ 74.

Ad rectum librorum sacrorum usum dogmaticum plurimum confert recta eorum interpretatio. *Interpretari* dicitur „efficere, ut is, qui audiat legatve, verba mentemque scriptoris sic, uti eum oportet, intelligat¹⁾.“ In sacris nostris li-

5) Calvin. Inst. 1, 6, 8: „Si reputamus, quam lubricus sit humanae mentis lapsus in Dei oblivionem, quanta in omne genus erroris proclivitas, quanta ad confingendas identidem novas ac facilitas religiones libido: perspicere licebit, quam necessaria fuerit talis coelestis doctrinae consignatio, ne vel oblivione deperiret, vel errore evanesceret, vel audacia hominum corrumperetur.“ — Quenstedt I, p. 62: „Distingue inter nec. *absolutam* et *hypotheticam*. Absoluta Sc. nec. haud fuit. Potuit enim Deus procul dubio sine ea ecclesiam conservare, uti (eccl. hebraica) conservata fuit per multa secula, antequam scribendi initium Deus ipse faceret. Fuit ergo modus propagandi coelestem veritatem non absolute necessarius, sed ex hypothesi, posita scilicet divina voluntate et ordinatione nostraque post lapsum indigentia.“ — Inter papicolas non defuerunt, qui contenderent, „doctrinam coelestem purius conservari posse per traditionem, quam per scripturam“, aut „ecclesiam sine S. S. consistere posse, sine traditione non posse“, adeoque „melius consultum fuisse ecclesiae, si nulla unquam exstisset S. S.“ Sed e principio vere catholico S. S. non quidem existentiae, sed saluti (*nicht zum Seyn, aber zum Wohlseyn*) ecclesiae conducit. — Etsi religionis nostrae primi praecones re sua non litterae, sed mentis imperium condendum spectarent (p. 105), tamen haec ipsa mens sine scriptis mox peregrinis elementis inquinata ac tandem prorsus elevata et exstincta esset. Neque biblicorum auctoritas, iis quibus par est finibus circumscripta, eo imminuitur, quod ss. scriptores non in futurorum seculorum, sed suae aetatis usum scriberent, prouti occasio et necessitas ferret (§ 68). Imo in ipsa hac occasionali librorum ss. origine efficacia divinae providentiae in moderanda re christiana conspicuae pio gratoque animo reverenda est. Sacri enim scriptores, si librorum ipsis conscribendorum futurum usum et auctoritatem novissent, profecto non simplici et ingenuo animo scripsissent, sed eo occupati, ut religionis ab ipsis nuntiatae veritatem omnibus futurorum seculorum hominibus persuaderent, sine dubio in dogmaticas subtilitates incidissent, ac religio christiana jam tum systematis formam induisset, ita vero etiam omnium systematum sortem experta mox interiret. Ejusdem divinae providentiae cura etiam in modo agnoscenda est, quo sec. II fere sine ulla singulorum voluntate ac deliberatione, urgente sola extrema rerum necessitate, plerique N. T. libri in unum corpus coalescerent (§ 62).

1) Ita Godofr. Hermannus in Diss. de officio interpretis (Lipsiae, sine anno) p. 5.

bris explicandis proh dolor dñi multumque peccatum est ab ecclesiae doctoribus ²⁾). Jam ad apostolicae aetatis Christianos a Judaeis *typicum* (§ 48, coll. § 43 et 44) et *allegoricum* (§ 67, not. 2) interpretationis genus transiisse, supra vidimus. *Allegoricam* ³⁾) interpretationem qui sequuntur, sacri textus verbis imagines rerum diuinarum et ethicarum exhiberi et sub externarum rerum integumentis secreta quaedam et mysteria latere statuunt, ita quidem, ut aut litteralem sensum prorsus respuant solumque allegoricum teneant, aut in iisdem verbis duplicem sensum, litteralem et allegoricum, inesse statuant. Inter ecclesiae patres hanc interpretationem secutos maxime Origenes eminuit, qui e notissimo discrimine inter humanae naturae partes, τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴν atque τὸ πνεῦμα, facto triplicem S. S. sensum distinxit, *litteralem*, *psychicum* s. *moralem*, quo vitae emendandae et instituendae praecepta exhiberentur, et *pneumaticum*, quo rerum coelestium imagines adumbrarentur. Arcanum scripturae sensum non sine spiritus s. auxilio cognosci posse (§ 68), perpetua et constans fuit ecclesiae sententia ⁴⁾). Neque theologi ex *antiochena* disciplina profecti, qui grammaticam et historicam in explicandis sacris litteris viam ingrederentur (§ 46), contra allegoriarum abusum ubique fere in ecclesia grassantem multum valuerunt. Ita factum est, ut in ecclesia catholica duplicis S. S. sensus, *litteralis* et *mystici*, distinctio communi usu reciperetur, et mysticus triplex esse diceretur: 1) *tropologicus* s. *moralis*, qui ad regendos mores spectaret, cujus exemplum 1 Cor. 9, 9 sq. exstare putabatur; 2) *allegoricus*, qui ad Christum ejusque cum corpore suo mystico seu ecclesia necessitudinem pertineret (Gal. 4, 22 sqq.); 3) *anagogicus*, quo res coelestes et post mortem futurae signi-

2) Inter omnes constat, quanta sit scripturae s. explicationum diversitas. Cujus diversitatis causa in eximia S. S. auctoritate quaerenda est, qua fiebat, ut suarum quisque opinionum cum ss. litteris consensum efficere et declarare studeret indeque sciens insciusve biblica dicta ad eum, quem vellet, sensum detorqueret. Jure igitur Werenfelsius, reform. theol. († 1740), vel quod alii narrant Turretinus de bibliis canit:

„Hic liber est, in quo sua quaerit dogmata quisque,
Invenit et pariter dogmata quisque sua.“

3) Ἀλληγορεῖν (Gal. 4, 24), ἄλλο ὁμορρεύειν, aliud dicere, quam quod intelligit volumus. Quinctil. Inst. orat. 8, 6, 44: „Allegoria, quam *inversionem* interpretantur, aliud *verbis*, aliud *sensu* ostendit, etiam interim contrarium.“

4) Hagenbach DG. I, p. 90: „Der Bibelbuchstabe, einmal vom Zauberring der Inspiration umschlossen, war zugleich eine magische Hieroglyphe, zu deren Enthüllung es wieder eines Zauberschlüssels bedurfte.“

ficarentur (Hebr. 4, 3) ⁶). Etsi jam allegorica interpretatio plerumque dogmatico usui et commode inserviret, tamen praeter eam satis mature singularis quaedam interpretandi methodus increbuit, e cujus principio S. S. ita enarraretur, ut ejus argumentum cum doctrina publice recepta et sancita optime conspiraret (interpretatio *dogmatica* ⁵). Ita Tertulianus in traditione ecclesiastica, Irenaeus in symbolo apostolico rectae interpretationis normam scriptam esse docuit, et Vincentius Lirinensis (p. 108) postulavit, ut „interpretationis linea secundum ecclesiastici et catholici sensus normam dirigeretur.“ Et optime quidem sibi constituerunt, qui ita docerent. Etenim unus idemque spiritus s., qui ex eorum sententia scripturam s. inspirasset atque perpetuo ecclesiam inspiraret, minime sibi repugnare poterat. *Dogmaticae* interpretationis principium a concilio tridentino publice sancitum et confirmatum est ⁷). — Sacrorum emendatores de interpretandis libris ss. eximie eo meriti sunt, quod, principio de quadruplici S. S. sententia rejecto, tantummodo *litteralem* sensum tenendum esse docuerunt (nisi e certissimis et apertissimis in ipso textu indiciis pateret, scriptorem verba

- 5) Quadruplex S. S. sensus his versibus significabatur:

Litera gesta docet; quid credas *allegoria*,
Moralis quid agas; quid speres *anagoga*.

6) Haec est *dogmatica* interpretandi ratio arctiore sensu intellecta, qualis inter Catholicos legis auctoritatem obtinet. Latiore sensu eodem nomine quaelibet interpretatio vocatur, qua quis vel sciens atque ex professo (ut Catholicus et Sociniani), vel inscius et invitum jam antea ponit, sacrorum librorum argumentum cum doctrinae aliunde cognitae, sive ecclesiasticae, sive philosophicae, decretis conspirare, ideoque permixtis artificibus hunc consensum extorquere stilet. *Dogmaticae* interpretationis negotium populari ideoque laxiore et minus accurato dicendi genere scripturae s. eximie adlevatur. Cujus interpretationis tot possunt esse formae, quot systemata dogmatica et philosophica. Potiores earum sunt 1) *Socinianorum* (atque ex parte *Arminianorum*; cf. Strauss *Dogm.* I, p. 145 sq.), qui nullum sensum admittendum censebant, nisi qui rectae rationi conveniret; 2) *orthodoxa* intp. Protestantium, qui in S. S. interpretanda inviti librorum symbolicorum auctoritate regebantur. Quorum princeps est Abr. Calovius in opere: *Biblia illustrata*. IV Tomi. Frkf. ad M. 1672 ss. fol.; 3) *veterum rationalistarum*, inprimis Pauli Heidelb., qui etsi non principio, tamen re et usu cum Socinianis conveniebant.

7) Sess. IV: „Praeterea ad coercenda petulantia ingenia decernit (synodus), ut nemo suae prudentiae innixus in *rebus fidei et morum* ad aedificationem doctrinae christ. pertinentium s. scripturam ad suos sensus contorquens *contra eum sensum, quem tenuit et tenet sancta mater ecclesia*, cujus est judicare de sensu et interpretatione ss. scripturarum, aut etiam *contra unanmem consensum patrum* ipsam S. S. interpretari audeat, etiam si hujusmodi interpretationes nullo unquam tempore in lucem edendae forent. Qui contravenerint, per Ordinarios decedantur et poenis a jure statutis puniantur.“

sua tropice intelligi voluisse, unde posteriores theologi accuratius dixerunt: *sensum litteralem*, sive *proprium*, sive *figuratum*)⁸⁾ eoque modo taediosum explicationis arbitrium, quo sensus infertur, non effertur, inhibuerunt, tum vero etiam quod ecclesiasticam in interpretandis ss. litteris auctoritatem reprobaverunt, eaeque ut e semet ipsis explicarentur, postularunt⁹⁾. Praeterea ad litteras ss. interpretan-

8) Lutheri Opp. ed. Walch. T. III, p. 100: „Bei den Worten können wir nicht vorüber, wir müssen, wie ich immerdar sage, d. Schrift in einem einfältigen blossen Sinne, wie d. Worte geben, bleiben lassen u. keine Glosse machen. Denn es gebühret uns nicht, Gottes Wort zu deuten, wie wir wollen, wir sollen es nicht lenken, sondern uns nach ihm lenken lassen u. ihm d. Ehre geben, dass es besser gesetzt sey, als wir es machen können.“ Opp. XVIII, p. 1602: „Der h. Geist ist d. alleretnfältigste Schreiber u. Redner, der im Himmel u. auf Erden ist, darum auch s. Worte nicht mehr denn Einen einfält. Sinn haben, welchen wir d. schriftl. od. buchstäbl. Zungenstnn nennen.“ p. 1343: „Man muss in keiner Schrift, viel weniger in der göttl., Figuren nach Belieben dichten, sondern sie melden u. bei dem einfachen, klaren u. lauterem Wortverstande so lange bleiben, bis entweder ein Umstand selber, od. d. klare Ungeheimtheit zwingt, auf eine Figur zu fallen.“ T. XXII, p. 1982: „Der Sophisten u. Schultheologen Vermessenheit u. Kühnheit ist ein gar götlos Ding, welche auch etliche Patres gebilligt od. gelobt haben, nämlich geistliche Deutung der h. Schr., wodurch sie jämmerlich zerrissen wird, wie der Vers anzeigt: Littera gesta docet etc. — Es ist eitel Lapperei u. Kinderwerk, mit der h. Schr. also zu gaukeln. — Da ich ein Münch war, war ich ein Meister auf geistl. Deutung, allegorisierte es Alles; darnach aber, da ich durch d. Epistel zum Römern ein Wenig zur Erkenntnis Christi kam, sahe ich, dass mit Allegorien u. geistl. Deutungen Nichts war. — Ich weiss jetzt, dass es lauter Dreck ist. Nun habe ichs fahren lassen u. ist meine beste u. erste Kunst, tradere scripturam simplici sensu, denn litteralis sensus, der thuts, da ist Kraft, Lehre u. Kunst innen, in dem andern ist nur Narrenwerk, wiewohl es hoch gleisset.“ Cf. Beste: *Luthers Glaubensl.* p. 24 sqq. — Melanchthon: *Nov. schol. ad proverb. Sal. praefat.*: „Quidam non contenti una interpretatione in singulis sententiis finxerunt ex se velut aranei quatuor aut plures etiam sententias, litteralem, allegoricam, tropologicam et nescio quas praeterea, quum una et simplex sit scripturae sententia, videlicet quam aperit ratio grammatica.“ *Elementa rhetorices lib. I.* p. 13: „Quidam inepte tradiderunt, quatuor esse scripturae sensus — et sine discrimine omnes versus totius scripturae quadrifariam interpretati sunt. Id autem quam sit vitiosum, facile judicari potest. — Ceterum nos meminerimus, unam quamdam ac certam et simplicem sententiam ubique quaerendam esse juxta praecepta grammaticae, dialecticae et rhetoricae. Nam oratio, quae non habet unam ac simplicem sententiam, nihil certi docet. — In ss. litteris semper illa sententia retinenda est, quam consuetudo sermonis parit.“ Cf. Röhr: *Grund- u. Glaubenssätze* p. 108 sqq. — Rectae interpretationis leges accuratius et uberius exposuit Matth. Flacius in tomo altero operis celeberrimi „*Clavis scripturae s.*“, quod primum 1567, optime Jenae 1675 editum est.

9) Id factum est publice et solenniter in intercessione sprensi (§ 54, not. 4). — Lutheri Opp. III, p. 2042: „Das ist der ganzen h.

das illuminationem spiritus s. necessariam duxerunt, quod auxilium non ante S. S. lectionem, ut Fanatici voluerunt, sed in ipsa lectione et per eam concederetur (p. 47, n. 1). Verum enimvero praeterquam quod ecclesiae evangelicae conditores eorumque successores in S. S. enarranda dogmaticis opinionibus licet inscii regebantur, illud de scripturae & semet ipsam interpretandi facultate principium, etsi per se spectatum et ad veros suos fines veramque sententiam reductum verissimum atque in quovis etiam profano scripto sequendum sit, tamen cum inspirationis opinione commentoque ex ea nato de S. S. tanquam unius auctoris, sp. s., uno libro eodemque cujuslibet repugnantiae et erroris experte ¹⁰⁾ conjunctum evangelicos theologos eo adduxit, ut vetus test. e novo, synopticos Christi sermones e joanne, Jacobum e Paulo explicarent atque interpretationis subsidia in aliis antiquitatis scriptis oblata spernerent ¹¹⁾. Etsi posthac Calovius, Quenstedtius et Hollazius a literalis sensu mysticum distinguerent, hunc tamen non ab ipso sp. s. verbis suis subjectum esse docuerunt, sed eo nomine sententiae literalis applicationem et accommodationem ad res alias faciendam significarunt. Baierus autem, Buddeus et Baumgartenius ipsum spiritum s. allegoricum sensum intendisse, statuerunt. A medio demum proxime praeterito seculo, quum jam Arminiani, inter eosque potissimum Hugo Grotius et Wetstenius, facem praetulissent,

Schrift Eigenschaft, dass sie durch allenthalben zusammengehaltene Stellen u. Oerter sich selbst auslegt u. durch ihre Regel des Glaubens allein will verstanden seyn. Und das ist über u. vor Allen die sicherste Weise, zu erforschen den Sinn der Schrift, so du aus Gegeninanderhaltung u. Wahrnehmung vieler Sprüche zum Verstande zu kommen dich beflisest. — Apol. Conf. p. 290: — „juxta regulam, hoc est, juxta scripturas certas et claras, non contra regulam, seu contra scripturas interpretari convenit.“ Conf. helv. II, 2: — „Illam duntaxat scripturarum interpretationem pro orthodoxa et genuina agnoscimus, quae ex ipsis petita est scripturis (ex ingenio utique ejus linguae, in qua sunt scriptae, secundum circumstantias item expensae et pro ratione locorum vel similium vel dissimilium, plurium quoque et clariorum expositae), cum regula fidei et charitatis congruit et ad gloriam Dei hominumque salutem eximie facit.“

10) Gerhard Loc. II, p. 424: „Quum tota scriptura sit ab Immediato spiritus s. afflatu profecta —, ideo etiam omnia in ea sunt *συνάληθη* ac sibi optime constant, ut nihil in ea occurrat contrarium aut repugnans aut secum dissidens.“

11) Quod valet de notione τοῦ λόγου e Philonis scriptis illustranda. Omnino ante Semlerum historicae interpretationis multo tristior sors erat quam grammaticae.

praecipue Ernestio ¹²⁾ et Semlero ¹³⁾ auctoribus, quorum ille *grammaticae*, quae dicitur, hic *historicae* interpretationis principia et necessitatem exposuit, clarior lux theologiae exegeticae affulsit. *Grammatica* interpretatio ea dicitur, qua scriptoris cogitata e verborum tum singulorum tum junctorum vi et significatione, ex loquendi consuetudine et nexu sententiarum enucleantur ¹⁴⁾; *historica*, qua tum e scriptoris ingenio ac sentiendi modo, tum ex temporis, quo vixit, et populi, cujus socius fuit, notionibus historicisque rationibus sententiae eruuntur ¹⁵⁾. Doctrina de interpretationis legibus et subsidiis *ars hermeneutica* vocatur. E grammatico-historicae interpretationis principio libri ss. non aliter quidem ac profana scripta explicantur; quum vero peculiare sit eorum argumentum ac dicendi genus, peculiariora etiam

12) Ernesti: Institutio interpretis N. T. Lips. 1761. Ed. V. cur. Ammon. 1809. Ej. Diss. pro gramm. interpretatione librorum ss. in Opuscul. philol. et crit. Ed. II, p. 225 ss.

13) Praeter alia Semleri scripta imprimis notanda sunt: Apparatus ad liberaliorem V. T. interpretationem. Hal. 1778. Appar. ad lib. N. T. inip. Hal. 1767.

14) Quod negotium quum non solum grammaticum sit, sed etiam lexica, interpretatio in eo negotio versans rectius dicitur *glottica* (*sprachliche od. linguistische Erkl.*). Utraque interpr., glottica et historica, communi nomine *philologicae* comprehendendi potest.

15) Philologicae interpretationis principia succincte exposuit Chr. Frid. Fritzsche: De rationalismo, II, p. 18 s.: „Quaerenti, quomodo libri ss. explicari debeant, respondeo, non alia id ratione fieri debere, quam quae in interpretatione omnium librorum inuenta sit. Quamquam enim his libris jure nostro divinam auctoritatem vindicamus, in promptu tamen est, quae de libris humanis valeant, non posse etiam de divinis non valere, ut libros ss. enarrare frustra conetur, qui librum humanum explicare nunquam didicerit. Etenim libri divini scripti sunt sermone humano, cujus leges nisi a suis cujusque auctoribus observatae essent, nullus ex illis fructus redundare ad homines potuisset. Deinde quum certo tempore, lectoribus certis, certo denique consilio libri ut humani, ita etiam divini scripti sint, attendendum est Interpreti ad loquendi consuetudinem, ad illorum temporum primorumque lectorum rationes, ad consilium, quod viri divini sequuti esse videantur. Habet praeterea unusquisque scriptor peculiarem quandam usum multaque sibi uni propria aut cum paucis communia, quod ipsum etiam in ss. scriptoribus planum et perspicuum est. — Deinde Interpretes cum ipsa explicatione criticam facultatem, cum lingua verbisque res et antiquitates conjungant oportet. Ne multa: interpretatione grammatica et historica —, vel maxime opus est, quam si optime poveris, sic tamen adhibeas censeo, ut animi libertatem tuere, neque in servitute sis praesconceptarum opinionum. Prima sane interpretis a literis instructissimi virtus haec est, ut, se ab omni partium studio alienum esse, fidem faciat, neque re inexplorata quidquam eorum ponat, quae aut insint ss. libris, aut ab illis abhorreant. Quatenus enim *interpretis* munere fungitur, interesse ejus non debet, verane sint, quae dici apparent, an falsa, conveniantne et secum ipsa et cum aliis scriptoribus sacris, an non conveniant.“

suppetant interpretationis praesidia, ad eos recte enarrandos artis hermeneuticae generalis praecepta non sufficiunt¹⁶), earumque ob causam quae ad sacri codicis explicationem scitu necessaria sunt, singulari disciplina exponuntur, quae *theologia hermeneutica* s. *hermeneutica sacra* appellatur atque ob utriusque codicis diversitatem aut ad vetus aut ad novum testam. refertur¹⁷). Grammatico-historicae interpretationis principia tantam apud omnes liberaliores et cordatiores theologos auctoritatem consecuta sunt, ut nihil efficerent ii, qui alias interpretandi methodos commendarent aut cum illa coniungendas suaderent¹⁶). Quum vero experientia doceat, ad

16) Quam parum solidissima philologa eruditio, e solis profanis graecae et romanae antiquitatis scriptoribus petita, sine christianae mentis et biblicae locutionis cognitione ad N. T. interpretandum sufficiat, summi Godofr. Hermanni exemplo (in Diss. de Pauli ad Galatas tribus primis capitibus. Lips. 1832) probatur.

17) Inter libros hermeneuticos praeter Ernestii et Semleri scripta (cf. nota 12 et 13) hi potissimum commendandi sunt: Glob. Wilh. Meyer: *Versuch einer Herm. des A. T. 2 Thle. Lüh.* 1799 s. Morus: *Super herm. N. T. acroases.* Ed. Eichstädt. 2 Voll. Lips. 1797. 1802. (Qui liber non ad finem perductus est.) Bretschneider: *Die histor.-dogmat. Auslegung des N. T. Leipz.* 1806. Keil: *Lehrb. d. Hermen. des N. T. Leipz.* 1810. Latin. redd. ab Emmerling. Lips. 1811. Schleiermacher: *Herm. u. Kritik mit besond. Beziehung aufs N. T. Herausg. v. Lücke.* Berl. 1838. H. N. Klausen: *Herm. des N. T. Aus dem Dän. Leipz.* 1841. Käuffer: *Ueb. d. Hauptregeln z. gründl. Verstehen der h. Schrift.* In ej. *Biblische Studien. Jahrg.* 1842, p. 1—30. Chr. Gtlo. Wilke: *Herm. des N. T. 2 Bde. Lpz.* 1844.—Historiam interpretationis S. S. narrat: Jo. Geo. Rosenmüller: *Historia interpretationis librr. ss. V Partes Hildb. et Lips.* 1796—1814. Glob. Wilh. Meyer: *Gesch. der Schriftklärung seit d. Wiederherstellung d. Wissenschaften.* 5 Bde. Gött. 1802—1809. Klausen l. c. p. 77 ss.

18) Referendae huc sunt: 1) *moralis* interpretatio, a Kantio et Fichtio non eruditis theologis, sed popularibus religionis praeceptoribus eum in finem commendata, ut e sacro textu sive blande, sive cum vi quadam elicerent ea, quae ad homines cohortandos et emendandos idonea essent, etsi a litterali sensu vel maxima abhorrent. Quae interpretatio nihil est nisi argumenti biblici *practica applicatio*. 2) *int. panharmonica*, a Germaro (in his scriptis: *Die panharm. Interpr. der h. Schr. Schlesio.* 1821. *Beitrag zur allgem. Hermeneutik.* Alt. 1828. *Die hermeneut. Mängel der sogen. gramm.-histor. Interpr.* Halle 1834. *Ueb. Vernachlässigung der Herm. in d. protest. Kirche.* Halle 1837), qua libros ss. ita interpretari iubetur, ut eorum argumentum et secum ipso et cum omni veritate aliunde cognita („mit Allem, was sonst entschieden wahr u. gewiss ist“) optime concinat. Sed ejusmodi interpretatio *dogmaticis* explicandi rationibus accensenda est (cf. not. 6), quibus sententiae non e textu eruuntur, sed in eum inferuntur. Omnium minime vero ante explicationem constare potest, conveniatne scripturae s. argumentum et secum ipso et cum iis, quae aliunde vera cognovimus, annon conveniat, sed id ipsum philologicae demum explicationis arte inquirendum est. 3) *Theologica* interpretatio ab aliis alio sensu nuper

felicem cujuslibet scripti interpretationem praeter grammatica et historica subsidia interioriorem quandam interpretis cum interpretando scriptore ingenii cognationem plurimum valere: ii, qui ad intimam scripturae s. mentem penitus perspicendam alacriore et subtiliore sensu religioso opus esse censent¹⁹⁾, nihil postulant, nisi quod in ipsa rei natura positum est.

Bibliologiae auctarium II.

De libris symbolicis.

§ 75. Introductio.

Quum Protestantes agnoscendis et publice sancendis libris symbolicis summum principium suum de fidei et vitae norma in solis ss. libris quaerenda parum constanter tenuisse videantur: bibliologiae ad finem nunc perductae nonnulla addenda sunt tum de librorum symbolicorum historia et inter Protestantes, Lutheranos potissimum, auctoritate, tum

laudata; a) a nonnullis Hegelianis, imprimis Billrotho (*Commentar z. d. Brr. an die Korinther. Letzt. 1838*), qui praeceperunt, ut primum philologice eruatur, quatenus in *verbis* sententia insit, deinde ut haec sententia ad veram suam (h. e. hegelianam, cf. p. 20) notionem philosophicam revocetur. Sed qui id praecipunt, diversissimas interpretationis et dogmatici theologi personas confundunt, ut taceamus, eos, qui hanc interpretationem tentarunt, ipsis sacris scriptoribus multas opiniones ex hegellana philosophia desumptas perperam supposuisse et in verba eorum intulisse. *Interpretis* est, quaerere, quid dicant et intelligi velint scriptores; *dogmatici* autem theologi, quas interpretando eruiunt sententias philosophico examini subicere. b) A Klausenio (in libro, quem nota 17 commemoravimus), qui postulat, ut omnis N. T. interpretatio regatur persuasionem de summo N. T. librorum fine ad humani generis redemptionem spectante atque de eorum argumento in summis principiis et primariis notionibus secum prorsus consentiente. At enim vero etiam hoc principio ante rem exploratam ponitur, quid in sacris libris insit, omnique dogmaticae explicationis arbitrio via sternitur, quod Mich. Baumgartenii exemplo probatur, qui (in libro: *Theologischer Commentar z. A. T. 2 Bde. Kiel 1843—45*) *theol.* interpretationis nomine et praetexto usus mira quaedam perplexissimae orthodoxiae et abstrusae theosophiae commenta bibliis obtrudere tentavit. Cf. *Allgem. Lit. Zeit.* 1843, Nr. 178—180. et Knobel in *Jen. L. Z.* 1846. Nr. 162 a. c) A Baumgartenio-Crusio (*Theol. Auslegung d. johann. Schriften. 2 The. Jen. 1843—45*), qui illo nomine negotium significavit in enucleanda intima scriptoris mente notionibusque ex hac mente natis erendis occupatum significavit. Sed hoc ipsum negotium, licet a multis neglectum, ab interpretatione vere *historica* sejunctum cogitari nequit.

19) Tenendum est ea de re Pascalii effatum: „*L'écriture sainte n'est pas une science de l'esprit, mais une science du coeur, qui n'est intelligible que pour ceux, qui ont le coeur droit, et que les autres n'y trouvent que de l'obscurité.*“

de novae formulae symbolicae scribendae et promulgandae usu et necessitate.

§ 76. *Librorum symbolicorum historia, potissimum inter Lutheranos.*

Gerh. J. O. Vossii Diss. tres de tribus symbolis: apost., athenas. et constant. Amstel. (1642) 1662. — Kiesling: De usu symbolorum, potissimum apost., nic. const. et athenas. Lips. 1753.

Jam sec. II necessitas et mos exstitit primaria fidei praecepta, quibus catholici christiani tum ab Haereticis, potissimum Gnosticis, tum a Judaeis et Gentilibus dissidebant, brevi complexione, quae *κανὼν τῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως, κανὼν ἐκκλησιαστικός, regula fidei*, posthac etiam *symbolum* ¹⁾ appellabatur, comprehendendi. Etsi *regulae fidei* non apud omnes eadem forma esset idemque ambitus, pleraeque tamen ejus expositiones baptismi formulae (Matth. 28, 19) fundamento superstructae erant ²⁾. Ex qua fidei regula *symbolum apostolicum* ³⁾, quod vocatur, originem traxisse videtur, ita appellandum, non quod ab apostolis concinnatum sit ⁴⁾, sed quod pleraeque ejus formulae e N. T. depromptae sunt. Rufini tempore, qui „expositionem in symb. ap.“ scripsit, varia

1) *Σύμβολον* a *συνβάλλειν* 1) disjuncta conjungere; 2) res diversas inter se comparare; 3) ex earum comparatione aliquid conicere vel cognoscere, unde *σύμβολον* signum dicitur, quo res vel persona ab alia disponitur. — Nostra aetate *symbolum* appellatur brevior fidei placitorum complexio, *liber symbolicus* uberior eorum expositio a coetu quodam christiano publice sancita et recepta. — In evangelicam ecclesiam nomen *symbolorum* per formulae concordiae auctores (Praefat. et p. 572) inductum est.

2) Exempla regulae fidei ab Irenaeo, Tertulliano et Origene tradita typis descripta sunt in Münscher-Coellin *Lehrb. d. Dogmengesch.* I, p. 16 ss. Cf. Hahn: *Bibliothek d. Symbole u. Glaubensregeln d. apost.-kath. Kirche.* Bresl. 1842.

3) (King:) *History of the Apostle's Creed, with critical observations.* Ed. 5. Lond. 1798. Ex angl. vert. Olearius. (Lips. 1706) Bas. 1768. W. F. Thienemann: *Das apost. Symbolum, nach s. Bedeutung, s. Zusammenhang u. s. Werthe.* Lpz. 1846. Stockmeyer: *Wann u. auf welche Veranlassung ist d. ap. Symb. entstanden, u. welche Bedeut. hat dasselbe für d. Kirche überhaupt u. insbes. für uns.* Zeit. Zürich 1846.

4) Ex ecclesiae cath. fabula apostoli, quum jam in eo esset, ut divini magistri mandato obsecuturi ad evangelium omnibus gentibus praedicandum abirent, Hierosolymis in solenni consensu hoc symbolum, quod tamquam communem docendi normam sequerentur, composuisse dicuntur. Quam fabulam simpliciore forma expositam primus Rufinus retulit, posteriores eximium in modum exornarunt, primus exposuit Laurentius Valla († 1475).

ejus exempla inter se dissentiebant, neque ante sec. VI in eam, qua ad nos traditum est, formam redactum videtur esse. A primo suo vocabulo etiam *Credo* appellatur. Primum locum obtinet in ordine symbolorum *oecumenicorum* s. *catholicorum*, h. e. eorum; quorum auctoritas in universa ecclesia valet, iis oppositorum; quibus particulares ecclesiae, ut lutherana et reformata, praecepta profitentur potissimum sibi propria ac domestica. — *Secundum* oecumenicum symbolum est *nicaeno-constantinopolitanum*, a synodis oecumenicis nicaena (a. 325) et constantinopolitana (a. 381) contra Arium et Macedonium publice propositum et sancitum, item ad baptismi formulam compositum ⁵⁾. *Tertii* symboli oecumenici, *pseudathanasiani*, a vocabulo, quo incipit, etiam *Quicumque* appellati, non publica fuit origo, sed privata eademque recondita, non tamen ante sec. V finem ⁶⁾. De vero ejus auctore valde dissentitur. Ad verisimilitudinem fortasse non propius accesserunt, qui Vigilium Tapsensem in Africa episcopum ejus auctorem fuisse conjecerunt. Duabus partibus constat, quarum in priore orthodoxa de trinitate theoria, in altera de duabus Christi naturis atque de redemptionis opere exponitur ⁷⁾.

§ 77. De eadem re.

Sacrorum emendatores etsi omnem in fidei rebus ecclesiasticam auctoritatem rejicerent, tamen tria oecumenica symbola retinuerunt, non solum quod dogmata in iis proposita libris ss, prorsus consentanea putarunt ¹⁾, sed etiam quod approbandis et retinendis his symbolis se nequitiam novam, sed antiquissimam et vere catholicam doctrinam profiteri apertissime declaraverunt. Ut autem *novos* libros symbolicos componerent et promulgarent, variae causae in temporum acerbitate et necessitate positae Evangelicos impulerunt,

5) Sulgeri Symb. nic. const. expositio. Ultraj. 1718. — Nicaenae et constantinopolitanae formulae varietates in tabula repraesentavit Münacher. Cölln DG. I, p. 240 sq.

6) Tentzel: *Judicia eruditorum de symb. athan.* Goth. 1687.

7) Notentur judicia de hujus symboli momento prorsus sibi contraria Lutheri (Opp. T. VI, p. 2314:) „*Das Symb. des h. Ath. ist also gefasst, dass ich nicht weiss, ob seit der Apostel Zeit in der Kirche des N. T. etwas Wichtigeres u. Herrlicheres geschrieben sey;*“ et Straußii (Glaubensl. I, p. 460): „*Fürwahr, wer das Symb. Quicumque beschworen hatte, der hatte die Gesetze des menschl. Denkens abgeschworen.*“

1) Form. conc. p. 571, 632. Conf. helv. 11. in fine. Conf. gall. 5. angl. 8. Repet. anhalt. p. 615 (ubi adduntur symb. ephesinum et chalcodonense, quod idem fit inter Lutheranos a Calovio, Quenst. et Hollazio), Decl. thor. p. 669.

potissimum ut rem suam ab adversariorum obtreptionibus defenderent nec sine causa se romanensia castra deseruisse ostenderent, deinde ut intestinas controversias componerent. Lutheranorum autem libri symbolici hi sunt: 1) *Confessio Augustana* ²⁾, antehac *apologiae augustanae* nominae vocata, a Melanchthone germanico et latino sermone conscripta, anno 1530 d. XXV Junii in comitiis imperialibus Augustae Vindelicorum congregatis de germanico exemplo praelecta atque utroque exemplo Carolo V imperatori exhibita. Praeter prologum et epilogum duabus partibus constat, quarum prior XXI fidei doctrinaeque articulos exhibet, altera VII articulos continet, quibus abusus mutati recensentur. Anno 1540 Melanchthon latinum exemplum denuo edidit in nonnullis articulis, potissimum decimo ³⁾, mutatum, unde inter *variantam* et *invariantam* confessionem distinguitur, sed sola posterior inter Lutheranos symbolicam auctoritatem obtinet. — 2) *Apologia confessionis augustanae*, ad Pontificiorum *confutationem* ⁴⁾ *confessionis augustanae* redarguendam a Melanchthone latine conscripta et a. 1531 una cum Conf. aug. edita. Translatio germanica a textu originali nonnihil recedens Justum Jonam auctorem habet. — 3) *Articuli smalcaldici* a Luthero electoris Saxoniae jussu mense decembri Vitebergae *germanice* (latina interpretatio, in Concordiae librum recepta, est Selnecceri) eum in finem conscripti, ut in concilio oecumenico, Mantuae congregando, si legitime institueretur et a Protestantium quoque legatis frequentaretur, *constaret, quid et quatenus Pontificiis cedere et in quibus capitibus constanter perseverare et vellet et possent*, tum in conventu smalcaldico mense febr. a. 1537 a principibus probati et a theologis subscripti. Quo

2) Cyprian: *Historia der Augsb. Conf. Gotha 1730*, Sallig: *Vollständ. Historie der A. C. u. deren Apologie. Halle 1730* — 85. 3 Bde. Ge. G. Weber: *Krit. Geschichte der A. C. Frankf. 1783* sq. 2 Bde. Danz: *Die A. C. nach Gesch., Inhalt u. Bedeutung. Jena 1829*. Foerstemann: *Urkundenb. zur Gesch. des Reichstags zu Augsb. Halle 1833* — 35, 2 Bde. Fickenscher: *Gesch. d. Reichst. zu A. im J. 1530 nebst Untersuch. üb. d. Werth der A. C. Nürnberg. 1830*. Scheidler: *Ueb. d. A. C. Jena 1830*.

3) Ubi verbis: „quod corpus et sanguis Christi vere *adstnt* et distribuuntur *vescentibus*“ pacis cum Helvetiis constituendae causa substituit ambiguum formulam: „quod cum pane et vino vere *exhibeantur* corpus et sanguis Christi *vescentibus*“, omissa antithesi: „improbant secus sentientes.“

4) Imperatoris jussu a pontificiis theologis Augustae praesentibus, circiter XX, quorum nobiliores Jo. Faberus, Jo. Eckius, Conr. Wimpina, Jo. Cochlaeus et Jo. Diembergerus erant, composita et die III Aug. publice praelecta. Pro primario auctore Faberus habetur.

in scripto Lutherus pontificiae dominationi fortissime intercessit et cuivis Evangelicorum cum Pontificiis unioni viam praeclusit. Melancthon appendicem addidit *latine* scriptam et in ipso conventu smalc. a Vito Diterico, norimbergensi concionatore, in germanicum sermonem translatam ⁵⁾ *de potestate et primatu papae*, cujus in priore parte hanc potestatem arrogatam nec ullo modo agnoscendam esse probat, in altera *de potestate et jurisdictione episcoporum* agit et veram hujus potestatis indolem ac naturam ostendit. — 4) *Uterque catechismus, major et minor*, ille in pastorum, hic in populi usum, non ecclesiae mandato, sed privato consilio a Luthero ad tristissimam rerum christianarum ignorantiam, cujus testis inter saxonicarum ecclesiarum visitationem (a. 1527 — 29) fuerat, minuendam et publicam institutionem emendandam *germanice* conscriptus ⁶⁾. Translatio latina *majoris catechismi* vulgaris Vincentii Opsopoei est; *é minoris cal.* translationibus latinis ea, quae Sauro-mannum auctorem habet, in latinorum librorum symboli-corum volumen recepta est ⁷⁾. — 5) *Formula concordiae* ⁸⁾, praegressis multis studiis et laboribus, Augusti, Saxoniae electoris, jussu ad sopiendas intestinas ecclesiae lutheriae lites et inprimis ad genuina lutheriae doctrinae placita adversus Calvinismum et liberaliorem Melancthonis disciplinam tuenda a Jac. Andrea, cancellario tuingensi, Mart. Chemnitio, Brunovicensi (qui uterque restituendae pacis negotium jam antea diligentissime agitarant), Nic. Sel-neccero, Lipsiensi, Dav. Chytraeo, Rostochiensi, Christoph. Cornero et Andr. Musculo, Francófurtanis ad Viadrum, in coenobio bergensi prope Magdeburgum a. 1577 *germanico* sermone composita et a. 1580 promulgata. Translatio latina Lucae Osiandri est, a Sel-neccero et Chemnitio emendata. Duabus partibus constat, *epitome* ac *solida declaratione*. In illa dogmata controversa brevius, in hac uberius exponuntur. Utraque pars XII articulis continetur. Concordiae formula, etsi non in omnibus terris evangelicis publicam auctoritatem obtineret, tamen fundamentum prae-buit ei orthodoxiae lutheriae, quae ab exeunte sec. XVI per totum XVII florebat et ab ejus temporis theologia uberior ac subtilius exponebatur. Cete-

5) Cf. Köllner: *Symbolik d. luther. Kirche* p. 461.

6) Augusti: *Hist.-krit. Einl. in d. beiden Hauptcatechismen der ev. K. Elberf.* 1824. — Ilgen: *Recolitur memoria utriusque Luth. catech.* Lips. 1830.

7) Cf. Köllner l. c. p. 508.

8) Anton: *Gesch. d. Concordienformel.* Leipz. 1779. 2 Bde.

rum inter *formulam concordiae*, singularem hunc librum symbolicum et *concordiam* s. *librum concordiae*, totum ecclesiae lutheriae librorum symbolicorum volumen ⁹⁾, distinguendum est.

Apud Reformatos suas quaeque fere provincia professae est publicae doctrinae formulas, quae numquam tam severae in animos imperium exercuerunt, quam inter Lutheranos libri symbolici, quorum ne nomine quidem Reformati utebantur ¹⁰⁾. Nec unquam publica auctoritate prodiit earum collectio ¹¹⁾. Inter omnes reformatae ecclesiae publicae fidei formulas celeberrimae sunt latissimeque propagatae *Confessio helvetica posterior* a Bullingero Tiguri a. 1566 composita, et *Catechismus heidelbergensis* ab Oleviano et Ursino jussu Friderici III, palatini electoris, a. 1562 conscriptus. — Accurata historiae, ingenii et argumenti librorum symbolicorum expositio *theologia symbolica* vocatur ¹²⁾.

§ 78. De librorum symbolicorum auctoritate.

Töllner: *Unterricht v. d. symb. BB. Züllichau* 1769. — Henke: *Bewrthelung aller Schriften, welche bei Gelegen. des Religions-*

9) Praestantiores librorum symbolicorum ecclesiae lutheriae editiones et primum quidem *germanico-latinae* sunt: Reineccii, Lips. (1708) 1735. Jo. Ge. Walchii, Jen. 1750. — 2) *Germanicae*: Weissii, Lips. 1739. Baumgartenii, *Leipz.* 1747; Koethii, *Leipz.* 1830. — 3) *Latinae*: Rechenbergii, Lips. 1677, saepissime repetita, noviss. 1742; Pfaffii, Tubing. 1730; J. A. H. Tittmanni, Lips. (1817) 1827; Hasii, Lips. (1827) 1845. Ed. III; H. A. Guil. Meyeri, Götting. 1830.

10) Cf. de Reformatorum re symbolica Ullmannum in *Theol. Stud. u. Kritik* 1843, 3 H. p. 809 sqq. — *Librorum symbolicorum* nomen obvenit tantummodo in Form. consens. helv. c. 26.

11) Inter privatas collectiones copiosissima ac diligentissima Niemeyeri est: *Collectio confessionum in eccl. reff. publicarum*. Lips. 1840.

12) Jo. Geo. Walch: *Introductio in libros eccl. luth. symbolicos*. Jen. 1732. Semler: *Apparatus ad libros symb. eccl. luth.* Hal. 1775. Jo. Aug. H. Tittmann: *Institutio symbolica ad sententiam eccl. evang. (luth.)* Lips. 1811. Koellner: *Symbol. d. luth. K. Hamb.* 1837. Marheinecke: *Institutiones symbolicae*. Berol. 1812 (omnes eccl. christ. coetus complectitur). Winer: *Comparative Darstell. d. Lehrbegriffs d. verschied. Kirchenparteien*. *Leipz.* 1837. 2 A. Guericke: *Allgem. christl. Symbolik*. *Leipz.* 1839. — Moehler (theol. cath.): *Symbolik od. Darstell. der dogmat. Gegensätze d. Kathol. u. Protest. nach ihren öffentl. Bekenntnisschriften*. *Mainz* (1832) 1843. 6 Aufl. Cujus libri auctor polemico adversus protestantismum fervore abreptus in enarranda utriusque ecclesiae sententia fidem historicam fove de neglexit. Contra eum surrexerunt Nitzsch: *Protest. Beantwortung der Symb. v. M. Hamb.* 1835. Baur: *Gegensatz des Prot. u. Kath. Tüb.* 1836. 2 Aufl. — De his qui publicam eccl. cath. doctrinam exposuerunt cf. § 53, not. 4.

editis herausgek. stud. Hamb. 1794. — Schleiermacher: *Ueb. d. eigenthiiml. Werth u. d. bindende Ansehn d. symbol. BB. In Reformationsalmanach. 2r Jahrg. Erf. 1818.* — de Wette: *Ueb. Lehrsatz in d. ev. K. in Ullmann u. Umbreit: Theol. Stud. u. Kritik. 1831. 2 H.* — Johannsen: *Allseitige wissenschaftl. Untersuchung der Rechtmässigkeit der Verpflichtung auf symb. BB. Altona 1833.* (Liber primarius de toto hoc argum.) — Ullmann in *Theol. Stud. u. Kritik. 1840. 2 H. p. 535 sqq.* — Schleiden: *Die protest. K. u. d. symb. BB. Hamb. 1840.* — Bretschneider: *Die Unzulässigkeit des Symbolzwanges in d. prot. K. Letpz. 1841.* — Wasserschleben: *D. ev. Kirche in ihrem Verhältniss zu d. symb. BB. u. z. Staats. Bresl. 1843.* — Multa alia scripta commemorat Bretschneider: *Entwickl. p. 786 sqq.* — Praeter multos alios nuper denuo libr. symb. auctoritatem defendunt Höfling: *De symbolorum necessitate, auctoritate atque usu. Erlang. (1835) 1841.* — Ribbeck: *Die ordinat. Verpflichtung der ev. Geistl. auf d. symb. Schriften. Berl. 1843.* — Remppis: *Ueb. Zweck, Bedeut. u. Nuthwend. kirchl. Symb. in Stirm: Stud. d. ev. Geistlchh. Würtembs. 1846. 2 H.*

Tanta fuit olim librorum symbolicorum auctoritas, ut concordiae ecclesiasticae constituendae et servandae causa omnes sacrorum ministri jurejurando obstringerentur dantaxat iis publice profitendis ac docendis, quae in illis proposita essent. Quam auctoritatem etiam nunc iis concedi non posse, intelligitur 1) e summo protestantismi de una S. S. auctoritate principio (§ 54 et 73), quo ducti ipsi horum librorum auctores solenniter declararunt, publicis ecclesiae formulis tantummodo testimonium edi de iis, quae *credentur* in ecclesia, non quae *credenda* essent¹⁾, seseque ipsos, quae in his formulis consignarent, lubenter reprobaturos esse, si e scripturis ss. meliora edocerentur²⁾. Jam vero hodiernae theologiae conditio, imprimis accuratior S. S. enodatio, quae praesidiis debetur, quibus sacrorum emendatores caruerunt, dilucide docet, quantum in ipsis gravioribus rebus symbolica

1) Form. conc. p. 572: „Symbola non obtinent auctoritatem iudicis, haec enim dignitas solis litteris ss. debetur, sed duntaxat pro religione nostra testimonium dicunt eamque explicant ac ostendunt, quo modo singulis temporibus ss. litterae in articulis controversis in ecclesia Dei a doctoribus, qui tum vixerunt, intellectae et explicatae fuerint, et quibus rationibus dogmata cum S. S. pugnantia rejecta sint.“ — Eandem sententiam posteriores theologi his formulis significarunt: symbolicos libros *credita* exprimere, non *credenda* imprimere; esse eos normam non *normantem*, sed *normatam*; non *normam*, sed *formam* fidei exhibere; non *fidei*, sed *professionis* fidei normam esse.

2) Conf. bas. conclus.: „Hanc nostram confessionem iudicio scripturae s. subjicimus eoque pollicemur, si ex scripturis in melioribus instituiamur, nos omni tempore Deo et sacrosancto ejus verbo maxima cum gratiarum actione obsecuturos esse.“ — Conf. scot. praef.: „Si quis in hac nostra confessione articulum vel sententiam repugnantem sancto Dei verbo notaverit, promittimus ex ss. scripturis nos illi satisfacturos aut correcturos, si quid erroris inesse probaverit.“

doctrina litteris ss. adversetur. Neque solum nunc nobilissimorum theologorum, verum etiam laicorum longe plurimi prorsus aliam de rebus divinis et christianis sententiam profitentur, quam quae in libris symbolicis sancita est; ita, ut libri symbolici non amplius dici possint testimonium edere de iis, quae in ecclesia credantur. Quid, quod ipsi ii, qui constantissimos se librorum symbolicorum assecclas et patronos jactant in iisque immobilem doctrinae normam ac solidissimum salutis ecclesiasticae fundamentum cernunt, vario modo ab eorum argumento recedunt³⁾. 2) Ex historia, quae docet, tantum abuisse, ut formulae symbolicae eam fidei unionem et concordiam efficerent, de qua eorum auctores cogitaverant, ut, praesertim si dubia et controversa doctrinae capita uberius et subtilius explicarent, novarum rixarum occasiones et nutrimenta praeberent. 3) Ex mutua, qua nunc gaudemus, lutheriae et reformatae ecclesiae necessitudine, cujus utriusque funestissimum discidium, ex Lutheri ejusque assecclarum deploranda pertinacia olim ortum, per aetatis nostrae praestantioris theologiam et majorem humanitatis culturam tandem aliquando sublatum est, librorum autem symbolicorum auctoritate, si retineretur, in perpetuum propagaretur. Nihilominus his scriptis summa reverentia praestanda est tanquam venerandis pietatis, constantiae et fortitudinis documentis, quibus majores nostri fidem suam pro suae aetatis scientiae ss. litteris haustam proposuerunt, a pontificia dominatione defenderunt, nobisque viam monstrarunt, qua ad altiora enitendum esset. Neque vero solum haec *historica* vis et potestas librorum symbolicorum est, sed etiam *dogmatica*, in eo quidem posita, quod summas protestantismi leges, quales ex *historica* necessitate profectae sunt, catholicismi erroribus et abusibus oppositas ideoque perpetuo valituras exhibent⁴⁾.

3) Cf. Johannsen l. c. p. 579 sqq. — Jam Spenerus de sua aetate haec professus est: „Es ist an dem, dass unterschiedliche Punkte in d. symb. BB. sich finden, in denen insgemein alle unsere Theologi heutzutage davon abgehen.“

4) Pia ratio librorum symbolicorum etiam in institutione publica habenda optime significatur in iurajurandi formula, qua in Hassia electorali ministri ecclesiae muneribus obstringuntur: „Ich verspreche, dass ich d. christl. Lehre nach Inhalt der h. Schriften u. mit gewissenhafter Berücksichtigung der Bekenntnisschriften der ev. Kirche ohne Menschenfurcht u. Menschengefälligkeit verkündigen, u. alles Ernstes darauf Bedacht nehmen will, dass mit Vermeidung alles der christl. Erbauung nicht Dienenden christl. Glaube u. christl. Leben in d. Kirche gegründet u. gefördert werde.“

§ 79. De constituendae novae formulae symbolicae necessitate.

Schleiermacher in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Kritt.* 1831. 1 H. p. 84 sqq. — Dav. Schulz u. Dan. v. Cölln: *Zweit Antwortschreiben an Schleiermacher.* Leipz. 1831, p. 35 sqq. 73 sqq. — Bretschneider in *Allgem. Kirchenzeit.* 1832. Nr. 156 sqq. — Röhr: *Grund- u. Glaubenssätze d. ev. protest. Kirche. Neustadt* (1831) 1843. 3 Aufl. — Hase: *Confessio fidei ecclesiae evang. nostri temporis rationibus accommodata.* Lips. 1836. — H. Krause: *Das Bekenntniß d. ev. Kirche u. s. Verbindlichkeit.* In *Kirchl. Vierteljahrschrift.* Berlin 1844. 4 H. p. 1 — 43. (Auctor novae formulae necessitatem defendit et exemplum proponit.)

Denique controversia de novae formulae symbolicae concinnandae utilitate et necessitate nuperrime agitata est. Multi enim, inter quos Röhrus et Bretschneiderus eminent, ejusmodi formulae utilitatem et necessitatem defenderunt; alii, potissimum Schulzius, Cöllnius et Hasius, utilitatem concesserunt, sed felicem tentaminis successum a melioribus futuri temporis rationibus sperandum esse docuerunt; alii, inprimis Schleierm., quodvis tale consilium summae protestantismi legi cummaxime adversari contenderunt. In qua quaestione dijudicanda omnia e fine pendent, in quem, et e modo, quo nova formula constituitur. Si auctores ejus plenissimum sententiarum consensum efficiendum spectarent in eumque finem controversa fidei placita ad unum omnia prolixius et subtilius exponerent, tum sane non solum evangelicam libertatem novis vinculis constringerent, sed etiam sine dubio ausis suis prorsus exciderent. Totalis sententiarum consensus ne in primordiis quidem rei christianae exstitit, nec unquam in tanta ingeniorum diversitate existere potest, unde eum neque Dei, qui hanc ingeniorum diversitatem constituit, consilio convenire, neque ad veram societatis christianae salutem necessarium esse recte colligitur. Sed possunt esse temporum rationes, quibus novi symboli concinnatio non solum consulta, sed etiam necessaria sit vel ad religionis publice exercendae libertatem a magistratu civili expetendam, vel ad ecclesiae nostrae indolem et naturam aut contra pontificios errores aut contra atheorum et frivolorum pantheistarum impia commenta solenniter declarandam, ut temerariorum hominum, qui docendi libertatem in protervissimam licentiam convertunt, neque emendationem, sed eversionem ecclesiae tentant, conatus propulsentur et a sacris muneribus arceantur. Quibus finibus assequendis sola scriptura sacra minus convenit¹⁾.

1) Ullmann: *Zukunft d. ev. Kirche Deutschlands*, p. 70: „Es ist gewiss, dass d. Kirche, indem sie sich auf die Schrift stützt, den-

Ut vero per novam formulam symbolicam unio fidei cum libertate fidei eo quo debet modo concordet, in illam tantummodo quam maxime necessaria religionis christianae placita (§ 52), de quibus longe plurimi consentiunt ²⁾, diserto quidem, sed simplici et quantum fieri potest, biblico sermone, quorumque theologica explicatio scholis et singulorum libertati relinquatur, recipienda sunt ³⁾. Deinde quum

noch, wenn sie eine sichere Lehrbasis haben will, sagen muss, wie sie d. Schrift versteht, was sie als d. Wesentliche darin erkennt u. was sie als Norm für d. Predigt u. d. Unterricht des christl. Lehrstandes betrachtet.“

2) Ullmann in *Theol. Studd. u. Kritiken* 1840, 2 H. p. 561 sq.: „Auf d. christl. Gebiete ist als d. wesentl. Grundlegende zu betrachten d. Gewissheit, dass Jesus v. Naz. d. von Gott geordnete u. mit allen hiezu erforderl. Kräften u. Eigenschaften ausgestattete Erlöser d. Menschheit v. Sünde, Tod u. Verderben sey, d. Erlöser, durch dessen in Leben, Lehre u. Tod sich bethätigende Einwirkung wir in demj. Verhältnisse zu Gott stehen, in welchem wir uns als versöhnte u. geliebte Kinder Gottes ansehen, des vollen Friedens mit Gott u. des ewigen Heiles getröstet dürfen u. durch dessen Geist u. Vorbild ein neues, gottgeweihtes u. geheiligtes, in dem von ihm gestifteten Gottesreiche jetzt u. in Zukunft immer herrlicher sich entfaltendes Leben in uns entzündet wird. Auf dem speciell protest. Gebiete ist ohne Zweifel d. Lehre v. d. Rechtfertigung als der Alles zusammenhaltende Mittelpunkt zu betrachten, d. h. d. Ueberzeugung, welche unter Voraussetzung des eben ausgesprochenen allgemein Christlichen, sich auf bibl.; namentl. paulin. Grunde noch bestimmter dahin modificirt, dass wir nicht in irgend etwas Menschl., als welches an sich unvollkommen u. sündhaft, sondern allein in der durch Christum geoffenbarten u. bewährten, v. uns aber in lebendigem Vertrauen aufzunehmenden göttl. Gnade u. Liebe den Grund der Seligkeit, überhaupt alles wahren, höheren Lebens zu suchen haben.“

3) Gervinus: *Mission der Deutschkatholiken* p. 11: — „eine Bekenntnisformel, die eine kleinste Summe des Glaubens bestimmt, aber d. grösste nicht ausschliesst, die sich bei den einfachsten Glaubenssätzen begnügt, welche auch dem geraden Sinne des an Geiste Armen verständl. sind, u. ihre symbol. u. philosoph. Gestalten, ihre Erweiterungen u. Bereicherungen nicht verwirft, aber der Schule u. Gelehrsamkeit überlässt.“ p. 63: — „eine Glaubensformel von so weiter Fassung, dass sie nur diejenigen abstossen müsste, die selbst für die geschichtl. Anerkennung des Christenth. keinen Sinn in sich fühlen, die so arm an Gemüth u. Schicksalen sind, dass sie ein Religionsbedürfniss überhaupt in sich nicht kennen u. in Anderen nicht anerkennen, dass sie von d. allgemeinen menschl. Grund keine Ahnung haben, auf dem dieses Bedürfniss ruht, so arm an Phantasie, dass sie jeder Religionsmythe wie sinnloser Märchen spotten.“ p. 64: „Im Schutz jener allgemeinen Glaubensnorm müsste jede besondere, neben d. weiten föderativen Gesetze der Vereinigung die engeren u. strengeren Gesetze der einzelnen Schulen u. Gruppen unangetastet bleiben. Darin würde man ein Mittel der Verbindung ergreifen, das d. christl. K. zu keiner Zeit verschmäht hat, ja in dem gerade d. grosse Fähigkeit des Christenth. gelegen war, sich allen Bedürfnissen, allen Volksitten zu accommodiren, ohne diese durch sich, ohne sich

alia aliorum temporum ratio sit, posteris jus formulae emendandae diserte reservandum est ⁴⁾). Lubenter vero concedimus, novi symboli constituendi consilia ac tentamina tamdiu successu caritura esse, quamdiu non excelsa quaedam necessitas historica ecclesiae evangelicae socios sacri commodi et fervoris vinculo arctius conjunxerit et ad tuenda communia bona compulerit, ut internarum rixarum immemores communem fidem communi quoque formula solenniter declarent. Ceterum censemus, ei quae debet esse inter fidei unionem et libertatem concordiae constituendae non melius prospici, quam presbyteriali et synodali ecclesiae constitutione, qua, quando anceps inter doctrinae libertatem et ecclesiae commodum collisio exstiterit, ex viva ecclesiae mente difficultas expediatur.

C a p u t IV.

De theologia dogmatica.

Particula I.

§ 80. De notione et partibus theologiae.

Theologia dogmatica (§ 1) pars est theologiae christianaе universae. Theologia (λόγος περὶ τοῦ Θεοῦ vel περὶ

durch diese zu zerstören.“ — Symbolum apostolicum, quod dicitur, ad dissidentes evang. ecclesiae familias sibi reconciliandas parum aptum est, primum quod nihil docet nec docere potest de summis protestantismi principiis; deinde quod nonnulla exhibet minus necessaria, in quibus eruditiores nunc maxime offendunt (notiones de carnis resurrectione, quae ipsi biblico argumento adversatur, de Christi supranaturali conceptione, descensu ad inferos et visibili reditu), nonnulla autem quam maxime necessaria, inprimis ea, quae Christus *docendo* et *vivendo* de nobis bene meritus est, omittit. Sed paucis mutandis mutatis hoc symbolum formulam praebet, cujus vineulo omnes Christiani, catholici et evangelici, inter se consociantur, et qua in baptismi ritu administrando optime utimur.

⁴⁾ Eichhorn: *Kirchenrecht*, Thl. II, p. 47: „Jede Zeit hat d. göttl. Wahrheit, welche Christus verkündigt, in der Sinnesart aufgefasst, welche ihr verliehen war; in jed. Zeitalter muss daher ein Entstehen u. Verschwinden einzelner Vorstellungsarten wahrgenommen werden, durch welche sich jedes den Sinn Einer u. derselben Offenbar. aufzuschliessen versucht hat, ohne dass dadurch d. christl. Lehre aufhört, ihrem Wesen nach Eine zu seyn, sofern nur jede sich auf die h. Schrift stützt. Seinen Beistand hat Christus der Kirche auch in diesem Bestreben verheissen, u. darauf darf sie d. Zuversicht gründen, dass es in seinem letzten Resultat immer nur d. Wahrheit fördern, d. Wahre, welches dadurch hervorgerufen, ein Gut der Kirche bleiben u. ein ächtchristl. Streben jener Art den Irrthum siegreicher bekämpfen werde, als ein Machtspruch.“

τῶν θεῶν *) christiana arctiore sensu intellecta est *docta et subtilis* (cf. § 1, not. 8) *religionis christianae expositio* (subjective *cognitio*), atque theologiam dogmaticam et moralem (h. e. doctam et subtilem expositionem eorum, quae christiano homini agenda sunt) complectitur; latiore sensu *complexus disciplinarum ad doctam et subtilem religionis christianae expositionem necessariarum*, cujus partes sunt theologia exegetica, systematica (s. theologia arctiore sensu dicta) et practica s. applicata.

§ 81. De discrimine religionis et theologiae.

Heilmann: De eo, quod interest inter divinas notitias theologi et christiani. In ej. Opuscc. T. II, p. 269 sqq. C. C. Tittmann: De discrimine theol. et relig. Viteb. 1782. rec. in ej. Opuscc. p. 535 sqq. — de Wette: *Rel. u. Theol. Berl.* 1821. — C. G. Schmidt: *Rel. u. Theol. Stuttg.* 1822. — Seber: *Ueb. Rel. u. Theol. Köln* 1823. — Adde Baumg.-Crusius: *Lehrb. d. DG.* II, p. 772 sqq.

Postquam antiquiores evangelici theologi religionis et theologiae notiones summo cum rei christianae detrimento confuderant ¹⁾, sec. XVIII deum Semlerus aliique effe-

*) Apud Graecos et Romanos quilibet rerum divinarum periti θεολόγοι appellabantur. Ita Homerus et Hesiodus, ut qui fabulas de deorum ortu, factis et factis poetice tractarent, ita Pherecydes Syrius, qui Josepho (contra Apion. I, 2) teste librum edidit *θεολογίας* nomine inscriptum, „περὶ τῶν οὐρανίων καὶ θεῶν φιλοσοφίας.“ Varro apud Augustin. civ. Dei VI, 5 triplicem theologiam distinguit: 1) *mythiāram*, s. fabularum de diis cognitionem, quam nos dicimus *mythologiam*; 2) *ciuilem*, sacrorum publicorum cognitionem; 3) *physicam*, quam nos religionis philosophiam appellamus. Cf. Nitzsch: *Christl. Lehre*, p. 55. — Inter patres ecclesiasticos latiore sensu *theologi* quilibet rerum divinarum periti dicebantur, ut V. et N. T. scriptores; angustiore significatione qui divinam Christi naturam et quae cum ea cohaeret trinitatem defendebant, ut Gregorius Nazianzenus. Quo sensu accepta theologia oeconomiae (quod nomen ex ep. ad Ephes. 1, 10 male petum erat), h. e. doctrinae de incarnatione et humana Christi natura, opponebatur. Eodem sensu epitheton *theologi*, Joanni apostolo in apocalypsea inscriptione tributum, intelligendum esse plerumque censetur. Sed si haec ejus significatio esset, jure miraremur, cur non potius in *evangelii* inscriptione nomini apostoli additum esset. Quapropter equidem censuerim, vocabulum illic ex ethnico quodam dicendi usu *prophetam*, s. eum significare, qui divino instinctu percitus loquatur. Cf. Suiceri *Thes.* I, p. 135 sqq. Passow. s. v. *θεολόγος*. Inde sec. XII, quo Abelardus *theologiam christ.* et *introductionem in thelogiam christ.* scripsit, ea nominis significatio invaluit, qua etiam nunc intelligitur. — Theologiae christianae initia in *gnost* Alexandrinorum (§ 9, not. 1) quaerenda sunt.

1) Quod ex eorum definitionibus patet, velut Hollazii: „Theol. est sapientia eminens practica, e verbo Dei revelato docens omnia, quae ad veram in Christo fidem cognitu et ad sanctimoniam vitae factu necessaria sunt homini peccatori aeternam salutem adepturo.“ (Cf. ortho-

cerunt, ut magnum utriusque rei discrimen ab omnibus intelligeretur. Recte autem nostrae aetatis theologi utramque his septem momentis differre docent: 1) *natura et indole*; religio enim in fide, honestate ac beatitate cernitur, theologia autem eruditio et scientia est. 2) *Argumento*; ad religionem non pertinent nisi quae ad salutem consequendam scitu necessaria sunt, ad theologiam etiam argumenta, quibus religionis notiones confirmantur, religionis, ecclesiae et philosophiae historia, peregrinarum linguarum cognitio. 3) *Fonte*; religionis notiones ex animi humani penetralibus atque rel. christianae placita e S. S. petuntur, theologiae argumentum vero e multis quoque aliis fontibus. 4) *Fine*; religionis finis salus humana est; theologia autem eruditam et subtilem religionis cognitionem quaerit ad ejus placita aliis recte exponenda et ab adversariorum obtreactionibus defendenda. 5) *Forma*; religionis enim argumentum forma simplici et populari captui accommodata traditur, theologiae forma autem artificiosa est. 6) *Aetate*; religio antiquior est quam theologia. 7) *Dignitate*; nam religio propter semet ipsam, theologia propter religionem expetenda est.

§ 82. *Disciplinae, quarum adjumento theologia dogmatica carere non potest.*

Disciplinae potiores, quarum cognitio ad solidam theologiae dogmaticae expositionem requiritur, sunt theologia biblica (§ 1, not. 9)*), theol. symbolica (§ 77), theologia moralis (§ 80) et religionis philosophia (§ 14). Qui inter Evangelicos theologiam dogmaticam ad *biblicam* sententiam et mentem accommodare studet (§ 1, not. 9), is etsi plurimam argumenti copiam e theologia biblica hauriat, tamen ne symbolicae quidem theologiae usu supersedere potest tum ad summas protestantismi leges inde cognoscendas, tum ad catholicos errores in singulis dogmatis enarrandis respiciendos ac taxandos. Et ab altera parte ea theologia dogma-

doxam religionis christianae notionem supra § 18, not. *) allatam.) Unde factum est, ut theologi e suis argutis et subtilitatibus salutem aeternam pendere, in hisque disputandis ipsius christianae religionis causam agi opinarentur. Cf. § 86.

*) Inter eos, qui in theologia biblica exponenda versantur maxime eminent: Kaiser: *Bibl. Theol. Erl.* 1813 — 21, 3 Bde. de Wette: *Bibl. Dogmatik. Berlin* (1813) 1830. 3 Aufl. Baumg.-Crusius: *Grundzüge d. bibl. Theol. Jen.* 1828. Vatke (theol. hegel.): *Die bibl. Theol. wissenschaftl. dargestellt. Berl.* 1835. v. Cölln: *Bibl. Theol. Leipz.* 1836. 2 Thle. Lutz: *Bibl. Dogmatik. Herausg. v. Bährschli. Pforzh.* 1847.

tica, quae publicas *ecclesiae* formulas sequitur, etsi primum fundamentum in symbolica theologia habeat, tamen biblicae theologiae auxilio carere nequit, ut summae protestantismi legi (§ 54 et 73) satisfactura ad biblicas ecclesiasticorum dogmatum radices redeat.

§ 83. *De nexu inter dogmaticam et moralem theologiam.*

Ex indissolubili inter fidem et honestatem nexu supra (§ 10) descripto intima inter dogmaticam et moralem theologiam proficiscitur necessitudo. Nam praeterquam quod capita de innocentiae statu, de libero arbitrio, de summo hominis fine, de peccato et regeneratione utrique disciplinae communia sunt: dogmatica theologia, singula fidei praecepta quas causas in morali hominis conscientia habeant, et quid ad efficiendam animi sanctimoniam valeant, evincere, moralis autem disciplina virtutis et sanctimoniae necessitatem ex religiosi animi lege atque ex fidei pietatisque indole probare debet, ita quidem, ut utraque disciplina alterius adjuvamento egeat ab eaque adminicula et firmamenta capiat. Utraque olim junctim tradi solebat, usque dum inter Reformatos Danaeus (1577), inter Lutheranos Geo. Calixtus (1634) eas sejunxit. Qui nuper utriusque argumentum denovo conjunxerunt, inter quos maxime C. J. Nitzschius*) eminet, id quidem commodi praebuerunt, ut arctissimum religionis et virtutis nexum uni obtutui et veluti in tabula conspiciendum proponerent, sed id non sine magno dignitatis, quam morum doctrina per se obtinet, ordinisque systematici, quo exponenda est, detrimento fecerunt.

§ 84. *De philosophiae in theologia systematica¹⁾ usu.*

Heinr. Schmid: *Verhältn. d. Theol. zur Philos.* in Fries, Schröter u. Schmid: *Oppositionsschrift für Theol. u. Philos.* 1 Bd. (1828) 1 H. — Ej. *Abhdl. üb. christl. Phil. u. Phil. des Christenth.* in *Hermes* Bd. XXXII (1829) 1 H. p. 23 sqq. — Geo. Andr. Gabler: *De verae philosophiae [hegelianae] erga rel. christianam pietate.* Berol. 1836. — Reiff: *Ueb. d. Verhältn. d. Phil. zur Religion*, in *Tüb. Zeitschr. f. Theol.* 1839, 4 H. p. 47 sqq. — A. Em. Biedermann: *Die freie Theol., od. Phil. u. Christenth. im Streit u. Frieden.* Tübing. 1844. — Adde Hagenbach: *Encykl. u. Methodol. d. theol. Wissenschaften* (Leipz. 1845) p. 66 sqq.

*) In libro: *System der christl. Lehre.* Bonn 1844. 5 Aufl.

1) Quae hac paragrapho disputantur, ad utramque pertinent, dogmaticam et moralem theologiam.

Ex iis, quae § 27 de rectae rationis usu in dijudicandis religionibus historicis necessario disputavimus, sponte consequitur, theologiam tanquam *subtilem* religionis expositionem *philosophiae* auxilio non solum formali, de quo nunquam dubitatum est ²⁾ (§ 22), verum etiam materiali carere non posse, quippe quae, quum summa omnium rerum ideoque etiam religionis et virtutis principia ad summas cogitandi agendique leges menti innatas accommodare indagare et explicare studeat, nihil sit nisi legitimus et arte constitutus rationis usus. Ad usum vero theologicum quaevis sana atque sobria ³⁾ neque humanae debilitatis immemor philosophiae forma, quae qualicunque modo Deum inter mundumque, mentem et materiem, libertatem et necessitatem distinguit indeque ideas de personali Deo, de libero arbitrio, de animorum immortalitate justae actorum terrestrium retributioni conjuncta tanquam summa et solidissima omnis religionis et virtutis fundamenta agnoscit. Unde pantheismus et atheismus, materialismus et empiricum idealismus ⁴⁾

2) Historia sententiarum de philosophiae auctoritate et usu in theologia inest in iis, quae de placitis super rationis usu narravimus § 21 sq. — Quod nuperrime Schleierm. (*Christl. Glaube* I, p. 11. 1. Aufl.: „Die christl. Theologie muss suchen von der Weltweish. immer mehr freizumachen, u. besonders sich von der Gemeinschaft mit demj. Theile derselben, den man die natürl. Theologie zu nennen pflegt, freizumachen. Denn diese Gemeinschaft unterhält noch immer zum grössten Nachtheil jene Verwirrung, dass theol. Sätze für philosophische u. umgekehrt können gehalten werden“ coll. p. 117. 2. Aufl.) de philosophiae usu a theologia prohibendo disseruit, id tantummodo ad perversum philosophiae usum referri potest, quo jam saepe factum est, ut religionis christianae vis saluberrima philosophicarum notionum argutiis pene oppressa periret. Ipse vero Schleierm. in extruendo suo theologiae dogmaticae systemate haud paucis non solum vere philosophicis adminiculis, sed etiam dialecticis argutis usus est.

3) Dicimus „non formulariam illam, quae argutias venatur, et garrulitate magis, quam disputandi subtilitate insignis est, neque scholasticam aut mysticam, ludentem imperitis obscuritate et mysteriis verborum, quae etiam scholas theologiae invasit, sed veram et sobriam, veri indagatricem, cui uni, ut Strabo dicit, causarum convenit cognitio et propria haec virtus est, ut mentem clavis, perspicuis, enucleatis assuesfaciat notionibus.“ Eichstaedt: De accurata doctrina principum favore ornata. Jen. 1822. p. 14.

4) *Idealismus* doctrina est, qua statuitur, visorum extrinsecus objectorum veritatem non re, sed specie sola et opinione contineri. *Empiricum* dicimus eum ideal., quo res extra opinionem nostram omnino nihil esse contenditur, cujusmodi fuit Fichtii antiquior theoria; *transcendentalem* vero, quo non res, extra nos positas, vere exstare, sed tantummodo quales sint *per se* et extra nostram de iis notionem, a nobis cognosci posse negatur. Qui posterior idealismus, potissimum a Kantio expositus et commendatus, tantum abest, ut christianae causae noceat, ut ejus commodo inserviat, quoniam modestiae sensum ulit et philosophicam superbiam deprimit.

pariter atque fatalismum tamquam omni religioni quam maxime adversantes ab usu theologico prorsus arcendos esse, satis apparet. Quum vero christiana religio positiva et historica sit: ne quid ea per philosophiam detrimenti capiat, a philosophia in theologiae usum transferenda requiritur, ut positiva et historica religionis christianae elementa, in quibus hujus religionis singularis praestantia cernitur (§ 50), imprimis sanctissimam servatoris nostri personam, ea, qua decet, pietate revereatur. Quibus legibus si philosophiae in rebus theologicis usum adstrinxerimus, ea, quae etiam inter ipsas philosophiae ad hunc usum aptae formas diversitas intercedit, religionis christianae fundamentum (1 Cor. 3, 11) eo minus tangit, quo amplius spatium est, quod causa christiana recte intellecta intra legitimos fines libertati ingeniorum relinquit ⁵⁾.

§ 85. De theologiae dogmaticae principio.

Schmid: Quatenus ex ecclesiae evang. principiis existere possit doctrinae christianae scientia? Tubing. 1831. — Dorner: *Das Princip uns. Kirche nach d. inneren Verhältniss seiner zwei Seiten betrachtet.* Kiel 1841. (In quibus libris quaestio e supernaturalismi lege disputatur.)

Systematis ¹⁾ natura fert, ut singulae ejus partes e summo quodam principio ²⁾ pendeant. Quum vero theolo-

5) Kuhn (theol. cathol. tubing.): „Es ist gewiss nichts gegen d. Bindniss der Theol. mit d. Philos. einzuwenden, sie werden Hand in Hand gehen, so lang d. Theol. nicht unwissenschaftlich u. d. Philos. nicht gottlos seyn wird.“ — Ceterum distingui solet inter religionis philosophiam (Religionsphilosophie, § 14) et philosophiam de certa historica religione, potissimum christiana (Philos. der Relg., des Christenth.), h. e. philosophica ejus sive censura, sive expositione, qualis proponitur in libro Köppenii: *Philos. des Christenth.* 2 Thle. Leipz. 1825. 2^a Auf. (Auctor religionis christianae placita e philosophiae a Jacobio propositae principiis dijudicat et exponit.)

1) *Systema* dicitur complexio praeceptorum a principio quodam repletorum accurateque inter se connexorum.

2) *Principium* (proprie *primicaptum*, id, quod *primum locum tenet*) universe intellectum dicitur quidquid rationem objectorum aliquorum continet. Prouti haec objecta aut *res* sunt aut *cogitata*: duplex principiorum genus distinguitur: 1) principia *realia* s. pr. *essendi*, res vel naturae, quibus aliae res vel naturae originem debent. Quo sensu Deus omnium rerum principium, artifex artificii principium est. 2) princ. *idealia*, notiones vel sententiae, quae aliarum notionum vel sententiarum imprimis inter se nexarum rationes continent. Sunt ea aut *materialia* s. *constitutiva*, sententiae, quibus aliae ita comprehenduntur, ut facili rationatione inde repeti possint; aut *formalia* s. *regulativa* (notiones directrices), sententiae vel notiones, ad quarum normam ceterae, de quibus in corpus doctrinae recipiendis agitur, exigendae sunt. Cf. Bachmann: *System der Logik* (Leipz. 1828), p. 478 sqq.

gia dogmatica e mixtis disciplinis sit, h. e. iis, quae ex historicis et philosophicis elementis compositae sunt: de principio ejus proprie dicto inveniendi cogitari nequit. Nihilominus disciplinae nostrae argumentum ita comparatum est, ut ex eo sententia quaedam principalis erui possit, quaecum ceterae arctiore vel remotiore nexu cohaereant, quae principii latiore sensu dicti locum obtineat. In doctrinā ad publicam formulam in libris symbolicis expressam compositā notio de *peccato originali* ³⁾ principii *materialis* locum obtinet, notio autem de S. S. *inspiratione* principii *formalis* sive *regulativi* vim habet, secundum quod principium nihil pro vero haberi debet, nisi quod cum scripturae sacrae, quippe divinitus inspiratae ideoque falli nesciae, argumento conveniat (§ 22 et 70). Male consultum fuit theoriae ecclesiasticae, quod alia notione materiale principium, alia formale contineretur. Ita enim ei accidere potuit et vero etiam accidit, ut formalis principii ope sive argumentis e S. S. petitis materiale principium refelleretur, eoque fundamento collapsa tota theoria ei inaedificata collaberetur. — Si *biblicam* religionis doctrinam spectas, totum ejus argumentum ad sanctissimam *regni divini* ideam recurrit, quam patriarcharum tempus in notione *familiae* Deo dicatae, mosaica disciplina in notione *populi* Deo sacrati, prophetarum vaticinatio per Christum eventu comprobata in *totius generis humani* ad unum coetum Deo conjunctissimum congregandi notione (§ 19) exhibuit. Ex qua idea summam totius fidei biblicae fere his comprehendere licet: „*Deus optimus maximus omnium rerum creator et moderator hominibus peccato ipsi abalienatis per Jesum Christum, filium suum unigenitum, praesidia suppeditavit, quibus peccatorum miseriae eriperentur regnique divini consortio digni redderentur.*“ Quibus positis tres theologiae dogmaticae partes constitui-mus: *theologiam* strictissime dictam s. doctrinam de Deo, summo regni divini auctore et praefecto; *anthropologia* s. doctrina de hominibus, ut quibus civitas in regno divino

3) Multi theologi doctrinae ecclesiasticae principium materiale in praecepto de *justitia fidei* cernunt. (Form. conc. p. 683: „Articulus de justitia fidei praecipuus est, ut apologia [p. 60] loquitur, in tota doctrina christiana, sine quo conscientiae perturbatae nullam veram et firmam consolationem habere aut divitias gratiae Christi recte agnoscere possunt. Id D. Lutherus suo etiam testimonio confirmavit, quem inquit: Si unicus hic articulus sincerus permanserit, etiam christiana ecclesia sincera, concors et sine omnibus sectis permanet; sin vero corrumpitur, impossibile est, ut uni errori aut fanatico spiritui recte obviam iri possit.“) Verum enimvero hoc dogma, si ecclesiasticam ejus formam spectas, alii innititur, doctrinae de satisfactione vicaria τοῦ θανάτου, haec vero e praecepto de peccato originis pendet.

destinata est; *soteriologia*, doctrina de salute in regno divino consequenda, qua agitur de institutis divinis praesidiis, quae et conditionibus, quibus homines regni divini participes redduntur. Idea de regno Dei exhibet vero etiam simul *formale principium*, ad cuius normam omnia praecepta, de quibus in *systema* recipiendis agitur, examinanda sunt, ita, ut quae cum Dei, sanctissimi huius regni principis, aut humanae sanctimoniae, quae sola in hoc regno valet, et beatitudinis in eodem regno consequendae, *notione* pugnant, fide indigna ideoque a corpore doctrinae arcenda sint, alia autem, quae his *notionibus* non quidem *adversantur*, nullo tamen cum iis *nexu* cohaerent, non magno in discrimine poni possint.

§ 86. De articulis fidei.

Singula fidei placita, quae veluti membra corpus doctrinae constituunt, *articuli fidei* (ἄρθρα τῆς πίστεως) vocantur. Olim distingui solebat 1) *fontis* ratione habita inter articulos *puros*, qui e sola S. S. revelatione paterent, ut doctrina de Christo, servatore nostro, et *mixtos*, qui non solum ex revelatione, sed etiam ex lumine naturae cognoscerentur, ita tamen, ut „quae lumine naturae quodam modo innotescerent, non credi dicerentur, quatenus e naturae lumine, sed quatenus e divina revelatione haberentur“ (Quenst.). 2) Ratione habita *argumenti* inter art. *fundamentales* et *non fundamentales*. Cui distinctioni ansam praebuerunt sec. XVII nonnullorum inter Reformatos et Lutheranos pacem constituendi et fortasse etiam utrosque Catholicis reconciliandi tentamina. Qui inter Reformatos huius pacis causam agebant et qui inter Lutheranos cum iis consentiebant, Syncretistae (§ 94), ecclesiarum discidio fundamentum fidei non tangi contenderunt. Quod orthodoxi inter Lutheranos illius concordiae adversarii concedere noluerunt, ideoque auctore Nicolao Hunnio ¹⁾ († 1643) 1) articulos *fundamentales* ²⁾

1) In libro: *Διάκρισις* de fundamentali dissensu doctrinae lutherae et calvinianae. Viteb. 1626. Ed. II. 1663.

2) *Fundamentum* Hunnius dixit „quod in unaquavis structura est primum, toti structurae substat nec ab alio sustentatur. Atque ita fundamentum fidei est id, quod fidei et toti adeo christianismo veluti domui aedificandae ac conservandae subternitur. Et quia fundamentum quandoque idem est quod causa, hinc artic. fundam. est tale dogma, quod rationem habet causandi et fundandi fidem ac aeternam salutem, seu quod causam aliquam fidei et salutis explicat.“ — Fundamenti (τῶν θεμελίων) nomen non satis apte e locis 1 Cor. 3, 9 sqq. Eph. 2, 20 — 22. Hebr. 6, 1. Rom. 15, 20. 2 Tim. 2, 19 desumptum est. Tametsi in N. T. haud raro huic vel illi placito religioso vel ethico praecipuum pondus tribuitur,

eos dixerunt, *qui salva fide et salute ignorari vel negari non possent*; a) art. fundamentales primarios, qui salvo fidei fundamento sine salutis dispendio ne ignorari quidem deberent, ut doctrina de trinitate, de Deo, qui omnes homines salvos praestare vellet; b) art. fundamentales secundarios, qui illaeso fidei fundamento ignorari quidem possent, sed semel cogniti non negari, multo minus impugnari deberent, ut doctrina de trinitatis personarum caractere hypostatico, de communicatione idiomatum, de immutabilitate Dei; 2) artic. *non fundamentales*, „*qui illaeso fidei fundamento ignorari neque possunt*“, ut doctrina de antichristo, de futura daemonum sorte. — Quum neminem de aliorum aeterna salute quidquam decernere eamque e persuasione theoretica, qua multi insuper sine ipsorum culpa carerent, vel adeo ex argutiis theologicis, quales in doctrina de trinitatis personarum caractere hypostatico, de communicatione idiomatum cernuntur, suspensam reddere deceat: inde a tempore sub finem proxime superioris seculi theologi longe plurimi distinctioni articulorum fundamentalium et non fundamentalium summo jure liberio rem sensum substituerunt. Quo jure etiam nos ita utimur, ut *articulos fundamentales* eos dicamus, quos salva aut religionis universe spectatae aut christianae religionis integritate, aut sine pietatis et honestatis detrimento (§ 10) negare non licet, ut doctrina de Dei providentia, de Christo, unigenito Dei filio hominumque sospitatore; *non fundamentales*, quos salva illa integritate et sine honestatis periculo negare licet, ut doctrina de angelis et daemonibus, de praeexistentia Christi. — Ceterum controversia de articulis fundamentalibus et non fundamentalibus alio nomine recentiore aetate denuo exarsit in rationalistarum et supranaturalistarum quaestionibus de iis,

Cf. † Jo. 2, 22. Rom. 3, 23 sqq. 1 Cor. 3, 11. 15, 14 sqq. et Christi effata de iis, quae a christiano homine credenda et agenda requirantur, p. 104 allata. — In libris symbolicis praeceptum de fide justos nos reddente fundamentalis articulus declaratur. Cf. § 85, not. 3. — Ecclesia catholica, quum intelligentiam falli nesciam sibi tribuat, non potest non omnibus ac singulis suis decretis eandem vim tribuere. Cf. Brenner: *Kathol. Dogmat.* (Frankf. a. M. 1826) I, p. 542: „*Die (kathol.) Kirche weisst durchaus nichts von solcher Eintheilung in Fundamental- u. Nicht-fundamentalarttkel. Sie giebt allen ihren Glaubensartikeln dieselbe Verbindlichkeit, droht ihren Widersachern denselben Fluch.*“ Quum vero sine magna injuria a laicis accurata totius doctrinae ecclesasticae cognitio postulari non possit, jam fidem *implicitam* (h. e. eam, qua quis concedit, omnia vera esse, quae doceat ecclesia, etsi quatenus ea sint, ignoret), ad consequendam salutem sufficere docetur, etsi nonnulli catholici theologi cognitionem de Deo, qui benefacta debitis praemiis afficiat, malefacta suppliciis puniat, necessariam ducant. Cf. Quenstedt I, p. 245.

quae in religione N. T. in perpetuum valeant et quae tantummodo tamquam veritatis involucra ad solum locum aeternum spectent, quo religio christiana primum nata est (§ 52).

§ 87. *Dicta probantia.*

Loca biblica, quibus religionis christianae notiones atque placita aut diserte (*κατὰ τὸ ρητὸν*), aut ita enunciantur, ut ratiocinii ope (cf. § 70, not. 12) erui possint (*κατὰ διόνοιαν*), dicta s. loca probantia dicuntur. Ea, quibus dogma aliquod singulari cum evidentia et ubertate exponitur, aut exponi putatur (ut Rom. 5, 12 ss.), dicta classica s. sedes doctrinarum vocantur. Doctrina de recto dictorum probantium usu olim *theologia topica* ¹⁾ appellabatur. Diligenter cavendum est, ne, quae dicta probantia afferantur, dubiae lectionis (1 Tim. 3, 16) aut interpretationis (Rom. 9, 5) sint ²⁾.

§ 88. *De analogia fidei.*

Ad systema recte constituendum requiritur, ut singula ejus capita se invicem illustrent ac determinent. Cujusmodi concentum nexumque mutuum etiam articulorum fidei, e bibliis petitorum, maxime fundamentalium, esse, veteres evangelici theologi docuerunt, eumque *analogiam fidei* ¹⁾ appel-

1) Hyperius: *Topica theologia*. Basil. 1573. — Guil. A. br. Teller: *Topice scripturae*. Lips. 1761 sq. rec. in ejusd. *Opuscul. varii argum.* Francf. ad V. 1780. p. 73 — 184.

2) Geo. Lor. Bauer: *Dicta classica V. T. notis perpetuis illustrata*. Sect. I. II. Lips. 1798 sq. *Dicta cl. post Baueri curas — illustravit C. Fr. Stegmann*. P. I. *Theologiam complectens*. Lips. 1838. — (E. F. K. Rosenmüller et W. D. Fuhrmann): *Exeget. Handb. f. d. bibl. Beweisstellen* T. I. Leipz. 1795. T. II. *Abth. 1*. 1802. (Opus non ad finem perductum.) — Ex historico-grammatica dictorum classicorum expositione sub finem proxime sec. XVIII ea disciplina prodit, quae nunc appellatur *theologia biblica* (§ 1, not. 9).

1) Notio jam in Form. Conc. p. 762 exstat: „Ut haec controversia pie juxta verbi Dei et fidei nostrae *analogiam* declaretur.“ — Praeunitibus Luthero et librorum symbolicorum auctoribus (§ 74, not. 9) multi olim notiones *regulae* (§ 76) et *analogiae* fidei confuderunt, velut Gerhardus I, 53: „*Regula fidei* est summa quaedam ex apertissimis scripturae locis collecta.“ p. 54: „Ex perspicuis scripturae locis colligitur *regula fidei*, ad quam reliquorum expositio conformanda. Ac si vel maxime proprium et genuinum omnium locorum sensum non assequamur, tamen sufficit nihil contra *fidei analogiam* in illis interpretandis proferre.“ — Rectius Danovius I, 17: „*Anal. fidei* — dicitur omnium partium christianae doctrinae iusta consensio eaque ad se invicem ratio, ut unaquaeque per reliquas determinetur.“ — Baumgarten I, 44: „Nexus, quo articuli fidei tam inter se, quam cum fine suo cohaerent, atque ex-

larunt eoque acrius defenderunt, quo facilius adversariorum de S. S. perspicuitate et sufficientia (§ 73) dubitationes repellerent. Nomen analogiae fidei male ex Rom. 12, 3²) petierunt, quo loco fides intelligitur, *qua* creditur. Fidei analogia nititur analogiâ *scripturae sacrae*, h. e. ea S. S. virtute, qua omnia ac singula, nec solum didacticae, sed etiam historicae partes optime sibi concinunt, ideoque minus clara evidentibus et perspicuis locis illustrantur atque judicantur. Quae scripturae s. analogia ex ejus inspiratione consequitur (§ 74, not. 10), qua fit, ut scriptura s. pro uno unius ejusdemque auctoris, spiritus sancti, opere habenda sit. Sed ejusmodi scripturae s. harmoniam omnibus numeris absolutam veteres theologi constituere non potuerunt nisi per perversum principii de scripturae facultate semet ipsam interpretandi usum (§ 74). Nam si grammatico-historicae interpretationis legem accurate sequimur, non solum in historicis, sed etiam in didacticis rebus scripturam haud raro sibi repugnare intelligimus, neque solum inter vetus et novum test., sed inter ipsos quoque ejusdem testamenti scriptores discrepantiam notionum ac sententiarum de rebus divinis, progressum quandam a tenuiore rerum ad religionem et virtutem spectantium cognitione ad perfectiorem sapientiam animadvertimus, inprimis etiam a Christo ipso nonnulla aliter quam ab apostolis dicta esse cognoscimus. Nihilominus ss. scriptores, potissimum N. T., de summis et gravissimis rebus, de uno Deo, omnium rerum potentissimo creatore ac sapientissimo et sanctissimo moderatore, de Jesu Christo, unigenito ejus filio hominumque servatore, de

inde enata relatio eorundem ad se invicem vocatur analogia fidei, — quae requirit primo, ut omnes doctrinae sint homogeneae, seu tam commune principium quam finem eandem habeant, secundo, ut se invicem determinent atque tertio suum singulae locum s. ordinem occupent.“ — Wegscheiderus p. 110 nomine nihil aliud significari vult nisi „indolem et ingenium (*Geist*) evangelii a Jesu ipso profecti cum eoque congruae apostolorum doctrinae libere exploratum.“ — Perplexam notionem, quam hodie multi qui orthodoxiae laudem inhiant sequuntur, bene carpit Zeller: *Theol. Jahrb.* 1842. 4 H. p. 780 sq.: „Was hier (in der vorzugsweise sich gläubig nennenden Theologie) als Glaubensanalogie, als Geist d. Schrift u. dergl. bezeichnet wird, ist eine trübe Mischung der verschiedensten Elemente: biblische Vorstellungen u. kirchl. Dogmen, subjective Gefühle u. allgemeine Voraussetzungen d. Zeit, Orakelsprüche eines Hamann u. Oetinger, Ideen von Schleiermacher, Floskeln aus d. Sprache der neuesten Philosophie, das Alles ist in diesem Glauben zu einem undurchsichtigen Gemenge zusammengebraut.“

2) Jam Calvinus ad h. l. notavit: „*Fidei* nomine significat prima religionis axiomata, quibus quaecunque doctrina deprehensa fuerit non respondere, falsitatis sic convincitur.“

salutari spiritus sancti in animos efficacia, de sanctissimis nostris erga Deum hominesque officiis, de hoc terrestri hospitio post mortem cum coelesti patria commutando, de regni divini per Christum constituendi beneficiis, tam amice consentiunt, ut latiore et liberiore vocabuli sensu analogiam fidei, quam in puriore doctrinae christianae formula e bibliis repetenda sequi juvet, concedere nulli dubitemus. Tutissimam vero in singulis doctrinae dogmaticae capitibus biblica auctoritate confirmandis viam eo ingredimur, ut inprimis clara et indubitata ipsius Jesu Christi, summi ac divini magistri (Matth. 23, 8. 10), effata sequamur et ad eorum normam non solum V. T. decreta, sed ipsorum quoque apostolorum placita exigamus. — Quod autem ad vetus test. attinet, triplicem ejus usum distinguimus: 1) *exegetico-historicum*, qui ad dicendi docendique modum, quo Christus et N. T. scriptores usi sunt, cognoscendum spectat; 2) *dogmaticum*, tum modo, quo Deo providente et adjuvante res christiana inter Israelitas praeparata fuerit, cognoscendo, tum iis, quae in N. T. ponuntur magis, quam exponuntur, praeceptis, velut de Dei virtutibus, biblica auctoritate illustrandis et confirmandis inservientem; 3) *practicum*, quo praecepta in populari institutione, fidei et vitae exempla ex V. T. (Hebr. 11. 2 Tim. 3, 16 s.) petuntur. — Ea autem V. T. decreta, quae Christi et apostolorum praeceptis repugnant aut ab iis diserto dictamine sublata sunt³⁾, ad christianam doctrinam referri non posse, vix est, quod notemus⁴⁾.

3) Quid Christus et Paulus apostolos de lege mosaica statuerint, vide p. 37 et 41). — Luth. Opp. III, p. 7: „Moses ist todt, sein Regiment ist ausgelesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sey denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. od. dem natürl. Gesetze.“

4) Quaestionem de V. T. usu uberius disputarunt Twisten: *Dogmat.* p. 297 sqq. de Wette: *Wesen des christl. Glaubens* p. 362 sqq. — Adde Hase: *Dogmat.* p. 409. 3 A.: „Der dogmat. Gebrauch des A. T. kann nur vorbereitend u. supplementarisch seyn. Im kirchl. Gebrauche hat immer d. Princip d. Auswahl gegolten, so dass sich d. christl. Geist an Einzelnes, Verwandtes anschloss, u. in dieser Beschränkung hat das A. T. selbst Vorzüge vor d. N. T. durch d. grösseren Reichthum von Besonderheiten, über welche sich die älteste Frömmigk. verbreitet, wie durch d. dem relig. Gefühle so angemessenen poetischen Formen u. natven Ausdrucksweisen des höheren Alterthums; jedenfalls entspricht das N. T. erst mit d. A. T. verbunden, ohne welches ihm d. Ursache der Menschheit, d. ehrwürdige Einfalt alterthümlicher Zustände u. d. ganze welthistor. Hintergrund abgehen würde, dem etwa denkbaren Ideale einer heil. Schrift.“

§ 89. *De theologiae dogmaticae tradendae methodo.*

Quum nobis in hoc libro non solum ecclesiasticam religionis christianae doctrinam, in libris symbolicis traditam, enarrare, sed etiam puriorem fidei disciplinam e ss. litteris petitam rectaeque rationis principiis accommodatam in medium proferre propositum sit: huic duplici proposito optime ita satisfaciemus, ut, nisi dogmatum ratio et natura ecclesiasticam eorum formulam praemittere suaserit, primum quid ss. litterae de singulis placitis doceant, eâ qua possumus hermeneutica fide et accurate exponamus; deinde, quum historia de incrementis et vicissitudinibus dogmatum argumento et ingenio eorum rectius perspicendo et censendo optime inserviat, per brevem eorum historiam ad formulae in libris symbolicis expressae et a theologis seculi XVII uberius expositae et illustratae expositionem progrediamur; tum quid recentiores in ea formula vituperaverint vel mutaverint, enarremus, denique dogmata ad rectae rationis principia ita exigamus, ut, etiamsi forma eorum historica his principiis non satis consentanea sit, tamen, quae perpetuae veritatis semina in iis recondita sint, sedulo investigemus. Cujus methodi, quae historico-critica est, usu non solum biblicam et ecclesiasticam dogmatum formam accurate distinguimus, sed etiam utramque ab iis discernimus, quae nosmet ipsi de illis judicanda putamus, neque imperitorum hominum oculis praestringimus, ut ii facere solent, qui sua de dogmatis judicia ab eorum sensu publice sancito non distinguunt, sed ecclesiasticis formulis novas sententias, e novitiis philosophorum scholis petitas, publicae doctrinae haud raro prorsus contrarias, supponunt, atque ejusmodi intolerabili fallaciarum lusu aliquam orthodoxiae speciem et umbram captant.

 Particula II.
Theologiae dogmaticae historia.

Semler: *Einleit. in d. dogmat. Gottesgelehrsamkeit*; quae commentatio praenittitur operi a Semlero edito: Baumgarten: *Evang. Glaubenslehre. Halle 1759 sq. III Voll.* — Heinrich: *Vers. einer Geschichte d. verschied. Lehrarten d. christl. Glaubenswahrheiten u. der merkwürdigsten Systeme u. Compendien. Leipz. 1790.* — Schickedanz: *Versuch e. Gesch. d. christl. Glaubenslehre u. d. merkwürd. Systeme, Compendien, Normalschriften u. Katechismen. Braunschw. 1837.* (Liber non commendabilis.) — Twisten: *Dogm. I*, p. 204 sqq. — Hase: *Evang. Dogmat. p. 22 sqq.* Hutt. rediv. p. 28 sqq. — Kuhn: *Kath. Dogmat. I Bd. (Tübing. 1846) p. 167 sqq.*

§ 90. *Introductio.*

Historia theologiae dogmaticae, quae disciplinae nostrae ortum, incrementa et vicissitudines persequitur, quum singulorum doctrinae ecclesiasticae praeceptorum expositioni non exiguam lucem affundat, jure in prolegomenis theologiae dogmaticae praemittendis narrari solet. Pro varia variorum temporum ratione aptissime has quatuor hujus historiae periodos distinguimus: 1) Ab aevo apostolico usque ad Joannem Damascenum (+ c. 754), s. aetatem patristicam, qua singula primaria ecclesiasticae doctrinae capita constituebantur. 2) A Joanne Damasceno usque ad Melanchthonis locos (1521), s. aetatem scholasticam. 3) A Melanchthone usque ad Semlerum (1760), quae aetate orthodoxia evangelica floruit. 4) A Semlero usque ad nostra tempora, qua periodo dogmata ecclesiastica sub liberissimum historicum et philosophicum examen vocantur, s. rationalismi aetatem.

§ 91. *Periodus prima.*

Apostolica aetate ac tempore proxime eam secuto religionis christ. placita nondum subtiliter exposita, sed simplici et populari forma, neque certo ordine, sed prouti occasio et necessitates ferebant, tradebantur. Neque alia ecclesiam discidia turbabant, nisi quae a Judaeo-Christianis excitabantur, contra quos Paulus et Joannes causae christianae suam vim, propriam indolem ac libertatem vindicabant. Mox autem variae causae effecerunt, ut fidei notiones ac placita subtilius et artificiosius constituerentur: primum quod scholae ad praeceptores formandos institui coeperunt, deinde quod res christiana ab ethnicorum philosophorum calumniis defendenda fuit, denique quod ipsi eruditiores homines e variis philosophorum scholis ad Christianorum sacra transierunt et opinionum collisionem effecerunt. Ita factum est, ut primum contra Gnosticos historica et positiva religionis christianae fundamenta defenderentur et stabilirentur, deinde inter controversias cum Arianis, Pelagianis, Nestorianis, Eutychianis et Monotheletis agitatae tum a singulis ecclesiae patribus ¹⁾, tum a conciliis oecumenicis

1) *Patrum ecclesiae* nomine ornantur, qui scriptis, orthodoxiae severitate atque insignibus in ecclesiam meritis excelluerunt. Quorum agmen ab ecclesia romana usque ad Bernardum Claraevallensem et Petrum Lombardum, a graeca usque ad Joannem Damascenum, ab evangelica plerumque usque ad quinti vel sexti saeculi finem ducitur. Nuper Mühlero (*Patrologia* p. 20) de constituenda patrum ecclesiasticorum notione haec placuerunt: „*Die Zeitbestimmung*

primaria doctrinae ecclesiasticae capita eximia cum arte ac subtilitate constituerentur, atque ita doctrina publica existeret, quae sibi soli orthodoxiae et catholicae dignitatis laudem vindicaret. In oriente autem contemplativa, h. e. theologica et christologica dogmata, in occidente practica sive anthropologica et soteriologica excolebantur. Illic Athanasius († 373), Basilius Magnus († 379), Gregorius Nazianzenus († 391) et Gregorius Nyssenus († 394), in occidente Augustinus († 430) orthodoxiae duces et antesignani praeiverunt. — Primum systematis dogmatici condendi periculum Origenes († 254) fecit in quatuor *περὶ ἀρχῶν* libris ²⁾, sed in conatu substitit, neque hoc opus iusti ordinis et accuratae placitorum connexionis legi satisfacit. Religionis christianae institutionibus, etsi systematicam formam careat, accenseri potest Gregorii Nysseni ὁ λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας, in quo doctrina de trinitate, incarnatione et sacramentis ad refutandos Haereticos et potissimum convertendos Iudaeos atque Ethnicos exponitur. Summam doctrinae christianae complexus est Augustinus in *enchoridion* ad Laurentium de fide, caritate et spe. Successores Augustini in latina ecclesia in iis acquieverunt et substiterunt, quae a maioribus sancita erant. Inter quos Junilius, africanus episcopus, seculo sexto in duobus de *partibus legis divinae* (h. e. scripturae sacrae) libris lineamenta doctrinae ecclesiasticae descripsit; Isidorus, episc. hispalensis, in *sententiarum sive de summo bono libris* tribus patrum, maxime Augustini et Gregorii Magni, decreta conegessit et certo ordine disposuit. Felicior cum successu

gen, welches Jahrh. als das zu betrachten sey, das den Cyclus der Väter abschliesse, haben allzumal ihren Grund entweder in einer einseitigen kirchl. Polemik od. in and. beschränkten Rücksichten. Das Wesen ist, dass es nach d. ursprüngl. u. reinen Sinne des Wortes so lange KVV. geben müsse, als d. Kirche dauert, u. dem Papste deshalb dasselbe Recht wie früher zustehe, wenn sich d. Kirche einer so grossartigen Erscheinung im Gebiete ihrer Wissenschaft ähnlich wie früher zu erfreuen haben sollte. — Qui post patres libros theol. ediderunt, scriptores ecclesiastici vocantur. Si patrum notio ad vivum ressecatur, ex eorum numero eximendi et inter scriptores ecclesiasticos referendi sunt etiam antiquiores, qui opiniones fovebant posthac haereseos ignominia notatas, ut Papias, Origenes, Tertullianus, Eusebius Caesarensis. — Docta et accurata de patrum vita, scriptis et praeceptis *theologia patristica*, rarius *patrologia* vocatur.

2) Opus nunc tantum *latinae* exstat e perversa translatione Rufini cum graeci textus fragmentis in graecorum patrum scriptis et quinti concilii oecumenici actis. De sensu inscriptionis *περὶ ἀρχῶν* disceptatum est. Sed ex praefatione ac totius operis argumento patet, doctrinae christianae primariae praecepta intelligenda esse. Cf. Iren. adv. haer. III, 11, 7: „Et haec quidem sunt evangelii principia, unum Deum fabricatorem hujus universitatis“ etc.

inter orientales Joannes Damascenus († c. 754) in opere, Ἐκδοσις (Ἐκθεσις) ἀκριβῆς τῆς ὁρθοδόξου πίστεως inscripto, graecorum patrum inter eosque praecipue Gregorii Nazianzeni sententias collegit, aristotelica arte pertractavit et confirmavit, in artis formam redegit atque ita theologiae systematicae specimen edidit hoc nomine dignius, quam omnia antecessorum pericula ³⁾).

§ 92. Secunda periodus.

Densissimarum tenebrarum tempore, quod inter patristicum aevum et rei scholasticae initium intercessit, litterarum lumina fere omnia extincta erant. Neque nisi unum in spissis tenebris sec. IX splendidum lumen emicuit in Joanne Scoto Erigena, qui rationalista fuit (p. 46) et pantheista mysticus, atque in dialogo *de divisione naturae* doctrinae ecclesiasticae placita ex neoplatonicae philosophiae principiis interpretatus est. Novam vero et prorsus singularem formam theologia dogmatica per *Scholasticos* ¹⁾ induit, h. e. eos mediae aetatis theologos, qui doctrinae publice sancitae et receptae veritatem dialecticis artibus ex aristotelica philosophia petitis comprobare studuerunt, placita ejus distinctissime exposuerunt propriisque commentis auxerunt. Agmen eorum ducit Anselmus Cantuariensis († 1109); celebriorum ultimus fuit Gabriel Biel, theol. tubing. († 1495). Ex rerum tractandarum ratione, quam sequebantur, tria eorum genera distinguuntur: 1) *Sententiarii*, qui priorum ecclesiae usque ad Bedam Venerabilem doctorum decreta collegerunt, dialectice pertractarunt et in artis formam redegerunt. Quorum princeps, Petrus Lombardus, *magister sententiarum* († 1164), *sententiarum libros IV* conscripsit, quos multi posteriores Scholastici commentariis illustrarunt. 2) *Summistae*, qui doctrinae ecclesiasticae propria systemata (summas) condiderunt. Inter quos praecipue inclaruerunt: Petrus Abaelardus († 1142; scr. *introduc. in theol. libros III et theologiae christianae libros V*); Alexander ab Hales, *doctor irrefragabilis* († 1245; scr. *summam theologiae universae*); Albertus Magnus († 1280; scr. *summam theologiae*); Thomas Aquinas, praeter Lombardum theologorum scholasticorum longe cele-

3) Post Joannem Damascenum omnis vis et facultas dogmaticas res disputandi inter Graecos extincta videtur esse. Opus notatu dignissimum recentioris aetatis est Th. Prokopowicz: *Theologia christiana orthodoxa*. Regiom. 1773 — 75. 5 Voll. et Lips. 1792 sq. 3 Voll. Cf. Heinrich l. c. p. 578 sqq.

1) Quo nomine primum praeceptores, a Carolo Magno et Alcuino in coenobiorum scholis constituti, vocati erant.

berimus, *doctor angelicus, aquila, monarcha theologorum* († 1274; scr. *summam theologicam*). 3) *Quodlibetari* s. *Eclectici*, qui in varia argumenta dogmatica (*quaestiones quodlibetales* s. *quodlibeticas, quodlibeta de variis materiis*) inquirebant et ea plerumque in utramque partem disputabant, iudicium lectoribus vel auditoribus relinquentes. Primarium inter eos locum obtinet Jo. Duns Scotus *doctor subtilis, Deus inter philosophos* ab asseclis suis vocatus († 1308; scr. *quodlibeta et commentaria in libros II sententiarum*). Inter eos scholasticos doctores, qui non integra systemata condiderunt, inprimis eminet Anselmus Cantuariensis, cujus subtiliore expositione dogmatis de satisfactione vicaria per τοῦ θανάτου mortem facta in libro: *Cur Deus homo?* anthropologia et soteriologia ecclesiastica arctius inter se connexae sunt. — Scholastici patribus ecclesiasticis accuratiore ordine et maiore arte excelluerunt, qua suo quaeque dogmata loco collocabant et inter se connectebant. Etsi apud plurimos Scholasticos philosophiae usus tantum formalis esset (p. 51), tamen vehementer laudandi sunt, quod aetate tam tenebrosa splendidis suis exemplis necessitatem sacrarum litterarum philosophiae luminibus illustrandarum probaverunt et commendarunt, laudanda est etiam mentis liberalitas, quam in nonnullis dogmatibus, potissimum de daemonibus et morali hominis natura, prodiderunt. At vero prorsus destituti erant accurata atque sobria scripturae s. interpretatione, unde factum est, ut intimum inter scripturae s., patrum et ecclesiae placita consensum intercedere putarent. Deinde nimis argutis et subtilitatibus indulgebant, et in spinosissimis et inutilibus quaestionibus discutiendis praestantissimas ingenii vires profundebant, atque ita, quamvis non deessent inter eos, qui animi pietate et vitae sanctimonia excellerent, tamen in theologia nexum religionis cum vita fere prorsus solvebant. Denique horrido et barbaro dicendi genere utebantur. Quam ob causam prospere evenit ecclesiae christianae, ut, quum scholastica argutiarum farragine salutaris religionis vis pene opprimeretur, *mystici* theologi contra Scholasticos surgerent et quamvis in multis a recta via aberrarent, tamen religionem christianam e scholarum umbris nudisque intellectus exercitiis ad vitae lucem et usum revocare studerent atque hoc studio sacrorum instaurationem viam munirent. Inter quos Bernardus Claraevallensis († 1154) Hugo († 1140) et Richardus († 1173) a St. Victore, Bonaventura²⁾ († 1274), Jo. Taule-

2) Notatu dignissimum est Gersonii elogium de *breviloquio*, theol. dogm. compendio, a Bonaventura edito: „Dum studet illuminationi intellectus, totum refert ad pietatem et religiositatem affectus.“

rus († 1361) Jo. Gersonius († 1429) et alii eminnerunt. Praeter mysticam theologiam ad accelerandam rei scholasticae ruinae plurimum valuerunt crescens hierarchiae odium, quacum scholasticismus arcte connexus erat, atque antiquarum graecarum et romanarum litterarum instauratio et pulchri sensus per eam propagatus, cui omnium minime ars scholastica satisfacere poterat.

§ 93. *Periodus tertia.*

Planck: *Geschichte d. protest. Lehrbegriffs*. 2 A. Leipz. 1791 — 1800. 6 Bde. Ej. *Gesch. d. prot. Theol. v. d. Concordienformel bis z. Mitte des 18 Jahrh.* Gött. 1831. — W. Herrmann: *Gesch. d. prot. Dogmatik v. Melanchthon bis Schleiermacher.* Leipz. 1842. (Qui liber fere totus in Schleiermacheri disciplina exponenda et laudibus extollenda versatur.)

Quum instauratio sacrorum ex intimo ipsius vitae piaae et religiosae desiderio et commodo profecta esset, auctores ejus contemplativa ecclesiae dogmata intacta reliquerunt, et solis practicis emendandis operam ac studium impenderunt. Cui commodo ac desiderio optime ita satisfacere sibi videbantur, ut ad severiorem horum dogmatum formulam ab Augustino propositam redirent, quippe in qua veram mentem biblicam expressam atque christianae pietatis efficacissimum nutrimentum et solidissimum praesidium cernerent. Summa autem laude eo nomine digni sunt sacrorum emendatores, quod ecclesiasticae et hierarchicae dominationi intercedentes principio suo de sola scripturae s. divina auctoritate religionem christianam ad genuinam suam et quasi primigeniam formam revocare ac divinae doctrinae argumentum ab humanorum ingeniorum accessionibus discernere et purgare studuerunt eoque modo liberiorem nostrae aetatis theologiam praepararunt. Lutherus ipse emendatae doctrinae placita nondum uno corpore complexus est¹⁾, sed tradidit ea, prout necessitas et rixarum occasio ferebat. Illud negotium Melanchthon aggressus est in *locis communibus* (h. e. *Hauptartikel*) *rerum theologicarum s. hypotyposisibus theologicis* primum a. 1521 Vitebergae in lucem editis. Primarum hujus libri editionum forma fuit simplicissima, auctorque in iis severiorem Augustini sententiam secutus, potissimum Pauli

1) Praeexistibus antiquioribus theologis nuper placita Lutheri (sed non omnia, quae necessaria erant) collegit et secundum locorum dogmaticorum ordinem disposuit Beste: *Luthers Glaubenslehre aus u. in den Quellen dargestellt.* Halle 1845. Quid de ejusmodi tentamine censendum sit, bene docet Baumg. - Crusius *Compend. d. DG.* I, p. 326 sq.

epistolae ad Romanos datae argumentum pertractavit ²⁾, nec nisi quod ad pietatem, sanctimoniam et beatitatem valeret ³⁾, exposuit, omissis abstrusioribus contemplativis dogmatis ⁴⁾; in iis autem, quae inde ab a. 1535 ⁵⁾ prodierunt, editionibus adornandis non solum majore cum arte versatus est, sed etiam argumentum valde locupletavit, contemplativa dogmata recepit, ac derelictâ Augustini formulâ synergismum tuitus est. Quem Melanchthonis librum Mart. Chemnitius († 1586) commentario ad formulae concordiae normam composito ⁶⁾ prosecutus est. Mox vero tristior theologiae facies exstitit. Liberiore enim et moderatiore Melanchthonis disciplinâ oppressâ severiores Lutheri asseclae, qui, quo minus mentem immortalis magistri imbibissent, eo cupidius ejus verba et formulas propugnarent, publicam in Formula concordiae victoriam reportarunt, novamque severissimae orthodoxiae dominationem, pontificiae non absimilem, condiderunt. Et quemadmodum jam Luthero, Chemnitio et formulae concordiae auctoribus, doctrinam suam de coena sacra confirmaturis, ex parte ad Scholasticorum argutias refugien-

2) Locos ex epistolae ad Rom. enarratione prodiasse, auctor ipse dicit in dedicatione prim. ed.: „Anno superiore paulinam epistolam, quae Romanis inscripta est, enarraturi communissimos rerum theologicarum locos adeoque illius epistolae farraginem ceu methodica ratione digessimus.“

3) Hinc potissimum laudes intelliguntur, quibus Lutherus librum extulit, qui eum „librum invictum, non solum immortalitate, sed et canone ecclesiastico dignum“ appellavit.

4) De quo instituto suo in primae ed. praefatione ita disserit: „Mysteria divinitatis rectius adoraverimus, quam vestigaverimus. Immo siue magno periculo tentari non possunt. Proinde non est, cur multum operae ponamus in locis illis suprenis de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de mysterio creationis, de modo incarnationis. Quaeso te, quid assecuti sunt jam tot saeculis scholastici theologistae, cum in his locis versarentur? Et dissimulari eorum stultitia posset, nisi evang. interim et beneficia Christi obscurassent nobis illae stultae disputationes. Reliquos vero locos, peccati vim, legem, gratiam qui ignorarit, non video, quomodo Christianum vocem. Nam ex his proprie Christus cognoscitur, siquidem hoc est Christum cognoscere, beneficia ejus cognoscere, non quod isti docent, ejus naturas, modos incarnationis contueri. Ni scias, in quem usum carnem induerit et cruci affixus sit Christus, quid proderit ejus historiam novisse? Haec demum christiana cognitio est, scire, quid lex poscat, unde faciendae legis vim, unde peccati gratiam petas, quomodo labescentem animum adversus daemonem, carnem et mundum erigas, quomodo afflictam conscientiam consoleris.“

5) Tres editionum series distinguendae sunt, prima ab a. 1521, secunda ab a. 1535, tertia ab a. 1545. Quae 1543 prodit, prioribus duplo vel triplo auctior erat. Cf. Strobel: *Literargeschichte v. Mel.* Locis theol. *Altd. u. Nürnberg.* (1776) 1782. — Primam edit. ab anno 1521 denuo repetendam curavit *Augusti.* Lips. 1821. Recentissimam ed. a Mel. ipso a. 1559 recognitam repetit *J. A. Detzer.* Erlang. 1828.

6) Loci theol., quibus Phil. Mel. loci comm. explicantur. Ed. *Polyc. Leyser.* Frcf. 1591. 3 Tomi. 4. Ed. quinta. Viteb. 1696. fol.

dum fuerat: ita posthac cupidissimum illud studium lutheriae orthodoxiae decreta distinctissime exponendi ejusque notiones quasi cum pulvisculo excutiendi et ab adversariorum objectionibus vindicandi effecit, ut ab initio seculi XVII scholastica ratio plenius velis in Lutheranorum theologiam inveheretur, ac disciplina dogmatica innumeris polemicis expositionibus parum fructuosis compleretur. Quamquam fortasse haec ipsa orthodoxiae severitas et consensus ad calamitosissimorum temporum, ut belli tricennalis, injuriam consociatis animis et viribus sustinendam accommodatior erat, quam sentiendi libertas publice sancita, quae majora opinionum discrimina effecisset. Severioris et artificiosioris orthodoxiae duces et patroni fuerunt Hutterus († 1616), ob orthodoxiae fortitudinem ab aequalibus honorifico *Lutheri redivivi* nomine ornatus, Jo. Gerhardus († 1637), Calovius († 1686), Quenstedtius († 1688), Baierus († 1695) et Hollazius († 1713)⁷). Inter quos Calovius orthodoxiae severitatem et rigorem, Quenstedtius artem scholasticam ad summum fastigium evexit, in solo Gerhardo, longe eruditissimo, aliquid melanchthoniani ingenii conspicitur; in Hollazio artis scholasticae acies per pietismi efficaciam jam obtusa est. Seculo XVIII demum in Chr. Matth. Pfaffii († 1760), Buddei († 1729) et Mosheimii († 1755) scriptis⁸) dogmaticis moderatiorem orthodoxiae

7) Hutteri Compend. locorum theol. e S. S. et libro concordiae collectum. Viteb. 1610. ac saepius repetitum. (Qui liber Christiani II, electoris Sax., jussu scriptus est, ut scholarum praeceptoribus in tradenda religione dux esset et Melancht. locis tunc in visis substitueretur.) Ej. Loci comm. theol. (Viteb. 1619.) Francf. 1661. fol. Ed. noviss. — Gerhard: Locorum theologicorum — Tomi IX. Jen. 1610 — 21. 4. Recentissime ed. J. F. Cotta et absolvit G. H. Müller. Tubing. 1762 — 89. XXII Voll. 4. — Calovius: Systema locorum theol. Viteb. 1655 — 77. XII Voll. 4. — Quenstedt: Theologia didactico-polem. (Viteb. 1685) Ed. IV. Lips. 1715. IV Voll. fol. — Baieri Comp. theol. positivae. Jen. 1686. Edit. noviss. cur. a Reusch. Jen. 1757. 8. — Hollazius: Examen theologicum acroamaticum, universam theologiam thetico-polem. complectens. Helmst. et Lips. 1707. Ed. noviss. cur. Rom. Teller. 1763. 4. — Praeter hos notatu dignissimi sunt: Hafenreffer: Loci theol. Tub. 1601. ac saep. repetit., ut Holmiae 1612. 1686. Koenig: Theologia positiva acroamatica. Rostoch. (1664) 1703. Ed. XI. 8. et Scherzer: Systema theologiae. Lips. 1680. 4. saep. repet. — Doctrinam theologorum a Melanchthone usque ad Hollazium copia excerptorum illustratam exhibet Heinr. Schmid (theol. erlang.): *Die Dogmatik der evang. luth. Kirche. Erl.* 1843. Ecclesiae nostrae orthodoxam theortiam cum recentiorum decretis comparatam exposuit Hase: *Hutterus redivivus oder Dogmatik d. ev.-luth. Kirche. Leipzig.* (1828) 1845. 6 Aufl.

8) Pfaff: Institt. theol. dogm. et moral. Tubing. 1720. 8. — Buddeus: Institt. theol. dogmat. Lips. (1723.) 1743. Ed. IV. 4. Compend. institt. ed. Jo. Geo. Walch. Lips. (1724) 1731. 8. — Mosheim: Elementa theol. dogm. ed. de Windheim. Norimb. (1758) 1764. II Voll. 8.

formam atque simplicio rem expositionem cernimus. Viam a tertia ad quartam periodum muniverunt potissimum Sig. Jac. Baumgartenius († 1757 cf. § 94) et Jo. Dav. Michaelis († 1791)⁹⁾.

Fere eundem cursum theologia dogmatica inter Reformatos tenuit. Liberalior enim ac jam ad rationalismum proclivior Zwinglii¹⁰⁾ († 1531) ratio mox cessit eximiae auctoritati, quam severior Calvinii († 1564) disciplina, ad Augustini sententiam composita, obtinuit. Quem usum locis suis lutheriae ecclesiae Melanchthon, eundem Calvinus *institutione religionis christianae*¹¹⁾ Reformatis praestitit, qua Melanchthonis locos insigni ingenii acumine, arte et dictionis elegantia longe superavit¹²⁾. Ab initio sec. XVII scholastica ars in reformata quoque ecclesia theologiam invasit atque in Gisberto Voetio¹³⁾, Trajectino († 1676), summum fastigium adscendit. Alii autem, Jo. Coccejus¹⁴⁾, Lugdunensi († 1669), duce et antesignano, *foederalis methodi*¹⁵⁾ usu (*foederalistae*) religionis christianae institutionem a scholastica barbarie ad biblicam indolem et formam reducere stu-

9) Baumgarten: *Evang. Glaubenslehre v. Semler. Halle* 1759 sq. 3 Voll. Vol. I et II. ed. II. 1764 sq. 4. — Jo. D. Michaelis: *Compend. theol. dogm. Gott. 1760. Ed. II. germ. 1780. 8.*

10) Isagoge in evangelicam doctrinam 1523. Commentarius de vera et falsa religione. Turici 1525.

11) Prodiit primum Basil. 1536, in seqq. editionibus ab auctore magis magisque aucta, emendata, perpolita, postremo recognita Genevae 1559 prodiit in fol., in plures peregrinas linguas translata est. Novam editionem paravit Tholuckius Berol. (1834) 1846. II Voll. 8.

12) Ceterorum, qui inter Reformatos usque ad sec. XVII initium theologiam dogmaticam exposuerunt, recensum vide in Buddei *Isagoge* p. 371 sqq. Heinrich l. c. p. 291 sqq. Hagenbach *DG. III*, p. 81 sq.

13) *Institt. theoll. Traj. 1662. 4. Selectae dispu. theol. Ultraj. 1648 — 69. 5 Voll. 4.* — De ceteris inter Reformatos theologis scholasticis cf. Buddeum l. c. p. 377 sqq. Walch *Biblioth. theol. selecta I*, p. 218 sqq. Heinrich l. c. p. 354 sqq. Hagenb. l. c. p. 31. 33. — Simplicio rem et liberaliorem methodum secutus est Jo. Henr. Heidegger († 1698): *Corpus theologiae christianae. Tiguri (1696. 4) 1700. 2 Voll. fol.*

14) *Summa doctrinae de foedere ac sacramentis Dei. (Amst. 1648) Frcf. ad M. 1703. Ed. VI. Ej. Summa theologiae ex s. scripturis repetita. 1661.*

15) Ex foederali methodo cuncta ad notionem et ordinem foederum a Deo cum hominibus initorum referuntur atque duplex foedus distinguitur, foedus naturae s. *operum*, nexus hominum cum Deo ante lapsum, et *foed. gratiae*, quod post lapsum existit, ac triplex esse dicitur: ante legem, sub lege et sub evangelio. Quam methodum multi secuti sunt. Inprimis Moma, Burmannus, Braunius, Gärtlerus, Witalius, inter Lutheranus Sam. Pufendorffius, Jo. Wolf. Jäger. quorum scripta recenset Heinrich l. c. p. 362 sqq.

duerunt. Alii alias methodos secuti sunt ¹⁶). Nam inter Reformatos major tractandae theologiae varietas exstitit, quam inter Lutheranos. Ut vero discrimina, quae inter utramque evangelicam ecclesiam intercedebant, brevi complectamur, ea redeunt huc: Reformati majore cum pondere formale protestantismi principium de summa scripturae s. auctoritate premebant, atque in disciplina sua efformanda magis intellectu regebantur, quam sensus fervore, unde non solum in decretis de Jesu Christi naturis et de coena sacra liberius sentiebant, sed etiam in exstruendo orthodoxiae systemate magis sibi constabant, quam Lutherani, id quod e rigore patet, quem in exponendo praedestinationis dogmate prodiderunt. Hinc etiam intelligitur, cur scripta symbolica inter Reformatos nunquam tantum auctoritatis, quantum inter Lutheranos nanciscerentur (p. 157), cur reformata ecclesia ad tolerandam saltem aliquam sentiendi libertatem proclivior esset atque in tradendae theologiae dogmaticae modo majorem varietatem admitteret, quam lutherana. Praeterea in constituenda reformata theologia jam ab initio humanitatis litterae, quarum sapientia Zwinglius et Calvinus optime imbuti erant, majorem vim exercebant, quam in lutheria, neque earum lumina in ipsius severissimae orthodoxiae dominatione prorsus extincta sunt, quapropter artis exegeticae studia inter Reformatos multo laetius florebant, quam inter Lutheranos. Lutheria autem ecclesia, cui immortalis conditor ingenii sui, inter ethicos et religiosos angores efformati et mysticorum scriptorum studio nutriti, formam impresserat, reformatam pietatis vigore, profunditate et ubertate superabat, quae illius praestantia ex ingenti asceticorum scriptorum et sacrorum carminum copia dilucidissime patet ¹⁷).

Romana ecclesia antiquatam suam ac desperatam causam contra ingravescentem protestantismi vim et impetum in con-

16) Velut *oeconomicam* Melch. Leydecker, trajectinus theologus, Coccejanorum adversarius († 1721), qui in libro: „De oeconomia trium personarum in negotio salutis humanae libri VI, quibus universa reformata fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonstratur ac defenditur“ (Traject. 1682. 12) ordinem dogmatum e negotiis personarum trinitatis in salutis humanae negotio occupatarum constituit. — Summam fidei Reformatis inde a Calvino usque ad Schleiermach. probatae, excerptis ex eorum scriptis illustratam, composuit et subacto judicio prosecutus est Alex. Schweizer: *Die Glaubenslehre u. evang. reform. Kirche. Zürich* 1844 — 47. 2 Voll.

17) Schweizerus l. c. p. 7 sqq. omne utriusque coetus discrimen in eo ponit, quod Reformati religionem christ. ab *ethnics*, Lutherani a *judaeis*, elementis, quibus Catholici eam inquinassent, repurgare studuerint. Sed in eo discrimine commonstrando subtilius quam verius versatur.

formam atque simpliciore[m] expositionem cerni-
 tertiam ad quartam periodum muniverunt potissim[us]
 Baumgartenius († 1757 cf. § 94) et
 chaelis († 1791)⁹⁾.

Fere eundem cursum theologia dog-
 maticos tenuit. Liberalior enim ac ja-
 proclivior Zwinglii¹⁰⁾ († 1531) ra-
 auctoritati, quam severior Calvin[us]
 Augustini sententiam composita, o-
 suis lutheriae ecclesiae Melanch-
institutione religionis christianae
 Melanchthonis locos insigni in-
 elegantia longe superavit¹¹⁾.
 ars in reformatam quoque ecc[lesi]am
 Gisberto Voetio¹²⁾, T[heol.]
 gium adscendit. Alii aut[em]
 († 1669), duce et ante
 (*foederalistae*) religio-
 lastica barbarie ad bi-

9) Baumgartenius, *Logica* 1759 sq. 3 Voll. Vol. I, 1759) *catechismus*²⁷⁾.
 Compend. theol. d[omi]ni, 1759) *catechismus*²⁷⁾.

10) Isagoge
 et falsa religio

11) Prolegomena in Thomae summam. Mogunt. 1619 — 29. XIX
 gis magisque
 prodiit in f[orm]a
 nem par[te] 2) Commentarii in Thomam. Ingolst. 1606. Venet. 1608. Antv. 1621. fol.

12) 20) Locorum theoll. libri XII. Salam. 1563. fol.; saep. repetit, ut
 loglan-
 p. 37 12) Non integrum systema condidit, sed de nonnullis dogmatis com-
 mentationes scripsit, quae exstant in ej. Opp. Paris (1643) 1677. III

21) Theologia speculativa et practica. Paris 1691.

22) Theol. dogmat. et moralls. Paris 1693. X Voll. 8. ac saepius.

24) *Exposition de la doctrine de l'église catholique*, 1671; saepius
 repet. Cf. Schroëckh: *KG. seit d. Reform.* T. VII, p. 280 sqq.

25) Paris 1644 — 50. IV Voll.; ed. Clericus Antv. 1700, VI Voll. fol.

26) Disputationes de controversiis christianae fidei adv. huj. tempo-
 ris haereticos. Rom. 1581 — 92. III Voll. fol.; saep. repet. — Argumen-
 tum operis recenset Schroëckh l. c. IV, p. 262 sqq.

27) Summa doctrinae et institutionis christ. s. catechismus major.
 Vien. 1554; innumeris vicibus repet.; novissime ab *Irenaeo Hain*. Augu-
 gustae 1833 sq. IV Voll. 8. Cf. Köcher: *Catechetische Geschichte*
d. päpstl. Kirche (Jena 1753) p. 50 sqq.

*Evangelicae orthodoxiae adversariis, qui
etiam periodo exstiterunt.*

cos hac periodo primarii evangelicae or-
in scenam prodierunt Sociniani et Ar-
Deistae et Naturalistae, Pietistae et
phia. Sociniani permiram reve-
t (p. 52) et praecipue dogmata
divina Christi natura et de pec-
— Arminiani, qui inter Re-
dei mysteria (§ 23) agnove-
beatamque constituendam
imis calvinianam de prae-
cientiam impugnarunt, et quum
siae vinculis soluta librorum S.S.
(2), pleraque dogmata simpliciore et
alexerunt ³⁾ — Etsi Cartesii († 1650)
multis reformatis theologis tum ad impugnandam
asticam theologiae formam, tum ad exponendam
adamque orthodoxiam praesidia suppeditaret, tamen
illius sectatores non defuerunt, qui jam rationalismi se-
a spargerent, Roellum dicimus ejusque asseclas (p. 69,
2). — Inter Lutheranos Syncretistae ⁴⁾, qui Geo.

1) Notentur Laelius († 1562) et Faustus († 1604) Socini
(F. Socini Summa rel. chr. 1611), Schlichtingius, Völkelius,
Joann. et Sam. Crelli, Osterodtius, Smalzius, Wolzo-
genius, Wissowatius, alii, quorum scripta exstant in Bibliotheca
fratrum Polonorum, quos Unitarios vocant. Irenop. [Amst. 1656] VI Voll.
fol. — Cf. B.-Crusius: *Comp. d. DG.* I, p. 430 sqq.

2) Hugo Grotius († 1645), Jo. Clericus († 1736), Wet-
stenius († 1754).

3) Arminius († 1609). — Episcopi († 1643) Institutt. theoll.
libri IV (non ad finem perductae). Opp. Amstel. 1650 — 55. II Voll. fol.
— Phil. a Limborch († 1712): *Theol. christiana*. Amst. 1686 ac saep.
Basil. 1735. fol. — Hagenbach: *DG.* III, p. 55: „Ausser d. Univer-
salismus ist es überhaupt eine mit leisen heterodoxen Elementen ver-
setzte, mehr auf d. Moral, als auf d. starre Dogma hinauslaufende,
temperirte Orthodoxie, was den Arminianismus charakterisirt. Der
Geistesrichtung nach hat er einige Verwandtschaft zu d. Nüchternh.
des Socinianismus, gegen dessen spectielle negative Dogmen er sich
aber in seinem positiven Sinne gewahrt hat.“

4) *Syncretismus* (α σνυκρητισμ) universe dicitur doctrina, claro et
solido principio destituta, e diversissimarum et vel maxime inter se dis-
sentientium disciplinarum elementis temere conflata ideoque parum sibi
constans. „Συζυγ., teste Plutarcho (de fraterna caritate, T. VII, p. 910
ed. Reiske) proverbio cretico olim de iis dictus est, qui, quum bellis in-
testinis inter se pugnarent, invadentibus aliunde hostibus, subito conjun-
gebantur.“ Wegsch. p. 91. Cf. B.-Crusius *Comp. d. DG.* I, p. 347.
Calixto ejusque asseclis nomen syncretistarum ignominiae causa primum

cilio tridentino omnibus, quibus potuit, munimentis seipre studuit. Quod consilium ita optime assequi posse sibi visa est, ut dogmatum, in quibus principii sui discrimen cernebat, sensum a scholasticis doctoribus constitutum publice sanciret. In Scholasticorum, maxime Thomae, vestigiis plurimi etiam theologi incesse- runt, qui hujus ecclesiae publicam doctrinam exponerent. Inter quos Suarezius¹⁸⁾ († 1617), Vasquezius¹⁹⁾ († 1604) aliique eminuerunt. Simpliciorum methodum secuti atque ex parte liberiore mentem professi sunt Canis²⁰⁾, mon. dominicanus († 1560), Maldonatus²¹⁾ Jesuita († 1583), Hamelius²²⁾ (*du Hamel* † 1706) et Alexander Natalis²³⁾, mon. dominic. († 1724). Ad Protestantium animos captandos Bossuetus²⁴⁾ († 1704) politiore forma et quantum per ecclesiae auctoritatem licebat liberiore sensu catholicam doctrinam exposuit. Ad catholicae doctrinae antiquitatem et veritatem probandam Petavius († 1652) historicam viam ingressus est in celeberrimo et eruditionis plenissimo opere *de theologicis dogmatibus*²⁵⁾. Inter eos, qui arte polemica publicam romanae ecclesiae formulam contra protestantismum defendere studuerunt, maxime Belarminus²⁶⁾ Jesuita († 1621) excelluit. Orthodoxae Romanensium doctrinae accuratius cognoscendae inservit etiam Canisii Jesuitae († 1597) *catechismus*²⁷⁾.

18) Commentatio in Thomae summam. Mogunt. 1619 — 29. XIX Voll. fol.

19) Commentarii in Thomam. Ingolst. 1606. Venet. 1608. Antv. 1621. fol.

20) Locorum theoll. libri XII. Salam. 1563. fol.; saep. repetit., ut Vienna 1764.

21) Non integrum systema condidit, sed de nonnullis dogmatibus commentationes scripsit, quae exstant in e. j. Opp. Paris (1643) 1677. III Voll. fol.

22) Theologia speculativa et practica. Paris 1691.

23) Theol. dogmat. et moralis. Paris 1693. X Voll. 8. ac saepius.

24) *Exposition de la doctrine de l'église catholique*, 1671: saepius repet. Cf. Schroëckh: *KG. seit d. Reform.* T. VII, p. 280 sqq.

25) Paris 1644 — 50. IV Voll.; ed. Clericus Antv. 1700, VI Voll. fol.

26) Disputationes de controversiis christianae fidei adv. huj. temporis haereticos. Rom. 1581 — 92. III Voll. fol.; saep. repet. — Argumentum operis recenset Schroëckh l. c. IV, p. 262 sqq.

27) Summa doctrinae et institutionis christ. s. catechismus major. Vien. 1554; innumeris vicibus repet.; novissime ab Irenaeo Hain. Augustae 1833 sq. IV Voll. 8. Cf. Köcher: *Catechetische Geschichte d. päpstl. Kirche* (Jena 1753) p. 50 sqq.

§ 94. *De evangelicae orthodoxiae adversariis, qui tertia periodo exstiterunt.*

Praeter Catholicos hac periodo primarii evangelicae orthodoxiae adversarii in scenam prodierunt Sociniani et Arminiani, Syncretistae, Deistae et Naturalistae, Pietistae et leibnitio-wolfiana philosophia. Sociniani permiram revelationis theoriam tradiderunt (p. 52) et praecipue dogmata ecclesiastica de trinitate, de divina Christi natura et de peccato originali infestaverunt ¹⁾. — Arminiani, qui inter Reformatos exstiterunt, positiva fidei mysteria (§ 23) agnoverunt quidem, sed ad vitam piam beatamque constituendam quidquam ea valere negaverunt, inprimis calvinianam de praedestinatione et divina gratia sententiam impugnarunt, et quum sobria et solida et ab ecclesiae vinculis soluta librorum S.S. interpretatione uterentur ²⁾, pleraque dogmata simpliciore et liberiori sensu intellexerunt ³⁾ — Etsi Cartesii († 1650) philosophia permultis reformatis theologis tum ad impugnandam scholasticam theologiae formam, tum ad exponendam stabiliendamque orthodoxiam praesidia suppeditaret, tamen inter illius sectatores non defuerunt, qui jam rationalismi semina spargerent, Roellum dicimus ejusque asseclas (p. 69, not. 2). — Inter Lutheranos Syncretistae ⁴⁾, qui Geo.

1) Notentur Laelius († 1562) et Faustus († 1604) Socini (F. Socini Summa rel. chr. 1611), Schlichtingius, Völkellius, Joann. et Sam. Crelli, Osterodtius, Smalzius, Wolzogenius, Wissowatius, alii, quorum scripta exstant in Bibliotheca fratrum Polonorum, quos Unitarios vocant. Irenop. [Amst. 1656] VI Voll. fol. — Cf. B.-Crusius: *Comp. d. DG.* I, p. 430 sqq.

2) Hugo Grotius († 1645), Jo. Clericus († 1736), Wetstenius († 1754).

3) Arminius († 1609). — Episcopi († 1643) Institutt. theoll. libri IV (non ad finem perductae). Opp. Amstel. 1650 — 55. II Voll. fol. — Phil. a Limborch († 1712): *Theol. christiana*. Amst. 1686 ac saep. Basil. 1735. fol. — Hagenbach: *DG.* III, p. 55: „Ausser d. Universalismus ist es überhaupt eine mit leisen heterodoxen Elementen versetzte, mehr auf d. Moral, als auf d. starre Dogma hinauslaufende, temperirte Orthodoxie, was den Arminianismus charakterisirt. Der Geistesrichtung nach hat er etnige Verwandtschaft zu d. Nüchternh. des Socinianismus, gegen dessen spectelle negative Dogmen er sich aber in seinem positiven Sinne gewahrt hat.“

4) *Syncretismus* (α σνκρητισμ) universe dicitur doctrina, claro et solido principio destituta, e diversissimarum et vel maxime inter se dissentientium disciplinarum elementis temere conflata Ideoque parum sibi constans. „Συνκρ.“, teste Plutarcho (de fraterna caritate, T. VII, p. 910 ed. Reiske) proverbio cretico olim de iis dictus est, qui, quum bellis intestinis inter se pugnarent, invadentibus aliunde hostibus, subito conjungebantur.“ Wegsch. p. 91. Cf. B.-Crusius *Comp. d. DG.* I, p. 347. Calixto ejusque asseclis nomen syncretistarum ignominiae causa primum

Calixto ⁵⁾ († 1656. Cf. § 83) antesignano dissentientes ecclesiae christianae coetus sibi reconciliare studebant (§ 86), non potuerunt non orthodoxiae rigorem aliquantum moderare. Ita Calixtus in praeceptis de inspiratione (p. 138), de imagine divina (§ 165), de peccato originali (§ 174) catholicam formulam amplexus est (p. 110, not. 3.). — In Anglia quum Deistae fundamenta doctrinae ecclesiasticae labefactarent (p. 52 ss. p. 80. p. 92): apologetae, quo facilius arcem orthodoxiae defenderent, nonnulla propugnacula hostibus expugnanda reliquerunt et moderatiorem doctrinae formulam proposuerunt. — Pietistae (p. 27 sq.), Spenero († 1705) auctore ac duce, religionem ex artis scholasticae devii et desertis ad vitae piae vireta reducere studuerunt, ac suae aetati eundem, quem theologi mystici medio aevo, usum praestiterunt, sed mox justo suo rei scholasticae odio ad solidae quoque eruditionis et sobriae artis contemptum abrepti sunt ⁶⁾. — Arti et eruditioni, pietistarum studiis in summum discrimen adductae, vindex exstitit in Wolfii († 1754), qui Leibnitii († 1716) placita in artis formam redegerat, philosophia ⁷⁾. Ex qua primum quidem haud pauci theologi adminicula ad probandam et exponendam ecclesiasticam doctrinam petierunt, mathematica (scientifica, demonstrativa) methodo usi, eoque modo novam scholasticismi formam in lucem protulerunt. Inter quos Carpovius († 1768), Ribovius († 1774) Canzius († 1753), Reuschius († 1757) et Schubertus ⁸⁾ († 1774), apud Reformatos Dan. Wytttenba-

per Calovium impositum est. — Hollaz.: *Syncret.* „opinio erronea, suadens coalitionem partium in ipsa fidei et morum doctrina dissidentium, ut fraternam et ecclesiasticam ineant concordiam, non obstante eorum dissensu.“

5) Epitome theologiae. Gosl. 1616. Cum animadv. Titl. Helmst. 1666.

6) Spener: *Allgem. Gottesgelahrth. aller gläub. Christen u. rechtschäft. Theologen.* Frankf. 1680. ac saep. repet. *Evangel. Glaubensl.* Frankf. 1688. saep. rep. — Breithaupt: *Instt. theol. de credendis et agendis.* Hal. [1695] 1716 — 32. III Voll. 4. — Joach. Lange: *Oeconomia salutis.* Hal. [1728] 1730. german. 1738.

7) Cf. B.-Crusius l. c. p. 363.

8) Carpovii *Oeconomia salutis* N. T. .s. theologia revelata dogmatica, methodo scientifica adornata. Lips. 1737 — 65. IV Voll. 4. T. I. Ed. II 1752. — Ribovii *Institt. theol. dogm.* Gott. 1741. — Canz: *Comp. theol. purioris.* (Tubing. 1752). Fref. et Lips. 1756. Ej. *Philosophiae leibnit.* et wolf. usus in theologia per praecipua fidei capita. Lips. 1749. — Reusch: *Introd. in theol. revelatam.* Jen. 1744. — Jo. Ern. Schubert: *Introd. in theol. rev.* Jen. (1749) 1762. Ed. III. Ej. *Instt. theol. dogm.* Jen. (1749) 1753. Ej. *Comp. theol. dogm.* Helmst. et Hal. 1760. — Liberius in *utendis wolf. philosophiae adminiculis* versatur est Baumgartenius, cf. § 93. not. 9.

chius⁹⁾ († 1779) praecipue inclaruerunt. Quum vero haec demonstrandi ratio et cupido non, ut aevi medii ars scholastica, auctoritatis ecclesiasticae falli nesciae vinculis constringeretur, fieri non poterat, quin; praesertim ex quo a Friderico II, magno Borussiae rege, publica docendi libertas concessa esset, nonnulli armis a wolfiana philosophia suppeditatis etiam contra ecclesiasticam doctrinam uterentur. Praeterea, quum Wolfiani magna cum diligentia naturalem theologiam excoluissent, tandem eo perventum est, ut, ad salutem consequendam jam naturalem religionem sufficere crederetur¹⁰⁾, atque ex Wolfii disciplina hostes rei christianae prodirent, quorum princeps Reimarus († 1768) fuit. Ita omnibus a partibus viam recentissimae theologiae stratum videmus.

§ 95. Periodus quarta.

J. A. H. Tittmann: *Pragmat. Geschichte d. Theol. u. Rel. in d. prot. Kirche während d. 2 Hälfte des 18 Jahrh.* 1 Bd. Bresl. 1805. — (Fuhrmann:) *Die Aufhellungen der neueren Gottesgelehrten in d. christl. Glaubenslehre von 1760 — 1805.* Leipz. 1807. — Tzschirner: *Beurthellende Darstellung der dogm. Systeme, welche in d. prot. Kirche gefunden werden*, in ej. *Memorabilien*. Bd. 1, St. 1 u. 2. 1810. 11. — *Versuch einer Darstellung d. neuesten Gesch. des Rational. u. Supranat.*, in Fries, Schröter u. Schmid: *Oppositionsschr. f. Theol. u. Philos.* 1831. 1 H. p. 1 — 75. — Gieseler: *Rückblick auf d. theol. u. kirchl. Entwicklung d. letzten 50 Jahre.* Gött. 1837. — Tholuck: *Gesch. d. Umwälzung, welche seit 1750 auf d. Gebiete d. Theol. in Deutschland Statt gefunden*, in Hengstenberg: *Evang. KZ.* Decemb. 1833. et in Tholuck: *Vermischte Schriften*. II Bd. 1 Abhdl. — *Der gegenw. Zustand d. Dogmatik*, in (Berliner) *Literar. Zeitung*. 1843. Nr. 63. 89. 103. Jahrg. 1844. Nr. 10 s.

Eximia rerum theologicarum conversio, quae inde a seculo proxime praeterito medio exstitit, ad tres potissimum viros revocanda est, Ernestium († 1781), Semlerum († 1791) et Kantium († 1804)¹⁾. — Ernestius, etsi ipse

9) Tentamen theol. dogm. methodo scientifica pertractatae (Bern. 1741 sq. III Voll.) Frcf. ad M. 1747. IV Voll. — De ceteris reform. eccl. theologis, qui plus minusve Wolfium secuti sunt, cf. Hagenbach DG. III, p. 220 sq.

10) Hase Hist. p. 43: — „Diese Scholastik ohne den geistigen Zwang einer unfehlb. Kirche musste bald in dem Bedürfniss ihrer Beweise auch das Recht eines Gegenbeweises erkennen, u. in der selbstständig aufgestellten natürl. Theol., obwohl diese nur ein Abstract v. christl. Dogmen war, zur Meinung einer Selbstständigkeit in relig. Dingen gelangen, die sich dem Worte der Kirche u. h. Schrift auch entgegensetzen konnte.“

1) „Man mag hinzufügen J. D. Michaelis, — besonders neue Bahnen machend für d. A. T., freilich ohne d. grossen Sinn v. J. G. Herder u. ohne d. Geschmack v. J. G. Eichhorn zu besitzen.“ Baumg.-Crusius Comp. d. DG. I, p. 446.

ab orthodoxiae ecclesiasticae decretis vix deflecteret, tamen *grammaticae* S. S. interpretationis, ab ipso commendatae (p. 150), usu effecit, ut in dies clarius pateret, quantum inter biblicam et ecclesiasticam doctrinam discrimen intercederet. Semlerus vero tum *historica* librorum ss. interpretatione, tum immensis studiis, quibus dogmatum historiam illustravit et locupletavit, quam plurimos edocuit, religionis christianae decreta in publicis ecclesiarum formulis tradita per longum seculorum decursum sensim efformata et exulta esse. Denique per Kantium, qui *theoreticam* rationem ad divinas res cognoscendas invalidam esse fideque Deo et animorum immortalitati habendam tantummodo *practicae* rationis legibus et commodis niti docebat, altissima orthodoxiae, quippe quae decretis suis theoreticae rationis cancellos, a Kantio constitutos, longissime excessisset, fundamenta labefactata sunt. Kantius, etsi theoreticae rationis vim arctioribus, quam par esset, finibus circumscriberet, perperamque religionis indolem et naturam in sola honestate reponeret (p. 21) et in positiva re christiana nihil nisi ethicae et rationalis religionis vehiculum cerneret, tamen de christiana theologia immortaliter eo meritis est, quod philosophiam a populari levitate, quae Wolfii disciplinam secuta fuerat, ad maiorem artem et ethicam severitatem reduxit, ad felicem philosophandi successum accurato facultatum et finium cognitionis humanae examine opus esse, atque omnes rerum divinarum notiones ad ethicorum principiorum normam exigendas esse (§ 10 et 83) docuit. — Postquam Semlerus a. 1760 orthodoxam de N. T. daemoniis hominibus opinionem impugnauerat (§ 158), deinceps omnia orthodoxiae ecclesiasticae decreta sub accuratum examen vocata, ac si non prorsus abjecta, tamen eximie immutata et recentioris culturae rationibus accommodata sunt. Talis autem atque tanta fuit rerum conversio, ut funestissimum discidium, quod olim reformatam et lutheriam ecclesiam sejunxerat, certe intra theologiae fines tolleretur, atque ipsi ii, qui, quantumvis inter semet ipsos dissentirent, tamen de supernaturali et miraculosa revelatione in ss. litteris facta pie agnoscenda consentiebant, plus minusve a doctrinae in publicis ecclesiarum formulis sancitae principii et decretis deflecterent et rationalismo in dies magis increbescenti plura concederent, quam per summam supranaturalismi legem liceret. Inter quos praecipue notandi sunt Töllnerus (+1774), Danovius (+1782), Doederlinus (1792), Morus (+1792), Storrius (+1808), Reinhardus (+1812), qui uterque suo tempore pro validissimis supranaturalismi columnis habebantur, Schottus (+1835), Augustius (+1841), Bretschneiderus (qui posthac controversiis suis eum

severioris orthodoxiae patronis sensim eo adductus est, ut nunc fere nihil distet a rationalistis, cf. § 28), Knappius, Hahnus, Steudelius, Chenevierius (theol. genevensis) Böhmerus, J. T. Beckius et Fleckius²⁾. Quibus omnes ii obstant, qui, etsi pro philosophiae, quam in exponenda et illustranda theologia sequebantur, diversitate in diversissimas partes discederent, neque raro infesto odio se exacerbarent; in eo tamen convenerunt, quod, rejecta miraculosae revelationis et inspirationis notione, religionis christianae, sive biblicae, sive ecclesiasticae, argumentum ex animi humani natura et legibus explicarent ac dijudicarent, quos eam ob causam communi *rationalistarum* nomine comprehendere non dubitamus. Severiorem Kantii formulam amplexi sunt Tieftrunkius († 1837), Jo. Guil. Schmidius († 1798), Car. Chr. Ehrh. Schmidius († 1812), Staedlinus († 1826), J. E. C. Schmidtus († 1831) et Ammonius³⁾.

2) Töllner: *System d. dogm. Theologie*. Nürnberg. 1775. 2 Bde. — Danovii Theol. dogm. institutio. Jen. 1772 — 76. 2 Voll. — Döderlein: *Institutio theologi christianae*. Altd. (1780.) Ed. VI, cur. Junge 1797. II Voll. [Suo tempore operum dogmaticorum praestantissimum.] — Morus: *Epitome theol. christ.* Lips. (1789) Ed. V cur. Höpfner 1821. Ej. *Commentarius exeg.-hist. in suam theol. chr. epit. ed. Hempel.* Lips. 1797 — 98. II Voll. — Storr: *Doctrinae christ. pars theoretica*. Stuttg. (1793.) 1807. *Uebers. mit Erläut. vornehm. aus d. Vfs. eigenen Schriften v. C. Ch. Flatt.* Stuttg. 1803. 2 Aufl. I Bd. 1818. — Reinhard: *Vorless. üb. Dogm. mit lit. Zusätzen herausg. v. Berger. Sulzb.* 1801.; 4 u. 5 Ausg. v. Schott, ebdas. 1818 u. 24. Höpfner: *Epitome theol. christ. e Reinhardi acroasibus descripta pluribusque observ. auct.* Ed. II. Lips. 1819. — Schott: *Epitome theol. chr. dogm.* Lips. (1811) 1822. [Cf. quae de posteriore Schotti sententia dogm. notavimus § 28.] — Augusti: *System d. christl. Dogmatik nach dem Lehrbegriff d. luth. Kirche.* Leipz. (1809) 1825. — Bretschneider: *Handb. d. Dogm. d. evang. Kirche.* Leipz. (1814) 1838. 4 A. 2 Bde. Ej. *Die relig. Glaubenslehre nach d. Vernunft u. Offenb. Hal.* (1843) 1846. 4 Aufl. Ej. *Systemat. Entwicklung aller in d. Dogmat. vorkomm. Begriffe.* Leipz. (1805) 1841. 4 Aufl.; quo in libro historica et literaria dogmatices pars bene pertractatur. — Knapp: *Vorless. üb. d. christl. Glaubensl., herausg. v. Thilo.* Halle (1827) 1836. Hahn: *Lehrb. d. christl. Glaubens.* Leipz. 1828. — Stendel: *D. Glaubensl. d. ev. prot. Kirche.* Tüb. 1834. — Chenevière *Dogmatique chretienne.* Gen. 1840. — Böhmer: *Die christl. Dogmat. od. Glaubenswissenschaft.* Bresl. 1840 — 43. 2 Bde. [De quo libro cf. Zeller: *Theol. Jahrb.* 1842. 4 H. p. 722 sqq.] — Beck (theol. tubing.): *Eintleit. in d. System der christl. Lehre, od. propäd. Entwicklung der christl. Lehrwissenschaft.* Stuttg. 1838. Ej. *Die christl. Lehrwissenschaft nach den bibl. Urkunden.* Stuttg. 1840 sq. [Opus nondum ad finem perductum, de quo cf. Zeller l. c. p. 726 ff.] — Fleck: *Syst. d. christl. Dogm. I Thl.* Leipz. 1846. [De quo cf. Röhr: *Krit. Pred. Bibl.* 1847. 3 H.]

3) Tieftrunk: *Dilucidationes ad theor. rel. chr. partem.* Berol. 1798. Ej. *Censur d. prot. Lehrbegriffs nach d. Principien d. Re-*

Kantii disciplinam a Friesio († 1843) emendatam de Wet-
tius ad theologiae institutionem ita applicavit, ut in eccle-
siae decretis aesthetica idearum involucra ac divinationis
(*Ahnung*, cf. § 8, not. 3) modos et formas cerneret ⁴⁾; nuper
vero magis ad Schleiermacherum se composuit nec non te-
nuem quandam orthodoxiae umbram captare studuit ⁵⁾. —
Ex illis, qui non e certa schola philosophantur, simplicio-
res et populares rationalismi formas in medium protulerunt
Eckermannus († 1836), Henkius († 1809), Wegschei-
derus aliique ⁶⁾, subtiliores magisque ad ecclesiae usum et
commodum compositas Hasius et Baumgarten-Cru-
sius ⁷⁾ († 1843). — Perdiu anceps et controversus fuit
fructus, quem theologia dogmatica e Schellingii et He-

litigionskritik, III Bde. Berl. 1791 — 95. I Thl. 2 Aufl. 1796. Ej. *Religion der Mündigen*, 2 Bde. Berl. 1800. — Joh. Wilh. Schmidt: *Ueb. christl. Rel., deren Beschaffenh. u. zweckm. Behandl. als Volkslehre u. Wissensch.* Jen. 1797. — C. Chr. E. Schmidt: *Philos. Dogmatik*. Jen. 1796. — J. E. C. Schmidt: *Lehrb. d. christl. Dogmat.* Giess. 1800. Ej.: *Christl. Religionslehre*. Giess. 1800. — Staudlin: *Ideen z. Kritik d. chr. Rel.* Gött. 1791. Ej. *Dogmat. u. Dogmengesch.* Gött. (1800). 1822. 4 Aufl. [Auctor posteriore vitae aetate supranaturalismum professus est.] — Ammon: *Summa theol. christ.* Lips. (1803) 1830. Ed. IV. Ej. *Entwurf einer wissenschaftl. pract. Theol.* Gött. 1797. [Ammonius inde ab a. 1812 ad supranat. se convertit (cf. § 28), sed a. 1835 in libro a nobis § 52 commemorato ad pristinam sententiam rediit.]

4) *Bibl. Dogmat.* Berl. (1815) 1830. 3 A. — *Dogmat. d. prot. Kirche nach d. symb. Büchern u. d. ält. Dogmatikern beider Confessionen*. Berl. (1816) 1840. 3 A. *Ueb. Relg. u. Theol.* Berl. (1815) 1821. 2 A. — Cf. *Ueb. de Wettes idealsymbol. Behandl. d. Lehre v. Christi Person u. Amt*; in Hengstenberg: *Evang. KZ.* 1839. Nr. 51 — 56.

5) *Das Wesen des christl. Glaubens aus d. Standpunkte des Glaubens*. Basel 1846. Cf. Röhr: *Krit. Pred. Bibl.* 1847. 1 H.

6) Eckermann: *Compend. theol. christ. theoret. bibl. - hist. Alt.* (1791) 1792. Ej. *Handbuch f. d. system. Stud. d. christl. Glaubensl. Alt.* 1801 — 3. 4 Bde. — Henke: *Lineamenta institutionum fidei christ.* Helmst. (1793) 1795. — Wegscheider: *Institt. theol. christ. dogmaticae*. Hal. (1805) 1844. Ed. VIII. — Cramer: *Vorless. üb. d. christl. Dogmat.* Herausgeg. von Näbe. Leipz. 1829. — (Schumann) *Melanchth. redivivus od. d. ideale Geist des Christenth.* Leipz. 1837. — Supranaturalismi et rationalismi systemata junctim tradidit et comparavit Tzschirner: *Vorless. üb. d. christl. Glaubensl. Herausg. v. Hase.* Leipz. 1829. — Ad Socinianorum sententiam se composuit Lobeg. Lange: *Die Glaubenslehren d. ev.-prot. Kirche auf d. Grund der reinen Schriftlehre entwickelt*. Jen. 1835. Ej. *Exercit. examinatoriae ad theol. dogmat. et hist. dogmatum spectantes*. Lips. 1846.

7) Hase: *Lehrb. d. ev. Dogmat.* (Stuttg. 1826) Leipz. 1842. 3 A. — Baumg.-Crusius: *Grundriss d. ev. kirchl. Dogmatik*. Jen. 1830.

gelii († 1831) pantheistica disciplina perciperet⁸⁾. Etai enim non deessent, qui, horum philosophorum dictamina sequentes, severissimos se doctrinae ecclesiasticae patronos gererent altoque supercilio alios sentiendi modos despicerent, inter quos Daubius⁹⁾ († 1836) et Marheineckius¹⁰⁾ († 1846) primum locum tenent: tamen susceptam causam non egerunt nisi ita, ut plerasque quidem ecclesiasticas formulas servarent, sed novum iis sensum, ex istius philosophiae principiis petitum, a biblica autem et ecclesiastica sententia toto coelo distantem adeoque ei haud raro e regione contrarium (p. 20), supponerent eoque modo multorum imperitorum oculos praestringerent. Accedit, ut simillimis artificiis catholicae quoque ecclesiae instituta ac decreta expoliri et commendari possint. Hegelianae disciplinae mentem erga christianae religionis placita verius procul dubio Strauss¹¹⁾ declaravit, qui diligentissimo dogmatum examine ad illius philosophiae normam instituto, summum discrimen, quod inter rem christianam et disciplinam hegelianam intercedit, in clarissima luce collocavit atque uberrimum biblicae et ecclesiasticae doctrinae argumentum ad paucissimas eas-

8) Cf. Baumg.-Crusius: De philosophiae hegelianae usu in re theologica. In ej. Opuscc. Jen. 1836. Nr. 1.

9) Daubius e Kantii disciplina profectus, posthac ad schellingianam se convertit, quam secutus est in libris: Theologumena s. doctrinae de rel. christ. ex natura Dei perspecta capita potiora. Heidelberg. 1806. *Einkl. in d. Stud. der christl. Dogmat. Heidelb.* 1810. Tandem hegelianam sententiam professus est in libris: *Die dogmat. Theol. jetziger Zeit od. die Selbstsucht in d. Wissensch. des Glaubens u. seiner Artikel. Heidelb.* 1833 [de quo libro cf. Baumg.-Crusii iudicium in Röhr: *Krit. Pred. Bibl.* 1834. 3 H. p. 471 ss.]; *Prolegomena zur Dogmatik. Herausg. v. Marheinecke u. Dittenberger. Berl.* 1839. *System d. christl. Dogmat. Berl.* 1841 — 44. 2 Bde. Cf. Strauss: *Schleiermacher u. Daub in ihrer Bedeutung für d. Theol. uns. Zeit, in Ruge u. Echtermayer: Hall. Jahrbh.* 1839. Nr. 13 ss. 39 ss. Rosenkranz: *Erinnerungen an Daub. Berl.* 1837.

10) *Die Grundlehren d. chr. Dogmat. als Wissenschaft. Berl.* (1819) 1827.

11) *Die christl. Glaubensl. in ihrer geschichtl. Entwicklung u im Kampfe mit d. modernen Wissensch. dargestellt. Tüb.* 1840 — 41. 2 Bde. Cf. K. F. Fischer: *Die specul. Dogmat. v. Strauss. Tüb.* 1841. Köster: *Die christl. Glaubensl. des Dr. Str. — beleuchtet. Hann.* 1841. Kratander: *Antistrauss. Stuttg.* 1841. Weiss: *Die geschichtl. Voraussetzungen der Strauss'schen G.L. in 111gen: Zeitschr. f. d. hist. Theol.* 1842. 3 H. p. 101 ss. Kahnis: *Die moderne Wissenschaft des Dr. Str. u. d. Glaube uns. Kirche. Berl.* 1842. Boden: *Zur Beurtheilung d. christl. Glaubensl. d. Dr. Str. Frankf.* 1842. Hanne: *Der moderne Nihilismus u. d. Strauss'sche Glaubensl. Frkf.* 1842. Rosenkranz: *Kritik d. Principien der Strauss'schen G.L. Leipz.* 1844.

que tenuissimas notiones, e pantheismo depromptas, ad vitam piam beatamque constituendam prorsus invalidas, reduxit. — Novam et ingenuam in exponenda theologia dogmatica viam ingressus est Schleiermacherus¹²⁾ (+1834), qui, certae philosophorum scholae non addictus, publica ecclesiae evangelicae decreta e pietatis sensu, quo quis se tum e Deo suspensum (p. 11 ss.), tum Jesu Christo, utpote salutis suae auctori, obnoxium et conjunctum noverit, magno cum dialectico acumine interpretatus est, ita tamen, ut plerumque iis liberiolem, quam quo in publicis ecclesiae formulis sapientia sunt, sensum substitueret. Schleiermacherus splendido suo exemplo probavit, quam amice mentis liberalitas, illa quidem justis finibus conclusa, cum animi pietate conspirare possit, et egregie eo meritis est, quod majestatem Christi non tam in accuratioe rerum divinarum sapientia et institutione, quam in ejus vita, conscientiae de Deo plenissima, et in vi vitali sanctissima, ab illo ad fideles transmissa, quaerendam esse, quam plurimos edocuit. Verum enimvero ille pietatis sensus ad Christum spectans, quum pro ingeniorum et culturae varietate in aliis aliis sit, profecto, nisi universalibus rationis legibus et ideis regitur, per se spectatus, nullam regulam praebere potest, qua in rebus ad religionem spectantibus verum a falso distinguatur, unde factum est, ut non pauci, qui Schleiermachers ingenio et acumine destituti erant, illo principio ad quaevis obsoleta et absurdissima denuo stabilienda abuterentur. Summam Schleiermachers sententiam ac disciplinam secuti sunt varii generis et rationalistae et supranaturalistae. Inter sectatores ejus integram theologiam dogmaticam exposuerunt Nitzschius (§83) et Twistenius¹³⁾, quorum ille e bibliis ss., hic e Lutheranorum libris symbolicis supranaturalismi systema extruxit. — Denique potissimum inde ab a. 1817 in scenam prodierunt, qui severiorem librorum symbolicorum orthodoxiam in vitam revocare novisque artificiiis expolire studuerunt, posthac autem in duas partes abierunt, moderatiorem, unioni cum Reformatis initae vel ineundae

12) *Der christl. Glaube nach d. Grundsätzen d. evangel. Kirche. Berl. (1821) 1830 s. Ej. Sendschreiben üb. s. GL. in Ullmann u. Umbreit Theol. Stud. u. Krit. 1829. 2 u. 3 H. Cf. Heinr. Schmid: Ueb. Schl. GL. Letzp. 1835. Rosenkranz: Kritik d. Schl. GL. Königsb. 1835. Schaller: Vorlesungen üb. Schleierm. Halle 1844. Steffensen: Beiträge z. Verständnis der Schl. GL., in Pelt Mitarbeit. 1839. 2 H. p. 104 ss. Ceteros libros de theologia Schleiermachers recenset Bretschneider: Entwicklung etc. p. 121 s.*

13) Nitzsch: *System d. christl. Lehre. Bonn (1829) 1843. 5 A. — Twisten: Vorless. üb. d. Dogmat. d. ev.-luth. Kirche. 1 Bd. Hamb. (1826) 1838. 4 A. II Bd. 1 Abthl. 1837.*

non infestam, et severiorem (Scheibelius [† 1844], Guerikius, Rudelbachius), quae genuinam Lutheri formulam acrius tenet suamque antiquae fidei constantiam inter ipsas persecutiones, quas a magistratu civili in Borussia diu perpessa est, fortissime servavit. Sed e neutra parte hucusque exsistit, qui integrum systema dogmaticum conderet ¹⁴).

Inter pontificios theologos paucissimi hac periodo Scholasticorum vestigia presserunt ¹⁵), plerique liberiore et simpliciore methodo usi ecclesiae suae doctrinam exposuerunt ¹⁶), neque pauci ¹⁷) ad catholicam sententiam nova facie exornan-

14) Novae orthodoxiae patroni causam suam agunt in Hengstenberg: *Evangel. Kirchenzeitung. Berl.* 1827 ss. (cf. Dav. Schulz: *Wesen u. Treiben d. Berl. ev. KZ. Bresl.* 1839); severiores Lutherani in Rudelbach u. Guerike: *Zeitschr. f. d. luth. Theol. u. Kirche. Leipz.* 1840 ss. — De his, qui inter Reformatos etiam nunc severiorem Calvinismum profitentur, cf. Hase *KG.* p. 538 ss. 5 A.

15) J. Perrone (theol. rom., Jesuita): *Praelectiones theologicae. Ed. altera mediolanensis. Insbr.* 1846. VIII Voll. Ej. *Prael. theoll. in compend. redactae. Lovan.* 1846. II Voll. — Ignat. Penka (theol. cracov.): *Praelecti. ex theol. dogm. Cracov.* 1844—45. IV Voll. — Parcius scholastica arte utitur Liebermann: *Institt. theoll. Mogunt.* (1819) 1844. IV Voll.

16) Wiest: *Institt. theoll. Ingolst.* 1782—88. IV Voll. — Kläpfel (liberalior theol.) *Institt. theol. dogm. Vindob.* 1789—90. II Voll. — Dobmayer: *Systema theol. cathol. Solisb.* 1807—19. VIII Voll. Ej. *Institt. in compend. redactae. Solisb.* 1823. II Voll. — Brenner: *Freie Darstellung d. Theol. in d. Idee des Himmelreichs. Oder Neueste kath. Dogmat. Bamb. u. Würzb.* 1815—18. 3 Bde. Ej. *System d. kath. specul. Theologie. Regensb.* 1832—38. 2 Bde. — Buchner: *Summa theol. dogmat. Monach.* 1829—30. III PP. in 4 Voll. — Klee: *Kathol. Dogmat. (Mainz 1834 s.)* 1845. 3 Aufl. 3 Bde. — Berlage: *Christkath. Dogmat. I Bd. Münst.* 1839. 2 Bd. 1 Abthl. 1846. — Kuhn: *Kath. Dogmatik. I Bd. Tüb.* 1846. — Hermes († 1831) *Einleit. in d. christ-kath. Theol. Münst.* (1819—29) 1831—34. 2 Aufl. 2 Bde. Ej. *Christkath. Dogmatik, nach H. Tode herausg. v. Achterfeldt. Münst.* 1834. 3 Bde. (opus non ad finem perductum). Hermesius a dubitando ad fidem progrediendum esse docuit causaeque catholicae necessitatem et argumentum philosophicis rationibus probare studuit. Quae Hermesii ratio quum summae auctoritatis ecclesiasticae fundamenta labefactare videretur, anno 1835 a Gregorio XVI, pontif. rom., publice damnata est.

17) Zimmer: *Theol. specialis theoret. Landesh.* 1802—6. IV Voll. — Thanner: *Wissenschaf. Aphorismen d. kath. Dogmatik. Landsh.* 1816. — Staudenmaier: *Encyklopädie d. theol. Wissensch., als System d. gesamten Theol. Mainz* (1834) 1840. Ej. *Geist d. göttl. Offenbarung. Gless.* 1837. Ej. *Philosophie des Christenthums, od. Metaphysik d. heil. Schrift als Lehre v. d. göttl. Ideen u. ihrer Entwicklung in Natur, Geist u. Geschichte. I Bd. Gless.* 1840. Ej. *Christ-kath. Dogmat. 2 Bde. Freib.* 1844. 3 Bd. 1 Abthl. 1845. — Seculo

dam et infucandam nostrique aevi ingenio, quantum id quidem intra ecclesiasticae auctoritatis cancellos licet, accommodandam ne adminicula quidem, e disciplinae a recentioribus Protestantibus, potissimum Schellingio, Hegelio et Schleiermachers, traditae principiis petita prorsus reformidaverunt.

proxime superiore Stattlerus (Theol. christ. theoret. Ingolst. 1776 – 80. VI Voll.) ad Wolfium, Schwarzius (*Handb. d. christl. Religion. Bamb. u. Würzb. 1793 s. 2 Aufl. 1797. 3 Bde.*) ad Kantium se composuerat.

THEOLOGIAE DOGMATICAE.

PARS PRIMA.

Doctrina de Deo

sive theologia strictissime dicta.

Meiners: *Doctrina de vero Deo*. Lemgo 1780. 2 Voll. — Christ. Weiss: *Vom lebendigen Gott u. wie der Mensch zu ihm gelange*. Leipz. 1812. — C. H. Weiss: *Die Idee d. Gottheit*. Dresd. 1833. — Ritter: *Ueb. die Erkenntniss Gottes*. Hamb. 1836. — C. P. Fischer: *Die Idee der Gottheit*. Stuttg. 1839. — Sengler: *Die Idee Gottes. Erster od. hist.-krit. Theil. 2 Thl. 1 Abthl.: Die speculat. Theol. Heidelb. 1845 — 47.* — Nenbig: *Die philos. u. christl. Gotteslehre in ihrem Einklange dargestellt*. Nürnberg. 1831.

§ 96. Conspectus.

Persuasio de Deo omnis religionis fundamentum est. Ut vero vitam piam, honestam et beatam agamus et ad Dei in ejus regno consortium perveniamus, non sufficit, ut Deum esse credamus, sed etiam requiritur, ut, quantum id quidem per angustos his in terris intelligentiae nostrae cancellos (1 Cor. 13, 12. 1 Tim. 6, 16. 1 Jo. 3, 2. Rom. 11, 32) licet, noverimus, qualis sit et quis ejus nexus cum mundo, inprimis genere humano (Hebr. 11, 6). Quocirca doctrina de Deo his tribus partibus absolvitur: 1) de notione et existentia Dei; 2) de ejus natura; 3) de ejus efficientia ad mundum spectante. Doctrinae de Deo auctarium erit disputatio de angelis.

Sectio prima.

De notione et existentia Dei.

§ 97. De notione Dei.

Quum objectum aliquod *definire* nihil aliud sit, nisi fines describere, quibus illud pateat: definitio proprie dicta (notio objectiva, realis, adaequata) de Deo, utpote infinita naturā,

a nobis finitis mentibus proponi non potest¹⁾. Solas notas, in notione Dei ab animo nostro concepta comparentes, brevi descriptione comprehendere possumus, et quidem optime ita, ut dicamus, Deum esse *substantiam*²⁾, vel *mentem*³⁾ *omnibus numeris perfectam et absolutam, perpetuum mundi principium, neque cum mundo vel animo humano ullo modo confundendam*⁴⁾. — A biblicis scriptoribus pro populari eorum ingenio et fine artificiosa et subtilis de Deo notio expectari nequit. Nihilominus nomine *Jehorae* (2 Mos. 3, 13 — 15. coll. 6, 3. Apoc. 1, 4. 8)⁵⁾ populari modo denique fere idem

1) Augustin. de cognit. verae vitae c. 7: „Sicut Deus a nullo intellectu valet proprie excogitari, ita nulla definitione potest proprie definiri aut determinari.“

2) *Substantiae* nomine ad Deum translato reddimus graecum *ὄν-σαςιν* (*Wesen*), etsi notio ab aliis aliter constituatur. Cf. Wegscheid. p. 233: — „Deus non *accidens* quoddam, sed *substantia*, h. e. quod non in alio quodam *objecto*, sed in semet ipso subsistit, — recte dicitur.“ Jam nonnulli Scholastici Deum substantiam appellare dubitaverunt; nostra aetate Fichtius in eo nomine maxime offendit, scilicet substantiam esse aliquid spatii limitibus circumscriptum perperam opinans.

3) Cic. Tusc. I, 27: „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretionem mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno.“

4) Bretschneider (*Rel. Glaubensl.* p. 29): „*Ein Wesen, welches durch d. Einheit des vollkommensten Bewusstseyns mit d. vollkommensten Lebensthätigkeit d. erste u. wirklichste Wesen u. d. letzte Grund alles andern Seyns ist.*“ — Zeller (*Theol. Jahrb.* 1845, p. 400): „*Das höchste vollkommenste Seyn, welches die Macht üb. alles andere Seyn ist.*“

5) 1. Nomen יְהוָה (nomen *τετραγράμματος*) in V. T. soli vero Deo Israelitis ἐγγράφιῳ tribuitur. Malā loci 3 Mos. 24, 16 (quo verbi נָקַב ambiguitate decepti praeceptum de nomine Dei non *infamando* explicarunt de eo non *nominando*) interpretatione posteriores Judaei adducti videntur esse, ut ab eo tanquam sanctissimo (שֵׁם-הַמְּפֹרָשׁ h. e. nomen ab usu profano separatum) pronuntiando abhorrent ejusque loco nomen אֱלֹהֵינוּ substituerent, cujus puncta vocalia verbo יְהוָה supposuerunt, unde factum est, ut LXX interpretes vocabulum nomine τοῦ κυρίου redderent. Secundum narrationem 2 Mos. 3, 13 — 15, ubi Deus, de nomine suo rogatus, semet ipsum אֲנִי אֲהִיָּה אֲשֶׁר אֲהִיָּה vocal, Mosenque ab אֲהִיָּה (v. 14) s. יְהוָה (v. 15) ablegatum popularibus se annuntiare jubet, nomen *immutabilem, aeternum* (Apocal. 1, 4. 8: ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος. Cf. Plutarch. de Iside et Osiride c. 9, ubi haec inscriptio in Isidis templo saītico commemoratur: Ἐγὼ εἰμι τὸ γε-γονός καὶ ὄν καὶ ἐσόμενον καὶ τὸν ἐμὸν πέπλον οὐδείς ποτ' ἀνθρώπος ἀπ-νάληψεν), τὸν ὄντως ὄντα significasse videtur, qui nominis sensus etiam locis Hos. 12, 6 ss. Jes. 41, 4 et 42, 8 significatur. Utrum pronuntiatum fuerit יְהוָה s. יְהוֹה (fut. Cal a יְהוָה = יְהוֹה), id quod Gesenius,

significatur, quod philosophi *absolutum principium* (*das Absolute*) vocant. Atque e singulis locis biblicis facillime singulae notae congeri possunt, quibus numinis absoluti notio absolvitur. Dicitur enim Deus omnium rerum creator et moderator potentissimus, sapientissimus, benignissimus (Act. 17, 24 sqq. 1 Cor. 8, 6. Rom. 12, 36., mult. al. locc.), spiritali natura (Jo. 4, 24) et vita in se subsistente gaudens (Act. 14, 15. Jo. 5, 26. 1 Tim. 6, 16) omnisque extra semet ipsum vitae fons (Ps. 36, 10. 104, 29. 4 Mos. 16, 22. 27, 16), idemque summa perfectione ethica eminens (Matth. 19, 17. 5, 48. Jac. 1, 13), summus legis moralis lator atque vindex (Rom. 2, 6 sqq. Jac. 4, 12). Eandemque Dei notionem, rectae rationi prorsus consentaneam, etiam libri symbolici exhibent⁶).

Ewaldus et Hengstenbergius existimant, an יהוה, incertum est. Posteriori sententiae id favet, quod Dio d. Sic. 1, 94 Hebraeos Deum nomen *Iáw* appellasse narrat, atque idem nomen alias quoque apud veteres (Macro b. Sat. 1, 18: *παράξω τὸν πάντων ὑπαρχόν θεόν ἔμμεν Iáw*) obvenit et Gnosticis frequentatum fuisse dicitur. Quod huic sententiae opponitur, ejusmodi futuri formam verborum in ה exeuntium prorsus inusitatam esse, non multum valet, quum nomen sine dubio dudum ante linguae hebraeae documenta, ad nostram memoriam allata, formare ejusque sanctitas homines fortasse prohiberet, quo minus formam posteriori pronuntiationi conformarent. Qui autem priorem sententiam profitentur, ad Theodoretum provocant, quo teste (Quaest. ad exod. 15) Samaritani Deum IABE appellabant. et ad Origenem, qui ad Psalm. 2 nomen IAH effert. Cf. Reland: Decas exercitt. de vera pronuntiatione nominis Jehovae. Ultraj. 1705. Koppe: Interpr. formulae אלהי אשׁר Exod. 3, 14. Gotting. 1783, rec. in Pott: Sylloge commentat. T. IV, p. 50 sqq. Tholuck: Ueb. d. Hypothese des Ursprungs des Namens Jehova aus Aegypten od. Indien, in Literar. Anzeiger 1832. Nr. 27 — 30 et in ej. Vermischte Schriften I Bd. p. 384 sqq. Landauer (Judaens): Jehova u. Elohim oder Begriff dieser Gottesnamen b. d. alten Hebr. Stuttg. 1836. G. A. Hoffmann: Art. Jehova in Ersch u. Gruber Encyclop. 2 Sect. XV Bd. — 2. Nomen אלהים et frequentissime in plurali numero [de quo cf. § 104 not. 2] אלהים, attonitum esse, stupere, colere, significat numen tremendum, colendum. — 3. אלהי צבאות Deus exercituum, a) sc. israeliticorum, h. e. eorum tutor, ut qui causam ejus propugnet: 1 Sam. 17, 45. coll. 2 Mos. 7, 4. 12, 41. b) sc. coelestium, h. e. stellarum atque angelorum (cf. § 151, not. 1), quo sensu locutio plerumque obvenit, idem significat ac in posterioribus V. T. libris אלהי השמים, coeli dominum, celsissimum, ἀπεράστουτον. — 4. Cetera Dei nomina et epitheta non egent explicatione. Cf. Baumg. - Crusius: Bibl. Theol. p. 159 — 170.

6) Symb. apost. art. 1. nic. art. 1. Conf. Aug. p. 9: „Una essentia divina, quae et appellatur et est Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapientia, bonitate, creator et conservator omnium rerum visibilium et invisibilium.“ Cat. min. p. 370. maj. p. 488 sqq. — Conf. helv. 3. gall. 1. angl. 1. scot. 1. belg. 1. Cat. heidelb. 26.

§ 98. *De probanda hujus notionis veritate.*

Fenelon: *De l'existence de Dieu*. Amst. 1746. — Mos. Mendelssohn: *Morgenstunden, od. Vorless. üb. das Daseyn Gottes*. 1 Th. Berl. (1785) 1785. — Jacob: *Prüfung der mendels. Morgenst. u. aller speculat. Beweise für das Daseyn Gottes*. Halle 1786. — Ziegler: *Beitr. z. Geschichte d. Glaubens an d. Daseyn Gottes*. Gött. 1792. — Ammon: *Brevia argumentorum pro summi numini exist. recognitio*. 2 Progr. Erl. 1793 sq. rec. in ej. *Opuscul. theol.* Gotting. 1803. Nr. 11 sq. — C. H. Heydenreich: *Ueb. Glaube überh. u. über d. Glauben an Gottes Daseyn*. In ej. *Philos. Taschenb. f. denkende Gottesverehrer*. 2 Thl. p. 79 sqq. et: *Das Daseyn Gottes u. d. Unsterblichk. als allgem. Glaubensl. dargestellt*. ibid. 3 Thl. p. 145 sqq. 4 Thl. p. 43 sqq. — Flatt: *Ueb. das Fundament des Glaubens an d. Gottheit*, in *Süskind Magazin* 11 St. — Süskind: *Ueb. d. Gründe d. Glaubens an d. Gotth., als ausserw. u. f. sich bestehender Intelligenz*. Ibidem, 13 St. — Garve: *Ueb. d. Daseyn Gottes*. Bresl. 1802, u. dessen *Versuche üb. verschiedene Gegenstände d. Moral*. 5 Thl. Bresl. 1802. — Schott: *Briefe üb. Rel. u. Offenbar.* (Jen. 1826) p. 28—70. — Kant: *Kritik d. reinen Vernunft*, p. 611 sqq. (5 Aufl.): „Von d. Beweisgründen der speculat. Vernunft, auf d. Daseyn eines höchsten Wesens zu schliessen.“ — Hegel: *Vorless. üb. die Beweise vom Daseyn Gottes. Anhang z. Religionsphilos.* 2 Bd. — Staudenmaier: *Kritik der Vorless. Hegels üb. d. Bew. v. Daseyn Gottes*, in *Jahrb. für Theol. u. christl. Philos.* Mainz. Jahrg. 1836. H. 2, p. 251 sqq. Ej. *Lehre vom Daseyn Gottes u. v. d. göttl. Namen* in (Freiburger) *Zeitschr. f. Theol.* 1843 (X Bd.) 1 H. p. 3—157. — Fortlage: *Darstell. u. Kritik d. Beweise fürs Daseyn Gottes*. Heidelberg. 1840. — Fricke: *Nova argumentorum pro Dei exist. expositio*. P.l. Lips. 1846.

Etsi Deum extra ideam, a nobis de eo conceptam, veresse demonstrari nequeat, quum demonstratio proprie dicta, qua scientia efficitur, solis in rebus sensui externo et intellectui obnoxiiis locum habeat (§ 8): tanta tamen tamque sancta necessitate, animo nostro imposita, ad credendum Deum compellimur, ut si eum esse negare vellemus, nobismet ipsi non constaremus, intimaeque vitae nostrae internum fundamentum everteretur (§ 7). Unde factum est, ut plurimi per sanctam illam necessitatem ad Dei opinionem prona eaque opinione jam imbuti, ea, quae in argumentis ad existentiam Dei demonstrandam allatis manca essent ac dubia, parum curarent majoremque iis vim tribuerent, quam quae in iis inest*). Anceps autem ac dubia religionis causa esset, si quod a Wolfianis factum est, solis his argumentis, neque interioribus et sanctoribus animi necessitatibus et commodis superstrueretur. Nihil autem atheismus emolumenti inde ca-

*) Baumg.-Crusius: *Dogmat.* p. 23: „Den Schein der Beweiskraft haben sie (d. Bew.) dadurch erhalten, dass bei ihrem Gebrauche das angestammte Gotteswissen immer mitgesprochen u. der Ergebniss eigentlich bestimmt hat.“

pit, quod Deum esse demonstrationis ope doceri nequit; nam ne id quidem, Deum *non* esse, demonstrari potest. Quum religiosus et pius animus demonstrationis artificio non egeat, satis intelligitur, cur ss. scriptores Deum esse semper sumunt, neque argumentis probant. Solam majestatem Dei et perfectissimas virtutes ex ejus operibus conspici (Ps. 8, 2 ss. 19, 2 ss. 104. Job. 37—41) docent, aut *verum* et *unum* Deum e rerum naturae hominumque historiae contemplatione cognosci posse (Jes. 45, 18 coll. c. 44. Sap. 13, 1 ss. Act. 14, 15 ss. 17, 22 ss. Rom. 1, 19 s.), contra idololatrias asserunt. — Sed superest, ut ipsa argumenta ad Dei existentiam probandam allata deinceps recenseamus.

§ 99. Argumentum ontologicum.

Anselmi Proslogium s. fides quaerens intellectum, c. 2 sq. Ej. Monologium c. 1—4. Ej. Liber apologeticus contra Gaunilonem etc. Opp. p. 37 sqq. — Cartesii Meditationes de prima philos. (Amstel. 1670) § et 4. — Mendelssohnii liber, cf. § 98.

Argumentum ontologicum (ab ontologia, h. e. τὸ λόγῳ περὶ τῶν ὄντως ὄντων ἢ νοουμένων, prima antiquioris metaphysices parte dictum), jam a Platone, Cleanthe Stoico, Augustino et Boethio significatum ¹⁾, ab Anselmo Cantuariensi ²⁾, Cartesio ³⁾ et Mendelssohnio ⁴⁾ variis formis accuratius expositum, ab ipsa per-

1) Cf. Münscher-Cölln DG. I, p. 120.

2) Proslog. c. 2: „Convincitur etiam inspiens [Ps. 14, 1.], esse vel in intellectu aliquid, quo nihil majus cogitari potest. — Et certe id, quo majus cogitari nequit, non potest esse in intellectu solo. Si enim vel in solo intellectu est, potest cogitari esse et in re quod majus est. Si ergo id, quo majus cogitari non potest, est in solo intellectu: id ipsum, quo majus cogitari non potest, est quo majus cogitari potest; sed certe hoc esse non potest. Existit ergo procul dubio aliquid, quo majus cogitari non valet, et in intellectu et in re.“ — Quam argumentationem jam Gaunilo, Anselmi aequalis, Majoris-Monasterii (Mairmoutier) monachus, impugnavit in „libro pro insipiente adversus Ans. ratiocinationem in proslogio.“ — In monologio Ans. Augustini et Boethii argumenta repetiit.

3) Distinguitur arg. cartesianum *alterum*, quod idem est ac anselmianum, et arg. cartes. *primum*, cujus summa haec est: Notiones nostras esse aut adventitias, aut factitias aut innatas. Ideam de Deo non esse adventitiam, Deum enim non experientia duce reperiri; neque factitiam, nam non arbitrio a nobis effectam esse; ergo esse innatam s. a Deo ipso nobis suppeditam. — Cf. Cic. Nat. D. I, 17: — „intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas notiones habemus.“

4) Qui ita argumentatus est: Ens perfectissimum est etiam independentes. Tale est, aut non est, tertium non datur. Si non est, causa sit necesse est, cur non sit (?). Quae causa aut in Deo independentes est, aut extra eum. Extra eum esse non potest utpote independentem; neque in eo esse potest, nam in notione dei independentis cogitari non potest impossibilitatis logica; ergo est.

fectissimi numinis *notione* (unde *arg. a priori* appellatur) repetitur et plerumque hac conclusione continetur: Inesse in mente nostra notionem perfectissimae naturae; ad summae perfectionis integritatem vero requiri etiam existentiam; ergo perfectissimum numen extra mentis nostrae conceptum vere exstare. — Contra quam argumentationem recte monetur, existentiam non esse proprietatem, neque eā alicujus notionis argumentum ampliari. Argumento ontologico, quod plerumque recte pro omnium argumentorum ad Dei existentiam probandam allatorum infirmissimo habetur, Hegeliani summum pondus tribuunt⁵⁾, neque id mirum, quum Deum personalem esse negent, ejusque existentiam in sola hominis de eo idea et conscientia reponant. Nihilominus argumento aliquid veri subest, si ad vim et necessitatem refertur, qua idea de Deo in animo nostro comparet summamque cogitandi et agendi normam praebet⁶⁾ (§ 98), ita quidem, ut jure quodam asserere liceat, ex idea de Deo existentiam ejus consequi.

§ 100^a. *Argumentum cosmologicum.*

Chr. Wolf: De methodo existentiam Dei ex ordine naturae demonstrandi. In ej. *Horis subsecivis*. Marb. 1730. — Kant: *Einzig mögl. Beweysgrund zu einer Demonstrat. für d. Daseyn Gottes. Königsb.* (1763) 1779. In ej. *Verm. Schriften. 2 Bd. Halle* 1799. Nr. 2. [Auctor posthac hanc suam argumentationem ipse reprobavit.] J. Fr. Flatt: *Fragmentar. Beiträge z. Bestimmung u. Deduction d. Begriffs u. Grundsatzes der Causalität u. zur Grundlegung d. natürl. Theol. in Bezieh. auf die kant. Philos. Leipz.* 1788. Ej. *Etwas über [gegen] die kant. Kritik d. kosmol. Beweises*. In Eberhard: *Philos. Magazin. 2 Bd. 1 St.*

Argumenti cosmologici, jam Platoni, Aristoteli et ecclesiae patribus, potissimum Jo. Damasceno probati, inprimis vero Leibnitio et Wolfio eorumque asseclis frequentati, duae sunt formae, quarum una ex motuum eventuumque in mundo obviatorum successione et nexu,

5) Hegel *Encyclop.* p. 576. § A.: „Gott ist nur Gott, in sofern er von sich selber weiss; sein sich Wissen ist ferner sein Selbstbewusstseyn im Menschen u. das Wissen des Menschen von Gott.“ Cf. Weggscheider p. 289. Strauss *Glaubensl.* I, p. 399 sq.

6) Huc redeunt etiam, quae olim Plato, Augustinus, Boethius monuerunt, nuper Ammonius docuit, Summa p. 100: „Quum idea infiniti, qua Deum concipimus, intellectui canonem praebet in judicandis veris et falsis, falsum autem ex mero phantasmate judicari et corrigi nequeat, colligitur merito, notioni absoluti, quae mentem humanam occupat et per vim conscientiae et officii etiam impiam arguit, respondere veritatem aeternam in intellectu numinis archetypo.“

altera, primum a Leibnitio exposita, ex mundi contingentia repetitur. Argumentatio, qua prior forma continetur, haec est: Animadverti a nobis, aliam rem in mundo ab alia moveri, aliam alius causam, aliam effectum esse. Jam vero nisi infinitum causarum motuumque regressum sive continuum velut flumen sine fonte et ostio, a cujus cogitatione animus abhorreat, statuere velimus: oportere nos primam causam concedere, quae non agitur aliunde, sed se ipsam moveat, nec ulli mutationi obnoxia ceteris quae moveantur, fons et principium movendi sit, quoddam *πρῶτον κινούν*, quod Deus sit. — Altera argumenti forma hac conclusione nititur: Animadverti a nobis perpetuum rerum ortum et interitum, aliam rem ex alia utpote sui causâ pendere, res igitur *contingentes* esse, h. e. causas sui non in se ipsis, sed extra se habere; hinc sequi, mundum quoque, singularum rerum contingentium complexum, contingentem esse ideoque secundum principium de *ratione sufficiente* accipiendam esse mundi causam in se ipsa et per se necessariam, h. e. Deum. — Verum enimvero etsi singulae res fluxae sint et contingentes, exinde tamen non sequitur, idem valere de *tota* rerum universitate. Materialistae enim atque pantheistae objecerunt, etsi singulae res contingentes sint et interitui obnoxiae, ipsum tamen universum sua vi contineri, ferri ac sustentari, atque singularum rerum ad universum prorsus eandem esse rationem ac accidentium ad substantiam, vel fluctuum, qui assurgant et dissolvantur, ad totius maris motum¹⁾. Atque etiamsi argumentatione illa ad primam causam s. quoddam *πρῶτον κινούν* concedendum compellimur, tamen demonstrari non potest, hoc rerum principium idem esse, quod religiosus et pius animus in Deo, perfectissimâ vitâ, conscientia et libertate praedito, cernit et pie veneratur. Nihilominus argumentum neutiquam contemnendum est. Namque in eo animi humani studium comparet in infinito eventuum mari velut locum quaerens, in quo subsistat et ancoras jaciat, licet longe ampliore et

1) Strauss l. c. p. 382: „Die endl. Dinge, indem sie in dem endlosen Wechsel des Entstehens u. Vergehens als einzelne sich selbst aufheben, fallen sie in eine Allgemeinheit zusammen, die sich nicht mehr als ihre Ursache, sondern als ihre Substanz verhält. Das kosmol. Argument beweist ein notwendiges Wesen, aber kein ausserweltl., sondern e. ewiges Grundwesen der Welt.“ p. 383: „Dem gemeinen Vorstellen erscheint die Welt als ein Aggregat einzelner gegen einander zufälliger Dinge, u. weiter hinauf Gesetze. Das begreifende Erkennen negirt diese Dinge als für sich bestehende Einzelheiten u. steigt zu der allgemeinen Einheit auf, welche dieselben ebenso aus sich heraus, wie in sich zurücksetzt, d. h. die sich zu ihnen als die Substanz zu den Accidenzien verhält.“

praestantiore, quam quae illo argumento praebere potest, absoluti principii notione opus sit, ut ardentissimo illi studio vere satisfiat.

§ 100^b. *Argumentum teleologicum.*

Cicero Nat. Deor. II, c. 36 sqq. [Cetera veterum effata reperis in Pfanner: *Systema theol. gentium* c. II, § 6 sqq.] Calvini Instit. lib. I, c. 5. — Chr. Wolf: *Vernünfftige Gedanken v. den Absichten natürl. Dinge*. 1723. — Reimar: *Die vornehmsten Wahrhh. d. natürl. Rel. Hamb.* (1756) 1795. 5 A. — Sulzer: *Unterred. üb. d. Schönheit d. Natur. Berl.* 1770. — Sander: *Von d. Güte u. Weish. Gottes in d. Natur. Berl.* 1797. — C. Bonnet: *Betracht. üb. d. Natur. Herausg. v. Tittus. 5 Aufl. Letpz.* 1803. — Dahlenburg: *Philosophie u. Relg. d. Natur. Berl.* 1797 sq. 3 Bde. — Meyer: *Die Geister d. Natur. Const.* 1820. — Paley: *Theol. d. Natur. In deutscher Bearb. v. Hauff. Stuttg.* 1837. — Bridgewater-Bücher. *Die Natur, ihre Wunder u. Geheimnisse. Stuttg.* 1836 — 38. 9 Bde.

Hoc antiquissimum et omnium celebratissimum populaire sensui eximie arridens argumentum, cujus nomen a *teleologia*, doctrina de finibus, depromptum est, ex innumeris ordinis pulcerrimi ac sapientiae res et eventa inter se secundum certas leges connectentis et ad certos fines dirigentis documentis, tum in externa rerum natura, tum in generis humani historia conspicuis, ducitur, ideoque duabus formis proponitur: *physicotheologica*¹⁾ et *historico-theologica*. Colligitur enim, haec insignia et admirabilia sapientiae et ordinis finalis exempla cogitari non posse sine rectore et moderatore, summis virtutibus, ad hanc rerum inter se aptarum imaginem animo concipiendam et re exprimendam necessariis, praedito, quem *Deum* dicamus. — Jam ut a physicotheologica argumenti forma exordiamur, argutius quidem quam verius nonnulli philosophi obmoverunt, consiliorum notiones ab humanis actionibus petitas et in externam naturam temere illatas esse; et qui causarum fina-

1) Saeculo proxime praeterito multi theologi summam operam in Dei existentia et maiestate e singulis naturae partibus et exemplis, velut o plantarum, lapidum, tonitru naturae, e siderum ordine et cursu, etiam ex humani corporis membris demonstranda collocaverunt, unde nomina existenter *phytotheologiae*, *lithotheol.*, *brontotheol.*, *astroth.*, *metlithotheol.*, *testaceotheol.* etc. De literatura huc spectante cf. Zeller: *Theolog. Jahrb.* 1843. p. 290 sq., ubi omittuntur: Jo. Andr. Schmid: *Auris Oëodexros*. Jen. 1694. J. A. Fabricii *Hydrotheol.* Hamb. 1734. — Nostra aetate F. H. Egerton Bridgewater, comes anglicus († 1829), testamento suo splendida praemia iis exsolvenda constituit, qui Dei omnipotentiam, sapientiam et benignitatem e naturae operibus conspicuam accurate demonstrarent. Ita physicotheologicam literaturam in vitam revocavit in libris, qui dicuntur *Bridgewaterbücher*.

lium notiones inter humana figmenta ac deliria retulerunt, et ipsi delirare dici possunt²⁾). Attamen argumentum phys. neutiquam ea praestat, quae a solida demonstratione requiruntur. Est enim *inductionis*, quae dicitur, argumentum. Cojasmodi argumentum ut demonstrationis vim habeat, opus est, ut omnes partes, e quibus ducitur, accurate nobis cognitae sint ac perspectae. Jam vero minima tantum mundi pars nobis innotuit, in eaque haud pauca deprehendimus, quae summae sapientiae non solum non consentanea, sed potius valde adversaria videntur. Si vero haec ipsa ex arcanis summae sapientiae decretis constituta esse pie credimus, id nisi per notionis de Deo animo nostro jam insitae vim non credimus. Deinde etsi consilia capi non posse sine mente et conscientia a nemine, qui sanae mentis est, negari possit ideoque in physico rerum ordine *rationem* efficacem esse recte statuatur: tamen illud argumentum tantummodo ad formatorem et rectorem, non item primum auctorem hujus universi agnoscendum nos perducit, quem exstare, et cosmologico argumento ponendum est. Denique quum ubique in mundo certus tantum perfectionis modus cernatur, phys. argumenti ope non naminis omnibus numeris absoluti, sed solum valde perfectae rebusque creatis longe perfectioris naturae notionem concipimus. Fere iisdem difficultatibus *historico-theologicum* argumentum premitur nec nisi eo praestat physicotheologico, quod Deum *moralem* quoque rerum moderatorem esse evincere studet. Omnino autem neque in physico, neque in morali rerum ordine Dei moderationem animadverteremus, nisi religionis semen per nativam indolem animis nostris jam altissime inspersum esset. Utcunque vero de teleologico argumento judicatur, id negari nequit, naturae et historiae contemplationem efficacissimum quoddam adminiculum esse ad indolem religiosam, nobis congenitam, excitandam alendamque, ideoque teleologicum argumentum neutiquam veritate destitutum est.

§ 101. Argumentum practicum.

Kant: *Kritik. d. retn. Vern.* p. 832 sqq. *Krit. d. prakt. V.* p. 192 sqq. 255 sqq. *Krit. d. Urtheilskraft*, p. 448 sqq. *Vorless. üb. philos. Rel.* p. 29 sqq. — Ammon: *Recognitio argumenti ethonomici.* Erl. 1806 sq. 2 Progr.

2) Urgent quidem nonnulli (velut Strauss l. c. p. 386 sq.) discrimen, quod inter naturae officia et hominum artificia intercedat. Illa enim esse organismos, haec mechanismos; naturae corpora motu cieri interiore et suo, humanas machinas pulsu agitari externo. Sed nihil refert hoc discrimen; in utrisque enim conspicua est consiliorum et finium ratio.

Variae hujus argumenti formae e morali hominis natura repetitae sunt. Antiquior et popularis ejus formula haec est: Altissime animo nostro infixam esse honestatis legem, tam sancta et gravi auctoritate nobis imperitantem, ut in perpetuum neque ejus vincula relaxare, neque ejus dictamini nos subducere, neque terrores ejus effugere possimus, sed vel remotissimi ab hominum commercio acta nostra et cogitata ad illius legis normam examinantes nos ipsos aut incusemus vel etiam excusemus non aliter ac si causa dicenda esset coram iudice. Ita cogi nos sanctissimum hujus legis latorem et vindicem credere, qui Deus sit. At vero hac argumentatione non absoluti numinis, sed tantum naturae sanctae et justae, hominibus superioris, notio evincitur. — Secundum formulam, quam Kantius non quidem ut demonstrationem proprie dictam, sed tanquam hypothesin moralem (practicae rationis *postulatum* dixit), licet omni dubio superiorum neque mathematica scientia inferiore, proposuit, ita concluditur: Hominis animo alte insitum esse summi boni assequendi studium. Summum bonum contineri honestate et felicitate. Jam vero honestatis legi satisfacere illum non posse nisi plerumque posthabito vel etiam oppresso felicitatis studio. Quum vero etiam felicitatis studium homini necessarium sit, neque moralis conscientia temere et injuste leges suas homini imponere possit: cogi nos summum moderatorem agnoscere eundemque externae naturae auctorem, qui cursum rerum ita gubernet, ut in vita post mortem futura justa et aequa inter honestatem et felicitatem ratio constitutur. Cui argumentationi, rudiori eudaemonismo superstructae, plerumque merito opponitur, felicitatis notionem valde relativam esse, veramque ac summam felicitatem, in beata animi tranquillitate positam, a verae honestatis conscientia nunquam sejunctam esse atque externorum bonorum damna nobis resarcire. — Alii alii formis *) morale argumentum exposuerunt, quibus plus minusve ad id, quod in hac quaestione verum est, accesserunt. Certissimum enim et cuius incoorrumpo necdum falsae sapientiae praestigiis occoecato homini indubitatum est, necessitatem persuasionis de Deo etiam ex honestatis lege consequi, ut supra (§ 7) probavimus.

1) Quarum celeberrima est, quam Ammonius argumenti *forensis* nomine protulit: „*Arg. forense* fuit e sancto *ισόνομιās* amore, humano pectori indito, quo fati injuriam hominumque impotentiam et tyrannidem experti ad iudicem divinum provocamus, ut justa sententia culpae vestigia premat, interceptumque et vero turbatum ordinem rerum restituat.“

§ 102. *Argumentum historicum.*

Præeuntibus veteribus (Cic. Nat. deor. I, 36 sq. Tusc. I, 13) multi Deum esse probaturi ad consensum gentium et potiorum philosophorum in Dei vel deorum opinione provocarunt, omni in re consensum omnium populorum pro lege naturae habendum esse opinantes. At vero etsi largiendum est, in quibusdam, quae vera sunt, ut in notionibus communibus, omnes gentes consentire, non tamen alterum concedi potest, in quo consentiant, id verum esse; experientia enim docet, etiam in erroribus, ut de spectris, de artibus magicis, per secula populos consensisse. Consensus populorum tum demum urgeri potest, si communi eum humanae naturae lege ac dispositione niti probatur.

§ 103. *Argumentum apocalypticum.*

Storr: Doctr. christ. § 19. — Bretschneider: *Handb. d. Dogm.* I, p. 454 sq. — Twisten: *Dogmat.* II, I, p. 21 sqq.

Denique veteres ecclesiae nostrae theologi Dei numen etiam ex revelatione in ss. litteris facta probaverunt, Storrus e Jesu et apostolorum miraculis, quippe humana vi et intelligentia longe superioribus et causam invisibilem eamque sine dubio intelligentem arguentibus ¹⁾, demonstrare studuit. Quod argumentum, utpote a revelatione ductum, *apocalypticum* appellare licet. Sed eo vitio laborat, quod *petitio principii* appellatur. Nulla enim religio pro revelatione, nullum eventum pro miraculo haberi potest, nisi jam ponitur, Deum esse. Fac vero, ejusmodi res hominum et naturae vi superiores esse, neque ex ea explicari posse, tamen iis non summi et perfectissimi numinis, sed tantum mentis hominibus et naturae superioris notio evinceretur. Illa autem ratio, qua nuperime Bretschneid. et Twistenius apocalypticum argumentum expoliverunt, qua ex rebus et rationibus, quibus evangelium praeparatum ejusque inter homines propagatio adjuncta esset, supremi numinis efficientiam et majestatem piis animis eximie elucere docent, nihil est nisi historico-theologici argumenti (§ 100b) accommodatio ad rem christianam facta. Rectius nos argumentum ad hanc formulam revocandam censemus: In Jesu Christo cernimus vitam piam et religiosam ad summum fastigium evectam, cujus vitae contemplatione tam graviter et sancte commovemur, ut toto animo abhorrescamus a cogitatione, qua talem vitam intimae

1) Simillimo modo Cicero de nat. Deor. II, 2—4 Balbum deorum numen ex eorum apparitionibus, ex praedictionibus, praesensionibus et ostentis comprobantem facit.

cum Deo familiaritatis sibi consciam et hac conscientia tam insigniter auctam et splendide illustratam ad inanem imaginationis lulum esse revocandam censetur. Quod si verum esset, profecto omnia everterentur et ad imaginationis fallacias redirent, quibus interna vita nostra augetur et illustratur et sustentatur. Quod ut statuamus, quum a nobis nullo modo impetrare possimus, concedere compellimur, Deum in Christo se manifestasse, patremque in filio conspici (Jo. 14, 7 sqq.)²⁾. Tametsi ne haec quidem argumentatio impiis et frivolis hominibus convincendis, sed fidelibus et piis in fide et pietate confirmandis inserviat.

§ 104. De unitate Dei.

Hennings: *Die Einigkeit Gottes — geprüft u. sogar durch heidn. Zeugnisse erhärtet*. Altb. 1779. — Dan. Wytttenbach: *Diss. de unitate Dei*, in *Opuscul. selectis* ed. Friedemann. T. II, p. 78 sqq. — H. E. G. Paulus: *Einheit, Geistigk. u. Glauben, als allgemeine Grundbegriffe der Christustheorie betrachtet*. Lemgo 1788.

Deum unum esse, ex ipsa summi et perfectissimi numinis notione consequitur, quae notio, si ad plura subjecta referretur, sibi ipsi repugnaret. Hoc argumentum *a priori*, quod dicitur, ita sufficit, ut non egeamus ancipiti inductionis argumento e mundi partium congruentia ducto. Unitas a nonnullis inter attributa Dei refertur, parum recte, quum eo, quod subjectum aliquod semel exstat, argumentum notionis de eo non ampliatur. Deum unum esse multis et egregiis librorum ss. locis diserte docetur (5 Mos. 4, 35. 39. 6, 4. 32, 39. Jes. 44, 6 sqq. 45, 5 ss. 21 sq. Mal. 2, 10. Jo. 17, 3. 1 Jo. 5, 24. 1 Cor. 4—6. Rom. 3, 30. Eph. 4, 6. 1 Tim. 2, 5. Jac. 2, 19. 4, 12). Quum sine notione de Dei unitate nullo modo satisfieri possit illi studio, quo homo perfectissimus et secum ipso et cum rebus exteris harmoniam appetit (§ 7): satis intelligitur, cur plerique populi vel saltem eorum sapientes ex polytheismo ad monotheismum emergerint¹⁾.

2) Alio modo christologicam apocalypticam argumenti formam Ullmannus exposuit in *Studd. u. Kritt.* 1835, 3, p. 602: „*Alle Wirkungen im Gebiete der Natur u. des Geistes setzen eine Kraft voraus, aus der sie hervorgegangen. Die Zweckmässigkeit weist uns auf eine ursprüngl. Weisheit, — d. Wahrheit auf e. Urwahrheit, d. sittl. Güte auf e. Urgutes hin. — Die sittl. Vollendung ist nun das Höchste, das sich in ihr d. Wahrheit u. Schönheit mit d. reinsten Güte vereinigen. Diese vollkommene sittl. Güte finden wir in Christo. Eine solche Erscheinung kann also nicht gedacht werden ohne eine höchste Urkraft der Heiligkeit, auf der sie ruhet, von der sie Leben u. Gesetz empfangen hat.*“

1) Quod monotheismi studium apud graecos polytheistas ex eorum notione de fato et suprema iustitia vindicativa, ipsais diis superiore, elucet (§ 150).

Quod etiam de Hebraeis valet, quorum antiquioris polytheismi vestigia exstant locis Jos. 24, 2. 14. 1 Mos. 3, 22. 6, 2. (cf. § 128) 28, 20 sqq. 35, 2 sq. 31, 19. 30 sqq. ²). Neque a Mosis aetate usque ad exilium in plebe Hebraeorum proclivitas ad idololatriam prorsus exstingui potuit. Contra ex iis locis, quibus Jehova ceterarum gentium diis major et excellentior (2 Mos. 18, 9 — 11. 5 Mos. 3, 24. 4, 7. 32, 12. Jud. 6, 31. 10, 14. 11, 23. Ps. 86, 8. 95, 3. 7. 9. Jes. 19, 1), aut deorum Deus vel dominorum dominus (5 Mos. 10, 17. Ps. 136, 2 sq. Dan. 11, 36) dicitur, certo colligi non potest, quod nonnullis placuit ³), ipsos V. T. scriptores Ethnorum deos pro naturis vita et conscientia praeditis, etsi Jehova, summo Deo, inferioribus ei que subjectis habuisse. Namque in aliis locis Ethnorum deos nihil nisi inania et mortua idola esse, hominum manibus facta, sollemniter asseritur (5 Mos. 4, 28. Jes. 40, 19. 44, 6 — 20. 46, 6. Jer. 2, 26 sqq. 10, 8. Ps. 115, 3 sqq. 135, 7) ⁴). Quapropter prioris generis loca rectius ad rhetoricum dicendi genus referuntur, quo Gentilium causam, deorum suorum fiducia nixam, prorsus vanam Jehovahque potestate et majestate longe inferiorem esse significaretur. Iis autem locis, quibus Jehova Deus deorum vocatur, nihil nisi summum et perfectissimum numen per se spectatum significari, eamque locutionem e superlativi in hebraeo sermone inopia explicandam esse, summa cum probabilitate conjicitur ⁵). Posteriores demum Judaei deos Gentilium pro daemonibus habebant (LXX 5 Mos. 32, 17. Ps. 96, 5. 106, 37. Jes. 65, 11. Bar. 4, 7. 1 Cor. 10, 20). — In libris sym-

²) Referuntur huc a nonnullis etiam Dei nomina plurali numero significata אֱלֹהִים, אֱלֹהֵי, אֱלֹהֵי, in quibus plerumque majestatis s. excellentiae significatio cernitur. Sed quae Deo 1 Mos. 3, 22 verba tribuntur, כִּנְחָר כִּפְנֵי, ejusmodi sunt, ut duntaxat unus e pluribus loqui possit. Cf. Klose: De polytheismi vestigiis apud Hebraeos ante Moysen. Gott. 1830.

³) Cf. Kaiser: *Bibl. Theol.* I, p. 96. Steger *Entwicklung der Meinungen Moses über d. Gottheiten d. Nichtisraeliten*, in Henke *Magazin*, IV, p. 135 sqq. Wegscheid. p. 279.

⁴) Et si his descriptionibus perperam ponitur, in Gentilium religionibus simulacra deorum pro ipsis diis habita esse, tamen hic V. T. scriptorum error inde excusandus est, quod valde probabile est, multos de plebe Ethnorum in simulacris deos ipsos adorare sibi visos esse et symbola cum objectis significatis commutasse, unde posteriores platonici philosophi statuas a deorum his depictorum vi perfusas esse docuerunt. Cf. Arnob. adv. gent. VI, 17 sqq.

⁵) De tota quaestione cf. Baumg. - Crusius: *Bibl. Theol.* p. 34 sq. v. Cölln: *Bibl. Theol.* I Bd. p. 56 sqq. p. 105 — 115.

bolicis unitas Dei plerumque trinitatis notioni juncta commemoratur ⁶).

§ 105. De theismo et pantheismo.

Buhle: De ortu et progressu pantheismi inde a Xenophane usque ad Spinozam, in Commentatt. societ. gotting. Vol. X. (1791). Jaesche: *Der Panth. nach s. Hauptformen, Ursprunge u. Fortgange*, s. *speculat. u. prakt. Werth u. Gehalt*. Berl. 1826 — 32. 3 Bde.

Ea persuasio, qua Deus a mundo et animo humano distinguitur eique personalitas, h. e. vita sui conscia libertati conjuncta, tribuitur, *theismus* ¹) vocatur. Cui *pantheismus* obstat, quo Deus cum mundo qualicunque modo confunditur, ita quidem, ut mundus aut pro ipso Deo aut pro modo quodam ac specie vitae divinae habeatur. Formae pantheismi cum maxime variae comparuerunt, quarum potiores has recensemus: 1) panth. *materialisticus* s. *materialismus* (§ 12) s. *naturalismus* (ille quidem nat., qui olim *crassissimus* dicebatur § 22, not. 19.), s. *kylozoismus*, quo ipsa materies vi vitali praedita esse putatur, qualis fuit *ionicorum* philosophorum, qui in eo convenerunt, quod unam alteramve e corporeis substantiis pro divino omnium rerum principio habebant. 2) Panth. *cosmologicus* s. *eleaticus*, a Xenophane potissimum et Parmenide traditus, quo omnia unum esse et hoc unum Deum esse docebatur. 3) *P. stoicus*, quo mundus animali comparatur, cujus mens et animus Deus sit sive vis formatrix, singulae autem mentes semina s. particulae aerae divinae esse dicuntur. Tametsi Stoici, quum Deo vitam sui consciam tribuerent, animorum quoque immortalitatem defenderent, ad theismum propius accedebant ²). 4) Panth. *Spinozae*, qui Deum esse docuit unicam et aeter-

6) Symb. athan. 1: „Unus deus in trinitate, trinitas in unitate.“ Conf. aug. p. 9: „Una essentia divina — et tamen tres personae.“ Apol. p. 50. Conf. scot. 1. belg. 8. Cat. heid. 25. Conf. helv. 3.

1) Inde a Kantii tempore multi *deismus* inter ac *theismus* ita distinxerunt, ut illum eam sentiendi rationem dicerent, qua necessaria mundi causa concederetur, nihil vero de hujus causae natura constitueretur, theismus vero eam persuasionem, qua Deus numen vivum et sui conscius et liberum putaretur. Quae distinctio omnibus historicis et etymologicis rationibus destituta est. Historico loquendi usu hoc potius discrimen invaluit, ut *deismus* dicatur sentiendi modus, quo naturalis religio ad consequendam salutem sufficere putatur (§ 22), *theismus* autem persuasio pantheismo contraria. — *Pantheismi* nomen per Tolandum (§ 22, not. 16) potissimum invaluit. Antebac pantheistae naturalistis et atheis adnumerabantur.

2) Idem de multis aliis pantheismi formis valet, iis potissimum, quae cum emanatismo conjunctae sunt, ut theosophia Philonis Judaei.

nam omniaque complectentem *substantiam*, innumeris attributis praeditam, quorum ab humana mente haec *duo* cognoscantur, *infinita cogitatio* et *infinita extensio*³⁾. In singulis rebus finitis singulisque naturis intelligentia praeditis comparere singulas infinitae substantiae formas. Utriusque attributi duos esse modos. Extensionis modos esse motum et quietem, cogitationis modos intellectum et voluntatem⁴⁾. 5) Panth. *idealisticus*, sive antiquior Fichtii disciplina, qua omnia, quae sunt, ab idea absoluta proficisci Deumque nihil nisi moralem rerum ordinem esse statuitur (cf. § 12, not. 8). 6) Panth. *identitativisticus*, a Schellingio olim adumbratus, cujus lineamenta haec sunt: In eo, quod per se s. *absolutum* sit, omnia, quae cogitari possint, opposita, h. e. quae re exsistent et quae *mente* informantur (*d. Reale u. d. Ideale*), naturae et mentis vim, quae subjectiva dicantur et objectiva, sine ullo discrimine unum idemque esse (*indifferent u. identisch*, unde haec disciplina *doctrina identitatis* vocatur). Hoc absolutum s. Deum *implicitum* ita semet evolvere et explicare, ut in opposita (*Gegensätze, Pole*), in mentem et naturam, abeat, eaque explicatione res finitas oriri (Deum *explicitum*), et ipsas in absolutum redituras. In humana mente id, quod absolutum sit, ad suam ipsius conscientiam pervenire. Sed Schellingius finitas res et naturas etiam per defectionem ex absoluto oriri commentus est⁵⁾. 7) Panth. *panlogisticus*, qui dici solet, ab Hegelio adumbratus et commendatus, cujus summa his placitis continetur: Esse unum omnium rerum principium, ideam s. notionem absolutam, s. spiritum absolutum (Deum patrem), qui sibi

3) Spinozae epist. LX: „Non dico, me Deum domino cognoscere, sed me quaedam ejus attributa, non autem omnia, neque maximum intelligere partem, et certum est, plurimorum ignorantiam quorundam eorum habere notitiam non impedire.“ Ita e Spinozae decreto Dei cognitio non quidem plena est, sed ea, ad quam hominibus emergere liceat, certa est et accurata neque mathematicae scientiae anteponenda. Cf. § 9, not. 2.

4) Disceptatum est, utrum Spinoza infinitae substantiae *ipsi*, an solum „quatenus per naturam mentis humanae explicetur s. quatenus humanae mentis essentiam constituat,“ sui ipsius conscientiam tribuerit. Posterior sententia probabilior videtur esse. Cf. Strauss *Glaubensl.* I, p. 507 sq. not. 18.

5) Non una eademque fuit schellingianae disciplinae forma. Quam nuper e Schellingii scholis publici juris fecit Paulus Heidelb. (in libro: „*Die endlich offenbar geword. Philos. der Offenb. od. Text u. Beurthell. d. schelling. Vorless. gehalt. zu Berlin 1841 — 42. Darmst. 1843*), theosophiae, e biblicis opinionibus atque cabalae, Gnosticorum et Scholasticorum commentis mirifice conflatae, speciem refert. In compendium eam redegit Reinhold: *Gesch. der Philos.* (Jen. 1845) II Bd. p. 899 sqq.

se obijciat et extra se constituat in mundo (*als sein Anderes die Welt setzt*; unde mundum filium Dei Hegelius appellavit) et in hominum animis ad sui ipsius conscientiam emergat (Deus spiritus sanctus), unde Dei notionem in hominum animis idem esse atque ejus existentiam Hegelius docet (§ 99). — Pantheistae causam suam biblica auctoritate confirmaturi his maxime locis abusi sunt: Sir. 43, 27. Act. 17, 28. I Joh. 4, 16.

§ 106. *De eadem re.*

Pantheismus plerumque e theoretico intellectus studio proficiscitur eas quoque de rerum infinitarum cum finitis nexu quaestiones solvendi, quae omnem captum humanum excedunt, et quibus solvendis qui theismum amplectuntur se impares lubentissime profitentur. Tantum autem abest, ut pantheistae ea, quae contra theismum proferunt, idoneis rationibus firment, aut necessitudinem inter finitas et infinitas res intercedentem in clariore luce collocent, ut novas difficultates earum, quas removisse sibi videntur, loco substituant, ita quidem, ut ne *theoreticis* quidem postulatis satisfaciant, ut taceamus nunc de practicis incommodis tali cum theoria junctis. Praecipue autem contra theismum id monent, personalitatis et infinitatis notiones sibi invicem adversari. Conscientiae enim hanc esse legem et naturam, ut aliquis rebus, quae ab ipso non pendeant, ipsi objectis excitetur atque ita eo perducatur, ut ab iis se distinguat iisdemque se opponat eoque modo de semet ipso scientiam concipiat. Ex infinito autem omnia nexa esse, omnia ab eo cohiberi et contineri, nihil igitur illud habere sibi objectum, a quo ita excitetur, ut scientiae de semet ipso compos reddatur. At vero pantheistae nunquam demonstrarunt nec unquam demonstrare poterunt, quo jure illam finitarum naturarum indolem et legem ad infinitam naturam transferant¹⁾. Absoluti numinis notio potius id requirit, ut quum illud causam sui in se ipso habeat, ab aeternis per suam ipsius naturam perfectissimum sit, nec ulla re sibi objecta egeat, qua conscientiae et rationis compos reddatur. Ejusmodi autem absoluti numinis notio, quod e bruto statu per rerum vicissitudines se evolvens ad perfectiorem conditionem emergat

1) Bouterwek: *Rel. d. Vern.*, p. 376: „*Wer eine solche Schlussfolge (qualis pantheistarum est supra narrata) zu ziehen sich erlaubt, muss d. menschl. Persönlichkeit zum metaphys. Massstabe aller denkbaren Persönlichkeit machen, u. selbst nicht bemerken, dass er v. dem willkirl. angenommenen u. ungeheueren Grundsatz ausgeht: „Was in d. menschl. Natur unmögl. ist, ist überhaupt u. schlechthin unmöglich.“*“

et in hominibus demum personarum formas induens spiritualis suae naturae conscium reddatur, sibi ipsi repugnat. Neque magis opinio de defectione rerum ex absoluto, quippe qua in ipso absoluto discidium ponatur, cum vera absoluti notione conciliari potest. Quod autem pantheistae praeterea docent, Dei extra vel supra mundum positi notionem ex anthropomorphismo esse, quo infinitum numen spatio adstrictum cogitetur, id theismi sententiam recte constitutam non tangit, qua Deus, licet a mundo diversus sit neque cum eo coalescat, tamen in eo et pro eo perpetuo efficax esse eumque vi sua et numine complere (Jer. 23, 24. Sap. 1, 7. Eph. 1, 23) dicitur, ita quidem, ut etiam theistae, suo scilicet sensu, Deum *immanentem* in mundo vel potius mundum immanentem in Deo ²⁾ (Act. 17, 28) cogitent, si quidem mundus et omnia in eo vi divina sustententur, etsi reconditior physicus Dei cum mundo nexus numquam subtilius indagari possit ³⁾. — Multo maiores sunt *practicae* difficultates, quibus pantheismus implicatur. Qui, quando sibi constiterit, omnem denique religionem evertit neque ab atheismo quidquam differt. Nam si Deus in hominis animo demum conscientiae et rationis compos redditur, homo, quum conscientia praeditus sit, major est quam spiritus absolutus quippe conscientia destitutus ⁴⁾. Ita autem quomodo amori et pietati et fiduciae in Deum ullus locus relinquatur, prorsus non intelligitur, quem locum aut autotheismi fastus, cujus taediosa in juvenilibus Hegelianis (§ 12) exempla vidimus, aut si homo infortunio afflictus res suas non e benignissima et sapientissima vivi Dei providentia, sed e bruta vi, Saturni instar suos ipsius liberos devorante, suspensas consideraverit, misera animi desperatio obtineat necesse est. Deinde plerisque pantheismi formis liberum arbitrium atque disci-

2) Spinoza auctore inter pantheistas loquendi formula invaluit de Deo *immanente* mundi causa, non *transeunte*.

3) Staudenmaier: *Ueb. d. unpersönl. Gott des Panth. u. den persönl. des Christenth.* in *Jahrb. f. Theol. u. Philos.* Mainz 1834. Bd. 2 St. — Imm. Herm. Fichte: *Die Idee der Persönlichk. u. der individuellen Fortdauer.* Elberf. 1834. et *Ueber d. Bedingungen eines speculativen Theismus.* Elberf. 1835. Kuhn: *Ueb. d. Persönlichk. Gottes*, in *Theol. Quartalschrift* 1842. 2 H. Imm. Paulus: *Die moderne Philos. u. die Persönlichk. Gottes.* Bruch: *Lehre v. d. göttl. Eigenschaften*, p. 123 sqq.

4) Id iam Stoici intellexerunt, cf. Cic. Nat. D. II, 13. — Ullmann: *Theol. Stud. u. Krit.* 1840, 1, p. 38: „So weit unsere Erkenntnisse geht, steht d. Persönliche höher als das Unpersönl., u. wir steigern den Begriff des Vollkommenen nicht dadurch, dass wir es als unpersönl. denken, sondern nur dadurch, dass wir ihm die reichste, vollste, möglichst erweiterte Persönlichk. zuerkennen.“

men inter bonum et malum tollitur. Namque secundum pantheismi principia non consilia actionum e nobismet ipsis capimus, sed alienae ejusdemque brutae potestatis impetu ad agendum compellimur, ipsumque peccatum momentum est in modo, quo absoluta natura se explicat, necessarium. Denique cum pantheismo, dummodo sibi constiterit, conciliari non posse animorum immortalitatem, sed eos aeternis vicissitudinibus lusuve infinito existere et interire aut in universam Dei naturam redire, studiosissimi impiae theoriae patroni ingenuè professi sunt ⁵⁾. — Quod autem egregia et picta

5) Ammon: Summa, p. 111: Patet, pantheismum quemvis intolerabilem arrogantiam fovere, materialismo patrocinari, libertatem moralem tollere, numinis sanctitatem omnium facinorum infamia polluere, omnes amoris Dei igniculos in mente humana extinguere et ipsos officii et virtutis nervos resolvere.“ — de Wette: Wes. d. christl. Glaub. p. 374: „Der P. hat fast gar keine Wurzeln mehr im Christenth. u. beruht auf einer dems. ganz entgegengesetzten Denk- u. Gefühlsweise. Die P. sind noch dazu sehr eifrige u. stolze Reformatoren, in denen keine Spur des Gefühls ist, dass ihnen selbst etwas fehle, die dagegen alle Anderen im Irrthume u. in der Verkehrtheit sehen. Manche von ihnen setzen sich sogar üb. d. allgemein geachteten Schranken der Sittlichkeit, verachten den Gehorsam u. d. Keuschheit u. eine ganzl. Zügellosigkeit ist ihr Ideal. In solchen ein Gefühl der Demuth zu wecken, wird durch Lehre u. Predigt fast unmöglich seyn, u. man muss warten, bis sie durch Erfahrung klug werden u. v. ihrem eigenen Hochmuth gestürzt sich tief im Schlamm der Sünde u. des Elendes befinden.“ — Fere omnia, quae contra pantheismum universe spectatum monenda sunt, optime a Tzschirnero comprehenduntur iis, quae de antiquiore Schellingii disciplina judicavit in Briefe über Reinhardts Geständnisse p. 47 seq., e quibus potissimum haec tenenda sunt: „Mehr hat mir keine Philosophie versprochen, weniger gehalten. Sie trägt ein Liebl. u. glänzendes Gewand; streifen Sie aber die schöne Hülle ab, so tritt Ihnen eine hohle u. bleiche Gestalt entgegen, deren Anblick Sie nicht ertragen können. Mit and. Worten: Diese Philos., die so Viel v. dem Anschauen des Unendl., v. d. Offenbarungen Gottes, v. d. seltenen Leben im Absoluten redet, endigt mit d. Resultate, dass Alles, was ist u. geschieht, mithin auch d. Mensch mit s. Gedanken, Entschlüssen u. Handlungen, d. nothwendige Wirkung einer nothwend. Lebenskraft sey, welche der ewigen, d. All erfüllenden Substanz inwohne u. unablässig zeuge u. gebäre u. ihre Zeugungen verwandle u. umgestalte, um wieder neue Productionen aus ihrer unerschöpften Fülle hervorgehen zu lassen. Das ist das Resultat derselben, mit welchem sie Alles, was dem Leben Würde, Zweck u. Bedeutung giebt, die Idee der Gottheit u. der Unsterblichk., der Freiheit u. der Sittlichk. hinwegnimmt. — Glauben Sie nicht, dass d. sel. Leben in d. Absoluten, wovon in d. Schriften dieser Philosophen d. Rede ist, d. Selbtk. ist, die wir in einer künft. Periode uns. Daseyns in d. Wachthume uns. Etnsicht u. Tugend zu finden hoffen; nein, dieses selbte Leben besteht nur in d. Exaltation des Gemüths, welches, sich selbst vergessend, d. allgemeine Leben anschaut u. betrachtet; d. Idee einer persönl. Unsterblichk. ist dieser Philos. völlig fremd u. sie behauptet u. muss behaupten, dass d. Mensch, s. Geist, wie s. Leib in d. Schoos des Planeten, aus welchem er gleich der Pflanze hervorgeht, zurück-

et morum castitatis etiam inter pantheistas exstiterint exempla, in quibus Spinoza maxime elucet, id minime confutat quae de pantheismi detrimentis diximus, sed congratulandum est generi humano, quod illi theoriae suae immemores bonam suam naturam in vivendo magistram sequerentur. — Religionis biblicae argumento et ingenio pantheismus omni ex parte adversatur ⁶⁾).

Sectio secunda.

De natura Dei.

§ 107. Introductio.

Ecclesiae doctores non solum iis virtutibus Deum excellere docent, quas philosophi quoque theismum amplectentes ei vindicant, sed etiam internas naturae divinae rationes in trinitate positas, tanquam solis sacris litteris patefactas, accuratius describunt. Hinc in theologia dogmatica ad orthodoxam formulam composita doctrina de Dei natura duabus partibus absolvitur, quarum priore de iis Dei virtutibus, quae vulgo attributa ¹⁾ vocantur (*ἀρεταί* 1 Petr. 2, 9; *ἀξιώματα, νοήματα*), alterà de trinitate agitur.

kehre, wenn er die in dem Masse seiner Lebenskraft bedingte Reihe v. Veränderungen durchlaufen hat. Die Worte Freiheit u. Sittlichk. finden Sie zwar bei diesen Philosophen, nicht aber d. Idee, welche wir damit verbind. n. Sie schreiben dem Menschen kein Vermögen, Zustände selbstthätig anzufangen, zu, u. erkennen mithin keine freien Handlungen an. Alles ist ihnen Erscheinung, Ankündigung des Absoluten, welches unter tausend Formen hervortritt, u. was sie Freiheit u. Sittlichk. nennen, das ist nur das Leben in höherer Potenz.“ — Fuerunt quidem, qui ex hegelianae philosophiae principiis non solum personalem Dei naturam, sed ipsam quoque singulorum animorum immortalitatem demonstrare studerent, ut Göschelius, Rosenkranzius, Schallerus, sed temeraria eorum tentamina a cordatioribus scholae sociis explosa sunt. Cf. Strauss l. c. I, p. 519 sqq. II, p. 727 sqq. Eman. Biedermann: *Ueber d. Persönlichk. Gottes*, in Zeller: *Theol. Jahrb.* 1842. 2 H. p. 205 sqq.

6) Aliqua cum veri specie solus locus Sir. 43, 27 a pantheistis ad causam suam accommodari potest, si verba premuntur τὸ πᾶν ἐστὶν αὐτός. Sed si respicimus quae proxime antecedunt, sententia nulla alia esse potest nisi haec: nulla cogitatione assequi, nulla locutione nos significare posse Dei maiestatem, nisi dicere velimus, ipsum universum esse eius imaginem (ut in fragm. Aeschyli: Ζεὺς τοι τὰ πάντα), quae sententia seq. versu corrigitur: maiorem esse Deum operibus suis.

*) *Attributa* theologi orthodoxi a *proprietatibus*, s. trium trinitatis personarum characteribus, discernere solebant.

Caput I.

De virtutibus s. attributis Dei.

Böhme: *Lehre v. den göttl. Eigenschaften*. Altenb. (1821) 1826. — Steffensen: *Lehre v. d. göttl. Eigensch.* in Pelt: *Theol. Mittheilungen* 1841. 2 H. p. 1 — 28. — Bruch: *Lehre v. d. göttl. Eigensch.* Hamb. 1842. (Liber praestantissimus.) — Merz: *Von d. Eigensch. Gottes*, in *Studien der würtemb. Geisteslch.* XV Bd. 2 H. p. 134 sqq.

§ 108. *Introductio.*

Si notionis de absoluto numine (§ 97) veluti partes distinguimus, *virtutum divinarum* notiones concipimus. Quo nomine *notas* significamus, quibus *summi numinis notio necessario constituitur*¹⁾. Quum universa intimaque infinitae perfectionis natura ipsa a finito intellectu plane et perspicue comprehendendi nequeat: illarum virtutum indagatio tot tantisque difficultatibus implicata est, ut, qui earum rationem subtilius et penitius, quam humanus captus fert, scrutari studeat, ei timendum sit, ne aut mente et meditatione excidat aut desperato meditationis successu in atheismi et pantheismi²⁾ errores delabatur. Quam divinae naturae ad captum humanum rationem respicientes, praeceuntibus ss. scriptoribus (Rom. 11, 33 sq. 1 Tim. 6, 16. coll. Jes. 40, 13. 25. 46, 5. Ps. 139, 6. 1 Cor. 13, 9 sqq. 2 Cor. 5, 7. 1 Jo. 3, 2), ecclesiae docto-

1) Baumg.: „Momenta intrinsece determinantia Deum.“ Reink.: *Partes summae perfectionis sigillatim conceptae.*“ Wegsch.: „Notiones, quibus perfectio naturae divinae ab intellectu humano sigillatim concipitur, s. determinationes necessariae ad naturam numinis pertinentes.“ Hase (qui hac in re Schleierm. sequitur): „*Verschiedene Seiten d. göttlich. Persönlichk., welche im Wechsel der religiösen Erregungen durch weltl. Beziehungen hervortreten, welche der Andächtigen im unmittelbaren von der Phantaste getragenen Gefühle als Attribute ausspricht.*“ quapropter Hase earum distinctionem soli populari usui atque rhetorico et poetico loquendi modo relinqui vult. — Bruch: „*Die Bestimmtheiten, Modalitäten, unter welchen sich Gott offenbart u. sein unendl. Seyn in die Erscheinung eintreten lässt.*“

2) Baumg.-Crusius *Comp. d. DG.* II, p. 88: „*Die Idee göttlicher Eigenschaften gehört zum Wesen aller theist. Religion.*“ — *Der Pantheismus verwirft diese Lehre v. d. beiden Standpunoten aus, auf denen sie aufgefasst worden musste: er verwirft sowohl die Idee des Uebersweltlichen, als (auch) die der göttl. Persönlichk.; ihm gelten göttl. Eigenschaften nur als die Gesetze der Natur u. des Weltlaufs.*“ Adde Bruch l. c. p. 7 sq. — Strauss *Glaubensl.* I, p. 613: „*Sollte Etwas genannt werden, was im Syst. der [pantheist.] Philos. eine Stellung einnimmt, welche der Stellung der göttl. Eigenschaften im Systeme der kirchl. Theologie vergleichbar ist, so wären es die Weltgesetze.*“ Cf. Blasche (philos. schelling.): *Die göttl. Eigenschaften in ihrer Einheit u. als Principien d. Weltregierung.* Erf. 1831.

res Deum *incomprehensibilem* esse recte docuerunt ³⁾, neque tamen omnino nihil de eo cognosci a nobis posse, contendere voluerunt aut potuerunt ⁴⁾ (Sap. I, 2. 13, 6. Act. 17, 27. Rom. 1, 19). Ea autem, quae in terrestri vita nobis conceditur, Dei cognitio, *analogica* est, h. e. ita comparata, ut singulae notionis de Deo notae a creaturarum naturarum, inprimis ratione praeditarum, indole petantur ⁵⁾, et *symbolica*, qua imaginibus e rerum finitarum ordine petitis utimur ad summi numinis notionem clarius mente informandam. Tametsi exinde non consequitur, ut notionum de virtutibus divinis expositio ac distinctio in theologia dogmatica et religionis philosophia inutilis ideoque soli populari vel poetico usui relinquenda sit. Nam popularis usus, qui sibi ipsi relictus nulla arte et meditatione regitur, facillime in opiniones summi numinis dignitate indignas veraeque pietati et virtuti infestas incidit. Neque notio de Deo vitae nostrae regendae et constituendae normam praebere potest, nisi *singulae*, quibus perfectissimi numinis notio absolvitur, notae tam clare quam omnino fieri potest, mente concipiantur ⁶⁾. Denique si notio de hominis divina imagine et cum Deo cognitione a vero non abhorret, ne analogica quidem Dei cognitio omni fundamento destituta esse potest. Verum enimvero sanctissimā verecundiā hoc negotium nobis aggrediendum primumque, quamvis omnis Dei cognitio analogica sit, tamen diligentis-

3) Cf. Baumg.-Crusius l. c. II, p. 89. Böhme: *Ueb. d. Unbegreiflichk. Gottes*, in Tzschirner *Memorabilien* 2 Bd. 2 St. J. H. L. Schröder: *De incomprehensibilitate Dei*. Stralob. 1832. Praecipue tenenda sunt etiam ea, quae Eckermannus e Goethii sermonibus attulit, excerpta notisque illustrata a Fleckio: *Vertheid. d. Christenthums* p. 34 sqq.

4) Cf. Bruch l. c. p. 27 sqq. p. 51 sqq. Zinzendorfii effatum: „Unsere Begriffe v. Gott, die wir uns auf das Gescheidteste machen, sind in der Ewigkeit eben so viel Absurditäten u. Skandale. Du Gott bist nur dir bekannt,“ tantummodo ad temerarium divinam naturam ultra cognitionis nostrae fines scrutandi studium quadrat.

5) Schiller: „In seinen Göttern malt sich der Mensch.“ — F. H. Jacobi: „Den Menschen bildend theomorphosirte Gott, nothwendig anthropomorphisirt darum der Mensch.“ Quamobrem altiores quoque progressus in honestatis cultura necessarij erant ad monotheismum amplectendum, inprimis ad concipiendam sanctitatis divinae ideam. Cf. § 10. Adde Goethii effatum de Christo (cf. Fleck l. c. p. 40): „Christus dachte einen alleintgen Gott, dem er alle die Eigenschaften belegte, die er in sich selbst als Vollkommenheiten empfand. Er ward das Wesen seines eigenen schönen Inneren, voll Güte u. Liebe, wie er selbst, u. ganz geeignet, dass gute Menschen sich ihm vertrauensvoll hingeben, u. diese Idee als die süsseste Verknüpfung nach oben in sich aufnehmen.“

6) Cf. Bretschneider: *Handb. I*, p. 483 sq. Twisten II, p. 26 sqq. Bruch l. c. p. 7 sqq.

sime cavendum est, ne in rudiorē anthropomorphismum et anthropopathismum⁷⁾ delabamur, deinde, ne unius virtutis divinae notionem nimis prementes alteram tollamus aut saltem ejus vim minuamus⁸⁾. Praeterea cavendum est, ne iis, quae de Deo cognoscere valemus, omnem ejus naturam exhaustam esse opinemur. Nescimus enim, annoh Deus etiam ejusmodi virtutibus insignis sit, quarum ne levissima quidem suspicio mentem nostram subeat. Sola ea, quae ad salutem consequendam de Deo cognitu necessaria sunt, ab eo nobis revelata esse, certissima cum fide confidere licet. Denique id maxime tenendum est, virtutes non in ipsa Dei natura, ac si ea partibus composita ideoque imperfecta sit, sed in nostro tantum concipiendi modo (id quod barbare dici solet: non *objective*, sed *subjective*) differe. Una enim eademque est summa vis et perfectio, sed e variis modis, quibus ea in res creatas se exserit, variae a nobis virtutes necessario discernuntur⁹⁾. — Ad ideam de summi numinis perfectione partibus suis explicandam et illustrandam praecedente Dionysio Areopagita Scholastici Alberto Magno duce plurimae ad nostram usque aetatem theologi tres vias patere docuerunt: 1) *viam negationis* (κατ' ἀφαίρεσιν), qua quidquid in rebus creatis imperfectum est, a Deo alienum cogitamus; 2) *viam causalitatis* (κατὰ φύσιν), qua secundum principium: „quidquid est in effectu, id debet quoque esse

7) *Anthropomorphismus* est sentiendi loquendique ratio, qua Deo corporis humani forma et membra tribuuntur; *anthropopathismus*, quo animi humani sensa et affectiones ad Deum transferuntur. Nonnulli utrumque anthropomorphismi nomine comprehendunt. Sensu proprio si humana Deo tribuuntur, anthropomorphismus dicitur *dogmaticus*; si vero illud eum in finem fit, ut quae Dei sint, propter mentis humanae imbecillitatem imaginibus adumbreantur, maxime in poetico et rhetorico dicendi genere, quo v. c. brachium Dei ejus potentiam, oculus ejus scientiam significat, *symbolicus*. Alii anthropopathismi nomen de symbolico anthropomorphismo intelligunt, alii de analogica de Deo cogitandi dicendique ratione.

8) Personalitatis divinae adversarii monent, plerasque divinas virtutes sibi invicem repugnare seseque invicem tollere. Ita summam benignitatem nullum summae justitiae locum relinquere. At vero summa *quantitatis* perfectio non eadem est summa *qualitatis* perfectio. Ea benignitas, quae nullum justitiae locum relinquit, non amplius benignitas dicenda est, sed imbecillitas. Et quum Deus justitiā exercendā non possit non naturarum creaturarum salutem spectare, justitia cum benignitate optime concordat. Singularum igitur virtutum summa perfectio nisi ex intimo earum cum ceteris nexu et harmonia recte non cognoscitur.

9) Quapropter evangelici theologi sec. XVII quaestionem a Scholasticis ventilatam, utrum virtutes divinae *realiter* an *nominaliter* distinctae essent, recte ita solverunt, ut eas nec *realiter* nec *nominaliter*, sed *formaliter* distinctas esse dicerent. Cf. Bretschneider *Handbuch* I, 476 sq.

in causa,“ Deo omnes eas virtutes vindicamus, quae ad creandum, conservandum et gubernandum mundum necessariae sunt; 3) *viam eminentiae* (*κατὰ ὑψηλόν*), qua quidquid in rebus creatis et finitis perfectionis est, id in Deo cogitamus infinitum et omnibus numeris absolutum¹⁰). — Biblicae virtutum divinarum descriptiones simplices quidem sunt et populares et a metaphysica subtilitate alienissimae, sed ita comparatae, ut pii et religiosi animi desiderio prorsus satisfaciant animosque gravissime commoveant. Neque symbolice librorum scriptores huic doctrinae subtilius et artificiosius exponendae operam dederunt, quod negotium demum seculi XVII theologi, Scholasticos ea in re imitati, sibi sumserunt.

§ 109. *Variae virtutum divinarum distinctiones.*

P. J. Andreae: De attributorum divinarum variis divisionibus earumque commodis et incommodis. Lugd. 1824.

Virtutum divinarum distinctiones ab aliis aliae prolatae sunt, quarum pleraeque haud exiguis incommodis ac difficultatibus laborant. Quum omnis Dei cognitio analogica sit (§ 108), consultissimum est, eam partitionem sequi, quae ab humanae naturae similitudine desumpta ceteris divisionibus perspicuitatis laude excellit. Ex qua similitudine discernuntur virtutes 1) *naturae divinae per se spectatae*, quibus nulla necessitudinis, quae Dei cum mundo est, ratio habetur, s. virtutes, quae Dei sunt, quatenus temporis et spatii limitum expers est; 2) *intellectus divini*; 3) *voluntatis divinae*. Quibus tribus virtutum generibus eas addimus, quae omnium virtutum complexu continentur, *beatitudinem* et *majestatem*. Primo genere comprehenduntur, quae ab aliis attributa *immanentia*, vel *ontologica*, vel *physica* s. *metaphysica* vocantur, secundo ac tertio genere quae alii attributa *transeuntia* vel *moralia* appellant. Quamvis vero in dividendis Dei virtutibus analogiam humanae naturae sequamur, minime tamen *sensus* virtutes addimus. Sensus enim passivae affectiones sunt et vicissitudini obnoxiae, Deus autem actuosissimus sibi quae constantissimis censendus est. Beatitas autem, etsi omnium maxime aliquis sensui humano simile videri possit, tamen in Deo perfectissimarum virtutum scientia existimanda est *).

10) Quibus tribus philosophicis Scholasticorum viis mystici aetatis mediae theologi tres religiosas opposuerunt: *purgationis* (cf. § 10), *illuminationis*, *unionis*.

*) E ceteris virtutum divinarum distinctionibus notatu dignissimae sunt, quas Böhmius et Schleiermacher commendaverunt. Ille l. c. p. 99 hanc tabulam proponit: *Gott ist 1) nach seinem besonderen Ver-*

I. *Virtutes Dei physicae.*§ 110. *Infinitas Dei, qualis sit temporis ratione habita.*

Divinum numen, quatenus tanquam infinitum *temporis* limitibus adstrictum esse nequit, *aeternum* dicimus¹⁾. In qua negativa aeternitatis notione acquiescendum est, quia nos, quorum mens et cogitatio intra temporis fines continetur, positivam aeternitatis naturam capere non valemus, etsi eam cum Augustino et plerisque ecclesiae doctoribus perpetuae praesentiae notione, qua praeterita et praesentia et futura in Deo unum idemque semel et simul esse dicuntur²⁾, saltem aliquantum cogitando assequi liceat. Populari aeternitatis divinae definitione, quam Sociniani et Arminiani (excepto Limborchio, qui ea de re nihil a mente humana constitui posse censuit) unice veram esse docent, qua Deus esse nec coeperit nec unquam desinat sive existentiam in infinitum continuet, licet ad practicum usum

hältnisse a) zur *moralischen Welt*: *heilig, allgütig, allgerecht*; b) zur *physischen Welt* α) nach dem *mathematischen Verhältnisse*: *allgegenwärtig, ewig*; β) nach dem *dynamischen*: *allmächtig, allwissend*; c) zur *vereinten moral.-phys. Welt*: *allweise, selig*; 2) nach *seinem allgemeinen Verhältnisse* zur *Welt überhaupt*: *unendlich, rein geistig, unveränderlich, unabhängig, selbstgenugsam, absolut nothwendig*. — Schleierm. e varia conscientiae de Deo ad pietatis sensum ratione has virtutes distinguit: 1) eas, in quarum notione non conspicuus sit sensus abalienationis a Deo per peccatum factae: aeternitatem, omnipraesentiam, omnipotentiam et omniscientiam; 2) eas, in quarum notione ille sensus compareat: sanctitatem et iustitiam; 3) eas, quarum notione informanda homo sibi conscius sit illius abalienationis per Dei gratiam sublatae: amorem et sapientiam.

1) Hase: *Hutt. red.* p. 183: „Aetern., attributum, quo Deus ab omni temporis successione immunis ipsius temporis rationem in se continet.“ Schleierm. I, p. 295: „*Unt. d. Ewigk. Gottes verstehen wir d. mit allem Zeitlichen auch d. Zeit selbst bedingende schlechthin zeitlose Ursächlichkeit Gottes.*“

2) Quenstedt I, p. 313 sq.: *Præter et posterius secundum nostrum intelligendi modum in aeternitate concipi potest ratione coexistentiae temporis, sed id fit tantum per extrinsecam denominationem a creatura existente in tempore, cuius fundamentum non in Deo est, sed in re temporali; successio in nostra mente est, non in aeternitate, quae est merum hodie.* — Straussius I, 561 sq. soli substantiae, non personae divinae aeternitatem convenire statuit: „*Die Ewigk. an sich od. der Substanz ist kein undenkbarer, vielmehr ein nothwend. Begriff: sie ist d. Einheit in dem Unterschied der Zeitmomente; d. Zeit, des Anfangs u. Endes als ihrer vorgestellten Stützpunkte im Gedanken beraubt, sinkt von selbst in d. Unterschiedlosigk. als ihren Grund zusammen, woraus sie ebenso ohne Ende wieder hervorgeht; Ewigk. u. Zeit verhalten sich wie d. Substanz u. deren Accidenzien.*“

aptissima sit, tamen Deus ipsis temporis cancellis subjicitur, quippe ex qua ejus vita continuae successioni obnoxia ideoque semper uno temporis momento adstricta cogitetur. Ex aeternitate Dei consequuntur ejus *physica immutabilitas* sive immunitas a quavis conditionum se invicem excipientium vicissitudine; *independentia* s. *aseitas* (ἀυτουσία, exsistentia a se ipso, *Unbedingtheit*), qua Deus non aliunde ortus causam sui in semet ipso habet, et *absoluta sufficientia* (πανταυτάρκεια), qua nemini quidquam debet. — Scriptores ss. piam suam mentem egregie eo produnt, quod a quavis subtiliore harum mere ontologicarum Dei virtutum explicatione abstinentes ac religiosam et practicam earum vim premunt et illustrant, ac dum hominum animos ad tale atque tantum numen convertunt, tum fiduciam in eo collocandam, tum tenuitatis et modestiae sensum excitant et alunt. Plerumque autem in ss. litteris aeternitas et immutabilitas Dei junctim commemorantur ac posterioris virtutis notio simul ad *voluntatem* refertur: 2 Mos. 3, 14 (cf. § 97, not. 5). Ps. 90, 1—4. 102, 26—29. Jes. 40, 28. 44, 6. 41, 4. 48, 12. Jac. 1, 17. 1 Tim. 1, 17. 6, 16. Apoc. 1, 4. 8. Absoluta independentia cum sufficientia describitur Ps. 50, 8 ss. Act. 17, 25. 2 Macc. 14, 35 (τῶν ὧν ἀπροςδεής).

§ 111. *Infinitas Dei, qualis sit spatii ratione habita.*

Infinitas si *spatii* ratione habita spectatur, in Deum cadunt necesse est hae virtutes: 1) *simplicitas* s. *immaterialitas* s. *spiritualitas*, h. e. immunitas ab omni concretionem et materie ideoque ab omni forma in conspectum cadente (*invisibilitas*). Nam sine hac virtute substantia Dei spatio adstricta et divisioni obnoxia indeque imperfecta esset. Buddeus et Mosheimius ad spiritualitatem etiam intelligentiae et voluntatis virtutes referunt, quas Reinhardus ac Doederlinus solas spiritualitatis nomine significant. 2) *Immensitas*, qua Deus nullis spatii limitibus circumscriptus totum universum vi et numine suo implet et continet sive ei *immanens* est (s. ut alii dicunt, „qua omnia ac singula loca citra essentiae suae multiplicationem penetrat et replet,“ quare Philo et nonnulli patres ecclesiae Deum *omnium rerum locum*, τόπον τῶν ὧν, appellabant), ita tamen, ut affectionibus spatii non obnoxius sit. Quae virtus si ad res creatas relata cogitatur, quibus Deus numine suo adest sive nullo ab iis spatio remotus est, et in quos efficientiam suam exercet, *omnipraesentia* vocatur. Nonnulli omnipraesentiam in eo ponunt, quod Deo omnes res praesentissimae sint, quo sensu

omnipraesentia nihil differt ab omniscientia. Studium male sedulum intimam harum virtutum indolem et naturam ultra captus humani fines subtilius scrutandi et intelligendi necessario pantheismi vinculis hominem constringit *).

§ 112. *Biblicae harum virtutum notiones.*

In mythis Geneseos Deo corporis humani forma tribuitur (1, 26, cf. § 164), qua indutus de coelo descendisse dicitur cum hominibus conversaturus, collocaturus adeoque convivaturus (1 Mos. 3, 8 ss. 18, 1. 4 ss.). Moses autem divinum nomen in hominum adspectum non cadere docuit ejusque majestatem simulacro efformari vetuit (2 Mos. 20, 4. 5 Mos. 4, 15). Quare Deus, quum in terris coram hominibus appareret, naturam suam involuero quodam (כבוד, δόξα τοῦ Θεοῦ, apud Rabbinos כְּבוֹד, sive luminis splendore (2 Mos. 4, 17. Ezech. 1, 29), sive nubilo (2 Mos. 19, 9. 16. 20, 21. 34, 5 al. locc.) occultasse perhibetur ¹⁾). Hebraeos autem Jehovah eodem modo ac Persas Oromazi lucidam vindicasse naturam, ex illo luminis splendore cogere non licet, alioquin eodem jure hermeneutico e contrario locorum genere illos Dei naturam in tenebris posuisse colligere liceret. Nec usquam in canonicis libris Deus ipse lux vocatur ²⁾). In psalmis autem et prophetis ac posterioribus Hebraeorum libris

*) Strauss I, p. 557: „Die schletermach. Glaubensl. (I, § 53) steht sich auf d. unbestimmten Gedanken einer mit allem Räumlichen auch den Raum selbst bedingenden, schlechthin raumlosen Ursächlichkeit Gottes zurück. Nach specul. Anstcht ist diese Ursächlichkeit d. Idee, welche den Raum u. alles Räumliche, um als Geist daraus hervorzugehen, sich voraussetzend, in allen Räumen u. Raumerfüllungen als deren immanente Dialektik, als Leben u. Gesetz allgegenw. ist.“ Rectius teneamus hac in re quod Calvinus alia occasione (Inst. I, 14, 2) suadet: „Lubenter maneamus inclusi his cancellis, quibus nos circumscribere Deus voluit et quasi mentes nostras contrahere, ne vagandi licentia diffunderent.“

1) Loco 2 Mos. 33, 18 — 23 Mosi, qui plenissimum majestatis divinae suae involuero adspectum a Jehova petierat (§ 20, not. 6), tanquam insigne gratiae divinae beneficium conceditur, ut posticam et aversam ejus discedentis formam cerneret, quae opinio de numinibus nisi in discendo non conspicuis obvenit etiam Hom. Iliad. XII, 71 sq. Virg. Aen. I, 402 sqq. Cf. Heyne Excurs. XIII ad Virg.: „De iis quae deorum praesentiam arguunt.“ Quocum arte cohaeret, quod opinabantur, Dei adspectum nemini patere, quin moriatur: 1 Mos. 16, 13. 32, 31. 2 Mos. 8, 6. 19, 21. Jud. 6, 23. 13, 22. 2 Sam. 6, 17.

2) In apocrypho demum sapientiae libro 7, 26 Deus πῶς ἀδίων vocatur. Cf. commentar. nostrum ad h. l. Aptissima erat lucia imago ad significandam et majestatem creatis naturis inaccessam (1 Tim. 6, 16) et efficaciam ubicunque se exserentem.

ea effata, quibus Deo humani corporis membra et affectiones tribuuntur, symbolice intelligenda esse, elucet tum ex aliis locis, quibus in Deum quidquam tale humani cadere diserte negatur (Ps. 121, 4. Job. 10, 4. 1 Reg. 8, 24), aut quibus ejusmodi de Deo locutiones obveniunt, quarum symbolica vis nulli dubio obnoxia est (Hos. 5, 12. 14. 11, 10. 13, 7 s. Ps. 35, 2—3. Jes. 42, 13. coll. Sap. 5, 17 ss.). Ceterum divinae majestatis adumbrationes a rebus in sensus cadentibus petitas in visionum descriptionibus (Jes. 6. Ezech. 1. Ps. 18, 8 ss. Dan. 7. Apoc. 4) obvias ad poeticae phantasiae, quae imaginum involucris carere nequit, libertatem revocandas esse, jam docet partium, quibus variae descriptiones constant, varietas et vicissitudo. Neque desunt magnifica et excelsa effata, quibus Deus omnia vi et numine suo complere neque ullo spatii concello impediri dicitur, quo minus, quae velit, efficiat, omnia adeoque absconditissima cognoscat et ubicunque auxiliator et vindex adsit (Ps. 139. Jes. 43, 2. 66, 1. Jer. 23, 23 s. 1 Reg. 8, 27. Amos 9, 2—4. Sir. 16, 17. Sap. 1, 7. coll. Matth. 6, 3—8. Act. 7, 48 ss.). Quam ob rem si in iisdem V. T. libris habitatio Dei aut in coelo (Ps. 2, 4. 123, 1. 1 Reg. 8, 39. al. locc.)³⁾ aut in monte Sione aut in templo (3 Mos. 16, 2. 4 Mos. 16, 42. Ps. 9, 12. 62, 2. 68, 17. al. locc.) reponitur, illud sine dubio symbolice de ea Dei majestate, qua supra omnes res elatus sit, hoc de necessitudine ejus cum Israelitis prorsus singulari interpretandum est. Tametsi ad purae Dei simplicitatis ideam Hebraei nondum adscendisse videntur. Quotiescunque enim in V. T. de spiritu Dei disserritur, numquam tamen Deus ipse spiritus vocatur. *Qualem* vero cogitaverint physicam Dei naturam, utrum fortasse lucidam, an aetheream et spirabilem, non liquet. Fortasse certam ea de re notionem numquam conceperunt. Jesus demum insigniter de genere humano meritis est, quod notioni de Deo tamquam *mente*, antehac nisi philosophis non cognitae⁴⁾, principalem in sua disciplina locum tribuebat eique sanctissimum Dei mente colendi officium superstruebat (Jo. 4, 24) et apud quam plurimos summam auctoritatem

3) Tholuck: *Comment. z. Bergpredigt* (Hamb. 1833) p. 395 sq.: „Den reinen stillen, unvandelbaren, unermessl., üb. alle Befleckung, Unruhen, Veränderlichk. u. Beschränkung der Erde erhabenen Aether z. Wohnsitz d. Gottheit zu machen, gehört zu d. unwillkürli. in aller Menschen Bewusstseyn gegründeten Symbolik. 1d. *Comment. zu Joh.* p. 347. 6 A.: „Auch derj. Mensch, der in die Allgegenwart Gottes klare Einsicht besitzt, stellt sich nach einer sehr natürl. Symbolik d. Himmelsraum wegen seiner Helle, Erhabenheit u. Unbegrenzth. als Wohnort Gottes vor.“ Adde ej. *Comment. zum Br. an d. Hebräer.* (Hamb. 1836) p. 94 sqq. 135 sqq.

4) Cic. *Tusc.* I, 27, cujus loci verba § 97, not. 3 excerptimus.

conciliabat. *Invisibilem* Deum esse in N. T. docetur Jo. 1, 18. 1 Jo. 4, 12. Rom. 1, 20. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17.

II. *Intellectus divini virtutes.*

§ 113. *Omniscientia.*

Summum numen cogitari non potest sine *omniscientia*, h. e. sui ipsius et omnium rerum cognitione omnibus numeris absoluta. Quum inter varios humanae cognitionis gradus ea, quae *intellectus* auxilio acquiritur, ei, quam *sensus* externi suppeditant, argumenti ambitu, illi autem cognitioni, quae *rationi* debetur, perspicuitate et accurate antecellat (§ 7, not. 3), omnis autem nostra de Deo cognitio analogica sit (§ 108): satis patet, cur perfectissima, qua Deus gaudet, cognoscendi facultas *intellectus*, quam *ratio* dicatur. Omniscientia Dei, praeterquam quod ab absoluto numine sejuncta cogitari nequit, non solum ex ejus omnipraesentia (§ 111), sed etiam inde consequitur, quod Deus est omnium rerum auctor sui conscius (Ps. 33, 15. Jes. 29, 15 s.), neque sine illa mundi rector ac iudex esse posset. — Nullum ethicum fructum praebet distinctio, quam veteres theologi, *argumentum* et *ambitum* scientiae divinae respicientes, fecerunt inter scientiam *necessariam* [s. *naturalem*], qua Deus semet ipsum atque in semet ipso omnium rerum necessitatem perspiceret¹⁾, et sc. *liberam*, qua Deus omnes res praeter ipsum obvias utpote per liberam suam voluntatem creatas nosset. Quam sub finem sec. XVI Petrus Fonseca et Ludov. Molina, Jesuitae, humanae libertatis contra absolutum praedestinationis decretum tuendae causa, necessariae et liberae scientiae interjecerunt, ac locis Jerem. 38, 17 ss. Ezech. 3, 6. 1 Sam. 23, 10 ss. Matth. 11, 21 firmare studuerunt, *scientia media* s. *simplicis intelligentiae*, s. de *futuribili* s. de *futuro conditionato*, qua Deus cognoscere diceretur, quae positis quibusdam conditionibus evenire potuissent²⁾, a Lutheranis quoque approbata, rudiorem anthropopa-

1) Vulgaris notio haec est: sc. qua Deus semet ipsum et res absolute possibiles perspicit. Nos Hasil definitionem recepinus, qui in Hutt. rediv. p. 135. not. 3 haec docet: „*Dasj. Wissen soll bezeichnet werden, welches dem philos. Wissen entspricht, in welchem wir unser selbst u. alles wahrhaften Seyns als eines Nothwendigen bewusst sind, im Gegensatz der empirischen Kenntniss des Wirklichen.*“

2) „*Der Gedanke ist alt u. wurde bereits von Augustin u. Semipelagianern gebraucht, um das jensett. Schicksal der Nichtchristen zu rechtfertigen. Der Name (sc. media) ist erst durch d. Jesuiten eingeführt worden, durch Fonseca u. besonders durch Molina de concordia providentiae et gratiae cum libero arbitrio. Olyssip. 1588.*“ Baumg. - Crustius *Comp. d. DG.* II, p. 100. Cf. Schroeckh: *KG.*

tismum redolet. *Possibilia* enim notio humana est, neque in Deum cadit. Nos enim, quum spatii ac temporis cancellis conclusi, quae futura sint, nesciamus, ea, quae positis quibusdam conditionibus evenire possunt, *possibilia* vocamus. In Dei autem scientia, quippe illis finibus non conclusa, nullum nisi realium et non realium discrimen statui potest. Rectissime vero scientiae liberae indolem veteres theologi descriperunt, quum eam dicerent: 1) *intuitivam* s. *immediatam*, quod Deus omnia directe, h. e. sine sensu et imaginibus, sine meditatione et ratiocinio perspiciat; 2) *simultaneam*, quatenus omnia eodem actu et momento noverit; 3) *distinctissimam*, cui nihil confusum sit vel obscurum; 4) *verissimam*, vel levissimi erroris expertem. — Scientiae divinae notio in Genesis libro admodum rudis et anthropopathica est (3, 10. 11, 5. 18, 20. 22, 1. 11 sq.); in ceteris autem ss. scriptis verae de Deo ideae prorsus consentiens ad omnia eademque absconditissima et futura intimasque hominum cogitationes refertur, idemque ei ac omnipraesentiae grande momentum ethicum et religiosum tribuitur: Ps. 139, 1—6. 11. 12. 33, 15. Jerem. 11, 20. 17, 9 s. Job. 34, 21 s. Eccles. 12, 14. Sir. 23, 18—20. Matth. 6, 4. 6. 8. 32. 10, 30. Act. 1, 24. 1 Cor. 5, 4. Hebr. 4, 12 s. 1 Jo. 3, 20.

§ 114. De omniscientiae divinae cum libertate humana nexu.

Ch. L. Reinhold: *Beweis aus d. Natur Gottes, dass d. göttl. Praescienz nicht gegen die Freiheit der menschl. Handlungen streite.* Omabr. 1791. — Daehne: *De praescientiae divinae cum libertate humana concordia.* Lips. 1890.

Omniscientiae notio fert, ut ipsas quoque actiones naturarum libero arbitrio praedictarum complectatur. Quum autem absoluta scientia non possit non falli nescia esse: jam antea certum et constitutum videtur esse, quid et quali modo quisque acturus sit, ita, ut libertas humana, qua se praeditum esse sua quemque conscientia, tranquillitas et gaudium cum virtute conjunctum et poenitentia crimen secuta docet, cum omniscientia Dei nullo modo conciliari posse videatur. Quam ob causam praeunte Cicerone¹⁾ Sociniani et nonnulli recentiores²⁾ Dei scientiam ad liberas hominum actio-

seit der Reform. IV Bd. p. 295 sqq. Scientia simplicis intelligentiae vocabatur, quia ejus objecta non ad eventum perducta essent, sed in solo divino intellectu remansissent.

1) Cf. libr. de fato; de divin. II, 5—7.

2) Inprimis Märten: *Theophanes, od. ab. die christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. *Zweit. Nachtrag.* p. 253 sqq. Ej.: *Eleutherios.* Halberst. 1823. — Quocum consentit Dähne l. c.

nes pertinere negaverunt, sed ita absolutae summi numinis perfectioni injuriam fecerunt. Alii, inprimis Origenes et Jo. Damascenus docuerunt, divinam *πρόγνωση* non cum *προορισμός* confundendam neque liberarum actionem efficientem causam esse, sed potius in his rationem contineri, cur Deus eas praevideat. Verum enimvero vix a nobis impetramus, ut in absoluta Dei mente praescientiam a praefinitione distinguamus. — Alii ³⁾ docuerunt, Deum solas varias rationes et conditiones et occasiones, inter quas homo *variis* modis se gerere possit, praevidere iisque variis actionum liberarum modis consilia sua in rerum administratione accommodare, ut ne, qualicunque modo homines acturi siat, per eorum actiones ordo rerum ab ipso constitutus quidquam detrimenti capiat. At vero ita absolutae scientiae notio tolleretur, quia Deus nesciret, quamnam inter varias agendi rationes homines secuturi essent, atque in capiendis mundi administrandi consiliis ex parte ab hominum actionibus suspensus esset, ejusque scientia ex his actionibus perpetua incrementa caperet. — Nec quidquam juvat, ad *relativam*, quae dicitur, humanae libertatis indolem provocare, eo conspicuam, quod permultae res, in hominum potestate non positae ad constituendam formandamque eorum sentiendi rationem valent, ut dicere possis, Deum, qui omnium non solum externas conditiones, sed etiam ingenia, affectiones et inclinationes novit, nosse etiam, unde quis ad agendum moveatur et in quam partem decreturus sit. Ita enim si statueretur, relativa libertas, sive facultas inter bonum malumve nostra sponte eligendi (§ 167) intra certos cancellos nobis concessa, et ipsa necessitati cuidam subjecta videretur. Rectius quidem praecunte Augustino ⁴⁾ multi alii docent, Dei intelligentiam,

3) Callisen: *Betrug, d. Lehre v. d. Allwissenh. Gottes u. die menschl. Freth. in Harmonie zu bringen*, in Schmidt u. Schwarz *Theol. Bibl.* 2 Bd.

4) Augustin. *Civ. Dei* XI, c. 21. De divers. quaest. ad Simplician. II, 2. § 2: „Quid est praescientia nisi *scientia* futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes: ac per hoc non jam praescientia, sed tantum scientia dici potest.“ — Böhm: *Religion d. christl. Kirche* (Halle 1832) p. 82: „Diese ganze Zweifelsfrage [wie der Mensch frei heißen könne, wenn es für sein gesamtes Thun u. Wesen ein göttl. Vorherwissen u. Vorherbestimmen giebt] hebt sich durch d. einzige Bemerkung, dass diese beiden Begriffe göttl. Wirk-samk. unstatthafte Anthropomorphismen enthalten, folgt. keinen realen Gegenstand haben, u. demnach jene Frage nach einem wirklichen Nichts fragt, denn wie kann es ein Vorher geben in Gott, dem Ewigen, d. h. dem Zeitlosen für alle Zeit? Vor seinem allsehenden Blicke liegt d. in ihrer Unendlichk. vollendete Entwicklung der Welt in allen ihren freien u. unfreien Geschöpfen nach deren Thaten u. Schick-

quippe temporis rationibus non subditam, non esse *praescientiam*, sed tantummodo *scientiam*, qua omnia quae fiant uno obtutu simul ac semel perspiciat, atque ita illam difficultatem removeri, qua praescientia in Deo a praefinitione nihil differre videatur. Verum ne ita quidem difficultas prorsus removetur, quia aeternitatis notio et ipsa captum nostrum superat (§ 110). Qualiscunque autem inter Dei scientiam et hominum libertatem nexus est, utramque ut credamus, jam eo cogimur, quod si alterutram negare vellemus, ipsam religionem et honestatem everteremus.

§ 115. *Sapientia.*

Intelligentia, quam Deus in agendo sequitur, *sapientia* est, quae virtus pariter ad intellectum atque ad efficientiam spectat. Sapientiam igitur recte dicimus *efficientiam Dei intelligentiae ejus absolutae accommodatissimam*. Vulgaris definitio, qua sapientia ea Dei virtus dicitur, qua ad consilia sua perfectissima exsequenda perfectissimis utatur adminiculis, anthropopathismum refert, quia in capiendis consiliis et eligendis adminiculis temporis successio inest, quae Deo temporis rationum experti convenire nequit, in quo, utpote longe perfectissimo numine, cogitatio non alia nisi omnia uno et simplici actu perspicuens et complectens (§ 113) censi potest, atque cogitandi, volendi et operandi actus in unum concidant necesse est. Quos tres actus solum in populari institutione perspicuitatis causa discernere licet. Recte igitur theologi sapientiam Dei docent non esse *successivam* vel *discursivam*, h. e. deliberatione egentem, sed *directam* et *intuitivam*, h. e. uno eodemque intelligendi actu omnia complectentem et perspicientem. Neque inepte sapientiam Dei in physico rerum ordine conspicuam *technicam*, eam vero, quae in moralibus rebus cernatur, *ethicam* appellant. Uterque vero rerum ordo, physicus et moralis, arctissime secum connexus summoque summi boni ubique efficiendi consilio accommodatus censendus est. Etsi autem per angustos cognitionis humanae cancellos non omnium quae eveniunt divinos fines perspiciamus, tamen de his non desperandum, sed paulinum illud τὸ μωρόν τοῦ θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων (1 Cor. 1, 25) pie tenendum et a vita post mor-

salem stets zugleich da, u. in s. allmächtigen Willen ist Alles, was in d. Welt immerfort, es sey mit od. ohne Freiheit geschieht, stets auf Ein Mal Wirklichk., ja schon d. Vorstellung v. einem Bestimmen, einem Vorsatz, einem Plane u. s. w. ist, in Beziehung auf Gott genommen u. ausgesagt, nur Vermenschlichung des Wesens, für welches trotz aller Weltveränderungen nichts entsteht u. vergeht.“

tem futura eorum, quae nunc omnem conjecturam excedunt, explicatio speranda est. — Quod ad *biblicam* doctrinam attinet, antiquiores Hebraei, etsi Dei sapientiam (רֵעַר, חֵכְמָה) in creando mundo conspicuam non praetermitterent (1 Mos. 1, 4. 10. 12 sqq. 31), tamen pro rudioris populi ratione ad omnipotentiae magis quam sapientiae divinae documenta animos adverterunt. At vero posteriores Hebraei atque apocryphorum librorum nonnullorum auctores nullius alius divinae virtutis laudes tam insigni poeticae orationis ornatu celebraverunt, quam sapientiae, cui principalem inter attributa divina locum tribuisse videntur (Ps. 104, 24. Job. 28, 20 — 27. Prov. 3, 19. 20. Jes. 40, 12 — 14. Jerem. 10, 12 sq. 51, 15 sq. Dan. 2, 20 — 2). Locis Prov. 8, 22 — 30. Sir. 24. coll. Bar. 3, 32 — 34, 4 sapientia Dei in creando gubernandoque mundo atque in Israelitarum fatis manifestata inter eosque veluti sedem fixam nacta et in legis mosaicae argumento praecipue conspicua poetice et rhetorice sub forma personae describitur. Cujus prosopopoeiae fines alex. libri sapientiae auctor ita excessit, ut non multum abfuisse videatur, quin sapientiam Dei hypostaticam naturam putaret, e Dei numine emanando progressam, vi sua totum universum peragrantiem, intercessoris Deum inter mundumque partes agentem omninoque et ipsam virtutibus divinis praeditam divinisque negotiis fungentem, et iis quidem, quae a Philone divino λόγῳ tribuuntur, c. 7, 22 — c. 8, 1. Quum in N. T. omnia ad *ethicam* humanarum rerum conditionem a Christo conditam referantur: non mirandum est, quod, nisi locum Matth. 6, 28 sqq. huc referre volueris, *technica* sapientia nusquam laudatur, sed *ethica* sapientia, summo amoris conjuncta, in divino de hominum salute consilio (μυστηρίῳ, cf. § 26, not. 2) Christo intercessore ad effectum adducto demonstrata, pioque et grato animo admiranda laudibus praedicatur (Rom. 11. 33 sq. 1 Cor. 1, 21. 30. Eph. 3, 10 sq. Col. 2, 2 sq.).

III. Voluntatis divinae virtutes.

§ 116. Voluntas Dei universe spectata.

Vulgaris et popularis divinae voluntatis definitio, qua *facultas appetendi et aversandi perfectissima* dicitur, aperto anthropopathismi vitio laborat. Appetitione enim, Deo si tribueretur, indigentia, aversatione molestiae sensus in eo argueretur; indigentia autem cum Dei sufficientia (§ 110), molestiae sensus cum ejus beatitate (§ 123) pugnaret. Emimentiae viam (§ 108) ingressi divinam voluntatem *eam summi numinis indolem* dicamus necesse est, *qua sui ipsius et*

omnium rerum causa est ¹⁾. Nullius frugis sunt divinae voluntatis distinctiones olim factae, quarum pleraeque insuper rudiores anthropopathismum referunt: 1) qua *objectorum* ratione habita secundum triplicis scientiae (§ 113) analogiam distinguebatur: 1) voluntas *necessaria*, qua Deus se ipsum ut summum bonum vult; 2) *libera*, qua sic vult omnia alia extra se, quae vult, ut possit eadem non velle; 3) *media s. simplicis volitionis*, qua quae non vult, velle posset ²⁾. II) Liberam voluntatem dixerunt esse: 1) ratione *beatorum hominum* habita a) *absolutam*, qua Deus aliquid velit simpliciter et sine conditione; b) *conditionatam s. conditionalem*, qua aliquid velit sub certis conditionibus. „Illa vol. *antece-dens* dicitur, quatenus omnium hominum salutem spectans quasi antecedit hominis studium (1 Tim. 2, 4); haec voluntas *consequens*, quatenus quasi consequitur vel respicit hominis studium (Marc. 16, 16. Jo. 3, 16); inde *efficax*, quum praestita conditione Dei consilium vere effectum sortitur, et *non efficax*“ (Wegsch.), quas distinctiones Calvinianorum notio de absoluto praedestinationis decreto opposuerunt. 2) Ratione habita *mali in mundo obvi* libera voluntas Dei dicebatur a) *permittens*, „qua Deus arbitrium humanum a malo perpetrando violenter non arcet; b) *efficiens*, qua Deus arbitrio humano et potestatem et legem virtutis indidit ³⁾“. 3) Ratione habita *exsequendae voluntatis*: a) *ordinaria*, qua Deus per naturae leges et vires efficax est; b) *miraculosa*, qua miraculis utitur. 4) Ratione habita *patefaciendae voluntatis*: a) *revelata s. voluntas signi*, quam verbo suo in ss. litteris et per animi humani leges declaravit; b) *arcana s.*

1) Calov.: „Vol. Dei est, qua Deus tendit in bonum ab intellectu cognitum.“ Ammon.: „Summa vis et facultas ad agendum et ad exsequendam cognitionem summi boni.“

2) Quenst. I, p. 290: „Praecipuum vol. attributum *libertas* est, sed haec voluntati div. convenit *ad extra*; omnia enim alia extra se Deus vult libere, ita ut possit etiam non velle. Pertinet igitur libertas ad voluntatem Dei non simpliciter, sed qua fertur ad alia extra se. Voluntas vero Dei de se ipso, ad intra, *naturalis* est Deo et simpliciter necessaria, qua Deus se et proprietates suas prorsus necessario vult, non libere, ita ut non possit non velle aut aliter atque aliter velle; quod non derogat vel omnipotentiae vel beatitudini div., sed perfectionem et immutabilitatem Dei arguit.“

3) Ita Wegsch. p. 282. Sed orthodoxi theoll. *efficientem* vol. eam dixerunt, qua Deus per spiritum s. sanctimoniam in hominum animis efficeret. — Bretschneiderus *Handb.* I, p. 504 ss. discrimen inter vol. *efficientem* et *permittentem* ad *necessitatis* et *libertatis* vim in mundo efficacem ita refert, ut *illam* vol. dicat, qua Deus in rebus mente carentibus operetur per physicam eandemque coecam necessitatem illa impositam, *hanc* vero, qua per naturas libero arbitrio praeditas fines sibi propositos assequatur.

occulta s. vol. *beneplaciti* ⁴⁾, quae internos vol. divinae actus continet. — Voluntati divinae convenient necesse est primum *physicae* virtutes libertatis et omnipotentiae, deinde *morales* virtutes sanctitatis, iustitiae, benignitatis, constantiae et veracitatis, quarum notiones nunc deinceps recensebinus.

§ 117. *Libertas et omnipotentia.*

Voluntatem divinam, quae neque temporis neque spatii limitibus circumscribatur, liberrimam esse, per se intelligitur. *Libertatis* nomine eam virtutem significamus, qua Deus omni modo sui juris est, neque aliunde impulsus aut impeditus, neque coeco impetu arbitrioque ductus, agendi rationes duntaxat e voluntate sua perfectissima summaeque intelligentiae convenientissima capit. Sola Dei libertas *absoluta* est, omnium creaturarum naturarum libertas *relativa*. E perfectissima Dei natura efficitur, ut ejus libertas alia sit ac liberum arbitrium, quo homines praediti agere et non agere atque pluribus propositis eligere possunt. Perfectissimae enim summi numinis naturae repugnaret, si inter plura eligenda dubium haereret. Deus ergo per illam naturam suam semper tantum unum idemque optimum sequi cogitandus est. Ita si *internam* Dei naturam spectas, qua sola ad agendum commovetur, libertas ejus a sanctissima necessitate ethica nihil differt, atque *ideali* hominum libertati similis dicenda est (§ 167). Quapropter distinctio inter lib. *contradictionis*, qua Deus decernat, utrum agendum sit, nec ne, et lib. *contrarietatis*, qua decernat, utrum sic an aliter agendum sit, divinae majestati nullo modo convenit. Aptius inter *cosmicam* s.

4) Notionem de vol. beneplaciti reperiebant in verbis *εὐδοκία τοῦ θελήματος αὐτοῦ* Ephes. 1, 5. Sed *εὐδοκία* est *benevolentia* s. *gratia*. Cf. Hartess. ad h. l. Alii voluntatem signi et beneplaciti a revelata et arcana voluntate distinxerunt et vol. *signi* eam dixerunt, qua Deus aliquid velle *videatur* vel velle *simulet* (1 Mos. 22, 1—14. Jes. 38. Jon. 3, 4 ss. Luc. 24, 28), velut si infortunia vel tentationes hominibus infligendo malum simulet, bonum intendat; vol. *beneplaciti* consilium, quod Deus vere ceperit. Alio sensu Calviniani, quo facilius absolutae praedestinationis dogma cum biblicis de omnium hominum salute praeceptis conciliarent, inter vol. *signi* (s. *praecipientem*, *non efficacem*, *den zumuthenden Willen*) et vol. *beneplaciti* (s. *efficientem*, *decernentem*), qua Deus omnia in omnibus potentissime efficeret, discernabant. Cf. Schweizer: *Glaubensl. der ev. reform. Kirche* I, p. 359 ss. Quum priore voluntate libertas hominum ponatur, altera tollatur, Calviniani duas in Deo esse voluntates sibi contrarias statuerunt, quam difficultatem aut inanum verborum effugis negarunt, aut ita evitare studuerunt, ut priorem voluntatem non seriam, sed simulatam esse docerent ad eamque ea N. T. loca referrent, quibus Deus se omnes homines salvos fieri velle declarat (Rom. 10, 12. 1 Tim. 2, 4. Tit. 2, 11. 2 Petr. 3, 9). Ita vero sanctitati et veracitati divinae summam injuriam fecerunt.

externam lib., qua voluntas Dei non aliunde pendeat, et *internam*, qua solâ suâ ipsius naturâ ad agendum commoveatur, distinxerunt (Ps. 115, 3. 135, 6. Rom. 9, 16). — *Omnipotentia* est ea virtus, qua Deus omnia, quae ceteris perfectissimis suis virtutibus non repugnant, solo voluntatis nutu efficere potest *). Cui potentiae neque naturae vires, neque naturarum libero arbitrio praeditarum actiones impedimenta obijcere possunt, quum utraeque per solam Dei vim consistent. Omnipotentia (נִכְחָד, δύναμις, זְכִירָה, ἐνέργεια), cujus notio jam remotissimae antiquitatis Hebraeis illuxit, variis modis de Deo praedicatur. Notanda sunt haec locorum genera: 1) quibus omnipotentem Deum esse praedicatis quibusdam significatur, imprimis נִכְחָד, παντοκράτωρ, 1 Mos. 17, 1. Jer. 32, 18 sq. 1 Tim. 6, 15 ((ὁ μόνος δυνάστης), Rom. 4, 18. Apoc. 1, 8. 4, 8. ac saep.; 2) quibus simpliciter et populariter asseritur, nihil esse, quod Deus efficere nequeat: 1 Mos. 18, 14. Jerem. 32, 17. Luc. 1, 37. Matth. 19, 26. Luc. 18, 27; 3) quibus solum Dei verbum, h. e. simplicem voluntatis nutum ad res efficiendas sufficere docetur: 1 Mos. 1, 3. 6. 9. 11. 14. 20. 24. Ps. 33, 6. 9. Hebr. 11, 3.; 4) quibus uberior eademque poetica omnipotentiae in rerum effectione et conservatione demonstratae descriptio exhibetur: Job. 26, 5 sqq. 38, 4 sqq. Ps. 33, 6—9. Jes. 40, 12 sqq. 44, 24. Jerem. 27, 5. 32, 17; 5) quibus vis et potestas celebratur, quam Deus in resurrectione Christi et in efficienda nova ethica Christianorum vita prodiderit: Eph. 1, 19 sq. 3, 20. Col. 2, 12 sq.

§ 118. Sanctitas.

Ethicarum voluntatis divinae virtutum princeps, qua religionis, qualis esse debet, solidissimum fundamentum continetur, *sanctitas* est, h. e. ethica perfectio infinita et omnibus numeris absoluta ¹⁾, qua Deus ipse summum bonum, hypostaticâ naturâ indutum, legisque moralis, naturarum ratione praeditarum animis inscriptae et in ss. litteris externa auctoritate sancitae, summus fons est. Minime vero Deus cogitandus est morali legi velut auctoritati extra ipsum constitutae subjectus. Sanctitas absoluta, perfectissimae summi numinis naturae primitus inhaerens, neque ullius incrementi

*) Cic. Nat. deor. III, 39: „Nihil est, quod Deus efficere non possit et quidem sine labore ullo. Ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa et voluntate moventur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique possunt.“

1) Baier: „Rectitudo div. voluntatis, qua omnia, quae recta et bona sunt, aeternae suae legi conformiter vult.“ Schott: „Usus perpetuus, certamini nulli obnoxius, libertatis moralis perfectissimae.“

aut detrimenti capax, longissime differt a *virtute* s. *relativa* sanctitate, quae a creatis naturis libertate praeditis inter tentationes et cum pravis cupiditatibus pugnas *sensim* acquiritur, neque solum perpetui incrementi capax, sed etiam imminutionis periculo obnoxia est. — Hebraea vox קָרוֹשׁ, de rebus et personis dicta, significat quidquid ab externa impuritate immune, tum etiam a communi usu in peculiarem Dei usum separatum est; de Deo usurpatum designat eum a terrestri labe alienum, majestatis plenissimum summaque cum veneratione et verecundia adeundum colendumque (Ps. 99, 9. Jes. 6, 3 et in formula קָרוֹשׁ יִשְׂרָאֵל), neque nisi paucis locis *ethicae* integritatis notionem involvere videtur: Job. 6, 10. 3 Mos. 19, 2. coll. 20, 7²). Graeco autem nomine τοῦ δύλου in N. T. quin moralis perfectio denotetur, numquam dubitatum est. Alia sanctitatis nomina sunt חָזֵק, δόσιος, שָׁרָר, κατὰ πόλιν, חָזֵק integer. Notio hujus attributi significatur 5 Mos. 32, 4. Ps. 5, 5. 11, 7. 33, 5. Prov. 15, 26 sq. Matth. 19, 17. 5, 48. Jac. 1, 13. 1 Jo. 1, 5. Paulus apostolus imaginem divinam hominum studio propositam et mentis a Christo acceptae auxilio consequendam in morali perfectione reponit Eph. 4, 24. Col. 3, 9. coll. Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15. Eph. 5, 1. 1 Jo. 3, 3. Interna sanctitatis divinae ἐνέργεια peccatis opposita ira, ὀργή, appellatur. Quae quatenus malis peccatori immittendis se exserit, nomini τῆς ὀργῆς haud raro notio poenae subjecta est: Matth. 3, 7. Rom. 5, 9. coll. 13, 4 sq. — Neque tamen praetereundum est, in V. T. Israelitis, qui erat eorum particularismus theocraticus, eas, quibus ipsi in hostes et inimicos stimulabantur, cupiditates et affectus interdum ad Deum transtulisse eique animum furoris et vindictae plenum tribuisse (Ps. 7, 7 sqq. 18, 16. 73, 10 sqq. al. coll. 5 Mos. 28, 63), vel etiam prava facinora, dummodo populo commoda afferrent, Deo accepta putavisse vel adeo a disertissimo ejus jussu repetivisse (2 Mos. 3, 22. 11, 2. 3. 17, 14. 23, 23. 4 Mos. 25, 16 sqq. al.).

§ 119. *Justitia.*

Divinae sanctitatis efficacia ad ethicum rerum ordinem relata *justitia* appellatur s. ea virtus, „qua Deus summum

2) Cf. v. Cölln: *Bibl. Theol.* I., p. 148 ss. — In V. T. Israelitae קָרוֹשִׁים, ἄγιοι, vocantur, ut quos Deus sibi a ceteris gentibus segregaverit, ut vitam agerent ipsiusque favore ac potentissima tutela dignissimam. Quod praedicatum in N. T. ad Christianos transferitur, ut quos Deus ἐκ τοῦ κόσμου, e profana multitudine, selegerit, ut Christi mente imbuti per pietatem et probitatem regni divini beneficiorum consortes redderentur.

bonum per legem moralem promulgavit ac tuetur¹⁾," vel qua Deus moralis rerum ordinis summum principium est. Non immerito igitur justitia a nonnullis *sanctitas externa* et *sanctitas justitia interna* vocatur. Recte discernitur inter just. *legislatoriam* et *distributivam*. Justitia legislatoria (*dispositiva, ordinans, antecedens*) eo continetur, quod Deus sanctissimam suam voluntatem in lege morali et naturarum ratione et libero arbitrio praedictarum animis inscribenda et in ss. libris patefacienda, adjunctis obsequii incitamentis in praemiorum promissionibus et poenarum comminationibus, promulgavit. Justitia distributiva (*judiciaria, consequens, rectoria, retributoria, compensatrix, executiva*) in distribuendis praemiis et poenis cernitur, unde in *remuneratorium* et *punitivam, ulticem, vindicativam*, dividitur. Praemium est commodum s. bonum cum obedientia legis conjunctum; poena malum, quod legis negligentiam et transgressionem sequitur. Quum animis nostris ethica *necessitas* imposita sit, ut honestatis legi tanquam divinae legi obsequium praestemus: praestando hoc obsequio, licet vel perfectissimo, nihil facimus nisi quod Deo creatori nostro *debemus* (Luc. 17, 10), neque quidquam apud eum *mereri* possumus, ideoque ne de *praemio* quidem obsequii proprie dicto sermo esse potest. At vero Deus sanctitati suae repugnaret, si in definienda hominum sorte mero arbitrio duceretur, neque ethicam eorum conditionem respiceret. Quapropter ipsi N. T. scriptores, etsi judaicum errorem de bene actorum meritis impugnent, tamen de honestatis *mercede* (μίσθῳ) loquuntur, quae tamen ad N. T. sententiam accommodate merces *gratiae*, non *debili* dicenda est. Praemiis poenisque dispensandis voluntas Dei ad moralem legem spectans perpetuo declaratur. E divinae sanctitatis et benignitatis notione efficitur, poenarum finem alium esse non posse, nisi ut homines ad recti tramitem reducantur (Jes. 26, 9 sq. Prov. 3, 11 sq. Sap. 12, 2. 1 Cor. 11, 31. Hebr. 12, 5 sqq.)²⁾, eoque modo moralis rerum ordo incolumis servetur. Poenae atque praemia recte dividuntur 1) ratione habita *modi* in *externa* et *interna*; 2) ratione habita *fontis* in *naturalia*, quae ex ipsa factorum indole sua sponte nascuntur, sive externa, sive interna, et *positiva*, quae solo Dei decreto³⁾ distribuuntur.

1) Ita Hase Hutt. red. p. 141. Praeunte Calovio justitia Dei vulgo illud attributum dicitur, „quo Deus est justus retributor boni et vindex mali.“

2) Quum Deus exercenda rectoria justitia nihil nisi naturarum ab ipso creaturarum salutem spectare possit, Leibnitio et Wolfianis justitiam Dei *benignitatem sapienter administratam* appellare placuit.

3) „Solo Dei decreto“ dicimus, quia id quoque, quod *naturalia*

Positiva Dei retributio tantum externa esse potest. Quae Deistae et complures antiquiores rationalistae ⁴⁾ contra positivae retributionis notionem monuerunt, ea non ipsam rem tangunt, sed falsam opinionem, qua Deus singulis quibusdam arbitrariis ac temporariis decretis res secundas et adversas hominum decernere putatur. At vero e Dei notione recte constituta physicus et moralis rerum ordo *aeterno* consilio ita sibi copulatus censendus est, ut ille hujus commoda adjuvet et promoveat, et uterque ordo ad unum eundemque ethicum finem summi boni efficiendi asséquendum tendat. Deinde experientia quoque docet, quam eximiam interdum vim physici eventus in humanarum rerum conditionem habeant et ad ethicos fines assequendos valeant. Proinde compellimur, ut in rerum externarum commodis et incommodis, ex ipsa actionum humanarum natura nullo modo sua sponte natis, sed ex externae naturae cursu nexis, ethicos quoque et paeduticos fines a Deo spectatos ideoque pro morali hominum conditione aut praemia aut poenas cernamus. Idem de iis quoque censendum est, quae e commercio cum aliis hominibus aut laeta aut adversa nobis accidunt neque ex ipsa agendi ratione nostra ullo modo pendent. Namque historicarum rerum et rationum connexio, quae singulorum hominum potestati non relinquitur, ad solam Dei moderationem revocanda est. Etsi vero nexum quandam externorum malorum cum peccatis, solo Dei decreto constitutum, intercedere negare non licet, etsi in hominum aperte scelestorum et impiorum infortunio considerando poenae divinitus iis inflictæ notio velut invitos nos subeat: tamen in statuendis singulis ejusmodi exemplis sanctissima cautione opus neque judicium praecipitandum est, ne ea nobis arrogemus, quae solius Dei sunt animorum inspectoris, atque in taediosum Judaeorum vitium incurramus, qui in quovis externo infortunio peccatorum poenam cernebant et inique judicando innocentibus quoque et piis injuriam faciebant. Omnino consultius est, ut quisque ad solum semet ipsum potius, quam ad alios illam de punitivo rerum adversarum fine sententiam referat, atque e malis, quibus affligitur, eum quem potest ethicum et paeduticum fructum percipiat ⁵⁾. Optime

praemia et poenae ex ipsa factorum indole sua sponte prodeunt, Dei voluntate et lege constitutum censendum est.

4) Inprimis C. F. Bahrdtius, Steinbartus, Eberhardus, Eckermannus, alii. Literaturam huc spectantem recenset Bretschneider: *Entwickel.* p. 390 ss. coll. ej. *Handb.* I, p. 527.

5) de Wette: *Wesen des christl. Glaubens* p. 222: „Diese Ansicht vom Unglücke als Strafe gehört bloss für uns, beruht bloss auf uns. etigenen Gemüth.zustande u. darf nicht auf d. Schicksale An-

ea de re praecepit Jesus Christus (§ 120). In laetis autem sibi ipsi obtingentibus homo vere pius et religiosus, qui, quantumvis in assiduo virtutis colendae studio profecerit, tamen se a summo fine divina lege praescripto longissima abesse omnique erga Deum jure privatum esse minime diffidet, non justitiae divinae praemia, sed solius gratiae signa agnoscet. — Rectoriae justitiae notio requirit, ut aequa proportio retributionem inter et actionum humanarum naturam intercedat. Quod hujus justitiae omnia aequa lance ponderantis documenta his in terris saepissime desiderantur, id ejus notionem minime infringit. Cf. § 149. Positivam factorum retributionem ad vitam quoque post mortem futuram spectare, inde verisimillimum est, quod tunc externae res et rationes nostrae a Deo novo modo constituantur ex earumque dispositione salus et miseria maximam partem pendeat necesse est. Optimo autem jure sperare licet, quod etiam S. S. docet, Deum in definienda hac futura nostra sorte justam terrestri vitae rationem esse habiturum.

§ 120. *Biblicae notiones de hac virtute.*

Etsi *legislatoria* Dei justitia in V. T. diserte ad solam positivam legem mosaicam refertur, tamen notio de naturali lege omnium animis inscripta aperte iis locis subest, quibus Deus iudex mundi et omnium populorum appellatur: 1 Mos. 18, 25. Ps. 9, 9. 96, 13. al. loc. coll. 5 Mos. 30, 11 sqq. *Distributivam* justitiam quod attinet, compluribus quidem locis docetur, Deum in praemiis poenisque dispensandis non respicere personam: 5 Mos. 10, 17 sqq. Job. 34, 10 sqq. 19 — 21. Ps. 73. Verumtamen antiquiores Hebraei quum plenae et verae immortalitatis notione carerent, non poterant non omnem Dei retributionem ad hanc terrestrem vitam referre ideoque in laetis rebus pietatis et virtutis praemia, in calamitatibus

derer angewandt werden. Schadenfreude u. Verdammungssucht wäre es, wenn wir dem Unglückl. u. Leidenden s. Schicksal als Strafe fühlbar machen wollten. — Nur wer üb. d. Verdacht persönl. Parteilichk. erhaben steht, wie d. Seelsorger, kann allenfalls den Einzelnen, in jedem Falle d. ihm anvertraute Gemeinde daran erinnern, dass man dergl. Erfahrungen benutzen solle, seinen sittl. Zustand ernstl. zu prüfen u. davon Anlass zur Busse u. Besserung zu nehmen. Aber Seelsorger u. Prediger fehlen oft darin, dass sie d. Bedeutung v. Unglücksfällen als Strafen zu bestimmt u. zu hart geltend machen u. d. Gemüther eher reizen als demüthigen. Sie drücken sich wohl so aus, als wenn sie im Rathe Gottes gesessen hätten, u. d. Geheimnisse seiner Schickungen durchschauten, u. gebärden sich wie die Apostel (1 Cor. 1°, 80), od. d. Propheten des A. T., die doch weit höher standen u. vielmehr Gewicht u. Ansehen hatten.“

improbitalis poenas cernere; 3 Mos. 26. 5 Mos. 28. Cui opinioni quum experientia aperte repugnaret, factum est, ut nonnulli de ethica Dei rerum administratione desperarent et epicureae levitati se traderent, cujusmodi homines jam a prophetis castigantur (Jes. 5, 18—20. Zeph. 1, 12. Mal. 3, 14 sq.), aut saltem voluptatis quaerendae studium pietatis temperatum non illicitum censerent, ut auctor libri Coheleth Alii, quos pietas et moralis severitas a tali levitate tuebatur, difficultatem ita tollere studuerunt, ut aut pios per vitam aerumnis affictos tranquilla saltem morte gavisuros, impios laetissima externa sorte auctos acerbissimi diei supremi poenem esse luituros (Ps. 37. 49 et 73), aut piorum calamitates expiandis improborum peccatis inservire (Jes. 53, 4—6. 8. Dan. 11, 35), aut a posteris ad quartam usque progeniam flagitiorum a patribus commissorum poenas repeti (2 Mos. 20, 5. 34, 7. 4 Mos. 14, 18. coll. Ps. 37, 38) statuerent. Tametsi hic postremus error locis 5 Mos. 24, 16. 2 Reg. 14, 6. Jer. 31, 29 sq. Ezech. 18 et 33, 10—20 diserte impugnatur. Deinde Prov. 3, 11 sq. coll. Jes. 48, 10 docetur, Deum infortuniis infligendis paterno amore ductum pios et probos ad altiore pietatis et virtutis gradum evehere velle. Denique auctor libri de Jobo contra vulgarem errorem de solo punitivo infortuniorum fine probare studet, Deum in infligendis iis consilia quoque exsequi humanam scrutationis vi longe superiora (42, 2—8). In sapientiae demum libro (c. 2—5. coll. 2 Macc. 7, 9. 14. 36) perversae inter hominum sortem et moralem dignitatem proportionis difficultas et divinae justitiae in vita post mortem futura probitatem et culpam aequa lance pensitaturae spe solvitur. Apud Siracidam vero (41, 5—7. 23, 24 sq.) vetus commentum de filiis peccatorum a parentibus commissorum poenas luentibus recurrit. — *Jesus* nexum quidem inter peccata et calamitates a Deo constitutum non diffitetur, atque tum ex aliorum, tum e nostris ipsorum externis malis poenitentiae incitamenta capienda esse docet (Luc. 13, 3. 6. Jo. 5, 14. Matth. 9, 2), at vero etiam contra judaicum errorem ex infortunii, quo alii infligantur, magnitudine culpa ab iis contractae magnitudinem cognosci posse negat (Luc. 13, 2. 4) Deique in calamitatibus infligendis rationes esse varias (Jo. 9, 1—4) asserit, unde nobis a temerario de aliorum malis judicio abstinendum esse consequitur. Deinde persecutiones et aerumnas piamque et fortem in perferendis iis constantiam ad messiani regni beneficia consequenda Christianis remitti non posse ideoque in illis laetitiae et spei argumentum cernendum esse, in N. T. constantissime docetur: Matth. 5, 10 sqq. 10, 34 sqq. Jo. 16, 2. Rom. 5, 3 sqq. 8, 17. 2 Tim. 2, 11 sqq. 3, 12. 1 Petr. 1, 6 sqq.

13. Jac. 1, 2 sqq. 12. al. loco. Praeterea contra judaicum particularismum notio justitiae divinae in Judaeis et Ethnicis aequali modo tractandis conspicuae urgetur: Act. 10, 34 sq. Rom. 2, 11. 3, 29. Denique inter primaria christianae doctrinae capita refertur sententia de universali Dei retributione, potissimum positiva, cum externo Christi reditu conjuncta: Matth. 8, 12. 25, 34. 41 sqq. Marc. 9, 44. 46 sq. Rom. 2, 6—12. 1 Cor. 3, 8. 14. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8. 1 Thess. 4, 6. 2 Tim. 4, 8. al. locc.

§ 121. Benignitas.

Quum felicitatis copia, cujus omnes naturae, sensu et vita praeditae, participes sint (Ps. 145, 16), a mundi conditore et rectore repetenda sit, divinae voluntati conveniat necesse est etiam *benignitas* s. *bonitas* (חֲסֶד), h. e. ea virtus, qua Deus „naturis creatis vitaeque praeditis tribuit facultatem et occasionem felicitatis pro sua cujusque natura, fine aut dignitate ethica percipiendae“ (Wegsch.). Pro varia enim naturarum *indole* varia est eorum facultas felicitatis percipiendae. Ita animus humanus, quum infinitae perfectionis capax sit, etiam facultate gaudet infinitae felicitatis percipiendae cum perfectione necessario conjunctae. Pro varia naturarum indole varius *finis* a Deo iis propositus est. Proinde Deus pro sapientia sua eum felicitatis iis largiendae modum definiat necesse est, qui requiritur ad fines suos facilius assequendos. Denique ne benignitas Dei cum ejus justitia pugnet, ab eo felicitatis modum *ethicae* quoque naturarum *dignitati* accommodari censendum est. Pro rationum, quibus se exserit, et personarum, ad quae refertur, varietate variis benignitas divina nominibus denotatur. Ita *amor* (אַהֲבָה, מֶלֶךְ, ἀγάπη) dicitur benignitas ad personales naturas, imprimis homines relata; *gratia* (חֵן, χάρις), quatenus Deus tanquam summus omnium rerum dominus ne indignis quidem beneficia detractat et imprimis peccatoribus veniam concedit; *miserecordia* (רַחֲמִים, ἔλεος, οἰκτιρμοί, σπλαγχνὰ τοῦ ἐλέους), qua miseris benefacit (Jes. 47, 6. Luc. 1, 72. 78. 2 Cor. 1, 3. Eph. 2, 4); *patientia* s. *indulgentia* (ἀνοχή), quae in *tolerandis* peccatis cernitur (Rom. 2, 4. 3, 25. 1 Petr. 3, 20); *longanimitas* (אַפְסֵי הָרִחַק, μακροθυμία), benignitas in *differendis* peccatorum poenis conspicua (Exod. 34, 6. Jer. 15, 15. Rom. 2, 4); *lenitas* (χρηστότης), qua eorum poenae *mitigantur* (Rom. 11, 22) *). In V. T. Dei benigni-

*) „Cavendum est hic quoque, ne affectiones humanas Deo affinga-

tas celebratur tum qualis erga omnia animantia se exhibeat, tum qualis moderandis Israelitarum, potissimum piorum, rebus declaretur. Quae utraque ejus manifestatio laudibus extollitur Ps. 136 et Ps. 36, 6—13; universalis Dei benignitas praedicatur Ps. 145, 8 sqq. 33, 5. 104, 24. Sir. 35, 13. 50, 22 sqq.; ben. erga peregrinas gentes Ps. 67, 4 sqq.; erga pios et probos Israelitas Ps. 31, 20 sqq. 33, 18 sqq. Ps. 108. *Gratia* Dei describitur 1 Mos. 32, 10. Ps. 103. 51, 3. — In N. T. non reticetur quidem universalis Dei benignitas (Matth. 5, 45. Act. 14, 17. 17, 25. Jac. 1, 17), quae ad ipsa animalia pertineat (Matth. 6, 26. 10, 29. Luc. 12, 6. 24). Sed summum hujus virtutis documentum N. T. scriptores in instituto rei christianae cernunt (Jo. 3, 16. 1 Jo. 4, 9 sq. Tit. 3, 4. Rom. 5, 8), et amori eundem, ac posterioris aetatis Israelitae sapientiae, principatum inter Dei proprietates tribuisse adeoque universam Dei naturam ad amorem revocasse videntur (1 Jo. 4, 16). Cujus immensi amoris contemplatione nostri erga Deum amoris sensum provocandum et amore aliis praestando declarandum esse docent (1 Jo. 4, 19 sqq.). Quo insigni amore quum homines indigni fuissent, satis elucet, cur Paulus Christi beneficia non minus frequenter ad *gratiam* Dei referat (Tit. 3, 4 sq. Rom. 3, 24 sqq. 5, 15 sqq. coll. Jo. 1, 16). Ceterum benignitatis et providentiae notio etiam *patris* nomine ad Deum translato significatur (§ 127). De malis in mundo obviis divinae benignitati non repugnantibus cf. § 149.

§ 122. *Constantia et veracitas.*

Quum in perfectissimo numine essentia et voluntas a se sejunctae cogitari nequeant: e physica Dei immutabilitate (§ 110) consequitur, ut voluntas quoque in perpetuum sibi constet, neque Deus decreta sua ullo modo mutet aut retractet, quam ejus virtutem *constantiam* vocamus, in sacris quoque libris laudatam (4 Mos. 23, 19. 1 Sam. 15, 29. Ps. 33, 11. Mal. 3, 6. Rom. 3, 4. 11, 29. Hebr. 6, 17 sq.), quamquam in nonnullis V. T. locis anthropopathice *poenitentia* ei tribuitur (1 Mos. 6, 7. Jer. 18, 7 sqq. 26, 19. Jon. 3, 9 sq.). E constantia Dei ejus *veracitas* sequitur, h. e. ea virtus, qua, quaecunque Deus de sua natura et voluntate intelligentibus naturis qualicunque modo innotescere jussit, perfectissimae ejus intelligentiae vere respondent et perpetuo consentiunt (cf. loca pleraque ante allata et Rom. 3, 3. Tit. 1, 2). Veracitas Dei in promissis servandis conspicua *fides* (אֱמוּנָה) dici-

mus, aut falsis benignitatis divinae notionibus inhaerentes legum moralem severitatem relaxare videamur. Wegsch. p. 291.

tur (Ps. 33, 4. 54, 7. 57, 11. 106, 5. Rom. 3, 3 sq. 2 Tim. 2, 13. 1 Cor. 1, 9. 1 Thess. 5, 24). Interdum nomina קדש קדוש conjunguntur, si quidem veracitate et fide Deus bonitatem suam declarat.

§ 123. *Beatitas et majestas.*

Summarum perfectionum complexio *majestas* Dei (כבוד N., δόξα τοῦ Θεοῦ, θεϊότης), absoluta autem earum conscientia, qua Deus in semet ipso perfectissime acquiescit, *beatitas* (1 Tim. 1, 11. 6, 15) appellatur *).

Caput II.

De trinitate Dei.

§ 124. *Doctrina ecclesiastica.*

Quae hucusque de Deo disputavimus, ea jam ex humanae rationis principiis cognoscuntur. Sed secundum publicam ecclesiae theoriam Deus sola revelatione in ss. litteris facta aliam quoque naturae suae partem, rationis humanae lumini occultam et ignotam, patefecit, *trinitatem* dicimus s. *eam divini numinis relationem, qua essentia divina numero una* (unitas numerica, non specifica) ¹⁾ in tribus subsistit

1) Usus ethicum et religiosum e virtutum divinarum notionibus capiendum bene significat Morus Epit. p. 57: „Huc tali ac tanto Deo ob hanc ipsam magnitudinem admirabunda debetur veneratio cum profundo sensu humanae exiguitatis (*ταπεινότητος*): ob id, quod docendo et remunerando discrimen boni malique statuit, venerabunda obtemperatio: ob id quod beneficia exhibet seque exhibitorum promissit, gratus animus; innota fiducia, imitatio. Omnino decet hominem, cogitationem omnem naturae divinae convertere ad argumenta virtutis, sensus vitamque referre ad Deum et cum Deo cogitando nectere.“ — „Quae quidem vere dicitur vita in Deo acta seu Deo consecrata, a scriptoribus ss. commendata (Rom. 6, 11. Gal. 2, 19. Phil. 3, 20. 1 Jo. 4, 16)“ Wegsch. p. 300. — Praeterea tenendum est, quod Gerhardus Loc. theol. I, p. 155 docet: „Deus non redditur nostris laudibus major, ab aeterno est et manet in se ipso perfectissimus; sui autem glorificationem requirit a nobis non propter se, sed propter nos in agnitione et celebratione Dei nostra consistit beatitudo. — Deus non amat se tamquam se ipsum, sed tamquam summum bonum, ad quod nisi adspiremus ejusque participes reddamur, numquam erimus boni.“

1) Gerhard: „Natura sive essentia tribus deitatis personis communis non est tantum *specte* una, sicut in Petro, Paulo et Joanne est una *ἀνθρώπων*, sed est ea etiam *numero* una, ac proinde, ut Lutherus in cap. 1 Genes. loquitur, unissime una, ita ut tota divina essentia, non pars essentiae divinae sit in patre, tota in filio, cujusque simile non occurrat in tota rerum creaturarum universitate.“

personis coequalibus et consubstantialibus (ὁμοουσίους), *sed reatiter distinctis* (non diversis), *patre, filio et spiritu sancto* ²⁾. Quae doctrina, primis lineamentis jam in symbolo nicaeno - const. descripta, in symb. athanasiano ³⁾ accuratius exposita et in omnibus utriusque evangelicae publicis formulis diserte approbata ⁴⁾, articuli puri et fundamentalis primarii (§ 86) auctoritatem obtinet. *Essentia* (οὐσία) divina est summarum perfectionum complexio, quibus Deus ab omnibus aliis naturis differt ⁵⁾. *Personae* (ὕποστατον, ὑπόστασις, πρόσωπον, suppositum) nomine intelligitur individuum in Dei essentia sui conscium et absolute liberum ⁶⁾. Quocirca *Dei* nomen aut *essen-*

2) Tres sunt formulae, quibus doctrina significatur: 1) Una divina essentia in tribus personis subsistit. 2) In divinis sunt tres personae et una essentia. 3) Unus est Deus essentia, sed idem essentia Deus unus trius est personis.

3) Symb. athan. p. 2 sq.: „Quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem. Quam nisi quis integram inviolatamque servaverit, absque dubio in aeternum peribit. Fides autem catholica haec est, ut unum Deum in trinitate et trinitatem in unitate veneremur, neque confundentes personas, neque substantiam separantes. Alia est enim persona patris, alia filii, alia spiritus s.. Sed patris et filii et sp. s. est una divinitas, aequalis gloria, coaeterna majestas. Qualis pater, talis filius, talis sp. s. — Deus pater, Deus filius, Deus sp. s., et tamen non tres Dii, sed unus est Deus, — quia sicut singulatim unamquamque personam Deum ac dominum confiteri christiana veritate compellimur: ita tres Deos aut tres dominos dicere catholica religione prohibemur. Pater a nullo est factus, nec creatus, sed genitus. Filius a patre solo est, non factus nec creatus, sed genitus. Sp. s. a patre et filio non factus, nec creatus, nec genitus, sed procedens. — Et in hac trinitate nihil prius aut posterius, nihil majus aut minus: sed totae tres personae coaeternae sibi sunt et coaequales, ita ut per omnia et trinitas in unitate et unitas in trinitate veneranda sit. Qui vult ergo salvus esse, ita de trinitate sentiat.“

4) Conf. aug. p. 9: „Una est essentia divina, quae et appellatur et est Deus — et tamen tres sunt personae ejusdem essentiae et potentiae et coaeternae, p. f. et sp. s.“ — Ap. C. p. 50: „Una est essentia divina, individua — et tamen tres sunt distinctae personae ejusdem essentiae divinae“ etc. — Art. smalc. p. 303: „Pater, filius et sp. s., in una divina essentia et natura tres distinctae personae, sunt unus Deus, qui creavit coelum et terram.“ — F. C. p. 829 s. — Libri symb. eccl. reformatae dogma aut brevius enarrant, ut Cat. heidelb. 25. Conf. scot. 8. angl. 1. march. 3. gall. 6. bohem. 3. Conf. Purit. c. II, 3, aut prolixius, ut Conf. belg. § 9 — 11, ubi biblica quoque dogmatis argumenta afferuntur.

5) Quenstedt I, p. 321: „Ipsa Dei quidditas, per quam Deus est, quod est.“ Baier p. 217: „Essentia est ipsa natura divina, qualis in se absolute, quaeque una cum attributis simplicissime una ac singularis.“

6) Conf. Aug. p. 9: „Et nomine *personae* utuntur ea significatione, qua usi sunt in hac causa scriptores ecclesiastici, ut significet non partem aut qualitatem in alio, sed quod proprie subsistit.“ — Melancthon: „Substantia individua, intelligens, incommunicabilis, sustentata in

tialiter (substantialiter, οὐσιονόως) de tota trinitate (velut *πνεῦμα ὁ Θεός* Jo. 4, 24; *ὁ Θεός δυνάμη ἐστὶ* 1 Jo. 4, 16), aut *personaliter* (ὑποστατικώς) de una tantum trinitatis personā velut *Θεός ἦν ὁ λόγος*, Jo. 1, 1) dicitur. Tum mutua trium personarum ratio, tum modus, quo tres personae realiter distinctae numero unus sint Deus, summum et sanctissimum mysterium, pie et simpliciter credendum, dicitur ⁷⁾. Auctoritate symbolorum nicaeno-const. et athanasiani ecclesia constantissime docuit, patrem neque factum, neque creatum, neque genitum, filium non creatum, sed ab aeternis a patre genitum, spiritum s. neque creatum, neque genitum esse, sed a patre, vel a patre et filio (§ 135) spirari s. procedere.

§ 125. *Doctrinae ecclesiasticae subtilior explicatio a theologia orthodoxis prolata.*

Quae in publicis ecclesiarum formulis de trium personarum distinctione atque de filii generatione et spiritus s. processione simpliciter praecipiuntur, ea praeexistentibus patribus ecclesiasticis et Scholasticis orthodoxi ecclesiae evangelicae theologi subtilius et uberius exposuerunt. Cujus expositionis potiora capita haec sunt: Certae sunt notae, quibus singulae personae a se realiter distinguuntur. Quarum notarum complexio vocatur *character hypostaticus s. personalis*. Notae ipsae duplicis generis sunt, aut *externae*, aut *internae*. 1) *Notae internae* continentur internis metaphysicis rationibus inter ipsas personas divinas intercedentibus neque ullo modo ad mundum spectantibus. Notarum internarum complexio s. propria subsistendi ratio, qua quaelibet persona a duabus ceteris distinguitur, *τρόπος ὑπάρξεως* vocatur. Tres sunt notarum internarum species: 1) *Actus hypostatici s. personales* (opera ad intra s. immanentia), quorum sunt duo ¹⁾: *generatio* et *spiratio*, et quidem a)

alia natura.“ Gerh.: „Subsistens individuum, intelligens, incommunicabile, non sustentatum ab alio, s. ipsa essentia divina certo characterē hypostatico insignita ac proprio subsistendi modo a reliquis distincta.“

7) F. C. p. 609: „Hoc (dogma de utraque Christi natura) post illud trinitatis summum est mysterium.“ p. 787: „Hortamur omnes pias mentes —, ne sua ratione humana in tantis mysteriis perscrutandis curiosae sint, sed potius cum apostolis simpliciter credant, oculos rationis suae claudant et intellectum suum in Christi obedientiam captivent.“

1) Parum recte nonnulli addunt tertium, quem spiritui s. vindicant, actum, *processionem s. spirationem passivam*. Sed quo jure ea dici possit *actus*, non intelligitur. „Durch die Bemerkung Baier's, *Hollatz*, *Twextens*, dass der *Passivbegriff* spirari nur grammatisch sey, indem das göttl. Wesen keines Leidens fähig sey, wird ja doch der *Transitivbegriff* des generare u. spirare nicht aufgehoben.“ de Wette: *Dogmat. d. prot. K.* p. 79. 3 Aufl.

patris est, ab aeternis *generare filium*, h. e. rationem subsistentiae (non causam existentiae)²⁾ filii in se continere s. rationem; cur filius absolutae naturae sit, et *spirare spiritum* s., h. e. rationem in se habere; cur eadem absoluta natura spiritui conveniat³⁾; b) *filii est*, una cum patre spirare spiritum s.⁴⁾ 2) *Proprietates personales (notiones constitutivae)* s. internae relationes, quae ex actibus oriuntur et suum cuiusque personae characterem hypostaticum constituunt: a) *paternitas* in patre; b) *filiatio* s. *generatio passiva* in filio; c) *processio*, ἐκπόρευσις, s. *spiratio passiva* in spiritu s. 3) *Notiones personales (notiones significativae)*, ejusmodi notae internae, quae, licet suum cuiusque personae hypostaticum characterem non constituant, tamen cognoscendis et inter se distinguendis personis inserviunt: a) *γεννησιμότητα* s. *innascibilitas* in patre; b) *spiratio activa* in patre et filio⁵⁾. II) *Notae externae* s. *opera ad extra*, trans-

2) Hase: Hutt. red. p. 168: „Es wird unterschieden Existenz, wiefern jene göttl. Person Gott ist durch sich selbst [ἐντὸς αὐτοῦ], weil sie Theil hat an der göttl. Essenz, Substanz, wiefern jede göttl. Person eine bestimmte Person ist erst durch die andere; z. B. filius existit in se ipso qua Deus, substituirt in essentia divina per patrem.“

3) Veteres ecclesiae nostrae theologi tam generationis ac spirationis modum incognitum et ineffabilem, tum vero etiam discrimen, quod inter utramque intercedat, absconditum dixerunt. Nihilominus utramque communi *emanationis* nomine designarunt, et generationis modum secundum notissimum illud concilii nicaeni *lumen e lumine* similitudine emissionis radiorum e sole, *processionem* spiritus s. autem nonnulli analogiā processionis verborum e corde vel ore factae illustraverunt. Cf. Schmid: *Dogmat. d. luth. Kirche* p. 117 s. Praeaeuntibus Scholasticis Melancthon et nonnulli reformati theologi generationem actum *intellectus*, spirationem actum *voluntatis* divinae dixerunt, quas finitiones Lutherani respuerunt. — Discrimen inter *generationem* et *creationem* Gerhardus ita constituit: „*Generare* est ex substantia sua aliquid *producere* simile secundum essentiam. *Creare* est ex nihilo aliquid *facere* diversum a substantia creantis.“

4) Buddeus p. 395: „Patri et filio dum spirationem tribuimus, non ita hoc capiendum, ac si duo sint spirationis principia, sed quod una eademque spirandi vis s. δύναμις προβλητική patri pariter ac filio competat.“

5) Spiratio activa, quum patri et filio communis sit ideoque non suum cuiusque solius harum personarum characterem constituat, *notionibus* personalibus accensetur. Ceterum in constituendo proprietatum et notionum discrimine veteres theologi dissentiunt. Cf. de Wetzelr. p. 79. Schmid l. c. p. 113 s. Twisten II, a, p. 251. — Plerique recentiores, qui ecclesiasticam doctrinam tantummodo historice enarrant (velut Klein., Schott., Bretschn., Hahn., Wegsch. alii), solum logicum et grammaticum inter *actus*, *proprietates* et *notiones* discrimen constituunt, ita ut praedem notae significatae (generare, spirare, procedere) *actus* dicantur, si *adjectivis* uteris, *proprietates* (generans,

entia sunt singularum personarum actiones ad mundum spectantes, quarum complexio τρόπος ἀποκαλύψεως dicitur. Sunt earum duae species: 1) Opera oeconomica (Eph. 1, 10), quibus humani generis salus reparatur: a) pater enim delegavit filium ad redimendos homines et mittit spiritum s. ad eos regenerandos et sanctificandos; b) filius a patre delegatus redemit genus humanum et mittit spiritum s. in animos; c) spiritus s. mittitur in animos eosque salutis a Christo partae participes reddit. 2) Opera attributiva s. communia, quae etsi tribus personis communia sunt, tamen in ss. litteris plerumque singulis attribuuntur: a) pater creavit, conservat et gubernat omnia per filium; b) filius creavit mundum, mortuos resuscitabit et iudicium extremum exercebit; c) spiritus s. prophetas et apostolos inspiravit et applicat hominibus salutis adminicula⁶⁾. — Ceterum e consubstantialitate (§ 124) s. aequalitate atque distinctione trium in Deo personarum perfectam earum immanentiam s. περιχώρησιν essentialē redundare docetur, qua una persona propter essentialitatem unitatem in altera esse dicitur, quae non confundenda est cum περιχώρησει personali, ad utramque Christi naturam spectante.

§ 126. *De argumentis doctrinae ecclesiasticae in V. T. frustra quaeritis.*

Orthodoxi theologi, quum in trinitatis dogmate articulum fundamentalem primarium viderent (§ 124), secundum principia sua (§ 15) non poterant non argumenta ejus biblica jam in V. T. quaerere. Provocabant autem 1) ad Dei nomina in plurali numero posita (cf. § 104, not. 2); 2) ad ea loca, quibus Deus plurali numero de se ipso loquens inducitur (1 Mos. 1, 26. 3, 22. [cf. § 104, not. 2] 11, 7. Jes. 6, 8); 3) ad ea loca, quibus tria divina subjecta distingui putabant (4 Mos. 6, 24—26. Jes. 6, 3. Nah. 1, 2. 1) Ps. 33, 6. 2); 4)

spirans, generatus, procedens), denique ad substantiva revocatae *notiones* (generatio, spiratio, processio). Praeiverat Baumgartenius I, p. 435.

6) Distinctio inter *oeconomica* et *attributiva* opera a Baumgartenio demum et Reinhardo facta est. Antiquiores evangelici doctores singula opera externa in definiendis singularum personarum notionibus recensere solebant. — Ceterum cf. Cat. maj. p. 489: „Credo in Deum patrem, qui me creavit; credo in Deum filium, qui me liberavit; credo in spiritum s., qui me sanctificavit.“

1) Divinum nomen ter repetitur non solum propter ternarii numeri sanctitatem (τρισμύηστος, Jupiter ter optimus maximus; cf. Aristot. de coelo I, 1: — „εἰς ἀγιστάς τῶν θεῶν χρώμεθα τῷ ἁριθμῷ τούτῳ),

ad loca, quibus angeli a Deo missi nomen cum ipsius Dei nomine alternat (1 Mos. 16, 7. 13. 22, 11. 14. 2 Mos. 3, 2. 7. 23, 20 sqq. 32, 34 sqq. Jud. 6, 14. 22. 13, 18. 22 ss.). Putabant enim, unum eundemque angelum his omnibus in locis commemorari eumque esse filium Dei s. secundam trinitatis personam, quemadmodum jam alexandrini Judaei haec loca de λόγος divino (§ 129) interpretati erant. Sed Dei nomen de angelo usurpatum facillime inde explicatur, quod angelus a Deo missus Dei causam ac veluti ipsam personam agit, cf. Jes. 7, 11. 2 Chron. 33, 10³). 5) Locum 1 Mos. 19, 24 urgebant, quo Jehova a Jehova discerneret. Sed ibi verba יהוה יצא cum antecedente ונא ita coniungenda sunt, ut *Dei ignem*, h. e. fulmen significant, cf. Job. 1, 16. 2 Regg. 1, 10 sqq., aut Jehovahae nomen pronomini reflexivi loco repetitur. 6) Loca attulerunt, quibus Messias nomine Dei ornatur, de quibus § 178, notā 6 disputabimus. 7) Notionem de aeterna filii generatione loco Ps. 2, 7 (coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5) diserte doceri existimabant, vocabulum ילד de aeternitate (§ 110) explicant. Sed nomen filii Dei h. l. civili sensu (§ 128) de rege quodam israelitico tamquam Dei vicario dicitur, in cuius tropi usu pergens poeta dicit ילדתיך „regem te constitui, ילדתי, hoc die tuo inaugurali.“ Omnino ejusmodi argutissimum et spinosissimum dogma a simplici et populari V. T. ingenio absolute abhorret. Accedit, ut Israelitas sine dubio ad polytheismum perduxisset, ad quem eos ante exilium valde proclives erant. Quamobrem Rabbini illud in V. T. nunquam agnoverunt, in quo iis Anabaptistae, Sociniani et Arminiani adstipulati sunt. In Lutheranorum coetu Geo. Calixtus⁴⁾ contra vulgatam theologorum ipsi aequalium sententiam negavit, trinitatis doctri-

sed etiam propter singularem vim et solemnitatem; cf. Jerem. 22, 29. Ezech. 21, 32.

2) Quo loco *Jehovae* nomen de prima, ejus *verbum* de secunda, *halitum* ab ore ejus emissum de tertia trinitatis persona intelligebant.

3) Ita haec loca praecuntibus Augustino (de trin. 3, 11), Hieronymo (ad Gal. 3, 19), Aben-Esra (ad Exod. 3, 2), Sociniani, Arminiani et plurimi recentiores theologi explicant. Nuper Hengstenbergius (*Christologie des A. T.* I, p. 219—51) illo in angelo ipsius Jehovahae manifestationem humana forma factam, qua incarnatio ejus olim in Christo futura praesignificaretur, agnoscendam esse, probare studuit, quam opinionem, ipsis theologis orthodoxiae speciem prae se ferentibus reprobam, contra dubitationes ei obmotas de novo firmare tentavit Jo. Henr. Kurtz: *Der Engel des Herrn*, in Tholuck: *Liter. Anzeiger* 1846. Nr. 11—14.

4) In Diss.: Num mysterium sanctissimae trinitatis e solis V. T. libris possit demonstrari. Helmst. 1650.

nam in V. T. tam diserte et perspicue proponi, ut absque V. T. adminiculo inde cognosci et adversus serios et pertiaces mysterii adversarios, qui N. T. auctoritatem non agnoscerent, quales inprimis Judaei essent, demonstrari et evinci posset ⁵⁾. Qua sententia vir optimus furiosissimum orthodoxorum theologorum odium sibi conflavit ⁶⁾.

§ 127. De notione Dei patris biblica.

1) Jam in V. T. Deo non raro *patris* nomen imponitur 1) ad designandum singularem nexum, qui ei cum israelitica gente intercedat, quam creaverit et genuerit (h. e. cui populus se ipsum talem, qualis sit, debeat), saluberrimae disciplinae beneficio educaverit et rexit innumerisque benevolentiae documentis locupletaverit (5 Mos. 32, 6. 18. Jes. 14, 2. 24. 1, 2. 49, 15. 63, 16. Jer. 3, 4. 31, 2. Mal. 3, 17. Sap. 11, 10. 14, 3) ¹⁾. Ex qua Dei cum populo ratione V. T. scriptores sanctissima piae erga Deum reverentiae, inconcussae fidei et promptissimae obedientiae (Jer. 3, 19 sqq. Mal. 1, 6), gratae beneficiorum memoriae (5 Mos. 32, 6) communisque popularium amoris (Mal. 1, 10) officia repetunt. 2) Ad denotandam eximiam benevolentiam ac tutelam, quam Deus piis inter Israelitas cultoribus suis obtingere jubeat (Ps. 103, 13. Sap. 2, 16. coll. Sir. 23, 1. 4). 3) Ad adumbrandum singularem favorem, quo regiam Davidis familiam pro-

5) Similia praeleverant Calvinus, Beza et ipse Lutherus, qui inter alia ad 1 Mos. 2, 7 haec notavit: „Ad hunc modum Moses pluralitatem personarum in Deo ostendit, sed non explicavit, quanta et qualia esset. Reservabatur enim id gloriae N. T., quod personas expresse notat. — Fuit igitur in V. T. articulus hic de trinitate inclusus in generalem fidem, in qua sancti patres mortui et salvati sunt.“ Adde Conf. belg. 9: „Verum quidem est, hic [loco 1 Mos. 1, 26] non exprimi, quot sint personae, tamen quod in V. T. obscure traditum est, id in novo nobis clare admodum exponitur.“ Neque alia docuerat Jo. Gerhardus. Cf. Schmid l. c. p. 119.

6) Calixti aetate plerique theologi docebant, „mysterium trinitatis in libris V. T. tam clare et perspicue propositum esse, ut illius temporis ecclesia inde explicitam et distinctam trium divinarum personarum notitiam ac fidem percipere potuerit et omnino perceperit.“

1) Quam facile haec notio taediosum Israelitarum particularismum meret, maxime e Sap. 11 patet, potissimum e v. 10: Τούτους (veteres israelitas) ὡς πατὴρ νοθευῶν ἐδοκίμασας, ἐκείνους (Aegyptios) δὲ ὡς ἐκγόμους βασιλεὺς καταδικάζων ἐξήτασας. — Contra ne inter Gentiles idem defuerunt, qui jam christianam atque ex universalismo natam Dei patris notionem animis conciperent. Cf. Diod. Sic. V, 72: Πατέρα δὲ αὐτὸν προσαγορευομένην διὰ τὴν φροντίδα καὶ τὴν εὐνοίαν τὴν εἰς πάντας, ἔτι δὲ καὶ τὸ δόνειν ὥσπερ ἀρχηγὸν εἶναι τοῦ γένους τῶν ἑθνῶν.

sequatur (2 Sam. 7, 14. Ps. 89, 27); 4) ad significandam curam, qua omnibus populis prospiciat (Jer. 3, 19. coll. 2 Mos. 4, 22) ²). — II) In N. T. Deus *patris* nomine nuncupatur 1) tamquam ille, qui omnes homines creaverit eademque benignissimâ curâ amplectatur iisdemque beneficiis adjuvet (Matth. 5, 48. 6, 8. 26. Jo. 4, 21. 23. Jac. 3, 9). 2) Eminentissimo sensu innumeris in locis *pater Jesu Christi* appellatur, ut quem eximiis dotibus ad messianum munus administrandum necessariis instruxerit, ac voluntatis suae et decretorum apud homines interpretem constituerit, quocum intima familiaritate conjunctus sit et in quo singulari cum amore et voluptate acquiescat. 3) In epistolis N. T. *pater Christianorum* vocatur, ut qui per Christum ad interiorum ejus communionem ethicam perducti sint et singulari ejus benevolentia gaudeant.

§ 128. *Dei filii et filiorum notiones biblicae.*

C. Dav. Ilgen: De notione tituli filii Dei, Messiae in libris ss. tribut. Jen. 1795. et in Paulus *Memorabilien* 7 St. — Horn: *Ueb. d. verschied. Sinn, in welch. Christ. im N. T. Gottes Sohn genannt wird.* In Röhr: *Magazin für christl. Prediger.* III Bd. (1830.) p. 1 ss. — Nösselt: De vera vi nominis filiorum Dei. In ej. *Opuscc.* Hal. 1787. Nr. XIII. — Kaeuffer: Differunt inter se Paulus et Synoptici in nomine *υἱὸν τοῦ θεοῦ* Christianis imponendo. In ej. *Bibl. Studien.* II Bd. (1843) p. 197 ss.

Usus nominum *filii et filiorum Dei*, licet cum in tota antiquitate, tum in ss. libris maxime variis neque semper satis definitus sit, tamen universe spectatus ad quatuor notiones revocari potest 1) Sensu *physico* apud Graecos et Romanos illo nomine celebrabantur, qui a deo aliquo patre vel dea matre prognati essent, semidei et heroes, qui dicebantur. Cujus notionis solum unum in V. T. exemplum exstat 1 Mos. 6, 2. 4., ubi בני אלהים naturae coelestes vocantur ab aliis coelestibus naturis inter semet ipsas genitae ¹). Per singularem physicae notionis conformationem Jesus apud Luc. 1, 35. coll. v. 31 filius Dei dicitur, ut qui sine humano patre per solam vim Dei creatricem in utero Mariae conceptus sit. 2) Sensu *metaphysico* filii Dei nominantur naturae homine celsiores ideoque Deo metaphysice

²) Cf. v. Cölln: *Bibl. Theol.* I, p. 248 ss.

¹) v. Cölln l. c. I, p. 107: „Diese Stelle leitet auf d. Vorstellung v. göttl., den menschl. analogen Erzeugungen, durch welche das Wesen Gottes auf Andere übergehe u. so ein unter Mehrere getheiltes werde.“ Adde quae scite de eo loco docet Schott: *Opuscc.* T. II, p. 209 ss.

cognatiores, ut angeli (Job. 1, 6. 2, 1). In N. T. nomen hoc sensu Christo tribuitur propter naturam ejus humanâ superiorem Rom. 1, 4. Hebr. 1, 1. 4 sqq. 7, 3. Perperam vero haud pauci theologi hanc solam significationem nomini in joanneis scriptis et reliquis paulinis locis subjectam esse nomenque prorsus idem ac τὸν λόγον significare censent, neque τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ titulum a Joanne soli historico, qui dici solet, Christo sive τῷ λόγῳ carnem induto tribui perpendunt. Potius in plerisque joanneis et paulinis locis in illius nominis Christo tributi usu significatio messiana cum ethica et metaphysica coalescere videtur, ita tamen, ut ethicus sensus praevaleat. Jesum ipsum filii Dei dignitatem nondum metaphysico, sed solo ethico et messiano sensu sibi vindicasse, e Jo. 10, 34 — 36 luce clarius patet. 3) Sensu civili (politico vulgo dicunt) s. theocratico illud honorificum nomen gerunt reges et magistratus tamquam Dei, summi regis ac domini, vicarii et ὑνδρακοι (Ps. 2, 7. 82, 6. 89, 28. 2 Sam. 7, 14) ²⁾. Quo sensu nomen Messiae, excellentissimo Dei in terris vicario, in V. T. libris nondum tribuitur, sed a Judaeis demum posthac viventibus e locis Ps. 2, 7. 2 Sam. 7, 14 allegorice explicatis impositum est. Neque alio ac messiano sensu inter Judaeos tunc temporis recepto appellatio in plerisque synopticorum et nonnullis joannei evangelii locis (Matth. 4, 3. 6. 8, 29. 14, 33. 27, 40. Mrc. 3, 11. 5, 7. Jo. 1, 34. 50, 9. 35, 11, 27) intelligi potest. 4) Quarta notio est ethica, cujus varii sunt gradus et modi. Hoc enim sensu filii Dei appellantur a) Israelitae, ut qui singulari Jehovah cura ac tutela gaudeant (2 Mos. 4, 22. 5 Mos. 14, 1. Jes. 43, 6. [quo loco sicut Sap. 9, 7. 2 Cor. 6, 18 etiam filiae Dei commemorantur] 63, 8. Sap. 12, 19. 20 sq. 18, 4), inprimis pii inter eos Dei cultores (Sap. 2, 13. 18); b) ii, qui benefico amore ne inimicis quidem denegato eam benevolentiam imitantur, qua Deus omnes homines amplectatur (Matth. 5, 45. coll. v. 9); c) arctiore et eminentiore sensu homines christiani, qui Christo auctore et mente ejus, utpote divinae vitae semine (1 Jo. 3, 9), in se recepta ad novam vitam ethicam renati Deo patri cognatiores et similiores facti et ad intimum et beatissimum ejus consortium perducti in Deo eandem tranquillam fiduciam ponunt ac liberi in parentibus (Jo. 1, 12 sq. 1 Jo. 3, 1 sq. 3, 10. 5, 2. Rom. 8, 14 sq. Gal. 3, 26.

2) v. Cölln l. c. p. 250: „Man giebt dem Symbol eine schiefe Deutung, wenn man es aus d. homer. Vorstellung erläutert, dass d. Könige Göttersöhne seyen; denn diese Vorstellung floss aus d. myth. Genealogie, nach welcher die so bezeichneten Könige wirklich ihre Abkunft von den Göttern herleiteten, von den Göttern im eigentl. Sinne waren erzeugt worden.“

4, 5—7) ³⁾. Quae quidem *υιοθεσία*, quum perpetui incrementi capax sit ac tempore post adspectabilem Christi reditum futuro coelestis quoque vitae et praestantioris corporis gloriam complectatur, etiam tanquam *futurum* bonum describitur nunc sola spe amplectendum (Rom. 8, 19. 23. coll. Luc. 20, 36). Tam eminenti autem quam nullus alius sensu Jesus filius Dei appellatur tamquam is, qui totus divina vi et mente perfusus intimo Deum amore complectatur eodemque perpetuo Dei amore gaudeat, intima et praestantissima voluntatis et consiliorum Dei cognitione excellat hisque excellentissimis virtutibus solus aptus sit, qui divinum humanae salutis consilium exsequatur (Matth. 3, 17 et locc. parall. 11, 27. 16, 16. Luc. 10, 22 et plerisque joanneis et paulinis locis, quibus nomen simul cognationis metaphysicae notionem involvere videtur). Quam eminentiam, qua Christus iis, qui per ipsum ad filiorum Dei dignitatem evecti sunt, longissime antecellat, Joannes epitheto τοῦ μονογενοῦς (Ev. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 ep. 4, 9); Paulus τοῦ πρωτοτόκου (Rom. 8, 29) significat ⁴⁾. Et illud quidem, posteriore epitheto longe excellentius, eum denotat, qui eo, quo ipse filius Dei est, nullos fratres habet, hoc eum, qui inter fratres primum dignitatis locum obtinet. Sanctissima quoque hujus unici filii Dei verecundia Joannem permovisse videtur, ut Christianos semper τέκνα τοῦ Θεοῦ, non ut Paulus promiscue υἱοὺς et τέκνα τοῦ Θεοῦ, appellaret ⁵⁾.

§ 129. Notiones N. T. de divina Jesu Christi natura.

Kleuker: *Johannes, Petrus u. Paulus als Christologen*. Riga 1785.
— Car. Chr. Ehrh. Schmid: *Disp., qua apostol. Jo. et Pauli doctrinam de natura Christi quam maxime consentire demonstratur*. Jen. 1802. — Mich. Weber: *Doctrina biblica de natura Christi, filii Dei*. Hal. 1825. — C. L. W. Grimm: *De joanneae christologiae indole paulinae comparata*. Lips. 1833. — L. G. Jung: *La christologie de St. Jean comparée à celle de St. Paul*. Strasb. 1837. —

3) Eadem notio inest in joanneis locationibus γεγεννημένον εἶναι ἐν τοῦ Θεοῦ (Ev. 1, 13. 1 ep. 8, 9. 4, 7. 5, 1. 4. 18. 5, 18) atque εἶναι ἐκ Θεοῦ (1 Jo. 4, 4. 6. 5, 19), etsi posterior phrasis etiam adhibeatur ad designandam eam facultatem hominis, qua proclivis est et impellitur ad fidem Christo habendam, in quo sanctioribus animi sal commodis satisfieri intelligit (Jo. 8, 47). — Minus profunda est notio τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ Eph. 5, 1 et Philipp. 2, 15, ubi ad eos refertur, qui christiano honestatis studio obedientiam Deo praestant.

4) Epitheton τοῦ ἀγαπητοῦ pariter de Christo (Matth. 3, 17 et parall.) ac de Christianis (Eph. 5, 1) usurpatur.

5) Eadem verecundia Lutherum movisse videtur, ut ubicunque Christiani in N. T. υἱοὶ Θεοῦ appellantur, interpretaretur non *Söhne Gottes*, sed *Kinder Gottes*. Cf. Kaeuffer l. c. p. 201.

Zeller: *Ueb. einige Fragen in Betreff der neuest. Christologie.* In *ej. Theol. Jahrbücher, Jahrg. 1842. I H.* p. 51 — 102. — Mau: *De christologia N. T. observationes.* Kil. 1843 (contra Zellerum).

In N. T. duae exstant de persona J. Chr. sententiae. Ex quarum una, quam synopticorum evangeliorum, actorum apostolicorum, Petri, Jacobi et Judae epistolarum auctores tenent, Jesus, prouti palaestinensium Judaeorum tum temporis viventium spes de Messia futuro concepta ferebat, homo erat, ille quidem supranaturalibus viribus s. spiritu sancto instructus. Addunt primus et tertius evangelista, eum sine patre humano per spiritum s. supranaturali modo genitum esse (Matth. 1, 18 sqq. Luc. 1, 35 sqq. Cf. § 179). Ex altera sententia, in paulinis et joanneis scriptis atque in epistola ad Hebraeos et in apocalypseos libro proposita, in Jesu homine numen coeleste et a Deo proximum comparuit, jam ante rerum principia a Deo conditum et antequam humanam naturam induit, apud Deum versatum, cujus ministerio et interuentu Deus in creanda rerum universitate usus sit atque utatur in conservanda ea et gubernanda. Solis in joanneis scriptis hoc numen τοῦ λόγου nomine, ut aequalibus jam cognito, insignitur. Quae artificiosissima τοῦ λόγου notio principalem in alexandrinorum Judaeorum theosophia tunc temporis florente locum obtinet, atque e tam variis elementis conflata est, ut ex ea illius theosophiae syncretistica indoles et natura optime eluceat ¹⁾. Illa autem elementa, e quibus notio τοῦ λόγου efformabatur, haec sunt: 1) notio de verbo Dei, h. e. voluntatis divinae efficientia et potestate verendo (1 Mos. 1, 3 sqq. Ps. 33, 6. 9) atque conservando gubernandoque (Jes. 55, 10 sq. Ps. 107, 20. 147, 15. 18) mundo con-

1) Doctrinam de λόγῳ enarrarunt: Paulus: *Commentar üb. d. N. T. Thl. IV*, p. 1ss. Ballenstedt: *Philo u. Johannes, o. neue philol. krit. Untersuchung des Logos bei Johannes nach Philo.* Braunschw. 1802. Schulthess: *Exeg.-theol. Forschungen* 3 Bd. 2 St.: *Urkunden aller ächten Theosophie, Christologie u. Mystik.* 2 Thl.: *Der neutestamentl. Logos.* Zürich 1824. Grossmann: *Quaestiones philonaeae.* II Comment. Lips. 1829. Gfrörer: *Philo u. die alex. Theosophie.* Stuttg. 1831. 2 Bde. Dähne: *Geschichtl. Darstellung d. jüd. alex. Religionsphilosophie.* 2 Bde. Halle 1834. Simson: *Summa doctrinae joanneae* (Regiom. 1839) p. 28 — 64. Lücke: *Comment. z. Evgl. d. Joh. I*, p. 249 ss. 3 A. Baur: *Lehre v. d. Dreieinigk. u. Menschwerdung Gottes.* 1 Bd. (Tüb. 1841) p. 59 ss. Baumg.-Crusius: *Theol. Auslegung d. joh. Schriften.* 1 Bd. (Jena 1843) p. XLIIss. A. Franck: *Die Kabbala od. d. Religionsphilos. der Hebr.* Aus d. Franz. v. A. v. Gelinek (Leipz. 1844) p. 215 — 49. Dörner: *Lehre v. d. Person Christi.* I Thl. 1 Abthl. (Stuttg. 1845) p. 22ss. Friedr. Keferstein: *Philos. Lehre v. d. göttl. Mittelwesen.* Leipz. 1846. — *Ueb. d. Verhältniss des philon. Logos zum johann.* In Franke u. Niemeyer: *Zeitschrift f. protest. Geistliche.* 1844. I Bd. 1 St. p. 1 — 24.

spicua. E quo loquendi usu apud targumistas s. chaldaicos paraphrastas consuetudo prodiit, nominis Dei loco יְהוָה s. יְהוֹשֻׁעַ , h. e. *verbum* ejus²⁾, dicendi, qua locutione efficientiam et manifestationem Jehovae in mundo conspicuam ab ejus natura per se spectata distinctam significasse et offensionem, quam anthropomorphismi V. T. praeberent, remove voluisse videntur. 2) *Sapientiae* divinae notio primum poetice sub personae forma cogitatae, posthac hypostaticâ naturâ indutae, in V. T. descriptae (§ 115). 3) Platonica $\tau\omicron\upsilon\ \nu\omicron\varsigma$ s. $\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu$ notio, h. e. intellectus divini ideas complectentis, ad quarum exemplar res adspectabiles formatae sint³⁾. 4) Stoicorum notio de $\lambda\omicron\gamma\omega\varsigma$ s. $\nu\omicron\varsigma$, qui animi instar universum peragret et vi vitali impleat⁴⁾. — Ut autem intelligamus, quo modo ex his elementis notio $\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu$ efformari potuerit, haec perpendenda sunt: Judaei alexandrini e graeca philosophia, potissimum platonica, notiones de Deo utpote spirituali numine, supra omnem concretionem et materiem longissime evecto ab eaque segregato neque in conspectum cadente, atque de materie tanquam omnium malorum fonte conceperant. Quae notiones cum V. T. relationibus usque tunc litterali sensu intellectis de Deo, qui non solum creando mundo in materiem ipse efficax fuisset, sed etiam non raro in terram descendisset et mortalium oculis se conspiciendum praeberisset, parum congruebant. Quam ss. librorum cum philosophicis notionibus repugnantiam sublaturi atque Dei in mundum efficientiam explicaturi illi Judaei excogitabant virium intermediarum e Deo emanando progressarum notionem, quarum intercessione Deus in creando, continendo et gubernando mundo uteretur. Quarum virium intermediarum complexionem $\tau\omicron\nu\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu$ sibi fingeant, h. e. numen intermedium s. vim et sapientiam Dei hypostatica natura indutam, ex eo emanando progressam et perpetuo ex ejus numine pendentem, cujus ministerio Deus uteretur

2) Targumica loca collegit Gfrörer: *Gesch. des Urchrist. I Bd. Jahrb. des Heils. I Abthl.* p. 307 ss.

3) Rarius Plato nomine $\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu$ usus est: Tim. T. IX, p. 818 ed. Bip. Epinom. p. 986. b. ed. Steph. — Cf. Tennemann: *Platon. Philosopheme üb. d. göttl. Verstand.* In Paulus *Memorabilien* St. 1, p. 34 ss.

4) Alexandrinae $\tau\omicron\upsilon\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu$ notionis originem explicaturis non opus est, ut etiam ad remotioris orientis religiones confugiamus, in quibus intelligentia et voluntas Dei in physico et ethico rerum ordine efficacem se gerens *verbi* (apud Persas *hunover* et *hom*, apud Indos *oum*, apud Sineses *tao*) imagine adumbratur. Cf. Bäumlein: *Versuch, d. Bedeutung des johann. Logos aus den Religionssystemen des Orients zu entwickeln.* Tübing. 1828.

ad efficientiam suam in mundum exercendam, universum instar animi peragrante et omnia vinculo suo continentem, omnis physicae et ethicae vitae fontem, ad quam allegoricae interpretationis auxilio omnes theophaniae et angelophaniae in V. T. narratae revocandae essent. Quem logon e Deo progressum atque in mundo efficacem Alexandrini externum s. τὸν προφορικὸν appellarunt atque a λόγῳ τῷ ἐνδιαθέτῳ s. intelligentiā Deo immanente distinxerunt⁵⁾. Philonem, theosophorum alexandrinorum principem⁶⁾, τὸν προφορικὸν λόγον non rhetorice sub specie personae cogitasse, sed hypostatiscam naturam ei tribuisse, apparet primum e sollicita cura, qua cavere studet, ne quid de Deo praedicetur, quod τῷ λόγῳ conveniat, quae cura inanis fuisset, si per solam prosopopoeiam τὸν λόγον a Deo distinxisset; tum inde, quod Philo personales hominum animos per similes emanationes e Deo ac vires divinas et τὸν λόγον ortos censet; denique quod τὸν λόγον aperte δεύτερον θεὸν appellat ab eoque τὸν πρὸ τοῦ λόγου s. ὑπὲρ τὸν λόγον θεόν s. τὸν ἀνωτάτω καὶ πατέρα τῶν ὅλων discernit⁷⁾. Tametsi non raro minus accurately sermone Deo tribuit, quae alibi soli τῷ λόγῳ vindicat, quemadmodum N. T. scriptores quae Deus per Christum fecerit vel facturus sit, interdum simpliciter a Deo repetunt. Tantum autem aberat, ut Philo τὸν λόγον Deo aequipararet, ut ei illum diserte subjiceret nec nisi proximum a Deo naturae et dignitatis locum τῷ λόγῳ assignaret.

§ 130. De eadem re.

Quum Aegypto cum Palaestina et Asia minore arctissimum mercaturae et aliorum negotiorum commercium esset:

5) Philo ipse, et al disertissime duplicem Dei λόγον distinguit, tamen nominibus τοῦ ἐνδιαθέτου et προφορικοῦ tantum de hominis λόγῳ utitur. Cf. Gröner: *Philo u. d. alex. Theosophie* I, p. 176ss. Demum successores ejus haec nomina ad divinum λόγον transtulerunt.

6) Alexandrina τοῦ λόγον notio fere e solis Philonis scriptis cognoscitur. Verum eam non a Philone demum excogitatam, sed jam ante eum inter alexandrinorum Judaeorum philosophos pervagatam fuisse, tota ratio probat, qua Philo non ut novam eam commendare studet, sed ut omnibus notam magna cum confidentia proponit. Quid, quod eam aliis quoque probatam fuisse, ipse diserte testatur de somn. I, p. 638 ed. M., ubi locum 1 Mos. 20, 11 ὑπὸντις τόπων, ἔδω γὰρ ὁ ἥλιος allegorice interpretatus aliorum his verbis affert explicationem: "Ἐνιοὶ δὲ ἥμιον μὲν ὑποτοπήσαντες εἰρησθαι νυνὶ συμβολικῶς αἰσθησὶν τε καὶ νοῦν — — τόπον δὲ τὸν θεῖον λόγον.

7) In fragm. ap. Euseb. Praep. evang. 7, 13. Philon. fragm. ed. M. T. II, p. 625. Adde T. II, p. 625: περὶ ἐτέρον θεοῦ φησι τὸ ἐν εἰκόνι θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' οὐχὶ τῇ εἰκόνι.

philosophicae alexandrinorum Judaeorum de rebus divinis notiones facillime ex illa in has terras propagari potuerunt. Accedit, ut Alexandrini Hierosolymis synagogen haberent (Act. 6, 9). Quando autem et per quem notio de logo cum persuasione de Jesu Messia conjuncta fuerit, utrum id fortasse per Apollonium, alexandrinum Judaeo-Christianum, in Asia minore primum factum sit (Act. 18, 24. 19, 1), an illa notio jam Paulo apostolo Hierosolymis per alexandrinae synagogae asseclas innotuerit, enucleari nequit. Solum id certum est, Paulum et Joannem illam notionem non e scholis aut libris philosophicis, sed e populari consuetudine et commercio cum eruditioribus hominibus cognovisse. Nam si ex ipsa philosophica disciplina eam repetivissent, in ea ad Christi personam accommodanda haud dubie majore cum subtilitate versati essent magisque sibi constitissent. Neque cum notione τοῦ λόγου contemplativum ejus fundamentum, opinionem dicimus de ratione, quae Deo cum materie intercederet, receperunt. Deinde, quum apostolorum persuasio de celsiore Christi natura intimae quidem, sed simplicis pietatis, neque vero metaphysicae et dogmaticae subtilitatis indolem referat, vix ac ne vix quidem probabile est, illam persuasionem notione demum τοῦ λόγου in eorum animis excitatam esse.¹⁾ sed longe verisimilius conjicitur, eam e summo ac tenerrimo in Jesum reverentiae sensu, e pio divini splendoris, quo ille reditu suo e mortuis augetur, stupore, e sanctissima experientia de christianae rei in animos efficacia prorsus singulari, ex grata denique laetissimorum, quae inter ipsas persecutiones evangelium caperet, incrementorum admiratione profectam sensimque eo adauctam esse, ut in magistro ex oculis sublato numen a Deo proxi-

1) Ut e Philone patet, alexandrini Judaei messianum quidem *tempus*, sed non *personam* messianam expectabant (§ 178). Atque etiamsi τὸν λόγον rerum messianarum adiutorem futurum esse existimarent, tamen a notione de ejus *incarnatione* prorsus abhorruerunt. Cf. Philo de profug. p. 581. T. I, ed. Mang: ὁ — λόγος θεῖος εἰς ὁρατὴν οὐκ ἦλθεν ἰδεῖν, ἅτε μηδενὶ τῶν κατ' αἰσθησιν ἐμφορῆς ὄν. Rer. div. haer.: τὸ πρὸς θεὸν οὐ κατέβη πρὸς ἡμᾶς, οὐδὲ ἦλθεν εἰς σωματικὰς ἀνάγκας. Alleg. I, p. 49 (ed. Mang.): ὁ οὐράνιος (ἄνθρωπος = ὁ λόγος), ἅτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονώς, φθαρτῆς καὶ συνόλης γεώδους οὐσίας ἀπέτοχος. Gfrörer: Philo u. d. alex. Theosophie I, p. 530: „Ph. stellte den Logos zu hoch, um ihn Mensch werden zu lassen; in d. Luft, im reinen Himmel durfte er schweben, nicht aber konnte er bleibend auf die unrette Erde herniedersteigen.“ Quam ob causam Philo externa illa phaenomena, in V. T. narrata, quibus praesentiam et efficaciam τοῦ λόγου argui existimabat, ut rubum ardentem, non re vera existisse, sed nihil nisi eorum imagines in conspicientium animis per τὸν λόγον effectas censuit. Cf. quae notavimus in Ersch u. Gruber: *Encyklop.* 2 Sect. XXII Bd. p. 70.

mum. colerent, neque Messiae notio a majoribus accepta ²⁾ ad illam dignitatem, omnia humana et mundana longissime excedentem, apte significandam sufficere, sed in sola τοῦ λόγου notione ea forma oblata videretur, qua illum summae pietatis et reverentiae sensum, quo penitus commoveretur, aptissime significarent. Id unum notio τοῦ λόγου ad conformandam apostolorum de Christo sententiam contulisse videtur, ut eum Dei in creando et administrando mundo consortem redderent. Loca autem, quibus notio τοῦ λόγου praecipua cum perspicuitate ad Christum transfertur, haec sunt: Ev. Jo. 1, 1 sqq. 1 ep. Jo. 1, 1 sq. ³⁾ Apoc. 19, 13 (etsi ibi verba ὁ λόγος τοῦ θεοῦ incertae sint explicationis), Col. 1, 15 — 17 ⁴⁾. 1 Cor. 8, 6 ⁵⁾. Hebr. 1, 2. 3 ⁶⁾. coll. Phil. 2,

2) Judaeos palaestinenses aetate Jesu et apostolorum in Messiam nondum naturam humanam superiorem expectavisse, § 178 probabimus.

3) De quo loco cf. Ott. Frid. Fritzsche Commentat. in Fritzscheiorum Opuscul. (Lips. 1838) p. 276 ss.

4) Fuerunt, qui, Sociniani praeeuntibus, ridiculis contortae interpretationis artificiis hunc locum ad ethicam creationem Christo auctore factam referrent, velut Nösselt: De una Dei in coelis terrisque familia, in ej. Exerc. ad S. S. interpretationem (Hal. 1803) p. 169 ss., qui hanc sententiam e loco eruere studuit: „Christi doctrinā et morte novam inter homines conditam esse rempublicam sanctitate cum coelestibus naturis consociatam.“ Portentosam loci interpretationem Schleiermacherus proposuit in Ullmann et Umbreit: Theol. Stud. u. Krit. 1832. 3 H. p. 497 ss. (rec. in ej. Samml. Werke zur Theologie I Bd. p. 321 — 61), cujus sensum Straussius (Hall. Jahrb. 1839, Nr. 72. p. 547) his verbis comprehendit: „Vermittelt durch die Rücksicht auf d. einstige Erscheinen Christi oder die Erlösung sind v. Gott sowohl d. religiösen, als auch d. bürgerl. Angelegenheiten der Völker, letzterer nach ihrer inneren, wie nach ihrer Aussenseite in monarch., wie in republikan. u. anderen Formen geordnet worden“, nec iniquo hoc iudicio prosequitur: „eine Auslegung, welche in uns. Tagen vorgetragen immer ein exeget. Skandal bleiben wird.“ Quam interpretationem refutarunt Grimm l. c. p. 71 s. Osiander: Ueb. Koloss. 1, 15 s. in (Tübing.) Zeitschr. f. Theol. 1833. I H. p. 104 ss. Lücke: Explicatio loci Col. 1, 24. (Gott. 1833) p. 1 — 3. Bleek: Der Brief an d. Hebr. II Bd. I Abth. p. 43 ss. Cf. praeterea Stössner: Explicatio orthodoxa et vulgaris locorum Hebr. 1, 3 et Col. 1, 16 ab injuriis recentiorum quorundam vindicata. Lips. 1815. II. Ag. Niemeyer: Diss. de Coloss. 1, 15 — 20. Jen. 1826.

5) Etiam hunc locum multi ad notionem ethicae creationis per Christum factae contorserunt; nuperrime Baur: Lehre v. d. Dreieigk. I, p. 85. et Apostel Paulus (Stuttg. 1845) p. 625 ss. Köstlin: Lehrbegr. d. Evang. u. d. Briefe Johannis (Berl. 1843) p. 308 ss. Baurus Paulum in iis epistolis, quarum authenticitas nulli dubio obnoxia sit (cf. § 59), τοῦ λόγου notionem ad Christi personam traastulisse negat ideoque in locis Col. 1, 15 ss. Phil. 2, 6 s. indicia cernit, quibus hanc utramque epistolam non a Paulo compositam esse patet. Eam, quam Paulo supponit mentem, his verbis significat (Apost. Paulus p. 628 s.): „Das höhere Princip der Person Jesu bezeichnet der Ap. als das

6 sq. 7). 2 Cor. 8, 9^a). Rom. 1, 4^a). 1 Cor. 15, 47. Hebr. 9, 14. Quantum vero apostoli a dogmatica subtilitate abhorreant, exinde patet, quod Joannes praeter notionem de τοῦ λόγου incarnatione in Jesu facta, qua huic personae jam a natalibus totam divinae potestatis et intelligentiae copiam inhabitare necesse erat, alteram quoque persuasionem, e palaestinensi sentiendi modo petitam (§ 64 et 65) ac sententiam de τοῦ λόγου incarnatione parum consentaneam, de spiritu sancto in Jesum jam adultum demisso (1, 32) eumque viribus ad messianum munus administrandum necessariis perpetuo instruente (3, 34)¹⁰) profitetur; deinde, quod Paulus illam

Geistige, Himmlische in ihm, was jedoch nicht so zu verstehen ist, wie wenn ein von d. menschl. Natur verschiedenes göttl. Princip zu ihr erst hinzugekommen wäre, sondern das höhere Princp ist nur die reitere Form der menschl. Natur selbst. Christus ist als d. pneumatische Mensch, als d. Herr v. Himmel, mit Etnem Worte der urbildl. Mensch, welcher als solcher nicht bloss ideell existirt, sondern was d. Mensch nach d. Principien seines Wesens an sich ist, auch in d. Wirklichk. darstellt. Rectius indicavit et ad vulgarem de Pauli notione sententiam propius accessit Zeller l. c. p. 56 ss.

6) Duplex notanda est vocabuli τοῦ ἀπαγγέματος interpretatio: 1) lumen *eradiatum*, φῶς ἐκ φωτός, 2) lumen *repercussum* i. q. imago. Cui posteriori interpretationi non solum grammatica analogia verborum ἀπὸ κρημα, ἀποκλάσμα, verum etiam illud favet, quod Philo (plant. Noe p. 337. T. I, ed. M.) *mundum* quoque, quem non per emanationem e Deo ortum censuisse constat, ἁλῶν ἀπαύγασμα, μέμημα ἀρχετύπου vocat. Verbi τοῦ ἀπαγγέματος quasi scholion Philo praebebat de somn. I, T. I, p. 656: Καθάπερ γὰρ τὴν ἀνθήλιον ἀγγὴν ὡς ἥλιον οἱ μὴ δυνάμενοι τὸν ἥλιον αὐτὸν ἰδεῖν ὁρᾶσι — οὕτω καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ εἰκόνα, τὸν ἄγγελον αὐτοῦ, λόγον ὡς αὐτὸν κατανοοῦσι. Ita vocabulum *metaphysicum* sensu idem denotat, quod Jesus *ethico* sensu ap. Jo. 12, 45, 14, 10 de se profitetur: ὁ θεωρῶν ἐμὲ θεωρεῖ τὸν ἐμφαντὰ με.

7) Cf. Martini: *Ueb. Phil.* 2, 6 in Gabler: *Journal f. auserles. theol. Lit.* 4 Bd. 1 St. p. 34 ss. Keil: *Comm.* I et II in loc. Phil. 2, 5 — 11. Lips. 1793 et rec. in ej. *Opuscul.* ed. Goldhorn. Nr. 7. p. 172 ss.

8) De quo loco cf. Zeller l. c. p. 58 s.

9) Quo loco πνεῦμα ἁγιοσύνης vix quidquam aliud est quam *natura spiritualis*, quae divini generis sit, etai e loco per se spectato non elucescat hujus naturae praeesistentia et aequalitas cum τῷ λόγῳ. Cf. Zeller: *Ueb. das πνεῦμα ἁγίως.* Röm. 1, 4. In ej. *Theol. Jahrb.* 1842, 3, p. 486 ss.

10) In qua utraque notione sibi contraria concilianda multi frustra desudaverunt, Cf. lib. nostr. de joann. christol. indole etc. § 17. et quae notavimus in Ersch u. Gruber *Encykl.* 28. XIX Bd. p. 57. Vulgo censetur, spiritus s. demissione opus fuisse ad implicitam et veluti vinculis constrictam τοῦ λόγου vim et vitam excitandam atque explicandam. Cf. Lücke: *Comm. üb. Joh.* I, p. 440 ss. Cui opinioni Straussius (*L. J. I.* p. 453. 3 A.) recte haec opponit: „*Innere Anlage u. erforderl. Stärke d. äusseren Anregung stehen in umgekehrtem Verhältniss, so dass je stärkere Anregung erfordert wird, desto geringer die Anlage*

coelestem gloriam et majestatem, ad quam Jesum peracto opere terrestri exaltatum esse docet, non ut praerogativam divinae ejus naturae convenientem et jam olim possessam (Jo. 17, 5), sed tanquam humanae fidei et obedientiae, in aerumnosi muneris administratione praestitae, praemium describit (Phil. 2, 9 sqq. coll. Eph. 1, 20 sqq.); denique quod scriptor ad Hebraeos, etsi in Christo numen cernat, in quo ipsius divinae majestatis lumen resplendeat, Deique in creando et conservando mundo administrum, ipsisque angelis superiorem nec nisi per brevissimum tempus iis inferiorem (1, 2 sq. 2, 3) describat, tamen simul docet, *didicisse* eum obedientiam et fidem Deo praestitam, aerumnisque pie et constanter toleratis consummatum et ad coelestem gloriam deductum esse (2, 9. 3, 2. 5, 8 sq. 12, 2). Ceterum quemadmodum Jesus ipse convicium sibi ab adversariis factum, quod Deo se aequipararet, solemniter propulsavit ac dissolvit (Jo. 10, 34 sqq.), patrem τὸν μόνον ἀληθινὸν θεόν agnovit (Jo. 17, 2 coll. Matth. 19, 17), non suam se, sed Dei gloriam quaerere (Jo. 5, 31 sqq. 7, 18), omnia a solo patre accepisse (Jo. 3, 35. 5, 26. 10, 18. 13, 3. 17, 2. 22. Matth. 11, 27. 28, 18. al. loc.), mandatum ejus in terris exsequi (4, 34. 6, 38. 12, 49 sq.) affirmat et se cum discipulis suis eodem prorsus loco necessitudinis cum Deo collocat (Jo. 20, 17), e patre se suspensum eoque inferiorem (Jo. 14, 28. Matth. 19, 17. Marc. 13, 32) apertissime declarat: ita non aliter discipuli de divino magistro judicarunt neque ejus laudibus ullo modo summam severioris monotheismi legem ac sententiam violarent (1 Cor. 3, 23. 11, 3. 15, 27 sq. Rom. 8, 29. Phil. 2, 11. Hebr. 1, 9. 2, 8. 3, 2)¹¹⁾; atque etiamsi sexcenties nomine θεοῦ τοῦ πατρὸς utantur, numquam tamen ei Christum θεόν

ist; bei absolut grosser Anlage aber, wie sie in dem vom λόγος beseelten Jesus vorausgesetzt werden muss, die Anregung ein Minimum seyn darf —. Bei Jesu Taufe aber sehen wir ein Maximum äusseren Anstosses in dem stichh. Herabkommen des h. Geistes gegeben.“ Accedit, quod notio divinae vitae vinculis constrictae sibi ipsi repugnat.

11) Zeller l. c. p. 97 s.: „Das gewöhnl. Mittel, wodurch d. orthod. Theologie v. d. nīcān. Synode an bis auf d. heut. Tag diesen Daten ihre Beweiskraft zu nehmen sucht, ist d. Unterscheidung der beiden Naturen in Christo. Nur auf s. menschl. Natur soll sich alles Das beziehen, was e. Unterordnung desselben unter d. Vater aussagt. Allein viele dieser Aussagen sind v. der Art, dass sie, selbst d. kirchl.-Lehre v. d. beiden Naturen im N. T. vorausgesetzt, doch in keinem Falle auf etwas Anderes als d. göttl. Natur gehen: wenn d. Vater den Sohn hervorgebracht, wenn er ihn als Organ der Welterschöpfung gebraucht — so sind diess Thätigkeiten, bei denen d. menschl. Natur noch ganz aus d. Spiel bleibt u. die sich doch ohne e. Subord.-verhältniss nicht denken lassen. Aber auch was später üb. d. Menschgewordenen gesagt ist, lässt sich nicht bloss auf

τὸν υἱὸν, sed semper Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν κτίριον ἡμῶν opponunt. Denique non desunt indicia, quae apostolos illud coeleste numen, quod in Jesu persona et causa comparuisse pie crediderunt, non ut Alexandrinos τὸν λόγον ἐμυμῶνδο a Deo prognatum, sed ab eo ut ceteras naturas creatum censuisse (Col. 1, 15: πρωτότοκος πάσης κτίσεως, coll. Hebr. 3, 2^{1a})) doceant.

§ 131. Argumenta biblica, quibus orthodoxi theologi suam de divina filii natura opinionem probare studuerunt.

Quibus praemissis facillime judicantur biblica argumenta, quibus orthodoxi theologi suam de *μοουσία* filii cum patre opinionem firmare studuerunt. Provocabant autem ad haec quatuor locorum genera: 1) argumentum *onomasticum*, quo ea loca comprehenduntur, quibus Christo Dei nomen tribui putatur¹). Sed ea loca aut dubiae lectionis sunt, ut Act. 20, 28.²) 1 Tim. 3, 16,³) aut incertae interpretationis: Luc.

setne menschl. Natur beziehen. Wie könnte dem Sohn, d. h. der ganzen Persönlchk. Christi immer nur ein Lernen vom Vater, ein Beauftragtseyn v. ihm u. s. w. zugeschrieben seyn, wenn die Meinung dabei doch wäre, dass es eigentl. nur ein Lernen u. s. w. der menschl. v. d. göttl. Natur sey“ etc. Adde Lutz: Bibl. Dogm. p. 345 s.

12) Verba τῷ πατρὶ ὁμοῦν αὐτὸν longe simplicius explicantur: „qui eum creaverat“, quam: „qui eum constituerat“ sc. sacerdotem. Cf. Bleek ad h. l. — Apoc. 3, 14 verba ἀρχὴ τῆς κτίσεως per se spectata triplicem admittunt interpretationem; 1) qui *principalem locum tenet* inter naturas a Deo creatas; cf. LXX Job. 40, 19: τοῦτ' ἐστὶν ἀρχὴ πλάσματος κυρίου. 2) qui *omnium primus creatus est*, i. q. πρωτότοκος κτίσεως (Col. 1, 15. coll. Prov. 8, 22); cf. LXX Dan. 11, 41 ἀρχὴ υἱὸν Ἀμμών. 1 Mos. 49, 8. Coloss. 1, 18; 3) *principium creationis*, h. e. per quem Deus omnia creavit; Clem. Alex. Protrept.: ὁ λόγος ἀρχὴ θεῶν πάντων. — Orthodoxi theologi suam *generationis filii* notionem (§ 125) etiam e locis Act. 13, 33. Hebr. 1, 5, quibus effatum Ps. 2, 7 (§ 126) excitatur, atque ex epithetis Christo, filio Dei, tributis τοῦ μονογενοῦς (§ 127) atque τοῦ ἰδίου (Rom. 8, 32) probare studuerunt.

1) Cf. Melch. Ulrich: Num Christus in Pauli ap. scriptis Deus appelletur. Tur. 1837. (Quod auctor negat.) Einige Bemerkk. zu den Stellen, in welchen d. Ap. Paulus Christum Gott nennt. In Theoluck: Lit. Aug. 1837. Nr. 5 — 17 et 17.

2) Vulgatae lectioni θεοῦ praeferenda est κυρίου.

3) Quo loco plurimi recentiores editores et interpretes ex antiquioribus testimonia critica restituerunt ὅς pro vulg. θεός, quae lectio in codd. demum non ante sec. X composita exstat atque originem librorum vel dogmaticae cupiditati vel studio structuram faciliorem reddendi debere videtur. Neque in arianis controversiis hic locus in disceptationem venit, unde dilucide patet, tum temporis lectionem θεός nondum exstitisse. Sed fortasse consultius est, cum Erasmo, Grotio, Wet-

1, 16 sq. ⁴) Jo. 1, 1. ⁵) 20, 28. ⁶) 1 Jo. 5, 20. ⁷) Rom. 9, 5. ⁸)

atenio, Baumg. - Crusio, aliis, lectionem δ , Latina potissimum probatam, quippe difficillimam, praeferre, a librariis, quibus praedicata *personale* subjectum requirere videbantur, primum in δ s mutatum, e qua posthac prodiit $\theta\epsilon\acute{o}s$. Etiam Col. 1, 27 Christus dicitur $\mu\upsilon\sigma\tau\eta\rho\iota\omicron\nu$ et apud Clem. Alex. $\mu\upsilon\sigma\tau\eta\rho\iota\omicron\nu$ $\epsilon\mu\phi\alpha\nu\acute{\epsilon}s$. — Lectio $\theta\epsilon\acute{o}s$ nuperrime defenditur in Tholuck: *Lit. Anzeiger* 1837. Nr. 31 §.

4) Quo loco orthodoxi theologi verba $\epsilon\nu\acute{\omega}\pi\iota\omicron\nu$ $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ v. 17 ad $\nu\acute{\upsilon}\mu\iota\omicron\nu$ $\tau\omicron\nu$ $\theta\epsilon\acute{o}\nu$ ita referunt, ut Christus Judaeorum dominus ac Deus nuncupetur. Verum $\alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon$ ad nullum subjectum antecedens pertinet, sed emphatice ponitur ut saepe de iis, qui summa virtute et auctoritate pollebant, velut in notissimo illo $\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$ $\epsilon\varphi\alpha$. Cf. Kuinoel. ad h. l. et Winer: *Grammatik* p. 170. 5 *Aufl.*

5) Premebant verba $\theta\epsilon\acute{o}s$ $\eta\nu$ δ $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$. Sed $\theta\epsilon\acute{o}s$ sine articulo ex alexandrino loquendi usu nihil nisi idem quod $\theta\epsilon\acute{\iota}\omicron\varsigma$ significare videtur. Philo enim (de somn. T. I. p. 655) loco 1 Mos. 31, 13: $\epsilon\gamma\acute{\omega}$ $\epsilon\iota\mu\iota$ δ $\theta\epsilon\acute{o}s$ δ $\omicron\varphi\theta\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\sigma\omicron\iota$ $\epsilon\nu$ $\tau\omicron\pi\omega$ $\theta\epsilon\acute{o}\upsilon$ secundum alex. interpretationem allato quaerendum esse docet, num h. l. duo dii distinguantur, et addit: δ $\mu\acute{\epsilon}\nu$ $\alpha\lambda\eta\theta\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\epsilon\sigma\tau\iota\nu$, $\omicron\iota$ $\delta\epsilon$ $\epsilon\nu$ $\kappa\alpha\tau\alpha\chi\omicron\rho\eta\sigma\epsilon\iota$ $\gamma\epsilon\nu\acute{o}\mu\epsilon\nu\omicron\iota$ $\kappa\lambda\epsilon\acute{\iota}\omicron\upsilon\varsigma$. $\Delta\iota\omicron$ $\kappa\alpha\iota$ δ $\epsilon\iota\rho\acute{o}\varsigma$ $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ $\epsilon\nu$ $\tau\omicron\pi\omega$ $\pi\alpha\rho\acute{o}\nu\tau\iota$ $\tau\omicron\nu$ $\mu\acute{\epsilon}\nu$ $\alpha\lambda\eta\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ $\delta\iota\alpha$ $\tau\omicron\upsilon$ $\alpha\rho\theta\rho\omicron\nu$ $\mu\epsilon\mu\eta\nu\nu\kappa\epsilon\nu$ $\epsilon\acute{\iota}\pi\omega\nu$ $\epsilon\gamma\acute{\omega}$ $\epsilon\iota\mu\iota$ δ $\theta\epsilon\acute{o}s$ $\tau\omicron\nu$ $\delta\epsilon$ $\kappa\alpha\tau\alpha\chi\omicron\rho\eta\sigma\epsilon\iota$ $\chi\omega\rho\epsilon\varsigma$ $\alpha\rho\theta\rho\omicron\nu$ $\varphi\acute{\alpha}\sigma\kappa\omicron\nu$, δ $\omicron\varphi\theta\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\sigma\omicron\iota$ $\epsilon\nu$ $\tau\omicron\pi\omega$ $\omicron\upsilon$ „ $\tau\omicron\upsilon$ $\theta\epsilon\acute{o}\upsilon$ “, $\alpha\lambda\lambda\alpha$ $\alpha\upsilon\tau\omicron$ $\mu\acute{o}\nu\omicron\nu$ „ $\theta\epsilon\acute{o}\upsilon$ “. Distinxit igitur Philo inter Deum, qui vere et cum articulo dicatur, et inter eum, qui abusive Dei nomen gerat sine articulo.

6) Lücke *Comment. z. Ev. Joh. II*, p. 800: „*Die gewiss nicht dogmatische Stimmung des Jüngers, der von der mehr sinnl. Skepsis zum überschwengl. Glaubensgefühl des Göttl. in Christo schnell übergeht, ferner die schwankende Bedeutung von $\theta\epsilon\acute{o}s$ in dieser Verbindung (O, 35), erlauben nicht, aus dieser Anrede einen Beweisort für die trinitarische Gottheit Christi zu machen.*“

7) Ecclesiastici theologi h. l. pronomen $\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma$ referunt ad nomen proxime praegressum $\eta\nu\varsigma$ $\chi\rho$. At vero pronomina demonstrativa et relativa non semper ad notiones, quae proxime antecedunt, sed ad eas quoque referri, in quibus primaria enuntiationis vis inest, apparet e locis 2 Thess. 2, 9. 2 Jo. 7. Winer l. c. p. 182. In antecedentibus autem primaria notio erat δ $\alpha\lambda\eta\theta\iota\nu\acute{o}\varsigma$ $\theta\epsilon\acute{o}s$. Enuntiationem $\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma$ $\epsilon\sigma\tau\iota\nu$ δ $\alpha\lambda\eta\theta$. x. r. l. Joannes praemittit ad firmandam dehortationem v. 21. Atque etiamsi Deus in nullo alio N. T. loco $\zeta\omega\eta$ $\alpha\acute{\iota}\omega\nu\iota\omicron\varsigma$ dicatur, eodem tamen jure, quo apost. 1 ep. 1, 5 Deum $\varphi\acute{\omega}\varsigma$ vocavit, quod nomen alibi Christo tribuitur, illum $\zeta\omega\eta\nu$ quoque nominare licuit.

8) Quo loco triplex interpunctio obtinetur. 1) Aut enim omnia uno tenore leguntur nec nisi ad summum post- $\sigma\acute{\alpha}\varphi\alpha$ virgula ponitur, ita, ut Christus δ $\epsilon\nu$ $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ $\theta\epsilon\acute{o}s$ appelletur ad eumque doxologia referatur. Quae interpretatio, orthodoxis theologis probata, etsi non grammaticis rationibus, tamen eo impeditur, quod Paulus nomine $\tau\omicron\upsilon$ $\theta\epsilon\acute{o}\upsilon$ $\tau\omicron\upsilon$ $\epsilon\nu$ $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ ad Christum translato summam monotheismi legem, alias constanter ipsi servatam (§ 130), migrasset. Accedit, quod praeterea in paulina epistolae doxologiae ad Christum relatae exemplum frustra quaeritur. 2) Aut quod plurimis recentioribus, Reichio quoque et Fritzschio, qui in commentariis suis eruditissime de h. l. disputarunt, placet, post $\sigma\acute{\alpha}\varphi\alpha$ plenius interpungitur, ut doxologia ad Deum spectet, quem apostolus laudibus celebret ob privilegia et beneficia, quae Israelitis obtingere jussit. Cui interpretationi nihil obstat (nam etiam 2 Cor. 1, 21.

Tit. 2, 13. ⁹⁾ Hebr. 1, 8 sq. ¹⁰⁾ Apoc. 22, 6. coll. v. 16. 20 ¹¹⁾. Accedit, ut Dei nomen etiam naturis homine celsioribus (1 Cor. 8, 5), adeoque hominibus (Ps. 82, 6. Jo. 10, 34 sq.) ¹²⁾ imponi soleret. 2) Argumentum *idiomaticum*, quo loca continentur, quibus filius Dei divinis *virtutibus* instructus dicatur: *a)* quibus tota divinitatis copia (τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος) ei inhabitare dicatur (Col. 2, 9. 1, 19); *b)* quibus Dei imaginem

7, 6 participia nomini τοῦ θεοῦ praemittuntur), nisi quod non satis intelligatur, cur P. sublimitatem, nec potius benignitatem celebret. 3) Quapropter nos cum Erasmo, Justio (in Paulus *Memorabilien* St. 1), Ammonio et Baumg.-Crusio post πάντων plenius interpungimus, qua ratione sententia oritur Pauli consilio egregie accommodata. Eo enim, quod Christus ὁ ἐπὶ πάντων ab Israellitis sulpem trahat, eorum gloriae veluti corona imponitur. Etsi autem Eph. 4, 16 solus Deus pater ὁ ἐπὶ πάντων vocetur, tamen filius Act. 10, 36 κύριος πάντων appellatur, coll. Jo. 3, 31. Phil. 2, 10. Eph. 1, 21 ss. al. Neque infringitur haec interpretatio eo, quod multi monuerunt, non praeponi solere in doxologiis nomen Dei, sed εὐλογητός. Nam LXX Ps. 68, 20 legitur: κύριος ὁ θεός εὐλογητός.

9) Quo loco ex omissione articuli ante σωτήρος colligunt, unum idemque esse subjectum τὸν μέγαν θεόν κ. σωτ. ἡμ. Ἰ. Χρ. Sed non opus erat repetitione articuli, quia σωτήρος persona jam addito genitivo ἡμῶν satis definitur; cf. Winer l. c. p. 148 s. Omnino autem etiam diversae personae, dummodo arcte secum conjunctae sint aut conjunctae cogitentur, eodem articuli vinculo grammaticae conjungi possunt, velut Matth. 3, 7 τῶν Φαρισαίων καὶ Σαδδουκαίων; Eph. 2, 20 τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν (Winer l. c. § 18, 4), quapropter ne ex locis quidem 2 Thessa. 1, 12 (κατὰ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ ἡμῶν καὶ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ), 2 Petr. 1, 1 (τοῦ θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτήρος Ἰησοῦ Χριστοῦ), Eph. 5, 5 (ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ καὶ θεοῦ) quidquam efficitur. Loci Jud. 4 (τὸν μόνον δεσπότην θεόν κ. κύριον ἡμῶν Ἰ. Χρ.) plane eadem ratio est ac loci Tit. 2, 13; accedit, ut vox θεόν magna liberr. auctoritate a recentioribus editoribus expungatur.

10) Hebr. 1, 8 (coll. Ps. 45, 7) ὁ θεός a plerisque, etiam Bieckio et de Wettio, pro allocutione habetur. At vero etiam subjectum esse potest (Grot., Griesb., Lachm.): „thronus tuus Deus est“, h. e. imperium tuum Deus sustinet, simili modo, quo Deus *rupes, arx*, vocatur, Ps. 31, 3. 4. Ne sequente quidem versu ὁ θεός compellatio, sed subjectum est, cui appositionis causa additur ὁ θεός σου, ut hebr. אלהים אלהים Ps. 50, 7.

11) Orthodoxi theologi diligenter perpendendum esse docent, posteriore loco Christo idem vindicari, quod priore de Deo praedicetur. Verum inde non sequitur, unum idemque subjectum esse v. 6 et 16. Nam idem negotium utrique, Deo et Christo, tribui poterat, si quidem Christus Dei nomine et mandato angelum mitteret. — Praeterea Harlessius (in commentar. ad Eph. 5, 5) Dei nomen Christo imponi putat Coloss. 2, 2 e lectione Lachmanni: τοῦ θεοῦ Χριστοῦ.

12) Addunt nonnulli 1 Sam. 23, 13, sed ibi notio vocabuli אלהים incerta eat. Cf. Thenius ad h. l. — Philo de vita Mos. I, T. II ed. Mang. p. 106 de Mose haec refert: ἀνομάσθη ὅλον τοῦ ἔθνους θεός καὶ βασιλεύς. Adde B.-Crusius: *Comp. d. DG.* II, p. 146. not. a.

ab eo referri doceatur (Col. 1, 15. Phil. 2, 6. Hebr. 1, 3. 2 Cor. 4, 4. coll. Jo. 8, 19. 12, 45. 14, 9¹³); c) quibus ei tribuatur aseitas s. independentia metaphysica (Jo. 5, 26¹⁴) et sufficientia (Jo. 16, 15); aut d) origo coelestis (Jo. 3, 31. 13, 3. 1 Cor. 15, 47), praeexistentia (Jo. 1, 30. 3, 13. 6, 62. 8, 56 — 58. 17, 5. 1 Cor. 10, 4. 9) et aeternitas (Hebr. 9, 14. Apoc. 1, 17 sq. 2, 9. 22, 13¹⁵), aut e) sublimior vel divinarum (Matth. 11, 27. Jo. 6, 46) vel humanarum (Jo. 1, 49. 4, 16 ss. 2, 24. Apoc. 2, 23. coll. 22, 12) rerum scientia; f) quibus Jesus se et patrem unum esse profiteatur (Jo. 10, 30. 38. 14, 10 sq.¹⁶). 3) Argumentum *energeticum* (*energeticum* s. *dynamicum*), quod loca complectitur, quibus filio opera divina vindicentur, ut omnium rerum creatio (Jo. 1, 3. Col. 1, 16. 1 Cor. 8, 6. Hebr. 1, 2. 8, conservatio (Col. 1, 17. Hebr. 1, 3) et gubernatio (Matth. 11, 27. 28, 18. Jo. 17, 2 et ea loca, quibus Christus ad dexteram Dei exaltatus dicatur), mortuorum resuscitatio et iudicium (Jo. 5, 21 sqq. 6, 39. 40. 44. 54. Matth. 25, 31 sqq. Act. 17, 31. 1 Cor. 4, 5. 2 Cor. 5, 10). 4) Argumentum *latreuticum*, e locis petitur, quibus filio idem ac Deo patri honos et cultus deferatur (Apoc. 5, 8 sqq. 7, 10 sq. coll. 19, 10. 4, 21), vel deferendus postuletur (Jo. 5, 22 sq. Phil. 2, 10 sq. Hebr. 2, 6¹⁷). — At enimvero quae

13) Tribus primis locis metaphysica, 2 Cor. 4, 4 metaphysica et ethica cognatio Dei significatur (cf. de Wette ad h. l.). Sed 2 Cor. 3, 18 Christiani quoque ad eandem imaginem immutandi dicuntur, coll. Rom. 8, 29: *συνμορφῶντες τῆς εἰκόνης τοῦ θείου αὐτοῦ*. Joanneorum locorum haec simplicior est sententia: in Christi persona, operibus et sermonibus coelestis patris vim et majestatem relucere.

14) Zeller l. c. p. 95: „Das Leben in sich selbst haben, wird gesagt, ist Umschreibung des Begriffs der Absolutheit; hier also wird d. Sohn unverkennbar als absoluten Wesens beschrieben. Richtig ohne Zweifel, wenn sich d. Stelle in einer dogmat. Abhandlung vob. d. Homöiste — befände, u. wenn nicht das ἔδωκε der voraussetzlichen Absolutheit mehr abzöge, als ihr das ζωὴν ἐν ἑαυτῷ ἔχειν, auch noch so streng genommen, geben könnte.“ Accedit, ut locutio ζωὴν ἐν ἑαυτῷ ἔχειν Jo. 6, 53 coll. 5, 42 etiam de hominibus usurpetur.

15) At quaeritur, an scriptores haec effata de absoluta, annon potius de relativa aeternitate intellexerint, qua Christus, quippe ante omnia productus (§ 130), existentiae suae tempore omnes creatas res et naturas supergredatur. Sed etiam illa loca de absoluta aeternitate intelligenda essent, inde ὁμοούσια filii cum patre non consequeretur. Origenis enim christologia (§ 134) nos docet, potuisse Christum aeternum censi eundemque Deo patri subjectum eoque inferiorem.

16) Quae loca de intima unione cum Deo ethica et religiosa intelligenda esse, patet e Jo. 6, 56. 14, 20. 17, 21 — 23. coll. 1 Jo. 1, 3.

17) Ad quae loca recte aestimanda tenendum est, honorem vel cultum divinum Christo exhibendum postulari, quia Dei legatus ejus causam gerat (Jo. 5, 22 s.), aut quia a Deo summus regni sui vicarius sit constitutus (cf. loca apocalypsoas), ita ut veneratio Christo praestita redun-

his argumentis orthodoxi theologi probare sibi videbantur, aut sinistra interpretatione locis N. T. illata (ut Jo. 12, 45. 10, 30. al. locc.), aut sine ulla dogmatica subtilitate e fervidissimo sanctissimae in magistri incomparabilis reverentiae sensu pronuntiata neque ad vivum resecanda (ut Colos. 2, 9), aut denique e notionis τοῦ λόγου (ut creandi et conservandi mundi consortium) vel messianarum opinionum (ut mortuorum resuscitatio cum extremo iudicio conjuncta) in servatorem translatione intelliguntur nec ullo modo ejus δμουσίαν cum Deo patre arguunt.

§ 132. Num in S. S. spiritui s. personalis natura tribuatur.

Spiritum s., cujus notionem biblicam § 64—66 exposuimus, non meram vim et efficaciam Dei, sed numen esse a Deo realiter distinctum, propria intelligentiā et agendi vi praeditum, non solum orthodoxi theologi, sed etiam nonnulli eorum, qui nullo ecclesiasticae theoriae favore praepostero capti in eruendis s. scripturae praeceptis historicam viam ingressi sunt¹⁾, contenderunt, id quod probare studuerunt tum ex locis, quibus spiritus s. cum duobus alteris divinis personis junctim commemoretur (Matth. 28, 19. Rom. 15, 30. 1 Cor. 12, 4—6. Tit. 3, 4—7. Cf. § 133), aut alterutri opponatur ab eaque distinguatur (Jo. 14, 16. coll. 16, 13. Rom. 8, 26 sq.), tum ex iis, quibus spiritui s. propria actio (Act. 20, 28) vel sentiendi facultas (Jes. 63, 10. Eph. 4, 30) tribuatur. At si verum esset, solum personas cum personis junctim commemorari posse: e loco Eph. 4, 5 sq. consequeretur, ut fides quoque et baptismus personae essent, aut contrario jure ex 1 Jo. 5, 8., ubi spiritus s. simul cum aqua et sanguine commemoratur, colligendum esset, eum non esse personam. Loca autem Jo. 14, 16. Rom. 8, 26 sq. Eph. 4, 30 facillime ad rhetoricam prosopopoeiam, illi similem, qua in V. T. sapientia divina (§ 115) et aliae in N. T. notiones sub perso-

det εἰς δόξαν Θεοῦ πατρός (Phil. 2, 11). Nec quidquam juvatur causa orthodoxa eo quod genuum flexio (Phil. 2, 10) alias honoris Deo exhibitū (Eph. 3, 14. Rom. 11, 4. Jes. 45, 23) signum est. Cf. Hase: *Dogmat.* p. 198: „Nach morgenländ. Sitte ist Kniebeugung keine (rectius: nicht nothwendig) Gottesverehrung; der Uebergang von liebevoller Verehrung eines grossen, gerade religiös bedeutsamen Abgeschiedenen bis zur Anbetung ist ein fast unmerklicher, u. mancherlei Wesen sind im Laufe der Zeiten v. den Christen angerufen worden, ohne dass man daran dachte, sie der Gottheit gleich zu achten.“

1) Velut Fritzschius in commentat., quam § 64 commemoravi-
mus. Ex Bauri ejusque discipulorum sententia inter N. T. scriptores
solum Joannes spiritui s. hypostaticam naturam vindicavit.

narum specie inducuntur, revocari possunt ²⁾, dummodo idoneis et certis argumentis extra dubium positum fuerit, ss. scriptores omnibus reliquis locis in spiritu s. nihil nisi vim et efficaciam Dei vidisse. Id autem luce clarius patet primum inde, quod locutio *manus Dei* in V. T. plane eodem nexu et sensu, quo alibi *spiritus Dei* usurpatur (1 Reg. 18, 46. 2 Reg. 3, 15. Jes. 8, 11. Ezech. 3, 22. 37, 1. 40, 1. coll. 11, 5), deinde ex variatione et commutatione phrasium *δύναμις ὑψίστου* et *πνεῦμα ἅγιον* apud Luc. 1, 35. coll. 24, 49 vel *πνεῦμα Θεοῦ* et *δάκτυλος Θεοῦ* ap. Matth. 12, 28. Luc. 11, 20, pariter atque conjunctione nominum *πνεῦμα* ac *δύναμις* Act. 10, 38. 1 Thess. 1, 5. 1 Cor. 2, 4; tum ex oppositionibus, velut *πνεῦμα τοῦ κόσμου* 1 Cor. 2, 11; *πνεῦμα τῆς ἀληθείας* atque *πν. τῆς πλάνης* 1 Jo. 4, 6. coll. 2 Tim. 1, 7; denique e loquendi formulis, quae nisi de vi intellectae aptum sensum non praebent, ut *ἐκ τοῦ πνεύματος ἔδωκεν ἡμῖν* (1 Jo. 4, 13), *βαπτίζειν πνεύματι* (Luc. 3, 16. Matth. 3, 4), *χρίειν πνεύματι* (Act. 10, 38).

§ 133. *Doctrina N. T. de patre, filio et spiritu s.*

Etsi vero spinosissima illa omnique ethico et religioso fructu plane destituta ecclesiastica trinitatis theoria a ss. scripturarum non solum mente, sed ipsâ quoque litterâ toto coelo distet, tamen diffiteri non licet, tam crebro tantaque cum vi in N. T. Deum patrem, Jesum Christum, filium Dei, et spiritum s. junctim et simul commemorari, ut hac principiorum ternione apostolos eorumque discipulos causas christianae summam et capita primaria comprehendere voluisset, nulli dubio obnoxium sit. At vero si loca huc spectantia

2) Ita N. T. scriptores, ubi cum vi quadam et affectu loquuntur, personae forma induunt *τὴν ἐκδυμῖαν* (Jac. 1, 14 s.), peccatum (Rom. 7, 14 ss. Jac. 1, 15), scripturam s. (Gal. 3, 8), fidem (Gal. 3, 25). In joanne ev. prosopopoeiae usus facillime inde intelligitur, quod spiritus s. apostolis *personae* divini magistri ad coelestem patrem abituri locum suppleturus erat. — Ad locum Rom. 8, 26 s. quod attinet, si spiritus s., qui causam nostram mutis suspiriis apud Deum agere dicitur, de *persona* intelligeretur, absurdissima oriretur sententia, quam C. F. A. Fritzschi in commentario ad ep. ad Rom. T. II, p. 187 ss. apostolo obtrudere non dubitavit. Verum si ad verba *αὐτοὶ ἐν ἑαυτοῖς στενάζομεν* v. 23 atque ad *ἐξενῶν τὰς καρδίας* v. 27 attenditur, sententia loci ad prosariam orationem revocata nulla nisi haec esse potest: Praeter laetissimam futurae nostrae gloriae spem (v. 24 ss.) in angustiis spiritus s. quoque nos sustentat. Etsi enim eorum, quae desideramus, non satis claram animis conceptam habeamus sententiam (*τί προσεσώμεθα*), neque ea aptis verbis in precibus (*καθὸ θεῶ*) declarare, sed solis mutis suspiriis expromere valeamus, Deus tamen haec suspiria, quippe ex animo divini spiritus plenissimo profecta, ut preces ipsi probatas excipit.

(Matth. 3, 16 sq. et parall. 28, 19. 1 Cor. 12, 4—6. 2 Cor. 13, 13. Eph. 2, 21 sq. Rom. 15, 30. Tit. 3, 4—6. Rom. 15, 30. 2 Thess. 1, 13 sq. 1 Petr. 1, 2. Jud. 20 sq. ¹⁾) diligenter contulerimus, facillime intelligitur, non internas iis divinae naturae rationes (*τρόπον ὑπάρξεως*, s. ut recentiores loqui solent, *immanente Wesenstrinität* ²⁾), neque eas quidem rationes metaphysicas, quae Deo cum mundo universe spectato intercedant (*absolute Offenbarungstrinität*), sed nihil nisi modum, quo Deus in redemptione hominum per Christum efficienda se manifestaverit et perpetuo manifestet, significari vel quasi revelationis divinae per Christum factae historiam describi (*historische Offenbarungstrinität*). Neque enim ullo argumento demonstrari potest, illis effatis, quibus filius Dei una cum patre et spiritu s. commemoratur, ea quoque respici, quae alibi de mundo a Deo per τὸν λόγον creato docentur. Ita e locis illis tum inter se, tum cum universa N. T. mente comparatis haec doctrina eruitur, quae simplex quidem, sed ethico sensu feracissima ac soli rei christianae propria et quasi domestica est eamque a ceteris religionibus discernit: *Deus* pro immensa sua sapientia et paterno amore ab aeternis genus humanum, peccando ipsi abalienatum, morali miseriae eximere et ad semet ipsum revocare decrevit per *Jesum Christum*, *filium* suum unigenitum, qui patris spiritu et vi plenissimus intimaeque familiaritatis ac tenerrimi amoris vinculo ei conjunctissimus, tempore divinitus constituto vivendo, docendo, moriendo et e mortuis redeundo illud patris consilium exsecutus est ac coetum congregavit, cui et ipsi *spiritum* s. indidit, h. e. divinam vim vitalem, quae divini magistri ad coelestem patrem sublato locum in terra obtineret, omnes, qui Christo per fidem se conjungerent, divino suo lumine illustraret, sua sanctitate

1) Veteres theologi primariam dogmatis sedem in 1 Jo. 5, 7 reperiabant, quod locus quin suppositicius sit, hodie a nemine dubitatur. Deest enim in antiquissimis translationibus et in omnibus graecis codd., duobus exceptis non ante sec. XVI conscriptis, qui admodum suspectae fidei sunt. Accedit, ut locus sententiarum nexum turbet neque joanneo dicendi generi consentaneus sit. Etiam si vero germanus esset, non trium testimonium ὁμοφωνίας, sed eorum in testando consensum doceret. Cf. Griesbach: Diatribe in loc. 1 Jo. 5, 7 s. in ejusd. N. T. graece etc. Vol. II, p. 685 ss. et quae Lückius et Paulus in commentariis suis de h. l. docuerunt.

2) Cf. Lücke: *Fragen u. Bedenken üb. d. immanente Wesenstrinität o. die trinitar. Selbstunterscheidung Gottes*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1840. 1 H. p. 68 ss. et quae in contrariam partem disputarunt Nitzsch: *Ueb. d. wesentl. Dreieinigkeit Gottes*; ibidem, 1841. 2 H. p. 295 ss. Weisse: *Zur Vertheilung des Begriffs der immanenten Wesenstrinität*, ibidem, p. 345 ss. Fwesten: *Dogmatik* II, 1, p. 203 ss.

imbueret eoque modo ad filiorum Dei dignitatem eveheret, communi amoris vinculo ad unum velut corpus conjungeret et beatitatis post fata terrestria in coelis promissae pignori esset (§ 65 sq.)³⁾.

§ 134. *Historia dogmatis.*

Baur: *Die christl. Lehre v. d. Dreieinigkeit u. Menschwerdung Gottes in ihrer geschichtl. Entwicklung.* Tüb. 1841—43. 3 Bde. — Ge. Aug. Meier: *Die Lehre v. d. Trinität in ihrer histor. Entwicklung.* Hamb. 1844. 2 Bde.

Ecclesiastica trinitatis doctrina sensim e studio prodiit severissimam monotheismi formam, religionis christianae auctoritate confirmatam, cum notione de ea Christi dignitate conciliandi, qua major cogitari non potest. Quo studio postquam eo perventum esset, ut filius patri equipararetur, tertium ternionis biblicae subjectum, spiritus s., relinqui non poterat. Etsi ante concilium nicaenum sententiae maxime vagae et variae essent neque apud diversos modo, sed interdum apud eosdem quoque doctores discrepantes, tamen

3) In joanneo evang. etsi pater, filius et spiritus nullo loco simul commemorantur, tamen capita 14—17 (coll. 20, 21—23) veluti commentarium praebent ad biblicam doctrinae notionem cognoscendam. In illis enim capitibus omnia beneficia rei christianae ad patrem referuntur, qui filium legaverit; ad filium, qui mandatum patris pro hominum salute perfecit, nunc vero ad patrem rediturus sit, denique ad paracletum, per quem pater atque filius post filii decessum causam christianam conservaturi ejusque incrementa effecturi sint. — Neander: *Gesch. d. Leitung u. Pflanzung des Christenth. durch die App.* II, p. 795: „Nach Joh., wie nach Paulus ist das Wesen des christl. Theismus die Verehrung Gottes als Vater durch den Sohn in der durch denselben gestifteten göttl. Lebensgemeinschaft o. in d. Gemeinschaft des h. Geistes, der Vater durch den Sohn in der von seinem Geiste beseelten Menschheit wohnend, — u. diess ist die Wurzel der Dreieinigkeitslehre in d. Zusammenhang des christl. Bewusstseyns. Sie hat eine wesentl. praktische u. geschichtl. Bedeutung, es ist d. Lehre von dem in der Menschheit geoffenbarten Gott, welche in Gott wie den Urgrund des Daseyns, so des Heils u. der Heiligung erkennen lehrt.“ Hase: *Dogmat.* p. 521: „Nur durch d. Rückkehr zum rein praktischen Inhalte der Taufformel, in welcher Christus die Summa des Christenthums niedergelegt hat, wird der ursprüngl. relig. Sinn, aus dem die Trinitätsl. hervorgegangen ist, wieder gewonnen. Nämlich Gott ein Vater über Alles, mit ihm d. Menschheit durch den Menschensohn, der ein Gottessohn in der einen Hinsicht immer gewesen, in d. anderen geworden ist, in neuer Liebe vereint, auf dass wir alle Söhne Gottes werden durch d. freien u. hell. Gemeingeist der Kirche u. Gott Alles in Allem. Die Trinit. ist daher das Symbol der Christenh., sowohl Sinnbild der christl. Ideen, als auch unterscheidendes Kennzeichen des Christenth.“ Adde Baumg.-Crusius: *Bibl. Theol.* § 42. *Dogmatik* p. 61 § 40. Lutz: *Bibl. Dogmatik*, p. 331 ss. 391 ss.

universe spectatae denique ad duo genera revocari possunt. Quarum unum sententiis *Monarchianorum* constituitur, h. e. eorum, qui monotheismi (τῆς μοναρχίας) commodo consulturi τὸν λόγον et spiritum s. non personas, sed nudas vires vel modos, quibus Deus operaretur, esse docebant. Inter quos maxime excelluerunt Praxeas sub finem sec. II, Noetus Smyrnaeus sec. III, Beryllus Bostrenus in Arabia c. a. 240, Sabellius, Libycus, presbyter ptolemaeus c. a. 250, et Paulus Samosatenus (a munere amotus a. 273). Celeberrimus eorum Sabellius fuit, a quo etiam nunc quaelibet theoria, qua patris, filii et spiritus s. notiones ad tres unius ejusdemque absoluti numinis solas rationes, vel vires, vel operationes et manifestationes referuntur, *sabellianismus* vocari solet. Idem *modalismi* nomine significatur. Alteram sententiam, quae Monarchianis opposita erat, plerique ecclesiae patres antenicaeni, Justinus Martyr, Tatianus, Athenagoras, Theophilus Antiochenus, Clemens Alex. et Tertullianus tuiti sunt, qui in logo s. filio Dei et spiritu s. *personales* naturas, ante mundi initia e Deo patre progressas, licet ei perpetuo nexu conjunctissimas, agnoverunt, ita tamen, ut filium patri et plerumque etiam spiritum s. filio subjicerent, vel etiam τοῦ λόγου et τοῦ πνεύματος notiones confunderent. Cujusmodi doctrina posthac *subordinationismi* nomine appellata et inter haereses relata est. Irenaeus de modo, quo filius e patris natura processisset, nihil accuratius definiri posse ac debere docuit. Origenes autem, quum illa opinione, qua filius proxime demum ante mundi principia a Deo processisse diceretur, illius existentiam temporis cancellis subjici eoque modo ejus majestatem imminui intelligeret, hanc difficultatem notione *aeternae generationis* effugere studuit. Nihilominus filium patre inferiorem et spiritum s. primam et praestantissimam naturam *a filio creatam* esse asseruit. Primus, qui filio eandem ac patri substantiam (ὁμοουσίαν) vindicaret et ad nicaenam formulam quam proxime accederet, Dionysius Romanus erat. Τριάδος voce primum Theophilus Antiochenus, inter Latinos trinitatis nomine primus Tertullianus usus est.

§ 135. De eadem re.

Aeternae generationis opinio Ario, presbytero alex., aut secum ipsâ pugnare, aut si clara ei notio substitueretur, ad sabellianismum redire et notionem de personali filii natura tollere videbatur. At vero etiam τοῦ λόγου antehac Dei naturae insiti ac proxime ante mundi initia e Deo pro-

gnati notio, ante Origenem ecclesiae doctoribus probata, Ario invisa erat, quippe a qua error de concretionē ac divisione divinae naturae removeri non posset. Ad quas difficultates effugiendas Arius τὸν λόγον Deo ab aeternis immanentem a *filio Dei* distinxit, ac Dei filium ante universi primordia per immanentem λόγον a Deo ex nihilo creatum esse et posthac in Jesu persona humanam naturam induisse docuit. Tempus igitur fuisse, quo nondum fuisset filius Dei, eumque alius aō patrem substantiae (ἐτερούσιον) esse. Sed esse eum primam et primariam naturam a Deo creatam (πρωτότοκον πάσης κτίσεως), per quam Deus pater omnia cetera ipsumque spiritum s. produxisset¹⁾. Quam doctrinam nicaeni concilii (a. 325) patres damnaverunt atque haec decreta solenniter sanxerunt: Filium non esse *factum* (creatum), sed prorsus singulari modo (μονογενῇ) e patre *genitum*, lucem et lumine, verum Deum e vero Deo, patri ὁμοούσιον²⁾. De spiritu s. synodus nihil proposuit, nisi credi eum a Catholicis. Quum vero non solum antiquior sententia de spiritu s. tamquam divina vi perpetuo caput extolleret, sed etiam haud pauci, potissimum vero Macedonius episcopus constant. († c. a. 360), spiritum s. *creaturam* et *ministerium* filii declararent (Macedoniani, πνευματομάχοι)³⁾: inprimis Athanasius et uterque Gregorius flagitarunt, ut spiritus s. patri et filio equipararetur, quia, quod Athanasius monuit, arianismus tum demum devinceretur, si in trinitate nihil esset a Dei natura alienum, et quia illud nu-

1) Posthac Arianī sectatores in duas familias abierunt. Severiores filium patri ἀνόμοιον s. ἐτερούσιον (Anomoeani, Eunomiani), moderatiores (Semiariani s. Homoousiastae) eum patri ὁμοιούσιον dixerunt. Ceterum Arianorum familia usque ad sec. VI floruit.

2) Πιστεύομεν — εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῇ, τοῦτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιεθέντα, ὁμοούσιον τῷ πατρὶ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο — Τούς δὲ λέγοντας, ὅτι ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο καὶ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ ἀγία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία.

3) Novi quoque Monarchiani hac periodo in scenam prodierunt, velut Marcellus, Ancyrae episc. († 374), qui τὸν λόγον ab aeternis Deo inhabitavisse (ἡσυχάζοντα), ante mundi primordia ex eo tanquam ἐνεργειαν δραστηκτὴν prodissae ac tandem cum Jesu homine conjunctum personalem naturam induisse, ideoque nomen *filii Dei* ad solum historicum Christum referendum esse docuit. Similia Marcelli discipulus, Photinus, Sirmii episc. († c. a. 376), docuisse, neque nisi minus arctam τοῦ λόγου cum Jesu homine conjunctionem statuuisse vel in ea solum adjumentum divinum vidisse videtur. Cf. B.-Crusius: *Comp. d. DG.* I, p. 153 s.

men, quod creaturas sanctas et divinae vitae participes redderet, non et ipsum creatum neque nisi Deo aequale esse posset. Quapropter a secunda oecumenica synodo, a. 381 Constantinopoli habita, spiritus s. Deo patri et filio aequi-
parabatur⁴⁾. Quae synodus nicaenae formulae decretum quoque addidit de aeternitate generationis filii⁵⁾. Numericam autem personarum unitatem (§ 124, not. 1) nicaeni et constantinopolitani patres nondum docuerunt⁶⁾. Ut vero monotheisimi lex omni ex parte servaretur, fieri non potuit, quin posthac numerica unitas sive unitas in trinitate et trinitas in unitate statueretur eoque demum modo dogma tantum, quantum omnino id fieri poterat (§ 137), sibi quidem constaret, sed simul etiam a captu humano quam longissime abduceretur. Id quod inter Graecos per Basilium et utrumque Gregorium, inter Latinos per Augustinum et in symbolo athanasiano (§ 124, not. 3) factum est. — Alia controversia inter Orientales et Occidentales de quaestione exarsit, utrum spiritus s. e solo patre, an e patre et filio procederet. Nam satis mature verba ev. joann. 15, 26: τὸ πνεῦμα — ὁ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, quae nihil nisi vim illam, qua apostoli post Christi discessum gavisuri essent, divini generis esse docent, de arcana ratione, qua spiritus s. per patrem subsisteret (§ 125), intellecta erant, ideoque constantinopolitani patres spiritum s. e patre procedere docuerant.

4) Etsi patres non nomine τοῦ ὁμοουσίου de spiritu s. uterentur, tamen rem significarunt, dum nicaenae formulae verbis καὶ [πιστεύομεν] εἰς τὸ πνεῦμα ἅγιον haec adderent: τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαι διὰ τῶν προφητῶν. — Jam concilium alexandrinum (a. 362) decreverat: τὸ δὲ πνεῦμα οὐ κτίσμα, οὐδὲ ξένον, ἀλλ' ἴδιον καὶ ἀδιαιρέτον τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πατρὸς.

5) Verbis nicaenis γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ, τὸν ἐστίν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ substituerunt haec: τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων.

6) Wegschejd, p. 338: „PP. nicc. hac voce [τῆς ὁμοουσίας] potius substantiam divinae omnino ὁμογενῆ et unitatem quandam specificam, arctissimam illam et perfectissimam, qualis in nullis aliis ejusdem speciei naturis deprehenditur, significasse videntur.“ Baur l. c. I, p. 339 s.: „Wir würden den Sinn der nic. Formel sehr verfehlen, wenn wir ihrer Homoustie den Begriff einer numerischen Einheit unterlegen wollten. Ihre Hom. ist nur die Gleichheit des Vaters u. des Sohnes, sofern beide als Personen zwar für sich bestehen, in dem Gemeinsamen ihrer Person aber substantiell Eins sind. Strauss I, p. 454 s.: „In späterer Zeit wurde Johannes Philoponus (aec. VII), wenn er d. Verhältniss der Einheit zur Dreieit in Gott ausdrückl. auf das logische Verhältniss des Allgemeinen u. Einzelnen zurückführte, mit nicht grösserem Rechte des Trithemsus beschuldigt, als gegen die rechtgläubigsten Nicaener dieselbe Beschuldigung hätte vorgebracht werden können.“

Quum vero spiritus s. in N. T. etiam *Christi* spiritus (Rom. 8, 9) appellaretur et a *Christo* ad discipulos suos transmissus esset (Jo. 20, 29), neque filius Dei patri *ὁμοούσιος* dici posset, nisi una cum patre spiritum s. spiraret; Augustinus spiritum s. e patre et filio procedere docuit. Quae doctrina symbolice sancita est in synodo toletana tertia a. 589, ubi latinae interpretationi symboli nicaeno-constantinopolitani post verba *ex patre* addebatur et *filio* et aliter sentientes damnabantur. Cui additamento sensim in latina symboli exempla recepto Graeci inde ab a. 660 tamquam sacrilegio vehementissime refragantes controversiam cum Latinis excitarunt, quae controversia graecae et latinae ecclesiae discidium acceleravit nec umquam sopita utramque ecclesiam etiamnunc disjungit.

§ 136. De eadem re.

Dogmatis auctoritas per totum quoque Scholasticorum aevum valuit, quorum pauci in haereseos suspicionem inciderunt, plurimi doctrinam summa cum subtilitate disputaverunt et vulgo ad trium virtutum divinarum, *potentiae*, *sapientiae* et *amoris*, hypostaticis naturis indutarum, notionem revocaverunt¹⁾. Instauratores sacrorum in ecclesiastica doctrinae formula tremendum mysterium agnoverunt, a quo ne latum quidem unguem recedendum esset. Tametsi Melancthon, qui infructuosae Scholasticorum subtilitatis taedio captus in prima locorum communium editione hoc dogma silentio praetermittendum censuerat (§ 93, not. 4), posthac in contemplativa ejus explicatione, quam Augustinus et Scholastici praeiverant²⁾, sibi placuit, qua filium de imagine a Deo

1) Prorsus singulari modo Richardus a St. Victore ecclesiasticam doctrinam ex *amoris* omnibus numeris absoluti et perfecti notione extruere et firmare studuit. Cujus amoris indolem ac naturam ita ferre docet, ut alium quendam complectatur, neque nisi eum, qui summo amore dignissimus sit, qualis inter *creatas* naturas non reperiatur. Hoc igitur amore dignissimam non esse nisi personam, quae et ipsa Deus sit. Ut autem mutuus hujus utriusque personae amor vere summus et perfectissimus neque invidiosus sit, carere eum non posse tertio societatis suae socio. Cf. Hagenbach *DG.* II, a, p. 105 s. — Similia, quibus notio de *παραστάσει* divina (§ 110) tollitur, excogitavit Jul. Müllerus: *Lehre v. d. Sünde* II, p. 180 s.

2) Quae in ipsum quoque Catech. rom. III, § 35, p. 375 recepta est: „Oret (parochus) — ut aliquando in aeterna tabernacula receptus, dignus sit, qui videat, quae tanta sit Dei patris foecunditas, ut se ipsum intuens atque intelligens parem et aequalem sibi filium gignat, quoque modo duorum idem plane et par caritatis amor, qui spiritus s. est, a patre et filio procedens, genitorem et genitum, aeterno atque indissolubili vinculo inter se connectat.“

patre de semet ipso concepta, hypostaticam naturam induta, spiritum s. de amore utrique alteri personae communi intellexit³). Neque tamen defuerunt sacrorum instaurationis aevo, qui ecclesiasticam formulam vehementer impugnarent (Antitrinitarii, Unitarii), sed libertatem suam aut necis supplicio, ut Hetzerus (a. 1529 Constantiae decollatus), Servetus (a. 1553 Genevae combustus), Valent. Gentilis (a. 1566 Bernae gladii poenam perpassus), aut vinculorum poenis, ut Joann. Campanus († post a. 1574) solverunt. Feliciore cum successu liberiora sua praecepta Laelius Socinus († 1562) et ejus fratris filius, Faustus Socinus († 1604) proposuerunt, Socinianorum sectae conditores, quae in Polonia et Transsylvania tranquillas sedes nacta est. Sociniani in Jesu Christo merum hominem cernunt, eum quidem supranaturali modo per spiritum s. genitum et divinis viribus instructum, tentationis in deserto factae tempore in coelos abreptum, ubi ab ipso Deo institutus et res divinas intuitus sit, peracto terrestri opere ad dexteram Dei et divini imperii societatem exaltatum, inde ad resuscitandos et judicandos mortuos rediturum, ac *filii Dei*, quinimo ipsius *Dei* nomine dignissimum⁴). Spiritum s. vim et efficaciam divinam esse docent. — Arminiani personalem filii et spiritus s. naturam pariter atque illius aeternam generationem et hujus aeternam processionem concedunt, sed eorum homousiam cum patre negant, atque filium patri et spiritum s. filio subjiciunt. Neque diffidentur, spinosissimum dogma nihil ad vitam piam honestam et beatam agenda conferre. Quid, quod Episcopus († 1643) eo liberalitatis processit, ut ad salutem consequendam jam fidem Christo tamquam *homini* divina auctoritate instructo habitam sufficere concederet⁵). Neque acerrimi orthodoxae theoriae

3) Corp. doctr. christ. (Lips. 1560) p. 323: „Pater aeternus sese inuens gignit cogitationem sui, quae est imago ipsius non evanescens, sed subsistens, communicata ipsi essentia. — Ut autem filius nascitur cogitatione, ita spir. s. procedit a voluntate patris et filii; voluntatis enim est agitare, diligere, sicut et cor humanum non imagines, sed spiritus s. halitus gignit. — Alio loco clarius ita disputat: „Nostrae cogitationes sunt rerum imagines, sed nos non transfundimus essentiam in imagines illas. Pater autem transfundit essentiam suam in illam imaginem.“ Cf. Strobel: *Literargesch. v. Mel.* Locis p. 82 ss. p. 237 s. Twisten II, 1, p. 207 s.

4) Difficultates, quae huic christologiae ex iis N. T. locis obstant, quibus notio τοῦ λόγου ad Christum transfertur, Sociniani permiris interpretationis artificibus removere studuerunt. Cf. Strauss I, p. 475 ss. Baur I. c. III, p. 169 ss. Ita loca, quibus de praeexistentia Christi (§ 131) agitur, ad *idealem* in intellectu divino praeexistentiam retulerunt, qua Jesus muneri messiano destinatus esset.

5) Strauss I, p. 480 s.

defensores impedire potuerunt, quo minus jam ab initio sec. XVIII alii ad alias arianismi vel sabellianismi formas deflecerent ⁶⁾ et sub finem ejusdem seculi numerus eorum, qui dogmati faverent, in dies imminueretur. — Schellingius et Hegelius trinitatis formulam nova et insolita interpretatione a sensu ejus biblico et ecclesiastico quam longissime abduxerunt ⁷⁾, eam ad nexum, qui e pantheismi decreto infinitas inter et finitas res intercedat, significandum misere contorquentes. Scilicet absolutum omnium rerum principium per se spectatum Deum *patrem* vocant; quatenus a semet ipso se sejungens in res finitas discedat in iisque se explicet, *filium*; et quatenus ex iis ad semet ipsum redeat, *spiritum s.* ⁸⁾ — Plerique recentiores supranaturalistae plus minusve subordinatianismum foverunt arminianismo similem. Alii, et rationalistae et supranaturalistae, velut Baumg. - Crusius, Schleiermach., Hasius, Neander (cf. § 133, not. 3), solam ethicam et religiosam biblicae de patre, filio et spiritu s. formulae sententiam amplexi sunt. — Neque vero etiam per totam inde a sacrorum emendatione tempestatem defuerunt, qui Scholasticorum et Melanchthonis vestigiis incedentes orthodoxae doctrinae veritatem e conscientiae humanae similitudine variis modis explicare et confirmare studerent, velut Keckermannus, theol. reformatus († 1609), Hugo Grotius, Leibnitius, plerique Wolfiani, Lessingius ⁹⁾, Billrothus ¹⁰⁾ († 1836), Nitzschius, Weissius ¹¹⁾. Quid, quod nonnulli eorum (Billroth., Weissius), in personarum in Deo distinctione ad illam normam faciendam efficacissimum praesidium cernunt, quo Dei personalitatem (§ 105 sq.) adversus temeraria pantheistarum somnia tueantur, quia ita Deus habeat aliquem sibi aequalem, quem sibi objiciat et cui se cogitando oppo-

6) Cf. Wegscheider p. 341.

7) Strauss I, p. 492: „*Blücken wir auf die kirchl. Dreieinigkeitslehre zurück, so werden wir sie freilich in der speculativen, die an ihre Stelle getreten ist, kaum wieder erkennen.*“

8) Schellingii et Hegelii, qui ceteroquin in transformanda trinitatis notione non satis sibi constabant, decreta uberius enarrant Strauss I, p. 487 ss. Baumg. - Crusius l. c. II, p. 137 ss. Baur l. c. III, p. 889 ss.

9) De quorum decretis cf. Twisten II, 1, p. 209 ss.

10) *Vorl. üb. Religions-Philos. herausg. v. Erdmann. Leipz.* 1837. § 77 ss.

11) Cf. scripta ad § 133, not. 2 notata. Adde Weisse: *Idee der Gotth.* p. 255 ss. Weissii, qui dum orthodoxae decreta defendere sibi videtur, in haereticos errores incidit, commenta exploserunt Strauss l. c. I, p. 475 ss. Baur l. c. III, p. 948 ss.

nat, quo actu sui ipsius conscius reddatur. Cujusmodi explicationes ex humanae rationis principiis petitas severiores orthodoxi potissimum inter Lutheranos theologi semper reformidaverunt. — Ut denique quae de orthodoxae formulae adversariis notanda sunt, paucis complectamur, eos ad haec tria genera revocamus, quorum innumerae sunt species: 1) *Tritheitae*, qui trium personarum *δμοουσίαν* concesserunt, *numericam* unitatem negaverunt (§ 135, not. 6). 2) *Subordinatiqni*, quibus adnumerandi sunt patres antenicaeni (§ 134), Ariani (§ 135), Arminiani et plerique recentiores supranaturalistae. 3) *Monarchiani* s. *Unitarii*, et quidem *severiores*, qui quamlibet plurium in summo numine distinctionem rejiciunt, ut Ebionitae, Sociniani, Unitarii in Anglia et America septentrionali; et *moderatiores* s. *Modalistae*, *Nominalistae*, *Sabelliani*, qui trium virum, vel rationum, vel operationum et manifestationum in Deo distinctionem admittunt, ut Monarchiani secc. II—IV. (§ 134 sq.), Anabaptistae, Campanus, Servetus, Jac. Böhmus, Quakeri et qui recentissimo aevo trinitatis formulam ad varias sententias philosophicas contorserunt, ut Kantiani, Schellingiani, Hegeliani.

§ 137. *Censura dogmatis.*

Orthodoxa trinitatis notio cum summo totius ecclesiasticae doctrinae principio artissime cohaeret, ex quo genus humanum e peccati miseria nisi per *θεάνθρωπον* redimi non potuit, qui, ut suo nomine dignissimus esset, perfectissimus Deus esse debuit. Quod autem de filio praedicabatur, id spiritui s., utpote tertio ternionis biblicae subjecto, denegari non potuit. Ut autem tritheismi suspicio removeretur et monotheismi lex strenue servaretur, *numerica* personarum unitas asserenda erat. Quamobrem qui summum illud orthodoxae fundamentum, doctrinam de hominibus duntaxat per *θεάνθρωπον* redimendis, fragile vel nullum esse censeret, nulla eum necessitas impellit, ut trinitatis theoriam illi fundamento inaedificatam approbet. Accedit, quod ipsa trinitatis notio jam per se spectata usquequaque secum ipsa pugnat. Reales enim personarum distinctio earundemque numerica unitas invicem sibi adversantur, et idea absoluti numinis in tribus subjectis efformata et repraesentata semet ipsam tollit. Deinde orthodoxi theologi vehementissime eo sibi contradixerunt, quod singulas quasque trinitatis personas *αὐτοθέους* esse docuerunt, ac tamen rationem *τῆς αὐτοθεότητος* filii in patre, spiritus sancti autem in patre et filio posuerunt, eoque modo in subordinatianismi, quem penitus perhorrescebant,

errorem et ipsi inciderunt, cujus erroris opprobrium ipsis factum non argumentis refutarunt, sed solo temerario dictamine repulerunt. Ii autem, qui arcanam rem humanae conscientiae similitudine illustrare et confirmare studuerunt (§ 136), non solum hujus similitudinis fines longissime excesserunt, dum imaginem a patre de semet ipso conceptam amoremque patri et filio communem *hypostatica* natura induerent, verum etiam parum perpenderunt aut perperam et contumaciter negaverunt, ejusmodi comparationem et argumentationem ad somnium de generationum et processuum serie in infinitum procurrende necessario perducere. Namque si absoluti numinis natura id flagitaret, ut illo, quem fingunt, modo duas alias e sinu suo projiceret personas, idem de filio quoque et spiritu s. atque de omnibus hac ratione in infinitum oriundis divinis personis asserendum esset. Quamobrem causae, quam egerunt, commodo haud dubie melius et efficacius consuluerunt severiores orthodoxi Lutherani, qui ejusmodi comparationes ad stabiliendum dogma prolatas vehementer vituperaverunt. Nec quidquam nostris diebus juvat ad enarrabilem mysterii, utpote in ss. litteris patefacti ideoque simpliciter credendi, naturam provocare, quia non solum severior inspirationis notio dudum profligata, verum etiam optimis sanae interpretationis praesidiis evictum sit, quam longe illud dogma, seculo demum quarto conformatum, a s. scripturae et mente et littera abhorreat. Si quis vero non ex iis locis, quibus pater, filius et spiritus s. junctim commemorantur, sed ex iis, quibus in Christo coeleste numen comparuisse pie et simpliciter docetur, trinitatis dogma artificiose extruere vellet, eum ad arianismum potius, quam ad orthodoxam theoriam perducere necesse esset. Pleraeque denique philosophicae dogmatis interpretationes, maxime quae Schellingio et Hegelio placuerunt, temere effectae sunt, nec quidquam ad pietatem et honestatem promovendam conferunt. Neque qui eas proposuerunt, satis sibi constiterunt, quum spernendo biblico et ecclesiastico doctrinae sensu biblicam et ecclesiasticam auctoritatem spernerent ac tamen quum tres tantum in Deo rationes vel operationes discernerent, eidem illi auctoritati se manciparent. Solis enim philosophicis necessitatibus si ducti essent, eodem jure ternarium numerum excedere potuissent.

Sectio tertia.

De efficientia s. operibus Dei.

§ 138. *Prooemium.*

Doctrina de operibus s. de efficientia Dei quasi inversam partem theoriae de virtutibus Dei transeuntibus (§ 109) constituit. Utroque enim capite necessitudo, quae Dei cum mundo est, quoad humano ingenio fieri potest, meditationi subjicitur, eo tamen discrimine, ut illo de *virtutibus* Dei capite ipsius naturae divinae primaria ratio habeatur, disputatione autem de *operibus* Dei ea subtilius indagentur, quae ex illarum virtutum efficacia ita redundant, ut extra Deum sint. Quorum *origo* si respicitur, *creationis* notio concipitur; si vero eorum *statum* et *cum summo Dei fine concentum* consideramus, ad notiones de conservatione et gubernatione mundi pervenimus, quae communi *providentiae* notione comprehenduntur.

Caput I.

De creatione mundi.

§ 139. *De notione creationis.*

Complexio omnium rerum, tum vita et intelligentia praedictarum, tum inanimarum, quae praeter Deum sunt, *mundus* s. *rerum universitas* vocatur. Quae complexio si partibus suis connexa certisque legibus in unum aliquod totum conjuncta compages cogitatur, *rerum natura* appellatur. Tametsi *naturae* nomine etiam rerum adspectabilium et materialium complexio significatur eoque sensu *menti* opponitur. Jam supra (§ 7) vidimus, religionis indolem nobis congenitam ita ferre, ut mundi existentiam ex absoluto principio sive Deo prorsus suspensam credamus. Id quod tum de mundi *materie* (ὕλη), h. e. substantiarum per se spectatarum complexu, tum de *forma*, h. e. substantiarum perpolitioe et conjunctione ad certos fines assequendos accommodata, valet. Qui quidem mundi cum Deo nexus si ex *originis* notione spectatur, *creatio* mundi dicitur. In qua simplici persuasione, ad piam, honestam et beatam vitam agendam utique necessaria, religiosus animus lubentissime subsistit. Subtiliores enim et metaphysicae quaestiones ea de re motae vel nullo vel remōtiore tantum nexu cum pietatis et religionis com-

modis cohaerent ¹⁾). Huc maxime spectat quaestio diu multumque agitata de temporaria an aeterna mundi effectione. Sane concedendum est, eam sententiam, qua mundus initium cepisse et certo tempore creatus esse dicitur, neque cum aeternitatis neque cum immutabilitatis divinae notione recte constituta conspirare, quia ex illa sententia non solum aeternitas Dei tamquam continua temporis successio cogitanda, sed etiam duo divinae vitae stadia, unum ante mundum ditum, alterum post eum, distinguenda essent, id quod immutabilitati Dei refragaretur. Ad quas difficultates tollendas monuerunt quidem, Philone et Augustino prae-euntibus, omnes orthodoxi theologi, temporis notionem a rerum demum successionibus et mutationibus repetitam ideoque stultum esse, de tempore ante res conditas loqui. Non in tempore, sed una cum tempore mundum creatum dicendum esse. Sed ad inane verborum effugium haec argumentatio redit. Temporis enim notio tam necessaria cognitionis nostrae forma est, ut, si mundum aliquando incepisse dicimus, eo ipso jam, velimus nolimus, tempus ante mundum ponamus ²⁾). Ne vero aeternae creationis notione asserenda commentum de aeterna materie foveamus, etiam materiae existentia ab aeternis e solo verbo Dei, h. e. liberarimae et potentissimae voluntatis divinae actu, suspensa cogitanda est, quia aliquid, quod non e Dei voluntate penderet, sed sua ipsius vi subsisteret et permaneret Deoque ansam ad operandum dedisset, summi et omnibus numeris absoluti numinis notioni quam maxime adversaretur eamque tolleretur. Itaque ab hac parte toto animo amplectenda est

1) Lactant. Instt. div. II, 8: „Quid quaeris, quae nec potes scire, nec si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum et ab ipso esse facta universa cognoscat.“

2) Strauss l. c. I, p. 652: „Die Welt geschaffen nicht in, sondern mit der Zeit, oder, wie man es noch schöner ausdrückte, am Anfang u. im ersten Augenblick der Zeit (Calov. Syst. locc. theoll. III, p. 909: „Non in tempore proprie, sed in primo instanti ac principio temporis coepit creatio“), ist ein sich selbst aufhebender Gedanke, o. vielmehr e. blosses gedankenleeres Wort. Denn nicht nur ist, was den letzteren schlechteren Ausdruck betrifft, der Anfang o. erste Augenblick der Zeit ein Theil derselben, also selbst Zeit: sondern auch die augustini. Formel sagt, indem sie von einem Geschaffen vor den seyn u. Anfängen haben der Welt nicht in der Zeit spricht, das unmittelbare Gegentheil dessen, was sie meint. Es ist eine blosse Täuschung, sich einzubilden, es lasse sich in der göttl. Ewigkeit e. Punkt befestigen, von welchem abwärts die Welt u. Zeit beginne, während rückwärts davon die pure Ewigkeit liege: ein solcher Punkt macht ebenso das rückwärts wie d. vorwärts Liegende zeitlich; denn in der Ewigk. giebt es keinen festen Punkt, v. welchem ein Anfang ausgehen könnte, sondern jeder sinkt, wie man darauf fassen will, in das Bodenlose zurück.“

ecclesiastica notio de creatione *ex nihilo* (§ 142). Objece-
runt quidem, aeternâ rerum creatione statuendâ duas statui
naturas sibi coaeternas, Deum et mundum, rebusque finitis
vindicare virtutem soli divinae majestati convenientem. Sed
maximum discrimen intercedit inter immutabilem Dei aeter-
nitatem, in qua nullum temporis discrimen, nulla successio
est, atque factarum rerum aetatem perpetua mutabilitate et
continua successione transcurrentem (§ 110)³⁾. Ceterum
vix opus est, ut notetur, aeternae creationis notione ne-
que telluri nostrae, neque aliis singulis coeli corporibus
aetatem vindicari initio et fine destitutam, sed duntaxat toti
universo, cujus singulae partes oriuntur, mutantur et in-
tereunt.

§ 140. *Geneseos narrationes de mundi creatione.*

Duas Geneseos liber de omnium rerum primordiis nar-
rationes continet, quarum prior (in qua Deus vocatur אלהים),
a cap. 1, 1 usque ad c. 2, 3 procurrens, sine dubio antiquior
et longe praestantior quam altera, in describenda totius uni-
versi potiorumque in eo corporum et animantium creatione
uberior est; altera (ubi Deus יהוה אלהים appellatur), sec-
tionem c. 2, 4 — c. 3. tot. complectens, praecipue de hu-
mani generis origine et primis fatiis agit, ideoque aptius in-
fra (§ 169) considerabitur. Nunc solam priorem respicimus.
De qua hae quatuor propositae sunt sententiae: 1) *historica*,
qua totum narrationis argumentum et singula ejus momenta,
litterali sensu intellecta, veram historiam continere dicuntur.
In qua sententia omni ex parte tenenda denique soli evan-
gelici theologi, qui post sacrorum emendationem usque ad
sec. XVIII medium orthodoxiae rigore excelebant, sibi con-
stituerunt. At vero narrationis argumentum, litterali sensu
de rebus in facto positum intellectum, cum iis, quae e physi-

3) Temere igitur nonnulli metuunt, ne notio de aeterna mundi crea-
tione pantheismo faveat aut ab ipso pantheismo nihil differat. Quibus
bene respondet jam Quenstedt I, p. 421: „Disputatio illa, an mundus
ab aeterno creari poterit, non concernit fidei articulum, ideoque neutra
sententia haereseos, nedum atheismi alicujus accusanda“; et quae de
eadem re bene disputat Twisten I, a, p. 85 s. — Augustinus, etsi
ipae aeternae creationis notionem vehementer improbaret, modum tamen,
quo mundi existentia ab aeternis e sola Dei libertate et potestate pen-
dere posset, aptissima imagine illustravit, civ. Dei 10, 81: „Sicut enim,
inquiunt (Platonici), si pes ex aeternitate semper fuisset in pulvere, sem-
per ei subesset vestigium, quod tamen vestigium a calcante factum nemo
dubitaret, nec alterum altero prius esset, quamvis alterum ab altero
factum esset: sic, inquiunt, et mundus atque in illo dii creati semper
fuerunt, semper existente qui fecit et tamen facti sunt.

cis disciplinis dudum prorsus certa sunt et explorata, tam vehementer pugnat¹⁾, ut hodie theologi tantum non omnes illam sententiam abjecerint. Nam luce clarius est, vetustissimi monumenti auctorem admodum mancum et puerile de rerum natura iudicium secutum et optica rerum specie ductum et deceptum esse. 2) Sententia *physico-historica*, quam qui tenent, contortissimae interpretationis artificii narrationis argumentum cum iis, quae accuratior naturae scrutatio de telluris nostrae origine et structura vel conjectavit vel observavit, conciliare eoque modo ab erroris specie vindicare student. In quo negotio plerique supranaturalistae inde a tempore sub finem proxime superioris seculi desudant²⁾. Ita, ut exemplis eorum rationem illustremus, plurimi locum 1 Mos. 1, 1 ad universi productionem, ea, quae sequuntur, ad telluris nostrae vel primam formationem vel posteriorem quandam innovationem et transformationem sensim paulatimque factam referunt, creationis *dies* de maioribus temporum spatiis intelligunt. 3) *Allegorica* sententia s.

1) Difficultates physicas brevibus complectitur Stegmann: Dicta classica V. T. (Lips. 1838) p. 158 s.: „Terra universi cardo creditur, cuius commodis sol et luna cum reliquo siderum agmine inserviant, unde etiam factum est, quod quum corporibus coelestibus fabricandis unus tantummodo dies sufficiat, in formanda instruendaque terra quinque dies consumantur. Deinde quas nubes vocamus, auctori nostro solidum quoddam est, quo aquae superiores distinerentur ab inferioribus. Porro primo die lucem Deus oriri jubet, qua orta jam diei et noctis vicissitudo existit, sed sol, cuius radiis lux ad terram nostram defertur, quarto demum die producitur. Et quam speciem de sole sibi in animo auctor effinxerat? Sol et luna sunt veluti lucernae coelo affixae, ut lumen in terram demittant et fulgore suo illam illustrent.“

2) Praeter Danovium, Michaeliem, Morum, Reinhard, Hahn, Steudel, aliosque varias hujus interpretationis formas proposuerunt: G. C. Silberschlag: *Neue Theorie der Erde, o. ausführl. Untersuchung der ursprüngl. Bildung der Erde nach d. Berichten d. hell. Schrift u. d. Grundsätzen der Naturlehre u. Mathematik.* Berl. 1764. Jo. Geo. Rosenmüller: *Antiquissima historia telluris a Mose descripta.* Lips. 1776. J. E. Silberschlag: *Geogenie.* III Bde. Berl. 1780—83. Hensler: *Bemerkk. üb. Stellen in d. Psalmen u. d. Genesis.* Hamb. 1791. p. 195 ss. G. W. Maier: *Versuch üb. d. erste Bildung der Erde nach Mosés Bericht in physik.-chem. Rückstcht.* Basel 1795. Keil: *Apologia mosaicae traditionis de mundi hominumque originibus exponentis.* Dorp. 1838. Nicol. Wisemann: *Zusammenhang der Ergebnisse wissensch. Forschungen mit d. geoffenbarten Religion.* Deutsch v. Dan. Haneberg. Regensb. 1840. Marcelle de Serres: *Die Kosmogonie des Moses.* Aus d. Französ. v. Steck. Tübing. 1841. J. H. Kurtz: *Zur Geschichte der Urwelt, mit Anschluss an Andr. Wagners Gesch. d. Urwelt, mit besonderer Berücksichtigung der Menschenrassen u. des mos. Schöpfungsberichtes.* Leipz. 1845. (De quo libro cf. *Evang. KZ.* 1846. Nr. 36 ss. Nr. 69 ss.) Waterkeyn: *Kosmos Hieros, d. i. das Werk der Schöpfung nach der Wissensch. u. d. Glauben.* Grimma 1846.

interpretatio, cuius patroni auctorem Geneseos historiarum tamquam imaginum velamentis notiones quasdam philosophicas vel theosophicas de summis rerum principiis adumbrare voluisse contendunt. Quam sententiam, variis quidem formis expositam, Judaei alexandrini (Philo), Clemens Alex., Origenes, Cabbalistae, Henr. Morus (theol. cantabrig. † 1687) amplexi sunt. Plurimi reliqui patres pariter ac Scholastici historicam interpretationem cum allegorica conjunxerunt³⁾. 4) *Mythica* sententia, cuius duae sunt formae, prouti narratio aut pro *historico* mytho s. narratione rerum vere factarum mythice exornata (Doederlein., Schott, al.), aut pro *puro* s. *philosophico* mytho (§ 58, not. 4) accipitur. Sententia de *historico* mytho prorsus rejicienda est. Nam qui eam profitentur, protoplastos de vera rerum origine a solo Deo supranaturali modo edoctos censeant necesse est. Non autem intelligitur, quid talis institutio profuerit, si Deus non simul prohiberet, quo minus ejus argumentum ore ad posteros propagandum arbitrariis hominum additamentis et mythico ornatu corrumpereetur. Quare nihil restat, nisi ut cum plerisque iisque sapientissimis aetatis nostrae theologis⁴⁾ narrationem pro *philosophico* mytho habeamus, qui ab aliis mythis fortasse eo differt, quod ne ipse quidem ejus auctor veram historiam narrare, sed poeticam ac didacticam creationis imaginem adumbrare voluit, qua Israelitarum Deum potentissimum quoque et sapientissimum mundi creatorem esse doceret praeceptumque de septimo quoque die feriendo ipsius Dei exemplo post peractum creationis opus edito confirmaret et popularibus diligenter observandum commendaret. Neque desunt similes de rerum ortu apud alios orientales populos traditiones⁵⁾, quarum tamen nulla, quod simplicitatem et

3) De magno ecclesiae patrum numero qui in Hexaëmeron commentati sunt, cf. Baumg. - Crusius: *Comp. d. DG.* II, p. 109.

4) Variis formis mythica interpretatio proposita est his in scriptis: Herder: *Die älteste Urkunde des Menschengeschlechts.* Riga 1774 — 76. 2 Bde. Et in ej. *Sämmtl. Schr.* 5 u. 6 Bd. Paulus: *Das Chaos, eine Dichtung, nicht ein Gesetz f. phys. Kosmologie.* In ej. *Memorabilien.* IV St. p. 27 ss. et *Ueb. Anlage u. Zweck des ersten u. zweit. Fragments der ältest. mos. Menschengeschichte.* In ej. *Neues Repertor. für bibl. u. morgenl. Literatur* 2 Bd. Eichhorn: *Urgeschichte, herausgeg. v. Gabler.* 2 Thle in 3 Bden. Nürnberg. 1790 — 93. Gabler: *Neuer Versuch üb. d. Schöpfungsgesch.* Nürnberg. 1795. Ziegler: *Kritik des Artikels v. d. Schöpfung.* In Henke: *Magazin* II Bd. 1 St. VI Bd. 2 St. Pott: *Moses u. David keine Geologen.* Berl. u. Stettin 1799. Pustkuchen: *Urgesch. der Menschh. in ihrem ganzen Umfange bearbeitet.* Halle 1821. Ej. *Hist.-krit. Untersuchung d. bibl. Urgesch.* Halle 1823.

5) Beck: De fontibus, unde sententiae et conjecturae de creatione et prima facie orbis terrarum ducuntur. Lips: 1782. Stroth: *Paralle-*

pietatis sublimitatem attinet, hebraeo mytho aequiparari potest. Hoc mytho denique etiam universales quaedam notiones adumbrantur, ad nostram quoque pietatem alendam egregie accommodatae, de Deo, qui solo suo potentissimo verbo omnia produxerit, de rerum creatarum perfectione ad Dei fines obtinendos accommodata, atque de singulari hominis praestantia, qua omnibus reliquis naturis a Deo creatis antecellat easque suo usui subjiciat. Hac duntaxat interpretatione antiquissimo documento hermeneuticum suum jus vindicatur, nec quidquam pietati aut philosophicae et physicae veritati derogatur; hac sola ratione poetica et religiosa narrationis pulchritudo eo quo debet modo elucet animosque pietatis et ethicae voluptatis sensu perfundit. Ad primae aetatis et secundae, quam diximus, rationis normam iudicata, deformem et ridiculam imaginem narratio refert.

§ 141. *Ceterorum librorum biblicorum doctrina.*

Solam religiosam antiquissimae illius traditionis mentem universamque sententiam sequi ac tenere eo magis nobis licet, quo minus illa apud ipsos Hebraeos ullam dogmaticam auctoritatem obtinuisse videtur. Etsi enim nonnullae poeticae omnium rerum exordii descriptiones (Ps. 104, 1—11. 136, 5—9. coll. 1 Mos. 1, 16) ad Geneseos argumentum proprius accedunt, aliae tamen (Job. 26, 5—14. 38, 4—11. Ps. 24, 1 sq. Prov. 8, 22—30) plus minusve ab eo recedunt, in aliis sola simplicissima notio de Deo mundi opifice et conditore (Ps. 8, 2—5. Jes. 40, 26. 41, 4. 45, 12. Jer. 10, 12. 27, 5. Nehem. 9, 6. Jon. 1, 9), qui omnia potentissimo verbo suo effecerit (Ps. 33, 6—9), profertur¹⁾. Solis locis 2 Mos. 20, 11. 31, 15—17 Geneseos traditio ad confirmandum sabbati praeceptum respicitur. In apocryphis quoque et N. T. libris plerumque simplicissime docetur, a Deo omnia creata esse (2 Macc. 1, 24. 7, 23. Sap. 6, 7. Sir. 24, 8. Judith. 13, 18.

len zur Gesch. des A. T. aus grtzech. Schriftstellern; in Eichhorn: Repertor. f. bibl. u. morgenländ. Literat. XVI Bd. p. 65 ss. Fulda: Ueb. Kosmogonte, Androgonie u. früheste Menschengeschichte; in Paulus: Memorabilien. 2 St. p. 107 ss. Howard: Geschichte der Erde u. des Menschengeschl. nach d. Bibel, verglichen mit d. Kosmogonte, Chronologieen u. Volkssagen ält. Zeiten etc. Aus d. Engl. v. Lehzen. Hannover. 1799. Rosenmüller: Altes u. neues Morgenland. Leipz. 1818. I Bd. p. 1 ss. Johannsen: Die kosmogon. Ansichten d. Inder u. Hebräer. Altona 1833. Tuch: Commentar zur Genetsis p. 5 ss.

1) Biblica verba, quibus divinus creandi actus significatur, sunt
בְּרָא, κτίζειν, עָשָׂה, ποιεῖν, יָצַק, θεμελιεῖν, יָצַר, πλάττειν.

Act. 14, 15, 17, 24 ss. Rom. 11, 25. Eph. 3, 9. Apoc. 4, 11 al.) et quidem verbo suo validissimo (Judith. 16, 14. Sap. 9, 1. Sir. 42, 15, 43, 10). Secundum paulinam et joanneam doctrinam Deus interveniente τῷ λόγῳ omnia condidit (cf. § 129 sq.). Utrum vero Deus mundum e materie jam praejacente produxerit, an et ipsam demum materiem creaverit (cf. § 142), diserte non docent canonici V. T. scriptores. Locus enim I Mos. 1, 1 in utramque partem explicatus est ²⁾. Sed notioni de absoluta et liberrima Dei potestate, quae omni V. T. religioni subest, alterum praeceptum accommodatius videtur esse. Accedit, ut Samaritani, quorum sacrae disciplinae cum Hebraeis commune erat fundamentum, creationem *e nihilo* diserte docuerint ³⁾. Quae eadem notio, saltem si vulgarem particulae οὐκ usum sequimur ⁴⁾, 2 Macc. 7, 28 verbis ἐξ οὐκ ὄντων (Vulg.: *ex nihilo*) ἐποίησεν αὐτὰ [sc. τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν] ὁ θεός significatur et ad nexum sententiarum egregie quadrat. Contra alexandrinus libri sapientiae scriptor II, 17 platonice de mundo ἐξ ὕλης ἀμόρφου ⁵⁾ formato sententiam, Philoni quoque approbatam, disertissime professus est. De N. T. idem valet, quod de canonicis V. T. libris diximus. Locationes enim ἀπὸ καταβολῆς κόσμου et πρὸ καταβολῆς κόσμου (Matth. 25, 34 Eph. 1, 4. al.) notionem de materie, qua Deus usus sit, non necessario excludunt, sed nihil nisi mundi e materie formati exordium significare possunt. Locus Rom. 4, 17, si e graeco loquendi usu judicatur et ad creatricem Dei potestatem re-

2) Alii enim v. 1 eum creatoris actum describi existimant, quo ipsa materies illa rudis indigestaque, e qua posthac coelum et terra evolverentur, esse coeperit. Alii versus 1 et 2 ita connectunt: Quum primum Deus universum crearet, terra erat etc., ita ut notio materiae jam praejacentis in loco inesse dicatur.

3) Gesenius (De Samarit. theologia. Hal. 1822. p. 19 s.) e carmine samaritano haec excerptit: „Produxisti ea *ex nihilo* intra sex dies. Prodire fecisti e medio ejus creaturas, *ex eo ubi nihil*. Produxisti dextra tua creaturas *ex eo, ubi nihil erat*.“

4) Ex quo dicendi usu οὐκ ὄντα nihil significare potest, nisi quae *omnino* non sunt. Sed LXX Jer. 4, 23 hebr. הָיָה de vasta et vacua terra dictum, redditur graece οὐδέν. Adde Xenoph. Mem. II, 2, 3: οὐς οἱ γονεῖς ἐκ μὲν οὐκ ὄντων ἐποίησαν εἶναι. Sed rude et ad rem aliquam producendam inhabile chaos, e quo mundus formatus esset, graeci philosophi et Philo semper appellarunt τὸ μὴ ὄν vel τὰ μὴ ὄντα. Cf. Loesneri Obs. ad N. T. e Philone p. 250 s.

5) Graeci philosophi, quum antiquissimum illud „*e nihilo nihil fit*“ acriter tenerent, notionem de aeterna materie cum *absoluta* Dei libertate ita conciliare studuerunt, ut illi quamlibet formam et qualitatem abjudicarent (unde eam ἀόρατον, ἀμορφον, ἀποιον dixerunt) eoque modo divinae in eam efficaciae amplissimum locum relinquerent. Cf. Comm. nostr. ad libr. Sap. p. 263 ss.

fertur, potius sententiae de creatione ex materie favet ⁶). Neque loca Jo. 1, 3 et Hebr. 11, 3 necessario sententiam de creatione ex nihilo involvunt ⁷).

§ 142. *Nonnulla ex historia ecclesiasticae notionis de creatione.*

Quam necessaria autem et religionis christianae ingenio accommodata sit notio creationis ex nihilo, inde quoque patet, quod ecclesiae doctores, simulac iis cum peregrinis opinionibus, potissimum gnosticis, conflictandum erat, illam notionem inter primaria christianae doctrinae capita defendendam censebant. Ab eo tempore, quo praeceptum de aeterna filii generatione e substantia patris (§ 134 s.) invalescere coeperat, haec generatio temporariae mundi creationi ex nihilo opponebatur ¹). Satis mature locus 1 Mos. 1, 1 ad materiae creationem referebatur. Quam materiae productionem e nihilo factam posteriores doctores creationem primam, effectiorem mundi ex hac materie intra sex dierum spatium peractam creationem secundam vocarunt. Ex alia distinctione creatio prima s. primitiva ea dicitur, qua mundus omnino per Dei voluntatem esse coeperit, secunda (mediata, continuata), qua Deus per causas secundas, h. e. naturae vires, continuo res producat. Recte etiam docebatur, si mundus e nihilo conditus diceretur, id non esse ita intelligendum, ac si illud nihil substantia quaedam esset, sed nullam Deo in

6) Non enim τὰ οὐκ ὄντα, sed τὰ μὴ ὄντα Paulus dicit. Verum vix ibi de potestate Dei creatrice agitur. Plures quidem intpp. ὡς ὄντα docent esse accusativum prolepticum: ita ut sint; sed Paulus ejusmodi accusativo numquam praepoint particulam ὡς. Cf. 1 Cor. 1, 8. 2 Cor. 3, 6. 1 Thess. 3, 13. Phil. 3, 21. Rectius verba de hominibus intelliguntur, quorum salutem Deus decernat, antequam nati sint, c. 9, 6 ss. (Ita Koppius, Böhm., Fritzsche., B.-Crus.) Καλεῖν aliquem ad salutem significare: LXX Jes. 42, 6. 48, 12. 51, 2. Rom. 9, 11. Nec obstat neutrum pluralis de personis usurpatum. Cf. Winer: Gramm. p. 204. Nr. 4.

7) Loco Jo. 1, 3 plerumque verba οὐδὲ ἐν ita premuntur, ut ipsa quoque materies per λόγον creata dicatur. Sed praetermittunt quod additur δὲ γέγονεν. Quid enim, si apostolus materiem e factarum rerum numero exemit? — Sententiam loci Hebr. 11, 3 Bleckins bene ita explicat: „Es sey die Welt, welche sich uns. Augen darstellt, nicht aus Solchem, was gleichfalls in d. Erscheinung fällt, hervorgegangen, wie gegenwärtig die Pflanzen aus dem Samen hervorgehen etc., u. es ist nicht gerade eine Schöpfung aus Nichts ausgesprochen, aber gleichwohl werden wir mit Wahrscheinlichk. auf diese Vorstellung hingeführt.“

1) Hinc posteriores doctores dogmatice, non grammatice, distinxerunt verba generare, e sua substantia aliquid producere; facere, ex praejacente materie aliquid producere a producentis substantia diversum; creare, ex nihilo aliquid efficere. Cf. p. 240, not. 3.

mundi effectione praejacuisse materiem. Quam ob causam Scholastici duplex nihil distinxerunt; *nihil negativum* s. *negationem omnis entitatis* (τὸ οὐκ ὄν), et *nihil privativum* s. *absentiam entitatis debitae* (τὸ μὴ ὄν), rudem indigestamque molem. Quam proclives vero ii, qui subtilius et philosophice rem indagarunt, ad notionem de aeterna creatione fuerint, docet nos Origenis doctrina de aeterna mundorum se invicem excipientium successione, Hilarii (+ 369) notio de mundi *aeterna praeparatione et temporali paratione* ²⁾, aliorum (ut Anselmi Cant. et Duns Scoti) sententia de aeterna mundi in divino intellectu existentia. — Librorum symbolicorum ecclesiae lutheriae auctores, missis omnibus subtilioribus quaestionibus, oecumenicorum symbolorum praeceptum de Deo omnium rerum, visibilium et invisibilium, auctore simpliciter repetunt ³⁾. In utriusque ecclesiae evang. catechismo art. 1 continua rerum per causas secundas productio et in form. conc. ⁴⁾ continua hominum generatio ad divinum creationis actum revocatur. In art. smalc. initio creatio ad trinum Deum refertur ⁵⁾. Disertius in reformatae ecclesiae symbolis creatio mundi *temporalis* per verbum Dei substantiale *e nihilo* docetur ⁶⁾. Privatum Lutheri de Geneseos traditione iudicium liberalissimum erat. Solam ejus universam mentem amplecti jussit, nec Deum hoc documento aliud nos scire voluisse, nisi mundum aliquando incepisse et ex nihilo creatum esse, docuit ⁷⁾. Calvinus vero litte-

2) Praelverat jam Irenaeus 2, 4: „Ante praeparata omnia dicenda sunt a Deo, ut fierent, quemadmodum et facta sunt.“

3) Symb. apost.: „Credo in Deum patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae.“ Symb. nic.: „Πατὴρ ὁμολογούμενος εἰς ἓνα θεόν, πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀορατῶν. Conf. aug. Art. 1.

4) p. 573: „Deus non modo Adami et Hevae corpus et animam ante lapsum, verum etiam corpora et animas post lapsum *creavit*.“

5) Plerique posteriores theologi evangelici trium personarum rationem ad mundi creationem hac formula significarunt: Deus pater omnia creavit *per filium* (Jo. 1, 3. Hebr. 1, 2. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 16) in *spiritu* s. (1 Mos. 1, 2. Job. 33, 4. Ps. 33, 6).

6) Conf. helv. prior 6: „— condiderit per verbum, i. e. filium suum omnia ex nihilo“ —. C. helv. post. c. 7: „Deus creavit omnia tum visibilia, tum invisibilia per verbum suum coaeternum, eadem quoque conservat per spiritum suum coaeternum. — Conf. belg. 12: „Credimus patrem per verbum suum, h. e. per filium, coelum, terram et reliquas naturas omnes ex nihilo creasse, quum illi visum fuit opportunum, singulique suum esse, formam et varia officia tribuisse, ut creatori suo inservirent.“ — Cat. heidelb. 26: „Credo aeternum patrem —, qui coelum et terram — ex nihilo creavit.“ — Adde Conf. scot. 1.

7) Opp. I, p. 2: „So ist auch in d. Kirche bisher noch Keiner

ralem narrationis interpretationem tenuisse videtur⁸⁾. — Doctrinam de temporali creatione multi quoque rationalistae retinuerunt, sed praeunte Jo. Scoto Erigena Wolfius, Bilfingerus, Reimarus, Wegscheid., Schleiermach., de Wettius, Bretschneid., Hasius⁹⁾ aeternam creationem defenderunt.

§ 143. *Perversae de mundi origine sententiae.*

Creationis, sive aeternae, sive temporariae, notioni obstant hae opiniones: 1) Commentum de aeterna materie, Anaxagorae, Platoni, alexandrinis Judaeis (§ 141), Hermogeni, africano pictori (sub finem sec. II), Gnosticis aliisque probatum, quo Deus non creator, sed formator et sculptor et architectus mundi cogitatur. Cf. §. 139. 2) *Emanatismus*, e cujus dictamine res et naturae ex ipsius summi numinis substantia velut radii e lumine ita processisse dicuntur, ut, quo remotius a summo vitae principio abirent, eo deteriores redderentur. Discernere licet *universalem* emanatismum, quo omnino omnia quae sunt illo modo e Deo profluxisse statuitur, qualis est Indorum cosmogonia, Jacobi Boehmii aliorumque theosophorum theoria; et *particularem*, quo solae *intelligentes* naturae, vel incluso genere humano (quod Philoni et Neoplatonicis placuit), vel excluso eo (quod Gnostici statuerunt) e divina substantia emanasse dicuntur. Emanatismus e luxuriantis phantasiae ludibrio proficiscitur, neque nisi per notionem de Dei natura

gewesen, der Alles überall eigentlich u. richtig genügsam ausgelegt, ohne dass die Lehrer sogar mancherlei seltsame u. unzählige Fragen über diesem Kapitel in einander gemengt haben; also dass daraus wohl zu sehen ist, dass Gott diese Majestät seiner Weisheit u. rechten Verstand dieses Kap. ihm selbst vorbehalten u. uns das insgesamte hat wissen lassen, dass die Welt einen Anfang gehabt u. aus Nichts v. Gott erschaffen sey. Ein solch' gemein Erkenntniss kann man aus d. Texte klar haben. Was aber insonderheit e. jeglich Stück für sich anbetrifft, darinnen ist sehr Viel, dass man nicht gar gewiss seyn kann, u. davon unzählige Fragen hin u. wieder aufgebracht worden.“

8) Inst. I, 14, 1. 2. Calvinus, dum § 3 dicit: „Moses vulgi ruditati se accommodans non alia Dei opera commemorat in historia creationis nisi quae oculis nostris occurrunt“, non litteralem narrationis interpretationem impugnare, sed causam explicare vult, cur Moses non angelorum quoque creationem narraverit.

9) Adde Bruch: *Lehre v. d. göttl. Eigenschaften* p. 150: „Nach unserer Ansicht ist das ewige Schaffen Gottes nichts Anderes, als das absolute Bedingen u. Setzen einer ewigen Weltvolution, ein ewiges Hervorgehen u. in die Endlichkeit des Seyns sich Uebersetzen der in Gott ruhenden unendl. Gedankenfülle.“

concretionis et divisionis particeps sibi constare potest. 3) Gnosticorum opinio de rerum adspectabilium et humani generis effectione ex aeterna materie per unum vel plura numina, summo Deo inferiora, peracta. Quae opinio e studio malum physicum et morale, quod absolutae summi numinis perfectioni parum congruere videbatur, facilius explicandi nata est. 4) Zoroastris et Manichaeorum *dualismus*, ex eodem studio profectus (§ 13). 5) *Pantheismus* (§ 105 sq.), *atheismus*, *materialismus*, *atomismus* (§ 12).

§ 144. De summo creati mundi fine atque de optimismo.

Ratio, quam in agendo sequimur, *finis* appellatur. Jam ab antiquissimis temporibus quaesitum est, quem finem Deus in creando mundo propositum sibi habuerit. At vero quum neque totum immensi universi ambitum mentis nostrae intuitu complecti possimus (vix enim minutissimam ejus particulam accuratius novimus), neque cum Dei notione divinae *voluntatis* plenissima notitia nobis congenita sit: ad solvendam illam quaestionem neque inductionis, quae dicitur (s. *a posteriori*), neque meditationis (*a priori*, ut in scholis loqui solent) viam nobis patere, sed omnem captum humanum illam excedere, satis intelligitur¹⁾. Nos homines id solum quaerere decet, in quem finem nos creati simus a Deo. Arbitrarie igitur sunt antiquissimae opiniones, quibus Deum creando mundo gloriam suam declarare voluisse, aut hominum vel omnium naturarum vita et sensu praeditarum felicitatem spectavisse docebatur²⁾. Etsi enim nemo, qui sanae mentis est, Dei operibus gloriam ejus et majestatem patefieri (Jes. 6, 3. 43, 7. coll. Eph. 1, 6. 12, 14, 3, 9 sq. Phil. 2, 11) negabit, omnibusque naturis tantum, quantum omnino fieri potest, felici-

1) Augustin. de div. quaest. 28: „Qui quaerit, quare voluerit Deus mundum facere, causam quaerit voluntatis divinae. — Nihil autem majus voluntate Dei. Non ergo ejus causa quaerenda.“

2) Veteres evangelici theologi finem creationis *ultimum* in gloria Dei, finem *intermedium* in naturarum ratione praeditarum salute posuerunt. Calov. T. III, p. 900: „Finis creationis *ultimus* est Dei gloria, ut bonitas, sapientia et potentia ejus a creaturis rationalibus celebraretur, in creaturis universis agnosceretur, *intermedius* est rationalium creaturarum utilitas et salus.“ Quenstedt I, p. 418; „Finis *ultimus* est Dei gloria. Manifestavit enim Deus in et per creationem a) gloriam *bonitatis*, dum bonitatem suam cum creaturis communicavit; b) gl. *potentiae*, dum omnia creavit ex nihilo, solo nutu atque verbo; c) gl. *sapientiae*, quae elucet ex rerum creaturarum multitudine, varietate, ordine et harmonia. Finis *intermedius* est *hominum salus*. Omnia enim Deus fecit propter hominem, hominem autem propter se ipsum.“

tatis tribui (§ 121), atque etsi ea, quae ex efficientia et operibus Dei redundant, ab eo quoque spectata sint necesse est, id quod perfectissimi numinis notio efflagitat: inde tamen non sequitur, eodem quoque *omnino* consilio, ultra quod cogitari et intelligi nullum aliud possit, totum mundum a Deo creatum esse. Accedit, ut gloriae studium Deo tributum cum perfectissimae sufficientiae notione (§ 112) conciliari nequeat. Quae difficultas in eam quoque sententiam cadit, qua Deum solo *amoris* impetu ductum mundum effecisse affirmatur, siquidem amoris id sit, ut cum aliis sese communicare studeat. Ita enim Deo anthropopathice desiderium quoddam tribuitur. Si quid autem de inenarrabili mysterio conjicere licet, tum sane et nostrae morali naturae et divinae sanctitatis convenientissima est illa sententia, qua Deus *summum bonum* etiam extra se efficere et communicare voluisse dicitur. Qua cum sententia illud convenit, quod in N. T. docetur, omnia *eis Christo* creata (Col. 1, 16), h. e. omnia, jam dum crearentur, regni Christo intercessore condendi consilio et commodis accommodata esse. Regni enim per Christum condendi nullus alius finis erat, nisi ut summi boni ideae satisfaceret tandemque aliquando Deus omne esset in omnibus (1 Cor. 15, 28). Quamquam ne ita quidem difficultas removetur. Quaeritur enim, cur Deus, quum ipse sit summum bonum hypostatica natura indutum, non in semet ipso acquieverit, sed etiam extra aeternam suam naturam locum illud habere voluerit. Aliis in S. S. locis simpliciter docetur, Deum in omnibus quae agat rationes sequi (Prov. 16, 4), aut omnia *eis auctorem* (Rom. 11, 36) et *dei auctorem* (Hebr. 2, 10) creata esse, neque vero quatenam sint illae rationes explicatur. — Praeterea diu multumque olim, praecunte Leibnitio, Wolfiani quaestionem disputarunt, an Deus alios quoque mundos creare potuisset, hic autem, quem condidisset, mundus, essetne divino fini consentaneus. Respondebant, nulla Deum *metaphysica* necessitate fuisse impeditum, quo minus innumeros alios quoque mundos, quorum imagines ejus menti obversatae essent, conderet, *moralis* vero necessitate impulsus *hanc* rerum universitatem creavisse eandemque fini suo accommodatissimam (s. optimam, unde nomen *optimismi*). Quae tota quaestio otiosissima est et anthropopathice ab humanorum architectorum more petita, qui, antequam aedificia exstruunt, varia eorum lineamenta adumbrant et illud, quod maxime placet, ad effectum adducunt. Jam ipsa notio de perfectissimi numinis natura id fert et flagitat, ut mundus creationis fini usquequaque respondeat piusque et religiosus animus rem ita se habere inconcussa cum fide credit, etsi ei non ubique pateat demonstra-

tionis via, qua id aut contra candidas dubitationes, aut contra impias frivolorum hominum cavillationes evincatur. Cf. § 249.

Caput II.

De providentia Dei.

Doctrinam de providentia inter veteres ecclesiae doctores illustrant: Chrysostomus: *Περὶ προνοίας* (libri III) s. *λόγος παρανετηνὸς πρὸς Στρατείριον*. — Theodoretus: *Περὶ τῆς θείας προνοίας λόγος*. Opp. ed. *Schulz*. T. IV. — Salvianus Massiliensis (presbyt. gall. sec. V): De gubernatione Dei libri VIII (Opp. ed. *Baluz*. 688).

Buttstedt: *Vernünfftige Gedanken v. d. Vorsehung Gottes in Ansehung der Erhaltung u. Mitwirkung*. Wolfenb. 1782. — Sherlock: *Von der Vorsehung*. Aus d. Engl. Hamb. 1755. — Jerusalem: *Betrachtungen üb. d. vornehmsten Wahrheiten d. Religion*. 1 Thl. 4 Abhdl. — L. Heinr. Jacob: *Artstaus. Etn philos. Gespräch üb. d. Vorsehung*. In ej. *Vermischte Abhdl.* (Halle 1797) p. 257 ss. — Sander: *Ueb. d. Vorsehung*. 3 Thle. Leipz. 1800 s. 4 Aufl. — Greve: *Grösse u. Herrlichk. Gottes in s. Vorsehung überhaupt u. d. Kirche insbes. Flensb. u. Leipz. 1787*. — Bormann: *Die christl. Lehre v. d. Vorsehung im Lichte des Geistes der Wahrh. erkannt u. betrachtet*. Berl. 1820. — Feldmann: *Ueb. d. göttl. Vorsehung*. Landsb. u. Züllichau 1830.

§ 145. De providentiae divinae notione et natura.

Si in nexu illo, quo mundus e solo Deo pendet, considerando rerum universitatis statum et perdurationem pariter atque omnium, quae in mundo fiunt, cum supremo mundi fine divinitus constituto conspirationem respicimus, tum providentiae ¹⁾ divinae notionem concipimus, quae magno sensu feracissima animos nostros ultra id, quod praesto est, extollit et in laetitiam, spem et solatium erigit, haud dubie inter primarios fidei articulos fundamentales (§ 86) referenda. Providentia igitur dicenda est *is efficientiae divinae actus, quo rerum universitas consistit omnesque in ea eventus su-*

1) Vocabulo *προνοίας* de divina providentia inter biblicos scriptores solus librl Sapientiae auctor utitur 14, 3. 17, 2 coll. 6, 7, cui illud e philosophia platonica innotuisse videtur. Plato enim providentiam divinam eodem quo religio christiana sensu docuit. Cf. Ackermann: *Das Christl. im Plato* (Hamb. 1835) p. 51. In N. T. *προνοία* tantum de hominum cura legitur: Act. 24, 3. Rom. 13, 14. — Graeco vocabulo apud Latinos *providentiae* nomen respondet. Cf. Cic. Nat. deor. II, 22: „Talis igitur mens mundi quum sit ob eamque causam vel prudentia vel *providentia* appellari recte possit (graece enim *προνοία* dicitur), haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatu.“ — Patrii sermonis nomen „*Vorsehung*“ non cum verbo *vorhersehen* cohaeret, sed idem est ac *Fürsorge*, *Fürsichung*, *prospicientia*. Namque ortum suum tempori debet, quo inter praepositiones *vor* u. *für* nondum accuratius discernebatur.

premo creationis fini accommodantur ²⁾. Qua notione duo providentiae divinae actus discernuntur, *conservatio* et *gubernatio*. Conservatio eo continetur, quod non solum *totus* mundus, quod materiem et formam attinet, sed etiam omnes *singulae* in eo res et naturae, quamdiu sunt et quamdiu eas esse Deus vult (Ps. 90, 3. 104, 29 sq.), per solam Dei vim consistunt. Conservatio mundi recte *continua creatio* appellatur, vel potius, si sola *aeternae* creationis notio sibi constet (§ 139), cum creatione in unum coit, neque nisi nostro concipiendi modo ab ea distinguitur ³⁾. Aut si utramque discernere volueris, creationem ad *ortum singulorum*, conservationem vero ad *statum* eorum per tempus a Deo constitutum referas necesse est. — *Gubernatio* ea Dei efficientia est, qua omnia, quae per res inanimas et per naturas vita et ratione praeditas fiunt, sapientissimis finibus ab ipso constitutis respondent et hi ipsi fines ad supremum finem, quem in condendo mundo spectavit, persequendum accommodantur. Propiores illi eventorum fines *intermedii* vocantur. — Conservationi et gubernationi inde a sec. XVII evangelici theologi tertium actum interposuerunt, *concursum* (*συγκόρησις*) divinum, quae notio, Scholasticis jam probata, valde impedita multumque disputata, potissimum inserviret illi difficultati removendae, quae inde nascitur, quod summi et absoluti principii notio ita fert, ut omnia quae fiunt ab eo repetantur, nec tamen divinae sanctitatis cogitatio permittit, ut Deum peccatorum quoque auctorem esse censeamus. Ut breviter rem absolvamus, majores nostri *concursum* nomine rationem significabant, quae divinae efficaciae esset cum causis secundis s. intermediis, inprimis autem varios gradus divinae cooperationis in iis, quae agerentur a naturis ratione et libertate praeditis ⁴⁾ (§ 148). — Providentiae divinae notio in scholis iisdem argumentis probari solet, quae ad existentiam Dei evincendam afferri vidimus, argumento *cosmologico* (§ 100 a), quo conservatio mundi demonstrari dicitur; *teleologico* (§ 100 b) et *moralis* (§ 101), gubernationi probandae inservientibus, de quibus idem iudicium

2) Popularis definitio: „Actio Dei, qua mundum universum perpetuo conservat et omni tempore sapienter administrat.“ (Reinhard.)

3) de Wette: *Dogm. d. prot. K.* p. 62: „Der Begriff der Erhaltung ist für d. Wissenschaft mit dem der Schöpfung Eins u. wird nur durch d. falsche physikal. Ansicht davon unterschieden nach d. zeitl. Gegensätze v. Anfang u. Fortdauer, Seyn u. Werden.“

4) Quenstedt I, p. 531: „Conc. est actus providentiae, quo Deus influxu generali in actiones et effectus causarum secundarum, qua tales, immediate et simul cum iis et juxta indigentiam et exigentiam uniuscujusque suaviter influit.“

valet, quod ferendum esse supra vidimus (§ 98. 100 a sq. 101). Praeterea *theologico* argumento e numinis omnibus numeris perfecti et absoluti notione docetur, ab eo qui creaverit omnia, ea etiam conservari et ad finem, in quem creaverit, perducī. Neque negari potest, notionem de Deo et iis virtutibus, sine quibus perfectissimum numen cogitari nequit, pia cum fide animo apprehensam, inconcussam atque solidissimum persuasionis de providentia fundamentum esse, neque hanc persuasionem ab illa notione sejungi posse. — *Modus* vero, quo divina providentia operatur, humanum caput excedit, unde ad dirimendam celeberrimam illam controversiam, Deusne immediate an mediate in res vim suam exercent (§ 24 et 38), nihil nisi universe hoc asserere licet, Deum per se spectatum immediate operari, nobis vero ejus operationem mediatam apparere, saltem nulla immediatae efficacitatis exstare criteria. Omnino autem sola religiosa et idealis rerum contemplatio ad notionem numinis externo rerum ordine longe superioris adscendit, ea autem naturae scrutatio, quae divinam efficaciam velut rem externae experientiae obnoxiam cultri anatomici vel microscopii vel decempedae praesidio persequi studet, necessario in theosophiae commenta aut in contrarium materialismi vel impiae et frivolae dubitationis vitium incurrit.

§ 146. *Doctrina biblica.*

Cum expositione doctrinae biblicae de providentia comparanda sunt ea, quae supra e bibliis de miraculis (§ 35), de spiritu s. (§ 64 sq.), de omniscientia (§ 113), de sapientia (§ 115), justitia (§ 120) et benignitate (§ 121) aliisque Dei virtutibus disputavimus, et quae infra de angelis, de praedestinatione, de gratiae divinae operationibus et de justa factorum humanorum retributione post mortem futura disputabimus. — Candidus rei arbiter non diffitebitur, in s. scripturae mythis ac traditionibus haud paucas se nobis offerre notiones de divina rerum administratione ex anthropomorphismo natas. Ipse enim Deus in terram descendit (§ 112), aut decreta sua per angelos exsequitur. Accedit, ut opiniones de providentia taedioso Israelitarum particularismo variis modis inquinarentur. Deus enim, etsi peregrinorum quoque populorum dominus, gubernator et iudex, dicitur (5 Mos. 32, 8. coll. Ps. 67, 5 ss. coll. § 120), tamen sortem eorum pensat pro modo, quo adversus Israelitas se gesserunt, quorum hostibus infortunia infligit (Ps. 79, 6 sq.), amicos beneficiis locupletat (Jes. 41, 2 sq. 45, 1 — 4). Verumtamen universe spectatae V. T. de providentia notiones religiosi

animi commodis egregie satisfaciunt. Omnia enim per solam Dei vim consistere dicuntur (Sap. 1, 7. 11, 25—12, 1), Deus omnis vitae per mundum diffusae fons et auctor est (§ 64), potentissimus vitae et mortis dominus (Ps. 90, 3. 104, 29 sq. 1 Sam. 2, 6), ac per naturae cursum et ejus dona omnibus animantibus prospicit (Ps. 65, 8 sqq. 104, 27 sq. 145, 16. 147, 8 sqq. Job. 38, 41). Naturae eventa ad persequendos ethicos fines, inprimis educandos homines, dirigit (Job. 36, 26 sqq. 38, 22—38), totum mundum gubernat (*τὴν πᾶσαν διακυβεργὴν κρίσιν* 3 Macc. 6, 2. Sap. 8, 1). Nullam personarum rationem habens justitia ejus et cura pari modo ad omnes spectat, quos creavit (Sap. 6, 7. coll. Ps. 67). Auctor libri de Jona probare studet, peregrinas gentes ad poenitentiam agendam procliviores esse et aliter a Deo tractari, quam nonnulli prophetae opinarentur vel optarent (add. Jer. 18, 7—10). — Metaphysicas finitiones de modo, quo providentia operetur et ad naturae vires legesque se habeat, V. T. scriptores nusquam proponunt, sed simplici pietatis sensu omnia naturae eventa ad ipsum supremum omnium rerum auctorem et rectorem referunt (1 Mos. 8, 22. Job. 37, 2 sqq. Ps. 29, 3 sqq. 104, 19 sqq. 147, 8. 16 sqq.). Eodem sensu ducti bona quoque hominum sensa et acta ab eo repetunt ejusdemque quandam in animos hominum efficaciam (Prov. 21, 1) statuunt. Quod autem interdum ex antiquitatis notione quadam late propagata animos ab ipso Deo obdurari et ad peccandum incitari docent (2 Mos. 4, 21. 7, 3. Judd. 9, 23. 2 Sam. 24, 1. 10 sqq. 1 Reg. 22, 21 sqq. Jes. 6, 10), id ex illa experientia explicandum est, quae docet, tum peccata quoque, invitis quidem eorum auctoribus, ad bonum conducere, ita ut a Deo, bonorum administratore, spectata videantur, tum eos, qui emendationem pertinaciter respuant, in majorem perversitatem incidere, quod quum ex moralis rerum ordinis lege fiat, id ipsum quoque a Dei, illi ordini semper praesentissimi, efficacia repetendum videri poterat. Sed V. T. auctores, dum ita sentirent, minime libero arbitrio officere voluisse, exinde patet, quod peccata semper hominum culpaе tribuunt, libertatem iis diserte vindicant (5 Mos. 30, 15. 18. Sir. 15, 14. 17), eamque cum divina rerum administratione optime conspirare ponunt (1 Mos. 50, 20. Prov. 16, 9). — Novum testam. quod attinet, Jesus non solum amplissimam providentiae divinae numquam otiosae (Jo. 5, 17), ipsas minutissimas res, probos pariter et improbos eodem amore, eadem cura complectentis (Matth. 5, 45. 6, 25 sqq. 10, 29—31) notionem proposuit, verum etiam, quid sanctissima haec persuasio ad vitam regendam, augendam, illustrandam valeret, suo ipsius exemplo egregie pro-

bavit. Quod vero a sollicitudinibus stolidis et intempestivis fiduciaque in Deo collocandâ destitutis debortaturus ita loquitur, ut *omnem* curam, eam quoque, quae ex officii conscientia nascitur, reprobare videatur ¹⁾ (Matth. 6, 25 sqq. coll. 1 Petr. 5, 7), id ex *gnomicae* orationis, quae aculeos quosdam in auditorum animis relinquendos spectat, indole explicandum atque tum ex universae doctrinae ab eo propositae mente, tum e singulis indiciis, quae deesse noluit ²⁾, ad veram sententiam revocandum est. Ab apostolis quoque divina mundi conservatio (Act. 14, 17. 17, 28. Col. 1, 17. Hebr. 1, 3) et generis humani gubernatio (Act. 17, 26 sq.) docetur. Admonentur Christiani, ut in omnibus, quae velint et agant, Deo se subjectos sentiant (Jac. 4, 13 sqq.). In primis christianae disciplinae institutum ab aeterno Dei decreto (*μυστηρίον*, § 26, not. 2. § 115) repetitur, et omnia, quae ad hoc institutum conservandum et promovendum valent, ad Deum auctorem et moderatorem pie referuntur. De malorum Christianis perpetiendorum necessitate et consilio quid doceatur, jam vidimus (§ 120). Ad *modum* et *indolem* providentiae quod attinet, N. T. scriptores eandem pietatis normam sequuntur ac V. T. auctores (Matth. 5, 45. 6, 26 sqq.). Obstinatio et peccata a Deo effecta dicuntur (Jo. 12, 39 sqq. Rom. 1, 24. 9, 17 sqq. 2 Thess. 2, 11), sed a Jacobo (1, 13 sqq.) e professo negatur, a Deo incitamenta ad peccandum proficisci. — Praeterea singulorum piorum hominum vitae, velut Josephi, Davidis, Jobi, Pauli et praeter ceteris servatoris nostri in ss. litteris narratae, ad notionem de sapientissima et benignissima rerum humanarum administratione in animis excitandam, illustrandam, stabiliendam egregie compositae sunt.

§ 147. *Doctrina ecclesiastica.*

In Conf. Aug. art. 1 Deus „conservator omnium rerum, visibilium et invisibilium,“ vocatur. In utriusque evangelicae ecclesiae catechismis in fidei articuli I et orationis dominicae explicatione pie et populariter docetur, a Deo speranda esse, quaecunque corpori et animo necessaria ac salutaria sint, dummodo firmam et piam in eo fiduciam collocaverimus. In Conf. belg. (c. 13), gallic. (c. 8) et helv. post. (c. 6) iis,

1) Id quod praeter alios Straussio visum est: *Glaubensl.* II, p. 348: „Es wird ihnen (sectatoribus Jesu) ausdrücklich ein sorgloses in diem vivere zur *Pflicht* gemacht.“

2) Haec indicia insunt in verbis *πρωτον* (v. 33) et *εἰς τὸ αἰδιον* (v. 34), quibus terrestrium rerum cura ad tempus praesens spectans tecte permittitur.

quae de divinae providentiae notione ad vitam piam et beatam agendam scitu maxime necessaria sunt, enarrandis singulares articuli dicantur. Praeclara in Conf. aug. art. 19. Form.-conc. art. 11 et Conf. gall. 8 de ratione praecipiuntur, quae Dei cum naturarum intelligentium peccatis sit *). — E multis iisque subtilioribus posteriorum theologorum finitionibus unam illam commemoramus, qua distingui solebat inter prov. *generalem*, quae totam rerum universitatem complecteretur; *specialem*, quae ad naturas intelligentes spectaret; *specialissimam*, quae pios et fideles tueretur et foveret. (Praeterea cf. § 148, not. 1).

§ 148. *De providentiae divinae nexu cum libertate humana.*

Quatenus providentia divina sine omniscientia cogitari nequit, arcanæ rationis, quae ei cum naturarum intelligentium libertate intercedat, jam supra mentio facta est (§ 114). Quatenus autem providentia *potestate* et *efficacitate* se exerit, necessitudo ejus cum iis, quae per naturas libertate praeditas fiunt, minoribus quidem difficultatibus premitur, neque tamen omni ex parte intellectui nostro patet. Tum tantum, si providentia Dei omnia in omnibus *absolute* efficeret, rationales naturae coeca divinae efficaciae instrumenta essent nec quidquam a rebus sensu et vita carentibus differrent. Sed absoluti numinis naturae non repugnat, velle et efficere, ut extra ipsum naturae sint, eadem libertate, illa quidem finita et relativa, praeditae, cujus usu suam quaeque partem ad supremum creationis finem assequendum conferat.

*) Conf. aug. art. 19: „De causa peccati docent, quod tametsi Deus creat et conservat naturam, tamen causa peccati est voluntas malorum, videlicet diaboli et impiorum, quae non adjuvante Deo avertit se a Deo.“ F. C. p. 617: „Accurate observari oportet, diacrimen esse inter *praescientiam* et *praedestinationem*. Praesc. Dei nihil aliud est, quam quod Deus omnia noverit, antequam fiant. Haec simul ad bonos et malos pertinet, sed interim non est causa peccati, quae hominem ad scelus impellat: sed disponit malum et metas illi constituit, quousque progredi et quamdiu durare debeat, idque eo dirigit, ut, licet per se malum sit, nihilominus electis Dei ad salutem cedat. — Conf. gall. 8: „Credimus Deum omnia — regere et gubernare —. Negamus tamen illum esse auctorem mali aut eorum, quae perperam fiunt, ullam culpam in ipsum transferri posse, quum ipsius voluntas sit summa et certissima omnis justitiae norma. Habet autem ipse admirabiles potius quam explicabiles rationes, ex quibus sic utitur diabolis omnibus et peccantibus hominibus tamquam instrumentis, ut, quidquid illi male agunt, id ipse sicut juste ordinavit, sic etiam in bonum convertat. Itaque dum confitemur, nihil prorsus non interveniente ipsius providentia et ordinatione fieri, humiliter adoramus arcana nobis occulta, neque in ea, quae captum nostrum superant, inquirimus.“

Quae naturae si morum legem ipsis inscriptam in agendo sequuntur, earum actiones voluntati divinae prorsus consentaneae sunt et providentiae consiliis optime respondent. Contra perfectissimae sanctitatis notio non permittit, ut ea, quae per libertatis abusum male aguntur, Deum eodem modo, quo ea, quae bene geruntur, velle censeamus. Quum vero Deus naturis quibusdam libertatis donum concederet, profecto *abutendi* hujus doni *facultatem* fecit. Quam ob causam ne quid per malas intelligentium naturarum actiones divina rerum dispositio detrimenti capiat ordoque moralis per eam constitutus ullo modo turbetur, non possumus non statuere, Deum *permittere* quidem prava facinora, attamen ea non solum coercere et certis limitibus circumscribere, sed etiam consiliis suis veluti antevertere iisque ita accommodare, ut comoda et bona inde redundant, sed sine ulla peccantium excusatione (Matth. 18, 17). Jure igitur meritoque etiam mala, quae ab hominibus patimur, a Deo nobis immitti pie credimus, quibus salus nostra ab eo spectetur et promovetur (§ 146, not. 1). *Modus* autem, quo Deus rationalium naturarum actiones inter se connectat et ad certos fines persequendos dirigat, absconditus est, licet haud raro in rerum concursu prorsus singulari indeque profecto studiorum humanorum inopinatissimo eventu providentiae divina consilia et viae religioso et pio animo praecipua cum perspicuitate eluceant ¹⁾. — Ex veterum evangelicorum theolo-

1) Cum iis, quae hac paragr. disputantur, arcte cohaeret quaestio de *termino vitae* singulis hominibus divinitus constituto. Quod argumentum etsi veteres lutherani theologi e S. S. locis et popularibus quibusdam narrationibus litterali sensu pressis accuratissime exponere studerent eoque autem modo in anthropopathismi errores inciderent (cf. Hase: Hutt. red. p. 153. Schmid: *Dogm. d. luth. K.* p. 144 ss.), tamen laudabile studium prodiderunt contra Praedestinatianorum et Muhammedanorum commenta causarum secundarum, inprimis vero humanae libertatis efficaciam cum pietatis lege, qua omnia e Dei imperio suspensa credere jubemur, recte conciliandi, ac si rem universe spectamus singulasque eorum finitiones mittimus, bene docuerunt, „providentia Dei moderari vitae humanae *ingressum*, *progressum* et *egressum*“ (Hollaz I, p. 464). „Terminum vel egressum vitae Deum infallibiliter praescire. Praefixum autem esse vitae terminum decreto non absoluto, omnes causas secundas antecedente aut excludente, sed decreto hypothetico et ordinato in causis secundis fundato et pro illarum conditione formato“ (Hollaz I, 465). Etenim ut pietatis normam, quam ss. scriptores et Jesus praeiverunt (Ps. 139, 16. Job. 14, 5. Matth. 6, 27. Act. 17, 25), sequamur ac tamen Islamicae superstitionis (§ 149) scopulos effugiamus, hoc tenendum est, a Deo vitae terminum, quem nemo etsi vel maxime velit, egredi potest, constitui *primum* iis finibus, quibus humanam aetatem universe spectatam circumscripsit (Ps. 90, 10), *deinde* virium vitalium unicuique concessarum modo, *denique* iis rebus, quae singulis hominibus aut e naturae cursu et ex aliorum hominum commercio eveniunt, ad eorum vias vel abbreviandas, vel prolongandas idoneis, velut annonae ubertate vel

gorum doctrina Deus ipse per spiritum s. quodvis bonum in hominibus, potissimum intra ecclesiam christianam, efficit; rationem vero, qua ad peccata se haberet, hac formula significabant: „Deum in peccatis ad materiale, non autem ad formale, in bonis autem ad utrumque concurrere“ (§ 144)²⁾. Materiale. dixerunt vim et facultatem ad agendum a Deo suppeditatam et conservatam ipsumque actionis argumentum (s. substantiam), formale autem mentem et consilium, e quo actio nasceretur. — Ceterum omnes res, quae hominum potestati. non subjectae ad formanda eorum ingenia plurimum valent et e quibus modus, quo libero arbitrio utantur, maxime pendet (p. 224), pariter atque omnes occasiones et opportunitates ad ingenia excolenda communique usui accommodanda oblatas a sola Dei providentia pie repetenda esse, vix est, quod notemus.

§ 149. Theodicea.

Leibnitz: *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*. Amst. 1710. Ed. noviss. 1747. 2 Voll. In Leibn. opp. philos. ed. Erdmann. Tom. II, (Berol. 1842) p. 468 ss. Latine c. praef. A. F. Boeckh. 2 Voll. Tub. 1771. *Deutsch v. Gottsched. Hannov.* (1744) 1763. 5 A. — C. A. L. Creuzer: *Leibnitz doctrina de mundo optimo sub examen vocatur denuo*. Lips. 1795. — Villau-me: *Ueb. d. Ursprung u. die Absichten des Uebels*. 3 Thle. Letzp. 1784 — 87. — Werdermann: *Neuer Versuch zur Theodicee, o. üb. Freiheit, Schicksal, Gut, Uebel u. Moralität menschl. Handll.* Leipz. 1784 — 93. 3 Bde. — Zollikofer: *Betrachtungen üb. d. Uebel in d. Welt*. Letzp. 1789. — Kant: *Ueb. d. Misslingen aller philos. Versuche in d. Theodicee*. In *Berliner Monatsschrift*. 1791. Sept. et in Kant: *Vermischte Schr.* 3 Bd. Nr. 7. — Sigwart: *Das Problem des Bösen u. d. Theodicee*. Tübing. 1840. — Adde Bretschneider: *Relig. Glaubenslehre* § 12. — Alia scripta recensent Bretschneider: *Entwickelung* etc. p. 446 ss. Hase: *Dogmat.* p. 157.

Theodicea dicitur expositio, qua mala in mundo obvia

difficultate, peste et aliis cladibus, bellis, seditionibus; simul vero etiam a Deo in constituendo vitae termino rationem haberi eorum, quae ipsos singulos libertatis usu vel abusu ad valetudinem servandam et corroborandam vel debilitandam collaturos esse praesciat, ita, ut justa excusatione careant, qui temeritate et negligentia, libidine et intemperantia vel ipsa *αυτοχειρία* vitam suam praecidunt. — Cf. Levin. Lemnius: *De vitae termino*. Lugd. Bat. 1553. Beverovicus: *Quaestio de vitae termino fatali an mobili*. Lugd. 1636. Ed. II. Tizelius: *Collectio scriptorum de termino vitae*. Lips. 1691. Soffing: *Betracht. d. menschl. Lebensziels*. Rudolst. 1707.

2) Alia formula fuit: „Deus concurrat ad effectum, non ad defectum“, qua significaretur: „dass Gott wohl d. Kraft, wonach d. Handlung e. gute hätte werden können, dargeboten habe, dass aber, wenn v. Seiten des Menschen diese nicht sey dazu angewandt worden, d. Schuld davon nicht auf Gott falle.“ Schmid: *Dogmat. d. luth. Kirche* p. 140.

sapientissimae, sanctissimae et benignissimae providentiae non repugnare ostenditur. *Malum* appellatur quidquid naturarum sensu praeditarum vitam et felicitatem impedit vel turbat. Quum vita aut physica aut spiritualis sit, *physica* et *spiritualia* ¹⁾ mala distinguenda sunt. Pro ternario humani animi facultatum numero, eorum malorum, quibus homines premuntur, tria genera distinguimus: *intellectualia* s. errores; *moralia* s. peccata; *pathologica*, quibus sensus noster male afficitur. Facile apparet, pathologica mala a ceteris malorum generibus re ipsa non differre, sed eorum nomine nihil nisi ceterorum malorum relationem ad sensum nostrum, cui injucunditatem parent, significari. Neque errores, quorum culpam nosmet ipsi sustinemus, quidquam a peccatis differunt, si quidem honestatis lex justum cognoscendi facultatis usum et exercitationem praecipiat. *Peccatorum* autem qualis ratio ad Dei providentiam cogitanda sit ²⁾, jam vidimus (§ 147). Per se intelligitur, Deum nostra defensione longe superiorem esse, neque theodiceae tentaminibus nisi id spectari, ut profligatis dubitationibus persuasio de providentia firmetur. Attamen fieri nequit, ut *demonstrationis* ope theodiceam omnibus ab omni parte satisficientem proponamus. Etsi enim multorum, quae ad tempus male nos tangunt, fines saluberrimi in propatulo sint, frivolis tamen et impiis hominibus facillimum est, alia exempla opponere, in quorum divinis finibus investigandis frustra enitimur. Ita aerumnae et molestiae haud raro quidem hominum viribus excitandis excolendisque inserviunt ac pietatis et virtutis uberimum nutrimentum praebent, at vero etiam non desunt multorum exempla, qui fere ultra vires calamitatibus afflicti deprimerentur et saltem hac in terra ab assequendo ethico fine ipsis proposito abducerentur (Matth. 13, 7) ³⁾. Accedit,

1) Addiderunt nonnulli *metaphysica* mala, „ea, quae e rerum creaturarum conditione certis limitibus circumscripta proveniant; at minus apte, quum principium dividendi in distinguendo malo physico et morali [spirituali] a malorum ad *subjecti* sensum ratione desumptum esse appareat, sed metaphysici mali notio ad objectivam injucundi in mundo conspicui indolem pertineat, ideoque cum illa dividendi ratione componi non possit.“ Wegsch. p. 415.

2) De his, qui difficultatem illam, quae contra sanctissimae providentiae notionem e peccatis se efferre videtur, ita removere posse sibi visi sunt, ut peccatum nihil reale, sed tantummodo defectum quendam sive *bont absentiam* dicerent, cf. § 167 et quae ibi not. 6 et 7 proferuntur.

3) Hae l. c. p. 158: „Es giebt Uebel, welche strafend o. erweckend d. Theodicee in sich selbst tragen, aber auch Uebel, durch die d. Einzelne u. e. ganzes Zeitalter verkümmert, daher wenn d. Glaube an d. Vorsehung auf Erfahrungsbeweise gelehrt wird, auch diese Gegenbeweise gelten müssen.“

quod omnia eventa et in externa rerum natura et in hominum historia tam arte inter se cohaerent, ut si quis uno eventu quid Deus spectet, accurate demonstrare vellet, is omnem omnium rerum concatenationem perspicere totumque, quo patet rerum universitas, ambitum, totam humani generis historiam a primis initiis usque ad ultimas dierum lineas procurrentem, mente complecti deberet. Plus autem homo non eget ejusmodi demonstratione, sed immobilem et inconcussam servat fidem, qua omnia, quae eveniunt, sapientissimis et sanctissimis Dei consiliis, etsi vel numquam ea intelligat, respondere sibi persuadet, neque eum fugit, finitarum rerum esse non posse absolutam perfectionem ⁴⁾, sed eam tantummodo conditionem, qua inter varia singulorum incommoda pars toti cedat ejusque commodo inserviat, malorumque numerum bonorum multitudine longe superari, nec bonorum laetitiam tam vehementer sentiri, nisi adjunctam haberet malorum acerbiteriam. Res adversas autem, quibus ipse affigitur et quas a se arcere nequit, christianus homo pio fortique animo perfert et paulini effati, quo Deum diligentibus omnia ad salutem conducere (Rom. 8, 28) et hujus vitae mala beatitati post mortem sperandae non aequiparanda (Rom 8, 18) dicuntur, non immemor, eum quem potest ex illis ethicum fructum percipere studet; quinimo excellentissimum servatoris sui exemplum intuens (2 Cor. 8, 9. Phil. 2, 6 sqq. Hebr. 12, 2 sq.) officii causa omnibus terrestribus bonis et gaudiis lubenter renuntiat ⁵⁾. Denique retributoriam

4) Twisten II, b. p. 123: „Was für Uebel gehalten wird, ist häufig nur das Mass des uns geschenkten Guten, indem wir, statt Gott für das, was er aus freier Güte uns verlieh, zu danken, Ansprüche erheben, die um nichts besser begründet sind, als wenn d. Baum klagen wollte, dass ihm Empfindung, das Thier, dass ihm Vernunft versagt sey.“

5) de Wette: Wesen d. chr. Glaubens p. 467: „Es gilt — der Grundsatz, der lange noch nicht genug unter uns Christen anerkannt ist u. v. d. Predigern u. Seelsorgern bei ihren Tröstungen nicht genug geltend gemacht wird, dass d. irdische Glück nicht der für d. Christen einzige u. höchste Zweck des Lebens, u. dass Selbstverleugung, Entsagung, himmlischer Sinn, o. d. Gesinnung, vermöge deren wir uns. Bestimmung im ewigen Leben finden, d. unerlässl. Bedingung sey. Es ist leider nur zu gewöhnl., dass man für Leiden u. Verluste Belohnung u. Ersatz noch in diesem Leben verheißt u. hofft, dass man nicht zu einer rückstichlosen unentgeltlichen Verzichtleistung u. Ergebung sich selbst entschliesst u. Andere ermahnt, dass man sich u. Anderen den Gedanken, der doch dem Christen stets vor der Seele stehen muss, verhehlt, dass es Gottes Wille seyn kann, dass wir ihm u. seinen heil. Absichten uns. ganzes irdisches Glück zum Opfer bringen sollen, dass wir, wenn er solches üb. uns beschloss, nicht zu murren, u. wenn es anders kommt, wenn d. Sonne des Glücks wieder üb. uns aufgeht, ihm demüthig zu danken

Dei justitiam quod attinet in constituenda externa hominum sorte mancā et imperfectā, tenendum est, iudicium nostrum de morali aliorum dignitate et felici vel infelici conditione saepenumero falli omnesque in ea re tenebras futurae immortalitatis luce aliquando dissipatum iri.

§ 150. *Opiniones, quibus providentiae notio aut justo arctioribus finibus circumscribitur, aut pervertitur, aut prorsus negatur.*

A notione providentiae biblica et ecclesiastica, religiosi animi necessitatibus prorsus consentanea, recedunt 1) *Opinio* a nonnullis ethnicis philosophis ¹⁾ et Hieronymo, ecclesiae patre, prolata, qua docetur, providentiam Dei non ad minutas et abjectas res descendere, sed tantum magnas et praecipuas spectare, neque eam, solis hominibus exceptis, singulas naturas, sed solum earum genera curare. At vero parvarum et magnarum rerum distinctio est relativa et humana, neque in absoluto Dei intellectu locum habere potest. Ipsa nostra experientia docet, ex iis, quae parva nobis videntur, haud raro magna et eximia proficisci. Monuerunt quidem, minutissimarum et abjectarum rerum curam divina majestate indignam esse. At quae Deus non dedignatus est creare, ea conservare et regere eum non potest dedecere. Accedit, ut illa opinio anthropopathismum redolet, quippe ab humanis regibus et magistratibus desumta, qui, quum cuncta administrando complecti nequeant, summa modo et praecipua sibi procuranda sumunt, singula et minutiora aliis peragenda tradunt. *Generum* autem procuratio sine singulorum cura ne cogitari quidem potest, quum genera singulis contineantur in iisque subsistant. 2) *Taurelli* (philosophi altorfini, † 1606) et recentiorum quorundam ²⁾ commentum, quo providentiam solum ad *moralem* rerum ordinem, non item ad externam rerum naturam spectare dicitur. Sed universum si ab uno auctore productum est, profecto quae in eo eveniunt, ita discerni nequeunt, ut alia divinae curae tribuantur, alia naturae necessitati relinquuntur. Accedit, ut

haben. — Hase l. c. p. 159: „Zum christl. Glauben an d. Vorsehung gehört vor Allem d. sttl. Gestinnung der Selbstverleugnung, welche im muthigen Kampfe wider alles Endliche sich in d. göttl. Willen demüthig ergiebt u. selbst im scheinbaren Untergange der Freiheit, der eigenen u. eines ganzen Volkes, ihre verherrlichte Auferstehung der Gotth. vertraut.“

1) C1c. Nat. deor. II, 66. III, 35.

2) Velut Lobeg. Langii Exerc. exam. ad theol. dogm. -spect. (Lips. 1846) p. 119 ss.

physicae res in ethicum rerum ordinem vim suam exerceant et ad ethicos fines assequendos valeant. Cf. p. 232. 3) *Occasionalismus* s. *systema causarum occasionalium*, cujus auctores erant Arnoldus Geulinx (philos. lugdun. † 1664 vel 69) et Nicol. Malebranchius († 1715), quo contenditur, omnia, quae fiant, a solo Deo et quidem immediate effici, cui a rebus creatis tantummodo occasiones operandi (*causae occasionales*) praebeantur. Quae temeraria doctrina praecipue ad nexum, qui corpus inter et animum intercedit, explicandum efficta est. Docebatur enim, neque corpus ab animo, neque animum a corpore moveri, sed utrumque per Deum fieri, cui unius partis motu occasio fiat, in altera id efficiendi, quod illius motui respondeat ³⁾).

Eae autem opiniones, quibus efficacia summi principii, omnia, quae eveniunt, ratione et libertate disponentis et administrantis, negatur, hae sunt: 1) eae pantheismi formae, quibus personalitas Dei negatur (§ 105 sq.). 2) *Casualismus*, qualis fuit Cyrenaicorum et Epicureorum, quo omnia casu evenire dicuntur. 3) *Fatalismus*, quo omnia ad inevitabilem et ineluctabilem necessitatem revocantur. Casualismus et fatalismus in abnegandis rerum *finibus* conveniunt. Ille fatalismus, quo coeca necessitas in naturae cursu ponitur, *mechanismus* vel *materialismus* (p. 30) vocatur. Opiniones de *fato* ⁴⁾) (*εἰμαρμένη, πεπρωμένη, μοῖρα, αἶσα, δαίμων*) valde inter se dissident, neque omnes ejusmodi sunt, ut a providentiae notione abhorreant et humanae libertati officiant. In vulgari et quotidiano sermone *sortis* s. *fortunae* (*Schicksal*) nomine dicuntur, quae nobis ex universali causarum et effectuum, e nostra prudentia et potestate non suspensorum, connexionione accidunt. Quae causarum connexio si per sapientissimam et benignissimam Dei providentiam constituta et administrata cogitatur, *sortis* notio a providentia nihil differt, neque inepte olim *christiani fati* nomine appellabatur ⁵⁾). — Praeterea notanda sunt: 1) *Chal-*

3) Cf. Musmann: *Artt.: Occasionalismus, occas. System, Occasionalisten*. In Ersch u. Gruber: *Encykl.* 3 Sect. 1 Bd. p. 241 ss.

4) Nomen, a *fando* deductum, proprie quod dictum est et quidem irrevocabili modo. — H. Grotius: *Sententiae philosophorum de fato*. Paris 1643. Fr. Creuzer: *Pr. in quo philos. vett. loci de provid. divina ac de fato explicantur*. Heidelberg. 1806. Alex. Aphrodisii; Ammonii, Plotini, Bardes et Plotonis de fato quae supersunt, ed. Oralt. Lips. 1825. — Werdermann: *Gesch. der Meinungen üb. Schicksal u. Freiheit*. Leipz. 1793. Baumg.-Crusius: *Compend. der DG.* II, p. 114. — *Examen du fatalisme*. Par. 1753. 3 Voll.

5) Minucius Felix: *Octav.* 36, 2: „Quid aliud est *fatum*, quam quod de unoquoque nostrum *Deus fatus* est? Qui quum possit prae-

daicum (astrologicum s. mathematicum) fatum, quod qui defenderunt, velut Chaldaei, Bardesanes Gnosticus, ea quae singulis hominibus eventura essent, quorundam siderum dispositione et cursu praefinita esse indeque astrologiae arte cognosci posse opinati sunt. 2) *Tragicum fatum*⁶⁾, s. summa quaedam potestas et inevitabilis necessitas, cui et dii et homines subjecti essent. Cui non satis clarae opiniononi, epicis et tragicis Graecorum poetis frequentatae, magis ex imaginationis arbitrio, quam accurata et solida mentis meditatione profectae, subest agnitio iustitiae vindicativae, tanquam supremae omnium rerum legis. Qua notione Graecorum studium e polytheismo ad monotheismum emergens proditur. 3) *Stoicum fatum* e Chrysippi († 212 vel 208 ante Chr.) finitione, a Gellio (N. A. VI, 2) relata, est „sempiterna quaedam et indeclinabilis series rerum et catena volvens semet ipsa sese et implicans per aeternos consequentiae ordines, ex quibus apta connexaque est⁷⁾. Tametsi multi Stoici hanc de fato sententiam cum divinae providentiae et humanae libertatis notione conciliare studuerunt. 4) *Essaeorum fatum*, qui τῆς εἰμαρμένης nomine nihil nisi immutabilia Dei decreta, e quibus omnia nexa essent, intellexisse videntur⁸⁾. 5) *Turcicum s. islamicum fatum*, e cuius

scire materiem, pro meritis et qualitatibus singulorum etiam fata determinat.“ — Boethius: Cons. philos. IV, 6: „*Providentia* est illa ipsa divina ratio in summo omnium principe constituta, quae cuncta disponit, *fatum* vero inhaerens rebus mobilibus dispositio, per quam providentia suis quaeque connectit ordinibus. *Providentia* namque cuncta pariter, quamvis diversa, quamvis infinita, complectitur; *fatum* vero singula digerit in modum locis, formis ac temporibus distributa, ut haec temporalis ordinis explicatio, in divinae mentis adunata prospectu, *providentia* sit, eadem vero adunatio digesta atque explicata temporibus, *fatum* vocetur. Quae licet diversa sint, alterum tamen pendet ex altero. Ordo namque fatalis ex providentiae simplicitate procedit.“ Gerard. Jo. Voss: De orig. et progressu idololatriae (Amstel. 1700); Cp. 50: „De fato christiano.“

6) Ger. Jo. Voss l. c. p. 200 — 215. Blümner: *Ueb. d. Idee des Schicksals im Aeschylus*. Leipz. 1815. van Limburg-Brouwer: De ratione, qua Sophocles veterum de administratione et iustitia Dei notionibus usus est. Lugd. 1820. E. J. G. Schmidt: De notione fati in Soph. tragg. et fragm. Lips. 1821. Naegelsbach: *Die homer'sche Theologie* (Nürnberg. 1840) p. 113 — 129. Bippart: *Theologumena pindarica*. Jen. 1846. p. 27 ss.

7) Graeca verba sunt: Φυσική σύνταξις τῶν ὅλων, ἐξ αἰδίου τῶν ἐτέρων τοῖς ἐτέροις ἐπακολουθούντων καὶ μετὰ πολλὸ μὲν οὖν ἀπαρὰ τοῦ οὐσῆς τῆς τοιαύτης συμπλοκῆς.

8) E Josephi (Antt. XIII, 5, 9. XVIII, 1, 3. 5. B. jud. II, 8, 14), narratione Essaei omnia a fato, Sadducaei a libertate humana repetebant. Pharisei autem Dei gubernationem et fati vim et humanam libertatem simul operari docebant. Quatenam autem ex eorum mente fuerit

notione unicuique homini vitae terminus tam irrevocabili et immutabili Dei decreto praefinitus esse dicitur, ut libera illius voluntas nullam ad partem quidquam valeat.

Doctrinae de Deo auctarium.

Doctrina de angelis s. pneumatologia.

Caput I.

De angelis universe spectatis, potissimum bonis.

Ode: Tractat. de angelis. Traj. 1739. — *Kritik üb. d. Lehre v. den Engeln in d. Dogmatik*, in Henke: *Magazin f. Religionsphilos., Exegese u. KG.* III Bd. (1795) p. 300 ss. *Zur Kritik u. Aufklärung der Lehre v. d. Engeln.* Ibid. VI Bd. p. 152 ss.

§ 151. Notio angelorum.

Angeli (מַלְאָכִים, ἄγγελοι, quod officii, non naturae nomen est) sunt naturae intelligentes a Deo creatae eoque inferiores, hominibus sublimiores.

§ 152. Biblicae notiones.

Gramberg: De V. T. angelologia T. I. Züllich. Ej. *Grundzüge et-ner Engellehre des A. T.* in Winer: *Zeitschr. f. wissenschaftl. Theol.* 1827. p. 157 ss. Winer: *Bibl. Realwörterb. Art. Engel.*

Biblicae opiniones de angelis ¹⁾ plerumque vagae sunt nec subtilius definitae, nec usquequaque sibi constant; ma-

ratio inter curam Dei et satum, Jos. non exponit. Cf. Bretschneider: *Capita theolog. Judd. dogm. e Josephi scriptis collecta.* (Lips. 18 2) p. 31.—34.

1) Nomina angelorum in V. T. sunt 1) מַלְאָכִים (cf. § 151), qua voce V. T. scriptores nonnumquam utuntur ad naturae vires, per quas Deus consilia sua exsequitur, personarum specie inducendas: Ps. 104, 4. 2 Reg. 19, 35. Jes. 37, 36. Ps. 78, 49 (ubi plagae, quibus veteres Aegyptii affligebantur, מַלְאָכֵי רָעִים, *Unglücksengel*, appellantur), coll. 2 Sam. 24, 16. 2) בְּנֵי אֱלֹהִים, cf. § 128. 3) קְרוֹשִׁים, qui coelesti majestate excellunt, in posterioribus V. T. libris. Cf. § 118. 4) צְבָא הַשָּׁמַיִם, *coelitus exercitus*, quasi copiae coelestes; angeli enim ut milites fortes celebrantur (Ps. 103, 20. 148, 2), quibus currus et equi tribuuntur (2 Reg. 6, 17). Quo eodem nomine vero etiam *stellarum multitudo* significatur (5 Mos. 4, 19. 17, 3. Jerem. 33, 22), sine dubio propterea quod veteres sidera *animata* cogitabant, unde angelorum et siderum notiones coalescunt Job. 38, 7. Lib. Henochi 18, 14 ss. coll. 1 Cor.

gis e populari et poetica imaginatione, quam ex accurata meditatione profectae sunt, atque ad munera potius et officia, quam ad indolem et naturam spectant. Neque dubitandum est, quin ex anthropomorphismo illo prodierint, quo Hebraei Deum ut humanum regem cogitabant magnificentiâ aulicâ ornatum, exercitu auctum, ministrorum ac satellitum catervâ stipatum, quos e coelesti suo domicilio ad decreta sua vel nuntianda vel exsequenda in terrarum orbem delegaret. Ante exilium notiones de angelis simpliciores erant, neque vestigia obveniunt discriminis inter genera et ordines eorum facti. Etsi enim qui Jes. 6, 1 sqq. commemorantur, *Seraphi*, intelligentes naturae Deique ministri sunt ideoque inter angelos referendi, tamen eos ceteris angelis velut principes praefectos a propheta putatos esse, ex eorum nomine, cujus etymologia insuper dubia est ²⁾, colligi nequit. *Cherubi* autem, in quorum externa forma describenda ss. scriptores sibi non constant, non erant angeli, sed *animalia mythica* ³⁾, throni divini gestatores (Ps. 18, 11. 1 Sam. 4, 4. 2 Sam. 6, 2), quorum formâ (Ezech. 1 et 10 ⁴⁾) virtutes divinae symbolice adumbrarentur. Eorum simulacra super arcae foederalis operculo in sculptili opere efformata (2 Mos. 25, 18 sqq. 1 Reg. 6, 23 sqq.) praesentiae divinae in tentorio sacro et in templo significandae inserviebant. Post exilium angelologia israelitica compluribus persicis incrementis aucta est. Non solum boni malique angeli discernebantur, sed etiam bonorum ordines quidam. Nam *principes* angelorum (הַשָּׂרִים הַרְאֲשִׁים, ἀρχάγγελοι) commemorantur (Dan. 10, 13. 20. 12, 1), quibus singularum gentium ac terrarum procu-

15, 40 s. Cf. Horst: *Art. Astralgeist*, in Ersch u. Gruber *Encykl.* 1 Sect. Bd. VI. 5) Nomen וָיִל, ἐγρήγορος, *vigil*, h. e. singularum mundi partium praesul ac tutor, solum Dan. 4, 10. 14. 20, frequentissime in Henochi libro. Cf. A. G. Hoffmann: *Das Buch Henoch* etc. (Jen. 1833 — 38. 2 Bde) I, p. 217.

2) Inter varias de vocab. etymo conjecturas ea maxime praestat, qua ab arab. وَفٍّ, *nobilem esse*, dictum putatur, ut significantur nobiles, excelsae naturae, vel, quod Winerus praefert: *die Grossen des Himmels, Hofstaat Jehovas*. Cf. posterius hebr. שָׂרִים.

3) Nusquam enim cherubis intelligentia aut angelorum negotia tribuuntur. Ille enim cherubus, cui excubias ante paradisum agenda mandantur (1 Mos. 3, 24), rectius cum gryphis aurum custodientibus comparatur. Accedit, ut una sit grammatica radix vocabulorum כְּרוּבִים et γερυπών (כַּרְכַּ, γερπ). Josephus Ant. III, 6, 5 cherubos vocat ζῶα πτερυγία, μορφήν δὲ οὐδὲν τῶν ὑπ' ἀνθρώπων ἐωραμένων παραπλήσια.

4) Ibi forma eorum humana adumbrat divinam intelligentiam et lenitatem, leonina maiestatem, bovina robur, aquilina coelestem sublimitatem. innumeri oculi omulscientiam.

ratio et tutela commissa est (Dan. 10, 13. 20 sq. Sir. 17, 17. LXX 5 Mos. 32, 8). Septem ⁵⁾ sunt hujusmodi angelorum proceres, qui divino solio adstantes hominum preces ad Deum perferunt (Tob. 12, 15. coll. Apoc. 8, 2. Henoch. 9, 3. 13, 1). Praeterea post exilium mos exstitit angelos certis nominibus insigniendi, quorum in ss. libris non obveniunt nisi haec tria ⁶⁾: *Michael* Dan. 8, 16. 9, 21. Ep. Judae 9. Apoc. 12, 7; *Raphael* Tob. 3, 17. 9, 5. 12, 15; *Gabriel* Dan. 8, 16. 9, 21. Luc. 1, 19. 26. — Inter sectas judaicas, quae aetate Jesu floruerunt, Sadducaeii angelorum existentiam negaverunt (Act. 23, 8), Essaei in subtiliore de iis meditatione sibi placuisse videntur (Jos. B. Jud. II, 8, 7). Philo ⁷⁾ duplex spirituum aeris spatia implentium genus distinxit, quorum alteri terrae propiores cum corporibus humanis conjungerentur, alteri purissimi et optimi, cujuslibet desiderii terrestres et corporis expertes a philosophis δαίμονες vel ἡρώες appellarentur, numina intermedia (ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ λόγοι), quorum interventu Deus in administranda rerum universitate uteretur. — Pleraque Judaeorum palaestinensium opiniones in N. T. transierunt. Jesus intactas eas reliquit nec unquam data opera illustravit. Nonnullis effatis eorum nomine singularem Dei providentiam et curam symbolice significare videtur (Jo. 1, 52. Matth. 4, 6. 26, 53 ac fortasse Matth. 18, 10 [coll. Act. 12, 7], ubi angelis supremis tutelam puerulorum mandatam esse dicit ⁸⁾); sed locis Luc. 15, 10. 20, 36. Matth. 22, 30. 24, 36 Jesus existentiam angelorum sine dubio agnovit. — Variis variis angelorum ordines nominibus Paulus apost. significavit (ἐξουσίαι, δυνάμεις, θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαί) Rom. 8, 38. Eph. 1, 21. 3, 10. Col. 1, 16. coll. 1 Petr. 3, 22, e quibus tamen non patet, quo modo et quibus gradibus eos distinctos cogitaverit. Iisdemque nominibus ad designandos malos genios

5) Ad similitudinem septem *Amschaspandorum*, in zoroastrica religionis disciplina inferioribus gentis, qui *Ized* et *Feruer* dicuntur, praefectorum. Qui septenarius numerus ab aulico persicorum regum more petitus est. Cf. Esth. 1, 14.

6) In lib. Henochi (qui uberrimum posterioris angelologiae ac daemologiae judaeae fontem exhibet) haec summorum angelorum nomina recensentur: Uriel, Raphael, Raguel, Michael, Sarakiel, Gabriel, quibus c. 40, 9 additur Phanuel.

7) De gigant. T. I, p. 263 s. 266. de somn. I, T. I, 642. ed. Mang.

8) In V. T. nondum obvenit angelorum notio, qui singulis hominibus per totam eorum vitam praesidio adsint, sed ubi opus est, angeli ad tutandos homines delegantur: 1 Mos. 48, 16. Nonnumquam angelorum nomen nihil nisi symbolum tutelae divinae videtur esse (Jes. 63, 9. Ps. 91, 12 s.).

utitur, 1 Cor. 15, 24. Eph. 6, 12. Col. 2, 15. Quid, quod subtiliorem de iis eorumque generibus meditationem, tamquam quae a vitae vere pia et honestae studio facillime abducatur, diserte reprobatur Col. 2, 18. Tit. 3, 9. 1 Tim. 1, 4 Angelos Christo utpote a Deo proximo longe inferiores (Hebr. 1, 4 sqq. coll. Gal. 4, 14.) illique ad Dei dexteram exaltato subjectos (Eph. 1, 21. 1 Petr. 3, 22) et aliquando ad iudicium extremum redituro comites adfuturos esse (Matth. 16, 27. 25, 31. coll. 1 Thess. 4, 16) docetur.

§ 153. De eadem re.

Creatos angelos esse, in V. T. nusquam quidem docetur, nisi quis eos locutione *exercitus coelorum* 1 Mos. 2, 1. Ps. 33, 6 comprehensos putare velit. Poetico loco Job. 38, 7 angelos divino terrae condendae negotio spectatores interfuisse ponitur. Sed notio de Deo in V. T. proposita non admittit praeter Deum naturas per semet ipsas subsistentes aut emanando e Deo progressas. In N. T., Col. 2, 16., angeli una cum ceteris rebus per τὸν λόγον τὸν ἀσάρκον creati dicuntur. Ingens dicitur eorum copia esse: 5 Mos. 33, 2. Dan. 7, 10. Matth. 26, 53. Hebr. 12, 23. Apoc. 5, 11. Dicuntur laudem Dei praecones: Ps. 103, 20. 148, 2. Jes. 6, 3. Luc. 1, 19. Apoc. 7, 11. Omnium minime accuratius finitae et sibi constantes erant opiniones de physica angelorum natura ac de externa forma, qua hominibus comparerent. Namque 1 Mos. 18, 1—8. 16. 19, 1 sqq. humano corpore induti cum hominibus convivantur¹⁾. Sed una cum puriore de Deo sentiendi ratione (§ 112) puriores quoque de angelorum natura notiones invalescere coeperunt. Ab hoc tempore aetherea iis vel lucida natura tribui videtur (Judd. 13, 20. 2 Mos. 3, 2 sqq.), vel saltem clarificata et splendida facies humana (Dan. 10, 16. 18. Act. 6, 15) et pulchritudine juvenili excellens (2 Macc. 3, 26. 33. Marc. 16, 5. coll. 1 Mos. 19, 4 sqq.), sed vero etiam, ubi rei necessitas id flagitavit, forma ad terrorem spectatoribus incutiendum composita (1 Chron. 21, 6. Dan. 10, 5 ss. 2 Macc. 3, 25). Terrestrem cibum aspernatur angelus Judd. 13, 15 sqq.; solam speciem corporis prae se fert simulateque edit et bibit ille angelus, qui Tobiae comes adstitit (Tob. 12, 9), quam eandem de angelis sententiam Philo et Josephus amplectuntur²⁾.

1) Qui 1 Mos. 6, 2. 4 commemorantur בני אלהים, non sunt angeli. Cf. § 128, p. 244.

2) Jos. Antt. I, 11, 2. V, 6, 7. Philo: de Abrah. p. 366: τῶν ἀσάρκων — μὴ ἐσθίωντας τῶν ἐσθίωντων παρέχειν φαντασίαν.

Alati angeli obveniunt Jes. 6, 2. Dan. 9, 21. (?) Apoc. 14, 6. 19, 17., cui notioni narratio 1 Mos. 28, 12 tradita repugnat. *Jesus angelos docet esse spirituales et immortales naturas nec sensuum affectionibus obnoxias* (Luc. 20, 36. Matth. 22, 30); scriptor ad Hebr. 1, 14 eos *πνεύματα* (coll. Luc. 24, 39) vocat. *Vindicatur iis intelligentia humanam longe superans* (2 Sam. 14, 20), sed quae incrementi capax sit (Eph. 3, 10), neque divinae omniscientiae equiparanda (Matth. 24, 36). Neque honestas eorum, etsi humanae antecellat, omnibus numeris perfecta est (Job. 4, 18. 15, 14). *Honestate hominum* (Luc. 15, 10), inprimis vero salutis hominibus per Christum paratae beneficio (1 Petr. 1, 12) eximie delectantur. E Pauli doctrina (Col. 1, 20) redemptio christiana etiam angelos complectitur, id quod Hebr. 2, 15 negatur. — Disertissimo praecepto de solius Jehovae cultu 2 Mos. 20, 3 sine dubio angelorum quoque cultus prohibetur, et quum angelis et stellis appellatio *אֱלֹהִים* communis sit (§ 152, not. 1), interdictum de stellis divino cultu prosequendis (5 Mos. 4, 19. 17, 3) etiam ad angelos referre licet, quorum cultus et adoratio in N. T. diserte reprobatur (Col. 2, 18. Apoc. 19, 20. 22, 8 sq.). — Innumeras narrationes de angelorum apparitionibus in terra factis, quae in ss. litteris exstant, *mythicae* traditioni tribuendas esse, id nostris diebus cordatissimus quisque theologus concedit.

§ 154. *Doctrina ecclesiastica.*

In lutheriae ecclesiae libris symbolicis angeli nisi subinde et obiter non commemorantur. *Creatas a Deo naturas* eos esse, jam inest in verbis nicaeni symboli „factorem visibilium et invisibilium.“ Eosdemque hominibus sublimiores naturas esse ponitur in Cat. min. p. 395. Art. smalc. p. 308. *Tutelares* angelos in Cat. min. p. 383 ¹⁾ non tropico et poetico, sed proprio sensu commemorari, ex iis patet, quae alibi Lutherus uberius disputat, ita tamen, ut ethicam quandam ex opinione vim elicere studeat ²⁾. Secundum

1) „Tuus sanctus angelus sit tecum, ne diabolus quicquam in te possit.“

2) Ejus *Pred. am Michaeltsf.* Opp. X, p. 1262: „Wo ein Fürst im Lande u. e. Richter in d. Stadt zu s. Amte zu gering ist, wie es denn wahr ist, dass ein jeglicher in s. Amte — viel zu schwach ist, hat ihnen Gott Gehilfen u. Engel zugeordnet, welche helfen das Amt vollführen.“ p. 1263: „Von Jugend auf soll ich ein Kind gewöhnen, dass ich zu ihm sage: Liebes Kind, du hast e. eigenen Engel; wenn du des Morgens u. des Abends betest, wird derselbige Engel bei dir seyn, wird bei deinem Betteln sitzen, hat e. weisses Rücklein an, wird dein pflegen, dich wtegen u. behüten, dass d. böse Mann, d.

Form. conc. p. 719 angeli promptissimam divinae voluntati obedientiam praestant sine ullo externae legis impulsu. Etsi eos pro nobis in coelo orare conceditur (Apol. Conf. p. 224), tamen eorum invocatio, a Catholicis recepta et sancita³⁾, rejicitur (Art. sm. p. 310 sq.). — Disertior, etsi non uberior angelorum, et quidem ut naturarum a Deo *creatarum*, mentio fit in nonnullis reformatae ecclesiae symbolis. In Conf. helv. II, 7. gall. 7 duo eorum genera distinguuntur, alteri, qui in obedientia erga Deum perstitissent, alteri, qui ab eo defecissent. Idem Conf. belg. c. 12 docetur, ubi simul Sadducaei damnantur. — Ex uberioribus et subtilioribus posteriorum theologorum finitionibus, plerisque e Scholasticorum arte petitis⁴⁾, nihil nisi discrimen commemoramus, quod fecerunt inter *statum originale*, quo omnes angeli gavisii essent, antequam multi eorum peccando in deteriorem conditionem inciderent; *st. confirmationis* s. *gloriae*, in quo ii versentur, qui in concreata sapientia et sanctimonia perstiterint et praemii causa ita in bono confirmati sint, ut, dum antehac possent non peccare, nunc ne possint quidem peccare; *st. miseriae* s. *damnationis* s. *indurationis*, qui sit lapsorum angelorum.

§ 155. *Epicrisis.*

Existentiam angelorum tanquam naturarum a Deo creatarum hominibusque celsiorum, quae virium et facultatum, quibus praeditae sint, usu suam partem ad divinum creationis finem assequendum conferant (Λειτουργικά πνεύματα

Teufel, nicht zu dir könne. — Wenn man Solches den Kindern einbildete, so würden sie v. Jugend auf lernen u. gewöhnen, dass d. Engel bei ihnen sind, u. Solches diene nicht allein dazu, dass d. lieben Kindlein sich auf d. Schutz der lieben Engeln verlassen, sondern auch, dass sie züchtlg würden u. sich lernen scheuen, wenn sie allein sind, dass sie gedächten: obschon d. Eltern nicht bei uns sind, sind doch d. Engel da, dass der böse Geist uns nicht e. Schalkheit beweist.“ Quas opiniones utpote ex anthropomorphismo natas Calvino, Gerhardo aliisque praeceuntibus recentiores longe plurimi recte rejecerunt.

3) Inter patres ecclesiasticos alii probaverunt, alii improbaverunt angelorum cultum, usque dum conc. nicaeni (a. 787) auctoritate sententia invaluit de minore cultu iis praestando, qui τιμητική προσκύνησις, δόξα, invocatio, dicebatur et a λατρεία s. σεβασμῷ, soli summo numini conveniente, discernebatur, quod discrimen callida locorum 5 Mos. 6, 13 et Matth. 4, 10 (κύριον τὸν Θεὸν σου προσκυνήσεις καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις) interpretatione confirmabatur. Adde Cat. rom. 3, 2. 10. 3, 2. 8. et loca e graecae ecclesiae symbolis apud Winer: *Lehrbegriff d. verschied. Kirchenparteien* p. 45 s.

4) Enarrant eas Hase: Hutt. red. p. 178 ss. Schmid: *Dogm. d. luth. Kirche* p. 147 ss.

Hebr. 1, 14), ipsi multi rationalistae his probare solent argumentis: 1) Quum tanta sit in adspectabili rerum ordine naturarum varietas tantaque gradatio a minus perfectis ad perfectiora, non improbabilem esse in invisibili ordine similem varietatem et gradationem. 2) Quum innumera corporum coelestium multitudo vix cogitari possit operum divinorum admiratoribus et vivis testibus destituta: aegre ferri a ratione humana sententiam, qua tellus nostra, inter minutiora illorum corporum referenda, pro praestantissimarum naturarum a Deo creatarum sede habeatur. 3) Quum animi humani immortales sint et infinitae perfectionis sensim progredientis capaces, sponte consequi, animos, ante millia annorum a terrestribus corporibus sejunctos, ad altius perfectionis fastigium evectos esse, quam in quo nos nunc positi simus. Verum hoc tertio argumento nomini angelorum tacite alia notio subjicitur, quam quae in doctrina biblica et ecclesiastica tenetur, ubi naturae intelliguntur hominibus jam tum eminentiores, quum e creatoris manu prodirent. Contra primo et secundo argumendo magna probabilitas abjudicari nequit, etsi de re, quae cognitionis nostrae fines tam longe excedit, permulta in utramque partem possunt disputari. Id unum est certum, probari non posse nexum necessarium, quo notio de ejusmodi naturis cum summis pietatis et honestatis nostrae commodis cohaereat¹⁾, sed utramque integram et salvam esse posse sine angelorum opinione. Ab altera parte animus vere pius et religiosus numquam sibi arrogabit, Dei efficaciam creatricem in creando humano genere absolutam et conclusam censere. Etiam si vero alia coeli corpora a celsioribus naturis frequentata esse lubenter conceditur, inde tamen nequaquam efficitur, ut vera sint ea, quae in ss. literis et populari imaginatione de angelis eorumque ministeriis et commerciis cum hominibus referuntur²⁾, quae, utpote

1) Talem nexum probare studet Twisten II, 1, p. 365: „Die Vorstellung der Engel erweitert uns. Idee v. Reiche Gottes —; sie belebt in uns d. Bewusstseyn, dass wir Bürger zweier Welten sind, nicht bloss der sichtbaren, sondern auch der unsichtbaren, dass wir zu einer Gemeinschaft höherer Geister gehören (Hebr. 12, 22), die an uns Theil nehmen (Luc. 15, 10), die mit uns unt. einem Haupte verbunden sind (Eph. 1, 10), um so mehr werden wir ergedenkt seyn, dass uns. Wandel im Himmel ist (Phil. 3, 20), u. dass wir leben sollen als Solche, die auch den Engeln gleich seyn werden (Luc. 20, 36).“

2) Strauss I, p. 673: „Diese [Bewohner anderer Weltkörper] von ihren Wohnplätzen wegfliegen zu lassen, um sie als Engel verwenden zu können, hiesse zum Behuf der christl. u. der modernen Vorstellung beide zerstören. Denn so unverträglich mit der ersteren ein menschenartiges Zusammenleben u. Treiben der Engel auf dem materiellen Boden eines Weltkörpers ist, so wenig verträgt sich mit

ex anthropomorphismo nata, improbanda sunt ac salvo et intacto ipsius rei christianae fundamento improbari possunt, etsi pulchras et suaves imagines praebent, quibus Dei providentia et majestas in artis operibus, in sacris carminibus et orationibus indeque in liturgico et homiletico usu, symbolice adumbretur et velut ob oculos ponatur.

Caput II.

De daëmonibus s. angelis malis.

J. G. Mayer: Historia diaboli s. commentatio de diaboli malorumque spirituum existentia, statibus, iudiciis, consiliis, potestate. Tub. 1780. Ed. II.

§ 156. Hebraeorum et Judaeorum opiniones.

Certa et indubitata daemonologiae ¹⁾ vestigia in iis demum V. T. libris reperiuntur, qui post exilium scripti sunt, postquam persicae opiniones de malo numine genisque ei subjectis vim exercuerant in sacram Israelitarum disciplinam ²⁾. Verum quum severior eorum monotheismus non

d. modernen Weltanschauung d. Vorstellung Gottes als eines Königs, der durch unmittelbare Befehle seine Diener in Bewegung setzt. Adde Weisse in Theol. Stud. u. Critt. 1844. 4, p. 922 s.

1) *Δαίμων* et *δαμόνιον* apud profanos scriptores vocabula media sunt et primum de quovis numine, deinde potissimum de genilis tanquam naturis Deos inter et homines mediis dicuntur, quare *ἀγαθοδαίμονες* et *κακοδαίμονες* discernuntur. In ss. litteris *pravos* genios denotant, nec nisi Act. 17, 18 in quadam Graecorum oratione *δαίμονες* *medio* sensu dicitur de diis, et Luc. 4, 33 *δαμόνιον* voci additur epitheton *ἀκάθαρτον*. Ceterum in N. T. *δαμόνιον* frequentius obvenit quam *δαίμων*. — Inter nomina, quae daemonum principi imponuntur, maxime notanda sunt 1) *שָׂטָן*, adversarius. 2) *Διᾱβολος*, a criminationibus, quibus homines Deo suspectos reddit ap. Job. et Sacharj., Apoc. 12, 10. 3) *Βεελζεβούλ*, *בְּעַל זְבוּל*, deus stercoris, vel quod obscuriori vocali finali accommodatus est *בְּעַל זְבוּל*, dominus domicilii, sc. inferni. Aliis praeeunte Hieronymo placuit *Βεελζεβοῦβ*, *בְּעַל זְבוּב*, Deus muscarum, 2 Reg. 1, 2 4) *Belial*, *בְּלִיַּעַל*, nequam, abjectus, 2 Cor. 6, 15 rectius *Beliaq*, mutata Syrorum more 2 in *q*. 5) *Ὁ πονηρός* Matth. 6, 13 ac saepius in N. T. — *Malorum angelorum* nomen in N. T. non legitur quidem, at vero dicuntur *angeli* satanae Matth. 25, 41. Apoc. 12, 7. 9. coll. 2 Cor. 12, 7. 11, 14. 1 Cor. 6, 3. 2 Petr. 2, 4. Jud. 6, quapropter errarunt, qui eos *angelos malos* dicere dubitarent. — Neque raro in evangg. synopt. appellantur *πνεύματα πονηρά, ἀκάθαρα*.

2) Daemonologiae notiones apud omnes fere gentes reperiuntur. (Schumann) Mel. red. p. 234 s.: „Dass d. Glaube an übermenschl. — böse Wesen fast bei allen Völkern — Spuren hinterlassen hat,

ferret opinionem de numine maligno, quod eâdem qua Deus potestate praeditum Deoque per omnia e regione contrarium esset, qualis Persarum *Ahriman* erat: primum satanam sibi finxerunt angelum, qui inter coelites versaretur indeque jubente vel permittente Deo et moderante in terram descenderet homines variis malis vexaturus ac tentaturus (Job. 1, 6—12. 2, 1—7. Sach. 3, 1—5. ³) 1 Chron. 21, 1). Quem-admodum autem in *canonicis* V. T. libris nondum daemonum tanquam satanae satellitum mentio fit, ita apocryphorum librorum Tobiae et Baruchi auctores, qui primum *daemones*

zeigen die feindl. Götter der Helden, der Schiwen der Indischen, der Ahriman der pers., der Typhon der ägypt., der Locke der nordischen, der Zernobog der slaw., der Eblis der korantischen Mythe u. d. weisse Teufel der Neger. Er hat seine tiefsten Wurzeln im menschl. Gemüthe, für dessen Schuldbewusstsein das Kind im Denken den Grund in d. Aussenwelt sucht, in welcher die immer wiederkehrenden Gegensätze u. widerstrebenden Kräfte, Licht u. Finsterniss, Wärme u. Kälte, Kraft u. Schwäche, Lust u. Schmerz, Leben u. Tod zur Personification u. zum Dualismus Veranlassung genug enthalten.“ Itaque non mirandum esset, si similes notiones apud Hebraeos jam ante exilium reperirentur. Sed vestigia earum, quae nonnulli reperisse sibi videntur, incerta aut nulla sunt. — Praeaeuntibus posterioribus ss. scriptoribus (Sap. 2, 24. Apoc. 12, 9. coll. 2 Cor. 11, 3) ecclesiastici theologi primam diaboli mentionem cernunt 1 Mos. 3, 1 ss. Verum etsi in Zoroastris disciplina Ahriman ejusque ministri (*Dews*) interdum serpentum formas induunt, tamen Geneseos auctorem verum serpentem, non satanam serpentis forma vel instrumento usum intellexisse, patet ex 8, 14 s. — Majore cum veri specie ad 3 Mos. 16, 8. 10. 26 provocatur, ubi מְרִינָה a malis

de daemone quodam, ab Hengstenbergio de ipso satana intelligitur. Sed etymologia et notio nominis maxime incerta est. Cf. Winer: *Reallexik.* II, p. 765 ss. 2 *Aufl.* Fortasse spectrum intelligendum est simile illis, qui Jes. 13, 21. 34, 14 commemorantur. — 1 Sam. 16, 14 s. verba יְהוָה רָעָה סָמָא מִרְיָה morosam animi affectionem denotant a Deo immissam. Eadem locutione Judd. 9, 23 significatur *princeps discordiae*. — Facilius 1 Reg. 22, 19 ss. (coll. 2 Chron. 18, 18 ss.) phrasid שָׂדֶה מִרְיָה

mens mendacis, de daemone explicari posset, quoniam prior Regum liber circa exilii tempus scriptus est. Sed rectius intelligitur τὸ πνεῦμα τὸ πρὸς ὑμᾶς ἀντιπαραστήσαντος angeli personā indutum, quo falsi prophetae inspirentur, ita ut sententia ad pedestrem orationem revocata haec sit, prophetas, qui perniciose suaderent, ab ipso Deo occoecatos esse, ex antiquitatis hebraicae notione jam p. 285 illustrata. — De locutione מְרִינָה רָעָה

Ps. 78, 49 cf. § 152, not. 1.

3) Quibus in locis non diabolus, sed bonum angelum intelligendum esse, cui munus humanos mores inspicendi et censendi a Deo mandatum sit (*Generalfiscal des göttl. Reichs, himmlischer Staatsprocurator*), et qui nimio muneris bene administrandi fervore instinctus Deum ad calamitates Jobo infligendas incitaverit, Herderus, Ilgen., Eichhorn., Eckermann., Baumg.-Crustius aliiq. censuerunt. Sed praeterquam quod ille genius piorum criminationibus et calamitatibus aperte delectatur, illi opinioni obstat locus Sach. 3, 2, quo Deus satanae diras imprecatur ob criminationes ejus.

commemorant, de diabolo eorum praesule tacent. Daemones in locis desertis ac devastatarum urbium ruinis habitare dicuntur (Bar. 4, 35. Tob. 8, 3. LXX Jes. 31, 21. 34, 14). Ethnicorum dii pro daemonibus habentur, cf. § 104. Tædiosissima daemonologicae superstitionis commenta in Tobiae libro traduntur (3, 8. 17. 6, 7. 14. 16 sq. 8, 2 sq.). Satanas primum Sap. 2, 24 cum serpente paradisi confunditur. — Apud Josephum vestigia doctrinae de diabolo frustra quaeruntur. In daemonibus autem, quos commemorat, non angelos prave, sed e sententia apud profanos quoque scriptores obvia, animos improborum mortuorum hominum cernit, qui viventium corpora obsideant eosque malis vexent, sed magicis quibusdam praesidiis a sapiente Salomone inventis expelli possint (B. jud. VII, 6, 3. Ant. VIII, 3. 5). — Philo plebis superstitiones daemonologicas minime quidem ignoravit, ipse vero daemones pro nostris hominum animis habuit, qui olim coelestibus in regionibus commorati ob materiae amorem in terram detrusi et cum terrestribus corporibus conjuncti essent (de gigant. T. II. p. 263 sq. ed. M.). — De Sadduceis cf. § 152. — De originali satanae ac daemonum statu neque in canonicis, neque in apocryphis V. T. libris ulla exstat notitia. Quum vero israeliticae notioni de Deo, benignissimo et sanctissimo rerum creatore, repugnaret sententia de naturis primitus pravis, posteriorum Judaeorum meditatio, ut sibi constaret, non potuit non daemones censere angelos, qui boni creati suâ culpâ et libertatis abusu in vitiositatem et miseriam incidissent. Ita factum est, ut ex loco 1 Mos. 6, 1 sqq. (de quo cf. p. 244, not. 1) mythus concinnaretur de angelis, qui olim coeleste domicilium suum et munus reliquissent, in terra cum humanis muliebribus impura commercia iniissent (coll. Tob. 3, 8. 6, 14) atque arcana coelestia cum bonis et malis artibus homines edocuissent (Henoch. c. 7 sqq. 4)). — Aliae superstitiones, quibus palaestinensis plebs Christi et apostolorum aevo imbuta erat, e N. T. cognoscuntur.

§ 157. Notiones N. T.

Winzer: De daemonologia N. T. 5 Progr. Viteb. et Lips. 1812 — 21. — Jo. Jahn: Was lehrt d. Bibel v. Teufel, d. Dämonen, gefallenen

4) Tametsi hujus libri auctor c. 15, 8 ab angelis tali modo lapsis daemones distinguit utpote animas gigantum, qui ex illorum angelorum impuro commercio cum filiabus hominum inito geniti essent. Quos daemones in terra domicilium fixisse docet. Idem angelorum lapsorum ac daemonum discrimen fecerunt etiam plures ecclesiae patres, Justinus M., Athenagoras, Tertullianus, alii. Cf. Hoffmann: B. Henoch, T. I, p. 201.

Engeln u. unreinen Geistern. In Jahn: *Nachträge zu s. theol. Werken.* Tüb. 1821. p. 61—251. — Ch. Höffel: *La démonologie selon les quatre évangiles.* Strassb. 1844.

Uberius enim expositam compluribusque incrementis auctam eam Judaeorum daemonologiam cernimus, quae in novum test. invecta et christianis rebus admixta est. Daemones, quorum varii ordines significantur (1 Cor. 15, 24. Eph. 6, 12. Col. 2, 15), peculiare regnum constituunt (Matth. 12, 26) tenebriosum (Eph. 6, 12) et Dei regno oppositum, cujus princeps diabolus est (*ἀρχὼν τῶν δαιμονίων* Matth. 9, 34. 12, 24. Eph. 2, 2), idemque hominum a Deo abalienatorum gubernator (*ἀρχὼν τοῦ κόσμου τούτου* Jo. 12, 31. 14, 30. 16, 11; *ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου* 2 Cor. 4, 4), in quibus tamquam filiis suis (Matth. 13, 38. Jo. 8, 44. 1 Jo. 3, 10. Act. 13, 10) et ministris (2 Cor. 11, 15) per mentem suam (Eph. 2, 2. coll. 1 Cor. 2, 12) efficax est. Omnia enim ad peccandum incitamenta ab eo vel ejus angelis proficiscuntur (Matth. 4, 1 sqq. Jo. 13, 2. 27. Act. 5, 3. 1 Cor. 7, 5. Eph. 6, 12. 1 Tim. 3, 7); jam fratricidii a Caino perpetrati auctor erat (Jo. 8, 44. 1 Jo. 3, 12). Infestissimus Christi, qui divini regni causam agit, adversarius est (Matth. 4, 1 sqq.), quare non solum externa rei christianae impedimenta et persecutiones ab eo repetuntur (1 Thess. 2, 18. 1 Petr. 5, 8 sq.), sed etiam intra coetum christianum falsi doctores ab eo excitati et subornati dicuntur (1 Tim. 4, 1. 2 Tim. 2, 16. 1 Jo. 4, 1 sqq. Jac. 3, 15. Rom. 16, 17. 20. coll. 2 Cor. 11, 15). Qui e Christianorum societate ejiciuntur, in ejus potestatem incidunt (1 Cor. 5, 10. 1 Tim. 1, 20). Summo nisu in infestanda re christiana laborat proxime ante adspectabilem Christi reditum, praecipue *antichristo*¹⁾ delegando (2 Thess. 2, 3—10. 1 Jo. 2, 18 ss. Apoc. 12, 18. 13, 1 s.). Ad trium divini regni principiorum, patris, filii et spiritus s., similitudinem diabolici quoque regni tria principia distinguere licet: satanam, antichristum et *τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου*. Ut ecclesia divini regni quasi seminarium est, ita eadem ratio inter *τὸν κόσμον* et diaboli regnum intercedit. — De scelere, quo *diabolus* primum officis sui imperium detrectaverit ab eoque defe-

1) Etiam Antichristi, Messiae adversarii ejusque adventum praecursori notio erat judaeicae originis, et, ut videtur, e Dan. 11, 36 s. 7, 25. 8, 11. 25 profecta: Judaei enim sibi finxerunt daemonem humanam naturam indutum, quae eadem fuit patrum eccles. nonnullorum opinio. Cf. Eismenger: *Entdecktes Judenth.* II, p. 704 ss. Cölln: *Bibl. Theol.* I, p. 495 s. Gfrörer: *Jahrh. d. Heiles*, II Bd. p. 256 ss. 300 ss. 405 ss. Etiam Pauli et apocalyplici scriptoris antichristus natura *personalis* est, et quidem homo (*ὁ ἄνθρωπος ἀμαρτίας* 2 Thess. 2, 4). Contra in 1 ep. Jo. *antichristi* nomine elementa rei christianae infesta per prosopopoeiam collectiva notione comprehendi videntur.

cerit, in N. T. nihil significatur. Loco enim a nonnullis ad satanae lapsum relato, Jo. 8, 44, de *continua* ejus a vero abalienatione agitur, et locus 1 Tim. 3, 6, ex quo multi crimen illud in *superbia* posuerunt, dubiae interpretationis est. At vero Jud. 6 sq. coll. 2 Petr. 2, 4 ex Henochi libro mythus de *angelorum* lapsu repetitur (cf. § 155). — Notiones de *domicilio* daemonum sibi non constant. Nam assignantur iis loca deserta (Matth. 12, 43. coll. Apoc. 18, 2), aeris spatium (Eph. 2, 2. 6, 12), orcus (Luc. 8, 31. coll. Jud. 6. 2 Petr. 2, 4, nisi harum epistolarum auctores lapsos angelos a daemonibus distinguunt, cf. § 155, not. 4). Ex prologo libro de Jobo praemissi imitatione Apoc. 12, 7 sqq. diabolus et ejus satellites in coelis commorari dicuntur, inde aliquando in terram detrudendi. — In synopticis evangeliiis multae narrationes exstant, quibus varii generis morbi a daemonum obsessionibus repetuntur²⁾. Cujusmodi narrationes in quarto evangelio desunt, licet ejus auctor popularem superstitionem non ignoraverit. 8, 48 sq. — Christus in terram venit, satanae imperium destructurus (1 Jo. 3, 8. coll. Luc. 10, 18), victoriamque de eo ita reportavit, ut post discessum suum ad patrem spiritu s. largiendo sectatoribus suis facultatem suppeditaret, qua satanae vim et potestatem sensim frangerent (Jo. 16, 11. coll. 12, 31. 14, 30). Itaque, etsi satanas etiam nunc in peccatis hominum efficax est (1 Jo. 3, 7—10), tamen ejus insidiae nihil in eos valent, qui armis et subsidiis ab evangelio suppeditatis vel commendatis ad eum devincendum utuntur (Eph. 6, 8 sqq. 1 Petr. 5, 8. Jac. 4, 7. 1 Jo. 4, 4. coll. Rom. 16, 20). Praeterea Christus satanam ita devicit, ut morte expiatoria perpetienda peccatorum culpam deleteret et homines ipsi fidem habentes, a poenis sub satanae potestate luendis. (Matth. 25, 41) vindicaret (Col. 2, 15. Hebr. 2, 14). — Futuram diaboli ac daemonum *sortem* quod attinet, aeternis poenis obnoxii dicuntur (Matth. 25, 41. Apoc. 20, 10); Paulus plenissimam daemoniacae potestatis abolitionem et absolutum Dei imperium aliquando futurum sperat (1 Cor. 15, 24—28). — Nihilominus daemonologicae opiniones in N. T. frequentatae cum ipso christianae causae fundamento intimaque ejus mente non interno et necessario cohaerent nexu, neque N. T. auctores in illis concipiendis ita sibi constituerunt, ut ubique eas cum ceteris suis cogitatis apte et accurate componerent. Haud raro enim peccatorum causas in ipsorum hominum animis (Matth. 15, 19. Jac. 1, 14), vel in carnis impetu quaerunt, ne levissimam quidem satanae mentione adjecta, neque Paulus in epistola Romanis inscripta,

2) Cf. C. L. W. Grimm: *Glbwird, d. evang. Gesch.* p. 104 ss.

qua e professo originem et naturam peccati illustrat, nisi sub finem demum et fugitivo pede diabolum commemorat (16, 20). Accedit, ut permulta N. T. effata, quibus incitamenta ad peccandum a diabolo et daemonibus repetuntur, salvâ summâ eorum sententiâ, ad notionem de pravo principio tamquam mera vi revocari possint, id quod potissimum de joanneis scriptis valet. Etsi historicis nec ulli dubio locum relinquentibus argumentis probari nequit, tamen a probabilitate non abhorret, Jesum ipsum in commemorandis daemonologicis opinionibus eodem fere modo ad popularem sentiendi dicendique rationem se demisisse, quo ethnici philosophi de diis loquuntur, etsi monotheismum amplectuntur. Quum enim ipsi intelligentiores illius aetatis Judaei, Sadducæi, Philo et Josephus, a populari superstitione abhorrerent, vix a nobis inpetramus, ut statuamus, Jesum, sapientissimum doctorem, non perspexisse, quantum illae opiniones cum amplissima, quam profiteretur, Dei notione pugnarent. Id enim certissimum est, inanes etiam inter discipulos controversias, quibus a propiore fine ipsis proposito abducti essent, excitaturum fuisse, neque daemoniacis hominibus auxilium ferre potuisse, si errores illos aperte impugnasset ³⁾).

§ 158. *Ecclesiasticae sententiae historia.*

Ecclesiae patres non solum omnes N. T. daemonologicas notiones receperunt, sed etiam ex parte uberius et subtilius exposuerunt, novis commentis auxerunt et arctiore nexu dogmatico cum rebus christianis conjunxerunt. Non solum enim omnem idololatriam, gentilium oracula, varia magicarum artium genera ¹⁾), haereses, Christianorum persecutiones, sed etiam spectacula et exquisitum mulierum cultum (Tertull.), et varii generis physica mala, ut sterilitatem, pestilentiam, luem pecuariam (Tertull., Orig., qui hanc ob causam daemones *δημῖους* Dei appellavit), a diaboli ac daemonum efficacia repetebant. Contra Manichaeos, qui *primitivum* malum principium statuebant, sententia de satana et daemonibus tamquam angelis a Deo creatis et ab initio bonis, sua autem culpa lapsis defendebatur. Plerique primorum trium seculorum patres mythum libri Henochi de angelorum lapsu (§ 156) secuti sunt. Nonnulli ab angelis lapsis daemones distinxerunt (§ 156, not. 4). Plerique lapsum angelorum a

3) Cf. Kaehler: De accommodatione legitima a Jesu, quum diaboli mentionem faciebat, usurpata. Regiom. 1830.

1) Cujus opinionis semina in iis sparsa sunt, quae in S. S. de daemoniacis miraculis referuntur. Cf. § 35 coll. Act. 13, 6. 10.

diaboli lapsu distinxerunt, quem alii in malevolentia, qua protoplastis hominibus felicitatem invidens ad peccandum eos induxisset, alii in superbia posuerunt, qua inflatus seditio- nem contra Deum movisset, ob quod scelus e coelo dejectus esset. Cujus sceleris socios multi angelos lapsos fecerunt. Quam opinionem e locis Jes. 14, 12 sqq. ²⁾ Ezech. 28, inpri- mis v. 13 sqq. coll. Luc. 10, 18 allegorice explicatis proba- verunt. Diaboli impetum precibus, jejuniis aliisque pietatis exercitiis, signo crucis et exorcismo propulsari nec quid- quam in Christianos sine suo ipsorum consensu valere do- cuerunt. — Liberaliores se praestiterunt Scholastici, qui dae- mones substantiâ suâ corpora hominum ingredi negabant nec nisi incitamentum ad peccandum a daemoniaco principio repetebant ³⁾. Eo vehementius superstitio aetate media in plebe christiana, potissimum inter Germanos, grassata est, apud quos cum cognatis septentrionalis mythologiae com- mentis coaluerat. Ita factum est, ut praeter lepidas quas- dam et scurriles de diabolo narrationes ⁴⁾ foedae et turpis- simae opiniones de venereo diaboli cum mulieribus commer- cio et de pactis cum eo initis invalescerent, quae effecerunt, ut horribilis illa inquisitio in eos, qui commercii cum diabolo et artium diabolicarum suspecti essent, apud alias gentes jam antehac usitata, a. 1484 per Innocentium VIII, rom. pon- tific., in Germaniam induceretur ⁵⁾. Tantum aberat, ut instauratio sacrorum hos horrores arceret vel minueret, ut Lu- therus pro fervido suo et poetico ingenio eximie iis dele- ctaretur et sua auctoritate commenta nefanda confirmaret. Librorum symbolicorum doctrina non peculiari articulo, sed passim proposita, huc redit: Daemones sunt angeli sua culpa lapsi (F. C. p. 662). Diabolus peccati originalis auctor ex- stitit ac Dei opus in Adamo miserabiliter corruptit (F. C. p. 648. Cat. maj. p. 494), ad errores et impias opiniones et omnia scelera compellit (Conf. aug. p. 18. art. 19. Apol.

2) Ex quo loco, qui in vulgata Interpret. ita redditur: „Quomodo cecidit de coelo lucifer“, inde a sec. IV diabolo nomen *Luciferi* im- positum est. Bonavent. Comp. II, 28: „Dictus est autem lucifer, quia prae ceteris luxit suaeque pulchritudinis consideratio eum excoecavit.“

3) Cf. Hase: *Dogmat.* p. 182.

4) Jac. Grimm: *Deutsche Mythologie*, p. 549 ss.

5) Notandus est codex in quaestionis usum conscriptus et sanctus: *Malleus maleficarum* (*Hexenhammer*) primum 1489 Coloniae et post- hac saepius editus, cujus auctores erant Jac. Sprenger et Henr. Kraemer s. Iustitor. — Cf. Hauber: *Bibliotheca, acta et scripta magica*. 3 Voll. Lemg. 1741. Horst: *Dämonomagie, o. Gesch. des Glaubens an Zauberet u. däm. Wunder etc.* *Frankf.* 1818. 2 Bde. Ej. *Zauberbibliothek.* Mainz 1821 — 25. Soldan: *Gesch. d. Hexen- processe.* *Stuttg. u. Tüb.* 1843.

p. 58. 220. F. C. p. 641), universam hierarchiam et omnes pontificios abusus produxit (Art. smalc. p. 315. 308 sq.) et extra Christum dominus noster et princeps est (F. C. p. 667). Hominibus omnia bona a Deo concessa invidet et contaminat, cujuslibet generis mala et calamitates iis infligit, variis modis eos interficit et pacta cum iis init⁶⁾. Sed Christianis in spiritu s. facultas facta est, qua eum devincant, quemadmodum Christus eum divicit (Apol. Conf. p. 85). Contra ejus insidias plurimum valent verbum Dei piaque ejus meditatio et preces (Cat. maj. p. 393. 428. 531 sq. 533). Cum pravis angelis aeternae damnationi obnoxius est⁷⁾ (Conf. aug. art. 17. Ap. Conf. p. 217. F. C. p. 662). Multo minor inter Reformatos daemonologiae vis et auctoritas fuit⁸⁾,

6) Cat. maj. p. 525: „Neque contentus est (diab.), rerum spiritualium procuracionem foede conturbare, ut animas suis nugis deductas suo imperio subiciat, verum manibus pedibusque obstat etiam, enixe studendo, ne qua in terris externarum rerum administratio aut civilis status, honeste et pacate institutus, diu consistat, unde tot passim lites, jurgia, caedes, motus, seditiones, tumultus ac bella concitat. Insuper tempestates et grandines emittit e nubibus aut contagione pecus inficit, aut corrupto coeli tractu aerem reddit pestilentem et tabificum. In summa, maxime discruciatur animo, unum aliquem vel bolum panis nos a Deo habere reliquum eoque pacate vesci. Et si in illius potestate esset constitutum nec post Deum oratio nostra obstaret, sane ne culinum quidem in agris servaremus; imo nec unius horulae usuram ad vivendum nobis concederet.“ p. 405: „Huc pertinent etiam illi, qui cum diabolo foedus ineunt, ut eos ampliter ditet, aut amicarum compotes faciat, aut pecus a contagione servet incolume, aut rem perditam restituat.“ p. 533: „Nam diabolus, quum — homicida sit, nunquam non nobis insidiosae necem machinatur. — Inde fit, ut complures fracta cervice perimat, multos immissa insaniam rationis usu privet, nonnullos in undis submersos suffocet ac multos ad mortem voluntariam sibi met consciscendam compellat“ etc. Omnino in catechismis Lutherus diaboli frequentissimam facit mentionem. Adde e. j. Opp. XIII, p. 2250: — „Der Teufel hat Hellebarden, Bleikugeln u. Büchsen, solche Spiesse u. Schwerter, damit er unt. uns scheusst, wirft u. sticht, wenn Gott es ihm erlaubt. Darum zweifle nur Niemand, wo ein Feuer aufgeht, dass ein Dorf od. ein Haus abbrennt, da sitzt allewege ein Teufel da, das blasst immer in das Feuer, dass es soll grösser werden.“ — IX, p. 471: „Die bösen Geister haben ihr Wesen oben in der Luft, da schweben sie wie d. Wolken üb. uns, flattern u. fliegen allenthalben um uns her, wie d. Hummeln mit grossen, unzähligen Haufen, lassen sich auch oft sehen mit leibl. Gestalt, wie d. Flammen am Himmel daherziehen in Drachengestalt o. and. Figuren. Item in Wäldern u. bei d. Wasser, da man sie stehet wie d. Bücke springen o. bürnen, wie die Wische, kriechen in die Tümpel u. Sümpfe, dass sie d. Leute ersäufen u. d. Geuck brechen u. sind gern an wüsten Orten u. Winkeln“ etc. Cf. Beste: Luth. Glaubenslehre p. 54 ss.

7) Contraria Origenis sententia de diabolis ad mellorem frugem tandem aliquando reddituris jam sec. VI (a. 543. 553) publice damnata est. — Cf. Conf. belg. art. 12.

8) Cf. § 154. Calvinus in solum practicum doctrinae momentum

apud quos praedestinationis dogma diabolo nullam imperii sui semel divinitus constituti fines proferendi spem reliquit. Neque satis mature defuerunt strenui nefandae superstitionis adversarii, qui daemonum non quidem existentiam, sed efficaciam perniciosam in genus humanum vel vehementer ad dubitarent vel prorsus negarent, velut Jo. Wier (sec. XVI), Frid. de Spec⁹⁾, Jesuita († 1637), Cartesius, Malebranchius, Balth. Bekkerus¹⁰⁾ († 1698), usque dum Thomasius († 1728) auctoritate sua effecit, ut Fridericus Guilielmus I, Borussiae rex, cujus exemplum deinceps ceteri Germaniae principes et magistratus secuti sunt, quaestiones de sagis abrogaret. Postquam vero praeceuntibus B. Bekkeri et Hugone Farmero, Anglo, Semlerus daemoniacos N. T. non a daemonibus obsessos, sed naturalibus morbis affictos fuisse demonstraverat¹¹⁾, diaboli causa in dies magis desperari coepit neque nunc ab ipsis plerisque supranaturalistis nisi ad simpliciorum formam redacta defenditur. Rationalistae daemonologicas opiniones in N. T. commemoratas aut ad accommodationem a Jesu et apostolis factam revocarunt (Eckermann.), aut ne Jesum quidem ultra populi sui errores elatum fuisse censuerunt (Paulus, Strauss.), aut solum symbolicum notionis de diabolo usum commendarunt (Schleiermach.¹²⁾). Qui diaboli existentiam philosophice probare visi sunt, aliam, quam quae publice

intentus erat: Inst. I, 14, 13: „Quae de diabolis scriptura tradit, eo fere tendunt omnia, ut solliciti simus ad praecavendas eorum insidias et molitiones, tum iis armis nos instruamus, quae ad propulsandos potentissimos hostes satis firma sint et valida.“ 16: „Quid nostra refert vel plura vel in alium finem de diabolis scire?“ Cf. Conf. scot. 3. 4. Cat. heid. 32. 34. 123. 127.

9) Cautio criminalis s. de processibus contra sagas etc. Rintel. 1631. Cf. Vogt in (Tübing. kathol.) theol. Quartalschr. 1842. 2 H.

10) *Betooverde Wereld*. Leeward. 1690. Ed. auct. Amstel. 1693. *Bezaub. Welt*, übers. v. Schwager, m. Anmm. v. Semler. 3 Bde. Lpz. 1781. Cf. Hagenbach *DG*. III, p. 183 s.

11) Farmer: *Versuch üb. d. däm. Leute. Aus d. Engl. — mit Vorrede v. Semler*. Brem. 1776. Ej. *Briefe üb. d. Dämonischen in d. Evv. m. Zusätzen v. Semler*. Halle 1783. Semler: *De daemoniacis*, quorum in evv. fit mentio. Hal. (1760) 1779. Ed. IV. Ej. *Umständl. Untersuchung d. däm. Leute*. H. 1762.

12) *Chrstl. Glaube* I, p. 243: „Am fretesten u. auch unbedenklichsten ist d. dichterische Gebrauch, denn in d. Poese ist d. Personification ganz an ihrer Stelle u. daher kann aus einem kräftigen Gebrauch dieser Vorstellung in frommen Gesinnungen an u. für sich nicht leicht ein Nachtheil zu bezorgen seyn. Es wäre daher nicht nur unzweckmässig, sondern möchte in mancher Hinsicht nicht leicht zu verantworten seyn, wenn jemand aus uns. chrstl. Lieder-schatz d. Vorstellung des Teufels verdrängen wollte.“

recepta erat, notionem ejus nomini substituerunt ¹³). Pauci luxuriantis ac temerariae phantasiae ludibriis abrepti ad antiquatam daemonomaniam redierunt ¹⁴).

§ 159. *Censura.*

Nonnulli, ut daemonum notionem sibi ipsi repugnare probarent, monuerunt, naturas mere spirituales, quippe sensuum illecebris non obnoxias, ad peccandum non incitari, aut a celsiore summae perfectionis cognitione, qualis in ejusmodi naturis statuenda sit, altiore ejusdem perfectionis amorem sejunctum cogitari non posse. Sed haec argumenta e perversis de peccati principio sententiis (§ 167) petita sunt. Si vero invisibilis rerum ordinis rationes nisi ex humanarum rerum similitudine aestimari nequeunt: neque praestantissimae ingenii dotes, neque excellentissima recti honestique cognitio a pravis facinoribus committendis tuentur, imo quo praestantioribus aliquis ingenii dotibus gaudet, eo deterior et major vitiositas esse potest, in quam per libertatis abusus incidit, eo gravius crimen, cujus reus fit. Ita notio daemonum tamquam naturarum rationalium hominibus superiorum, sed sua culpa in gravissimam vitiositatem delapsorum a recta ratione non abhorret, dummodo ne eas ita omnis boni expertes cogitemus, ut ad meliorem frugem nunquam reverti possint. Quo minus enim naturas intelligentes a Deo creatas, quales ecclesia eas sibi finxit, in omne tempus omni ex parte perversas et malignas atque in perpetuum infelices statuamus, potissimum duo impediunt, primum quod ita finis, quem Deus in creandis illis spectavit, qui non alius nisi hic esse potest, ut eae libertatis usu suam ad summum bonum ubique efficiendum partem conferrent, irritus factus esset, id quod cum sapientia et potentia Dei conciliari non potest; deinde quod idea moralis rerum ordinis nobis insita vehementissime flagitat, ut peccatum sensim aliquando funditus extinctum iri omnesque rationales naturae cum creato-

13) Notionem de peccati principio et vi vel de summae vitiositatis archetypo, quale in personali aliqua natura expressum saltem *cogitari* possit. Cf. Kant: *Relig. innerh. d. Grenzen d. bloss. Vernunft*, p. 61 ss. Erhard: *Apologie d. Teufels*, in Fichte u. Niethammer: *Philos. Journal*. 2 Heft 1795. — Quae Daubius de malo quodam principio per semet ipsum orto, omnium physicorum atque ethicorum malorum fonte, in libro: *Judas Ischartot oder das Böse im Verhältniss zum Guten.* (Heidelb. 1816 — 18. 3 Fascic.) non sine aliqua manichaeismi specie disputavit, posthac ipse improbavit in *System der christl. Dogmatik* I., p. 357 s.

14) Velut Eschenmayer, Just. Kerner; cf. Wegscheider p. 397.

ris voluntate optime concenturas esse (1 Cor. 15, 24 ss.) pie speremus. Quam ob causam ecclesiastica diaboli notio non solum non in suspenso relinquenda, sed neganda et perneganda est. Deinde ne tam distincte quidem, quam ab ecclesia factum est, inter bonos malosque angelos discernere licet, sed quemadmodum homines innumeris honestatis et vitiositatis gradibus inter se differunt, nec nisi universe et vage inter bonos malosque homines distinguitur, prouti in singulis bonum malumve praevalere videtur, ita similis gradatio inter angelos statuenda est. Verum etsi nihil nos cogat, daemonum eo quo diximus sensu existentiam negare, nulla tamen ratio patet, quae nos *efficaciam* eorum in terrestrem rerum ordinem et genus humanum credere jubeat. Ut enim praetermittamus, quam nefanda damna opinio de ejusmodi illorum efficacitate publicis et privatis rebus attulerit, quot quantisque sollicitudinibus et fraudibus occasiones praebuerit, accuratior naturae scrutatio propiores physico-
rum malorum causas monstravit, neque ad explicandam *moralis* mali originem notio diaboli quidquam juvat (§ 167). Temerarium autem et inane eorum dictamen est, qui vociferantur, reprobata personalis diaboli notione nullum personalis servatoris efficaciae locum relinqui¹). Nam peccatum, etiamsi non a diabolo repetitur, miserrimam suam vim obtinet, cui subsidiis a Christo suppeditatis efficacissime occurritur. Diaboli notione duntaxat tamquam imagine ad mali vim et potestatem, qua ad peccandum inducimur, adumbrandam in arte poetica et rhetorica (§ 158, n. 12), non item in artibus effectivis (*bildende Künste*) uti licet, quia, quo quis intentior est ad mali vim et naturam externo quodam simulacro accurate effingendam et quasi ob oculos ponendam, eo magis pulchri sensum laedit. Idem peccandi principium, quod imagine diaboli significatur, quatenus christianae causae adversatur, non inepte *antichristi* nomine (§ 157) per prosopopoeiam personae forma induitur. — In iis coetibus, in quibus etiamnunc daemonologica superstitio tristissimam vim exercet, publico doctore magna cum cautione versandum est, ne errores imprudenter impugnando religioni et virtuti plus detrimenti afferat quam emolumenti, propterea quod rudiores homines, quibus error quasi cum lacte materno innutritus et longo vitae usu assuefactus est, abjicienda diaboli hypostatici notione facillime etiam fidem Deo et Christo

1) Quorum cum vocibus concinit Straussius, scilicet ut necessitatem fidei Christo habendae impugnet; *Glaubensl.* II, p. 15: „Die ganze Idee des Messias u. seines Reichs ist ohne d. Gegenstück eines Dämonenreichs gleichfalls mit einem persönl. Oberhaupt so wenig möglich, als der Nordpol eines Magnets ohne d. Südpol.“

habendam abjiciunt et extincto diaboli horrore peccati horrorem extinguunt. Multo tutius et consultius est, primum omnem operam in eo collocare, ut errores illi perniciosi sua vi priventur, dum demonstratur, quot et quanta subsidia ad vincendum diabolum per Christum suppeditata sint, nec quemquam nisi suâ ipsius culpâ illius tentationibus et lenociniis succumbere (§ 157) ²⁾. Deinde omnia ea christianæ disciplinæ decreta, quæ aegre cum doctrina de diabolo conciliari possunt, ut de sapientissima, sanctissima, benignissima Dei providentia, de summa peccati causa in unius cujusvis pectore quaerenda, ea qua quis potest vi premenda et inculcanda sunt.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS SECUNDA.

Doctrina de homine

s. *anthropologia*.

Oberthür (theol. rom.): *Bibl. Anthropologie. Münst. u. Leipz.* 1807 — 10. 4 Bde.

Introductio.

§ 160. *Anthropologiae theologiae notio.*

Anthropologia sacra s. theologica est *docta et subtilis expositio eorum, quæ de natura humana, si ratio respicitur, quæ ei cum Deo sit, scitu credituque necessaria sunt.*

§ 161. *De hominis notione et naturæ humanæ partibus.*

Carus: *Psychologie d. Hebräer. Leipz.* 1809. — Stirn: *Anthrop.-exeget. Untersuchungen, in (Tübing.) Zettschr. f. Theol.* 1834. 3 H. p. 1—96. J. F. Beck: *Umriss d. bibl. Seelenlehre. Stuttg.* 1843. (Schumann:) *Mel. rediv.* p. 244 sqq.

Homo est *natura corpore organico et anima rationali constans s. animal rationale.* Omnia enim, quæ sumus et

2) „Narrationes autem, quas evv. de daemoniacis per Christum sanatis continent, in institutione populari referantur — — maxime ad Jesu humanitatem, qui auxilium miseris ferendum pro uniuscujusque captu ac desiderio sapienter moderatus est.“ W g s ch. p. 399.

agimus, ejusmodi sunt, ut ad has duas naturae nostrae partes, corpus et animum, redeant. Quae distinctio *anthropologici dualismi* nomine insignita opponitur *monismo* s. *materalismo*, quo animus nihil a corpore differre, sed variarum ejus partium et virium concentu contineri dicitur. Corporis et animi distinctio s. *dichotomia anthropologica* toti veteri testam. subest, ubi, quod *rem* attinet, רִיחַ et נֶפֶשׁ nihil inter se differunt. In nonnullis quidem N. T. locis trichotomia, sine dubio e platonica disciplina per alexandrinis Judaeos ¹⁾, in popularem sentiendi rationem illata, deprehenditur, qua tres humanae naturae partes distinguuntur, σῶμα (σάρξ, cf. § 167), ψυχή, anima s. animalis vis tamquam sensualium affectionum ac desideriorum principium, et πνεῦμα (νοῦς ²⁾), spiritus sive animus, rationalis et immortalis pars, intelligendi et volendi principium, quo invisibilis rerum ordinis socii sumus, in quam naturae nostrae partem spiritus s. efficaciam suam exercet; 1 Thess. 5, 23 (coll. Phil. 1, 27), Hebr. 4, 12. coll. 1 Cor. 2, 14. (cf. p. 62, not. 3) 15, 44. 46. Jud. 19. Jac. 3, 15. Plerumque vero N. T. scriptores dichotomia ita sequuntur, ut etiam τῆς ψυχῆς voce eodem sensu ac τοῦ πνεύματος nomine (Luc. 23, 46. Act. 7, 59) de rationali et immortali hominis parte (Matth. 10, 28. Hebr. 6, 9. 13, 17. 1 Petr. 2, 11. 25. Jac. 1, 21. 3, 20) utantur ³⁾. Postquam trichotomia plerisque antiquioribus potissimum graecae ecclesiae patribus probata erat, a sec. IV dichotomia praevalere coepit ⁴⁾ et in utriusque evangelici coetus symbolis recepta est (Cat. min. art. I. F. C. p. 573. Conf. helv. 7), nec nisi paucioribus, ut Val. Weigelio, Jac. Böhmio plurimisque theosophis, Olshausenio, J. T. Beckio, trichotomia placuit. — Quaestionem de nexu, qui corpori cum animo est, scriptores ss. fere nihil tangunt, nec nisi pentateuchi auctores mancam experientiam secuti animae et vitae sedem in sanguine cernunt; 1 Mos. 9, 4. 5 Mos.

1) Plato distinxit *immortalem* animam, τὸ λογιστικὸν s. τὸ θεῖον, τὸ ἀθάνατον τῆς ψυχῆς, et *mortalem*, cujus facultates essent ὁ θυμὸς s. τὸ θυμοειδές, principium fortitudinis et irae, atque τὸ ἐπιθυμητικόν, desideriorum sensualium vis. Quam distinctionem etiam Philo recepit, etsi interdum simplicius discrimen sequeretur inter πνεῦμα (ψυχὴν τῆς ψυχῆς, νοῦν, ψυχὴν λογικὴν) atque ψυχὴν (ψυχὴν αἰσθητικὴν, σαρκικὴν). Cf. Gfrörer: *Philo u. d. alex. Theosophie* I, p. 382 ss.

2) Nonnumquam νοῦς prorsus idem significat ac apud nos *ratio* strictiore sensu dicta (p. 14), tum theoretica (Rom. 1, 19. Hebr. 11, 3. Sap. 13, 4), tum practica (Rom. 7, 23. 25).

3) (Olshausen) De nat. hum. trichotomia in N. T. Reg. 1825.

4) Scholastici tres potentias animae distinxerunt: animam *vegetabilem*, *sensibilem* et *rationalem*.

12, 23. 3 Mos. 3, 17. 7, 26. 17, 10. Unde intelligitur, cur cor (לב, καρδιά), in quo sanguinis circulatio centrum habet, in ss. litteris, ut omnino apud veteres scriptores, pro totius physicae et spiritualis vitae, neque igitur ut apud nos pro voluntatis et affectionum, sed etiam *cognitionis* sede (velut Rom. 1, 21. Eph. 1, 18) accipiatur. Quaestio de nexu corporis et animi est quidem magis philosophica et physiologica, quam theologica, sed modus, quo ea solvitur, religionem quoque tangit, si de animorum immortalitate quaeritur, quare aptius in eschatologia disputabitur.

§ 162. De hominis dignitate et supremo fine.

Spalding: *Von d. Bestimmung des Menschen.* Leipz. (748) 1794. 13 Aufl. — J. G. Gruber: *Ueb. d. Best. d. M. Zitr. u. Leipz.* 1800. 2 Bde. — Fichte: *Die Best. d. M. Berl.* 1800. — C. H. Heydenreich: *Betracht. üb. d. Würde des Mensch. im Geiste der kant. Relig. u. Sittenlehre. Herausg. v. J. G. Gruber.* Leipz. 1802. — Tzschirner: *De dignitate hom. per rel. christ. adserta et declarata.* In ej. Opuscc. ed. Winzer. Lips. 1829. N. 2.

Praestantissimis dotibus, quibus homines a Deo instructi ceteris terrestribus naturis antecellunt, atque supremo fine, ad quem persequendum creati sunt, continetur peculiaris eorum *dignitas*. E totius naturae nostrae contemplatione facile intelligimus, illum finem non posse alium esse, nisi ut virium et facultatum nostrarum aequali cultura et legitimo usu nostram partem ad moralem rerum ordinem constituendum conferamus (p. 15) eoque modo veri cives regni divini reddamur. Ad quem finem assequendum quo propius accedimus, eo major erit nostra Dei similitudo, eo arctior ejus communio, eo amplior beatitas. Quo utroque bono vera salus nostra absolvitur. Proinde etiam dici potest, supremum finem, ad quem nobis contendendum sit, esse Dei similitudinem et communionem indeque oriundam beatitatem. Tristissimum vero dignitatis nostrae obtinendae impedimentum, quo a fine divinitus nobis proposito aberramus, *peccatum* est. Quae notiones de dignitate nostra ejusque impedimento in peccatis conspicuo itis involvuntur, quae in ecclesiasticae theologiae systemate docentur de discrimine inter *statum integritatis*, in quo primigeni homines fuerint, antequam peccaverint, et *statum corruptionis* s. *peccati*, qui primigenorum lapsum secutus sit et in quo omnes homines versentur, antequam per Christum renati sint *).

* Veteres evangelici theologi *quinque* status distinguunt: 1) *st. integritatis*; 2) *st. corruptionis*; 3) *st. gratiae* s. quem fideles hac in vita per Christum consequantur; 4) *st. gloriae*, quo electi post diem ju-

Sectio I.

De statu integritatis.

§ 163. De generis humani origine.

In jehovistico, quod dicitur, Geneseos documento 2, 7. 21 sqq. 3, 20 generis humani primordia disertissime ab uno conjugum pari per Deum creato repetuntur¹⁾. Eandemque de duobus primigenis hominibus sententiam prioris quoque documenti auctorem 1, 26 sq. amplecti, inde patet, quod in sola narranda hominum creatione *marem* et *feminam* distinguit. Omnium minime eum de variis hominum gentibus nativa indole diversis primum a Deo creatis cogitasse, eo probatur, quod vocem לְמִינֵהוּ, in narrandis ceterarum naturarum primordiis (v. 11. 12. 21. 24 sq.) frequentatam, v. 26 sq. omittit²⁾. Geneseos narrationes in apocryphis demum et N. T. libris aperte respiciuntur, Tob. 8, 6. Sap. 7, 1. 10, 1. Sir. 17, 1 sqq. 49, 16. Matth. 19, 4. 1 Cor. 11, 9. Rom. 5, 12 sqq. Act. 17, 26. 1 Tim. 2, 13. Quemadmodum scripturae s. auctoritas tulit, sententia de omnibus hominibus ab Adamo

dilecti gavisuri sint; 5) st. *ignominiae* s. *damnationis*, in quem impii transferendi sint. *Sextum* statum, quem Scholastici et Pontificii addunt, hominis in *partes naturalibus* constituti (cf. § 165), Nostri rejecerunt.

1) „Primi hominis nomen אָדָם Gen. 2, 7 ss. proprie quidem est nomen *appellativum* et propterea articulo instructum (אָדָם enim est homo καὶ ἕξοχον, quoniam unicus erat in suo genere): attamen nominis proprii naturam quodammodo accipit, ut שָׂטָן adversarius, שָׂטָן Satanas —. Propterea non male verterunt LXX Ἀδάμ, Vulg. Adam et sic al. Ipse Adamus etiam hoc nomen retinet, sed uxor ejus primum הָוָה dicta καὶ ἕξοχον, postea mutato nomine חַוָּה appellatur, quod LXX Ἑὡα verterunt, Vulg. Heva. Hoc nomen a verbo חָוָה (חַוָּה), *vixit*, ductum, proprie eam significat, quae vitam praebet, Gen. 3, 20. Ceterum et 1, 26 s. et 5, 2 אָדָם appellative de utroque homine dicitur.“ Wg sch. p. 369 s.

2) Ita refellitur Brunstii opinio, qui a. 1790 (in Paulus: *Neues Repert. f. bibl. u. morgenl. Lit.* 2 Bd. 197 ss.) vocabula אָדָם, אִכָּר, נִכְבָּה 1 Mos. 1, 26 s. 5, 1 s. collectivo sensu intellexit de pluribus hominibus masculini et femini sexus. Contra quem cf. Justi in Paulus *Memorabilien* 5 St. — C. A. Dietrich: E codice sacro non posse certo cognosci, quot homines Deus initio procreaverit, in Kaehler: *Bibl. Studd.* 1843. p. 101 ss., qui in ss. litteris genus nostrum a duobus parentibus repeti non diffitetur, sed biblicam sententiam salva religione christiana reprobare posse docere studet. — Praeterea notandus est Isaac. la Peyrere, qui (in lib. Praeadamitae. Amst. 1655) e verbis ἀρχὴ γὰρ νόμου Rom. 5, 13 ad praeceptum 1 Mos. 2, 16 s. commemoratum perperam relatis conjecit, primum Geneseos caput de hominibus ante Adamum creatis, secundum autem de posteriore Adami et Evae, israeliticae gentis parentum, creatione intelligendum esse. Cf. Marresius: *Refutatio fabulae praeadamiticae.* Gron. 1656.

et Eva stirpem ducentibus semper in ecclesia valuit et doctrinae de peccato originali fundamentum praeiuit. — Ex iis, quae de Deo omnium rerum creatore credenda sunt (§ 139), sponte sequitur, ut ad eandem creatoris potestatem et efficaciam etiam humani generis origo revocanda sit. Qua cum pia et sancta persuasione eorum conjecturae haud difficile conciliantur, qui generis nostri primordia physice enucleare studuerunt, dummodo in illa, qua primi homines progeniti esse dicuntur, naturae operatione ipsam Dei creatoris voluntatem et vim efficacem fuisse concedatur. Tametsi inter physicas ea de re conjecturas hucusque nulla fuit, qua, qualis eventus fuerit, imaginationi facilius informaretur, quam ex ea notione, qua protoplasti solo divinae omnipotentiae nutu producti pie creduntur³⁾. Neque ea quaestione, de qua multa in utramque partem disputari possunt, utrum a duobus parentibus per totum terrarum orbem genus humanum diffusum sit, an alii aliis in oris primi homines exstiterint, verae pietatis commoda ullo modo tanguntur⁴⁾; quae quidem quaestio non ad religionem et theologiam, sed ad eam scientiae humanae partem spectat, quae historia naturae vocatur. Solum iis, qui severiores inspirationis et peccati originalis notiones mordicus tenent, perinde esse nequit, quid ad illam quaestionem respondeatur. — *Origo animorum* in S. S. simplici pietatis sensu ad Dei vim creatricem refertur (Jes. 57, 16. Job. 27, 3. Cohel. 12, 7. Act. 17, 5); de modo creationis, excepto mythico loco 1 Mos. 2, 7, nihil docetur. Nomen *halitus divini* de animo usurpatum (Job. 27, 3. 32, 8. coll. 1 Mos. 2, 7) neutiquam emanatismo patrocina- tur, sed divinae nostrae cognitioni significandae inservit.

3) Notae sunt veterum de autochthonibus fabulae, quibus homines velut fungi e terra prognati dicebantur. Nuper Straussius (I, p. 680 ss.), Schellingium, Okenium aliosque, qui de rerum natura philosophati sunt, secutus conjecit, telluri recens formatae vim inhabitavisse nunc quidem illi senescenti dudum effloetam, qua e luto calido per *generationem aequivocam* innumeros homines produxerit eodem modo, quo etiam nunc minutissima insecta e calido luto ac taeniae in humani corporis visceribus nascantur. Similia jam Epicurei commenti sunt (Lucret. II, 824 ss. 1150 ss.), a patribus ecclesiasticis acriter castigati; cf. Lactant. II, 11. VII, 4. — Non serio animo, sed jocosio ingenii lusu God. Hermannus, summus philol., in comm.: „Eam ante Adamum creatam esse“, in Illgen: *Zettschr. f. d. hist. Theol.* 1840, 1, p. 61 ss., primum hominem, et quidem feminam, a simia partu editum esse, probare tentavit.

4) Notiones enim de fraterni omnium hominum amoris officio, de eadem omnium dignitate eodemque supremo omnium fine, quas narratione de omnibus ab uno conjugum pari genus ducentibus egregie firmari decent, jam nativa lege animis altius insitae sunt, quam quae fundamento rei in facto poëtae, ceteroquin tot dubitationibus obscuratae, egeant.

Solo in apocrypho Sap. libro 8, 19 sq. platonica opinio de animorum praeexistentia profertur. In ecclesia autem tres de animorum origine sententiae frequentatae erant: 1) *Præexistentianismus* platonicus ⁵⁾, Clementi Alex., Origeni, Synesio et Prudentio probatus, sec. VI damnatus, quo docetur, in ipso omnium rerum principio omnes animos a Deo simul creatos esse et posthac cum corporibus, ubi fierent, conjungi. 2) *Creatianismus*, quem qui tenent, plerique ecclesiae patres, Scholastici, Melanchthon, formulae concordiae auctores (p. 573. 639. 646), Calixtus, Musaeus, plerique pontificii et reformati theologi, quotidie a Deo animos creari singulosque singulis corporibus infundi docent. 3) *Traducianismus*, quo animos una cum corporibus generando a parentibus per traducem ad filios propagari contenditur. Quam opinionem Tertulliano praeunte ⁶⁾ amplexi sunt plerique lutherani theologi, qui sec. XVII floruerunt, scilicet ut ita dogma de peccato originali stabilirent, inter recentiores Doederlinus, de Wettius et Bretschneiderus, qui quidem ad arctissimam corporis et animi unionem pariter atque ad experientiam provocant, quae genitorum ingenia ad filios transmitti doceat. Inter quas conjecturas a verisimili longissime abhorret praeexistentianismus; experientia, quam traduciani urgent, non usquequaque sibi constat. Quum res cognitionis humanae cancellos longissime excedat, tutissimam viam ii ingrediuntur, qui solam pietatis legem sequuntur, qua ut omnem existentiam nostram, ita animi quoque originem creatoris beneficio tribuere jubemur, de modo originis non curiose quaerimus.

§ 164. *Imaginis divinae notio biblica.*

Ex Genesis narratione (1, 26 sq. 5, 1. 9, 6) Deus homines ad suam ipsius imaginem (בְּצֶלֶם וְכִדְמוּת אֱלֹהִים, LXX: κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν Θεοῦ) creavit, quam imaginem mythi auctor in corporis humani forma *) (§ 112) repo-

5) *Platonicus* praeexistit, quo animi, antequam cum corporibus conjungerentur, in coelestibus regionibus commorati et summas ac divinas omnium rerum imagines intuiti esse dicuntur, a *rabbínico* distinguendus est, quo animis praeexistentibus domicilium, אָרַץ dictum, in *orco* assignatur.

6) Augustinus inter traducianismum et creatianismum dubius haesit. Cf. Strauss II, p. 46 s.

*) Quod recte docent Herder., Rosenmüll., Gabler., Schott, (in praestantissima commentat., qua notio cognationis Dei hominumque in lib. Genes. expressa indagatur. Jen. 1812. rec. in ej. Opuscul. T. II. N. 7), Bretschneider. (*Grundlage des ev. Pietismus* p. 6 sq.) alii.

nere videtur, non autem, quod vulgo nunc censetur, in facultate imperii in ceteras terrestres naturas, quam facultatem diserte e benedictionis divinae beneficio (v. 28) repetit. Hebraei demum posteriores et Judaei hominum cum Deo cognationem et similitudinem illo in imperio sive quod ad idem recurrit, in ratione et libero arbitrio, quarum facultatum ope illud imperium exercetur, sitam esse docuerunt (Ps. 8, 6 ss. Sir. 17, 3. coll. Sap. 9, 2 sq.). Libri Sapientiae auctor, dum utramque Genesis de rerum primordiis narrationem confundit, imaginem Dei in beata animorum immortalitate post exitum e vita terrestri speranda, a Deo primum omnibus destinata, ponit, quo beneficio pii et probi etiam nunc gavisuri sint, impii autem per diaboli invidiam priventur (1, 13. 2, 23 s. 3, 1 s.). In N. T. homines generis divini esse (Act. 17, 28 s.) et ad Dei similitudinem facti (Jac. 3, 9) ceteris terrestribus rebus longissime antecellere (Matth. 6, 25 ss. 10, 29 ss. 12, 12) dicuntur, iisque hunc finem propositum esse docetur, ut maiorem in dies ethicam Dei similitudinem sectentur (Matth. 5, 48. Eph. 5, 1. 1 Petr. 1, 16) adeoque ipsius naturae divinae participes reddantur (2 Petr. 1, 4). Paulus apost. tropica imaginis divinae locutione utitur ad significandam tum eam animi praestantiam viris ingentam, qua ad imperium in mulieres exercendum apti sint (1 Cor. 11, 7); tum pietatem et vitae sanctimoniam, qua Deo prorentur, Christianorum studio propositam et spiritus s. auxilio anquirendam (Col. 3, 10. Eph. 4, 22—24). Qualis protoplastorum moralis conditio fuerit ante lapsum, Paulus apost. nusquam quidem diserte docet, sed e loco Rom. 7, 8 ss. conicere licet, *innocentiam* eum illis vindicasse. Doctrina de imagine Dei lapsu adamitico vel ex parte vel prorsus perdita in ss. litteris frustra quaeritur.

§ 165. Ecclesiasticae notionis historia.

Jo. Godof. Koerner: Diss. hist.-theol. de imagine divina. Viteb. 1768. (Staudenmaler:) *Lehre v. göttl. Ebenbilde. In (Tübing. kath.) Theol. Quartalschrift.* 1830. p. 1 ss.

Notiones de imagine divina, ad quam homines creati

Contra Schottum disputavit Chr. Frid. Fritzsche: *Observv. ad Genes. loca, in quibus de imagine divina sermo est.* Lips. 1825. — Neque illa notio antiquissima de divina imagine in corpore quaerenda bono sensu destituta est, siquidem animi praestantia in corporis forma, qua ceteris animantibus antecellimus, resplendet. — Quod in reliquis *canonicis* V. T. scriptis nomen imaginis divinae non usurpatur, id ex reverentia mosaici praecepti de invisibilis Dei natura in externo simulacro non effingenda explicandum videtur. Israelitae ad phrasin usum inde ab eo demum tempore, quo nulla illius amplius apud plebem mala interpretatio metuenda erat, rediisse videntur.

essent, antiquissima ecclesiae aetate admodum variae erant neque semper accuratius definitae. Satis mature inter εἰκόνα et ὁμοιότητα et a Latinis inter *imaginem* et *similitudinem* ita distinguebatur, ut illud ad corpus, hoc ad animum referretur ¹⁾. Sed notio imaginis divinae in corpore quaerendae jam ab alex. patribus, Clemente et Origene, vehementer vituperata, a sec. IV initio, quo ab Audaco, asceta mesopotamio, sensu nimis anthropomorphistico concepta est, omnibus improbari coepit. Ipsi illi alexandrini patres εἰκόνα de nativa hominum praestantia, ὁμοιότητα de religiosae vitae perfectione desiderio et studio hominum proposita intellexerunt, quae distinctio etiam Joanni Damasceno aliisque posterioribus graecae ecclesiae doctoribus placuit. A plerisque patribus imago Dei in ratione et libertate et in imperio in ceteras res terrestres exercendo cernebatur neque ejus praestantia ante Augustinum nisi eatenus imminuta putabatur, quatenus a nonnullis corporis quoque immortalitas ad eam referebatur. Augustinus vero, qui hanc imaginem in perfecta animi sanctitate corporisque immortalitate posuit, qua protoplasti ante lapsum gavisii essent, non potuit non eam primo peccato perditam censere ²⁾. Quum autem praestantissimas dotes, quibus homines ipsum post lapsum cetera animantia superant, diffiteri non posset, alibi imaginem Dei tantummodo deformatam declarat ³⁾. — Inter Scholasticos haec theoria exstitit, quae communem inter romanos Catholicos plausum tulit, licet in publicis eorum formulis non accuratius finita ⁴⁾: Primos

1) Clem. Homil. X, 6: Οἵτινες ἔχετε αὐτοῦ ἐν μὲν τῷ σώματι τὴν εἰκόνα, ὁμοίως τε ἔχετε ἐν τῷ νῷ τῆς γνώμης τὴν ὁμοιότητα. Ex Iren. (V, 6, 1) sententia homo sine spiritu „imperfectus erit, *imaginem* quidem habens in *plasmate*, *similitudinem* vero non assumens per spiritum.“

2) De Genesi ad lit. VII, 27: „Dicit apost., expoliantes vos veterem hominem cum actibus suis induite novum, qui renovatur in agnitionem Dei secundum imaginem ejus, qui creavit eum. *Hanc imaginem* in spiritu mentis impressam *perdidit Adam* per peccatum, quam recipimus per gratiam.“

3) De Genesi ad lit. VI, 12: „Hoc excellit in homine, quia Deus ad imaginem suam hominem fecit, propter hoc, quod dedit illi mentem intellectualem, qua praestat pecoribus.“ Retracti. 2, 21: „Quod dixi, Adam imaginem Dei, secundum quam factus est, perdidisse peccato, non sic accipiendum est, tamquam in eo nulla remanserit, sed quod tam deformis, ut reformatione opus haberet.“ Adde de trinit. XIV, 8.

4) Conc. trid. Sess. 5, c. 1: „— primum hominem — sanctitatem et iustitiam, in qua constitutus fuerat, amisisse.“ Cat. rom. I, 2, 19: „Postremo Deus ex limo terrae hominem sic corpore effectum et constitutum effinxit, ut non quidem naturae ipsius vi, sed divino beneficio immortalis esset et impassibilis. Quod autem ad animam pertinet, eam ad

homines in puris naturalibus a Deo creatos fuisse, h. e. sensuali et rationali natura s. facultate et bene et male agendi praeditos, atque imaginem Dei iis concessam fuisse tanquam gratiae donum supranaturale et superadditum, non creatum, cujus partes fuissent justitia originalis, s. perfecta sanctimonia, et corporis immortalitas, h. e. non moriendi possibilitas, quo imaginis divinae dono „velut aureo quodam fraeno inferior humanae naturae pars superiori et pars superior Deo facile subjecta contineretur“ (Bellarmin.). Praeterea romani theologi antiquum discrimen inter *imaginem* Dei tanquam nativam indolem, et *similitudinem*, consummatam indolis culturam, retinuerunt, orthodoxi Protestantes, qui in his vocibus synonyma cernunt, rejecerunt. — Quum ex Catholicorum theoria imaginis divinae jactura humanam naturam non admodum tangere, corruptio autem moralis adamitico lapsu facta ultra modum extenuari neque redemptioni per Christum efficiendae locus relinqui videretur: Lutherus imaginem, quam protoplasti lapsu perdidissent, *naturalem* fuisse docuit⁵⁾. In Lutheranorum libris symbolicis ad hanc imaginem s. „justitiam originalem“ refertur non solum „aequale temperamentum qualitatatum corporis,“ h. e. integra corporis sanitas, purus sanguis et incorruptae vires, sed etiam talis, qualis esse debet, cum Deo ethica et religiosa necessitudo, vel certe facultas hominis, suis viribus Deum cognoscendi et diligendi. *Concreatam* eam fuisse docetur⁶⁾. Cum quibus decretis symbola reformatae eccle-

imaginem et similitudinem suam formavit liberumque ei arbitrium tribuit, omnes praeterea motus animi atque appetitiones ita in eo temperavit, ut rationis imperio numquam non parerent. Tum *originalis justitiae admirabile donum* addidit ac deinde ceteris animantibus praeesse voluit.“

5) In Genesin c. 3: „Vide quid sequatur ex illa sententia, si statuas, justitiam originalem non fuisse naturae, sed donum quoddam superfluum additum. Annon, sicut ponis, justitiam non fuisse de essentia hominis, ita etiam sequitur, peccatum, quod successit, non esse de essentia hominis? Annon igitur frustra est mittere redemptorem Christum, quum justitia originalis, tanquam res aliena, a natura nostra sublata est et integra naturalia manent? — Quare statuimus, justitiam non esse quoddam donum, quod ab extra accederet separatumque a natura hominis, sed fuisse vere *naturalem*, ut natura Adae esset diligere Deum, credere Deo, cognoscere Deum.“

6) Apol. Conf. p. 53 s.: „*Justitia originalis* habitura erat non solum aequale temperamentum qualitatatum corporis, sed etiam haec dona, notitiam Dei certiorum, timorem Dei, fiduciam Dei aut certe rectitudinem et vim ista faciendi. Idque testatur scriptura, quum inquit, hominem ad imaginem et similitudinem Dei conditum esse. Quod quid est aliud, nisi in homine hanc sapientiam et justitiam effigiatam esse, quae Deum apprehenderet et in qua reluceret Deus, h. e. homini dona esse data notitiam Dei, timorem Dei, fiduciam erga Deum et similia? — p. 52: „Pro-

siae prorsus conveniunt nec nisi aequale temperamentum qualitaturn corporis omittunt⁷⁾. Praeterea in Conf. scot. art. 2. inter imaginis divinae partes *dominium naturae* discrete commemoratur omnisque imperfectio recens creatis abjudicatur. Denique quum ex utriusque evangelicae ecclesiae publicis decretis mors physica tanquam poena peccati ab Adamo commissi generi nostro infligeretur, etiam corporum immortalitas implicite ad illam imaginem refertur. — Postiores theologi evangelici omnem proprietatum complexum, in quibus convenientia quaedam hominis cum Deo cernitur, universe imaginem divinam appellarunt, quia Deus ad suae ipsius naturae exemplar hominem creasset. Quam imaginem *duplicem* esse docuerunt: im. *proprie* (*specialiter, stricte*) et im. *improprie* (*generaliter, abusive, late*) dictam. Imaginem *improprie* dictam (1 Mos. 9, 6. Jac. 3, 9) in praestantia, qua homines etiam nunc gaudent, potissimum intellectu et libero arbitrio ad civiles res spectante, sitam dixerunt, quae imago exstingui non potuisset, nisi ipsa natura humana exstinguenda esset. Imaginem vero *proprie* dictam virtutibus comprehensam esse, quae protoplastis ante lapsum propriae fuissent (Eph. 4, 24. Coloss. 3, 10). Cujus imaginis partes *principales*, quarum complexum *justitiam originalem* nominaverunt, has fuisse: 1) *Sapientiam*, sive tantam divinarum rerum scientiam, quanta finita natura capax est, tantamque humanarum ac naturalium rerum cognitionem, quanta e recta Dei cognitione necessario nasceretur; utramque incrementa per revelationem et experientiam capienda admisisse⁸⁾. 2) *Sanctitatem*, h. e. voluntatis s. appetitus rationalis conformitatem cum Dei voluntate. 3) *Integritatem appetitus sensitivi*, i. e. pulcerrimam omnium affectuum harmoniam cum recta ratione. Partes *minus principales*, e principalibus prodeuntes, dixerunt: 1) immortalitatem corporis s. possibilitatem non moriendi; 2) immunitatem a calamitatibus vitae terrestres; 3) imperium naturae sublunaris multo amplius et perfectius, quam quo nunc gaudemus, neque cum ullo periculo vel damno a brutorum pertinacia metuendo conjunctum. Imaginem *proprie* dictam praeceperunt fuisse 1) *concreatam*

priis viribus diligere Deum super omnia, facere praecepta Dei, quid aliud est, quam habere justitiam originis? — F. C. p. 640: (Peccatum orig.) „est privatio *concreatae* in paradiso justitiae originalis s. imaginis Dei, ad quam homo initio in veritate, sanctitate atque justitia creatus fuerat.“

7) Conf. helv. II, 8. belg. 14. scot. 2. Can. dordr. 3, 1. Cat. heidelb. 6. Form. cons. helv. 7.

8) Ita Quenstedt II, 28 discrete docet, Adamum ignorasse „arcanam Dei decreta, futura contingentia, cordium cogitationes, cujuslibet speciei individuum, angelorum numerum.“

et naturalem, contra catholicam doctrinam de dono superaddito; 2) *propagabilem*, quia protoplasti, si non peccassent, ad posteros eam traducturi fuissent; 3) *accidentalem*, h. e. non necessariam hominis virtutem fuisse⁹⁾, contra Flacium, qui eam ante lapsum hominis substantiam fuisse docuerat¹⁰⁾. — Inter lutheranos theologos romanam de imagine divina theoriā (p. 320) amplexi sunt Geo. Calixtus et Gerh. Titius (theol. helmst. sec. XVII). — Sociniani et Arminiani Dei imaginem in perpetuo rerum terrestrium dominatu ponunt, quippe quo homo Deum proprie referat et quasi visibilis Deus in terra super omnes Dei creaturas constitutus sit. Protoplastos mortales fuisse creatos, sed Deum eos, si non peccassent, supranaturali vi a morte immunes servaturum fuisse docent. Recentiores supranaturalistae protoplastos, antequam peccaverint, morali innocentia majorique et veri cognoscendi et recte agendi facultate pariter atque corporum immortalitate tanquam imaginis divinae partibus excelluisse putant. Rationalistae hac in re biblicas notiones amplexi sunt.

§ 166. *Censura dogmatis.*

Ecclesiastica doctrina argumento librorum ss. apertissime adversatur. Protoplastos enim ex Genesis sententia, quum ante usum vetitae arboris discrimen boni malique ignorarent (3, 5. 22, qua locutione *innocentia* eorum significatur, Jes. 7, 16), neque sapientiā, neque sanctitatem concreatā gavisos esse, in propatulo est. Corporum vero immortalitas, iis destinata lapsuque perdita, non fuit *congenita*, sed demum per arboris vitae usum acquirenda (2, 17. 3, 3. 19), cujus beneficii jacturam per lapsum fecerunt (3, 22). Immunitas a calamitatibus vitae terrestres, qua, quum nondum peccavissent, gavisī dicuntur esse (3, 16 ss.), non ad imaginem divinam refertur, cujus notionem auctor jehovisticae narrationis ignorasse videtur. Praeterea narratio aperte mythicam indolem refert; cf. § 169. Argumentum quidem,

9) Quo jure divina imago potuerit appellari *accidentalis* eademque *naturalis*, docet Form. conc. p. 577: „Est diligenter observanda varia significatio vocabuli (naturae). Quandoque enim ipsam hominis substantiam significat, ut cum dicimus: Deus humanam naturam creavit. Interdum vero per vocab. naturae intelligitur ingenium, conditio, defectus, aut vitium alicujus rei in ipsa natura insitum et inhaerens, ut cum dicimus: serpentis natura est icere, hominis natura est peccare. Et in hac posteriore significatione vocabulum non ipsam hominis substantiam, sed aliquid, quod in natura aut substantia fixum inhaeret, denotat.“

10) „*Substantialis* imago est aeternus Dei filius, quia totam patris essentiam in se exprimit, modo subsistendi ab eo distinctus.“ Hollaz.

quod ecclesiasticae notioni a rationalistis vulgo objectatur, hominem Deo similem non *nasci*, sed *feri*, non multum valet, quippe a rebus nostris, quales nunc sunt, depromptum. Sed imago divina, qualem orthodoxi theologi olim finxerunt, ante lapsum primigenis hominibus condonata, si exstisset, *res fuisset in facto posita*, solis historicis testimoniis fide dignissimis probanda, cujusmodi testimoniis prorsus caremus. Si solam experientiam et historiam duces sequimur, ejusmodi ethica et religiosa perfectio, quae in generis nostri primordiis exstuisse dicitur, perquam improbabilis est (p. 10 sq.). Quae praeterea in ss. litteris de imagine divina traduntur (§ 164), ea cum rectae rationis principiis optime conspirant. Namque imaginis divinae nomine aptissime significatur tum cognatio nostra cum Deo et dignitas congenita, in ratione et libero arbitrio conspicua, quibus proprietatibus *personalitas* nostra, qua ceteris animantibus terrestribus praestamus ac Deo similes sumus (§ 105 sq.) et ad imperium in res terrestres exercendum apti reddimur, tum summus finis in morali et religiosa perfectione, qua majorem in dies Dei similitudinem assequamur, appetenda studio nostro propositus. Quare cum veteribus alexandrinis theologis (p. 320) duplicem Dei imaginem distinguimus. Illa prior imago nobis *concreata* est, sed peccando plus minusve corrumpitur et certis quibusdam peccatis aut ad tempus aut in perpetuum perditur. Altera imago, ad pietatis normam exacta, recte donum gratiae divinae nominatur. Cujus alterius imaginis universe spectatae lineamenta jam in Apologia Conf. a Melanchthone optime adumbrata sunt nec nisi in eo erratum est, quod eam jam in protoplastis resplenduisse censuit. Prior imaginis divinae notio sensu dignitatis nos implet, altera pium tenuitatis sensum excitat, siquidem nos docet, quantum a summo fine nobis proposito absimus; utraque notio mentem ultra id, quod praesto est, extollit et sanctissimo reverentiae et caritatis omnibus hominibus praestandae (1 Mos. 9, 6. Jac. 3, 9) officio obstringit.

Sectio II.

De statu corruptionis.

§ 167. De peccati notione et natura.

Bilfinger: Comm. philos. de origine et permissione mali, praecipue morali. Frkf. et Lips. 1724. — J. A. W. Gessner: *Ueb. d. Ursprung des sttl. Bösen*. Leipz. 1801. — Daub: *Judas Ischartot, od. d. Böse im Verhältnisse zum Guten*. 3 Abthll. Heidelb. 1816 ss. — Herbart: *Gespräche üb. d. Böse*. Köntgsh. 1817. — Ritter: *Ueb.*

d. Böse. In *Pelt Mitarbeiter* 1839. 4 H. p. 117 ss. — Jul. Müller: *Christl. Lehre v. d. Sünde. Bresl.* (1 Bd. 1839) 1844. 2 Bde.

Rätze: *Die Fretheit des Willens. Görlitz* 1801. Ej.: *Was d. Wille des Menschen in moral. Dingen vermag u. was er nicht vermag. Leipz.* 1820. — Schelling: *Philos. Untersuch. üb. d. Wesen d. menschl. Fretheit.* In ej. *Philos. Schr. Landsh.* 1809. — Bockshammer: *Die Fretheit des menschl. Willens. Stuttg.* 1821. — Passavant: *Von d. Freth. d. Willens u. dem Entwicelungsgesetze des Menschen. Frankf.* 1835. — Romang: *Ueb. Willensfreth. u. Determinismus. Bern* 1835. Ej. *Beiträge z. Lehre v. d. Freth.* In Fichte: *Zeitschr. f. Philos.* VII Bd. (1841) p. 173 ss. — Herbart: *Zur Lehre v. d. Freth. des menschl. Willens. Gött.* 1835. — Vatheke: *Die menschl. Freth. in threm Verhältniss z. Sünde u. Gnade. Berl.* 1841. — Breitling: *Ueb. Freth. u. Sünde.* In *Stirn: Studd. d. würtemb. Geisteslchh.* XV Bd. p. 3 ss. — Zeller: *Ueb. d. Freth. d. menschl. Willens, d. Böse u. d. moral. Weltordnung.* In ej. *Theol. Jahrb.* 1846. 3 H. p. 384 ss. 1847. 1 H. p. 23 ss.

Peccatum ¹⁾, quo imago divina nobis congenita depravatur et quo ab assequenda Dei similitudine abducimur (§ 166), est *transgressio legis moralis* (ἡ ἀμαρτία ἐστὶν ἡ ἀνομία, 1 Jo. 3, 4) *tamquam divinae* (p. 15), *per libertatis abusus facta, sive inobedientia in Deum* ²⁾. Quae ex male facto-

1) Peccati nomina biblica sunt חַטָּאת, חַטֹּאת, שְׁגָוָה, aberratio a recta via vel a scopo, quod idem nominibus ἀμαρτία et ἀμαρτία denotatur; עוֹן ab עוֹן perversum esse; עוֹלָה, עוֹלָה ab עוֹלָה pervertere; רָשָׁע ἀδικία; פָּשַׁע, כָּרָח ἀνομοσία; מַעַל παράπτωμα.

Schmid: Obs. pertinentes ad naturam peccati e doctrina christ. rite definiendam. Partt. III. Tub. 1826 — 28. — Etymon voc. peccati incertissimum est. E Salmasii (Ling. lat. c. 13) sententia, quam antiquiores theologi sequuntur, peccare denotat „more pecorum sine ratione agere.“ — Patrii sermonis nomen Sünde vulgo deducitur a Sühne ac proprie significat quod expiandum est. Ex Jac. Grimmii (*Abstammung d. W. Sünde* in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Kritt.* 1839. 3 H.) originem trahit a vetere sunts, sunia, sunna, i. q. *Hemmung, Irrung, Irrthum.*

2) Melancht.: „Defectus vel inclinatio vel actio pugnans cum lege Dei.“ Calov.: „Defectus vel inclinatio vel actio pugnans cum lege Dei, offendens Deum, damnata a Deo et faciens reos aeternae irae et aeternarum poenarum, nisi sit facta remissio.“ Hollaz.: „Aberratio a lege divina creaturas rationales obligante, culpabilis et poenam corporalem et aeternam inferens.“ Schleierm. II, p. 6: „Jeder *Lebens-theil, der als ein Ganzes für sich betrachtet, unsere That ist, ohne das Gottesbewusstsein in sich zu tragen, ist Sünde.*“ [„At vero hac definitione accepta quicumque v. c. in problemate aliquo mathematico meditando totus inesset, ita, ut conscientiam Dei hoc temporis momento non curaret, peccare recte diceretur.“ Wegsch.] Schott: „Legis divinae violatio a natura intelligente et libera commissa.“ Wegsch.: „Peccare dicitur, quicumque suapte sponte a veris sanctissimisque Dei legibus discedit, sive id voluntate facit sive facto.“ Bretschn.: „Jede im Zustande der Fretheit geschehene Abweichung v. uns. Bestim-

rum frequente repetitione oritur prava consuetudo et perversa indoles, *viciositas* s. *improbilas* (*Sündhaftigkeit*) dicitur. Peccato opponitur *virtus*, h. e. concentus humanae voluntatis et actionis cum legis divinae praeceptis, s. obedientia Deo praestita. Habitus animi e frequente virtutis exercitio oriundus *honestas* s. *probitas* (*Tugendhaftigk.*, *Sittlichk.*) nominatur. Discernitur *matériale* et *formale* peccati atque virtutis. *Materiale* vocatur ipsa facti substantia per se spectata, *formale* ratio, quae menti et voluntati, qua agitur, cum divina lege est. Nulla agendi ratio, nisi quae e Dei reverentia et vero honesti amore proficiscitur, honesta est (*justitia spiritualis*, § 10). E peccato *culpa* (*δφειλημα*) oritur, h. e. ea hominis conditio, qua poenis divinis (§ 119) dignus est. Neque peccatum neque virtus cogitari potest sine libertate³⁾ et legis divinae cognitione (Luc. 12, 47 sq. Jo. 9, 41. Rom. 7, 7. Jac. 4, 17). *Libertatis* nomine intelligitur facultas inter bonum malumve eligendi (5 Mos. 30, 15. 18. Sir. 15, 14. 17), s. liberum arbitrium (*Wahlfreiheit*). Quo sensu intellecta libertas nobis innata est atque *naturalis* dicenda et ab ea libertate distinguenda, quam *idealem* vel *moralem* vocare licet, h. e. ea hominis facultate, qua pravarum cupiditatum imperio non obnoxius in cogitando, volendo et agendo duntaxat rectae rationis dictamina sequitur vitamque ad honesti speciem in animo insitam componit (p. 13 sq. not. 3); Jo. 8, 32. 34. 36. Rom. 6, 6—22. 8, 2. coll. Jac. 1, 25⁴⁾. Hoc sensu intellecta libertas nihil differt a morali necessitate et perfectione sive imagine Dei altero sensu intellectâ (§ 166. coll. § 117). Sola *naturalis* libertas abusui obnoxia est; *idealis* libertas continuo studio acquiritur perpetuique incrementi capax est nec nisi in Jesu Christo

mung, od. was dasselbe ist, v. d. anerkannten Willen Gottes.“ Nietzsche: „Diej. Verkehrung der göttl. Ordnung, die sich das persönl. Wesen zu Schulden kommen lässt u. durch die es zugleich v. Gott abfällt, mit sich u. dem Nächsten zerfällt u. ein Unrecht begeht, welches gestöhnt werden muss.“ Hase: „Die Selbstsucht als Störung der Gottesliebe ist objectiv das Böse, subj. d. Sünde.“ Zeller (l. c. 1847. 1, p. 36): „Das Böse ist eine Störung des sittl. Lebens, ein Widerspruch der freien Thätigk. gegen ihren Begriff, des Willens gegen sein Wesen — des einzelnen Willens gegen das allgemeine Wesen des Willens.“

3) Veteres evangelici theologi, dogmati de peccato originali patrocinaturi, non poterant concedere, peccatum, generatim consideratum, voluntarium esse. Apol. Conf. p. 58: (Adversarii contendunt) „nihil esse peccatum nisi voluntarium. Hae sententiae apud philosophos de civili judicio dictae sunt, non de judicio Dei.“

4) Ex hujus libertatis notione, quam solam Plato, Stoici multique recentiores philosophi amplexi sunt, dicebatur *μόνος ὁ σοφός ἐλευθερός καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος*. Cic. Parad. 5.

fuit consummata. — Quum peccatum non solum animi humani naturae adversetur, sed etiam cum divinae sanctitatis notione pugnare videatur (§ 149), non potuit non fieri, ut quaestio de illius causa et origine a summa memoria homines exerceret et vexaret. Ad quam quaestionem solvendam hae sententiae propositae sunt: 1) dualismi theologici opinio de malo principio primitivo (§ 13), hodie non egens refutatione. 2) Illud commentum, quo peccatorum incitamenta a diabolo et daemonibus repetuntur. 3) Commentum Platonici acceptum, quo peccati principium in materie indeque in corpore, materiae parte, quaerebatur („σωμάτων δὴ φύσις, καθόσον μετέχει ὕλης, κακόν“ Plotin.). At enimvero homo illecebras peccatorum, a regno daemoniaco vel a materie proficiscentes, restinguere aut potest aut non potest. Si restinguere eas non posset, notio liberi arbitrii tolleretur, quo se praeditum esse sua quemque docet conscientia. Accedit, ut si in *materie* necessaria peccandi causa lateret, de *moral*i malo sermo esse non posset, sed solum de *physico*. Si autem potest homo tentationes feliciter superare, tum quaeritur, cur contra rectiorem cognitionem justo facultatis suae usu omisso illis succumbat, ita quidem, ut causa, cur succumbat, non aliunde, sed in ipso *animo* quaerenda sit. Praeterea quaerendum esset, quaenam fuerit peccandi origo apud daemones, quippe angelos a Deo *bonos* creatos. Denique commentum de aeterna et per semet ipsam subsistente materie cum notione de Deo recte constituta conciliari non potest (§ 139 et 143). Qui vero materiae existentiam ad Deum auctorem referre et simul ex illa peccata deducere vellent, ii ipsum Deum peccatorum auctorem facerent. 4) Cui commento non dissimilis est sententia, quae multis recentioribus theologis placuit, qui proclivitatem ad peccandum e nexu sensualis et rationalis naturae explicarent. Sensualem enim naturam prius et celerius quam rationalem inolescere et formari docent; quando illa cum appetitibus suis jam actuosissima sit, hanc e sopore demum excitari, indeque fieri, ut illa praevalcat et in hanc imperium exerceat. Accedere, ut plerique justa educatione careant et ipsius optimae institutionis vis per pravorum exemplorum efficaciam infringatur et corrumpatur. Sed praeterquam quod huic sententiae eadem obstant argumenta, quae contra commentum de materie peccatorum fonte et fomite notavimus: quaedam peccata, velut gloriae et imperii cupido, invidia, laetitia ex aliorum incommodis percepta, nullam e sensuum impotentia explicationem admittunt, alia autem, ut avaritia et prava gloriae cupido, saepenumero, ascetarum superbia semper tantummodo opprimendis et restinguendis sensuum illecebris

committi possunt. Praeterea, quum sensuum appetitibus satisfacere ipsa naturae lege et necessitate jubeamur, in satandis iis non peccatur, quamdiu neque naturae necessitas neque aliquod moralis legis praeceptum transscenditur. 5) Alii omne peccatum e veri honestique vel ignorance vel manca cognitione repetierunt. Sed recti cognitio per se spectata, nisi voluntatem commoverit et sacro fervore inflammaverit, ad fugienda peccata non sufficit⁵⁾. 6) Alii, potissimum Leibniti⁶⁾, quo feliciter theodiceae causam (§ 149) agerent, peccatorum principium in limitibus, quibus omnes naturae a Deo creatae necessario circumscribuntur, quaerendum esse (*malum imperfectionis*) docuerunt, ideoque in peccatis non *veras res*, sed necessarios naturarum finitarum defectus sive honestatis absentiam viderunt⁶⁾ (τὸ κακὸν οὐδὲν ἕτερον εἰ μὴ τοῦ ἀγαθοῦ στέρησις, ὥσπερ καὶ τὸ σκότος τοῦ φωτός ἐστὶ στέρησις, Jo. Damasc.). Sed

5) Zeller l. c. 1847. 1 H. p. 33: „Wenn das Handeln nur ein nothwend. Erzeugniss des intellect. Zustandes ist, wenn d. sokratische Satz gilt, dass die Tugend nichts weiter sey als das wahre Wissen, wenn wir mit Spinoza d. Sittlichk. in den Besitz adäquater Ideen, die Schlechthgk. in d. Verdunkelung des Begriffs durch die Einbildungskraft setzen, so ist d. sttl. Selbstbestimmung, eben damit aber auch d. unterscheidende Merkmal von Gut u. Böse aufgehoben.“ p. 34: „Diese ganze Theorie begeht aber den Fehler, den schon Aristoteles richtig erkannt hat, dass sie das pathologische Moment der sttl. Thätigk., den Unterschied zwischen einer Vorstellung u. ihrer subject. Aneignung, d. Nothwendigk. des persönl. Triebes u. Interesses beim Handeln übersteht. Wäre d. Wille freilich blosser Durchgangspunkt für d. Vorstellungen, so müsste auch v. ihm gelten, was vom Erkennen unstreitig gilt, dass nichts stärker ist als die Einsicht, dass es unmöglich ist, mit klarer Einsicht in das Richtige sich für d. Gegentheil zu entscheiden. Aber gerade diess ist es, was den Unterschied des Handelns vom Wissen ausmacht, dass eine bestimmte Vorstellung erst durch Vermittelung der freien Willensentscheidung, d. h. erst dann zu einem prakt. Motiv wird, wenn der Vorstellende s. persönl. Interesse in sie hineinlegt u. sich mit Freiheit von ihr bestimmen lässt.“

6) Similia docuerunt jam Origenes, Athanas., Basilius, Gregor. Nyss., Augustinus. Cf. Jul. Müller l. c. I, p. 339, qui (p. 344) inter Augustini et Leibnitii sententias hoc discrimen intercedere docet: „Während August. den Ausdruck *Privatio* gewöhnl. in activer Bedeut. v. Bösen gebraucht, nimmt ihn Leibnitz passiv: Letzterem ist d. Böse e. Zustand des Mangels, des Beraubtseyns, den er mit d. metaphys. Unvollkommenh. des Geschöpfs in wesentl. Zusammenh. setzt, Ersterem dagegen eine beraubende, das Seyn vermindernde Thätigk., nicht bloss Schwäche, sondern eine dem Seyn widerstrebende Richtung (*malum tendit ad non esse*), deren Vorhandenseyn sich nicht anders als aus d. Freiheit des Willens erklären lässt. — Nur b. dieser Auffassung konnte ja auch Augustin den Begriff der *Privatio* den der *Corruptio* od. auch *Perversio* gleich setzen.“

moralis conscientiae dictamine docemur, peccando impediri et perverti eam nostram conditionem, quae esse debeat intra cancellos nobis constitutos, pugnare igitur peccatum cum lege naturae nostrae a Deo imposita et cum fine, quem Deus in creandis nobis spectavit, non igitur dici illud posse merum defectum cum finita nostra natura necessario conjunctum⁷⁾. 7) Cum sententia modo recensita arctissime cohaeret alia, quae, etsi ex pantheismo nata eique soli accommodata, tamen in theistarum quoque quorundam theologorum doctrinam transiit, qui statuunt, quemadmodum ex lege a Deo lata homines tamquam *finitae* naturae per errores sensim ad veri cognitionem progrediantur, ita eos nisi per peccatum ad honestatem non emergere⁸⁾. Verum enim vero etsi populi e barbarie ad culturam adscendunt, tamen probe discernendum est inter ejusmodi conditionem, quae propter veri honestique inscitiam nondum talis est, qualis esse debet, atque eam labem, in quam nostrâ ipsorum culpâ delapsi sumus, postquam jam intelleximus, quales esse debeamus. Quae ex honesti vel plena ignorance vel manca intelligentia male aguntur, etsi, quod materiem attinet, minime tamen si formam spectas, peccata sunt, nec quidquam ab erroribus differunt, in quibus sine culpa nostra versamur, quemadmodum ab altera parte ea intelligentiae vitia, quorum culpam sustinemus, peccatis accensenda sunt. Praeterea quamvis finitae nostrae naturae ratio ita ferat, ut ex innocentiae statu emergentes inter varias tentationes et peccatorum incitamenta undique oblata voluntatis vim exerceamus: sua tamen quemque docet poenitentia crimen secuta, non necessarium fuisse, ut tentationi succumberet, sed eodem modo ac Christum victorem se ex ea prodire potuisse. Ita nihil restat, nisi ut peccata e prava voluntate, ex abusu sive omisso recto liberi arbitrii usu repetantur. Quaelibet vero argumentatio, qua quis metaphysicam peccatorum causam et necessitatem probare stu-

7) Zeller l. c. p. 35: „Die Beschränktheit des Seyns als solche, d. sogenannte metaphys. Uebel, ist für sich genommen nichts Böses, denn böse ist nur, was der Aufgabe u. Bestimmung des Wesens, dem es anhaftet, widerspricht; e. gewisse Beschränkth. ihres Seyns ist v. dem Begriff der Einzelwesen gar nicht zu trennen; es ist auch ein Mangel an Realität, dass d. Mensch nicht allwissend u. allmächtig ist, aber niemand wird sagen, dieser Mangel sey Sünde. Das angegebene Moment müsste daher jedesfalls in die Definition mit aufgenommen u. gesagt werden: das Böse besteht in der Abwesenh. einer solchen Realität, welche einem Wesen seiner Natur u. Beschaffenh. gemäss zukommen sollte. Offenbar wäre damit der bloss privative Begriff desselben bereits verlassen.“

8) Cf. Bruch: *Lehre v. d. göttl. Eigenschaften* p. 265 ss. Ex pantheismi principio eandem sententiam uberius exposuit Blasche: *Das Böse im Einklange mit d. Weltordnung dargestellt*. Leipz. 1827.

det, liberi arbitrii notionem tollit et ad moralis mali defensionem redit, cui sana et incorrupta moralis conscientia semper obstrepit⁹⁾. Qui autem peccata ex ea animi tenuitate explicant, qua quis suus sibi esse cupiat et se tantum resque suas respiciat (*solipsismus*, *φιλαυτία*, *Selbstsucht*), atque opinatae libertatis, quae proterva licentia et foedissima servitus est, specie deceptus (Rom. 6, 20) vitam agere studeat creatoris legi non subjectam, ii non metaphysicam peccati explicationem proferunt, sed communem omnium peccatorum indolem et naturam describunt. — In ss. litteris incitamenta peccatorum haud raro e *carne* repetuntur. Vocabulum *τῆς σαρκός* terrestrem et sensualem hominis naturam s. ejus corpus significat, et primum quidem quatenus nullus ei nexus cum peccando est (Rom. 9, 3. 1 Cor. 10, 18. 2 Cor. 10, 3. coll. 2 Cor. 5, 6), deinde quatenus ejus appetitibus incitamenta peccatorum continentur (Rom. 7, 18 sqq., ubi voc. mutatur cum nomine *τῶν μελῶν* v. 23. Jac. 4, 1), quare aliquoties de lucta disseritur, quae sit inter *τὴν σάρκα* atque *τὸ πνεῦμα* (Matth. 26, 41. 1 Petr. 2, 11. coll. Rom. 7, 14 sqq.¹⁰⁾). — Tum notio ita ampliatur, ut comprehendat etiam quidquid in *animo* molle est ac tenue, demissum et humile atque ad terrestria et profana tendens, atque universe humanam naturam significet Dei consortio et spiritus s. adjumento destitutam, quod e locis 2 Cor. 7, 5 (*οὐδεμίαν ἐσχέμεν ἀνεσιν ἢ σὰρξ ἡμῶν*) et 2 Cor. 2, 12 (*οὐκ ἐσχέκα ἀνεσιν τῷ πνεύματί μου*), 2 Cor. 1, 12 (*σοφία σαρκική*) et Jac. 3, 15 (*σοφία ἐπίγειος, ψυχική*) inter se comparatis atque e loco 1 Cor. 3, 3 (ubi locutiones *σαρκικούς εἶναι* et *κατὰ ἄνθρωπον περιπατεῖν* idem denotant) patet¹¹⁾, unde intelligitur, cur gloriae quoque et honoris cupido (2 Cor. 11, 18), ascetarum superbia (Col. 2, 18), invidia, altercatio aliaque vitia (Gal. 5, 19 sqq.), ad illecebras *τῆς σαρκός* revocentur, ita quidem, ut summum peccatorum principium in *animi* (*τῆς καρδίας*, Matth. 15, 19) a Deo

9) Neander: *Gesch. d. Pflanz. u. Leit.* etc. II, p. 577: „Es liegt in d. Begriff des Bösen, dass es das durchaus Unerklär. ist, u. wer es erklären will, hebt d. Begriff desselben auf. — Es folgt aus d. Wesen der Sünde als eines Actes der freien Willkür, dass sie in alle Ewigkeit eine unerklärte Thatsache bleiben muss.“

10) Loco Gal. 5, 16 s. *πνεῦμα* rectius de *divino* spiritu, *αἰσ* de humana natura ad terrestria tendente intelligitur. Cf. Neander l. c. II, p. 639 s.

11) Jam in V. T. vocabulum *רֵעַ* latiore sensu sum de omnibus animantibus (1 Mos. 6, 17. 19. 7, 15. 21. 8, 17. Job. 34, 15), tum de hominibus (Jes. 49, 26. 46, 16. 23 s. Joel. 3, 1) ita dicitur, ut notionem infirmitatis et fragilitatis involvat (Ps. 78, 39).

abalienati eique infesti (Rom. 8, 7. 5, 10. Col. 1, 21. Jac. 4, 4) pravitae ponatur ¹²). — Eximia est miseria in peccatis conspicua ex iisque oriunda. Ut enim damna et incommoda praetereamus, quae peccator aliis infert: tristissima est repugnantia illa, qua secum ipso pugnat; deploranda superbia et insania, qua Deo et sanctissimo ejus ordini adversatur; acerba animi perturbatio, qua in libidinum gurgite torquetur; excruciant eum conscientiae accusantis et condemnantis stimuli; obtunditur rationis acies ad res divinas perspiciendas necessaria, debilitatur fidei alacritas et firmitas (§ 10); languescit paulatim robor voluntatis; increscit in dies peccandi facilitas; augetur ferocia et temeritas, nisi quis mature praesidiis a Deo oblatis utitur, quibus ad meliorem frugem reducatur.

§ 168. *Ecclesiastica doctrina de origine peccati et de peccato originis* ¹⁾).

E Protestantium theoriâ publice sancitâ origo peccandi a duorum primigenorum hominum scelere, quo per satanam serpentis forma indutum incitati et suo ipsorum libero arbitrio abusi praeceptum Dei de non comedendo vetitae arboris fructu (1 Mos. 3) violarunt (*lapsus adamiticus, peccatum originans*), repetenda est. Quo scelere humana natura penitus et ita depravata est, ut divina imago (§ 165) et cum ea liberum arbitrium in rebus spiritualibus, h. e. iis, quae ad veram Dei cognitionem verumque ejus cultum et aeternam animorum salutem spectant, amitteretur (*negativa pars peccati originalis*) justitiaeque originalis locum *prava concupiscentia (positiva s. affirmativa pars pecc. orig.; nomen e Col. 3, 5 petiitum est)* obtineret, h. e. profundissima et pessima ad quodvis malum inclinatio. Quae naturae humanae corruptio, per physicam generationem ²⁾ ab Adamo ad

¹²⁾ Cf. Neander l. c. II, p. 573 ss. Tholuck: *Comment. z. Brief Pauli an d. Römer* (Berl. 1842) p. 51. Jul. Müller l. c. I, p. 577 ss.

¹⁾ Cognoscitur haec doctrina ex Conf. aug. art. 2. Apol. art. 1. Art. analc. III, 1. Form. Conc. 1. Conf. bas. II, 4. gall. 9—11. scot. 3. belg. 14 s. Cat. heidelb. qu. 6—10. Conf. helv. 8. angl. 9. Decl. thorun. p. 672 s. Can. dordr. I, 1. Form. cons. helv. 10 ss. Conf. bohem. 4. Et quae recte ei cognata est theoria de libero arbitrio: Conf. aug. art. 18. Form. Conc. art. II, coll. Apol. Conf. p. 217 s. Conf. bas. 5. helv. 9. angl. 10.

²⁾ Form. Conc. p. 644: — „in primo conceptionis nostrae momento ipsum semen, ex quo homo formatur, peccato jam contaminatum et corruptum est.“

omnes ejus posteros propagata, *peccatum originale*³⁾ (*pecc. originis, originatum, habituale, haereditarium*) dicitur, h. e. *totalis humanae naturae depravatio, qua homines libero arbitrio in rebus spiritualibus privati suis viribus Deum cognoscere, revereri et diligere nequeunt, sed pravâ concupiscentiâ inflammati duntaxat malum volunt et ad peccandum abripiuntur, primo protoplastorum peccato orta et per generationem physicam ab Adamo ad omnes ejus posteros propagata, qua homines diaboli imperio mortisque et physicae et aeternae supplicio obnoxii sunt, nisi per baptismum et spiritum s. renascuntur*⁴⁾. Quid, quod ipsum protopla-

3) Quenst. II, p. 56: „*Peccatum originale s. originis dicitur non quod a prima sive mundi sive hominis origine exstiterit, sed quia partim cum origine cujusvis hominis suam in homine originem nanciscitur, partim quia fons atque origo omnium peccatorum actualium est.*“ Discernitur pecc. originale *originans*, h. e. lapsus adamiticus, et pecc. originale *originatum*, h. e. pecc. originale κατ' ἐξοχήν dictum.

4) Conf. aug. p. 9: „Docent, quod post lapsum Adae omnes homines secundum naturam propagati nascantur cum peccato, h. e. sine metu Dei, sine fiducia erga Deum et cum concupiscentia, quodque hic morbus s. vitium originis vere sit peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui non renascuntur per baptismum et spiritum s.“ F. C. 640 b.: „*Pecc. orig. — intima, pessima, profundissima — inscrutabilis et ineffabilis corruptio totius naturae et omnium virium, inprimis vero superiorum et principalium animae facultatum, in mente, intellectu, corde et voluntate.*“ — p. 639 b: „*Hoc malum aliquando Lutherus peccatum naturae, item peccatum personae appellare solet, ut significet, etiamsi homo prorsus nihil mali cogitaret, loqueretur aut ageret (quod sane post primorum nostrorum parentum lapsum in hac vita humanae naturae est impossibile), tamen nihilominus hominis naturam esse peccatricem, h. e. peccato originali quasi lepra quadam spirituali prorsus et totaliter in intimis etiam visceribus et cordis recessibus profundissimis totam esse coram Deo infectam, venenatam et penitus corruptam.*“ — Conf. helv. 3: „*Peccatum intelligimus esse nativam illam hominis corruptionem ex primis illis parentibus in nos omnes derivatam vel propagatam, qua concupiscentiis pravis immersi et a bono aversi ad omne vero malum propensi, pleni omni nequitia, diffidentia et odio Dei nihil boni e nobis facere, imo ne cogitare quidem possumus.*“ Conf. belg. 15: (*Pecc. orig.*) „*est totius naturae corruptio et vitium haereditarium, quo et ipsi infantes in matris suae utero polluti sunt, quodque veluti radix omne peccatorum genus in homine producit ideoque ita foedum et execrabile est coram Deo, ut ad generis humani condemnationem sufficiat.*“ — Inter calamitates e lapsu adamitico natas in Apol. Conf. p. 58. Form. Conc. p. 641 praeter mortem physicam alia quoque „*corporalia mala*“ s. „*corporales et temporales aerumnae et miseriae*“ referuntur. Cui sententiae illustrandae inserviunt, quae praeantibus Philone et antiquioribus ecclesiae doctoribus Lutherus ad 1 Mos. 3, 17 notat: „*Ipsa terra et creatura sentit, ut Paulus ostendit (Rom. 8, 20 s.), maledictionem suam primum in eo, quod illa bona non fert, quae tulisset, si homo lapsus non esset, sicut sunt felix lolium, steriles avenae, zizania, urticae, spinac, tribuli, adde venena, noxias bestiofas et si quae sunt alia hujus generis. Haec omnia per peccatum invecta sunt. Nec dubito, quin ante*

storum scelus omnibus eorum posteris a Deo imputatur⁵⁾. *Imputatio* enim is actus Dei dicitur, quo homines in primi peccati, a protoplastis commissi, culpa (*imputatio in reatum*) et poenae (*imp. in poenam*) societatem trahuntur. Ex decreto in Form. Conc. (p. 661. 672) proposito homo lue illa pestifera inquinatus nihil differt a trunco et lapide, imo eo deterior est⁶⁾. Neque solum hoc malum ipsum est *peccatum*⁷⁾, verum etiam omnium quae a nobis committuntur (peccatorum *actualium*, ita dictorum, quoniam actibus singulis absolvuntur) principium et caput (F. C. p. 640. a. 5). Baptismi praesidio *reatus* quidem peccati originalis tollitur, non *concupiscentia*, cujus vis operationibus gratiae per spiritum s. efficiendis plus minusve quidem imminuitur, numquam vero prorsus tollitur (Apol. Conf. p. 56), id quod „per mortem“ demum „in beata illa resurrectione plene fiet“ (F. C. p. 573). Hac autem in vita in ipsis regentis hominibus scintillulae et fomites vetustae adversus Deum contumaciae resident⁸⁾. E peccati originalis notione sequitur, ut omnia,

peccatum aura purior et salubrior, aqua foecundior, imo quoque solis lumen pulcrius et clarius fuerit, ita ut nunc tota creatura in omni parte nos admoneat maledictionis per peccatum inflictæ.“ Quae commenta etiam nunc nonnulli, ut Hengstenb., bruta cum fide amplectuntur.

5) Reinhardus, Schottus alique negant, in luther. libris symb. imputationem doceri. Verum ipsa naturae humanae corruptela dilucide dicitur *poena* ob Adami lapsum a Deo nobis imposita F. C. p. 643: — „quum seductione satanae per lapsum *justo Dei iudicio in poenam hominum* iustitia concreta s. originalis amissa esset, defectu illo — humana natura perversa et corrupta est.“ Neque imputationis notionem diffiteri licet in F. C. p. 639 b: „Propter nostram corruptionem et *primorum parentum lapsum* natura aut persona hominis lege Dei accusatur et condemnatur.“ — Disertissime imputatio docetur in Form. consens. helv. c. 10 s. atque a Melancthone in Conf. aug. variata art. 2: „Intelligimus peccatum orig. — *reatum*, quo nascentes propter Adae lapsum rei sunt irae Dei et mortis aeternae, et ipsam *corruptionem* humanae naturae propagatam ab Adam.“

6) Quod in Conf. helv. II, 9 docetur: „Considerandum est, qualis fuerit homo post lapsum. Non sublatus est quidem intellectus, non erepta ei voluntas et prorsus in lapidem et truncum est commutatus“, id per nexum orationis ad res *civiles* spectat.

7) Cf. loc. ex Conf. aug. p. 9, quem not. 4 exscripsimus. Adde F. C. p. 640. a. 5. — Conf. gall. 11: „Credimus, *hoc vitium esse vere peccatum*, quod omnes et singulos homines, ne parvulis quidem exceptis, adhuc in utero matrum delitescuntibus, aeternae mortis reos coram Deo peragat.“

8) F. C. p. 679: „Manet etiam in renatis rebellio quaedam, homo autem non renatus Deo *prorsus* rebellis est et *totus* est servus peccati.“ p. 723: „(Renati) assidue cum vetere suo Adamo luctantur. Vetus enim ille Adam quasi asinus indomitus et contumax est adhuc etiam pars aliqua ipsorum, quae non modo legis doctrina, exhortationibus, impulsu et

quae homines sine gratiae divinae adjumento faciunt, etsi ad externam s. *civilem* justitiam efficiendam valeant et inter homines laude digna censeantur, Deo tamen displiceant et pro peccatis habeantur⁹⁾. Peccatum originale etsi naturae humanae inhaeret eamque „ut spirituale quoddam venenum et horribilis lepra inficit et corrumpit,“ tamen nihil nisi *accidens* naturae nostrae est s. indoles ejus non necessaria (F. C. p. 577. 642. 645. 652). — Ad librorum symbolico-rum theoriam accommodate posteriores theologi peccatum originale dixerunt *naturale* et *universale* contra Catholicos, qui Mariam, matrem Jesu, communi miseriae eximunt¹⁰⁾ (§ 172), et *accidentale* contra Flacium. — Deum ob admittici peccati imputationem ab injustitiae crimine vindicatori orthodoxi theologi aut ad liberum Dei arbitrium, aut ad ejus scientiam mediam (§ 113), qua posteros Adami non aliter ac primigenus pater, si in ejus conditione fuissent, acturos fuisse praevidisset, aut ad consilium Dei de hominibus per Christum redimendis provocarunt, aut Adamum finxerunt fuisse

comminationibus, verum etiam quasi fuste, plagis et poenis coercenda, in obedientiam Christi cogenda est, donec carnem peccati prorsus exuamus et homo perfecte in beata illa resurrectione renovetur.“

9) Conf. aug. p. 14 s.: „Humana voluntas habet aliquam libertatem ad efficiendam civilem justitiam (in textu germ.: „*äusserl. ehrbar zu leben*“) et diligendas res rationi subjectas, sed non habet vim sine spiritu s. efficiendae *justitiae Dei* s. *justitiae spiritualis*. Quamquam *externa* opera aliquo modo efficere natura possit, potest enim continere manus a furto, a caede, tamen *interiores motus* non potest efficere, ut timorem Dei, fiduciam erga Deum, castitatem, patientiam.“ Apol. Conf. p. 64: „Quamquam justitiae rationis lubenter tribuimus suas laudes, nullum enim majus bonum habet haec natura corrupta — tamen non debet cum contumelia Christi laudari. — Falsum est et contumeliosum in Christum, quod non peccent homines facientes praecepta Dei sine gratia.“ F. C. p. 700: „Etsi opera illa, quae ad conservandam externam disciplinam faciunt (qualia etiam ab infidelibus fiunt —) suam coram mundo et hominibus dignitatem habent et temporalibus quibusdam praemiis in hoc mundo a Deo ornantur: attamen, quum non ex vera fide proficiuntur, revera coram Deo sunt peccata, h. e. peccatis contaminata et a Deo pro peccatis et immunditia reputantur propter naturae humanae corruptionem et quia persona cum Deo non est reconciliata.“ — Melancthon Ethnicorum virtutes vera vitia et maledictae arboris fructus appellare non dubitavit. Cf. Wegscheid. p. 433. — In nonnullis libris symb. locis ipsae eae animi vires, quibus ad res civiles intelligendas et agendas opus est, attenuatae ac debilitatae dicuntur. F. C. p. 640: „In externis et hujus mundi rebus, quae rationi subjectae sunt, relictum est homini adhuc *aliquid* intellectus, virium et facultatum, *etsi hae etiam miserae reliquae valde sunt debiles* et quidem haec ipsa quantulacunque per morbum illum haereditarium veneno infecta sunt et contaminata, ut coram Deo nullius momenti sint.“ Adde Canon. dordrac. 3, 4.

10) Decl. thorun. p. 672: „Omnes homines solo Christo excepto in peccato orig. concepti et nati sunt, etiam ipsa sanctissima virgo Maria.“

caput foederale generis humani, qui foedus fregisset totius generis nomine cum Deo initum (Hos. 6, 7), vel *caput seminale*, in cuius lumbis (Hebr. 7, 10) omnes posteri una peccassent¹¹⁾. — Primarias doctrinae suae sedes biblicas Orthodoxi reppererunt in 1 Mos. 3. 8, 21. Ps. 51, 7. Rom. 5, 12 sqq. Eph. 2, 3.

§ 169. *Doctrina Geneseos de Adami lapsu miseriaeque eum secula.*

Eichhorn: *Urgeschichte*, herausg. v. Gabler. 2 Thl. 1 Bd. — Fr. Guil. J. Schelling: Antiquissimi de prima malorum humanorum origine philosophematis Gen. 3 explic. tentamen crit. et philos. Tub. 1792. — Buttmann: *Pandora, eine mythol. Abhdl.* in *Berlin. Monatsschrift*. 1802. Dec. p. 419 ss. — Gesenius *Art. Adam* in *Ersch u. Gruber Encykl.* 1 Sect. 1 Bd. — Redslob: *Der Schöpfungsapolog* 1 Mos. 2, 4 — 3, 24. Hamb. 1846. [De quo libro cf. *Hall. Lit. Zeit.* 1847. Nr. 20]. — Multa alia scripta recenset Bretschneid. *Entwicklung d. dogmat. Begriffe*, p. 520 ss.

Jure meritoque narratio illa, quae 1 Mos. 2, 4 — c. 3 legitur (§ 140), ab omnibus liberalioribus nostrae aetatis theologis pro puro s. philosophico mytho¹²⁾ habetur, cui cognatae sunt simillimae antiquarum, potissimum asiaticarum, gentium traditiones de aetate aurea, cujus homines peccando jacturam fecissent¹³⁾. Primarius mythi, ceteroquin in singulis suis partibus psychologico et ethico argumento foecundissimi, finis eo tendit, ut Deum ab externorum terrestres vitae incommodorum culpa vindicet eorumque causam in primorum hominum inobedientia adversus Deum, potissimum

11) Quae commenta traduntur etiam in Form. consens. helv. 10: „Sicut Deus foedus operum cum Adamo inivit non tantum pro ipso, sed etiam in ipso, ut capite et stirpe, cum toto genere humano: ita Adamus tristi prolapsu non sibi duntaxat, sed toti etiam humano generi ex sanguinibus et voluntate carnis proventuro peccavit et bona in foedere promissa perdidit.“ c. 11: „Duplici igitur nomine — homo — antequam ullum actuale peccatum in se admittat, irae ac maledictioni divinae obnoxius est, primum quidem ob *παράνομα* et inobedientiam, quam in Adami lumbis commisit, deinde ob — haereditariam corruptionem etc. c. 12: Non possumus proin — assensum praebere iis, qui Adamum posteris suos ex instituto Dei repraesentasse ac proinde ejus peccatum posteris ejus *ἀμείως* imputari negant.“

1) In interpretanda sectione 1 Mos. 2, 4 — 3, 24 eadem quadruplex sententiarum diversitas cernitur, ac in elohistico documento. Cf. § 140. Nuperrime Redslobius censuit, narrationem, de qua agitur, non mythum (cf. § 58, not. 3) esse, sed carmen *consulto* effectum.

2) Hominibus quasi initum videtur esse, ut praesentem rerum statum superiore deteriore censeant. Et quum haud paucarum calamitatum causae in peccando quaerendae sint, factum est inde, ut felicissimam rerum conditionem fingerent, qualis fuisset, quum nondum peccatum esset.

in eorum cupiditate sensuali et superbia, qua Deo aequales fieri tentassent (1 Mos. 3, 5 sq.), quaerendam esse doceat, quoniam Deus eâ conditione positâ, ut in statu *innocentiae* perseverarent, longe feliciorum sortem, ipsamque alteram e suis praerogativis, immortalitatem, destinaverit, nec nisi sapientiam, utpote iis nocituram, soli sibi reservare voluerit. Quam ob causam mythus non inepte antiquissima theodicea dictus est. De totali naturae humanae corruptione per lapsum effecta in antiquissimo documento ne verbum quidem exstat. Nec omnino quidquam antiqua narratio docet, qualis sit nexus inter Adami lapsum et posterorum delicta, inter sententiam Dei damnatoriam de illo latam et calamitates posteris inflictas. Fortasse hoc censuit: quia posterum non aliter egissent ac primus eorum pater, ne illud quidem decretum Dei sublatum esse. Duntaxat *externa* mala (3, 14 sqq.) e lapsu repetuntur. Verissima autem sententia, mytho supposita, eo redit, quod quilibet homo felicissimum puerilis innocentiae statum peccando derelinquit et iisdem fere ac protoplasti incitamentis ad peccandum inducitur³⁾, indeque variam sibi miseriam parat; tum quod, si non peccaremus, ipsa ea mala, quae cum finitarum rerum natura necessario conjuncta sunt (3, 16 ss.), minus gravia nobis viderentur esse lubentiusque et fortius perferrentur. („Mutato nomine de te fabula narratur.“)

§ 170. *Ecclesiastica doctrina cum reliquis biblicis et judaïcis notionibus comparatur.*

Steudel: *Ueb. Sünde u. Gnade. Ermittlung biblischer Ergebnisse. In Tüb. Zeitschr. f. Theol.* 1832. 1 H. p. 125 sqq. — Dav. Schulz: *Schriftmüss. Beurtheilung der Lehre v. d. Erbsünde.* Adj. ej. libro: *Christl. Lehre v. Glauben.* Leipz. 1834. — Bretschneider: *Grundlage des evanğ. Pietismus.* Leipz. 1835.

Omnia V. T. loca, in quibus non solum orthodoxi, sed etiam nonnulli liberaliores theologi narrationem Geneseos de lapsu Adami respici putant (Hos. 6, 7. Job. 31, 33. Jes. 43, 27. Prov. 3, 18. 13, 12. 15, 4), dubiae interpretationis sunt¹⁾.

3) Augustin. de Gen. c. Manich. II, 21: „Etiam nunc in unoquoque nostrum nihil aliud agitur, cum ad peccatum quisque delabitur, quam tunc actum est in illis tribus, serpente, muliere et viro.“

1) Hos. 6, 7 verba עָבְרוּ בְרִית כְּאֶרֶם ipsi Rosenm., Stuck. Hitzig. reddunt: „Foedus transmigrarunt quemadmodum Adamus“ quod quidem per grammaticas rationes licet; sed quum אָרֶם praeter locum Job. 31, 33., cujus sententia non minus dubia est, nusquam nominis proprii vim obtineat, praestat altera explicatio, alex. et syr. interpreti, Calvino, Bretschn., de Wettio aliisque accepta: *quemadmodum homines*, quae eo firmatur, quod nonnumquam in V. T. hominum per-

Siracides demum (25, 23²) peccati originem et physicae mortis necessitatem a primae mulieris scelere repetit nec tamen nexum causalem inter primum illud et posterorum peccata statuuisse videtur. Sed idem scriptor c. 17, 1 et 14, 17 in mortis necessitate legem naturae a creatore sancitam cernere videtur et priore loco liberum arbitrium diserte asserit; c. 10, 18 superbiam et iram hominibus congenitam esse negat, at vero 1, 12 sapientiam innatam dicit. — Secundum Sapientiae librum a Deo primum quidem omnibus hominibus beneficium beatæ immortalitatis destinatum erat, sed per diaboli invidiam *mors* mundum intravit, h. e. animorum miseria post corporum mortem futura, cui tantum improbi obnoxii sint (2, 23 sq. 3, 1. 1, 14 — 16. cf. § 164). Idem scriptor c. 12, 10 sq. populari odio abreptus veteribus Canaanæis malignitatem innatam (πονηρὰ ἡ γένεσις αὐτῶν καὶ ἔμφροτος ἡ κακία αὐτῶν) eosque ab initio diris divinis obnoxios esse docet, atque c. 13, 1 omnes idololatræ φύσει³) ματαίους vocat, eamque stultitiam iis culpae vertit, v. 4 sqq., sed c. 8, 19 discrimen inter bonos malosque animos, iam antequam cum corporibus conjungerentur, intercedere, et c. 10, 1 Adamo sapientiam auxiliatricem adfuisse eumque a lapsu suo vindicasse statuit. Contra Philo ad doctrinam, quæ posthac in ecclesia publicam auctoritatem obtinuit, aliquantum eo accessit, quod Adamum, antequam peccasset, sanctitate et beatitate divinae simillima præstitisse

fidia divinae veracitati opponitur (Ps. 116, 11. 4 Mos. 23, 19. 1 Sam. 15, 29. Hos. 11, 9). — Job. 31, 33 כִּנְיָם rectius redditur: „quemadmodum vulgares homines facere solent“ (Ps. 17, 4), quum Jobus probare velit, se non peccatorem esse ut multos. — Jes. 43, 27 אֲכִיֶּה הַרְחֵשׁוֹן הַכֵּתָן rectius de Jacobo (Hos. 12, 4 s.), quam de Adamo explicantur. In locis proverbiorum locutionem *arbor vitæ*, qua tropice *salus* et *tranquillitas* significatur, e Genesi depromptam esse, probari nequit.

2) Ἀπὸ γυναικὸς ἀρχὴ ἀμαρτίας καὶ δι' αὐτὴν ἀποθνήσκουσιν πάντες.

3) Voc. φύσις non solum nativam indolem (cf. § 14, 4), sed interdum eam quoque animi conditionem significat, quæ in naturam abiit, quo vocabuli sensu Joseph. Antt. XIII, 10, 6 de Pharisæis dicit: φύσει πρὸς τὰς κολάσεις ἐπιεικῶς ἔχουσι. Similiter voc. ἔμφροτον non solum denotat, quod stirpe innatum (quo sensu τῷ ἐπικτητῷ, ἐπεισάκτῳ, διδασκτῷ opponitur), sed etiam quod, adjuvante quidem nativa indole, per educationem, doctrinam, hominum commercium variasque rerum externarum conditiones alicujus animo ingeneratum eique alte insinuantum est, Jacob. 1, 21. Ep. Barnab. c. 39: ὁ τὴν ἔμφροτον δωρεάν τῆς διδασκῆς αὐτῷ θεμέσιος ἐν ἡμῖν. — Baumg.-Crusius: *Bibl. Theol.* p. 358: *Angeborenes Verderben* (ἔμφροτον κακόν) war, wenn auch nur als *verstärkter Ausdruck* für tiefliegend Böses, eine in d. ganzen alten Welt sehr gewöhnl. Formel: *weniger aber wiederum in Beziehung auf d. Menschh. überhaupt, als auf gewisse einzelne Menschen od. Menschenarten.*“ Cf. Theile: *Commentar. ad epiat. Jacobi* p. 71 s.

opinatur. Sed una cum venereo coëundi appetitu in prima hominum matre excitato sensualem cupiditatem exstimulatam in eaque omnium peccatorum originem apertam esse, genusque nostrum eo magis depravari, quo longius ab originibus suis procedat. Peccandi libidinem homini innatam esse (πᾶντι θνητῷ, παρ' ὅσον ἦλθεν εἰς γένεσιν, συμφυὲς τὸ ἁμαρτάνειν); solum Deum, vel etiam divinum hominem non posse peccare. Num vero peccata physicae generationis lege propagari censeat, Philo non indicat. Sed liberum arbitrium hominibus vindicat tamquam divinae gratiae donum, quo omnibus terrestribus animantibus longissime praestent. Ad septimum usque annum puerulos innocentiae aetatem agere docet. — E Josephi sententia mors debitum naturae est, quoniam corpus e materie interitui obnoxia (ἐκ φθορᾶς ὕλης) formatum sit (B. Jud. III, 8, 5). Neque cum ecclesiasticis decretis concinunt, quod Sethi posteris usque ad diluvii tempus, quo totum genus humanum in summam impietatem et morum perversitatem inciderit, probi ingenii homines (ἀγαθὸς φύρις) solamque Caini progeniem sceleratissimam fuisse docet et utriusque generis virtutes et vitia e stirpe et imitatione repetit (Antt. I, 2, 2 sq.). Non immortalitatem, sed longam et felicissimam terrestrem vitam hominibus, si Dei praeceptis obtemperassent, destinatam fuisse docet (Antt. I, 1, 4). Rabbini, etsi priorem Adamum, primum humani generis parentem, et alterum Adamum, Messiam tamquam damnorum a priore Adamo importatorum reparatorem, distinguebant, tamen si a paucissimis, qui posteriore aevi medii tempore vixerunt, discesseris, non internam ethicae hominum naturae corruptionem, sed solas externas molestias et haereditariam mortis physicae propagationem ab Adami lapsu repetierunt, peccatorum vero fontem in abusu liberi arbitrii et in cupiditatibus, quibus singuli stimulantur, viderunt ⁴⁾).

§ 171. De eadem re.

Inter N. T. scriptores solus Paulus apostolus nexum causalem pravi facinoris ab Adamo perpetrati cum posterorum peccatis agnovit (Rom. 5, 12 ss. ¹⁾), sed qualis hic nexus sit,

4) Cf. Reiche: *Erklär. d. Briefs an d. Römer*, Thl. I, p. 420 ss.

1) Primum Adami peccatum Rom. 5, 12 non nudum peccandi initium (quod Henkius, Ammon., Eckermann., Bretschn., Fritschius, alii opinantur), sed ejusmodi initium significari, quod fuerit principium et causa peccatorum posthac ab Adamo ejusque posteris commissorum, patet ex praepositione διὰ; nudum initium voce ἀπὸ signi-

non significavit. De peccato per physicam generationem ad Adami posteros deducto vix cogitavit, quum ne levissima quidem ejusmodi sententiae apud aequales et mox posteriores Judaeos vestigia exstent. Multo probabilius est, eum in peccato pravam vim vel quasi saevum tyrannum cernere, cui stultitiâ suâ Adamus aditum ad homines paraverit, in quos ille nunc funestissimum imperium exerceat (Rom. 5, 21. 6, 13 ss. 7, 14 ss.). Praeterea ex Pauli doctrina lapsus Adami hoc damnum generi humano attulit, quod Deus legem illam tulit, qua peccatores mortis supplicio afficerentur (Rom. 5, 12 ss. coll. 1 Cor. 15, 21 ss.). Mortis notio non una eademque est in scriptis paulinis. Quanam vero ejus notio sit in singulis locis, ex oppositis notionibus cognoscitur. In ep. ad Cor. I. c. *θάνατος*, quum opponatur *τῇ ἀναστάσει τῶν νεκρῶν* ac *τῇ ἀφθαρσίᾳ*, nihil potest esse nisi mors proprie dicta (Rom. 8, 10), etsi propter versum 55 ab ejus notione miseria in orco sustinenda non prorsus sejuncta cogitari potest. Contra loco Rom. 5, ubi antithesis est *ζωῇ* (v. 17 s.), *ζωῇ αἰώνιος* (v. 21), notio latissime patens, nomini *τοῦ θανάτου* latior sententiâ subjiciatur necesse est, qua significat totum miseriarum e peccando prodeuntium complexum, tum vitae vitalis *ethicae* in terris jacturam, qua homo a Deo abalienatus, conscientiae stimulis excruciatum atque ad divinas res perspiciendas et ad honeste agendum ineptus est, tum physicam mortem futurae animorum damnationi et miseriae conjunctam ²⁾ (2 Cor. 2, 16). Sed Paulus

ficandum fuisset, cf. Sir. 25, 23. p. 337, not. 2. — Sed vero etiam il interpretes erraverunt, qui I. c. *ἀμαρτίαν* de *vitiositate* explicarent. *Ἀμαρτία* enim per etymologiam suam (ab infinitivo aor. secundi *ἀμαρτεῖν*, ut *ἀνομιλία* ab *ἀνομίζειν* deductum) nihil aliud esse potest nisi quod τὸ *ἀμαρτάνειν*, actio peccandi, deinde ipsum pravum facinus. Cf. Fritzschi Commentar. in ep. ad Rom. T. I, p. 289 ss. Per rhetoricam tantum orationis conformationem fit, ut *ἀμαρτάνειν* sit *vis*, quae in homines imperium exerceat, velut personae formam induta, Rom. 7, 7 ss., ita, ut *ἀμαρτία* non *significatione*, sed *sensu* sit principium, ex quo prodeunt peccata. Quo sensu quum vocabulum etiam Rom. 5, 12 intelligendum videatur, Fritzschi bene fecit, quod illud masculini formâ reddidit *peccatus*. — De loco celeberrimo Rom. 5, 12 ss. praeter commentarios totam ep. ad Rom. illustrantes cf. Süsskind: *Ueb. d. Hypothese, dass P. Röm. 5 sich zu jüd. Meinungen accommodirt habe*. In ej. *Magazin* 13 St. Schmid: *Exeg. Bemerkk. üb. Röm. 5, 12 in Tüb. Zeitschr. f. Theol.* 1830, 4 H. p. 161 — 197. Rothe: *Neuer Versuch e. Ausleg. v. Röm. 5, 12 ss.* Wittb. 1836. Manegold (th. cathol.): *Exeg. Versuch üb. Röm. 5, 12 ss.* Erf. 1841.

2) *Ζωή* et *ζωή αἰώνιος* non semper beneficium post resurrectionem demum *futurum* significant (ut Rom. 2, 7. Matth. 25, 46), sed etiam animi vitam vitalem, ex viva fide Christo habenda *proficientem*, jam in terris incipientem: Eph. 4, 18. Rom. 8, 10 (coll. Col. 2, 13. Eph. 2, 5), et praecipue in joanne scriptis (cf. quae de hac notione in eschatologia

doctrinam suam de morte peccatorum poena non omni ex parte neque ita exposuit, ut nulli quaestioni relinqueretur locus. Ita cum 1 Mos. 3, 19 in eo consentit, quod Adamum mortalem jam creatum censet (1 Cor. 15, 47). Quaeritur igitur, quo modo Adamus, si non peccasset, mortem effugisset. Fortasse Paulus id putavit, homines, si peccata evitassent, post longam eandemque externarum calamitatum expertem vitam his in terris peractam sine acerba illa et violenta animi et corporis separatione, quae in morte fit, per quandam hujus terrestri et animalis corporis in coeleste et spirituale transfigurationem (1 Cor. 15, 44 coll. 2 Cor. 5, 2. 4) in coelestem vitam transituros fuisse, quoniam homines tali corpore, quali nunc praediti sunt, regnum coeleste ingredi nequeunt (1 Cor. 15, 50). — Ex Pauli praecepto sententia damnatoria a Deo de Adamo dicta omnibus quidem ejus posteris damnosa fuit (Rom. 5, 16. 18 s.), sed tantum eatenus, quatenus omnes et ipsi peccaverunt (Rom. 5, 12: ἐφ' ᾧ [h. e. propterea quod, 2 Cor. 5, 4. Phil. 3, 12, non, quod Augustino placuit: in quo, h. e. in cujus lumbis, coll. Hebr. 7, 10] πάντες ἡμαρτον). — Ceterum neque iis adstipulandum est, qui omnia, quae Paulus Rom. 5, 12 ss. disputat, non ex animi sententia, sed ex accommodatione ad vanas Judaeorum opiniones facta eum dicere contendunt, neque cum iis, qui in sectione illa articulum fundamentalem paulinae doctrinae sanciri clamitant. Rem enim tam prolixè

disputabimus), unde 1 Tim. 4, 8 ζωὴ ἡ νῦν et ἡ μέλλουσα distinguitur. Jam vero Paulus Rom. 1, 18—3, 23 summam miseriam e peccatis oriundam, deinde 3, 24—c. 4 salutis viam, quae per fidem gratiae divinae expiatoria Christi morte solenniter declaratae habendam pateat, tum c. 5, 1—11 animi sensa, quae e christianae redemptionis conscientia prodeant, describit inter eaque postremo laetissimam futurae beatitudinis spem commemorat, denique c. 5, 12 ss. totum antegressum epistolae argumentum complectens utriusque Adami contentione illustrat. Haec epistolae cohaerentia nos docet, notionem τῆς ζωῆς, quam Christo debeamus, Rom. 5, 12 ss. latissimo sensu accipiendam indeque θάνατον de complexu omnium damnum contrariorum intelligendum esse. Quare neque cum iis facimus, qui (ut nuperrime Reichius, Meyeras, Fritzschi) h. l. θάνατον de sola physica morte, neque cum iis, qui (ut nonnulli Schottiani, Arminiani et antiquiores rationalistae) voc. de sola ethica morte (cf. Matth. 4, 16. 8, 22. Rom. 7, 10. 11. Eph. 2, 1. al.) intelligunt. Cf. Schott: Progr., quo in veram ap. Pauli sententiam de communiori moriendo necessitate ex Adam peccato oriunda e loco Rom. 5, 12 recte eruendam inquiritur. Viteb. 1811., rec. in ej. Opuscul. T. I. Nr. 5. Ej. Abh. iib. d. paul. Begriff von θάνατος u. v. d. Zusammenh. des selb. mit d. menschl. Sünde. In Röhr: Magazin f. Prediger. IV Bd. 2 St. p. 1—37. Schottus sententiam Bretschneideri impugnat, qui contenderat, θάνατον esse „conditionem animarum, quae a corporibus solutae et sopore oppressae in tenebris Hadis essent“, quam opinionem Bretschneiderus denno defendit in Röhr Magazin V Bd. 1 St. p. 1—30. et in Grundl. d. evang. Pietismus, p. 262 s.

enarrat, ut accommodatio eo in loco nihil differret a mendacio (p. 100 s.). Omnium minime ea, quae de Christo gratiae et salutis auctore disputantur, ad accommodationem referri possunt. Si vero Paulus fundamentale doctrinae suae decretum tradere voluisset, profecto mirandum esset, cur non saepius id in epistolis suis repeteret lectoribusque inculcaret. Id potius censendum est, apostolum illa utriusque Adami contentione, procul dubio jam inter Judaeos tum temporis usitatâ (§ 170 extr.), cum in finem uti, ut ea, quae in praegressis epistolae partibus de summa peccatorum miseria, qua homines ante Christum et extra ejus commercium affligerentur, atque de praestantissimis redemptionis a Christo partae beneficiis exposuerat, denuo comprehensa et velut in compendium redacta proponat atque duarum humani generis aetatum capitumque his aetatibus praefectorum oppositione illustret. — Denique apostolus, etsi Rom. 8, 19 — 22 laetissimam spem de ipsâ externâ naturâ temporê, quo Christus rediturus sit, a fragilitatis damno liberandâ et ad illustriorem speciem transformandâ profitetur, tamen alienissimus est ab illo commentio, quo externa natura veneno humani peccati inquinata et infecta dicitur, imo in ea divinae majestatis manifestationem cernit (Rom. 1, 20) et contra rigidam ascetarum opinionem res, a Deo creatas, bonas et puras declarat (Rom. 14, 20. coll. 1 Tim. 4, 3 s.). Quantum autem abfuerit a taedioso errore de humana natura funditus corrupta ac depravata, qua quis sine miraculoso spiritus s. adjumento bonum ne velle quidem possit, e locis Rom. 7, 15 ss. 2, 13 ss. patet, quorum priore, licet proclivitatem ad peccandum in hominis natura altissime reconditam vividissimis coloribus describat, tamen intimam hominis mentem ad honestum tendere docet³⁾, altero ab ipsis quoque Ethnicis singula honesta facta edi concedit (coll. Act. 10, 35). Solus locus Ephes. 2, 3 ad defendendam ecclesiasticam formulam aliqua cum specie urgeri posset, nisi vocabulum *φύσις* ambiguae esset explicationis (§ 170, not. 3).

§. 172. De eadem re.

Ad ecclesiasticum dogma biblica auctoritate stabiliendum praeterea provocatum est 1) ad loca, quibus scriptores ss. aut cunctos aut singularis cujusdam aetatis vel provinciae

3) Verba *ἡ οὐκ ὄντα ἐν ἐμοὶ ἀναγκία* Rom. 7, 17. 18. 20 non significare peccatum homini *innatum*, sed quod *in eo vim suam exercent*, ex iis locis elucet, quibus spiritus sanctus (Rom. 8, 9. 11. coll. v. 14) vel Deus ipse (2 Cor. 6, 16) vel fides (2 Tim. 1, 5) in hominibus habitare dicitur.

homines peccatis deditos iisque inquinatos esse conqueruntur: 1 Mos. 6, 5—13. Ps. 14, 1—3. 143, 2. 1 Reg. 8, 46. Job. 4, 17—19. Prov. 20, 9. Cohel. 7, 20. Sir. 8, 5. Rom. 3, 10—18. 23. Gal. 3, 22. 2) Ad loca, quibus aut omnes aut certi quidam homines inde a tenerrima juventute vel ab utero matris peccare dicuntur: 1 Mos. 8, 21. Ps. 58, 4. Jes. 48, 8. Sed utroque locorum genere nihil enuntiatur, nisi quod experientia docet et a quolibet, qui sanae mentis est, conceditur. Perperam alterius generis loca de *innata* vitiositate a multis explicata sunt¹). 3) Ad loca, quibus *innata* vitiositas diserte doceri putabatur: Ps. 51, 7²), Job. 14, 4³), Jo. 3, 6⁴), Eph. 2, 3 (cf. § 170, not. 3). Sed haec omnia loca ambiguae interpretationis sunt. Contra cum ecclesiastica

1) Etai locis Ps. 58, 4. Jes. 48, 8 aliqua cum veri specie e verbis מְכַסֵּי מַרְחָם colligeris, *innatam* intelligi vitiositatem, tamen non agitur de *omnibus* hominibus, sed de certo quodam hominum genere. Atque aliis locis (Ps. 22, 11. Job. 31, 18) homines etiam virtutes quasdam ab utero matris exercere dicuntur. Ita phrasis fortasse hyperbolice idem denotat ac *inde a tenerrima juventute* (1 Mos. 8, 21), tametsi iis locis, quibus quidam ab utero matris spiritu sancto imbuti dicuntur (Luc. 1, 15. coll. Judd. 13, 5. 16, 17), aperte de *tanatis* praestantioribus facultatibus usurpatur. Denique Jes. 48, 8 dictio usu *tropico* significat *ab exitu ex Aegypto*, quo Deus Israelitas ad populi, qui sui juris esset, dignitatem evezit vel populum quasi nasci jussit; cf. 44, 2. 24. 46, 3. 49, 1. 5. Cf. Knobel: *Exeget. Handb. zu Jes.* p. 312.

2) Verba בְּעוֹן חוֹלְלֵי וּבְחַטָּא יוֹמְתֵי אִמִּי, quorum priora Lutherus perperam reddidit: „*ich bin aus sindl. Saamen gezeugt*“, duplicem admittunt interpretationem. Aut enim *confitetur* poeta scelus sui et culpae magnitudinem, ita, ut בְּחַטָּא et בְּעוֹן ad ipsum poetam referantur („*culpâ jam inquinatus in lucem editus sum et peccato infectum concepit me mater mea*“) et per hyperbolen idem significant quod alibi dicitur ab *utero matris*. Aut poeta *excusat* peccatorum suorum magnitudinem et excusationis argumentum inde petit, quod a flagitiosioribus parentibus natus sit. Quam explicationem si accipis, בְּחַטָּא et בְּעוֹן *elementum* significant, in quo natus et conceptus sit. Utrouque modo interpretaris, effatum ecclesiasticae formulae non favet, sed ei contrarium est. Neque ex iis, quae quis cum hyperbolica pii affectus vi profert, dogma eruere decet.

3) Verba מִי יִתֵּן טָהוֹר מִפְּמֵא לֹא אָחֵר (Luther.: „*Wer will einen Reinen finden bei denen, da keiner rein ist?*“) non, quem admodum a multis (etiam Umbreit, Rosenmüll., Hirzelio) fit, reddenda sunt: „*quis generabit purum ex impuro*“, sed „*quis facit purum ex impuro*“ = „*utinam impurus fiat purus!*“ Nam locutio מִי יִתֵּן *optativam* sententiam involvit, ut 4 Mos. 11, 29 טָהוֹר כָּל-עַם נִבְרָאִים, „*utinam omnes e populo sint prophetae!*“

4) Quomodocunque ambigua verba τὸ γεννηθένον ἐκ τῆς σαρκὸς σαφὲς ἐστὶ explicantur, nullo pacto involvunt sententiam de *totali* humanae naturae depravatione per *Adami lapsum* orta.

doctrinae formula pugnant 1) innumerae ad agendam poenitentiam, ad evitanda peccata et observanda Dei praecepta cohortationes, innumerae praemiorum honestati et pietati dicorum promissiones poenarumque comminationes, quibus liberae actionis facultas hominibus conceditur, quae eadem 5 Mos. 30, 15. 18. Sir. 15, 14. 17 disertissime asseritur. 2) Loca, quibus *puerili* aetati *innocentia* vindicatur: Jes. 7, 15. Sir. 51, 13. Matth. 18, 3. 19, 44. coll. Rom. 7, 7 ss. 3) Ea loca, quibus diserte et cum vi quadam negatur, filiis luendas esse poenas peccatorum a parentibus commissorum (p. 234). Quid, quod ipsa ea V. T. effata, quibus Deus a filiis poenas paternorum peccatorum ad tertiam vel quartam usque progeniem repetere dicitur (p. 234), ecclesiastico decreto adversantur, quo Deum peccatum Adami omni ejus posteritati ad ultimas usque dierum lineas imputare docetur. Denique auctor libri Coheleth 7, 29 aperte profitetur, *probos* a Deo homines *creari*.

§ 173. *Historia dogmatis antiquior.*

Jo. Geo. Walch: *Historia doctrinae de pecc. orig.* Jen. 1738, et in ej. *Miscell. sacr.* Amstel. 1744. — G. F. Wiggers: *Pragmat. Darstellung des Augustinismus u. Pelagianismus v. d. Anfange der pelag. Strettigk. bis z. 3 ökum. Synode. Berl.* 1821. 2 Thl.: *Pragm. Darst. des Semipelag. in s. Kampfe gegen d. Augustinismus bis z. 2 Synode zu Orange (a. 529) Hamb.* 1833. — Jo. Ge. Voigt: *De theoria augustiniana, pelag., semipelag. et synergist. in doctr. de pecc. orig., gratia et libero arbitrio.* Gott. 1829.

Antiquissimorum patrum sententiae nondum accuratius finitae erant; liberrime *graeci* patres judicarunt. Solam physicam mortalitatem et externa terrestres vitae incommoda plerique ab Adami flagitio derivarunt, vel etiam (Just. Mart., Iren., Methodius) ethicam quandam humanae naturae debilitatem atque imperii, quod a daemonibus in homines exerceretur, incrementum. Sed liberum arbitrium (τὸ αὐτεξούσιον) et suam cujusque hominis culpam e peccando contractam omnes asseruerunt. Neque deerant, qui in corporum morte debitum naturae (Clem. Alex.), aut praesidium cernerent, quo homines ad primitivum innocentiae statum reducerentur (Iren.). Origenes peccata propagatione physica a parentibus ad filios transmitti negavit, nec nisi eatenus omnes, Christo excepto, peccato inquinatos nasci docuit, quatenus jam in vita hanc terrestrem praegressa peccassent. Ipsi qui post Augustinum vixerunt graeci patres liberiores doctrinam foverunt, inter quos Jo. Damascenus innatam virtutis Deo probatae exercendae facultatem homi-

nibus diserte vindicavit¹⁾. In recentioribus demum publicis graecae ecclesiae formulis peccatum originale (ἀμαρτημα προπατορικόν, ἁμαρτία προπατ.) et adamitici lapsus imputatio disertius docetur (Conf. Orthod. I, qu. 24), ita tamen, ut actualia peccata ex originis vitio proficisci negetur eorumque principium in sua cujusque hominis prava voluntate quaeratur (Conf. Dos. decr. 6). — Longe severiora erant latinorum patrum praecepta, inter quos Tertullianus una cum animae traduce (§ 163) peccati traducem docuit primusque de „vitio originis“ locutus est, sed ingentem illam christianae religionis amplectendae facultatem (p. 45) haereditaria vitiositate extinctam esse negavit et paedobaptismi institutum reprobavit, quia non intelligeretur, „quid festinaret innocens aetas ad remissionem peccatorum.“ Contra Cyprianus illum ritum defendit, quoniam infantes, etsi non priorum, tamen alienorum peccatorum veniam egerent. Ambrosius et Hilarius in Adamo omnes homines „quasi in massa peccavisse“ indeque peccato infectos gigni et nasci, neque tamen eorum vires ita extinctas esse docuerunt, ut per semet ipsos nihil ad consequendam salutem conferre possent. Ad eandem fere atrocitatem, quam evangelicae ecclesiae conditores prodiderunt, doctrinam Augustinus adduxit, hac in re suae ipsius externae et internae vitae experientiam secutus et fervidissimo intimae pietatis fervore ductus et pugnandi contra Pelagianos ardore abreptus. Pelagius autem cum sectatoribus suis, Coelestio Britanno et Juliano, eclanensi in Apulia episcopo, docuit, „bona et mala nobiscum non oriri, sed agi a nobis“, sola facultate ad utrumque faciendum praeditos nasci homines atque etiam nunc tales, qualis Adamus ante lapsum fuisset. Aliena peccata non imputari a Deo, sed ob sua quemque delicta puniri. Corporis mortem debitum naturae esse, cui Adamus succubiturus fuisset, etiamsi vel numquam peccavisset. Etsi Pelagii sententia in conciliis carthagg. a. 412. 416. 418, milvitano a. 416, ipsoque in conc. oecum. III, Ephesi a. 431²⁾

1) De fide orth. II, 30; Χρηθ δὲ γινώσκειν, ὅτι ἡ μὲν ἀρετὴ ἐκ θεοῦ ἐδόθη ἐν τῇ φύσει — ἐφ' ἧμιν δὲ ἐστίν, ἡ ἐμμεῖναι τῇ ἀρετῇ καὶ ἀκολοῦθῆσαι τῷ θεῷ πρὸς ταύτην καλοῦντι, ἡ ἀποφοιτῆσαι τῆς ἀρετῆς, ὅπερ ἐστὶν ἐν τῇ κακίᾳ γενέσθαι καὶ ἀκολοῦθῆσαι τῷ διαβόλῳ πρὸς ταύτην καλοῦντι ἀβιάστως. — Μένοντες οὖν ἐν τῷ κατὰ φύσιν, ἐν τῇ ἀρετῇ ἐμμένει· ἐκκλίνοντες δὲ τοῦ κατὰ φύσιν, ἡγουν ἐκ τῆς ἀρετῆς εἰς τὸ παρὰ φύσιν ἐρχόμεθα καὶ ἐν τῇ κακίᾳ γινόμεθα.

2) Fuit nexus quidam Pelagianorum cum Nestorianis, qui hujus concilii patres permovit, ut illos quoque damnarent. Baumg.-Crusius: *Compend. d. DG.* I, p. 166 a.: „Der vermittelnde Gedanke zwischen Nestorianismus u. Pelagianismus war der, dass Christus, obwohl Mensch u. in keinem wesentl. Zusammenhange mit d. Gottheit (soli-

habito damnata esset: tamen theoria Augustini illi opposita non solum orientalem ecclesiam non invasit, sed etiam inter ipsos Occidentales moderatio sentiendi ratio invaluit, *semipelagianismi* nomine insignita, cujus auctores sec. V nonnulli gallici monachi et episcopi erant, Jo. Cassianus, Faustus Reginensis, Vincentius Lirinensis, Gennadius Massiliensis. Semipelagiani ab Adami lapsu non absolutam humanae naturae depravationem, sed ethicam *imbecillitatem* una cum moriendi necessitate haereditatis physicae lege ad omnes tractatam deduxerunt, qua tantum naturalium virium relictum esset, ut homo una auxiliante spiritu s. salutem sibi comparare posset. Etiam Scholastici plurimi semipelagianismo ita faverunt, ut alii, ut Thomas, ad Augustinum, alii (Abaelardus, Duns Scotus) ad Pelagium propius accederent. Anselmo praeunte Scholastici nexum delicti adamitici cum posteriorum peccatis hac formula significarunt: „Personâ Adami corruptam esse naturam humanam indeque naturâ corrumpi personas.“ Peccatum originale Scholastici in defectu iustitiae originalis tamquam doni supranaturalis (p. 321), Petrus Lombardus et Thomas etiam in naturalium virium attenuatione et vulneratione situm docuerunt. *Imputationem* lapsus adamitici Scholastici quoque defenderunt. Ceterum a sec. XII disceptatum est de immaculata Mariae virginis conceptione, cujus notio, semper quidem refragantibus Dominicanis, a Sixto IV, pontifice rom., a. 1466 et a synodo tridentina Sess. V, 26 commendata, a Protestantibus repudiata est³⁾.

§ 174. *Historia dogmatis recentior.*

Sacrorum emendatores, quo fortius et felicius religionis et pietatis vere christianae commoda, illa quidem non satis recte intellecta, contra foedissima Catholicorum de meritis sanctorum, de indulgentiis, bonis operibus et propriis satisfactionibus commenta tuerentur, atrociora Augustini decreta de omni nostra salute e solo divinae gratiae et christi-

tianus homo, Cassian.), dennoch vollkommene Tugend u. Verdienst gehabt habe. — Aeusserlich wurde d. nestor. u. pelag. Sache in Zusammenhang gebracht, indem sich Urheber u. Beförderer v. d.ieser in d. Schutz des Nestorius begaben; freilich ohne Zweifel, weil sie in d. griech. Kirche u. in den antiochen. Lehren Sympathie für die ihrige voraussetzten. Theil nahm an d. Streite u. zu Gunsten der pelag. Lehre Theodor v. Mopsuestia. Dagegen erklärte sich auf d. einen Seite Nestorius gegen Cölestius, u. auf d. and. Cassianus gegen Nestorius.“

³⁾ Cf. p. 334, not. 10. Guericke *Symbolik* p. 229 s. Neudecker *DG. seit d. Reformat.* p. 423.

stianae redemptionis beneficio nexa redintegrarunt, quibus decretis notio non minus atrox de peccato originali fundamentum praeberet (§ 168)¹⁾. Solus Zwinglius²⁾ severiorem Augustini formulam rejecit, et Melanchthon post-hac, ab a. 1535, quasdam hominibus post lapsum reliquias naturalium virum vindicavit, quarum usu, dummodo per spiritum s. initium bonae voluntatis factum esset, *cooperando* cum spiritu s. suam partem ad vitam piam et honestam agenda conferre possent. Quae theoria aequae ac opinio ei contraria, a Flacio proposita, qui peccatum originale *substantiam* hominis dixerat³⁾, in Form. Conc. damnata est⁴⁾. — Tridentini patres, ut evangelicae doctrinae rigorem a catholica ecclesia arcerent, neque tamen Augustini auctoritati reluctari viderentur, mitiorem sententiam

1) Apol. Conf. p. 52: „Quorsum opus erit gratia Christi, si nos possumus fieri justi propria justitia? Quorsum opus erit spiritu s., si vires humanae per se possunt Deum super omnia diligere et praecepta Dei facere?“ p. 56: „Est necessaria cognitio peccati originalis. Neque enim intelligi potest magnitudo gratiae Christi, nisi morbis nostris cognitis“ p. 61 s.: „Si meremur remissionem peccatorum his nostris actis eliciti, quid praestat Christus?“

2) Ad Carol. V fidei ratio [Confess. in eccl. reform. publicatae, ed. Niemeyer p. 20]: „Velimus, nolimus, admittere cogimur, peccatum originale, ut est in filiis Adae, non proprie peccatum esse — non enim est facinus contra legem. *Morbus* igitur est proprie et *conditio*.“ p. 21: „Morimur et nos, sed illius [Adami] culpa, nostra vero conditione et morbo, aut si mavis peccato, verum improprie capto. Exemplum tale est: Bello captus perfidia et inimicitia commeruit, ut servus teneatur. Qui ex illo progenerantur *olvetur*, h. e. vernae, aut dominati fiunt servi: non culpa, reatu aut crimine, sed conditione, quae culpam secuta est: nam parens, ex quo nati sunt, scelere hoc commuerat. Nati scelus non habent, sed poenam et multam sceleris, puta conditionem, servitutem et ergastulum.“ Cf. Wegsch. p. 438, not. h.

3) In colloquio jussu principis in arce vimariensi cum Victorino Strigelio, Melanchthonis sectatore, 1560 instituto.

4) Flacii opinio rejicitur p. 647 s. coll. 648. 651. 652: „Categorice fatendum est, peccatum non esse substantiam, sed accidens.“ — Synergismus damnatur p. 677 s.: „Item (rejicitur) synergistarum dogma, qui fingunt, hominem in rebus spiritualibus non prorsus ad bonum esse emortuum, sed tantum graviter vulneratum et semimortuum esse. Et quamvis liberum arbitrium infirmius sit, quam ut initium facere et se ipsum propriis viribus ad Deum convertere et legi Dei toto corde obedire possit, tamen si spiritus s. initium faciat et nos per evangelium vocet, gratiam suam, remissionem peccatorum et aeternam salutem nobis offerat, tunc liberam arbitrium propriis suis naturalibus viribus Deo occurrere, aliquo modo (aliquid saltem etsi parum et languide) ad conversionem suam conferre, eam adjuvare, cooperari, sese ad gratiam praeparare et applicare, eam apprehendere, amplecti, evangelio credere, et quidem in continuatione et conservatione hujus operis propriis suis viribus una cum spiritu s. cooperari posse.“

ambiguus formulis significarunt nec satis sibi constiterunt⁵⁾. Reatum peccati originalis praesidio baptismi tolli decreverunt, concupiscentiam vero, quae etiam in baptizatis maneret, non esse peccatum per se spectatam, sed tantummodo quatenus ad peccandum homines abduceret⁶⁾. Orthodoxi catholicae ecclesiae theologi, Scholasticorum vestigia prementes, peccatum originale in iustitiae originalis et supranaturalium donorum jacturam situm, neque naturales vires lapsu Adami perditas, sed attenuatas et vulneratas („vulnera naturae“) esse docuerunt⁷⁾. Contra Jansenistae

5) Sess. V, can. 1: „Si quis non confitetur, primum hominem — quum mandatum Dei in paradiso fuisset transgressus — *totum* — secundum corpus et animam in deterius commutatum fuisse: anathema sit.“ Can. 2: „Si quis Adae praevaricationem sibi soli, non ejus propagini asserit nocuisse et acceptam a Deo sanctitatem et iustitiam, quam perdidit, sibi soli et non nobis etiam eum perdidisse, aut inquinatum illum per inobedientiae peccatum, mortem et poenas corporis tantum in omne genus humanum transfudisse, non autem et peccatum — anathema sit.“ Can. 3: „Si quis hoc Adae peccatum, quod origine unum est, et propagatione, non imitatione transfusum omnibus inest, vel per *humanae naturae vires* vel per aliud remedium asserit tolli, quam per meritum unius mediatoris — J. Christi — anathema sit.“ Sess. VI, c. 1: „Declarat synodus — oportere, ut unusquisque agnoscat et fateatur, quod, quum omnes homines in praevaricatione Adae innocentiam perdidissent, facti immundi —, ut non modo gentes per vim naturae, sed ne Judaei quidem per ipsam etiam litteram legis Moysi inde liberari aut surgere possent, tametsi in eis liberum arbitrium *minime extinctum* esset, *virtus licet attenuata et inclinata*.“ Can. 5: „Si quis liberum hominis arbitrium post Adae peccatum amissum et extinctum esse dixerit aut rem esse de solo titulo, imo titulum sine re, figmentum denique a satana inventum in ecclesiam, anathema sit.“ Can. 7: „Si quis dixerit, opera omnia, quae ante justificationem fiunt, quacunq[ue] ratione facta sunt, vere esse peccata vel odium Dei mereri [cf. quae p. 334, not. 9 e Protestantium symbolis transscripsimus], anathema sit.

6) Sess. V, can. 5: „Si quis per J. Christi — gratiam, quae in baptismate confertur, reatum originalis peccati remitti negat, — anathema sit. — Manere autem in baptizatis concupiscentiam vel fomitem, haec sancta synodus fatetur et sentit, sed viriliter per Christi Jesu gratiam repugnantibus non valet, quinimo qui legitime certaverit, coronabitur. Hanc concupiscentiam, quam aliquando apostolus peccatum appellat, sancta synodus declarat, ecclesiam cath. numquam intellexisse peccatum appellari, quod vere et proprie in renatis peccatum sit, sed quia ex peccato est et ad peccatum inclinat.“ — Cat. rom. § 686: „Sciendum est, *concupiscentiam* esse commotionem quandam ac vim animi, qua impulsus homines quas non habent res jucundas appetunt. Et quemadmodum reliqui animi nostri motus non perpetuo mali sunt, ita haec concupiscendi vis non semper in vitio est ponenda. Neque enim propterea malum est, si cibum, aut si potum appetimus —. Et quidem recta haec concupiscendi vis Deo auctore nobis a natura insita est, sed primorum parentum nostrorum peccato factum est, ut illa naturae fines transiliens usque adeo depravata sit, ut ad ea concupiscenda saepe incitetur, quae spiritui ac rationi repugnant.“

7) Bellarmin: de amissione gratiae c. 5: „Non magis differt sta-

pro severiore Augustini formula acriter pugnaverunt. Inter Protestantes Calixtus catholicam peccati originalis notionem amplexus est. Minores Protestantium familiae, Anabaptistae, Sociniani, Arminiani et Quakeri, orthodoxo decreto plus minusve adversatae sunt. Sociniani dogma prorsus repudiant et „*capitalem malam*, quae cum plerisque hominibus nasci dici possit, non ex peccato primi parentis manare, sed ex eo, quod humanum genus *frequentibus peccatorum actibus* habitum peccandi contraxerit et se ipsum corruerit, quae corruptio per propagationem in posteros transfundatur“ (F. Socin); docent, Arminiani nihil nisi infirmitatem quandam ab Adamo ad posteros propagine transmissam concedunt. De physicae mortis necessitate quid Sociniani et Arminiani statuunt, jam p. 323 vidimus. Quakeri, nomine peccati originalis utpote „*inscripturali barbarismo*“ rejecto, de „*semine peccati* ab Adamo ad omnes homines transmissio“ loquuntur. Quae omnes familiae proclivitatem ad peccandum per se spectatam a Deo nobis culpae verti negant. — Inde a tempore sub finem sec. XVIII omnes quoque fere supranaturalistae ad sempelagianismum ita reversi sunt, ut Adami delictum et propensionem ad peccandum nimiamque appetituum vim ex illo delicto ortam, quamdiu ex ea non voluntaria et propria peccata nascerentur, posteris imputari negarent⁸⁾.

tus hominis post lapsum Adae a statu ejusdem in puris naturalibus, quam differat spoliatus a nudo, neque deterior est humana natura, si culpam originalem detrahas, neque magis ignorantia et infirmitate laborat, quam esset et laboraret in puris naturalibus condita. Proinde corruptio naturae non ex alicujus *doni naturalis carentia*, neque ex alicujus *malae qualitatis accessu*, sed ex sola *doni supranaturalis* ob Adae peccatum *amissione* profluxit. Quae sententia communis est doctorum scholasticorum veterum et recentiorum.“

8) Reinhard: „Pecc. orig. est corrupta naturae conditio a parentibus accepta, qua fit, ut homo ad bona quavis tardus, ad mala propensus sit, appetituum nimia vi abreptus ideoque a Deo plecti possit.“ Storck: *Bemerkk. zu Kants Philos. (Tüb. 1794)* p. 8: „*Wie es vermöge der angeborenen Anlagen dem einen Menschen schwerer wird als dem anderen, das Gesetz zu befolgen: so ist auch nicht unmögl., dass eine grössere Heftigkeit der simil. Triebe sich v. Adam auf s. Nachkommen fortpflanzte, u. es ihrem Willen, wenn auch nicht schlechterdings unmögl., doch sehr schwer macht, dem Gesetz zu folgen. Diese angeborene unverschuldete Disposition wird uns nicht zugerechnet, sondern das wird uns zugerechnet, dass wir die aus derselben hervorgehenden Schwierigkeiten nicht überwinden.*“ — E moderatioribus supranaturalistis (p. 189) ecclesiasticum dogma impugnavit Chenevière: *Du péché original ou la dépravation héréditaire*. Gen. 1830. 2 Voll. — Atrociores sententias tuerentur Tholuck: *Die Lehre v. d. Sünde u. v. Versöhner*. Hamb. (1823) 1838. 6 Aufl. Krabbe: *Die Lehre v. d. Sünde u. v. Tode in ihrer Beziehung zu einander u. z. d. Aufersteh. Christi, exeget. dogmat. entwickelt*. Hamb. 1836.

Quid, quod nonnulli eorum (Doederl., Morus, Reinh., Knapp.) ne ethicam quidem doctrinae biblicae de lapsu hominum naturam et religiosum finem perspexerunt, sed interdictae arboris fructum, in Genesi commemoratum, venenatum dixerunt, cujus usu corporis et animi vires corruptae essent⁹⁾ Sed ab anno 1817 Harmsio Kiloniensi prae-eunte tenebriones exstiterunt, qui in defendendo ecclesiasticae doctrinae rigore, tamquam solidissimo omnis religionis et pietatis fundamento, ultra modum sibi placerent (Hengstenbergiani et severiores Lutherani). Plerique rationalistae, licet pelagianismum amplexi, tamen minime inenarrabilem ad peccandum proclivitatem, in hominum animis altissime reconditam, negaverunt, ad cujus notionem denique etiam Kantii¹⁰⁾ doctrina de perversitate radicitus nobis insita (*das radicale Böse*) reedit. Potissimum Eichhornio auctore *mythica* narrationis in Genesi propositae interpretatio invaluit, qua in narratione plerique nunc rationalistae et philosophi symbolum cernunt, quo ethica cujuslibet hominis natura et historia significetur (§ 169). Pantheistae opinionem de haereditario peccato aut de finitarum rerum defectione ab absoluto principio, aut de vitiositate *omnibus communi* (Hegel.) interpretati sunt. Schellingius olim¹¹⁾ originem pravae voluntatis homini innatae, qua suus sibi quisque esse velit, e perversitate quadam primitiva in ipso illo principio, e quo res finitae prodissent, sita rependam judicavit. Schleiermacherus peccatum originale invenit in naturae nostrae indole ad peccandum proclivi inde oriunda, quod Dei conscientia non plena nobis insita esset.

§ 175. *Epicrisis.*

Ecclesiasticum de peccato originali decretum ingentibus premitur difficultatibus. Jam ipsa *notio* haereditarii peccati per se spectata sibi ipsi repugnat, quia nihil nisi quod perverso *libertatis* usu committitur, pro peccato haberi potest,

9) Jam antiquissima ecclesiae aetate exstisse, quae eandem sententiam tenerent, patet ex Theophil. Antioch. II, 25: „Ὁν, ὡς οὐρανὸν τι νεῖ, θάνατον εἶχε τὸ ἔσχατον, ἀλλ' ἡ παρὰ κολή.“

10) Vom rad. Bösen. In Berl. Monatsschrift. April 1792. Von d. Einwohnung des bösen Principis neben d. guten. In Rel. innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft, p. 1 ss. — p. 40 ss.: „Wie aber auch der Ursprung des moral. Bösen im Menschen immer beschaffen seyn mag, so ist doch unter allen Vorstellungsarten v. d. Verbreitung u. Fortsetzung desselben durch alle Glieder unserer Gattung u. in allen Zeugnissen die unschicklichste: es sich als durch Aneerbung v. d. ersten Eltern auf uns gekommen vorzustellen.“

11) Abhdl. v. d. Freiheit, in ej. Philos. Schriften. Landsb. 1809.

id vero quod *ingenitum* est, e libertate non pendet neque ei, cui inhaeret, imputari debet ¹⁾. Quam objectionem Orthodoxi non argumentis, sed arbitrario dictamine repulerunt (§ 167, not. 3). Neque minus redarguitur notio, si ad metaphysicam rationem examinatur. Namque si libertas, Adamo concessa, facultas erat inter bonum malumve eligendi alterutrumque efficiendi: Adamus, quod jam veteres Pelagiani perspexerunt, etsi delicto suo faceret, quod non debebat, tamen, dum libertate sua utebatur, fecit aliquid, quod potuit. Jam vero non intelligitur, quomodo simplici et semel facto facultatis alicujus usu haec ipsa facultas perdi possit. Frequente demum peccatorum repetitione vitiosus quidem habitus contrahitur et prava consuetudo oritur, honestatis exercitatio in dies difficilior redditur, sed *facultas* boni patrandi non exstinguitur, nec reditus ad meliorem frugem unquam prorsus intercluditur. Multo minus intelligitur, quomodo liberi arbitrii jactura per physicam generationem ad posteros propagari potuerit. Quod enim Orthodoxi docuerunt, ab ipso Deo, qui ita Adami delictum *punire* decrevisset, Adamum ejusque posteros originali iustitia privatos et in absolutam corruptelam detrusos esse (§ 168, not. 5), id divinae sanctitatis, benignitatis et iustitiae notiones vehementissime laedit, quae nullo pacto patiuntur, ut Deum tali modo auctorem peccatorum faciamus eumque illud unum delictum absoluta peccandi necessitate in innocentibus posteris mulctare statuamus. Ita *ethicae* quoque difficultates impediunt, quo minus ecclesiasticae formulae calculum adjiciamus. Inter quas etiam hoc referendum est, quod praeceptum illud de non utendo vetitae arboris fructu, licet cum *mythi* natura et consilio optime congruum (§ 169), tamen *per se* spectatum et ad rectae rationis normam exactum, arbitrarium habeatur necesse est, neque intelligitur, cur Deus sapientissimus primigenos homines non potius ea docuerit, quae ad matrimonialem et socialem vitam honeste agendam scitu necessaria erant. Ut vero homines consilio, quo Deus eos creaverat, vere responderent, discrimen inter bonum et malum diu eos latere nec poterat nec debebat. Neque cum ethica hominum natura et fine dogma, de quo agitur, conciliari potest. Qui enim in eo tenendo sibi constare voverint, facile ii aut ad desperationem perducantur necesse est, aut exoptatissima ab eo argumenta petunt, quibus moralem suam segnitiam et perversitatem excusent. Tametsi

1) Julian. ap. Augustin. Op. imperf. IV, 93: „Si — est naturale peccatum, non est voluntarium; si est voluntarium, non est ingenitum. Istae duae definitiones tam contrariae sibi sunt, quam contrarium est necessitas et voluntas.“

ecclesiae congratulandum est, quod plerique dogmatis patroni theoriae suae in ipsa vita parum memores erant, nec nisi in pietistarum sodalitiis reperti sunt, qui rigore dogmatis aut ad mentis insaniam praecipitarentur aut ad mortem voluntariam sibi consciscendam abriperentur. — Etsi experientia docet, in quibusdam gentibus et familiis quasdam pravas et bonas inclinationes a patribus ad filios transmitti, quae non semper e illa educationis et consuetudinis vi explicari possunt: tamen minime inde colligi potest, *absolutam* corruptelam; qualem ecclesia docet, a *primi* parentis scelere *aequali* modo in *omne* genus humanum physica propagatione transfusam esse. Neque illa quam diximus experientia ubique sibi constat, sed non desunt exempla eorum, qui ab indole parentum prorsus degeneraverint, eodemque jure, quo quis ex illa experientia *vitiositatem* originalem probaret, *virtutem* quoque haereditariam colligere liceret. Monent denique ecclesiasticae doctrinae amici, collapsa et abnegato dogmate de peccato originali nullum merito Christi locum relinqui (§ 174, not. 1). Recte quidem, si cogitaveris de orthodoxa redemptionis vicaria τοῦ θανάτου satisfactione perficiendae notione (§ 192 et 196), minime vero, si liberio rem et rationalem christianae salutis notionem teneris. Etiam si enim originale peccatum abnegaveris, restat depravationis ex actualibus peccatis oriundae miseria, cui ut eripiamur et ad vitae conditionem Deo probatam adducamur, variis externis quoque et historicis praesidiis opus est, inter quae Christi mens ac disciplina summum locum obtinet. Ipsi librorum symbolicorum auctores non ignorarunt, sed libere professi sunt, quam vehementer doctrina de originis peccato principiis humanae rationis adverteretur, eamque e solis ss. libris cognoscendam credendamque esse docuerunt²⁾. Verum enimvero ab ipsis quoque ss. libris toto coelo illam distare intelleximus (§ 169 — 171). Nihilominus ecclesiasticae theoriae aliquid veri suppositum esse lubentissime concedimus. Vix enim ullum peccatum manet in semet ipso conclusum, sed nova gignit pec-

2) Apol. conf. p. 53: (Scholastici) „non potuerunt videre interiorum immunditiam naturae hominum. Neque enim potest judicari, nisi ex verbo Dei: — . Art. sm. p. 317. F. C. p. 565 s. [quos locos transscripsimus p. 48, not. 4.] p. 574 s.: „Hoc [pecc. orig.] quantum sit malum, verbis revera est inexplicabile, neque rationis humanae acumine indagari, sed duntaxat per verbum Dei revelatum agnosci potest.“ Contra nonnulli recentiores supranaturalistae locis quibusdam scriptorum profanorum perperam intellectis probare tentarunt, ne Ethnicis quidem notionem haereditarii mali incognitam fuisse. P. E. Jablonski: De peccato originali per lumen rationis etiam gentilibus cognito. In ej. Opuscul. T. IV, p. 483 ss. Cf. Baumg.-Crusius: *Bibl. Theol.* p. 359.

cata atque ita e peccandi assiduitate vehementior ad peccandum proclivitas et prava consuetudo oritur, quae in alios quoque perniciosam vim exercet. Quapropter ubi primum protoplasti ad conscientiam discriminis inter bonum malumque pervenerant, non poterat nihil interesse, in utram partem decreturi essent. Quum vero peccandi libidini succumberent, hoc primum eorum delictum simul exstitit pravae consuetudinis malaeque mentis et humanae corruptelae subsequen-
tibus peccatis eximie auctae principium, quae corruptela in omnes, simulatque in lucem editi sunt et jam antequam ad claram sui ipsorum conscientiam perveniunt, fortasse jam dum in matrum uteris delitescent, tristissimum suum imperium exercet. Ita experientia duce neque recta ratione re-
fragante deplorandam ethicae vitiositatis haereditatem, tum psychico contagio tum vero etiam partim physica propagatione a primis generis nostri parentibus, sive duo fuerint, sive plures (§ 163), ad omnes posteros traductam asserere licet, ex qua communi omnium labe et corruptelâ sua cujusque peccandi libido uberrima et efficacissima capit nutrimenta³⁾. Sed haec propensio ad peccandum e communi corruptelâ ad singulos traducta nullam contrahit culpam, quamdiu ei non scientes volentesque succumbunt. — Physica mors e naturae lege et necessitate consequitur ideoque ne tunc quidem effugi posset, si non peccaretur. Sed qui culpae conscientia stimulantur, mortem tamquam horribile malum pertimescunt, cujus terrores pro pietatis et bonae conscientiae gradu minuuntur, ita, ut, qui altius christianae pietatis fastigium adscenderunt, etsi terrestris suae vitae terminum divinae sapientiae et benignitati committunt, tamen, ubi discedendum est ex hoc terrestri hospitio, mortem tamquam exoptatissimum beneficium excipiunt, cujus praesidio in coelestem patriam transferantur (Phil. 1, 20 ss. Hebr. 13, 14. 2 Tim. 4, 18).

3) Hase Dogm. p. 80 s.: „Allerdings hat sich v. ersten Sünden-fälle her ein Reich der Sünde durch Fortpflanzung, Betspiel, Noth u. Verführung begründet, jeder wird davon berührt, dem Kinde im Mutterleibe ist dieses allgemein menschl. Erbe u. oft noch v. Geschlecht zu Geschlecht e. besond. Erbe wilder Leidenschaften vorherbestimmt, es ist unverfängl., diese allgemein menschl. u. individuelle Erbschaft im ältesten u. neuesten Sinne Erbsünde zu nennen: aber keine wtrkl. Sünde, noch Schuld ist gemeint, sondern Neigungen, die zur Sünde werden können.“

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS TERTIA.

Doctrina de salute per Christum consequenda

s. *Soteriologia* s. *Soterologia*.

§ 176.

Introductio.

In omnibus praesidiis, quibus peccati vis infringitur miseriaque ex eo oriunda imminuitur ac tollitur, religiosus et pius animus *divina* instituta agnoscit (p. 15), quibus salus humana promoveatur. Inter quae praesidia praecipuum illud est, quod nonnumquam exstiterunt sive, ut pietatem dicere decet, a Deo excitati et delegati sunt homines ultra vulgarem modum pii et religiosi, quibus haec provincia mandata esset, ut condendis sodalitiis religiosis religiosam vitam inter aequales et posteros ad altius fastigium eveherent (p. 63 s.). Inter quos quum Jesus Nazarenus primum et summum locum obtineat ejusque religione, qua perfectior cogitari nequit (§ 50), hominibus omnia suppeditentur, quae necessaria sunt, ut ad summum finem ipsis propositum perveniant et regni divini civitatem consequantur: optimo jure christiana pietas in Jesu summum Dei legatum et servatorem κατ' ἐξοχήν dicendum atque in ejus causa divinum salutis humanae praesidium hoc nomine dignissimum cernit. — Ea theologiae dogmaticae pars, qua, quae de salute per Christum consequenda scitu credituque necessaria sunt, docte et subtiliter exponuntur, *soteriologia* (s. *christologia* latiore sensu) appellatur. Cujus tres sectiones sunt, quarum *primâ* de hujus salutis administro (*christologia*), *secundâ* de salutis ab eo partae ad homines oblatione per Deum procuranda, sive de decretis, effectis, praesidiis et institutis, quibus Deus homines illius salutis participes reddat (*soteriologia* angustiore sensu dicta), *tertiâ* de hujus salutis perfectione, futuro demum aevo speranda (*eschatologia*), agitur.

Sectio I.

De salutis administro, s. Christologia.

§ 177. Sectionis partitio.

Ecclesiastica de salutis administro doctrina his tribus capitibus absolvitur: 1) De servatoris persona s. de utraque ejus natura; 2) de utroque ejus statu; 3) de ejus opere s. de tribus ejus muneribus.

Caput I.

De Jesu Christi persona s. de utraque ejus natura.

Dornér: *Die Lehre v. d. Person Christi, geschichtl. u. bibl. dogmat. dargestellt.* 1 Thl.: *Entwicklungsgeschichte des Dogma v. d. Person Jesu in d. ersten vier Jahrh.* Stuttg. 1845.

§ 178. Hebraicae et judaicae christologiae lineamenta.

Stahl: *Von d. messian. Zetten.* In Eichhorn: *Allgem. Biblioth. d. bibl. Literat.* VI Bd. 4 St. p. 597 ss. — Ammon: *Bibl. Theol.* II Bd.: *Die alttest. Christol.* — Hengstenberg: *Christol. d. A. Test.* Berl. 1829—35. 3 Tkle. — Jos. Beck (theol. cathol.): *Ueb. d. Entwicklung u. Darstellung der mess. Idee in d. h. Schr. d. alten Bundes.* Hannov. 1835. — C. H. Graf: *L'idée messianique dans son développement historique.* Strasb. 1836. — Staehelin: *Die mess. Weissagg. des A. T. in ihrer Entstehung, Entwickel. u. Ausbild. Mit Berücksichtigung der hauptsächl. alttest. Citate.* Berl. 1847. — Bertholdt: *Christologia Judaeorum Jesu apostolorumque aetate.* Erl. 1811. — Morabt: *De iis, quae ad cognoscendam Judaeorum palaestinensium, qui Jesu tempore vivebant, christologiam evangelica nobis exhibeant deque locis messianis ibi allegatis.* Gott. 1828. — Mack: *Die mess. Erwartt. d. Zeitgenossen Jesu.* In (Tüb. kathol. Theol. Quartalschrift. 1836. 1 H. — Gfrörer: *Jahrhundert des Heils.* 2te Abtheil. p. 219 ss. — Br. Bauer: *Die mess. Erwartt. der Juden z. Zeit Jesu.* In ej. *Kritik d. evang. Gesch. der Synopt.* I Bd. p. 591 ss. Qui eo temeritatis processit, ut certam aliquam messianam spem Christi aetate exstitisse negaret eamque a Christianis deum conceptam esse ab illaque ad Judaeos transisse contenderet. Commenta ejus confutarunt Ebrard: *Kritik d. evang. Geschichte.* (Frankf. 1842) p. 823—869. Zeller: *Ueb. d. mess. Dogmatik des Judenth.* in ej. *Theol. Jahrb.* 1843. 1 H. p. 35 ss.

Etsi nusquam in genere humano prorsus desint, quae animos ad christianam salutem recipiendam praeparent et aptos reddant, tamen praecipua et prorsus singularia praeparandae hujus salutis adminicula apud Hebraeos deprehenduntur in eorum theocratica reipublicae forma (§ 17) indeque oriunda messiana exspectatione, h. e. spe de futura theocratiae integritate omnibus partibus expleta. Cujus

spei proprie dictae ¹⁾ certa et satis explorata vestigia non ante civitatis in duo regna discissae aevum reperiuntur. A quo tempore quum et per internas calamitates et per majorem vicinarum gentium potentiam salus ac disciplina hebraeae civitatis praeceps ire coepisset, neque vero theocratiae notio permetteret, ut Jehova populum suum dereliquisse aut ei tutando impar esse putaretur: non poterat fieri, quin homines theocratico fervore inflammati theocratiae instaurationem et perfectionem a futuro tempore (בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים) exspectandam censerent civibusque suis praedicarent. Inter primaria messianae salutis beneficia sperabantur summa externarum rerum opulentia (Joel. 4, 18 ss. Amos. 9, 13. Hos. 14, 6—8. Jes. 30, 23 ss. Ezech. 34, 27 ss. 36, 7 ss. 28 ss. 33 ss. al.), immunitas a peregrinarum gentium, quae per severissimum Jehovae iudicium injuriarum Hebraeis illatarum poenas luiturae essent (Joel. 4, 2 ss. 19. Zeph. 3, 19. Sach. 9, 1—6. coll. Jer. 9, 24 s. 12, 14. 25, 15—38), vexationibus (Joel. 4, 17. Mich. 5, 4. al.), omnium Israelitarum peregrinis in terris dispersorum et captivorum in patriam reditio et utriusque hebraeae civitatis reconciliatio et consociatio (Joel. 3, 6. Jes. 11, 11 ss. 26, 12 s. Hos. 3, 5. Mich. 4, 6 s. Amos. 9, 14 s. Jer. 23, 8. 33, 7. Ezech. 36, 24. 37, 21 ss. Zeph. 3, 18 ss. Sach. 10, 9 ss.), peccatorum antea commissorum venia (Jes. 43, 25. Mich. 7, 18 s. Jer. 31, 34. 50, 20. Ezech. 36, 25. Sach. 3, 9. 13, 1. Dan. 9, 24), spiritus s. in omnes populi socios effusio (§ 64, p. 126), verae (h. e. mosaicae) religionis restitutio et ad omnes externos populos propagatio (Jes. 2, 2—4. Mich. 4, 1 ss. Jes. 60, 3 ss. 66, 18 ss. Sach. 2, 11. 14, 16. Ps. 22, 28. Ps. 87. 102, 16. 22. 23). Cujus felicitatis nulum finem fore sperabant (Mich. 4, 7. Ezech. 37, 25). Et quum Davides rex reipublicam ad tantam opulentiam evexisset, qualem et quantam Israelitae neque antea viderant neque posthac viderunt: facile intelligitur, cur a compluribus prophetis inter temporis messiani beneficia etiam imperator referretur, e stirpe davidica oriundus ²⁾ (qui Sach.

1) Ad spem messianam *latiore* sensu dicendam spectant promissiones, quae Abrahamo obtigisse dicuntur (§ 17) et quae toti populo israelitico mosaicae legem pie ac fideliter observato factae sunt prosperitatis summae oeconomicae et civilis pollicitationes: 3 Mos. 26. 5 Mos. 28, 1—14. *Improprie* ad expectationem messianam referuntur, quae poetae adulatorum certis quibusdam vivis regibus in gratulatoriis carminibus faustissima apprecantur ac de imperii eorum laetissimis beneficiis splendidissime incrementis speranda grandiloqui praedicant: Ps. 2. 45. 72. 110.

2) Locis Ezech. 34, 23. 37, 24. Hos. 3, 5 imperator ille ipse *Davides* nominatur, ubi disceptatur, utrum intelligendus sit vetus Davides, an prognatus ex ejus genere, qui fortitudine, pietate, imperii prosperitate

3, 8. 6, 12 צֶמַח velut nomine proprio vocatur), qui divino spiritu plenissimus (Jes. 11, 2 ss.) imaginem theocratici regis omni ex parte perfectam relaturus esset (Mich. 5, 1 ss. Jes. 9, 5 s. Jer. 23, 5. 33, 15. Amos. 9, 8), posthac מָשִׁיחַ, aram. מְשִׁיחָא, μεσσίας, χριστός (h. e. *unctus Dei, Deo dicatus*) appellatus³⁾, dum alii prophetae in solius temporis messiani spe subsistunt neque ullam personae messianae mentionem faciunt. Omnino omnia illa quae diximus beneficia in V. T. proxime a deo ipso, nondum a Messiae administratione repetuntur⁴⁾. Messianam felicitatem tempus calamitosum praecedere dicitur (Jer. 9, 24 s. 12, 14. 25, 15 ss. Sach. 12, 10 ss. Mal. 3, 1 s. Dan. 12, 1. al. coll. Jes. 26, 17 s.), quia populus, antequam tot tantisque illis beneficiis dignus videretur, castigandus et per castigationem a sordibus suis purgandus erat. E doctrina in Danielis libro proposita regnum messianum exstiturum erat quintum imperium universale, perpetuo duraturum (7, 13. 18. 22. 26 s. 2, 44 s.), a mortuorum Judaeorum resurrectione iudicioque de iis habendo inchoaturum (12, 2. 3. coll. 13). Messiae in V. T. neque supranaturalis ortus⁵⁾, neque coele-

avum relaturus esset. Posterior explicatio praefenda est propter Jerem. 50, 9 coll. 23, 5. 33, 15. 1 Reg. 12, 16 (quo loco Rehabeams, Davidis nepos, appellatur Davides).

3) Quum Davidi per unctionem, qua a Samuele rex consecrabatur, spiritus s. dotes obtigisse dicantur (1 Sam. 16, 13), nomen מָשִׁיחַ denotat hominem Deo consecratum et spiritus s. dotibus instructum, atque in V. T. dicitur: 1) de regibus tum israeliticis, velut 1 Sam. 24, 7. 11. 25, 16 al., tum vero etiam exteris: Jes. 45, 1. Dan. 9, 25. 26., quam ob rem 1 Sam. 2, 10 et Ps. 18, 51 מָלֶכְךָ et מָשִׁיחַ velut synonyma alternant; 2) de patriarchis et prophetis Ps. 105, 15. 1 Chron. 16, 22. 3) de sacerdotibus 3 Mos. 4, 3 ss. — De ideali rege et futuro theocratiae reparatore nomen in V. T. nondum legitur, sed ad eum posthac demum e messiana loci Ps. 2, 2 interpretatione translatum est.

4) Lutz: *Bibl. Dogmat.* p. 258: „Nicht nur nicht die Ursache, nicht einmal die Vermittelung der Verherrlichung ist dem Messias zugeschrieben, sondern Alles unmittelbar Jehovah—; d. Messias tritt erst in der gewirkten Vollendung auf, macht sie nicht, vermittelt sie nicht, sondern registert nur das bereits vollendete Volk, er ist nur ein in das schon erlöste, schon umgewandelte, schon verherrlichte Volk in einzelnen prophet. Schilderungen noch zur Bezeichnung der nothwendig gedachten Folgen der Heilsgründung eintretender Zug.“

5) Praeunte Matthaeo evang. 1, 21 ss. ecclesiae doctores partum virgineum Jesu Christi ap. Jes. 7, 14 praenuntiatum reperiunt. Verum praeterquam quod עַלְמָה nusquam significet *virginem* (בְּתוּלָה), sed semper mulierem juvenem et maturam, sive viro jam nupta est, sive nondum est (cf. quae de ea voce doctissime disputat Uredner: *Einleit. in d. bibl. Schriften* II. Bd. p. 195 ss.): agitur illo loco de muliere tum,

stis et hominibus superior natura tribuitur ⁶⁾, quam ei Judaei non ante tertium vel quartum seculum post Chr. vindicasse videntur ⁷⁾. Nec minus notio Messiae aerumnis et

quum propheta cum Ahaso rege conferret, *praesente*. Cf. Isenbiehl (theol. cathol. liberalis † 1818): *Neuer Versuch üb. d. Weissag. v. Immanuel. Gött.* 1778. (Qui historicam loci explicationem defendit.) Umbreit: *Ueb. d. Geburt d. Imm. durch e. Jungfrau.* In *Theol. Studd. u. Krit.* 1830, 3, p. 538 ss. De hebraeo Messia locum nuperrime explicuit Ewald: *Die Propheten des A. B.* 1 Bd. (Stuttg. 1840) p. 215 ss.

— In verbis Mich. 5, 2 עַרְיָה יִלְדָּה יִלְדָּהּ עַרְיָה; etiamsi cum plerisque in tpp. de matre Messiae intelligantur, nihil inest, quod opinionem de *virgineo* Messiae partu arguat. Equidem vero ea cum Grotio et Dathio de populo israelitico explicare maluerim, cujus quemadmodum calamitates c. 4, 9 s. cum parturientis doloribus comparantur, ita nostro loco liberatio ex iis cum ipso partu.

6) Divinam Messiae naturam orthodoxi theologo praecipue his locis probare solent: 1) Mich. 5, 1, ubi verbis מִיָּמֵי מְקָרָם מִיָּמֵי

עוֹלָם *aeterna* Messiae origo doceatur, cf. Prov. 8, 22 s. Sed alibi קֶרֶם de remotiore *terrestri* tempore dicitur: Mich. 7, 20. Jes. 23, 7, nec raro etiam עוֹלָם antiquissimum tempus significat: 5 Mos. 32, 7.

1 Mos. 6, 4. Ez. 26, 20. Sententia est, Messiam ex antiquissimo genere proditum esse. — 2) Jes. 9, 5., ubi Messias אֵל גִּבּוֹר, *fortis Deus*, appel-

letur. Sed etiamsi ita verba reddimus, nec potius *fortis heros*, nihil probatur, quia Ps. 82, 1. 6 etiam regibus utpote Dei vicariis nomen *deorum* imponitur. Quod eodem loco praeterea additur Messiae epitheton עַרְיָה, rectius redditur: „qui perpetuam suorum curam gerit“

(Job. 29, 16), quam *aeternus pater*. — 3) Jerem. 23, 6. Sed ibi nomen צִדְקִיָּהוּ, de Messia dictum, nihil est nisi „per quem Deus

justitiam exerciturus salutemque laturus est“, id quod patet ex loco 33, 15. Accedit, quod idem nomen urbi Hierosolymae imponitur 33, 16. —

4) Dan. 7, 13 s., quo loco non solum orthodoxi, sed etiam haud pauci liberales theologo illum בֶּרֶךְ אֱנוֹשׁ, *filium hominis*, qui secundum visum

vati oblatum in nubibus coeli coram Deo comparat ab eoque aeternum imperium accipit, de personali Messia eodemque divino et coelesti numine intelligunt. Verum enimvero hic *filius hominis*, quum quatuor animalium imaginibus v. 2 ss. commemoratis, quibus imperia universalia, procul dubio babylonicum, medicum, persicum, macedonicum, adumbrantur, opponatur, non potest non haberi pro symbolo regni quinti ejusdemque messiani, quod Judaeorum futurum sit, ut satis patet e v. 18. 22.

27. Quemadmodum illorum animalium imaginibus barbaries antecedentium imperiorum significatur, ita hominis figurā humanitas. Cf. libell. nostr. *Glaubwürdig. d. evang. Gesch.* p. 45 s. Judaeos autem aetate Christi in danielitico *filio hominis* Messiam *personalem* vidisse, intelligitur ex pseudepigrapho Henochi libro 46, 1 — 3. 48, 2. 61, 10. 13. 17. 62, 15. 68, 38 — 41. 69, 1. coll. Ev. joann. 12, 34, ubi in oratione Judaeorum nomina τοῦ Χριστοῦ et υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου quasi synonyma alternant. — Quo sensu nomen Jesus in evangg. ad se transtulerit vide § 179, not. 2.

7) A Justino Dial. c. Tr. c. 49 Trypho Judaens ita de populi sui spe messiana loquens inducitur: „πάντες ἡμεῖς τὸν Χριστὸν ἄν-

morte peccata hominum expiaturi a vet. testamenti pariter ac Judaeorum Christo aequalium mente ac sententia abhorret (§ 195). In *apocryphis* libris raro tantum *temporis* messiani adumbratio reperitur (Bar. 4, 21 — c. 5 tot. Tob. 13, 7 — 18. 14, 5 — 7). — Philo⁸⁾ praecipuum messianae salutis momentum in morum innocentia et perfecta divinae legis observatione cernit; Deum in israelitici populi hostes gravissime animadversurum et post multas calamitates theocratiam in Palaestina instauraturum, atque Israelitas in omni terrarum orbe dispersos a specie, naturam humanam diviniore, ceterorum nemini, sed solis servandis conspicuam ductos⁹⁾ in patriam redituros esse docet. Ab opinione de humana τοῦ λόγου incarnatione Philonem quam maxime abhorruisse, jam vidimus (p. 250, not. 1). — Josephus, etsi spem messianam se neque ignorare neque improbare tecte significat (Antt. X, 10, 4)¹⁰⁾: tamen plerumque eam callido si-

θρωπον ἐξ ἀνθρώπων προσδοκῶμεν γενήσεσθαι καὶ τὸν Ἠλίαν χρίσαι αὐτὸν ἐλθόντα. Ἐάν δὲ οὗτος (Jesus Naz.) φαίνεται ὡν ὁ Χριστός, ἀνθρώπων μὲν ἐξ ἀνθρώπων γινόμενον ἐκ παντὸς ἐπίστασθαι δεῖ. Item Orig. contra Cels. (Opp. T. I, p. 366. ed. de la Rue) omni bus suae aetatis Judaeis notionem de Messiae divinitate abjudicat. Neque obstat pseudepigraphus Henochi liber, quippe Herodis Magni aetate scriptus, in quo (c. 48, 3. 5. 60, 13. 61, 9 ss.) Messiae praexistentia ante mundi primordia apud Deum et natura hominibus celsior tribuatur. Hunc enim librum a christianis manibus interpolatum esse perquam probabile est. Cf. Zeller: *Theol. Jahrb.* 1842, p. 69 ss. — Bengel: Symbolae ad solvendam quaest., an Judaei Jesu et apost. antiquiores hisque aequales naturam div. vel humana saltem majorem in Messia apparituram praestolati sint. In ej. Opuscul. ed. Pressel. Hamb. 1834. Nr. 17 — 19.

8) De cujus notionibus messianis cf. Gfrörer: *Philo u. d. alex. Theosophie*, I Bd. p. 494 ss. Dähne: *Jüd.-alex. Religionsphilos.* I, p. 423 ss.

9) De exsecr. T. II, p. 436: — ἡ ἐναγούμενοι πρὸς τινος θεοιότητος ἢ κατὰ φύσιν ἀνθρωπίνης ὄψεως, ἀδύλον μὲν ἑτέροις, μόνους δὲ τοῖς ἀνασχωμένοις ἑμφανούς, quibus verbis Ph. τὸν λόγον intellexit, qui dispersis Israelitis in patriam redituris eodem modo dux adfuturus esset, quo eos olim in itinere per desertum facto in ignis et nubis columna praesens duxisset, quia Philo in describendo tempore messiano libenter ab illius itineris historia colores ducit. Cf. Gfrörer l. c. p. 526. — Si vero Philo de praem. et poen. T. II, p. 423 locum LXX 4 Mos. 24, 7 ita conformatum: ἐξελεύσεται ἄνθρωπος καταστραταρχῶν καὶ πολεμῶν ἔθνη τε μεγάλα καὶ πολυάνθρωπα χειρώσεται ad messianum tempus refert: sententiarum nexus impedit, quo minus eum de *persona* quadam humana cogitasse statuamus, sed sine dubio locum allegorice intellexit de humana virtute et pietate a Deo potenter sustentata, imperium inter homines tenente, personae formam induta. Cf. quae de h. l. diximus in Röhr: *Krit. Pr. Bibl.* 1835, 5, p. 838 s.

10) Quo loco eorum, quae Daniel 2, 44 s. de regno messiano et de lapide macedonicum regnum disiecturo auguratur, eventum a futuro de-

lentio praeterit vel etiam adulatoria simulatione ad Vespasiani imperium refert (B. J. VI, 5, 4. ¹¹) Antt. X, 11, 7). Samaritani solum *ethicum* Messiam (quem posteriores השׁחב s. הַפְּחַח, *conversorem* vocarunt) prophetico munere functurum expectasse videntur ¹²). — Quales *palaestinen- sium* Judaeorum Christo aequalium messianae notiones fuerint, e critica novi test. cum posteriorum Judaeorum scriptis comparatione cognoscitur. E quarum opinionum in multis inter se dissidentium farragine haec tantum potiora momenta delibamus: Omne tempus in duas partes dividebant, aetatem ante Messiam peractam (עוֹלָם הַזֶּה, αἰὼν οὗτος), et post ejus adventum futuram (עוֹלָם הַבָּא, αἰὼν μέλλων, quamquam a nonnullis Rabbiniis αἰὼν ὁ μέλλων a „diebus Messiae“ distinguitur ac de tempore dicitur, quo regnum messianum jam consummatum fuerit). Cujus regni adventum propediem futurum haec signa (חֲתֻמֹּת, σημεῖα) arguunt: acerbissimae calamitates physicae et ethicae (חֲבָלִים, חֲבָרֵי הַמָּשִׁיחַ, ὠδίνες, *dolores Messiae*, Matth. 24, 8. coll. Jes. 26, 17 s. Mich. 4, 9 s.), eximii et horribiles naturae eventus, bella ac seditiones, summa hominum nequitia et impietas, quae fastigium suum in *antichristo* (p. 305) adscendet, Eliae (Maleach. 3, 23 s. Luc. 1, 16 s. Matth. 17, 10, coll. Jo. 1, 21. Matth. 11, 14. 17, 10 s. 16, 14), vel aliorum prophetarum (Jo. 1, 21. 25. Matth. 16, 14), ut Jeremiae (Matth. 16, 14) vel Jesaiae (4 Esr. 2, 18), vel etiam Mosis (Matth. 17, 3 et parall.) in terram reditio, quorum primus populum ad meliorem frugem revocabit eoque modo messianis beneficiis dignum reddet, ipsum vero Messiam, Bethlehem in lucem edendum (Mich. 5, 1. Matth. 2, 5 s. Jo. 7, 42), spiritu s. unguet populoque manifestabit ¹³).

— mum tempore expectandum esse docet, ubiorem vero oraculi interpretationem eo praetextu declinat, quod sibi propositum sit, praeterita, non futura litteris consignare.

11) Ubi docet, Judaeos ambiguo quodam oraculo in ss. litteris obvio, „ὡς κατὰ τὸν καιρὸν λείνον ἀπὸ τῆς χάρας τῆς αὐτῶν ἀρξεί τῆς οἰκουμένης“, ad bellum contra Romanos excitatos esse. Sed hoc oraculo Vespasianum significari, qui in Judaea imperator declaratus sit.

12) Ev. Joann. 4, 25 ss. Justin. Apol. I, c. 53. Gesenius: De samaritanae theol. fontibus ineditis (Hal. 1823) p. 41 — 45. Ej. Carm. samarit. (Hal. 1824) p. 75 ss. Adde Friedrich: Discussiones de christologia Samarit. Lips. 1821. Contra Br. Bauerum, qui (*Kritik d. ev. Gesch. des Joh. Brem.* 1840. p. 4 5 ss.), Samaritanos unquam Messiam speravisse negavit, cf. Baumg.-Crusius: *Theol. Austeg. d. johann. Schriften.* I Bd. p. 161 ss.

13) Justin. Dial. c. Tryph. c. 8 Tryphonem ita loquentem facit:

Omnia messiana beneficia, quorum auctor in V. T. ipse Deus dicitur, Judaei illi a Messiae interventu repetebant. Perfectissima civilis, ethica et physica rerum constitutio regnum Dei vel Messiae (βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τοῦ χριστοῦ, τῶν οὐρανῶν, cf. § 19) appellabatur. Ad primaria Messiae negotia referebantur plenissima satanae devictio, mortuorum resuscitatio et solenne iudicium de iis habendum. Plerique Judaei duplicem mortuorum resurrectionem expectasse videntur, priorem Judaeorum (Apoc. 20, 4 s.), alteram ceterorum hominum mille annis posthac futuram (Apoc. 20, 12 s.). Alii enim regnum messianum aeternum, alii tantum mille annos duraturum (Apoc. 20, 6) opinati iisque praeterlapsis mundi, qualis nunc esset, destructionem (2 Petr. 3, 7 ss.) ac novi coeli novaeque telluris constitutionem (2 Petr. 3, 13. Apoc. 21, 1) una cum nova eademque splendidissima Hierosolymorum urbe coelitus demittenda (Apoc. 21, 2 ss.) omniumque rerum, quales ante Adami lapsum fuissent, restitutione (ἀποκαταστήσει τῶν πάντων, Act. 3, 21. coll. Matth. 19, 28) futuram praestolati sunt.

§ 179. Sententiae N. T. de Christi persona.

Quo sensu Jesus promissum speratumque Messiam ¹⁾ se professus sit, jam § 19 vidimus. Quin apostoli quoque et N. T. scriptores Messiam in eo agnoverint (cf. §§ 35. 44. 48), a nemine dubitatur. Naturam ejus quod attinet, non solum Jesus ipse hominem (Jo. 8, 40) se pronuntiavit ²⁾, sed etiam

„Χριστός δὲ εἰ καὶ γεγέννηται καὶ ἔστι πον, ἄγνωστός ἐστι καὶ οὐδὲ αὐτός πω ἑαυτὸν ἐπίσταται οὐδὲ ἔχει δυνάμιν τίνα, μέχρις ἂν ἔλθῃ Ἡλίας χρίσει αὐτὸν καὶ φανερὸν πᾶσι ποιήσει. Cf. not. 7.

1) Praecipua messiana nomina, Jesu in N. T. imposita, sunt: a) Χριστός, cf. Act. 10, 38:— ἐχρίσεν αὐτὸν ὁ θεὸς πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει. Cf. § 178. not. 3.— b) Κύριος, regni ab eo conditi praefectus et gubernator, quamquam hoc titulo Jesus in evv. haud raro minus excellenti sensu compellatur ad eundem modum, quo judaei doctores nominibus רַבִּי, רַב, et מֶלֶךְ ornari solebant, velut Jo. 13, 13 s. 6, 68. 14, 5. 8. al.— c) Τὸς Δαβὶδ, frequentissime in ev. Matth., semel ap. Marc. (10, 47 s.) et Luc. (18, 38 s.), nusquam ap. Joann.— d) Τὸς τοῦ θεοῦ, cf. § 128. e) Τὸς τοῦ ἀνθρώπου, cf. not. seq. f) Σωτήρ, cujus nominis significatio jam in nomine proprio Ἰησοῦς, יְהוֹשֻׁעַ (= יְהוָה et יִשְׁעָ, Jehovae auxilium), posthac יֵשׁוּעַ, quod quidem inter Judaeos frequentatium erat, nostrae autem religionis auctori ab ejus parentibus velut faustissimo omne impositum est; Matth. 1, 21.

2) Etiam locutio τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου primum et proprie hominem denotat et ita quidem, ut imbecillitatis et fragilitatis notionem involvere videatur, Ps. 8, 5 (ubi nomina אָנוּשׁ et אָרֶם בֶּן אָדָם ibi respon-

ab apostolis et aequalibus talis declaratus est (Matth. 26, 72. Marc. 15, 39. Act. 2, 22. 17, 31.), inter quos *Paulus* humanae ejus naturae nonnumquam haud exiguum pondus dogmaticum tribuit (Rom. 5, 15. 19. 1 Cor. 15, 21. coll. 1 Tim. 2, 5), *Joannes* autem docetismum (§ 180) jam exeunte sec. I increbrescentem tamquam christianae religioni plane adversantem damnavit (1 Jo. 4, 2. 2 Jo. 7. coll. 1 Jo. 1, 1 — 3). Praeterea Jesu diserte tribuuntur corpus humanum (Luc. 24, 39), corporis et animi incrementa (Luc. 2, 40. 52), affectiones et necessitates humanae, ut fames (Matth. 4, 2. 21, 18), sitis (Jo. 4, 7 ss. 19, 28), corporis defatigatio (Jo. 4, 6), somnus (Matth. 8, 24), gaudium (Luc. 10, 21), tristitia (Matth. 26, 38. Marc. 3, 5. Jo. 11, 33. 38. 12, 27. 13, 21.), lacrimae (Luc. 19, 41. Jo. 11, 35. Hebr. 5, 7), indignatio (Marc. 3, 5). Secundum Hebr. 2, 17 s. 4, 15 Jesus omni ex parte nobis, fratribus suis, aequalis fuit, etiam in eo, quod incitamentis ad peccandum obnoxius esset (Matth. 4, 1 s. et parall.) ipsumque tentationis dolorem persentiret (Matth. 26, 36 ss. Hebr. 5, 7),

dent), Ephes 3, 5. Quo nomine Jesus e messiana Judaeorum loquendi ratione (§ 178, not. 6. Nr. 4) per tertiam, ut Grammatici dicere solent, personam frequentissime in evangg. synopticis, rarius in joanneo (1, 52. 3, 13. 14. 5, 27. 6, 27. 53. 62. 8, 28. 12, 23. 13, 31. coll. 12, 34), utitur et quidem, ut videtur, pro more suo ingenioso, ambigua notione, tum ut messianam suam dignitatem denotaret (Matth. 26, 64: ὁψεσθε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου — ἐρχόμενον ἐν τῷ νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, ubi aperte respicitur locus Dan. 7, 13; — Matth. 16, 28: τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ; — locis Matth. 26, 63 s. Luc. 22, 67 — 70 alternant nomina υἱοῦ τοῦ θεοῦ et υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου tamquam messiana; adde Ignat. ad Ephes. c. 20: ἵνα Ἰησοῦ Χριστῷ τῷ κατὰ σάρκα ἐκ γένους Δαβὶδ, τῷ υἱῷ ἀνθρώπου καὶ υἱῷ θεοῦ), tum vero etiam ut se significaret humani generis principem, hominem κατ' ἐξοχὴν dictum, qui et perfecti hominis exemplar reserret et totius generis humani causam ageret, ut patet ex loco Marc. 2, 28, ubi locutio vocabulo τοῦ ἀνθρώπου v. 27 bis praecedenti magna cum vi opponitur. Appellatio τοῦ υἱοῦ τ. ἀνθ., quae Jesu prae ceteris arisissae videtur, quia omnium minime civili de Messia spei alendae inserviebat, praeter evangg. in N. T. vix obvenit. Nam Stephani effatum Act. 7, 56 ex recordatione sermonis Christi ap. Matth. 25, 61, loca autem Apoc. 1, 13. 14, 14 e Dan. 7, 13 imitatione repetenda sunt, et loco Hebr. 2, 6 veteris test. effatum ad Christum transfertur. Nimirum apotolico aevo nomen in desuetudinem venisse videtur, propterea quod minus splendidum neque ad Jesu coelestem dignitatem ac divinam naturam denotandam accommodatum videbatur, unde in epist. Barn. c. 12 haec leguntur: Ἰησοῦς οὐχ ὁ υἱὸς ἀνθρώπου (h. e. Josua V. T.), ἀλλ' ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. — Cf. Scholten: De appellatione τοῦ υἱ. τ. ἀνθ., qua Jesus se Messiam professus est. Traj. 1809. Böhm: Versuch, d. Geheimnis des Menschens, zu enthüllen. Neust. a. f. O. 1839. Gass: De utroque J. Chr. nomine Dei filii et hominis. Vratisl. 1840. Eberhardt: Ueb. d. Benenn. Menschens., welche Christ. sich selbst beilegt. Neubrandenb. 1843.

superavit autem nos omnes eo, quod tentationibus non succumberet, sed victor ex iis discederet (Hebr. 4, 15). Quam ob causam ei non solum a semet ipso (Jo. 8, 29. 46³⁾), sed etiam ab apostolis immunitas a peccatis (2 Cor. 5, 21. Rom. 8, 3. Hebr. 4, 15. 7, 26 ss. 1 Jo. 3, 5. 1 Petr. 1, 19. 2, 22. 3, 18) attribuitur. Obedientia autem, quam Deo praestitit, perfectissima *studio* adepta dicitur (ἐμαρθε τὴν ὑπακοήν, Hebr. 5, 8), et bonitatis omnibus numeris perfectae gloriam ipse soli Deo relinquit (Matth. 19, 16). — Rerum vero a Christo gestarum sublimitas prorsus singularis in apostolorum et primaevorum Christianorum animis tantam magistri pietatem et reverentiam excitavit, ut in ejus persona divinae majestatis vim et efficaciam agnoscerent, cujus divinae efficaciae in Christi persona conspicuae notionem alii aliam sibi informarunt. 1) Alii enim, prout notio de Messia jam inter Judaeos obvia (§ 64⁴ extr. et § 178) ferebat, divinam illam vim in uberrimo spiritus s. adjumento (Jo. 3, 34. Act. 10, 38), Jesu inter baptismum a Joanne susceptum supposito (Matth. 3, 16 s. et parall.) reposuerunt. Quae plurimorum videtur sententia fuisse. 2) Alii vires eximias, quibus Jesus praeditum se prodidit, ab ortu ejus extraordinario, quo sine humani patris interventu per creatricem Dei omnipotentiam in matris utero genitus esset, optime et facillime explicare sibi visi sunt (Matth. 1, 18 ss. Luc. 1, 35). Quae sententia, posthac publice recepta, primum tantum a paucis et posteriore demum apostolicae aetatis tempore efficta videtur esse, quia praeter Matthaei et Lucae protevangelia frustra quaeritur in N. T. scriptis neque cum davidicae originis laude, fere constantissime in N. T. Jesu vindicata (Rom. 1, 3. 2 Tim. 2, 8. Act. 2, 30. Hebr. 7, 14. Apoc. 5, 5. 22, 16), qua ortus ponitur a naturae lege nihil recedens, apte conciliari potest⁴⁾. 3) Deni-

3) Ἀπαρτίας vocabulum h. l. neque de errore, neque de fraude, qua Jesus populum corrumpat (B.-Crus., Chr. F. Fritzsche.), sed de peccato universe spectato explicandum esse, optime docent Lückius ad h. l. et Ullmann. in *Theol. Stud. u. Krit.* 1842, 3, p. 667—677.

4) Sub finem proxime praeteriti sec. et initio nostri sec. nonnulli anglici et germanici theologi (cf. Bretschn. *Entwickel.* etc. p. 567 s.) prima duo capita evangelii Matth. et Luc. posthac demum adjecta esse conjecerunt. At vero authenticitas horum capitum non solum omnium testimoniorum criticorum auctoritate, sed etiam dictionis genere, quod cum reliquis evangeliorum partibus consentit, eximie confirmatur. Cf. Schubert: De authenticitate atque indole infantiae J. Chr. historiae a Matth. et Luc. exhib. Gryph. 1815. Veruntamen eorum capitum *argumento* gravissimae difficultates historicae refragantur. Primum enim aequales Jesum e matrimonio Josephi et Mariae prognatum constantissime putabant (Matth. 13, 55. Luc. 4, 22. Jo. 1, 46. 6, 42), neque alia sententia fuit

que Paulus et Joannes τὸ θεῖον, quod in Jesu persona conspicuum pie venerabantur, ad τοῦ λόγου incarnationem in ea factam revocarunt (§ 129 s.). Qua tertia notione fundamentum continetur doctrinae de utraque Christi natura posthac in ecclesia publice sancitae. Quum vero apostoli et antiquissimi eorum asseclae longe aliā quam philosophicā viā ad grandem illam et sublimem de Christi persona opinionem pervenissent (§ 130): quaevis subtilior et artificiosior quaestio, quo pacto et qua ratione incarnatio locum habere potuisset et quisnam divinitatis in Christo cum humanitate, imprimis cum *animo* humano nexus esset, ab illis prorsus

eorum, qui genealogias (Matth. 1, 1 — 17. Luc. 3, 23—38) composuerunt, quibus davidicam Jesu stirpem comprobarent. Namque inter candidos interpretes nullus dubitat, quin utroque stemmate ortus *Josephi*, patris Jesu, enarretur, verba autem τὸν ἄνδρα Μαρίας, ἐξ ἧς ἐγεννήθη Ἰησοῦς ap. Matth. 1, 16 et ὡν, ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσήφ ap. Luc. 3, 23 a nostris demum evangelistis interposita sint, quibus davidicam Jesu originem cum supranaturali ejus conceptione aegre conciliarent. Eandemque illam sententiam etiam antiquissimi Ebionitae constanter professi sunt (§ 180). Praeterea ex Act. 1, 22. 10, 37 — 41 luce clarius patet, ipsam apostolicam institutionem nihil nisi ea complexam esse, quae Christi in publicam lucem progressi vitam spectarent, ideoque tum temporis ad christiani hominis dignitatem nondum necessariam fuisse fidem iis habendam, quae in evangelii infantiae apud Matth. et Lucam narrantur. Neque alius evangelicae traditionis ambitus est apud Marcum et Joannem. Quapropter vestigia opinionis de miraculosa Christi conceptione ac de ceteris portentis, quibus ejus natalia illustrata dicuntur, praeter illa infantiae evangelia in ceteris N. T. scriptis frustra quaeruntur. Namque illud γερόμενον ἐκ γυναικός Gal. 4, 4. ex hebraeo dicendi usu nihil denotat nisi hominem et humana sorte perfunctum, cf. Job. 14, 1. 15, 14. Sir. 10, 18. Matth. 11, 11. Majore aliquo cum jure ad nomen τοῦ υἱοῦ Μαρίας Christo impositum Marc. 6, 3 provocatur. — Ceterum narratio de spiritu s. in Jesum inter baptismum a Joanne susceptum delapso quemadmodum cum notione de λόγου incarnatione in illo facta conciliari nequit (p. 252, not. 10), ita parum congrua est mytho de supranaturali ejus conceptione, per quam in Jesu jam a natalibus spiritus inhabitaret necesse erat. Quod autem Matthaeus et Lucas narrationes sibi repugnantes ipsis oblatas receperunt, id e manca eorum historica arte pariter atque e studio explicandum est nihil omittendi, quod ad servatoris gloriam illustrandam conduceret. — Walther: *Versuch eines schriftmäss. Beweises, dass Joseph d. wahre Vater Christi sey.* Berl. 1792. Ammon: *De primordiorum J. Chr. fontibus, incrementis et nexu cum rel. christ.* In ej. *Opuscul. noviss.* Nr. 2. Ludewig: *Ueb. d. verschied. Meinungen v. d. Abkunft J. Christi.* Wolfenb. 1801. Gelpke: *Die Jugendgeschichte des Herrn.* Bern 1841. (Liber praeclarus.) C. L. W. Grimm: *Art. Joseph, Gatte der Maria*, in Ersch u. Gruber: *Encycl. 2 Sect. XXIII Bd.* — Discrimen, quod inter notiones de λόγου incarnatione et de supranaturali conceptione intercedit, bene exponit Baur: *Krit. Untersuch. iib. d. kanon. Evv. (Tüb. 1847)* p. 99: „Bei den Symptomen wird durch d. Geburt erst das Subject, welches als solches das Subj. der ev. Geschichte ist; bei Joh. ist dieses Subj. an sich schon da, u. kann nichts erst werden, was es in seiner wesentlichen Identität mit sich selbst nicht schon wäre.“

abhorrebat. Quamvis constanter enim Joannes persuasionem de divino numine in Christi persona incarnato et conspicuo teneret: minime tamen in illo memoriam *humani animi*, qua Christus praeditus esset, obtenebratam fuisse, e locis 11, 33. 35. 38. 12, 27. 13, 21 dilucidissime patet, nisi quis ad absurdissimam sententiam confugere velit, qua his in locis τῆς ψυχῆς et τοῦ πνεύματος nominibus ὁ λόγος significari dicitur, cui per eundem anthropopathismum, quo in V. T. Jehovah, humanae affectiones et commotiones tribuantur ⁵⁾.

§ 180. *Dogmatis de J. Chr. θεανθρώπου historia antiquior.*

Paulino-joannea de Christo sententia, quam apostolici quoque et antiquissimi ecclesiae patres secuti sunt, viam mediam tenuit inter duas haereticas opiniones sibi contrarias. Quarum una fuit Ebionitarum, qui Jesum merum hominem habuerunt, et quidem alii Josephi filium e matrimonio cum Maria inito progenitum, illum quidem totā spiritus s. copiā instructum, alii sine humano patre per spiritum s. genitum. Cum illis severioribus Ebionitis fecerunt etiam Theodotus Byzantius et Artemon. Alii, ut Cerinthus et Carpocrates, non perpetuam et essentialē, sed solum temporariam coelestis numinis cum humana Christi natura copulationem concesserunt, *aeonem* baptismi demum a Joanne suscepti tempore cum Jesu homine se conjunxisse ab eoque proxime ante ejus passionem recessisse statuentes. Altera opinio Docetarum et Gnosticorum fuit, qui in Christo duntaxat coeleste numen cernebant et naturam ejus vere humanam negabant, eumque aut solam corporis *speciem* retulisse contendebant, aut (ut Valentinus et Bardesanes) coeleste ei et aethereum corpus tribuebant ¹⁾. Usque ad Tertullianum, qui pri-

5) Quae opinio Zelleri est in *Theol. Jahrb.* 1842, 1 H. p. 80 ss., qui praeterea pariter ac Köstlinus (*Johann. Lehrbegriff* p. 138 ss.) e Joannis sententia τὸν λόγον in Jesu corpore; locum animi humani obtinuisse probare tentat. Major est temeritas Bauri l. c. p. 233 s., qui ex Joannis mente corpus Christi tenuissimi velamenti instar τὸν λόγον involvisse contendit.

1) Inter catholicos theologos Clemens Alex. et Origenes corpus Christi humanum quidem ac terrenum, sed ceterorum hominum corporibus praestantius fuisse statuerunt. E Clementis enim sententia illud corpus, quippe divina vi sustentatum, terrestribus affectionibus et necessitatibus non obnoxium erat. Origenes autem opinatus est, quemadmodum ὁ λόγος omnibus naturis omnia factus esset, angelis angelus, hominibus homo, et omnibus hominibus talis, qualem varia eorum conditio postulasset: ita in ejus corpore divinam majestatem ita resplen-

mus a divina Christi natura humanam ejus animam distinxit, omnes patres τὸν λόγον pro unico principio, quo corpus Christi animaretur, habuisse videntur. Primus, qui subtiliorem de Christi persona theoriam effingeret primusque τοῦ θεανθρώπου nomine uteretur (cujus notionem jam in Immanuelis nomine Jes. 7, 14 reperit, quam interpretationem omnes ad nostrum usque tempus Orthodoxi sequuntur), Origenes erat. Qui a τοῦ λόγου numine in Christo distinxit humanum ejus animum distinxit. Deinde quum τὸν λόγον omnes naturas mente praeditas suae ipsius naturae tantum participes reddere doceret, quantum per amorem erga ipsum tanto beneficio dignas se gererent, atque e platonica philosophia praeeistentiam humanorum animorum defenderet: ex hoc utroque praecepto hanc de Christo doctrinam composuit: Humanum Christi animum cum logo jam ante ejus incarnationem intimi ac tenerrimi amoris vinculo inseparabili modo conjunctum veluti unam cum eo mentem fuisse atque post incarnationem vinculum inter τὸν λόγον et Christi corpus constituisse. — Doctrina de humano Christi animo a divina ejus natura distinguendo mox contra Arianos defendenda erat, qui, quo facilius τὴν δμοουσίαν filii cum patre impugnarent, et ψυχὴν et πνεῦμα humanum Christo abjudicabant indeque humanas affectiones in N. T. Christo tributas ad divinam ejus naturam referebant. Ariano cognata est Apollinaria, episcopi laodicensis, sententia in concilio oecum. constant. a. 381 damnata, qua τὴν ψυχὴν quidem concessit, sed ut personae unitatem tueretur, τοῦ νοῦς s. πνεύματος locum τὸν λόγον obtinuisse docuit. — Ceterum jam antiquissimi patres Matthaei et Lucae narrationes de supranaturali Christi conceptione, quantum poterant, cum notione de incarnatione τοῦ λόγου conciliabant et contra mythicam illius narrationis interpretationem a nonnullis Gnosticis (velut Cerdone, Marcione) prolatam defendebant. Contra alios Gnosticos, velut Valentinum, qui corpus coeleste a Christo secum e coelis delatum per Mariam velut per canalem editum esse contenderant, corpus Christi e substantia corporis Mariae formatum et filium Dei ex Maria, et salva quidem ejus virginitate, natum esse perpetuo et constanter asserebatur ²⁾ —

duisse, ut pro varia hominum dignitate aliis aliud comparuisset, aliud discipulis et credentibus, aliud Judaeis incredulis. Cf. Gieseler: Progr., quo Clementis et Orig. doctrinae de corpore Christi exponuntur. Gotting. 1837. Inter Latinos Hilarius, ceteroquin orthodoxus, corpus Christi passioni quidem, sed non dolori obnoxium censuit.

2) Symb. apost.: „Natum ex Maria virgine.“ Symb. Const.: — ἀρχαῖθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου.

Ita inter controversias e studio Christo eam dignitatem vindicandi, qua major cogitari nequit (§ 144), neque tamen quidquam de ejus humanitate, quippe re in facto positâ et ad homines redimendos necessariâ, derogandi catholicum decretum exstiterat de duabus *integrâs* naturis in *una* Christi *persona* conjunctis. Quum vero haec ratio inter omnes, quibus divini numinis cum Jesu homine copulatio mente informari potest, longe difficillima sit, quoniam unio *personae* unionem *conscientiae* continetur, neque vero intelligitur, quo modo humana ac divina conscientia coire possint in unam: non mirandum est, quod e studio hanc difficultatem evitandi vel minuendi duae haereticae sententiae prodirent, quarum unâ integritas humanae naturae cum detrimento unionis personae premebatur, alterâ unio personae ita urgebatur, ut humanae naturae integritas tolleretur. Et prior quidem sentiendi ratio *antiochena* erat, jam a Theodoro Mopsuesteno ³⁾ significata, in *nestorianismo* accuratius exposita. Nestorius enim, patriarcha constant., Theodori Mops. discipulus, ab anno 428 morem Mariam *θεοτόκον* s. *Dei matrem* appellandi, inde ab Origenis tempore receptum, tanquam ethnicum et divinae majestati contrarium vehementer improbavit, Mariamque aptius *χριστοτόκον* vocari docuit, neque *ἐνωθιν*, sed *συνάφειαν* naturarum admisit. Quae sententiae, quibus Nestorius duas naturas nimis separare et quasi duas in Christo personas statuere videbatur, in synodo oecum. tertia, Ephesi a 431 habita, damnatae sunt. — Doctrina nestorianismo contraria, qua ad unionem personae acris tenendam humanae naturae integritas laedebatur vel tollebatur, praecipue *aegyptiacis* theologis placuit ⁴⁾ et in *monophysismo* opprobrium haereseos sibi contraxit. Cujus auctor, Eutyches, archimandrites constant., duas quidem ante incarnationem s. unionem naturas fuisse, sed post unionem tantummodo unam naturam confitendam esse docuit. Contra quam sententiam, quae in synodo *λησστρικῇ*, Ephesi a. 449 habita, brevem victoriam reportavit, concilium chalcedonense, oecum. quartum, a. 451 secundum epistolam a Leone Magno, episcopo

3) Theodorus Mops. τὸν λόγον arcano modo hominem sibi adaptavisse sui que honoris et gloriae participem reddidisse, indeque titulos creatoris et conservatoris omnium rerum soli τῷ λόγῳ competere nec nisi per synecdochen ad Jesum hominem transferri posse putavit, ita, ut *dignitatis*, non *personae* unionem in Christo doceret.

4) Jam Athanasius de utriusque naturae *συνκράσει* ἀλύτῳ locutus erat, et Gregorius Nyss. humanam naturam a divina velut guttam a mari absorptam et in divinam transformatam (μεταποιηθῆναι) esse contenderat.

romano, ad Flavium, episcopum constant., datam decreta priorum synodorum repetiit et accuratius ita constituit, ut duas naturas in una Christi persona inseparabili modo (contra Nestorium) et sine ulla confusione (contra Eutychen) conjunctas credere juberet ⁵⁾. Tantum vero aberat, ut lites sopirentur, ut ab anno 621 e studio Monophysitas Catholicis reconciliandi nova controversia exardesceret, *monotheletica*, cujus auctores *unam* τῇ θεανθρώπῳ *voluntatem* unamque *efficientiam* tribuebant, contra quos concilium oecum. VI, a. 680 Constantinopoli congregatum, et synodus quinisexta, a. 692 ibidem habita, ad doctrinam de duabus Christi naturis accommodate duas φύσιν καὶ θελήσεις et duas φύσιν καὶ ἐνέργειας credendas decrevit, non quidem voluntates sibi adversantes, sed humanam divinae subiectam. — Orthodoxam theoriam uberius explanavit Joann. Damascenus, qui ex intima utriusque naturae communione per unionem personae effecta notionem de *communicatione idiomatum* (τὸν τρόπον τῆς ἀντιδόσεως), jam ab Origene et Leone Magno significatam, deduxit, qua de subjecto vel totius personae vel alterutrius naturae idiomata unius alteriusve naturae enuntiantur (velut „ὁ θεάνθρωπος passus est“, vel „ὁ θεάνθ. mundum creavit“, „filius Dei passus est“, „filius hominis mundum gubernat“). Seculo VIII ad finem vergente (sive ab a. 782) Elipandus, episc. toletanus, et Felix, episc. urgellitanus in Hispania, quum Christum tantummodo secundum divinam naturam *genere* filium Dei, secundum humanam vero naturam *gratiā et adoptione* Dei filium vel *nuncupative* Deum esse docerent (unde Adoptioniani dicti sunt), duos Dei filios statuere eoque modo Nestorii decreta recoquere visi et in synodis ratissbonensi a. 792, francofurtana 794 et aquensi 799 con-

5) Symbol. chalced.: — ἐκόμενοι τοίνυν τοῖς ἁγίοις πατράσιν ἕνα καὶ αὐτὸν ὁμολογεῖν υἱὸν τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν συμφώνως ἅπαντες ἐκδιδάσκομεν, τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν θεότητι καὶ τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν ἀνθρωπότητι, θεὸν ἀληθῶς καὶ ἀνθρώπον ἀληθῶς τὸν αὐτὸν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, ὁμοούσιον τῷ πατρὶ κατὰ τὴν θεότητα καὶ ὁμοούσιον τὸν αὐτὸν ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρώπινα, κατὰ πάντα ὅμοιον ἡμῖν χωρὶς ἁμαρτίας· πρὸ αἰώνων μὲν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα κατὰ τὴν θεότητα, ἐπ' ἐσχάτων δὲ τῶν ἡμερῶν τὸν αὐτὸν δι' ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου τῆς θεοτόκου κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἕνα καὶ αὐτὸν Χριστὸν υἱὸν, κύριον, μονογενῆ, ἐκ δύο φύσεων (ex alla lect.: ἐν δύο φύσεσιν) ἀσυγχύτως, ἀτρεπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον· οὐδαμῶς τῆς τῶν φύσεων διαφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἑνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ἰδιότητος ἑκατέρας φύσεως καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης· οὐκ εἰς δύο πρόσωπα μεριζόμενον ἢ διαιρούμενον, ἀλλ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν υἱὸν καὶ μονογενῆ, θεὸν λόγον, κύριον Ἰησοῦν Χριστόν.

demnati sunt. — Aevo medio, etsi Scholastici argutandi facultatem etiam in doctrina de Christi persona et naturis eximie proderent, publica tamen ecclesiae theoria neque aucta neque mutata est.

§ 181. *Lutheriae ecclesiae doctrina.*

Etsi instauratores sacrorum animos potissimum ad ea adverterent, quae ad vitam vere religiosam et piam promovendam valent, contemplativa autem dogmata vel minus curarent vel intacta relinquerent (§ 93, not. 4): tamen rigidior coenae sacrae notio effecit, ut Lutherus ejusque sectatores theoriam de utriusque in Christo naturae necessitudine effingerent, qua vix quidquam absurdius cogitari potest. Lutherus ¹⁾ enim ad realem corporis et sanguinis J. Chr. praesentiam defendendam a *communicatione idiomatum* adminicula petiit, quibus corpori J. Chr. omnipraesentiam (*ubiquitatem*) vindicaret, iis N. T. locis innitens, quibus de Jesu homine divina (velut Jo. 3, 13) ac de divino Christi numine humana (velut 1 Cor. 2, 8) enuntiarentur. Cujusmodi N. T. effata Zwinglius ²⁾ ex rhetorica quadam orationis conformatione, quam *ἀλλοιῶσιν* dixit, explicanda esse docuit ³⁾. Qua alloesi Lutherus ejusque asseclis ipsum christianae salutis fundamentum everti visum est ⁴⁾. Ita factum est, ut, postquam in antiquiori-

1) Pertinent huc haec ejus scripta: *Dass die Worte Christi: „Das ist mein Leib“ noch fest stehen.* 1527, et *Bekennntniss v. Abendmahl Christi.* 1528. In ej. Opp. ed. Walch. T. XX.

2) Cf. ej. Amica exegesis, i. e. expositio eucharistiae negotii ad M. Lutherum. Turic. 1528.

3) Opp. Tur. 1581. J, p. 350: „*Alloeosis*, quam nos desultoriam locutionem interpretati sumus, Plutarcho auctore tropus est, quo consuetus ordo commutatur, cum scilicet propter affinitatem passionum grammaticarum fit de una ad aliam saltus aut permutatio. Eas itaque permutationes, quibus divini homines de Christo pro duarum in illo naturarum unione libere usi sunt, imo Christus ipse de se ipso jucunda variatione usus est, quas paulo ante theologi *idiomatum communicationem* vocabant, eas inquam *alloeoses* — adpellavimus. Est ergo *ἀλλοιῶσις*, quantum hoc attinet, desultus ille aut permutatio, *qua de altera in eo natura loquentes alterius vocibus utimur*. Ut cum Christus ait: caro mea vere est cibus: caro proprie est humanae in illo naturae, attamen per commutationem hoc loco pro divina ponitur natura. Quatenus enim filius Dei est, eatenus est animae cibus; ait enim: spiritus est, qui vivificat. Rursus cum perhibet filium familias a colonis trucidandum, cum filius familias divinitatis ejus nomen sit, pro humana tamen natura accipit, secundum enim istam mori potuit, secundum divinam minime.

4) Luth. Opp. T. XX, p. 1180 s.: „*Hüt dich, hüt dich, sage ich, für der Alloeosis, sie ist des Teufels Larve. Denn sie richtet zuletzt*

bus lutheriae ecclesiae libris symbolicis antiquiores catholicae formulae repetitae erant ⁵⁾, praecipue per Martinum Chemnitium ⁶⁾ atque Formulae Conc. auctores in artic. VIII posterioresque theologos doctrina excoleretur, cujus summa huc redit: Tempore divinitus constituto salutis humanae reparandae causa spiritus s. in utero Mariae, sanctae *semper virginis* (F. C. p. 767. Art. sm. p. 303), atque ex ejus substantia humanam Jesu naturam formavit ⁷⁾, cum qua statim quum conciperetur, secunda trinitatis persona se conjunxit et ab eo temporis momento unam eandemque *personam* ⁸⁾ (Σεδνδρωνον) effecit, quam ob cau-

einen solchen Christum zu, nach dem ich nicht wollt ein Christ seyn, naml. dass Christus hinfort nicht mehr sey, noch thue mit seinem Leiden und Leben, denn ein ander schlechter Heiltge. Denn wenn ich das gläube, dass allein d. menschl. Natur für mich gelitten hat, so ist mir der Christus e. schlechter Heiland, so bedarf er wohl selbst eines Heilands. — Ob nun hier d. alte Wettermacherin, Frau Vernunft, der Allhöds Grossmutter, sagen würde: ja die Gottheit kann nicht leiden, sollst du antworten: das ist wahr; aber dennoch weil Gotth. u. Menschh. in Christo Eine Person ist, so giebt d. Schrift um solcher persönl. Eignkeit willen, auch der Gotth. Alles, was der Menschh. widerfährt u. wiederum. Und ist auch also in der Wahrheit; denn Das musst du ja sagen: die Person leidet, stirbet. Nun ist d. Person wahrhaftiger Gott, darum ist recht geredet: Gottes Sohn leidet; denn obwohl das eine Stück, dass ich so rede, als die Gotth. nicht leidet, so leidet dennoch die Person, welche Gott ist am end. Stück, als an d. Menschh., gleich als man spricht: des Königs Sohn ist wund, so doch allein sein Betn wund ist; Solomon ist weise, so doch allein seine Seele weise ist —. In der Wahrheit ist Gottes Sohn für uns gekreuzigt, das ist, d. Person, die Gott ist, denn sie ist, sage ich, die Person ist gekreuzigt nach der Menschheit.“ Quae Lutheri decreta repetuntur Form. Conc. p. 766. 770. 608. Adde Hafener: Loci theol. (Vit. 1616) p. 309: „Cingliana alloecosis — modis omnibus explodenda est, ut quae salutis fundamenta penitus evertat.“

5) C. A. art. III: „Docent, quod — filius Dei assumserit humanam naturam in utero virginis Mariae, ut sint duae naturae, divina et humana, in unitate personae inseparabiliter conjunctae, unus Christus, vere Deus et vere homo, natus ex virgine Maria.“ — Apol. Conf. p. 59. Art. sm. p. 303.

6) In libro: De duabus Christi naturis. Jen. 1570 ac saep.; c. praefat. Selnecert. Lips. 1578. — Danaeus: Examen libri Chemnitii de duab. in Ch. nat. Genev. 1581.

7) Baier p. 418 s.: „Consideranda est duplex generatio, aeterna —, per quam habet, quod est filius Dei [cf. quae de ea narravimus § 124.s.] temporalis, per quam habet, quod est homo aut filius hominis.“

8) Chemnitius: „Substantia s. natura est illud, quod ex se multis individuis ejusdem speciei commune est, quodque totam singulorum essentialium perfectionem complectitur. Persona est quidquam singulare, quod totam ejusdem et perfectam ejusdem speciei substantiam habet, sed characteristica quadam et personali proprietate determinatum seu limitatum atque ita a reliquis ejusdem naturae individuis, non essentiali, sed

sam Mariā, quoniam non nudum hominem, sed talem hominem peperit, qui filius Dei est, jure Θεοτόκος s. *Dei genitrix* appellatur (F. C. p. 607. VII. 767). Actus ille, quo divina natura cum humana se conjunxit, a theologis ⁹⁾ *unitio* (*incarnatio*, *inhumanatio*, *assumptio*, ἐνσάρκωσις, ἐνανθρώπησις, πρόσληψις), status autem ex unitione oriundus, quo duae naturae unam efficiunt personam, *unio personalis* s. *hypostatica* vocatur. Quae unio, quamvis „ineffabilis“ et „post articulum trinitatis summum mysterium“ sit, „quo nullum majus in coelo et in terra reperitur“ (p. 769. 607. 609. 765. 768 p. 787), tamen similitudinibus quibusdam, tum unionis, quae corpus inter et animum humanum intercedit, tum candentis ferri (quod candentem et lucentem ignis naturam induerit, nec tamen quam ferri naturam perdidit, qua imagine jam Origenes et Jo. Damascenus grande mysterium illustraverant; F. C. p. 607. 765. 778 s.) aliquo modo illustrari dicitur. Constituitur unio sine ulla naturarum „confusione vel exaequatione, qualis fieri solet, cum ex melle et aqua mulsum conficitur“, sed utraque natura „essentiales suas proprietates retinet“ (p. 765. 606. II. 762 s. 764. 768 s. 769. 776. 778. 786 s.), neque tamen „tantum titulo et nomine nudo“ (p. 610. 769. 772. 787), neque eo modo inter se unitae sunt, quo „duo asseres conglomerantur, ubi neuter alteri quidquam confert aut aliquid ab altero accipit“, quasi duo sint Christi nec quidquam naturae secum habeant commune (p. 764 s.), sed unio illa est *vera et realis* (p. 765 s.) atque *aeterna* (p. 767)¹⁰⁾. —

numero discretum, per se subsistit.“ Hae: Hutt. red. p. 224: „*Natura in Christo* est substantia vel divinitatis, vel humanitatis. *Persona Christi* est individuum ex utraque natura, et divina et humana, conjuncta, non mixta, concretum.“

9) E vocibus et formulis hac tota in causa solemnibus ac technicis in Form. Conc. tantum hae obveniunt: hypostatica s. personalis naturarum unio, communicatio et communicatio idiomatum, realis et vera unio, propositiones s. praedicationes.

10) Posteriores theologi unionem esse docent 1) non *essentialem* s. *naturalem*, qua duae naturae coalescant in tertiam; 2) non *accidentialem*, qualis est a) inter duo vel plura accidentia disparata in uno subiecto copulata, quemadmodum albedo et dulcedo ununtur in lacte; b) inter accidentia ex substantiam, ut in homine docto; c) inter substantias accidentaliter unitas, ut inter asseres conglomeratos; 3) non *mysticam*, qualis per fidem existit inter hominem ac Deum, fide cessante solvitur; 4) non *moralement*, qua diversae personae conjunguntur sive pacto, sive muneris et vitae consortio, sive animorum consensu; 5) non *verbalement*, h. e. prodeuntem ex titulo sine re (ut quum consiliarius principis dicitur, qui numquam ipsi fuit a consillis), vel ex locutione impropria (ut cum Herodes vocatur vulpes); 6) non *praedicamentalem* s. *notialem*, qua altera natura de altera praedicatur, ut notio arctior de latiore vel vice

Ex unione naturarum proficiscitur earum *communio* s. *communicatio* ¹¹⁾, h. e. ea earum ratio, qua una alteri propria est, et ita quidem, ut divina humanam sibi appropriaverit eamque inhabitet et permeet (*περιχώρησις* activa), humana a divina permeetur (*περιχώρησις* passiva). — Communio naturarum secum fert *communicationem idiomatum* s. eam naturarum mutuam necessitudinem, qua per unionem personalem altera natura eorum particeps redditur, quae alteri propria sunt ¹²⁾. *Idiomata* enim sunt proprietates, quibus

versa; 7) non *sacramentalem*, qua in sacramentis materies coelestis ac terrestis coniunguntur; sed esse eam *veram* et *realem*, qua una alterius substantiam amplectatur, *personalem* (non personarum) et *perichoreticam* (s. rectius *perichoreticam*), *supranaturalem*, h. e. [non] naturae viribus, sed singulari Dei efficacia factam.

11) F. C. p. 607: — „personali unione et summa ac ineffabili communionem, quae inde consequitur“ etc. — E naturarum communione repetuntur *propositiones* (*praedicationes*) *personales*, h. e. ejusmodi enuntiationes, quibus concretum unius naturae (sc. unitae) praedicatur de concreto alterius naturae, velut Deus est homo (in Christo), homo (Christus) Deus est. Cf. Marc. 15, 39. Luc. 1, 35. 1 Cor. 15, 47. [F. C. p. 765: — „propter unionem et communicationem naturarum Deus homo est et homo Deus.“] — Discernitur inter *concretum personae* et *concretum alterutrius naturae*. Illud est appellatio personae, qua utraque ejus natura respicitur: *Christus*, *θεάνθρωπος*, *Immanuel*, *rex*, *dominus*, *redemptor*, *servator*; hoc autem nomen personae ab alterutra natura petitum. Ita concretum naturae divinae est *ὁ λόγος*, *Deus*, *Dei filius*; concr. nat. humanae: *Jesus*, *homo*, *filius hominis*, *filius Mariae*, *filius Davidis*. — Discernitur duplex communionis naturarum consequens: 1) cons. *verbale* s. propositiones personales; 2) cons. *reale* s. communicatio idiomatum.

12) F. C. p. 773: „Una natura agit sibi operatur cum communicatione alterius, quod cujusque proprium est.“ — Hafenreffer p. 286: „*Communicatio idiomatum* est divinarum humanarumque proprietatum vera et realis participatio, qua propter unionem duarum naturarum in Christo hypostaticam non tantum utriusque naturae idiomata personae (quae simul Deus et homo est), verum etiam alterius naturae propria alteri, h. e. *λόγος* humana et assumpto homini divina attribuntur: et propter eandem *κοινωνίαν* unaquaeque natura operatur cum communicatione alterius, naturis tamen earumque proprietatibus servatis illaesis.“ Hollaz: „*Comm. id.* est vera et realis propriorum divinae et humanae naturae in Christo, ab alterutra vel utraque natura denominato, participatio, ex unione personali resultans.“ — Recentiores supranaturalistae limitationem addere solent, velut Baumgarten: *Comm. id.* in eo consistit, quod utraque natura alterius proprietates suas fecit, quoad per utriusque essentium fieri potuit.“ Reinhard: „*Comm. id.* est ea duarum naturarum in Christo relatio, ob quam quaevis id quod alteri proprium est, ita possidet, uti per suam indolem potest.“ — „Da aber durch diesen beschränkenden Zusatz — die menschl. Natur überhaupt von d. Theilnahme an absoluten Eigensch. der göttl. Natur ausgeschlossen würde, denn alles Absolute, z. B. Allmacht, ist gegen das Wesen einer endl. Natur, so war die Schranke nur in Bezug auf die göttl. Natur zu fassen [ita: quatenus per naturae divinae aeternitatem fieri licet], wie ste, obwohl nicht ausgesprochen auch bei den altkirchl. Dogmatikern stets

praeditae naturae a se invicem distinguuntur. Etsi enim divinae naturae, quippe immutabili, per incarnationem nihil accessit aut decessit (F. C. p. 773 coll. p. 606. IV.), tamen per unionem personalem in societatem venit omnium eorum actuum, quibus redemptorium Christi officium absolvitur¹³). Quapropter non nudus homo Jesus, sed filius Dei, licet secundum humanam suam naturam, pro nobis passus et mortuus est¹⁴). Humana autem natura jam a primo incarnationis momento in Mariae utero divinae majestatis particeps facta est (§ 184). Quamobrem Christus secundum humanam quoque naturam ubique praesens est atque corpore et sanguine suo in sacra coena adest¹⁵), quamvis haec ejus natura neutiquam *localiter* extensa sit¹⁶), unde

gegolten hat, näml. dass d. göttl. Natur nicht mehr an der Menschh. Theil nehme, als ihre absolute Vollkommenheit gestattet, sonach nicht an irgend einer menschl. Beschränkung.“ Hase: Hutt. red. p. 231.

13) F. C. p. 773: „Quod ad rationes officii Christi attinet, persona non agit in se cum una, vel per unam naturam tantum, sed potius in, cum et secundum atque per utramque naturam, seu, ut concilium chalcodonense loquitur, una natura agit seu operatur cum communicatione alterius, quod cujusque proprium est. Itaque Christus est noster mediator, redemptor, rex, summus pontifex, caput et pastor etc. non secundum unam tantum, sed secundum utramque naturam.“ Defendebantur haec contra Osiandrum et Stancarum, quorum ille officium Christi redemptorium ad solam ejus divinam, hic ad solam humanam naturam re- tulit.

14) F. C. p. 766: „Propter hypostat. unionem non nude et sola humana natura, cujus proprium est pati et mori, est passa, sed ipse filius Dei vere (secundum tamen humanam naturam assumtam) passus et vero mortuus est, etsi divina natura neque pati, neque mori potest.“ Adde quae supra (not. 4) e Luthero transcripsimus. — Chemnitius: „Quando Christus humanā suā naturā patitur et moritur: hoc fit cum communione alterius naturae, non ut divina etiam natura in se patiatur et moriatur, hoc enim naturae humanae proprium est, sed quia divina Christi natura adest personaliter naturae patienti, ac vult illam humanae suae naturae passionem, non avertit eam, sed permittit humanitatem suam pati ac mori, corroborat ac sustentat eam, ut possit sustinere immensum illud onus peccati mundi ac totius irae Dei et efficit passiones illas coram Deo pretiosas ac mundo salutare.“

15) F. C. p. 768: „Ex hac sibi communicata divina virtute homo Christus corpore et sanguine suo in sacra coena praesens esse potest et revera est“ — p. 783: „Credimus — scripturae testimoniis majestatem hominis Christi declarari, quam Christus secundum suam humanitatem — accepit, ut videlicet etiam secundum illam suam assumtam naturam et cum ea praesens esse possit et quidem praesens sit, ubicunque velit.“ — „Sacram suam coenam instituit, ut testaretur, se etiam secundum eam naturam, qua carnem et sanguinem habet, nobiscum esse, in nobis habitare, operari et efficacem esse velle.“

16) F. C. p. 610. X: „Negamus, quod humana natura in Christo in omnia loca coeli et terrae localiter expansa sit, quod ne quidem divinae naturae est tribuendum.“

ejus omnipraesentiam theologi non *extensivam*, sed *operativam* dixerunt, quae tamen, ubicunque vellet, etiam secundum substantiam adesset. — Communicatio idiomatum confirmatur et illustratur *propositionibus* (s. *praedicationibus*) *idiomaticis* ¹⁷⁾, quas Lutherani in sacris libris reperisse sibi visi sunt. *Tria* distinguuntur eorum genera: 1) *Genus idiomaticum* s. *ἰδιονοητικόν*, quod eas propositiones complectitur, quibus „propria divinae vel humanae naturae vere et realiter tribuuntur *toti* personae Christi ab alterutra vel utraque natura denominatae“ (Quenst.) ¹⁸⁾. Cujus generis tres species a theologis distinguebantur: a) *ἀντιδοσις*, *alternatio* (*συναμφοτερισμός*), i. e. enuntiationes, quibus personae ab utraque natura vocatae tribuitur, quod est alterutrius naturae, velut *Christus passus est* (Luc. 24, 26); b) *κοινωνία τῶν θεῶν*, quae propositiones continet, quibus personae Christi ab *humana* natura denominatae (s. quod vulgo dicunt „*concreto* naturae humanae“) attribuantur proprietates *divinae* naturae, ut *filius hominis est in coelo* (Jo. 3, 13. Matth. 9, 6); c) *ἰδιονοησις* (*appropriatio*, *κοινωνία τῶν θεῶν*), ea propositionum species, quibus personae a *divina* natura appellatae (s. *concreto* divinae naturae) idiomatica humana tribuuntur, ut *auctor vitae intersectus est* (Act. 3, 15. 1 Cor. 2, 8). 2) *Genus apotelesmaticum* eas propositiones complectitur, quibus officii redemptorii, quod totius personae est, negotia de alterutra tantum natura vel ejus *concreto* enuntiantur (cf. not. 14), velut *filius Dei apparuit, ut peccata tolleret* (1 Jo. 3, 8. 1 Tim. 2, 5 s. Hebr. 1, 2 s.). 3) *Genus majesticum* s. *auchematum*, quo enuntiationes comprehenduntur, quibus naturae humanae, illi quidem cum divina natura unitae, idiomatica divina attribuantur, velut *humana Christi natura est omnipraesens*. Ad quod genus biblica auctoritate confirmandum frustra ad ejusmodi loca provocatum est, quibus *concreto* humanae naturae tribuantur divina, ut Matth. 18, 20. Phil. 2, 10, ita quidem, ut hoc genus nihil differat a secunda specie primi generis. — *Humana* naturam seorsim spectatam quod attinet, competere ei dicuntur 1) *veritas*, con-

17) Propos. *idiomaticae* a propositionibus *personalibus* (cf. not. 11) eo differunt, quod in his praedicatum *concreto*, in illis autem *idiomate* alterutrius naturae continetur.

18) F. C. p. 770: — „cum in Christo duae sint distinctae naturae, quae essentialibus et proprietatibus suis neque mutantur, neque confunduntur, utriusque vero naturae una tantum sit persona: ea, quae unius tantum naturae propriae sunt, alteri naturae non seorsim, quasi separatae, sed toti personae (quae simul Deus et homo est) attribuantur, sive Deus, sive homo nominetur.“

tra Docetas (p. 364); 2) *integritas*, contra Arianos, Apollinaristas (p. 365) et Monotheletas (p. 367); 3) *δμνουσία* cum ceteris hominibus, contra Valentinianos (p. 364), Euty-
chianos (p. 366) Schwenkfeldum (F. C. p. 828, I, 29) et Ana-
baptistas (F. C. p. 828. XVI, 25). Sed humana Christi na-
tura etiam praerogativis quibusdam excellit: 1) *supranatu-
rali conceptione* (p. 362 s. et 369). 2) *Ἀναμαρτησία* sive im-
munitate a peccatis, tum originali, tum actualibus¹⁹⁾, et
quidem *inhaesivā*, non *imputativā*, nostra enim peccata ei
imputata sunt (2 Cor. 5, 21). Plerique antiquiores theologi
statuerunt, Jesum ne potuisse quidem peccare, quae ejus
proprietas *impeccabilitas* dicebatur; alii, quibuscum plerique
recentiores consentiunt, et potuisse eum non peccare (h. e.
nativam ejus indolem talem fuisse, ut, *si vellet*, peccata
facilius quam ceteri homines evitaret, sed vero etiam labi
posset), et reapse non peccasse, quae ejus virtus *impec-
cantia* dicebatur. 3) *Ἀνυποστάσις*, h. e. *propriae subsi-
stentiae s. personalitatis defectu*; quoniam *ὑπόστασις τοῦ
λόγου* etiam humanae naturae *ὑπόστασιν* constituit, ita, ut
humana natura in divina natura subsistat s. ei *ἐνυπόστατος*
sit (*ἐνυποστάσις*). Si enim propria esset humanae naturae
subsistentia, duae in Christo personae essent, quae haere-
tica Nestorii sententia est. 4) *Prorsus singulari animi et
corporis excellentiā*, qua reliquos homines superavit, et qui-
dem *animi* est *summa sapientia* et *sanctitas concreata*,
sed *finita* (p. 322); *corporis* autem a) *summa εὐκρασία*
s. aequale temperamentum qualitaturn corporis (p. 321); b)
immortalitas, i. e. possibilitas non moriendi, tum propter
conjunctionem cum divina natura, tum propter immunitatem
a peccatis; c) *summa pulchritudo*, non feminea, sed virilis.—
Quae humanae Christi naturae praerogativarum notiones
praeter primas duas in libris symbolicis quidem non docen-

19) Cat. maj. p. 495: „Sine omni labe peccati conceptus et natus,
ut esset peccati dominus.“ F. C. p. 648: „Filius Dei nostram naturam,
sine peccato tamen, assumit.“ p. 574. — Hase: Hutt. red. p. 223: „Die
Freiheit v. d. Erbsünde wurde erklärt meist durch purificatio,
qua spiritus s. ovulum Mariae a peccati labe purificavit et sanctificavit
[ita jam a Lutherq, Opp. II, p. 1718: „In dem Augenblick der jung-
fräul. Empfängnis hat d. h. Geist den sündl. Fleischklumpen gehöl-
tigt, u. d. Gift des Teufels u. Todes, welches die Sünde ist, davon
abgewischt], seltener durch conservatio, qua Deus illud ovulum
per omnes generationes a peccato originali immune conservavit, oder
durch creatio, qua novum ovulum Deus creavit. Einigen schien am
sichersten, nach d. kathol. Dogma, diese Befreiung v. d. Erbsünde
durch eins der angeführten Mittel schon auf die Maria auszudehnen:
immaculata virginis conceptio“ [§ 173. p. 345]. O minutos magistrorum
animos! o stultos ineptiarum labores!

tur. sed majore minoreve necessitate ex orthodoxi systematis principio et ingenio consequuntur.

§ 182. *Reliquorum coetuum decreta et recentiorum theologorum sententiae.*

Lutheriam de communicatione idiomatum theoriam reprobant Reformati ¹⁾ nec nisi „communicationem idiomatum in concreto“ ²⁾ concesserunt atque ex unione personae copiam excellentissimorum et supranaturalium, sed creatorum et finitorum donorum in humanam Jesu naturam redundare (id quod communicationem *charismatum* appellabant ³⁾) collegerunt. Reformati et Catholici lutheriam christologiam eutychianismi incusarunt, a Lutheranis autem nestorianismi culpam tulerunt. — Socinianorum sententiam narravimus p. 266. — Arminiani unionem naturarum in persona Christi factam concesserunt quidem, sed ejus modum subtilius definiri posse et persuasionem de ea re ad consequendam salutem aeternam requiri negaverunt (p. 266). Inter Lutheranos orthodoxam formulam tanquam eutychianam primus diserte reprobavit Calixtus. — Exceptis paucissimis, ut Reinhardo, Sartorio ⁴⁾, qui communicationis idiomatum etiamnunc patronos agere auderent, plerique recentiores supranaturalistae aut ad Arminianorum partes accesserunt, aut in simplicibus et popularibus N. T. formulis acquiescere maluerunt (Morus, Storr., Schott., Knapp., Hahn., Steudel.), aut (Doederl.) ethicam consilii, dignitatis et auctoritatis unionem τῷ Λόγῳ cum homine Jesu intercedere statuerunt. — Rationalistae in Jesu naturā merum hominem cernunt et venerantur, a Deb

1) Quorum publica doctrina cognoscitur ex Zwinglii Expos. chr. fid. IV ss. (p. 41 ss.) Conf. helv. c. 11. belg. 18. 19. Conf. Sigismundi p. 644 s. Repet. anhalt. p. 632 s. Colloq. Lips. p. 657 ss. Conf. bas. 7. scot. 6. Cat. heid. 35.

2) Schweizer: *Glaubensl. d. reform. Kirche* II, p. 321: „Bleiben bei der Einheit der Person die beiden Naturen unterschieden u. können einander ihre besonderen Eigenschaften nicht mittheilen, so kann sowohl, was beiden Naturen zugleich als was jeder allein zukommt, von Christi Person ausgesagt werden u. so giebt es eine Comm. idiomatum in concreto; sagt hingegen d. Schrift was der einen Natur zukommt v. d. and. Natur aus: so spricht sie uneigentlich, eine Redeweise, die — Alloestis genannt wird; in diesem Sinn also giebt es keine Communicatio idiomatum in abstracto.

3) Cf. Schweizer l. c. p. 324. de Wette: *Dogmat. d. prot. K.* p. 125. 128. coll. Form. Conc. p. 774. 860.

4) In libro: *Die Lehre v. Jesu Person u. Werk.*, Hamb. (1831) 1845. 5 Aufl.

eminentioribus viribus instructum et prorsus singularibus divinae providentiae documentis nobilitatum, sapientissimum religionis doctorem, splendidissimum caritatis et virtutis Deo probatae exemplum. — Schleiermacherus divinitatem Christi in sincerissima et integerrima ejus de Deo conscientia, per ipsius creatoris actum ei insita, posuit, qua non solum ipse ne potuisset quidem peccare, sed etiam eos, qui fidei vinculo unionem cum ipso inirent, a peccatis purgaret, dum eos in suae ipsius de Deo integerrimae conscientiae vigorem et societatem reciperet veraeque vitae fontem in iis aperiret⁵⁾. — Pantheistae philosophi ac theologi aut incarnationis notionem de illo actu interpretantur, quo principium absolutum a semet ipso se sejungens in res finitas discedat temporisque limitibus et malis se subjiciat et in Jesu persona omnium splendidissime se manifestaverit (Schelling.⁶⁾), aut in opinione de Jesu Christo *Θεω-δρώπων* aptissimum et necessarium praesidium agnoscunt, quo rationalis notio de substantiali divinae et humanae mentis unione adumbretur sensimque quam plurimis persuadeatur (Hegel). Tametsi inter Hegelii sectatores alii absolutam mentem in Jesu Nazareno plenissime (Rosenkranz., Schaller.⁷⁾), vel saltem quemadmodum in nullo alio homine (Marheineck.) efficacem fuisse largiuntur, alii divinitatem Jesu in amplissima ejus cognitione Dei et immu-

5) Cum Schleiermachero praeter alios propius conveniunt Alex. Schweizer: *Ueb. d. Dignität des Religionsstifters*, in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1834, 3, p. 521 ss. 4, p. 813 ss. et *Das L. J. v. Strauss im Verhältnisse z. schleierm. Dignität des Religionsstifters*, ibidem, 1837, 3, p. 459 ss. Ullmann: *Ueb. d. Persönlichk. Christi* etc., ibidem 1838, 2, p. 277 ss. et *Ueb. d. Cultus des Genus*. Ibid. 1840, 1, p. 1 ss. Weisse: *Evang. Gesch.* II, p. 439 ss. Cf. Steffensen: *Würdigung der vornehmsten gegen d. Christol. Schleierm.'s vorgebrachten Einwürfe*, in Pelt: *Mitarbetten*. 1839, 2 H, p. 104 — 49.

6) *Methode des akadem. Studiums* p. 184: „Der ewige aus dem Wesen des Vaters aller Dinge geborne Sohn Gottes ist das Endliche, wie es in d. ewigen Anschauung Gottes ist, u. welches als ein leidender u. den Verhältnissen der Zeit untergeordneter Gott erscheint, der in d. Gipfel seiner Erscheinung, in Christo, die Welt der Endlichkeit schliesst u. die der Unendlichk. o. der Herrschaft des Geistes öffnet.“ p. 192: „Die Menschwerdung Gottes ist eine Menschwerdung v. Ewigkeit. Der Mensch Christus ist in der Erscheinung nur der Gipfel u. in sofern auch wieder der Anfang derselben, denn von ihm aus sollte sie dadurch sich fortsetzen, dass alle s. Nachfolger Glieder eines u. desselben Leibes wären, von dem er das Haupt ist. Dass in Christo zuerst Gott objectiv geworden, zeugt d. Geschichte, denn wer vor ihm hat das Unendl. auf solche Weise geoffenbart?“

7) In lib.: *Der historische Christus u. d. Philosophie*. Halle 1837.

nitate a peccatis quaerendam (Frauenstaedt.⁸⁾) docent. Juveniles vero qui dicuntur Hegeliani, Straussio duce et antesignano, discrimen inter *historicum* et *idealem* s. *speculativum Christum*⁹⁾, jam ab aliis, velut Spinozâ, Kantio¹⁰⁾, Hegelio, alio sensu significatum, multo disertius et vehementius, quam antea factum erat, premunt et *idealis Christi nomine ideam humanitatis* intelligunt, cui a nemine singulorum, sed a *toto demum genere humano* satisfiat, ita quidem, ut, quantum in unius perfectione desit, id ceterorum virtutibus compensetur; Deum igitur in *omnibus generis nostri sociis hominem* fieri vociferantur¹¹⁾, et quamvis Jesum

8) In lib.: *Die Menschwerdung Gottes. Berl. 1839.*

9) Strauss: *Glaubensl.* II, p. 193: „*Unter speculativer Auffassung der Christol. ist im Allgemeinen diej. Ansicht zu verstehen, welche sich üb. d. Person Christi zu einer in ihr dargestellten Idee erhebt.*“ (Alium sensum nomini supponit Bretschneid. *Rel. Glaubensl.* p. 296: „*Das speculative Christusbild o. die Glaubensvorstellungen, welche sich in d. Geiste der Zeitgenossen Jesu üb. s. Persönlichk., d. i. üb. s. inneres Wesen u. s. Verhältniss zu Gott u. zu den Menschen bildeten.*“). Varias speculativas christologiae formas recensuerunt Baur: *Lehre v. d. Dreieinigh. u. Menschwerd. Gottes*, T. III, p. 806 ss. Strauss l. c. II, § 66. coll. ej. *Leben Jesu.* § 148. 3 Aufl. Ej. *Streitschriften* p. 76 ss.

10) Spinoza Epist. XXI: „Dico, ad salutem non esse omnino necesse, *Christum secundum carnem* noscere; sed de aeterno illo filio Dei, h. e. Dei aeterna sapientia, quae sese in omnibus rebus, et maxime in mente humana et omnium maxime in Christo Jesu manifestavit, longe aliter sentiendum. Nam nemo absque hac ad statum beatitudinis potest pervenire, utpote quae sola docet, quid verum et falsum, bonum et malum sit.“ — Kantius (*Rel. innerh. d. Grenzen d. Vernunft* Nr. 2) e notione τοῦ θεανθρώπου s. filii Dei extorquet imaginem hominis Deo accepti, qui cogitando, agendo et patiendo honesti formam omni ex parte exprimat. Quae imago quum animo nostro infixâ sit et studio proponatur, non opus esse *historico* exemplo, quo repraesentetur. Num Jesus eam expresserit, Kantius in suspensio reliquit, etsi alias negavit, experientiam quidquam praebere summo exemplari mente informato consentaneum. — Cum speculativa christologiae forma non confundenda est *aesthetica*, quam de Wettius olim (*Ueb. Rel. u. Theol.* p. 251 ss.) amplexus est, qui, ut in singulis evang. historiae momentis adumbrationes ethicarum et divinarum rerum solo pietatis sensu percipiendas vidit, ita tantummodo eidem pio sensui in Christi persona divinam vim et maiestatem patere docuit, etsi vel minime tanta de Christo sententia testimoniis historiae evinci posset. Sed in nuperrimo libro „*Wesen des christl. Glaubens*“ de W. ad Schleiermâcheri christologiam proprius accessit. Cf. quae excerptimus p. 99, not. 7.

11) Strauss *Leb. Jesu*, II, p. 766 s. 3 A.: „*Das ist gar nicht die Art, wie d. Idee sich realisirt, in Ein Exemplar ihre ganze Fülle auszuschütten, u. gegen alle anderen zu setzen, in jenem Einen sich vollständig, in allen übrigen aber immer nur unvollständig abzu-drücken; sondern in einer Mannichfaltigk. v. Exemplaren, die sich gegenseitig ergänzen.*“ — p. 767: „*Das ist der Schlüssel der ganzen Christologie, dass als Subject der Prädicate, welche die Kirche Chri-*

tanta religiosi ingenii ubertate et efficacitate, tanta erga Deum pietate tantaque in homines caritate, quanta in nullo alio reperitur, excelluisse concedant¹²⁾, tamen religiosam ejus atque ethicam praestantiam eum gradum, quo altior cogitari non potest, assecutam esse et illum, qui novum humanarum rerum ordinem condit, in hoc ordine summum quoque et primum locum obtinere („dass der Anfangspunct einer Reihe als Grösstes in ihr zu denken sey“) negant et pernegant.

§ 183. Censura dogmatis.

Orthodoxa theoria de *θεανδρώπῳ* insuperabilibus permittitur difficultatibus. *Infinital* enim Dei naturae prorsus repugnat, cum *finita* hominis natura talem unionem inire, qualis in Jesu Christo facta esse dicitur, neque ullo modo intelligitur, quo modo divina mens et humanus animus in unam eandemque conscientiam, cujus unionem personalis unio continetur, coire possint. Quam difficultatem orthodoxi theologi frustra ita effugere studuerunt, ut humanae naturae Christi *ἀνυποστάσιαν* tribuerent (p. 374). Hanc enim dum asserunt, quomodo ab eutychianismi crimine se tueri velint, non perspicitur. Neque solum, si ecclesiasticam τοῦ θεανδρώπου notionem amplecteremur, egregium Christi exemplum (§ 190) omni splendore, omni vi et fructu caritutum esset, verum etiam ea evangelicae historiae elementa, quae mere humanam vitam Christi arguunt, ad fallacem speciem redirent. Multo graviores sunt difficultates, quibus lutherium dogma de communicatione idiomatum laborat. Recte enim quaesitum est, num in natura humana virtutes possint cogitari conjunctae, quae invicem sibi adversantur, ut finita et infinita scientia, num natura humana ad divinarum virtutum communionem et usum adducta adhuc dici possit humana. Deinde, ut alias difficultates inter Lutheranos et Reformatos olim disputatas mittamus, ipsi Lutherani intellexe-

sto bezeugt, statt eines Individuums eine Idee, aber eine reale, nicht kantisch unwirkliche Idee gesetzt wird. In einem Individuum gedacht widersprechen sich die Eigenschaften u. Functionen, welche d. Kirche Christo zuschreibt: in der Idee der Gattung stimmen sie zusammen. Die Menschheit ist d. Vereinigung der beiden Naturen, der menschengewordene Gott: der zur Endlichk. entäusserte unendl. u. der seiner Unendlichk. sich erinnernde endl. Geist, sie ist das Kind der sichtbaren Mutter u. des unsichtbaren Vaters, des Geistes u. der Natur.“ Adde Feuerbach: *Wesen des Christenth.* p. 73 et 309. 2 A. Kleinpaul: *Der Gottmensch im Reflex des 19 Jahrh.* Berl. 1847.

¹²⁾ Cf. Strauss: *Leb. Jesu* § 150. 3 Aufl. Ej. *Zwei friedliche Blätter* (Altona 1839) p. 61 ss.

runt, non omnes eodem modo divinas proprietates cum humana natura communicari posse¹⁾. Praeterea si sibi constare voluissent, *divinum* quoque naturam *humanorum* idiomatum participem factam asserere et quartum genus propositionum idiomatarum, genus *ταπεινωτικόν*, quo divina natura diceretur finita, visibilis, mortalis etc., addere debuissent. Recte quidem divinam naturam talia non admittere intellexerunt, sed verecundia, quae eos a tali commento arcebat, etiam debebat eos prohibere, quominus divina ad humanam naturam transferrent. Denique notio de communicatione idiomatum, etiamsi vel maxime e quibusdam N. T. enuntiationibus ad litteram pressis erui possit, tamen toto coelo ab ingenio et mente apostolorum distat. Omnino opiniones illae, quibus N. T. scriptores persuasionem suam de metaphysica Christi majestate et cum Deo necessitudine declarant, tam populares sunt et vagae, tam alienae ab omni philosophica subtilitate, tantopere sibi repugnant, ut ad certum dogma effingendum nullo modo idoneae sint. Itaque mentem tantum, sanctissimam illam pietatis et erga incomparabilem magistrum reverentiae mentem teneamus, quae illas opiniones progeniit, atque e temporariis et localibus involucris ea eruamus, quae nostri aevi ingenio facilius persuadentur. Haec autem fere huc redeunt: Etsi omnes homines ob mentem et libertatem ipsis concessam Deo cognati dicendi sunt (Act. 17, 28), id tamen longe eminentiore sensu de iis praedicandum est, qui praestantioribus et efficacioribus ingenii dotibus pollent, in quibus pietas omni tempore *Ἐξὸν* quoddam conspicuum lubentissime agnovit. Jam vero quum inter omnes ingenii facultates nulla praestantior sit, quam religiosa, ea autem, quae Christus praestitit ac de genere humano bene meruit, explicari nequeant sine religiosi ingenii ubertate, qua major cogitari non potest: profecto recte et jure confitemur, arctius Christo quam ulli ceterorum hominum cum Deo *metaphysicae* cognitionis vinculum intercessisse indeque eum religioso potissimum sermone appellandum esse divinum hominem et filium Dei, non demum *factum*, sed jam *natum*. A qua metaphy-

1) Discernebant enim attributa Dei *quiescentia*, ut infinitatem, aeternitatem, et *operativa*, ut omniscientiam, omnipotentiam. Tantum horum docuerunt humanam Christi naturam participem factam esse *immediate*, illorum vero *mediate*, h. e. „mediante idiomate aliquo operativo“, ita, ut Christi hominis *potentia* dicenda sit aeterna. Ipsi igitur humanae naturae ex unione personali aeternitatem, aseitatem ac ceteras hujusmodi virtutes competere negaverunt. At vero quum hoc negarent, simul tacite confessi sunt, dogma non ita posse extrui et conformari, ut omni ex parte sibi constaret. Ceterum cf. Strauss *Glaubensl.* II, p. 133.

sica ejus cum Deo cognatione discernimus *ethicam*, h. e. perfectam et omnibus numeris absolutam religiosam praestantiam, ad quam, licet vel maxime a Deo per rerum conditiones adjutus, tamen non minus legitimo ingenii usu emer- sit, et qua filius Dei et divinus homo *factus* dicendus est. Cujus religiosae perfectionis duae partes distinguendae sunt, positiva et negativa. Et *haec* quidem immunitate ejus a peccatis, *illa* profundissimâ rerum divinarum sapientiâ, in- timo Dei amore, fervidissimâ nec unquam labante Dei fidu- ciâ et beatissimâ animi pace continetur, quibus virtutibus arctissimam cum Deo familiaritatem contraxit. Cujus per- fectionis tamquam rei in *facto* positae necessitatem *philosophicis* rationibus demonstrari non posse, facile intelligitur. At vero *historicis* argumentis probatur, Christum illam vere retulisse, quamvis ejusmodi argumentatione non juridica, sed tantummodo moralis, quae dicitur, persuasio efficiatur, et ea quidem conditione, ut aliquis ad pietatis et historicae veritatis sensum non occalluerit. E philosophia jam sufficit probasse, peccatum nihil in humana natura necessarium esse (p. 329 s.), nec quidquam obstarè, quo minus aliquis, ille quidem a Deo ad eam rem adjutus et jam nativa indole compositus, ad summum religiosae vitae fastigium adscen- dat. Jam si quadruplicem evangelicam Christi historiam, qua vitae tam perfectae egregia imago componitur, quam nullo modo e mera evangelistarum vel primaeavorum Chri- stianorum imaginatione repetere licet (§ 60), diligenter res- picimus et cum novo rerum ordine per Christum condito, qui condi non potuit nisi ab homine fere tali, qualis in N. T. Jesus describitur, comparamus, si denique perpendimus, tali ac tanto perfectae vitae exemplo sanctissimis praestantiorum hominum desideriis satisfieri (p. 99): aegre a nobis impe- tramus, ut evangelicae Christi imagini historicam veritatem abjudicemus et idealem ab historico Christo ullo modo se- jungamus ²⁾. — Ad *immunitatem a peccatis* ³⁾, quam Christi

2) Quod Straussius objectavit, qui rerum aliquarum humanarum novum ordinem condant vel novam faciem efficiat, eundem in eo ordine non esse summum et praestantissimum (p. 378), id non valet nisi de *empirico* vitae genere, cujus res *intellectu* pervestigantur et in *scientiam* cadunt, non de *ideali* vita, qualis cernitur in religione, in poesi, in bonis et elegantibus artibus adeoque ex parte etiam in philosophia, in quo vitae genere majores progressus semper debentur hominibus, qui eminentioribus ingenii dotibus adjuti summa et excellentissima praestiterunt ceterisque normam praeiverunt. Ita *religio* s. fides et pietas in Christo erat absoluta nec quisquam eâ Christum superare potest; *theologia* autem tanquam docta et subtilis christianarum rerum pervestigatio et expositio mutationi obnoxia perpetuique incrementi capax est. Cf. quae egregie disputarunt Schweizer in *Theot. Stud. u. Krit.* 1837, 3, p. 459 ss.

praestantiam seorsum nunc spectamus, cogitari quidem vix potest, eum sine maxima et feracissima indole religiosa divinitus concessa emersisse; at vero ne e communi generis nostri lege eximeretur, pariter ac nos incitamenti ad peccandum ita obnoxius esse debebat, ut neglecto legitimo praestantissimi ingenii usu tentationi succumberet, tentationibus vero feliciter propulsatis perfecta ejus virtus majore splendore eluceret. Ad quam virtutis perfectionem requirebatur, ut ne ad brevissimum quidem temporis momentum voluntas ejus lenociniis peccati constringeretur atque ita anceps redderetur certamen, dubia victoria. Apostolorum et N. T. scriptorum, qui neque intima pectoris Christi penetrabilia, neque vitam ab eo, antequam in publicam lucem prodiret, actam novissent, testimonia (p. 361 s.) non ipsam quidem ejus ἀναπαρτήσιν, sed nihil nisi id probant, illum in sectatorum suorum animis de se imaginem hominis reliquisse, qui omni ex parte a peccatis purum se servasset.

Ullmann ibid. 1838, 2, p. 296 ss. Jahrg. 1842, 3, p. 701 ss. Adde Fleck: *Vertheidig. des Christth.* p. 87 ss. — Praeterea in controversiis de persona Christi nuper agitata haud raro monitum est, si majestas servatoris in religiosa perfectione ponatur, saltem cogitari posse, aliquando existurum esse, qui eadem illum perfectione aequet, neque tum amplius Christum in suo genere summum et excellentissimum dici posse, qualem eum orthodoxa christologiae forma exhibeat. Verum enimvero si talis homo inter Christianos existeret, ejus virtus nulla alia esset, nisi quae sanctissimis et totius ecclesiae et omnium ejus sociorum studiis proposita est, ut sua vitā omni ex parte Christum referant (Eph. 4, 13), nec nisi ad Christum auctorem ille perfectionem suam referre posset. Extra autem ecclesiae fines talem unquam proditurum esse vix probabile est, quia ad tale exemplum in lucem edendum si non eadem, certe simillima externarum quoque rerum conditio requiritur, ac illa fuit, quae ad formandum Christi ingenium plurimum contulit. — Hase: *Dogm.* p. 276: „Providentiell ist schwer zu denken, dass sich durch zwei gleich vollendete u. doch in ihrer ganzen Geschichtlichkeit nothwendig weit aus einander gehende Individualitäten als Religionsbegründer das Reich Gottes auf Erden von Haus aus zutespältig entwickeln sollte.“

8) Hoevel: De ἀναπαρτήσιν Christi ejusq. necessitate. Hal. (1740) 1749. [Quae diss. plerumque perperam Baumgartenio tribuitur.] Mich. Weber: Virtutis Jesu integritatem neque ex ipsius professionibus, neque ex actionibus doceri posse. Viteb. 1796. Et in ej. Opuscc. p. 176 ss. [Auctor censet, notionem de hac virtute duntaxat e notionem de librorum ss. inspiratione probari posse.] Ullmann: *Ueb. d. Unendlichkeit. Jesu*, in *Theol. Studd. u. Krit.* 1828, 1, p. 1ss., quae comm. posthac uberius exposita prodit ita inscripta: *Ueb. d. Sündlosigkeit. Jesu. Hamb.* (1833) 1846. 5. Aufl. Chr. Frid. Fritzsche: De ἀναπαρτήσιν. J. Chr. 4 Progr. Hal. 1835 — 47. rec. in Fritzschorum Opuscc. Nr. 2 — 5. [Qui Weberi opinionem contra Ullmannum defendere studet.] Theile: *Die geistig stitl. Erhabenheit Jesu*. In *Allgem. Kirchenzeit.* 1841. Nr. 91 — 94. Ullmann: *Polemischer in Betreff der Sündlos. Jesu, mit besond. Beziehung auf Fritzsche u. Strauss*. In *Theol. Studd. u. Krit.* 1842, 3, p. 640 ss.

Severissimo enim sensu testimonia illa accipienda esse nec tantummodo illud valere, quod Xenophon de Socrate edixit ⁴⁾, jam inde elucet, quod N. T. scriptores naturam et miseriam peccati multo penitius perspexerunt, quam ethnici scriptores, neque mortem a Christo appetitam cum expiatorio sacrificio comparare potuissent, si illum vel levissime ab honestatis regula deflexisse scivissent. Ipsa ἀναμαρτησία Jesu Christi non tam ex ipsius ejus solenni declaratione apud Jo. 8, 29. 46 [§ 179, not. 3] elucet, cujus authenticia a quarti evangelii adversariis facile addubitari possit, quam potius e constanti ejus et perpetua intimae ac tenerrimae cum Deo familiaritatis conscientia, quam ubique dicendo, agendo, patiendo prodidit, qua auctus ceteros homines e peccatorum miseria se redemturum esse promisit. Qua conscientia gaudere non potuisset, si animum suum vel levissimo deliquo contaminatum sensisset. Haec conscientia simul certissimo documento est vitae ab eo inde a tenerrima juventute et antequam publice prodiret, innocentissime transactae. Namque vel levissimum peccatum antea commissum sine dubio aliquem saltem scrupulum reliquisset et beatissimam illam animi tranquillitatem turbasset. Neque haec sanctissima et omnibus partibus expleta servatoris nostri virtus dictis quibusdam et actis imminuitur, cujusmodi Matth. 3, 13 ss. 8, 32. 15, 24. 26. Matth. 19, 17. 27, 46 et locc. parall. exstant, dummodo eorum ansam, naturam et finem diligenter perpendimus ⁵⁾. — *Supernaturalem vero Jesu conceptionem quod*

4) Memorabil. I, 1, 11: Οὐδεὶς πώποτε Σωκράτους οὐδὲν ἀσεβῆς, οὐδὲ ἀνόσιον οὔτε πρᾶττοντος εἶδεν, οὔτε λέγοντος ἤκουσεν.

5) Cf. Döhrner: De dictis aliquot J. Chr., quae ἀναμαρτ. ejus infringere videantur. Zwicav. 1840. — Baptismum joanneum Jesus sine dubio non eodem, quo ceteri Judaei (Matth. 3, 6), consilio subiit, sed ut a Joanne, qui Eliae, praecursoris messiani, provinciam administraret, rite inauguraretur Messias. Cf. quae diximus in Ersch u. Gruber Encykl. 2 Sect. XXII. Bd. p. 106 ss. Adde Zeller: Ueb. d. Taufe Jesu durch Joh. in ej. Theoll. Jahrb. 1843. p. 52 ss. — De effatu Christi ap. Matth. 19, 17 (ex vulgata lectione: τί μὲ λέγεις ἀγαθόν κ. τ. λ.) et parall. tenenda sunt, quae Ullmannus docet in Theol. Studd. 1842, 3, p. 700: „Jesus nimmt Matth. 19, 17 das Prädicat gut — im prägnantesten Sinne: es ist das absolut Gute, das ewig in sich vollendet, keinem Werden u. keiner Entwickelung unterworfen; in diesem Sinne ist nur Gott gut u. die Quelle alles Guten. Alle menschl. Güte dagegen ist eine werdende, in d. Entwickelung begriffene u. in dieser Entwickelung u. Vollendung von Gott, der Urquelle aller Heiligh. abhängige. In sofern nun d. Sittlichk. Jesu eine menschl. war, war sie nothwendig auch dem Gesetz der Entwickelung unterworfen, u. musste sich, wie jede menschl. Tugend, durch Erfahrungen, Kämpfe u. Leiden, überhaupt durch alle Bedingungen des menschl. Daseyns hindurch vollenden.“ Adde Wimmer: Ueb. Matth. 19, 16 — 22, in Theol. Studd. u. Kritt. 1845, 1, p. 115 ss.

attinet, jam vidimus (§ 179 not. 4), quibus quantisque ea historicis difficultatibus prematur. Accedit, ut ne ex orthodoxiae quidem principio dogmatica ejus necessitas evinci possit. Quod enim dixerunt Orthodoxi, Christum peccatoribus salutem afferre non potuisse, nisi in eo ipso jam inde a conceptione lues peccati extincta esset, prorsus nihil valet. Eodem enim modo, quo *maternam* haereditariae vitiositatis partem divinitus sublatam sinxerunt (p. 374, not. 19), *virilem* quoque humani patris partem Deus remove potuisset. Quare nihil dubitamus, in narratione illa evangelica mythum purum cognoscere ad originem divinarum virium Christo congenitarum explicandam compositum.

C a p u t II.

De utroque Christi statu.

Schneckenburger: *Zur kirchl. Christologie. Die orthodoxe Lehre v. d. doppelten Stände Christi nach luther. u. reform. Fassung.* Pforzh. 1848.

§ 184. De utriusque status ratione.

E paulinorum et joanneorum librorum mente *triplex* Christi stadium discernere licet, *primum* illud, quod, antequam humanam naturam induit et in terram descendit, in coelesti apud Deum conditione emensus est, sive statum praeexistentialem (p. 251 s. et 257); *secundum*, quod humanae salutis reparandae causa his in terris ingressus est, humile illud variisque incommodis et molestiis obnoxium; *tertium*, quod peracto terrestri munere et exantlatis ejus molestiis ad divinae majestatis et gloriae (δόξα) fastigium sublatus currit: Jo. 17, 4 sq. Phil. 2, 6—11 [p. 252, not. 7], 2 Cor. 8, 9 [p. 252, not. 8], 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 2 s. 2, 9 s. 5, 7 ss.¹⁾ In ecclesia autem potissimum e loco Phil. 2, 6—11 tantummodo inter *duplicem* Christi conditionem, *statum exinanitionis* (Phil. 2, 7: *ἐαυτὸν ἐκένωσεν*, Vulg.: *semet ipsum exinanivit*) et *statum exaltationis* (Phil. 2, 9: *ὁ θεὸς αὐτὸν ὑπερύψωσε*, Vulg.: *exaltavit illum*) di-

1) Nonnumquam terrestris vitae incommoda et mortis supplicium necessaria fuisse docetur ad coelestem gloriam et majestatem obtinendam: Jo. 12, 23—28. 13, 31—33. Luc. 24, 26. 1 Petr. 1, 11. Hebr. 2, 9 s. Christique sortem hac ratione typum exhibere eorum, quae sectatoribus suis sustinenda et speranda sint: Rom. 8, 17. 2 Tim. 2, 12. Unde intelligitur, cur Joannes in aerumnarum initio initium τῆς ὑψώσεως ac δόξης cernat Ev. 13, 31 s. 17, 1. coll. 12, 23 ss. — Ex recta loci Phil. 2, 6 ss. interpretatione *κένωσις* ipsam quoque incarnationem complectitur (id quod orthodoxi Lutherani negant), voluntaria autem laborum dolorumque susceptio, qua patri obedientiam praestitit, *ταπείνωσις* nominatur.

stinguébatur. In quo exponendo discrimine Catholici et Reformati pariter atque recentiores in lutherio coetu supernaturalistae plus minusve simplicem et popularem formam in N. T. propositam secuti, antiquiores autem Lutherani subtilius versati sunt, scilicet ut ejus praesidio theoriam de idiomatum communicatione (p. 371 ss.) firmarent et ab adversariorum obtreactionibus defenderent, quoniam haud pauca evangelicae historiae momenta vitam Christi mere humanam et divinae majestatis vi et splendore destitutam arguere atque praecepto de humana Christi natura divinarum virtutum particeps facta illudere videbantur. Quas difficultates ut efigerent, Lutherani in Form. Conc. (p. 625. 767. 774 s. 779) docuerunt, humanam Christi naturam jam quidem in conceptione in divinae majestatis communionem venisse, sed Christum, dum in terris aetatem degeret, hanc majestatem „occultasse et quasi dissimulasse“ ab ejusque pleno et perpetuo usu se abstinuisse nec nisi quoties ipsi visum esset, ut in edendis miraculis, illius quasi scintillas emisisse (Jo. 1, 14. 2, 11. 11, 40), neque eum prius quam quum e mortuis resuscitatus esset, secundum humanam naturam ad plenum et perfectum divinarum proprietatum usum pervenisse²⁾. Quas finitiones secuti posteriores theologi *statum exinanitionis* dixerunt eam τοῦ θεαρδρῶπου conditionem, qua se-

2) Inde ab a. 1616 inter theologos tbingenses (Luc. Osian-drum, Melch. Nicolatum et Theod. Thummium) et giessenses (Balth. Menzerum et Just. Feuerbornium) controversia agitata est de quaestione, an Christus secundum humanam naturam in ipso statu exinanitionis, quin etiam in ipsa morte e sepulcro coelum et terram „potenter et omnipraesenter licet *latenter*“ gubernasset, id quod Tbingenses contenderunt, Giessenses negarunt et pernegarunt. De virtutum divinarum *κτῆσαι* humanae Christi naturae concedenda utrique consenserunt, nec nisi de *κτῆσαι* ita disceptarunt, ut Giessenses eam negarent, Tbingenses eam, licet *occultam*, defenderent. Tbingenses igitur non *κένωσιν*, sed *κρύψιν* majestatis divinae docebant, unde *Kryptici* dici sunt, Giessenses autem *Kenotici*. („Die Schwaben konnten ihre Ansicht als consequente Durchführung der Comm. idiom. rechtfertigen: *altein es war kaum zu verkennen, dass dadurch etwas Unwahres u. Magisches in das Leben Jesu kam, indem alle Verhältnisse, in denen er menschlich bewegt u. gebeugt erscheint, zum blossen Scheine wurden.*“ Hase: Hutt. red. p. 258.) Tandem theologi saxonici electorales ad dirimendam litem evocati, duce potissimum Hoëo ab Hoënegg, concionatore aulico dresdano, Formulae Conc. normam secuti, a. 1624 Giessensibus adstipulati sunt, ita tamen, ut majestatis divinae usum in patrandis miraculis a Christo factum, quem Giessenses non tam negaverant, quam omiserant, concedendum ac docendum postularent. Controversiam, quae inter tricennalis belli terrores in oblivionem venit, uberius enarrant Jo. Ge. Walch: *Religionsstreit. innerh. d. luth. K.* I, p. 206 ss. Planck: *Gesch. d. prot. Theol. seit d. Concord.-Formel* p. 65 ss. Baur: *Lehre v. d. Dreieinigkeit*. II, p. 450 ss. Schmid: *Dogmat. d. ev.-luth. K.* p. 297 ss.

cundum humanam naturam hac in terra a pleno et perpetuo divinae majestatis usu se abstinuisset; *statum exaltationis* eam conditionem, qua, exantlatis terrestres vitae incommodis et aerumnis depositaque servili formâ, secundum humanam naturam ad plenum et perpetuum illius majestatis usum pervenisset. Quum enim in divina natura nihil mutari aut imminui aut augeri posset: *subjectum*, quod exinanitum et exaltatum esset, totam τοῦ Θεωσθέντος personam, *subjectum* quo autem humanam naturam recte dixerunt. Qua duorum statuum distinctione simul ita usi sunt, ut vitae Christi momenta ad perficiendum salutis humanae opus maxime necessaria tamquam varios *gradus* (*modos*, *momenta*) alterutri statui subjicerent. Et plurimi quidem (alii enim aliter numeraverunt³⁾) symbolo apostolico duce hos quinque exinanitionis gradus distinguunt: 1) *conceptionem* ⁴⁾, 2) *nativitatem*, 3) *passionem* (§ 192, not. 9), 4) *mortem*, 5) *sepulturam*. Exaltationis modos ejusdem symboli normam secuti hos fecerunt: 1) *descensum ad inferos*, 2) *resurrectionem* e mortuis, 3) *adscensionem in coelum*, 4) *sessionem ad dexteram Dei*, 5) *reditum ad judicium* de vivis et mortuis habendum. — Tota de utroque Christi statu doctrina una cum theoria de communicatione idiomatum collabitur, ac dum firmandae huic theoriae destinata est, inanitati ejus in clarissima luce collocandae inservit. De nonnullis enim virtutibus divinis, ut de omniscientia, nullo pacto intelligitur, quomodo aliquis iis praeditus *usum* earum omittere possit (Marc. 13, 32. Jo. 11, 34. al.), nisi abdicationem *usurpationis* ab abdicatione *possessionis* nihil differre dicere malueris, neque id quidem intelligitur, quomodo aliquis ab omniscientiae possessione se abdicare possit. „Quae qui bene intellexerit, minime dubitabit omnem istam doctrinam nostris

3) Gerhardus hos quatuor gradus statuit: conceptionem, incrementum sapientiae aetatisque, obedientia usque ad mortem, sepultura. Koenig. sex: concept., nativitatem, passionem, derelictionem (Matth. 27, 46), mortem, sepulturam, quibus Quenst. subjectionem legalem per circumcisionem addit. Baierus septem: concept., nativitatem, educationem, visibilem inter homines conversationem, magnam passionem, mortem et sepulturam, quibus Hollaz. addit circumcisionem.

4) Gerhard. L. IV, § 304: „Quod dixi, conceptionem — pertinere ad statum exinanitionis, ex eo potest intelligi, si consideraverimus, Adamum fuisse verum hominem, qui tamen nec in utero conceptus nec ex utero matris natus. Potuisset igitur eodem modo filius Dei absque tali conceptione et nativitate veram humanam naturam assumere, sed voluit in omnibus fratribus similis fieri. Contra Buddeus Instt. p. 781 rem ita exponit: „Non ita hoc capiendum, ac si ipsa conceptio — ad statum exinanitionis pertineat — sed quod filius Dei ut embryo in utero matris constitutus iisdem infirmitatibus obnoxius fuerit, quibus alii infantes obnoxii esse solent.“ Cf. Schneckenburger l. c. p. 18 ss.

temporibus hoc modo ad pópulum docendum et hortandum transferre, ut singulis ejus momentis ad agnoscendam Dei, fata Jesu eximio modo curantis, potentiam sapientiamque et ad usum moralem prudenter adhibitis, universe demonstret, Jesum iniqua et immerita sorte in terris perfunctum ob insignia in genus humanum merita conditione beatissima post mortem a Deo condecoratum esse eademque sua ipsius sorte universi generis humani per aspera ad astra evehendi imaginem optime adumbrare“ (Wegsch.). Superest, ut quid de singulis exaltationis modis doceatur, videamus.

§ 185. *Descensus ad inferos.*

Dietelmayer: Historia dogmatis de descensu Christi ad inferos. Ed. II. Altorf 1762. — Clausen: Historia dogm. de desc. Chr. ad inferos biblica et ecclesiastica. Havn. 1819. — Koenig: *Die Lehre v. Chr. Höllenfahrt nach d. hell. Schrift, der ältesten Kirche, d. chrstl. Symbolen u. nach ihrer vielumfassenden Bedeutung dargestellt.* Frankfurt a. M. 1842.

E notione de religionis christianae beneficio omnibus omnium temporum hominibus destinato jam inter primaevos Christianos opinio existit, qua Jesu mens intra triduum, quo corpus sepultum erat, in orcum descendisse ibique mortuis evangelium praedicasse putabatur, sine dubio, ut iis poenitentiae agenda fideique habendae facultatem faceret, 1. Petr. 3, 18—20. 4, 6¹). Cujus opinionis praeterea in

1) Vocab. *πνεῦμα* 1 Petr. 3, 18 s., τῇ σαρκὶ oppositum, *mentem* denotat (Coloss. 2, 5. Matth. 26, 41. 1 Cor. 5, 5. 1 Petr. 4, 6), non divinam naturam. Cf. §. 129. Contexta oratio utique postulat, ut verba *πνεῦματι ζωοποιήσεως* reddamus „quod mentem attinet, vivus servatus“ (Mith. 10, 28), quamvis hic usus verbi *ζωοζ.* incertus sit (LXX Nehem. 9, 6), nec nisi *ζωογονεῖν* nonnumquam significet *vivum servare*, LXX 2 Mos. 1, 17 s. 21. Judd. 8, 19 al. — Quum 1 Petr. 4, 6 in enuntiato *eis τούτο γὰρ καὶ νεκροῖς ἐνγγελισθῇ* voculā γὰρ aperte respiciatur ad praecedentia *κρίναι πάντας καὶ νεκροῦς* v. 5, hac autem locutione *omnes* mortui intelligantur (cf. Act. 10, 42. 2 Tim. 4, 1): luce clarius est, e scriptoris sententia a Christo *omnibus* mortuis in orco commorantibus evangelium praedicatum esse ideoque 3, 19 s. eos, qui Noachi tempore perierunt, tantum tanquam exempla commemorari, primum ut patefieret, ne flagitiosissimis quidem hominibus Christum gratiam suam denegasse (illi enim homines pariter ac Sodomitae et Gomorrhaei pro enormibus impletis et contumaciae exemplis habebantur, Matth. 24, 37. Luc. 17, 26 s. Hebr. 11, 7. 2 Petr. 2, 5), deinde ut commodius ad baptismum, diluvii antitypum, transiretur, v. 21. Cf. Gabler: *Ueb. 1 Petr. 3, 18 s.* in ej. *Neuest. Journal d. theol. Literat. IV. Bd.* (1802) p. 426 sqq. 5 St. 449 ss. V. Bd. (1803) p. 309 ss. 417 ss. repet. in Gabler: *Kleinere theol. Schriften* p. 243 ss. Winzer: Annotatt. ad loca 1 Petr. 3, 18 — 22 et IV, 6. Lips. 1844. Ittig: *Diss. de evangelio mortuis nuntiato* (Lips. 1699) Jen. 1730. rep. in ej. *Exerc. theoll.* p. 269 ss. C. L. W. Grimm: *Ueb. 1 Petr. 4, 6* in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Kritik.* 1835, 3 H. p. 616 ss.

N. T. nulla vestigia exstant. Loca enim Eph. 4, 9 et 1 Tim. 3, 16, a multis huc relata, dubiae interpretationis sunt ²⁾. Loco Art. 2., 27. 31 (coll. Ps. 16, 10) agitur quidem de anima Christi in orcum recepta, non autem de opere ab ea ibi peracto, et Luc. 23, 43 incertum est; utrum paradisus coelestis (2 Cor. 12, 4) an subterraneus intelligendus sit ³⁾. — Ecclesiae quoque patres et doctores descensum Christi ad inferos agnoverunt, sed ejus *modum* et finem admodum vario sensu interpretati sunt ⁴⁾. Symbolo apostolico verba „descendit ad inferna“ sec. IV demum Apollinaristarum causa, qui Jesum *ψυχῇ λογικῇ*, quae sola in orcum descendere potuit, praeditum esse, eximio quodam opere ab ea corpore soluta peracto edocerentur, inserta esse, communi fere nunc consensu conceditur ⁵⁾. — Neque Lutherus in catechismis praeceptum illud interpretatus est. Quum vero

2) Eph. 4, 9 locutio τὰ κατώτερα [quod in textu vulgato additur μέγ, spurium videtur esse] τῆς γῆς e nexu sententiarum non potest esse nisi „inferiores universi partes, quae terram constituunt,“ ita ut γῆς sit genitivus appositionis. Paulus enim demonstrare vult, locum Ps. 68, 19, ante commemoratum, de Christo intelligendum esse, non de Deo, quia *adscensus in coelum* non possit cogitari sine praegresso *descensu in terram*, Deus autem coelestem sedem non relinquat. Simillimis locutionibus coelum et terra sibi opposuntur LXX 5 Mos. 5, 8 (ἐν τῷ οὐρανῷ ἔσθ, ἐν τῇ γῇ κάτω), Jos. 2, 11. Jo. 8, 23 (ἐκ τῶν κάτω, ἐκ τῶν ἄνω), Act. 2, 19. Henoch. 58, 2 („die Geheimnisse, die ersten u. d. letzten, im Himmel in der Höhe oben u. auf der Erde, in der Tiefe“, ex interpr. A. u. d. Th. Hoffmanni). Hebraea locutio רַחֲמֵי תַּיִם תַּיִם, quae graecis κατώτερα τῆς γῆς respondet, contra explicationem nostram nihil devertit. Quae etsi plerumque de orco dicitur (Ezech. 26, 20. 32, 18. Ps. 68, 10 coll. 139, 15), tamen Jes. 44, 23 *valles* tamquam inferiores terrae partes *montibus* oppositas significat. Interpretatio loci nostri de descensu Christi ad inferos, quam etiam nunc Olshausen., Strauss., Bretschn., Baur., alii tuentur, parum congruit cum sententiarum cohaerentia. — Loco 1 Tim. 3, 16 multi ambiguum nomen τῶν ἀγγέλων de malis angelis in orco conclusis intellexerunt.

3) Alii alia loca de descensu ad inferos interpretati sunt, velut Math. 12, 40 (ubi καρδίαν τῆς γῆς de orco intelligunt Tertull., Iren., Bretschn., Koenigs l. c. p. 54. Meyer.), Coloss. 2, 15 (etsi ibi non legitur, ubi locorum Jesus daemónicas potestates devicerit).

4) Ubiorem eandemque ex imaginationis maxime luxuriantis ludibrio profectam rei descriptionem exhibet Evangel. Nicodemi c. 24 ss., qua Christus devicto satana mortuos homines (secundum latinam hujus evang. translationem solos *ptos*) ex orco in coelestem paradisum abduxit.

5) Desuerunt verba Rufino teste in symboli exemplo orientali et romano, desunt in graeco Marcelli Ancyrani apud Epiphani. Haer. 72, 3. In solo aequilejensi exemplo reperit ea Rufinus. — Non tamen negligenda sunt argumenta, quae vulgari sententiae de origine articuli opponit Waage: De aetate articuli, quo in symb. apost. traditur J. Ch. ad inf. descensus. Havn. 1836. Cf. Theol. Stud. u. Krit. 1838. 4. p. 1096 ss.

Jo. Aepinus, hamburg. theol., inde ab a. 1542 solam sepulti Christi *animam* in inferna descendisse ibique nostro loco poenas infernales luisse contendisset⁶⁾ Et hac opinione controversiam excitasset: formulae concordiae auctores in artic. IX secundum orationem sacram a Luthero Torgae a. 1533 habitam decreverunt, totam Christi personam, „deum et hominem, descendisse, satanam devicisse, potestatem inferorum evertisse et diabolo omnem vim et potestatem eripuisse.“ Quomodo id effecerit, non licere curiose scrutari, sed hujus mysterii explicationem a vita post mortem futura sperandam esse (p. 788 s. p. 613). Posteriores orthodoxi

6) In eandem sententiam ipse Lutherus pronus fuerat in commentar. ad Psalm. 16. Adversarii contra Aepinum urgebant effatium Christi „*τετέλεισται*“ apud Jo. 19, 30. — In Conf. aug. art. III e symb. apost. simpliciter repetuntur verba „descendit ad inferos.“ — Plerique Reformati praeunte Calvino (Institt. II, 16, 10 ss. Catech. genev. p. 132 s.) dogma tropice intelligunt de summis doloribus, quos Christus jam ante mortem sustinuerit. Ita jam catech. heidelb. 44: „Cur additur: *descendit ad inferna*? Ut in summis doloribus et gravissimis temptationibus me consolatione hac sustentem, quod dominus meus Jes. Chr. inenarrabilibus animi sui angustiis, cruciatibus et terroribus, in quos *cum* antea, tum maxime in cruce pendens fuerat demersus, me ab angustiis et cruciatibus inferni liberaverit.“ Cf. Schneckenburger I. c. p. 90. In ceteris reformatae ecclesiae symbolis dogma aut prorsus omittitur, aut obiter et sine interpretatione commemoratur, ut in Conf. scot. 10. angl. 3. In sola Repet. anhalt. uberior ei articulus dicatur, Art. IX, cujus auctores propius ad lutheriam sententiam accedunt ab eaque tantum eo distant, quod solam animam Christi, divinae naturae unitam, dum corpus, item cum divina natura conjunctum, in sepulcro repositum esset, descendisse docent. Adde Colloq. lips. Nr. 9 (p. 659). — Ceterum alii aliter inter Reformatos hanc doctrinam interpretati sunt. Cf. Schweizer: *Glauben-lehre*, II, p. 346 ss. 405 s. — Ex Catholicorum theoria, quae e catech. rom. § 100—105 cognoscitur, Christi anima a corpore separata, sed divinae naturae conjuncta, ad inferos (quo nomine hac in doctrina *limbus patrum* intelligitur) abiit, „non ut aliquid pateretur“, sed ut satanam devinceret, „sanctosque et justos homines ex misera — custodia molestia liberaret eisque passionis suae fructum impertiret“ et „e carcere liberatos secum abduceret in coelum.“ — Neque alia docet Graecorum Conf. orthod. quaest. 49. Secundum Cat. rom. § 88 divinitas non solum animae apud inferos, sed etiam corpori in sepulcro semper fuit conjuncta. Adde Quenstedt II, 361: — „tota natura divina in animâ separata et tota natura divina in corpore terrae relicto fuit sine ulla distractione et distentione.“ — Denique non defuerunt in omnibus ecclesiae christianae coetibus, qui praeunte Rufino verba symboli *descendit ad inferna* idem esse censerent ac id quod proxime antecedit *sepultus*. Sed praeterquam quod temere effinxerunt, voces *Ἰνῆ* et *ἀδης* in scripturis interdum *sepulcrum* denotare: hanc opinionem bene confutat jam Calvinus II, 16, 8: — „quantae oscitantiae fuisset, rem minime difficilem verbis expeditis et clavis demonstratam obscuriore deinde verborum complexu indicare magis quam declarare. — Deinde non est verisimile, irreperere potuisse superfluum ejusmodi battologiam in compendium hoc, ubi summam quam fieri potest paucissimis verbis praecipua fidei capita notantur.“

lutheriae ecclesiae theologi descensum ad inferos primum ⁷⁾ eundemque supranaturalem Christi in vitam revocati actum dixerunt, quo tota quidem persona, sed secundum humanam naturam (divina enim natura, quippe ubique locorum praesens, jam antehac infernum quoque repleverat) in damnatorum locum abiisset ibique de diabolo et daemonibus triumphum egisset damnatosque homines jure in carcere infernali concludi, neque eos de Dei injustitia et severitate conquerendi causam habere convicisset, quapropter praedicationem a Christo apud inferos factam non *evangelicam* (§ 216), sed *legalem et elencticam* nominaverunt ⁸⁾. — Plerique recentiores supranaturalistae descensui Christi ad inferos non magnum pondus tribuunt; rationalistae petrinam narrationem (1 Petr. 3, 19 s.) ad mythum revocant. Quibus nos ita ad stipulamur, ut christianae pietatis mentem, quae mytho effingendo ansam dedit, teneamus ideoque, quum salutis christianae beneficia ad omnes homines pertineant, iis quoque, qui sine sua culpa his in terris saluari evangelii notitia caruerunt, post mortem poenitentiae agenda Christoque fidei habendae facultatem fieri speremus ⁹⁾.

§ 186. Resurrectio Jesu Christi.

Geo. Reich: *Die Auferstehung des Herrn als Heilsthatsache, mit besond. Rücksicht auf Schletermacher. Eine histor.-dogmat.-exeg. Erörterung.* Darmst. 1845.

Jesum vere e sepulcro rediisse et sectatoribus suis vivum se exhibuisse, lucidissime patet ex eminentissima vi, quam persuasio de ejus resurrectione tamquam re in facto posita in apostolorum et antiquissimorum Christianorum animos habuit, qui in ea inexpugnabilem evangelii arcem et solidissimum fidei vitaeque suae praesidium (1 Cor. 15, 1—20. 29—32) viderunt ¹⁾. Cujus sanctissimae persuasio-

7) Invisibili enim modo resurrectio sive nova animae cum corpore conjunctio evenit et ita abitum ad inferos praecessit; prouti autem resurrectio *hominibus manifestata* est, descensum ad inferos est insecuta. Cf. Buddeus Inst. p. 789 et 794.

8) At vero *κηρύσσειν* (1 Petr. 3, 19) e biblico dicendi usu idem est ac *εὐαγγελίζεσθαι* (1 Petr. 4, 6). Orthodoxos nostrae ecclesiae theologos horror et odium dogmatis de *ἀποκαταστάσει τῶν πάντων* (§ 232) impedit; quo minus veram petrinae doctrinae sententiam et vim perspicierent. Cf. Buddeus l. c. p. 793 s.

9) Hase: *Ev. Dogm.* p. 274: „Die Hölle enthält als volkstümliche Voraussetzung den religiösen Sinn, dass Freiheit u. göttl. Gnade auch jenseit des Grabes ist.“

1) Cf. Krehl: De momento resurrectionis J. Chr. in institutione

nis vim neque perspexerunt neque curaverunt ii, qui ejus ortum e solis visionibus, in quibus primaevorum Christianorum imaginationi incomparabilis magistri ad sedes coelestes erecti imago eodem modo quo Paulo apostolo Damascum proficiscenti (§ 32) oblata esset, explicandum censerent, velut Kaiserus, Straussius, alii²⁾. Neque feliciter in explicando eventum Weissius³⁾ versatus est, qui in visis illis, quae Straussius soli apostolorum imaginationi tribuit, praesentissimam ipsius Christi in coelos sublatis vim et efficaciam agnoscendam putat. Nam praeterquam quod ita res in regionem plane imperviam et hyperphysicam transfertur, in qua foedissimae superstitioni aditus patefit: tali modo non minus disertissima fontium testimonia negliguntur, quam a Straussio. Resurrectionem Christi *externum* eventum fuisse et rem in facto positam, omnes supranaturalistae et longe plurimi rationalistae concedunt, nec nisi de eo dissentiunt, utrum illa cum N. T. scriptoribus pro mero miraculo habenda sit, an pro naturali eventu, illo quidem prorsus eximio et singulari, ad Dei, cursum rerum, quae Christi causam et victoriam adjuvarent, benignissime et sapientissime moderantis, providentiam pie referendo⁴⁾. Utrumcunque vero am-

apost. P. I. Misen. 1830. Lübker: *Welche Kraft haben wir nach d. Schrift der Auferst. Jesu beizulegen*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Kritik*. 1842, 4. p. 935. ss.

2) Knier: *Bibl. Theol.* I, p. 84. 253 ss. Strauss: *Leben Jesu* II, p. 687 ss. § A. Lützelberger: *Jesus, was er war u. wollte u. wie er zum Christus ward* (Nürnb. 1842) p. 122 ss. — Nullo modo psychologice rationibus probari potest, quo modo apostolorum animi, magistri morte messianis opinionibus plane contraria (§ 195) prorsus fracti ac depressi, ad tantum fervorem excitari ad eundemque alios quoque abripere potuerint, quantus requiritur, ut aliquis in visionem incidat, praesertim quum e Pauli relatione (1 Cor. 15, 6) Christus redivivus aliquando eodem tempore a *quingentis* sectatoribus conspiceretur. Accedit, ut ad redarguenda ejusmodi Christianorum commenta hierarchiae judaici ex aperto sepulcro cadaver in publicam lucem proferre potuissent. Etiam si vero Paulus Damascum proficiscens Christum nisi in viso non conspiceret, haec tamen visio illi obtingere non potuisset, nisi jam inter Christianos persuasio de redivivo Christo publicam auctoritatem obtinisset. — Alij evangelicas narrationes ex fraude sive ab apostolis (Woolstonius deista, Reimarus), sive a Josepho Arimathaeo (Hennellus Anglicus, cf. libell. nostr. *Glaubwürdig. d. evang. Geschichte* p. 177) commissam interpretantur.

3) *Evang. Geschichte*, II, p. 426 ss.

4) Posteriorem sententiam inter alios defendunt Röhr: *Briefe üb. d. Rational.* p. 28. 235 ss. Paulus: *Exeget. Handb.* III, p. 824 ss. Gfrörer: *Gesch. des Urchristenth.* III: *Das Hettigthum u. d. Wahrheit*, p. 328 ss. (qui Jesum amicorum, inprimis Josephi Arimathaei curam et studio vitae servatum esse, probare tentat). Etsi consultius est. in

plecteris sententiam, saluberrima eventi in antiquissimos Christi sectatores vis manet eadem, quippe quorum animos morte servatoris prorsus fractos ac demissos confirmaret et vitae aeternae spe erigeret sacroque fervore ad omnium persecutionum et crudelissimorum suppliciorum terrores constanter perferendos impleret. Etsi enim neque vitae religiosae a Christo actae perfectio (§ 183), neque causae ab eo conditae interna praestantia (§ 50) ullo modo ex *externo* eventu pendeat⁵⁾: tamen causa Christi sine ejus in vitam reditu procul dubio interisset et vix ulla sui vestigia reliquisset. — Alia quaestio multum ventilata ad corpus spectat, quo indutus Jesus e sepulcro prodierit. Disceptatur enim, utrum fuerit illud non amplius terrestri rerum ordinis legibus obnoxium, sed subtilius instantisque gloriae capacius sive, ut olim in scholis dici solebat, *glorificatum* s. *clarificatum* s. *transfiguratum* (*verklärt*), id quod veteres Lutherani⁶⁾ censuerunt et nuper Hahn, Olshausen, Reich, alii, an adhuc terrenum illud et materiale, quod interfectum

suspensio relinquere, *qualis* fuerit resurrectionis eventus: tamen eorum opinionibus, qui Jesum e somno morti simillimo resuscitatum censent, nihil imminuitur mortis a Christo appetitae vis saluberrima et dogmaticum momentum. Namque idem manet consilium, quo Jesus mortem appetiit, eadem animi fortitudo, qua supplicii dolores sustinuit, nec ullo modo Jesus praevidere poterat, se providente Deo mortis periculo exemptum iri.

5) Schleiermacher: *Christl. Glaube*, II. p. 92: „Die That-sachen der Aufersteh. u. Himmelf. Christi, so wie die Vorhersagung v. seiner Wiederkunft zum Gericht, können nicht als eigentliche Bestandtheile der Lehre von seiner Person aufgestellt werden.“ — p. 92: „Die Jünger erkannten in ihm den Sohn Gottes, ohne etwas von seiner Aufersteh. u. Himmelf. zu ahnen; u. dasselbe können wir auch v. uns sagen, so wie auch die v. ihm verheissene geistige Gegenwart u. Alles, was er v. seinem fortwährenden Einfluss auf die Zurückbleibenden sagt, durch keine v. diesen beiden That-sachen vermittelt wird.“ Gfrörer l. c. p. 254: „So viel scheint — ausser Zweifel, dass der Herr seine Sendung mit dem Verschleiden am Kreuze für vollendet hielt [cf. Jo. 19, 28: — εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς, ὅτι πάντα ἤδη τετέλεστα]. Was darüber hinauslag, war ihm selbst unerwartet, und gehörte nicht zu seinem Plane.“ Cf. quae diximus § 45, not. 1.

6) Orthodoxa Lutheranorum notio haec est: „Actus gloriosae victoriae, quo Christus θεάνθρωπος per eandem cum Deo patre et spiritu s. potentiam corpus suum animae redunitum et glorificatum e sepulcro eduxit variisque indicibus discipulis suis vivum sibi in confirmationem nostrae pacis, fraternitatis, gaudii et spei de nostra secutura resurrectione“ (Hollaz II, p. 210). Docebatur, fuisse „idem numero corpus qua substantiam, sed novis qualitatibus vestitum“, *impalpabilitate*, *invisibilitate* et *illocalitate*, „ut ubi vellet in momento esset“ (Hollaz l. c. p. 211 s.). Cf. Kühn: *Wie ging Christus durch des Grabes Thür? Strals.* 1838. (Auctor corpus prorsus immutatum statuit.) Krohl: *Qua forma Jesus rediit. discipulis suis apparuerit.* Cap. I. Lips. 1845. (contra orthod. sententiam.)

fuerat, quae reformatae ecclesiae sententia est⁷⁾. Orthodoxae Lutheranorum sententiae primum id favet, quod Paulus apost. Christo ad coelestem conditionem sublato gloriosum tribuit corpus (Phil. 3, 21. 1 Cor. 15, 47—49), quem, quum in domini resurrectione exemplar futurae Christianorum resurrectionis videat (1 Cor. 15, 12 s. 20. 23. 47—49. Col. 1, 18. coll. Apoc. 1, 5), Christianorum autem corpora statim dum reviviscant, gloriosa et coelestia futura esse doceat (1 Cor. 15, 40—49. Phil. 3, 21), Christo quoque statim quum in vitam rediret, tale corpus tribuisse, summo jure colligitur. Deinde ex evangeliorum relatione Jesus redivivus non perpetuo cum discipulis suis conversatur, sed interdum tantum et quasi umbra subito eos adit, subito ab iis discedit, nullâ adjectâ mentione, ubi interjecto tempore commoratus sit. Accedit, quod de his ejus accessionibus subito factis eadem voces usurpantur, quibus alibi angelorum et numinum coelestium apparitiones significantur: *ὁφθῆναι*, *φανερῶσθαι*, *φαίνεσθαι* Act. 13, 31. 1 Cor. 15, 5 ss. Jo. 21, 14. Marc. 16, 9. 12. 14. Luc. 24, 34. coll. LXX 2 Mds. 3, 2. Luc. 1, 11. Matth. 1, 20. 2, 13. 17, 3. Quid, quod Marc. 16, 12 Jesus *ἐν ἄλλῃ μορφῇ* apparuisse dicitur. Verum enimvero ab altera parte e professo omnia ea premonstrantur, quae de totali corporis in crucem sublato ejusdemque in vitam revocati aequalitate nullum dubium relinquant (Jo. 20, 25. 27. 21, 5. Luc. 24, 39. 41 ss. Act. 10, 41). Si vero Joannes 20, 19 et 26 miraculum narrare voluit, id sine dubio ejusdem generis est quam quod Act. 12, 10 refertur. Jam vero nisi de his quae sibi adversari videntur relationibus tum inter se ipsas conciliandis, tum cum iis, quae aliunde certa sunt et explorata, apte componendis desperare volumus, tantummodo ea, quae de corporis interfecti et vitae restituti aequalitate ejusque physicis desideriis traduntur, ad veram historiam referre, ea autem, quae vitam umbris et lemurbus similem arguere videntur, imaginationi apostolorum tribuere licet, in quorum animos resuscitatio magistri mortis potestati jam obnoxii procul dubio arcanam

7) Conf. helv. 11 (p. 485): „Credimus et docemus — Christum vera sua carne, in qua crucifixus et mortuus fuerat, a mortuis surrexisse et non aliam pro sepulta excitasse aut spiritum pro carne suscepisse, sed *veritatem corporis* retinuisse. — In eadem illa carne sua credimus ascendisse — Jesum — supra omnes coelos adspectabiles in ipsum coelum supremum, sedem videlicet Dei et beatorum“ —. Conf. angl. 4: „Christus vere a mortuis surrexit suumque corpus cum carne, ossibus omnibusque ad integritatem humanae naturae pertinentibus recepit, cum quibus in coelum ascendit ibique residet, quoad extremo die ad judicandos homines reversurus sit.“ Adde Conf. scot. 10 et 11.

et prorsus inenarrabilem vim exercuerat. Quod autem illas Jesu ad suos accessiones singulatim et subito factas attinet, optime id conjicitur, eum discipulos corporali sua praesentia et communione sensim desuefacturum ignotam in solitudinem se recepisse, nec nisi interdum ex ea illos adiisse consolaturum et confirmaturum.

§ 187. Adscensio in coelum.

Griesbach: Sylloge locorum N. T. ad adscensum Christi in coelos spectantium. Jen. 1793. Rep. in ej. Opusc. ed. Gabler. Vol. II, p. 484 ss. — Ammon: Adscensus J. Chr. in coelum historia biblica. In ej. Nov. opuscul. Nr. 3. — Himly: De Jesu in coelum adscensu. Argent. 1811. — Fogtmann: De J. Chr. in coelum adscensu. Havn. 1826. [Uterque posterior *adspectabilem* adscensum defendit.] — Bloch: De vera biblica adsc. J. Chr. in coelum notione. Havn. 1835.

Adspectabilem Christi in coelos adscensum ¹⁾ inter N. T. scriptores solus Lucas refert (Act. 1, 9 ss. Ev. 24, 50 ss. coll. Marc. 16, 19)); ceteri simpliciter et pie docent, divinum magistrum post resurrectionem in coelos sublatum esse (Jo. 6, 62. 14, 2 s. i 7, 24. 20, 17. Eph. 4, 10. Hebr. 6, 20. 9, 12. 24. 1 Petr. 3, 22. 1 Tim. 3, 16), de modo, quo id factum sit, nihil definiunt. Tametsi omnem vim, quam ejus resurrectioni tribuant, infregissent, si Jesum eodem modo ac alios in vitam reversum censuissent ea lege, ut denuo mortem subiret (Luc. 7, 11—17. Matth. 9, 25. Jo. 11, 43 ss.). Omnium minime Pauli decretum de physica morte inter peccatorum poenas referenda (§ 171) permisit, ut Christus hujus mortis praesidio terrestre hospitium cum coelesti patria commutasse censeretur. Unde solenniter affirmatur, in Jesum vitae restitutum mortem non amplius habere potestatem (Act. 13, 34. Rom. 6, 9). Etsi ethicae Christi dignitati et internae praestantiae, quippe non pendenti e magicis eventibus, prorsus nihil derogaretur, si hac quoque in re fratribus simillimus factus (Hebr. 2, 17) secundum communem humanae naturae legem ex hominum consortio sublatus esset ²⁾. Neque Jesus ipse futuram sectato-

1) Hollaz. II, p. 213: „Adscensio est actus Christi gloriosus, quo is resuscitatus secundum humanam naturam vero, reali et per liberam oeconomiam locali motu modoque visibili usque ad nubes et inde invisibili ratione in commune beatorum coelum et ipsum thronum Dei exivit, ut regnum Dei, hostibus triumphatis, occuparet, clausum paradisum reseraret et permanentem in coelis se iam nobis pararet.“

2) De modo, quo Christus rebus humanis exemptus sit, notandae sunt hae variae recentiorum theologorum sententiae: 1) Qui Jesum e sopore mortis simillimo excitatum putant, eum paulo post vere mortuum esse censeant necesse est. Cf. § 185, not. 4. 2) Alii eum naturali morte subla-

rum suorum in coelos receptionem cum suo ipsius ad patrem habitu componere reformidavit (Jo. 14, 2 s. 17, 24 coll. Hebr. 6, 20). Narratio Lucae aperte refert mythum³⁾, populari et poetico eorum ingeniotribuendum, qui Jesu abitum ad patrem splendido spectaculo ob oculos ponere reditumque illius in nubibus futurum adscensionis in nube factae similitudine illustrare (Act. 1, 11) studerent ac tam excellentem finem excellenti vita dignissimum censerent.

tum esse negant, de modo autem, quo ad Dei consortium receptus sit, nihil definiunt, velut Hase *Leb. Jesu* p. 217: — „es liegt der Gedanke nahe, dass der Tod als gewaltsame Zerstörung nicht ursprünglich zur Natur eines unsterbl. Wesens gehöre, sondern in der Art erst durch die Sünde entstanden sey (?), daher derj., der von d. Sünde nicht berührt war, auch von dieser Unnatur (?) des Todes nicht berührt werden konnte.“ p. 220: — „es ist wahrscheinlich genug an sich, dass Jesus auf andere als die gewöhnl. Weise von diesem irdischen Weltkörper schied.“ 3) Alii narrationem Act. 1, 9 ad visionem referunt, a Deo apostolis oblatam, ut Steudellius, contra quem cf. Strauss *Strettschriften* I, p. 152 ss. 4) Alii, ut Seilerus (erlang. theol. † 1807), coniecerunt, proximo ante abitum ad patrem momento terrenas et graviores corporis Christi particulas segregatas et interitui traditas esse, relictis tantum subtilioribus atque aetheris ad coeleste corpus constituendum aptis. Eandem opinionem Olshausenius proposuit, ita tamen, ut illam corporis Christi immutationem jam inde a resurrectionis tempore sensim paulatimque factam contenderet. Nec defuerunt, qui corpus Christi in vapores diffusisse nubemque illam, quae servatoris personam obvolveret, his vaporibus constitisse somniarent. Cf. Süsskind *Magazin f. Dogm. u. Moral.* St. 17, p. 175. 5) Whiston Anglus († 1753), Kinkellius, bonnens. theol. (in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Kritt.* 1841, 3 H. p. 597 ss.), de Wettius (*Wesen des christl. Glaubens*, § 81, qui tamen mentem suam non clare explanavit) opinantur, Jesum statim quum in vitam resuscitatus esset, in coelum evolasse indeque discipulis suis apparuisse totiesque ad supera redisse, quoties discipulos visitasset. Ex Kinkellii opinione corpus Jesu jam in sepulcro glorificari coepit, adscensusque Act. 1, 9 ss. narratus non ultimus erat, sed tantum splendidissimus. Cf. Jo. Schmid: *Diss. theol.* Whistoni multiplicem Christi in coelos adscensionem propugnanti opposita. Lips. 1712. Koerner: De adscensione Christi iterata contra Kinkellium. In Kaeuffer: *Bibl. Studd.* 1842, p. 161 ss. — 6) Cum Kinkellio Straussius, Baurus (*Krit. Untersuchung üb. d. kanon. Evangg. Tüb.* 1847, p. 220 ss.), alii ita faciunt, ut quae ille vere evenisse putat, ad vanam apostolorum imaginationem et perversae traditionis ore propagatae commenta referant. — Opinio de Christi ἀναστάσι et ἀναλήψι in unum coeuntibus, etsi fortasse e Pauli relationibus (1 Cor. 15, 5 ss.) erui possit, tamen nullo modo cum locis Jo. 20, 25. 27. 21, 5. Luc. 24, 39. 41 ss. Act. 10, 41. coll. 1 Cor. 15, 50 conciliari potest. Neque tempus praesens ἀναβαίω ap. Jo. 20, 17 necessario probat, Jesum eo ipso temporis momento, quo loqueretur, in coelum adscendisse, quasi paulo post (v. 19 ss.) e coelis in terram rediisset, sed ut saepe (velut Jo. 7, 33 ὑπάγω) significat id, quod mox et certo eventurum est. Cf. Winer *Gramm.* p. 307.

3) Cui non ab omni parte aequari possunt mythi de Romulo (Cic. Catil. III, 1, Flor. I, 1. Ovid. Metam. XIV, 815 ss. Plutarch. Romul. c. 28).

§ 188. *Sessio ad dexteram Dei.*

Knapp: De J. Chr. ad dexteram Dei sedente. In ej. *Scriptis varii argumenti*. Ed. 2. p. 41 ss. — Chr. Fridr. Fritzsche: De J. Chr. ad dext. Dei sedente. Hal. 1843.

Coelestem illam dignitatem et divini imperii societatem (§ 199), ad quam Christus evectus est, plerique N. T. scriptores imagine *sessionis ad dexteram Dei* e loco Ps. 110, 1., jam a Judaeis ad Messiam relato (Mth. 22, 43), petita significant: Marc. 16, 19. Act. 2, 33. 5, 31. 7, 55 s. Rom. 8, 34. Eph. 1, 20. Col. 3, 1. Hebr. 1, 3. 8, 1. 10, 12. 12, 2. 1 Petr. 3, 22. coll. Apoc. 3, 21. Hoc figurato, neque anthropomorphistico sensu locutionem intelligendam esse, facile concedet, qui tum quae biblici scriptores de natura Dei docent (§ 112), tum inprimis locum Apoc. 3, 21 diligenter perpenderit. Tropicum locutionis sensum veteres Lutherani acriter propugnarunt, scilicet ut ita opinioni suae de coena sacra patrocinatori, *corperis* Christi ubiquitatem (§ 181, not. 15 et 16) defenderent ¹⁾. Non magis Reformati erraverunt, qui nomen dexterae Dei de certo quodam ac terminato in superis regionibus loco interpretarentur ²⁾.

Henoch (1 Mos. 5, 24. coll. Sir. 44, 16. 49, 16. Hebr. 11, 5) Elia, (2 Reg. 2, 11. Sir. 48, 9. 1 Macc. 2, 58) et Mose (Jos. Antt. IV, 8, 48. Philo Vit. Mos. Vol. II, p. 179 ed. Mang.). Cf. Strauss: *Leb. Jesu* II, p. 716 s. 3 A. — Cic. Nat. Deor. II, 24: „Suscepit vita hominum consuetudine communis, ut beneficiis excellentes viros in coelum fama ac voluntate tollerent.“

1) Form. Conc. p. 600: — „dextera Dei ubique est, ad eam autem Christus ratione *humanitatis* suae vere et re ipsa collocatus est“ —. p. 768: „Dextera Dei non est certus aliquis et circumscriptus in coelo locus, ut Sacramentarii — fingunt, sed nihil aliud est, nisi *omnipotens Dei virtus*, quae coelum et terram implet, in cujus possessionem Christus secundum humanitatem suam — realiter s. revera venit. Ex hac communifata sibi divina virtute *homo* Christus juxta verba testamenti sui corpore et sanguine suo in s. coena — praesens esse potest et re vera est.“ — Tropica formulae notio uberius explicatur etiam in Cat. rom. § 118.

2) Conf. helv. c. 11 (p. 485): „Credimus ascendisse dominum — ad dexteram patris, quae etsi et gloriae majestatisque consortium aequale significet, accipitur tamen et pro *loco certo* Jo. 14, 2. Act. 3, 21.“ Verum in ipsa locutione (a regibus et principibus desumpta, quibus qui dignitate vel potestate proximi erant, a dextera et sinistra sedebant, 1 Reg. 2, 19. Ps. 45, 10. Matth. 20, 21. Jos. Antt. VI, 11, 9. Hom. Iliad. VII, 24. XXIV, 100), quae nihil nisi dignitatem et potestatem a Deo proximam significat, nihil inest, quo ad *domicilium* Christi respiciatur, sed ex appositis demum (velut *ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν* Marc. 16, 19; *πορευθεὶς εἰς τὸν οὐρανόν* 1 Petr. 3, 22) elucet, ubi Christus ex hominum oculis sublatum nunc versetur. Rectiora docet Catech. heidelb. 50: „Cur additur: Sedet ad dexteram Dei? Quia Christus ideo in coelum ascendit, ut se ibi caput suae ecclesiae declaret, per quod pater omnia gubernat.“ Adde Catech. genev. p. 134. — De ultimo exaltationis gradu, reditu ad iudicium futuro, in eschatologia disputabitur.

C a p u t III.

De opere s. officio Christi s. de tribus ejus muneribus.

§ 189. *Prooemium.*

Nomine *operis* a Christo peracti, e Jo. 17, 4. 4, 34 (cf. §. 35, not. 4) petito, complexus eorum significatur, quae Christus docendo, vivendo, patiando et moriendo fecit, ut homines ab errorum et peccatorum miseria liberaret et in regnum divinum, veritatis, sanctitatis et beatitudinis regnum (p. 41), traduceret. Quae beneficia in homines collata quum *salutis*, *σωτηρίας*, nomine in N. T. comprehendantur: Christus *ὁ σωτήρ* (§ 179, not. 1, f.) *servator* opusque ejus in scholis *opus salutare* vocatur. Actio autem, qua homines a malis e peccando oriundis liberavit, *ἀπολύτρωσις* (λύτρωσις Hebr. 9, 12), *redemptio* appellatur, unde nomen *redemptoris* ¹⁾ *operisque redemptorii*. Quum denique novam inter Deum hominesque necessitudinem (*διαθήκην*, cf. p. 9 s.) constituerit: *μεσίτης*, *mediator* dicitur (1 Tim. 2, 5. Hebr. 8, 6. 9, 15. 12, 24) et negotium ab eo peractum *officium mediatorium*. — Praeantibus patribus nonnullis, ut Eusebio, Cyrillo Alex., et Scholasticis, inprimis Thoma Aquinate, inter Lutheranos primi Hafenrefferus († 1619) et Gerhardus omnia, quae Christus pro reparanda hominum salute fecit, facit et facturus est, tripartitū muneris, *prophetici*, *sacerdotalis* et *regii*, notioni ²⁾ subjecerunt, quorum trium munerum summa dignitas et auctoritas erat in Hebraeorum theocratia ³⁾. Quam distinctionem plurimi post Gerhardum theologi receperunt, Ernestio ⁴⁾ autem auctore plerique recentiores reprobaverunt, pauci (velut Eckermann., Schleierm., Nitzschius, de

1) Cui nomini, in ecclesia et nuper in Schleiermacheri disciplina frequentato, respondet graecum *λυτρωτής*, in N. T. semel et quidem de Mose obvium, Act. 7, 35.

2) Quae notio approbatur etiam a Calvino (II, 15) aliisque reformatis theologis (cf. Schweizer: *Reform. Glaubensl.* II, p. 391 ss), in Catech. heidelb. 31. Cat. genev. p. 129. Cat. rom. § 56. Conf. orthod. p. 99, in quibus omnibus catechismis e nomine *Christi*, h. e. *uncti*, eruitur. Cf. quae diximus § 178, not. 3. — Adde Declar. thorun. p. 672.

3) Joseph h. Bell. jud. I, 2, § de Joanne Hyrcano refert: *τρία γούν τὰ κρατιστεύοντα μόνος είχε, τὴν τε ἀρχὴν τοῦ ἔθνους καὶ ἀρχιερασίην καὶ προφητείαν*. — De quatuor summis muneribus *regis*, *legislatoris*, *sacerdotis* et *prophetæ* a Philone Mosi tribuitis cf. Gfroerer: *Philo u. d. alex. Theosophie* I. Bd. p. 62 s.

4) In Progr. de officio Christi triplici. In ej. Opuscul. theoll. p. 413 ss. Praeiverant Ernestio Sociniani.

Wett., Böhmer.) defenderunt. Verum nisi ecclesiastica *satisfactionis* theoria (§ 192) proprio et litterali sensu intellecta approbatur: ubi officii a Christo facti rationes accurate et subtiliter expenduntur, sacerdotis nomen ad merita, quae moriendo Christus in homines contulit, significanda minime quadrat, sed ascetico et poetico sermoni relinquendum est tamquam imago, qua adumbretur, quantum illius mortis consideratio ad erigendos et tranquillandos animos valeat (§ 197). Nos autem cum Ammonio et Wegscheid. distinctionem illam propterea retinemus, quod ei ecclesiastica decreta de beneficiis et meritis Christi commodissime subnectuntur.

1. *Munus Christi propheticum.*

§ 190.

Jam Judaei Messiam, quippe qui divini spiritus plenissimus futurus esset, e loco 5 Mos. 18, 15. 18 (§ 44, not. 1) *prophetam κατ' ἐξοχήν* appellarunt, unde hoc nomine in N. T. Jesus Christus ornatur: Jo. 6, 14. Act. 3, 22. 7, 37. coll. Luc. 13, 33. 24, 19. Matth. 13, 57. Quum primarium hebraeorum prophetarum munus docendo contineretur, in ecclesia prophetici muneris notione omnia comprehenduntur, quae Jesus *docendo* pro hominum salute fecit. Homines enim, qui salutis in regno divino participes redderentur, ante omnia de iis instituendi erant, quae ad civitatem in hoc regno obtinendam scitu credituque necessaria sunt. Ipse vero Jesus, qui haec hominibus exponeret, lucem mundi (Jo. 8, 12. 12, 46), unicum et summum doctorem (Matth. 23, 8. 10. Jo. 13, 13), certissimum divinae veritatis ducem (Jo. 8, 32. 18, 37), optimum consiliorum divinorum interpretem (Matth. 11, 27. Jo. 3, 13. coll. 1, 18) se pronuntiavit. De doctrinae ab eo propositae praestantia cf. quae diximus § 50, atque de historica ejus origine p. 65 ss. — Ex orthodoxa notione propheticum munus est ea τοῦ θεανθρώπου muneris pars, qua verbo divino, h. e. lege et evangelio (§ 216), tradendo hominibus viam recuperandae salutis monstravit. Ex hebraeae prophetiae notione addunt nonnulli, quod miracula et vaticinia ediderit (§ 45) et ipsa absconditissima noverit (Luc. 7, 16. Jo. 4, 19). Plerique veteres et recentiores theologi duplicem prophetici muneris administrationem distinguunt: *immediatam*, qua Christus ipse in statu exinanitionis his in terris doctrinam salutarem traderet, et *mediatam*, qua in statu exaltationis docendi negotium per apostolos eorumque successores, verbi divini ministros rite constitutos, gesserit atque gerat usque mundi finem. Verum

haec posterior ejus de genere humano cura rectius ad regium munus et quidem ad regnum gratiae refertur (§ 199). Quae autem Jesus sanctissimo virtutis Deo probatae exemplo edendo (Matth. 20, 28. Jo. 13, 15. 34. 15, 12 s. 1 Jo. 2, 6. 3. 3, 3. 7. 16. 4, 17. Eph. 5, 2. Col. 3, 13. Phil. 2, 5 ss. Rom. 15, 3. 1 Cor. 11, 1. 2 Cor. 8, 9. 1 Tim. 6, 13. 1 Petr. 2, 21 ss. 3, 17 s.) praeclare de nobis meritus est, rectissime prophético ejus muneri tribuuntur *).

II. Munus Christi sacerdotalis.

§ 191. Introductio.

Griesbach: II Progr. de imaginibus judaïcis, quibus auctor ep. ad Hebr. in describenda Messiae provincia usus est. Jen. 1791 s. Rep. in Commentatt. theoll. ed. Velthusen, Kuinoel., Ruperti. Vol. VII, p. 327 ss. et in Griesb. Opusc. ed. Gabler. T. II. Nr. 23. — Winzer: 3 Progr. de sacerdotis officio, quod Christo tribuitur in ep. ad Hebr. Lips. 1825 s.

Sacerdotis nomen Christo a theologis ex epistola Hebraeis inscripta impositum est. Cujus epistolae scriptor, quo facilius hominum, qui e Judaeis ad Christum se converterant, animos Christianorum sacris conciliaret et assuefaceret, probare studuit, mosaicae disciplinae instituta, quae per longam consuetudinem illis cara fuissent, christianam re neutiquam sublata, sed sublimiore et praestantiore modo compensata esse, siquidem christiana disciplina re et veritate coelestia exhiberet, quorum tantum lineamenta ac tenues imagines mosaismus adumbrasset, idque potissimum valere de expiationis instituto. Itaque scriptor comparisonem, illam quidem paulum artificiosam, sed ingeniosam et lectorum commodis praeclare adaptatam, inter mosaicos sacerdotes summos et Christum, unicum sacerdotem hoc nomine dignum, ita persequitur, ut doceat, qua ratione Christus cum mosaïcis sacerdotibus conveniat et quibus momentis longissime iis antecellat, c. 4, 14 — c. 10, 18. Proinde secundum normam hac epistola scriptam et hebraei sacerdotii, cujus haec duo primaria officia erant, oblatio expiatorii sacrificii et intercessio pro populo, similitudinem theologi ecclesiastici duos provinciae sacerdotalis (s. officii *mediatorii* arctiore et proprio sensu dicti) Christo tributae **) actus distinguunt, *expiationem* (s. *satisfactionem*) et *intercessionem*.

*) Hollaz. II, 188: „Christus est propheta exemplaris, qui quod docuit verbis, expressit factis.“

**) Hollaz. II, 165: „Officium Christi sacerdotale est, quo Christus mediator et sacerdos N. T. unicus exactissima legis impletionem et sacrificio

1) De expiatione.

§ 192. Ecclesiastica doctrina 1).

Expiatio (ἱλασμός) ea Christi actio dicitur, qua Dei iram placavit, ejus gratiam hominibus reconciliavit (reconciliatio, καταλλαγή) et ab iis peccati originalis et peccatorum actualium poenas avertit²⁾. Ex lutheriorum symbolorum ante formulam concordiae conscriptorum doctrinā Christus hoc opus passione sua et morte, hostiae vicariae vim obtinente, perfecit, quum patiundo et moriendo poenas a nobis promeritas ita lueret, ut jam velut a nobis ipsis exantlatæ reputentur. Neque usquam docetur, factum id esse ab illo secundum utramque ejus naturam. Uberius dogma in Form. Conc. exponitur, qua pariter atque in nonnullis reformatæ ecclesiæ symbolis duplex Christi obedientia distinguitur, *activa* et *passiva*. Illa (quam posteriores theologi etiam *satisfactionem legalem* appellant) eo continetur, quod quidquid nos in servanda divina lege neglexeramus, id sua Christus sanctissima et plenissima legis observatione nostro loco praestitit et ita lacunam a nobis factam explevit³⁾; altera (*satisfactio poenalis*), qua patiundo et mo-

corporis sui nostri causa laesae justitiæ divinæ satisfecit et efficacissimas pro salute nostra preces Deo offert“

1) Cognoscitur ea potissimum ex Conf. aug. art. III; Apol. art. VII, impr. p. 184 ss. XII, p. 253. Art. smalc. p. 304 s. Cat. min. p. 371. maj. p. 494. Form. conc. art. III. — Ex reform. symb. cf. Cat. genev. p. 131 s. Conf. gall. 16 et 17. scot. 7—10. belg. 20—21. helv. II. p. 486. 494 s. angl. 2. 31. Catech. heid. qu. 12—20. 37.

2) Cat. maj. p. 494: „J. Chr. — irati patris favorem et gratiam placata indignatione conciliavit.“ Conf. aug. III: „Christus — vere passus, crucifixus, mortuus et sepultus, ut reconciliaret nobis patrem et hostia esset non solum pro culpa originis, sed etiam pro omnibus actualibus hominum peccatis.“ Conf. angl. 2. extr.

3) F. C. p. 684 s.: „Justitia illa, quae coram Deo fidei aut credentibus ex mera gratia imputatur, est obedientia, passio et resurrectio Christi, quibus ille *legi nostra causa satisfecit* et peccata nostra expiavit. Quum enim Christus non tantum homo, verum Deus et homo sit in una persona indivisa, tam non fuit legi subjectus, quam non fuit passioni et morti ratione suae personae obnoxius, quia dominus legis erat. Eam ob causam ipsius obedientia non ea tantum, qua patri paruit in tota sua passione et morte, verum etiam, *qua nostra causa sponte sese legi subjecit eamque obedientia illa sua implevit*, nobis ad justitiam imputatur, ita ut Deus propter totam obedientiam, quam Christus *agendo et patiundo in vita et morte* sua nostra causa patri suo praestitit, peccata nobis remittat, pro bonis et justis nos reputet et salute aeterna donet.“ Adde p. 697. — („Dass man auch die Auferstehung — zum Verstehenswerke rechnete, war nach d. kirchl. Systeme eine Inconsequenz, — diese Begebenheit passt nicht unter d. Begriff der Obed. —. Man erwähnte sie aber, weil man d. völlige Befreiung v. d. Erbünde erst

riendo pro nobis poenas sustinuit. Quae satisfactio ex ejusdem formulae concordiae decreto nisi per *ὑπερβολήν* praestari non potuit ⁴⁾, id quod in nonnullis quoque reformatis symbolis docetur ⁵⁾. — Lutherani satisfactionis fructum ad omnes, ideoque non solum pios V. T. homines (unde „meritum Christi retrorsum valere“ dicitur), sed ipsos quoque Gentiles ⁶⁾, Calviniani ad solos electos (§ 202) re-

bet d. Aufersteh. erwartete, also v. einer Wirkamk. Jesu in s. erhöhten Zustande. Doch hätte man dieses nur mit d. allgemeinen Begriff der Erlösung, nicht aber mit d. Versöhnung od. Genugthuung verbinden sollen.“ Bretschn. Handb. d. Dogm. II, p. 262 s.) — Cat. heid. qu. 36: „Quem fructum percipis ex sancta conceptione et natiuitate Christi? Quod is noster sit mediator et sua innocentia ac perfecta sanctitate inuicem peccata, in quibus conceptus sum, tegat, ne in conspectum Dei veniant.“ Qu. 60: „Quomodo justus es coram Deo? Sola fide in Jes. Chr., adeo ut — mihi perfecta satisfactio, iustitia et sanctitas Christi imputetur ac donetur — quasi eam obedientiam, quam pro me Christus praestitit, ipse praestitisset.“ — Conf. helv. 11 (p. 486): „Passione vel morte sua omnibusque adeo, quae a suo in carne adventu nostra causa fecit et pertulit, reconciliavit omnibus fidelibus patrem, expiavit peccatum.“ — Prolixius et accuratius notio *actiuae* obedientiae exponitur in Form. consens. helv. c. 15 s.

4) F. C. p. 684 [verba transcripsimus not. 8]. Artic. III Form. conc. auctores probare student, Christum secundum utramque naturam mediatorem esse. p. 696: „Humana enim natura sola sine diuinitate aeterno omnipotenti Deo neque obedientia, neque passione pro totius mundi peccatis satisfacere valuisset. Diuinitas vero sola sine humanitate inter Deum et nos mediatoris partes implere non potuisset.“ Praeterea cf. quae excerptimus § 181, not. 13 et 14. Adde F. C. p. 767. 772. 777 s. Ceterum hujus symboli scriptores expositioni suae theoriā Anselmi de *infinita* satisfactionis a *θεωδωρῶν* praestitae vi supponunt nec nisi ita ab ea recedunt, ut obedientiae *actiuae* ab Anselmo reprobatae (§ 196) causam agant.

5) Conf. scot. 8: „Oportuit — redemptorem verum Deum et verum hominem esse —. Quia sola deitas mortem pati nequivit neque etiam sola humanitas eandem superare, utramque in unam personam conjunxit, ut unius imbecillitas pateretur et morti, quam nos meriti sumus, subiceretur et infinita atque invincibilis potentia alterius, scilicet deitatis, triumpharet“ —. Eadem docentur Conf. belg. art. 19 extr. — In Cat. heid. qu. 16 s. docetur, humanitate redemptoris opus fuisse, „ut eadem natura humana, quae peccasset, pro peccato dependeret“, diuinitate autem, cujus „potentia onus irae divinae carne sua sustineret.“ — In Conf. Sigism. p. 645 et Colloq. lips. p. 659. Nr. 12 Christus secundum utramque naturam mediator esse dicitur.

6) Apol. Conf. p. 264 docetur, sanctos V. T. justificados esse per fiduciam in promisso futuro Christi sacrificio, leviticorum sacrificiorum imaginibus adumbrato, collocatam. — Apol. p. 112: „Norat Daniel, promissam esse remissionem peccatorum in Christo non solum Israelitis, sed etiam omnibus gentibus. Alioqui non potuisset regi polliceri remissionem peccatorum“ [Dan. 4, 24]. — F. C. p. 804 s.: „Firmissime retinendum est, quod promissio evangelii sit *universalis*, h. e. ad omnes homines pertineat. Ipsius sanguis propitiatio est pro totius mundi peccatis.“

ferunt⁷⁾. Praeterea Christus unicus mediator et redemptor noster et satisfactio ejus plenaria et perpetua dicitur ideoque omnia alia satisfactionis et expiationis praesidia a Catholicis commendata diserte rejiciuntur⁸⁾. Neque solum ad eos pertinet, qui resipiscere inceperunt, sed etiam ad eos, qui jam renovati sunt⁹⁾.

7) Canon. dordr. II, 8: „Fuit hoc Dei liberrimum consilium —, ut mortis pretiosissimae filii sui vivifica et salvifica efficacia sese exereret in omnibus *electis* ad eos *solos* fide justificante donandos. Form. Cons. helv. 13. 14. 19, 43. Sed cf. quae § 202, not. 8 ex aliis reformatis symbolis excitabimus.

8) Conf. aug. p. 19: „Scriptura *unum* proponit mediatorem, propitiatorem, pontificem et intercessorem.“ Apol. p. 201: „Nos docemus, sacrificium Christi morientis — satis fuisse pro peccatis totius mundi nec indigere praeterea aliis sacrificiis, quasi illud non satis fuerit pro peccatis nostris.“ p. 258: „Revera *unicum* tantum in mundo fuit sacrificium propitiatorium, videlicet mors Christi.“ — Art. sm. p. 304: „Jesus Chr. — *solus* agnus Dei, qui tollit peccata mundi.“ — F. C. p. 696: „Obedientia Christi — *perfectissima* satisfactio.“ Conf. aug. p. 13: „Rejiciuntur isti, qui — jubent nos mereri gratiam per satisfactiones nostras.“ Adde quae e libris symb. attulimus p. 110, not. 3. Bretschneider *Handb.* p. 257, not. 182. Eadem docentur a Reformatis, velut in Conf. helv. 14 s. et iis loris, quos not. 1 excitavimus.

9) Apol. Conf. p. 127: „Christus *perpetuo* est mediator, non tantum in principio justificationis.“ p. 90: „Errant, qui fingunt, eum tantum primam gratiam meritum esse, nos postea placere nostra legis implatione et mereri vitam aeternam.“ — F. C. p. 690. 694. — Recte igitur posteriores Lutherani meritum Christi dixerunt *unum* (contra Catholicos), *perenne* (contra eosdem), *universale* (contra Calvinianos). Difficultatem autem, quae contra universalitatem inde oritur, quod re verà non omnes christianae salutis participes relduntur, sed multi pertinaciter eam aspernantur, ita sustulerunt, ut Christum *τελικώς* s. *finaliter* pro omnibus (Jo. 1, 29. 1 Jo. 2, 2. 1 Tim. 2, 6), *εξαρτικώς* autem s. *eventualiter* pro multis (Matth. 20, 28. Rom. 5, 15 — 19) satisfecisse dicerent. Ceterum cf. § 207 extr. Praeterea inter *satisfactionem* et *meritum* distinxerunt tanquam inter causam et effectum; illam *trinitati* hominibus ob peccata irascenti esse praestitam, merito *nobis* comparari salutem. — Deinde quod in libris symbolice magis ponitur, quam exponitur, laesam esse peccatis infinitam Dei majestatem eoque contractam infinitam culpam, infinito pretio solvendam et a Christo, quippe *θεωδωρόν*, solutam, theologi illi, praeeunte jam Melanchthone, diserte et perspicue docent. Hollaz. II, p. 171: „A majestate divina et infinita vim et pondus accipit passio et mors mediatoris, ut sit *λύτρον ὁλόθρον*, pretium aequivalens pro peccatis totius mundi.“ Denique duplicem passionem distinxerunt: *inchoatam* (s. *parvam*) et *extremam* (s. *magnam*). Illam dixerunt, quam Christus per totum terrestres vitae cursum, omnes angustias et molestias, velut diaboli tentationem, adversariorum calumnias, famem, sitim perferendo sustinisset; *extremam*, „quam exantlasset circa finem vitae biduo ante mortem, partim in anima, partim in corpore“ (Quenst. III, 347). *Infernales* poenas, a nobis promeritas, illum non *extenstae*, sed *intense* lulasse statuerunt.

§ 193. *Doctrina biblica.*

Schwarze: *Ueb. d. Tod Jesu.* Letpz. 1795. — Flatt: *Philos.-exget. Untersuchung üb. d. L. v. d. Versöhnung.* 2 Bde. Gött. u. Stuttg. 1797 s. — (Gubalke:) *Histor.-philos. u. exeget. Darstellung der verschied. Gesichtspuncte, aus welchen d. Tod Jesu betrachtet werden kann.* Brteg 1803. — de Wette: *De morte J. Chr. expiatoria.* Berol. 1813. et in ej. *Opuscc.* Nr. 1. — Günther: *De mortis J. Chr. fine salutari.* Gott. 1830. — Klaiber: *Die neutestmtl. Lehre v. d. Sünde u. Erlösung.* Stuttg. 1836.

Jam Jesum ipsum morti sibi subeundae vim expiatorii sacrificii tribuisse, parum verisimile est. Namque veniam peccatorum a Deo impetrandam e conditionibus prorsus aliis pendere docet, inprimis ex intimo peccatorum dolore cum vitae emendatione conjuncto (Luc. 15, 11 ss.), quam sententiam jam V. T. scriptores profitentur (Ps. 52, 1—5. Jes. 1, 10—19. 55, 7. Ezech. 18, 21 ss. 33, 11 ss. Mich. 6, 6—8. Joel. 2, 12 s. Dan. 4, 24), ex eâ animi modestiâ, Pharisaeorum superbiae et arrogantiae oppositâ, qua quis ethicam suam tenuitatem perspiciat et a sola Dei gratia salutem speret (Luc. 18, 9—14), a proclivitate ad peccata aliis ignoscenda (Matth. 6, 14 s. 18, 23 ss., in cujus posterioris loci parabola Jesus, si in morte sua conditionem vidisset, sine qua nulla hominibus peccatorum venia obtingeret, id sine dubio v. 26 ss. imagine intercessoris vicarii adumbrandâ significasset). Neque in oratione de monte habita, qua disciplinae suae indolem et mentem uberius exposuit, inter messianae salutis consequendae conditiones necessitatem mortis sibi opetendae fiduciaequae in ea collocandae commemorat. Neque hujus mortis mentionem facit, ubi ipse hominibus veniam peccatorum concedit (Matth. 9, 2. 5. Luc. 7, 48), neque post ipsum reditum e mortuis, ubi apostolis eandem veniae peccatorum concedendae facultatem tribuit (Jo. 20, 23), sed eos divinam gratiam poenitentia impetrandam praedicare jubet (Luc. 24, 47 coll. Act. 2, 38). Proinde vix concedi potest, Jesum apud Matth. 20, 28 necem suam eum sacrificio expiatorio comparasse, praesertim quum ejus verba tam ambigua sint, ut optimo jure hermeneutico de ethico fructu intelligi possint, qui ex illa nece in homines redundaturus sit, siquidem ea erat rerum conditio, ut Jesus duntaxat vitâ ponendâ inchoatum opus confirmare et ad finem perducere posset*). Eandemque ob causam ap. Luc.

*) *Λύτρον* proprie pretium est, quod solvitur vel ad captivos redimendos (LXX Jes. 45, 13), vel ad poenam aliquam vindictamve promeritam avertendam (LXX 2 Mos. 21, 30. 4 Mos. 35, 31 s. Prov. 6, 35). Ita Christus vitam suam, quam pro opere suo salutari confirmando ponebat, optimo jure cum pretio comparare potuit, quod solveret ad multos, qui

22, 20. 1 Cor. 11, 25 mortem suam cum *foederali* sacrificio comparare videtur, quia foedera apud veteres sacrificiis inaugurari et confirmari solebant. Verbis autem *εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*, quae parallelo loco Matth. 26, 28 adduntur, Jesus vaticinium Jerem. 31, 31—34 respicere videtur, ubi cum novi foederis inauguratione tempore messiano futura divinae veniae peccatorum beneficium conjunctum dicitur. Denique in Joannis evangelio Jesus simplicissime affirmat, se pro suorum salute moriturum esse (10, 11. 15), ut vitam vitalem iis compararet (6, 51) eosque veritatis mente imbueret (17, 19. 16, 7). Ceterum summo juro docet, ultro mortem se subiturum esse (Jo. 10, 18), ut et officio suo (Jo. 10, 11 ss.), et divini consilii in V. T. patefacti (Luc. 24, 44 ss. Matth. 26, 24. 54) necessitati (*δεῖ*, Jo. 3, 14. Luc. 24, 46; *κατὰ τὸ ὀρισμένον* Luc. 22, 22. coll. Act. 2, 23) satisfaceret.

§ 194. De eadem.

Tischendorf: Doctrina Pauli apost. de vi mortis Christi satisfactoria. Lips. 1837. — Redding: Diss., qua Pauli de Christi morte sententia exponitur. Groning. 1845.

Contra apostoli atque, si a Jacobo, qui ea de re nihil commemorat, discesseris, omnes N. T. scriptores in cruenta morte Christi, illa quidem ejus resurrectioni et discessui ad patrem conjuncta, praecipuum christianae salutis fundamentum cernunt eamque apertissime cum sacrificio expiatorio et vicario comparant (Rom. 3, 25 s. 5, 9. 2 Cor. 5, 14 s. 21. Col. 2, 14. Gal. 3, 13. Hebr. 7, 27. 1 Petr. 1, 2. 2, 24. 3, 18. 1 Jo. 1, 7. 2, 2. al. ¹⁾ coll. ev. Jo. 1, 29), etsi hujus compa-

operis ab ipso perfecti fructus et beneficia ad se translaturi essent, et peccatorum vinculis et miseriis redimendos. Sacrificia placularia apud LXX nusquam dicuntur *λύτρα*.

1) Multis in locis Christus simpliciter dicitur *ὕπὲρ ἡμῶν* passus et mortuus esse. Praepositio *ὕπὲρ* per se spectata nihil denotat nisi *in salutem, in commodum*, neque salutaris vis e vicaria substitutione pendeat necesse est. Cf. Phil. 1, 29 (*ὅμιν ἐχαρίσθη τὸ ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ πάσχειν*), 2 Thess. 1, 5 (*ὕπὲρ ἡς* [sc. βασιλείας τοῦ θεοῦ] καὶ πάσχετε), 2 Cor. 12, 10. Eph. 3, 1. 13. Col. 1, 24 (qui locus non ita intelligendus est, ut Paulus suis aerumnis supplere dicatur, quae aerumnis a Christo toleratis desint, quasi non sufficiat satisfactio Christi supplicio praestita, sed sententia haec est, sibi divinitus constitutum esse certum aerumnarum pro Christi causa sustinendarum modum, quem dum compleat, se quasi retribuere, quae Christus pro ipso sustinuerit, ἀντανάλησθον). — Disceptatur ab interpr., num etiam loca Rom. 8, 3 et Eph. 5, 2 ad notionem de expiatorio Christi sacrificio referenda sint. Sed prior locus rectius de immunitate Christi a peccatis intelligitur, qua peccati vis in genere humano exstingueretur. Cf. de Wette ad h. l. Loco Eph. 5, 2 proxime quidem

rationis mens longe simplicior et liberior est quam juridica illa Orthodoxorum notio de satisfactionis vicariae a Christo praestitae merito ²⁾). Nam e Pauli apostoli doctrina homines peccando inimicos se Deo praestiterunt (Rom. 8, 7, 5, 10. Col. 1, 21. coll. Jac. 4, 4), Deus autem clementissimus hanc inimicitiam praetermisit. Ut vero sanctitatem suam (δικαιοσύνην Rom. 3, 25 s.), quae, dum impunita reliquerat peccata, imminuta videri poterat, manifestaret: poenas ab hominibus peccando promeritas, Christo sustinendas imposuit et in ejus caede victimam piacularem (ἱλαστήριον) palam proposuit (Rom. 3, 25 s. ³⁾). Quod amoris divini insti-

amor a Christo morte subeunda declaratus sacrificium appellatur Deo acceptum, cf. Phil. 4, 18. Rom. 12, 1. At vero Paulus, quod ex aliis locis patet, illum amorem potissimum in substitutione vicaria a Christo suscepta videt. Locutio εἰς ὁμολίαν εὐωδίας de expiatorio sacrificio usurpata LXX 3 Mos. 4, 31. — Tamquam victima piacularia Christus interdum cum agno comparatur: Jo. 1, 29. 1 Petr. 1, 19. Apoc. 5, 6. 12. 13, 8. Etiam si enim rarius agni, et tum quidem *femini* agni ad expiatoriorum sacrificiorum usum adhiberentur (3 Mos. 4, 32. 4 Mos. 6, 14), plerumque vero alia animalia, ut hoedi, capri, tauri: tamen variae causae primaeuos Christianos ad Christum cum agno comparandum impulerunt, primum quia aliorum animalium imagines parum conveniebant Christi dignitati, agnus autem imaginem *innocentis* hominis aerumnas *patienter* sustinentis referebat, tum maxime locus Jes. 53, 7 ad Christum relatus, denique comparatio mortis Christi cum agno *paschali* 1 Cor. 5, 7.

2) Nihil in N. T. legitur de sacrificii a Christo oblato vi ad expiandum *originale* peccatum valente; nihil de *divina* Christi natura ad expiationem peragendam necessaria et passionis particeps, siquidem discesseris a loco Hebr. 9, 14, cujus dubia est interpretatio; nihil de *infinita* culpa ab hominibus peccando contracta; nihil de arithmetica ratione inter culpam et expiationem intercedente; nihil denique de *activa* obedientia, cujus notionem Orthodoxi sinistra interpretatione e locis Ps. 40, 8 s. Math. 3, 15. 5, 17. Jo. 4, 34. 5, 30. 6, 38. Rom. 5, 19. 10, 4. Gal. 4, 4 s. Phil. 2, 8. 9. 1 Cor. 1, 30 repetierunt, inter quae aliquam veri speciem prae se ferunt sola Rom. 5, 19 et Gal. 4, 4 s. Sed priore loco per nexum sententiarum de obedientia sermo est, quam Jesus morte subeunda praestitit; ex alterius autem loci sententia Jesus cum in finem legi subjectus erat, ut ab ejus transgressionem immunem se servaret et ita *innocens* morte vicaria pro transgressoribus poenas luere posset, Gal. 3, 13. Nam si ipse legem transgressus esset, mortem ut propriae culpa poenam sustinisset, non alienae. — Neque alia sententia est patrum ac theologorum ab antiquissimis ecclesiae temporibus usque ad emendationem sacrorum, quando Christi *justitiam hominibus salutare* commemorant. J. A. H. Tittmann: De obed. Chr. ex ap. Pauli sententia. Lips. 1812, rep. in ej. lib. de synonymis N. T. (Lips. 1829) p. 311 ss. Winzer: De obed. Ch. activa. Lips. 1826.

3) Cf. Winzer: 2 Progr. de loco Rom. 3, 21 — 28. Lips. 1829. Gurliitt: Zur Erkl. der ἐνοχ. u. διὰ τοῦ θεοῦ Röm. 3, 25. In Ullmann u. Umbreit: Theol. Stud. u. Krit. 1840. 4 H. p. 930 ss. [Auctor notionem substitutionis vicariae e loco tollere frustra tentat.] Funke: Exeg.-dogm. Versuch üb. Röm. 3, 25 s. In eod. promtuar. 1842, 2 H. p. 297 ss. [Auctoris sententia valde perplexa est.]

tum (Rom. 5, 8, 32) per apostolos interpretes hominibus eum in finem praedicatur, ut inimicitiam Dei deponant eique se reconcilient (2 Cor. 5, 18 ss.), unde homines Deo reconciliati dicuntur (καταλλάγέντες τῷ Θεῷ, Col. 1, 21. 2 Cor. 5, 20. Eph. 2, 16), nusquam Deus reconciliatus hominibus ⁴⁾. Quem inenarrabilem Dei amorem si pia attentione pensaverint homines in eoque fiduciam collocaverint, non amplius Deum ut asperum iudicem timebunt, sed tamquam dilecti filii ab eo velut patre clemente optima quaevis sperabunt perditamque animi tranquillitatem recuperabunt (Rom. 8, 31 ss. 5, 1 ss.).— Si Rom. 3, 25. Hebr. 9, 15 coll. Act. 17, 30 peccatorum venia, supplicio Christi parta, ad peccata ab hominibus ante Christum commissa refertur: id ita tulit his in locis novi temporis cum antecedente comparatio, neque inde colligere licet, sacrificii a Christo oblato vim nihil valere ad expianda peccata a Christianis post baptismum commissam ⁵⁾. Alioquin enim apostoli neque de pace et tranquillitate animorum, qua Christiani gauderent, loqui, neque sacrificium Christi tamquam semel oblatum leviticis sacrificiis stato tempore repetendis opponere poterant (Hebr. 7, 27. 9, 12. 25 ss. 10, 1 ss. 1 Petr. 3, 18. coll. Rom. 6, 10). Minime vero apostoli, dum animos hominum ad intuendam Dei clementiam sacrificio Christi declaratam ablegant, ullo modo ethicae socordiae nutrimenta praeberere volunt. Nam Christi sanguine nos lustrari eà tantum conditione, ut in luce versemur (1 Jo. 1, 7), neque vitam, quae divinae gratiae subsit, peccando subesse posse (Rom. 6, 14 ss.) do-

4) Ita e Pauli doctrina reconciliatio per Christum facta *simplex* est, non *mutua*; non Dei erga homines animus, sed hominum erga Deum animus mutatur, licet haud pauci theologi mutuam reconciliationem exegeticis argumentis defendant, velut Tholuck: *Ist nur d. Mensch mit Gott o. Gott auch mit d. Menschen versöhnt worden?* In ej. *Lit. Anzeiger*. 1833. Nr. 8s. Fritzsche: *Epist. ad Rom.* T. I, p. 276 ss. Nostra paulinae sententiae expositio, quam multi praeiverunt (inter quos Neander: *Gesch. d. Pflanz. u. Leit.* II, 613, 3 A. de Wettius, Rückert., Baur: *Paulus* p. 540 s.), minime eo refellitur, quod nonnumquam peccatores *trae* (δῶν) Dei obnoxii fuisse ab eaque per Christum liberati dicuntur: Rom. 5, 9. 1 Thess. 1, 10. coll. Eph. 2, 3. 1 Thess. 5, 9. Etsi enim Deo sanctissimo peccata displiceant necesse est (p. 230), inde tamen ejus amor in homines non minus imminuitur aut tollitur, quam humanorum patrum amor in filios, quorum delicta detestantur et poenis afficiunt. In quibus rebus *humana* de Deo loquendi ratio numquam porsus vitari potest.

5) Id quod contenderunt Löffler: *Ueb. d. kirchl. Genugthuungslehre*. Züllich. 1796. Bretschneider: *Grundlage des ev. Pietismus* p. 258 ss. *System d. Dogm.* II, p. 291 ss. *Relig. Glaubensl.* p. 379 ss. S. A. Reiche: *Erklär. d. Br. a. d. Röm. Thl.* I, p. 262 ss.

cent⁶⁾. Et Paulus inter primaria doctrinae suae capita praecipit, extremis Christi fatiis rationem adumbrari, qua sectatores ejus e peccatis ad novam vitam emergant Deo dicatam, si quidem ita in mortis a Christo toleratae resurrectionisque mortem secutae societatem venerint, ut peccatis morerentur et ad novam vitam Deo dicatam resuscitentur (Rom. 6, 2 ss. Gal. 2, 20. 5, 24, 6, 14. 2 Cor. 5, 15. Col. 2, 12 s. 20. coll. 1 Petr. 2, 24. 4, 1 s.⁷⁾. E Pauli doctrinâ christianae expiationis institutum non solum omnes homines (2 Cor. 5, 14 s. 1 Tim. 2, 6. coll. 1 Jo. 2, 2. Hebr. 2, 9), verum etiam ipsos angelos (Col. 1, 20) complectitur, id quod Hebr. 2, 16 diserte negatur. — Quum omnes peccatores imperio diaboli (§ 157) et miseriae mortis (§ 171, inpr. not. 2) obnoxii sint: satis patet, eos, qui Christo nomen dederunt et morte ejus ad novam eandemque praestantioram vitam traducti sunt, sublati a Deo peccatorum ab iis commissorum poenis, morte Christi a diaboli et mortis potestate vindictos dici posse (Hebr. 2, 14. Col. 1, 13. 2, 15). Scriptor ad Hebraeos expiatorii et foederalis sacrificii a Christo oblati notiones perperam conjunxit (Hebr. 8, 8 ss. 9, 14 — 22). Aliud insigne beneficium e morte Christi redundans Paulus in eo ponit, quod sublato legis mosaicae pariete intergerino Judaei et Gentiles in unum coetum congregati sint (Eph. 2, 11 ss. coll. Jo. 11, 52). Quum enim e prophetarum promissionibus messiana beneficia primum Judaeis destinata et ab iis demum ad Ethnicos transferenda essent: ante omnia Judaei ab execratione mosaicae legis (Gal. 3, 10) redimendi erant, ut promissâ salute digni essent eoque modo huic saluti ad Ethnicos via muniretur (Gal. 3, 13 s.). — Ceterum Christus, quum morte perpetiunda consilium a Deo pro hominum salute captum exsequeretur, splendidissimum et obedientiae erga Deum (Phil. 2, 8. coll. Rom. 5, 19) et summi erga homines amoris (Gal. 2, 20. 1 Jo. 3, 16) exemplum edidit. Praeterea facile intelligitur, insignia illa beneficia a morte Christi repeti non posse nisi resurrectioni ejus conjunctâ (Rom. 4, 24 s.), quippe quo eventu prorsus singulari Deus sacrificium Christi ratum declararet, sine quo Jesus *prophetae* quidem (Luc. 24, 19. 21),

6) Unde patet, nemini Christianorum licere ita peccare, ut fiduciam in morte Christi reponat, neque sacrificii ab eo oblatis vim ad ea spectare, quae consulto ac deliberato consilio peccantur, sed ad ea tantum, quae temere (peccata *praecipitantiae*) atque ex imbecillitate delinquantur.

7) De qua doctrinae paulinae parte egregie disputat Lutz: *Bibl. Dogm.* p. 376 ss.

non autem *Messiae* (Act. 2, 24 ss. Rom. 1, 4) dignitatem obtineret. Denique e sententia scriptoris ad Hebraeos, qui comparationem Christi cum summo Israelitarum sacerdote per omnia momenta persequitur, Christus *coeleste sanctuarium ingressus est*, ut Deo sacerdotem se eundemque victimam sisteret ibique omnia ea perageret, quae ad sacrificium officium pertinerent (4, 14. 6, 19 s. 8, 1 ss. 9, 11 ss. 10, 12).

§ 195. De eadem¹⁾.

Judaeos Jesu et apostolorum aetate ab opinione de Messia aerumnas et mortem subituro prorsus abhorruisse, luce clarius patet 1) e modo, quo apostoli Jesu effata de supplicii sui necessitate exceperunt (Matth. 16, 22. 17, 23. Marc. 9, 32. Luc. 9, 45. 18, 34. coll. 24, 20 s.); 2) e perpetua offensione, quam Jesu mors Judaeis praebebat (1 Cor. 1, 23. Jo. 12, 34); 3) e Jonathanis chaldaica paraphrasi sectionis Jes. 52, 13 — c. 53 tot.²⁾, qui tantummodo ea, quae a propheta de gloria et triumphis ministri Jehovae traduntur, ad Messiam refert, quae vero de illius calamitatibus, doloribus et morte narrantur, singulari interpretationis arbitrio ad Israelitarum populum contorquet³⁾. Apostolos igitur

1) Quae hac paragr. disputamus, copiosissime exponuntur a de Wettio: De morte J. Chr. expiatoria. Berol. 1813. Rec. in ej. Opuscc. p. 1 ss. Adde Strauss *L. J.* II, p. 330 ss. Inter eos, qui contrariam sententiam defendunt, eminent Staedlin: *Ursprung der Idee eines leidenden, büssenden u. sterb. Messias in Göttinger theol. Biblioth.* I Bd. p. 239 ss. Hengstenberg: *Christol. des A. T.* I, 1, p. 270 ss. 2, p. 290 ss.

2) Varias sententias et commentationes de celeberrimae hujus sectionis argumento recensent Gesenius: *Comm. zu Jes. Thl.* II, p. 155 ss. Knobel: *Proph. Jesata* p. 363 ss. Adde Bretschneider: *Entwickelung* etc. p. 555 — 557. Nos etsi eam sententiam amplectimur, qua ille Jehovae minister de prophetarum ordine, vel quod denique ad ideam redit, de praestantiori populi parte, inprimis ejus proceribus, qui Jehovae fidem servaverant atque hanc fidem propugnabant, tamen in illo luentissime etiam verum Jesu Christi typum agnoscimus (p. 95).

3) Ita c. 52, 14 s. hoc modo interpretatur: „Quemadmodum per multos dies ipsum expectarunt Israelitae, quorum contabuit inter gentes aspectus et splendor —: ita disperget populos multos, super ipso obmutescunt reges“ —. C. 53, 2: „Adspectus ejus non erit adspectus communis nec terror terror vulgaris. Erit splendor — quem quicumque ipsum videbit contemplabitur.“ Jonathanis paraphrasis, sive jam aetate Christi, sive post eam conscripta vel saltem retractata est, procul dubio sententias exhibet jam Christi aetate obvias. — Notionem de Messia passuro et morituro jam Jesu aetate inter Judaeos existisse, e locis Luc. 2, 35 et Jo. 1, 29 probari nequit, quorum priore vaticinio post eventum effectum continetur, posteriore sententia ab evangelista posthac concepta baptistae supponitur. Cf. Gabler: *Meletemata* in Jo. 1, 29. 4 Progr. Jen. 1808 — I. rec. in ej. Opuscc. p. 514 ss. Reuss: *Johann. Theol.*

persuasionem, quam § 194 exposuimus, minime e Judaeorum christologia petiisse elucet. Nihilominus semina illius sententiae apostolicae jam in V. T. et in messianis notionibus illius temporis sparsa erant, et quidem 1) in opinionibus de sacrificiorum expiatoriorum vi universe spectatis, quibus sacrificiis Israelitas vim substitutionis vicariae tribuisse, ex ritibus cum eorum mactatione et oblatione conjunctis intelligitur ⁴⁾; 2) in notione de piorum et innocentium hominum molestiis ad expianda improborum flagitia valentibus (Jes. 53, 4. 5. 8. 10 ss. Dan. 11, 35 coll. Jes. 57, 1. ⁵⁾); 3) in expectatione veniae peccatorum messiano tempore concedendae (cf. p. 355), quam Judaei potissimum a Messiae intercessione apud Deum futura conciliatum iri sperabant ⁶⁾. Ita facillime fieri potuit, ut apostoli, inprimis quum

logte, in (Strassb.) *Beiträge zu d. theol. Wissensch.* (Jen. 1847) p. 46 s. J. T. L. Danz: *Das aus d. ev. Gesch. des Joh. scheidende Lamm Gottes*. Jen. 1847. (Auctor verba *ἵδε ὁ ἀνὸς* etc. e perversa aramaeorum verborum, quibus baptista usus esset, interpretatione explicat. Similia jam commentus est Hensen: Nonnulla de christol. Joann. baptistae. [Gott. 1824] p. 8.) — Notio de *duplct* Messia, priore ex Ephraemi stirpe orituro, *filio Josephi*, mortem subituro, et posteriore, illius successore, *filio Davidis* eodemque Messia glorioso, a Judaeis non ante sec. V vel VI post Christum concepta est. Neque liber *Sohar*, in quo eadem gemini Messiae distinctio reperitur, ante sec. XII conscriptus est. Cf. Glaesener: *Comment. de gemino Judaeorum Messia*. Helmst. 1739. Bertholdt: *Christol. Judd.* § 17.

4) Israelitas expiatoria sacrificia sacrificantium loco oblata censuisse, jam inde elucet, quod *cruenta* ea esse debebant, cujus praescripti ratio intelligitur ex 3 Mos. 17, 11., ubi docetur, sedem vitae in sanguine esse et sanguine vitam explari. Accedit, quod victimarum corpora extra urbem concremanda erant, iis autem, qui hoc negotium peregerant, praescriptum erat, ut corpus et vestimenta lavarent, 3 Mos. 16, 27 s. Unde patet, symbolicam sacrificiorum vim hanc fuisse: Peccata hominum in victimam transferuntur (3 Mos. 16, 21 s.), sanguis victimarum pro peccatorum sanguine profunditur in eoque victimarum vita pro hominum vita, cujus jacturam peccando commuerunt, Jehovah offertur (Hebr. 9, 22: *χωρίς αιματεκχυσίας οὐ γίνεταί ἄφεσις*). Cf. de Wette *Opuscc.* p. 21 ss. Winer: *Reallex.* II, p. 630 ss. 2 *Aufsl.* Cölln: *Bibl. Theol.* I, p. 271.

5) Praecipua cum perspicuitate haec opinio profertur 4 Marc. 6, 27 — 29, ubi Eleazar Martyr ita loquens inducitur: „Θεέ, παρόν μοι σώζεσθαι, βασάνοις ναυστικάις ἀποθνήσκω διὰ τὸν νόμον. Τοιγαρὸν ἔλεος γενοῦ τῇ ἔθνει σου, ἀρκέσει δὲ εἰς τῇ ἡμετέρᾳ ὑπὲρ αὐτῶν δίκην. Καθάρισον αὐτῶν ποιήσον τὸ ἐμὸν αἷμα καὶ ἀντίψυχον αὐτῶν λάβε τὴν ἐμὴν ψυχὴν. Et c. 17, 20 s.: καὶ οὗτοι (martyres) οὖν οἱ ἀγαθόντες διὰ Θεὸν τευλῶνται — τῷ δὲ αὐτοῦς — τὴν πατρίδα καθαρῶς ἀθήναι ὥσπερ ἀντίψυχον γεγονότας τῆς τοῦ ἔθνους ἀμαρτίας. Καὶ διὰ τοῦ αἵματος τῶν εὐσεβῶν ἐκείνων καὶ τοῦ ἱλαστηρίου θανάτου αὐτῶν ἡ θεία πρόνοια τὸν Ἰσραὴλ προκαταθέντα διέσωσε.

6) Jonath. ad Jes. 53, 4 ss. „(Messias) pro delictis nostris ipse deprecabitur, et iniquitates nostrae propter ipsum condonabuntur“ — „Si

salutarem mortis a Christo toleratae vim in ipsorum animos vehementer persensissent atque post resurrectionem de fine, quem Deus hac morte spectasset, quaesivissent, expiatorium in ea sacrificium, quo condonatio peccatorum, a prophetis promissa, pararetur, cernerent eamque persuasionem multis quoque V. T. effatis, velut Ps. 16. 22 et Jes. 53 (cf. § 44), egregie confirmatam putarent, atque in eandem sententiam etiam Christi sermones, quibus de mortis suae necessitate et salutari vi locutus erat, interpretarentur.

§ 196. *Historia dogmatis.*

Ziegler: Historia dogm. de redemptione — inde ab ecclesiae primordiis usque ad Lutheri tempora. Gott. 1791. rec. in Velthusen., Kuinoel et Rupertii: Commentt. theoll. T. V, p. 227 ss. — Baur: *Die chrstl. Lehre v. d. Versöhnung in geschichtl. Entwicklung.* Tüb. 1838.

Ecclesiae patres non uno eodemque modo notionem reconciliationis cum Deo morte Christi factae constituerunt, neque unam expiatorii sacrificii vim huic morti supposuerunt, sed alios quoque ejus fructus celebraverunt, neque Christum praecipue eum in finem a Deo missum esse docuerunt, ut pro hominibus moreretur, verum etiam ut aliis modis de iis bene mereretur, potissimum ut divinae vitae vim iis instillaret (ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος ἐν τῇ θανάτῳ, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν, A than a s.). Plerique expiatoriam mortis a Christo appetitae vim ad peccata ante baptismum commissa retulerunt; quae posthac committerentur, propriis satisfactionibus, h. e. poenitentia et bonis operibus, expianda esse docuerunt. Neque publicae de mortis J. Chr. salutari vi controversiae agitatae sunt, nec quidquam ea de re decretis publicis uberius et accuratius expositum est¹⁾. Solam rationem, qua illa morte homines a diaboli imperio liberati essent, inde a fine sec. II theologi accuratius definiverunt, dum diabolo pretium redemptionis solum esse statuerunt, pro quo redderet ceterorum hominum quas captivas teneret animas (Iren., Orig., Gregor. Nyss., et posthac Bernard. Clar.). Quo pacto ineundo diabolus deceptum fuisse, qui humanam Christi ani-

verbis ejus obedierimus, delicta nostra nobis condonabuntur.“ — „In Deo fuit voluntas condonandi peccata omnium nostrum propter ipsum. Deprecatus et exauditus est, et antequam os suum aperuisset, acceptus est.“

1) Symb. nic.-const.: Πιστεύομεν — τὸν δι' ἡμᾶς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν — σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν κ. τ. λ. — Symb. athenas.: „Necessarium est ad aeternam salutem, ut incarnationem Dei domini nostri fideliter credat. Qui passus est pro salute nostra.“

mam, quippe divinae naturae unitam, in potestate sua retinere non potuisset. Ex aliorum (Augustini, Leonis M., Gregorii M.) opinione diabolus, dum innocenti Christo vim inferret, potestatis suae fines excessit, ideoque dominium perdidit, quod adhuc jure in ceteros exercuerat. Alii, ut Gregorius Naz., solam biblicam et antiquissimam ecclesiae notionem de victima in Christi supplicio Deo oblata propugnaverunt. Dum patres beneficia, quae ex *utroque* Christi natura in ejus morte hominibus obtigissent, plerumque *mythicis* opinionibus descripserant, raro autem in hujus causae expositionibus *justitiam*²⁾ divinam, cui satisfactum³⁾ esset, respexerant, nec nisi *hypotheticam* talis redemptionis necessitatem statuerant: aetate media Anselmus Cantuar. in libello „cur Deus homo“ *philosophica* argumentatione *absolutam* redemptionis duntaxat *Σεαυθρῶπον* morte efficiendae necessitatem probare tentavit atque tali satisfactione virtutes divinae *justitiae* et *benignitatis* sibi conciliatas esse docuit. Argumentationis anselmianae lineamenta haec sunt: Quaevis rationalis creatura obedientiae Deo praestandae obstricta est. Haec obedientia est „solus et totus honor, quem a nobis exigit Deus. Hunc honorem qui Deo non reddit, aufert Deo, quod suum est, et hoc est *peccare*.“ Etiam divinus rerum ordo peccando turbatur, Deus autem nihil impunitum relinquere potest, quo regni sui pulchritudo deformatur. Honorem Deo ablatum diligenti officiorum observatione restituere non possumus, quippe quam Deo jam quovis temporis momento debeamus. Ita subsequente animi emendatione non compensantur, quae antea negleximus. Et quum infinitae majestatis divinae laesione culpa infinita contrahatur. infinita quoque satisfactio exigitur. Quam praestare nequit nisi qui „major est, quam omne quod non est Deus“, ergo Deus. „Sed nec facere illam debet nisi homo, alioquin non satisfacit homo, necesse est ergo, ut eam faciat *Deus homo*.“ Neque id fieri potest per *activam* obedientiam, quippe quam ipse *Σειδνθρῶπος*, quatenus rationalis creatura est, Deo jam debet, sed sola *morte*, cui neque *ex necessitate* obnoxius est, quia omnipotens est, neque *ex*

2) Ex decreto libri „de incarnatione verbi Dei“ (qui liber inter Athanasii Opera receptus est) morte Christi sententia damnatoria, a Deo 1 Mos. 8, 3 lata, eventu probata eoque modo *veracitas* Dei in concordiam redacta est cum ejus *benignitate*.

3) *Satisfaciendi* verbo primum Tertullianus usus est non autem de iis, quae Christus pro nobis fecisset, sed de iis, quae ab hominibus ipsis fierent ad peccata sua explenda. De salutari mortis J. Chr. vi nomen primum ab Hilario Pictav. (in Ps. LIII, 12) et Ambrosio (de fuga saeculi c. 7) usurpatur.

debito, quia non peccavit, sed illam subito libera voluntate. — Postquam Abaelardus et Petrus Lombardus liberaiora docuerant et maxime *ethicam* mortis a Christo toleratae vim laudibus extulerant, inter posteriores Scholasticos Thomistae satisfactionem Christi *superabundantem* defenderunt, h. e. quae culpae magnitudinem longe superavisset, Scotistae vero eam non *ex se*, sed ex gratuita Dei acceptatione, h. e. *acceptilatione* ⁴⁾, suffecisse (h. e. Deum pro libera sua gratia eam accepisse, quasi sufficeret) contenderunt. Nec nisi *historicam* mortis a Christo pro contestanda et confirmanda „justitia“ (h. e. veritate et justa causa) subeundae necessitatem Duns Scotus defendit, qua morte „ad suum ille amorem nos alliceret.“ Sed Thomistarum decreta, utpote orthodoxae cupiditati convenientiora, victoriam reportarunt. In communi autem ecclesiae vita dogma de expiatoria morte vel nullam vel exiguam vim exseruit, sed omnis fiducia in sanctorum meritis et intercessione (§ 198), in indulgentiarum et propriarum satisfactionum vi collocari solebat. Contra quas foedissimas substitutiones emendatores sacrorum christianae pietatis et virtutis commoda non melius tueri posse sibi visi sunt, nisi ita, ut doctrinam de satisfactione a Christo praestita tamquam unico fundamento, cui spem veniae peccatorum a Deo impetrandae certissimam superstrui oporteret, premerent et studiosissime commendarent (§ 192). Contra romani Catholici praeaeuntibus tridentinis patribus, etsi superabundantem Christi satisfactionem concedunt, tamen ejus vim salutarem ad sola peccata ante baptismum commissam referunt, cetera delicta propriis satisfactionibus, quarum tamen vis e solo Christi merito pendeat, expianda docent ⁵⁾. — Omnem vicariae satisfactionis theoriam impugnaverunt Sociniani, qui primum Christi meritum in ejus doctrina et exemplo quaerunt, mortem vero contestandae et stabiliendae doctrinae inservisse necessariamque conditionem fuisse docent, qua Christus in vitam revocaretur atque ita nostrae resurrectionis spem confirmaret, tum vero in coelum tolleretur, unde summa in omnes res potestate instructus divina beneficia in

4) Strauss: *Glaubensl.* II, p. 314s.: „*Acceptilation ist Genuehmhaltung ohne objectiven Grund in der inneren Hingänglichkeit der geleisteten Genuehmung. Sie ist d. engere Begriff, Acceptation aber der weitere, der jede Art von Genuehmhaltung einer Genuehmung in sich fasst, sowohl, wie b. Duns Scotus, einer objectiv ungenügenden, als auch einer objectiv zulänglichen, in welchem Sinne die orthodoxen Theologen eine Acceptation der Genuehmung von Seiten Gottes zugaben, die Acceptilation aber verwarfen.*“

5) Cf. Wiener: *Symbolik* p. 77s.

nos conferat, inprimis immortalitatis nos participes reddat, ita, ut resurrectio ejus plus quam mors ad salutem nostram procurandam valere dicatur. In morte Christi exhibitum nobis esse divinae gratiae documentum et efficacissimum ad molestias et calamitates fortiter sustinendas incitamentum. — Ecclesiae doctrinam contra Socinianos Hugo Grotius⁶⁾ ita defendere sibi visus est, ut Deum ad *legis moralis* auctoritatem tuendam et ad homines a peccando deterrendos in morte J. Chr. *poenae exemplum* statuisset doceret. Ceteri Arminiani notionem *sacrificii* expiatorii a Christo moriendo oblato retinuerunt, quod quidem per se ad Deum placandum non suffecisset, sed ex *acceptilatione* ei satisfacisset. — Postquam Zinzendorfio auctore Herrenhutiani in expiationis dogmate ultra modum premendo sibi placere ac taedioso imaginum a passione Christi petitarum lusu sensum et imaginationem mulcere coeperant (p. 27): ecclesiastica doctrina in dies vehementius impugnata est. Et primum quidem inter Lutheranos notionem *activae* obedientiae (p. 399 et p. 404 not. 2), jam Arminianis improbatam, Töllnerus⁷⁾ tam felici successu confutavit, ut abhinc haec orthodoxae doctrinae pars a plurimis rejiceretur. Inter novitios supranaturalistas alii Grotii theoriā amplexi sunt (Michael, Seiler., Storr.⁸⁾, Knapp.), alii Christi necem externum et solenne gratiae divinae ad peccata condonanda promissimae pignus atque documentum (Doederl., Morus, Schott) vel etiam symbolum, quo omnium sacrificiorum abrogatio declararetur, dicere maluerunt, vel illam his omnibus et aliis consiliis exsequendis inserviisse (Reinhard) docuerunt⁹⁾. — Rationalistae in morte Christi effica-

6) In libro: Defensio fidei catholicae de satisf. Christi adversus F. Socinunt. Lugd. B. 1617. Ed. Joach. Lange. Lips. 1730.

7) Notionem jam inter antiquiores theologos Kargius s. Parsimonius, theol. onoldinus, a. 1563, atque inter Reformatos Piscator, theol. herborn. exeunte sec. XVI et ineunte XVII, rejecerat. Sed Kargius jam a. 1570 sententiam suam ipse reprobavit, scilicet se a Vitebergensibus rectora edoctum declarans. Desperatae notionis causam nuper denuo agere ausus est Philippi (theol. dorpatis): *Der thätige Gehorsam Christi. Berl.* 1841. Cf. Thomasius: Historia dogmatis de obedientia Christi activa. Erlang. 1845 s. 3 Progr.

8) J. D. Michaelis: *Gedanken üb. d. L. d. h. Schr. v. Sünde u. Genugthuung als eine der Vernunft gemässe Lehre. Neue Ausg. Gött. u. Brem.* 1779. Seiler: *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu. Erl.* 1778 s. 2 Thle. Storr: *Ueb. d. Zweck des Todes Jesu, in ej. lib.: Der Brief an d. Hebr. erläutert (Tüb. 1789) 2 Thle.*

9) Ecclesiastica vicariae satisfactionis notio inter ipsos severiores orthodoxiae patronos nacta est acerrimos quosdam adversarios, velut Menkenium (theol. bremens.). Cf. *Die Versöhnungsl. v. Gottfr. Men-*

cissimum et necessarium religionis ab eo propositae confirmandae et stabilendae praesidium, sanctissimum virtutis exemplum vel etiam divinae gratiae symbolum (de Wette) cernunt¹⁰). — Schellingiani et Hegeliani mortem

ken. In wörtl. Auszügen aus dessen Schriften. Bonn 1837. Ex ejus theoria Christus peccandi quidem facultate praeditus fuit, sed immunem a peccando se servavit atque vivendo, patiendo et moriendo principium et radicem peccatorum in sua persona exstinxit eoque modo in sua persona humanam naturam cujuslibet peccati puram exhibuit. Cf. Baur l. c. p. 656 ss. Ad Menkenium prope accedit Gerike (*Superint. in Clausthal*): *Die Wirkungen des Todes Jesu in Beziehung auf s. eigene Person*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Kritiken*. 1843. 2 H., nisi quod humanam Christi naturam peccato originali inquinatam fuisse censet. Contra quem ecclesiasticam Lutheranorum formulam defendit Münchmeyer in eod. promtuariorio 1845, 2 H. p. 319 ss. — Non sine acumine novam eandemque mysticam expiationis et vicariae satisfactionis theoriam notioni de divina humanae imbecillitatis et vilitatis *συνπαθήσθαι* superstructam adumbraverunt Göschel: *Zerstreute Blätter aus den Hand- u. Hilfsacten eines Juristen*. Berl. 1832. [Cf. Baur l. c. p. 682 ss.] et Schöberlein (theol. erlang.): *Ueb. d. christl. Versöhnungslehre*. In Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krit.* 1845, 2 H. p. 267 ss. — Nec deficit, qui ansehniani rigoris propugnandi adeoque augendi furore abreptus in manichaeos errores incideret, Sartorius (theol. regiom.): *Geschichtliches aus d. Versöhnungs- u. Genugthuungslehre*, in Hengstenberg: *Evangel. KZ.* 1834, p. 1 ss. p. 52 ss. 1837, p. 113 ss. 153 ss.

10) Rationalistarum decreta cognoscuntur ex his scriptis: Eberhard: *Neue Apologie d. Socrates*. Berl. (1772) 3 A. 1788. 2 Bde. Steinbart: *System der reinen Philos. od. Glückseligkeitslehre*. Zülich. 1778. p. 83 ss. 118 ss. Löffler: *Die kirchl. Genugthuungslehre*. Züll. 1796. et in ej. *Klein. Schr.* Weim. 1817. I Bd. Gubalkii libro, quem notavimus § 193. C. L. Nitzsch: *De mortis a J. Ch. appetitae necessitate morali*. 2 Progr. Viteb. 1810 - 11. Schneemann: *Die Versöhnungsl. d. ev.-prot. K. histor., dogmat. u. krit. beleuchtet*. Sondersh. 1844. — E Schleiermachers decretis duplex Christi obedientia tum demum nobis salutaria est, si mentem, qua eam praestitit, in nos receperimus intimamque cum Christo familiaritatem contraxerimus. Cf. *Christl. Gl.* II, p. 155: — „wir werden, den Ausdruck umkehrend, Christum uns. genugthuenden Stellvertreter nennen können in d. Sinne, dass er einestheils vermöge seiner urbildl. Würde in seiner erlös. Thätigk. die Vollendung der menschl. Natur so darstellt, dass vermöge unseres Etnsgewordenseyns mit ihm Gott die Gesamtheit der Gläubigen nur in ihm steht u. würdigt; anderntheils indem sein Mitgefühl mit d. Sünde, welches stark genug war, um die zur Aufnahme aller Menschen in s. Lebensgemeinschaft hinreichende erlösende Thätigkeit hervorzubringen, deren absolute Kraft sich in seiner freien Hingebung in d. Tod am vollkommensten darstellt, immer noch unserem unvollkommenen Bewusstseyn der Sünde zur Ergänzung u. Vervollkommenung dient.“ Strauss l. c. II, p. 326: „Offenbar wird hier mit d. kirchl. Ausdrücken nur noch gespielt, u. der Inhalt des Gesagten ist von d. rationalist. Versöhnungslehre einzig dadurch verschieden, dass was dieser zufolge Christus durch Lehre u. Beispiel wirkt, Schleierm. concreter durch das v. Christo gestiftete Gesamtleben, dessen beseelenden Gemeingeist sich Lehre u. Beispiel als Momente unterordnen, vermittelt seyn lässt.“ Ad Schleierm.

τοῦ Θεανθρώπου de modo explicant, quo absolutum rerum principium, etsi in res finitas discedat earumque cancellis se subiciat, tamen absolutae suae naturae integritatem servet atque in finitarum rerum interitu ad se ipsum redeat ¹¹⁾).

§ 197. *Epicrisis.*

Ecclesiasticum dogma de Christi satisfactione primario hoc vitio laborat, quod in eo substitutionis vicariae notio a rebus civilibus et forensibus ad ethicam Dei cum hominibus necessitudinem transfertur, cuiusmodi perversam diversissimarum rerum permutationem non solum recta honesti conscientia sanctissime prohibet, verum etiam Orthodoxi evangelici in iis, quae contra Catholicos de bonis operibus praeceperunt, vehementer aversati sunt. Etiam si vero conscientia moralis notionem vicariae satisfactionis admitteret, tamen notiones de activa et passiva obedientia se invicem supervacaneas redderent. Nam si Christus nostro loco legem divinam implevit, non patet, cur poenae quoque a nobis promeritae ei fuerint luendae; ac si poenae ab eo repetitae sunt, profecto vicaria legis observatione non opus erat. Accedit, ut activam obedientiam jam pro semet ipso, quatenus homo erat, patri deberet. Quod enim docetur, Jesum per communicationem idiomatum dominum legis fuisse neque ejus observationi obstrictum (§ 192, not. 3), id ab humanorum tyrannorum exemplis colligitur, qui semet ipsos legibus, quas sanxerunt, superiores autumant. Nec denique intelligitur, quomodo ab hominibus, finitis naturis, infinita culpa contrahi possit, aut quomodo absoluta Dei majestas hominum peccatis violari et imminui possit *). Quem anthropopathis-

prope accedit Klaiber: *Lehre v. d. Sünde u. Erlös. Stuttg. 1836*, nec multum ab illo distat, qui eum impugnare sibi visus est, *Steudefius*, cf. *Baur* I. c. 644.

11) Cuiusmodi explicationes ambizioso *speculativarum* (cf. § 182, not. 9) nomine significari solent. „*Als speculat. Versöhnungslehre wird diej. zu bezeichnen seyn, welche den einzelnen geschichtl. Process des Leidens u. Sterbens Christi als einen allgemeinen u. geistigen fasst.*“ *Strauss* II, p. 327. — Quemadmodum Schellingiani et Hegeliani ecclesiastici dogmatis formulam de metaphysica infinitarum rerum cum finitis ratione temere interpretantur, ita Kantiani eam ad ethicum sensum contorserunt. E Kantii (*Religion innerhalb etc.* p. 91 ss.) interpretatione dogmate eccles. conditio *emendati* hominis adumbratur, qui, dum mala peccatoribus sustinenda eo quo debet animo perfert, quasi substitutione vicaria poenas peccatorum antea a se commissorum luit.

*) Dogma minime cum rationis decretis convenire, libere profitetur *Melancthon* Apol. Conf. p. 103: „Nec ignoramus, quantum haec doctrina abhorreat a iudicio rationis ac legis. — Sed non pudet nos stultitiae evangelii.“

num etsi Hugonis Grotii theoria feliciter effugiat, alia tamen eâdemque graviore difficultate laborat. Dum enim biblica et ecclesiastica victimae piacularis notio necessario *innocentem* efflagitat, qui ceterorum loco poenas sustineat: ad statuenda poenarum exempla a justis civitatum rectoribus non innocentes homines, ne leviores quidem, sed facinorosissimi legum transgressores eliguntur. Nec ullo modo *metaphysica*, sed solum *ethica* cruentae mortis Christo perpetiendae necessitas demonstrari potest. Si enim mortem effugere voluisset: aut ad externos confugere, aut ea, quae docuerat et gesserat, publice ac solenniter reprobare debuisset. Utroque modo egisset: a divino suo officio defecisset ac de causa ejus actum et conelamatum fuisset. Ita moriendo coeptum opus perfecit et resurrectionis gloria auctus laborum suorum fructus ad homines transtulit. Ita, quum summus finis ei propositus, pro quo obtinendo aerumnas et mortem non reformidavit, praecipue ad liberationem hominum e peccatorum miseria, quippe primariam civitatis in divina republica consequendae conditionem, spectaret: summo jure pro toto genere humano passus et mortuus esse ac splendidissimum tum summae in homines caritatis, tum promptissimae erga Deum obedientiae specimen edidisse dicitur. Supplicium ejus ad hanc normam judicatum etsi nihil a martyrio differt: tamen martyrium est prorsus singulare et sui generis praestantissimum, si respexeris tum personae, quae ignominiosae morti se subjecit, eminentiam, tum consilii, pro quo acerbissimam sortem subiit, ambitum et sublimitatem, tum animi, quo illam sortem sustinuit, fortitudinem a Stoicorum ἀπαθεία non minus, quam a fanatico furore alienissimam, incomparabilem Dei hominumque amorem, inconcussam Dei fiduciam in eoque collocatam certissimam victoriae spem. Ita nemo eorum, qui pro testanda ac tuenda veritate sanguinem profuderunt, Christo aequari potest, neque Socrates, neque Judaeorum martyres (2 Macc. 7, 9. 14. 17. 19. 31. 34 — 37. 14, 45 s. coll. Luc. 23, 34). Qui vero inter Christianos vitâ pro religione despondendâ virtutem Christo similem probaverunt, ii id non fecerunt nisi Christi mente et vi corroborati. Proinde Christi morte, quam per summam hominum nequitiam occubuit, pie contemplandâ non possumus, quin peccata ex animo abominemur iisque demoriamur (Rom. 6, 2), Christi mentem in nos recipiamus, novam Deoque acceptam vitam incipiamus et ita veniâ peccatorum digni reddamur. Haec *ethica* mortis J. Chr. momenta sunt. *Religionis* autem et *pietatis* regulam si sequimur, a Deo Christus pro hominum salute traditus dicendus est. Jam vero quum Christus arctiore quam ullus alius Deo et meta-

physica et ethica necessitudine conjunctus esset (§ 183): in illo Dei actu, quo nostra causa ne filio quidem suo unigenito pepercit (Rom. 8, 32. 5, 8), recte agnoscimus summum divini amoris documentum et gratiae peccatoribus seriam poenitentiam agentibus propitiae adspectabile pignus et argumentum in facto positum, quo pie meditando Deum non amplius ut judicem timemus, sed ut patrem nobis bene cupientem reveremur, fiducia sensu implemur, neque in calamitatibus externis, quae nobis pro nexu nostro cum externo rerum ordine condonari nequeunt, amplius peccatorum poenas cernimus, sed praesidia, quibus benignitas et sapientia Dei utatur ad pietatem et virtutem nostram corroborandam, ut divini regni beneficiis digni reddamur.

2) De intercessionem.

§ 198.

Jam Judaei Jesu aequales Messiam apud Deum pro populo ad veniam peccatorum ei comparandam intercessurum esse speraverunt (§ 195, not. 6). Cujusmodi intercessionem apostoli quoque magistro suo ad coelestem gloriam sublato tribuunt: Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 1 Jo. 2, 1. Tametsi Christus Jo. 16, 26 s. promittit, fore, ut sectatores sui, divinae mentis suae vi imbuti, suo ipsius apud patrem interventu non egeant, sed ipsi, Christi quidem nomine, eum precibus adeant, et Paulus apost. Ephes. 2, 18. 3, 2 inter primaria beneficencia a Christo parta id refert, quod ipsi aditum ad patrem habeamus. In libris symbolicis contra Catholicorum decreta de sanctorum cultu sola Christi intercessio et invocatio statuenda docetur¹⁾. Posteriores theologi evangelici hanc *intercessionem* (*deprecationem, interpellationem, ἐντεύξειν*) arcte

1) Conf. aug. art. XXI: „Scriptura non docet invocare sanctos seu petere auxilium a sanctis, quia unum Christum nobis proponit mediatorem, propitiatorium, pontificem et *intercessorem*. Hic invocandus est et promissit [ubinam?], se exauditorium esse preces nostras; et hunc cultum maxime probat, videlicet ut invocetur in omnibus afflictionibus [germ. „in allen Nöthen u. Anliegen“] 1 Jo. 2, 1.“ — Apol. Conf. p. 90: „—statuendum, nos propter Christum justos reputari, qui sedet ad dexteram patris et perpetuo interpellat pro nobis.“ Adde p. 225, 15. p. 227, 21 ss. Art. smalc. p. 310, 26. Conf. belg. 26. helv. 5. — Controversam quaestionem, a Franc. Sintenisio, eccles. magdeb. ministro, cum collegis stolidè ferocibus a. 1840 disceptatam, num e doctrinae in N. T. et in libris symbolicis propositae principiis fas sit, in externae vitae calamitatibus ad Christum preces fundere ab eoque auxilium implorare, scite expedivit Bretschneider: *Christolatrischer Streit in Magdeb.* in *Allgem. KZ.* 1840. Nr. 61—63. — Lücke: De invocatione J. Chr. in precibus Christianorum accuratius definienda. 2 Progr. Gott. 1843, qui historica momenta ad quaestionem spectantia erudite excutit.

cum satisfactione conjunctam cogitaverunt et alteram sacerdotalis officii partem dixerunt s. *eum τοῦ Θεανθρώπου exaltati* ²⁾ actum, quo satisfactionis ab ipso praestitae meritum apud patrem urgens petit, quae corporibus et praecipue animis hominum salutaria esse novit ³⁾. Buddeo demum auctore intercessionis argumentum ea tantum complecti dicitur, quae ad *animorum* salutem spectant. Plerique recentissimi theologi ex hoc dogmate solam notionem de perpetua cura, qua Christus in coelis causae suae consulat, tenerrimoque amore, quo sectatores suos amplectatur, eruendam esse censent, sed rectius ea ad *regium* munus referuntur. — Intercessionis, quae a Christo fiat, notio, illa quidem e nexu cum satisfactionis dogmate soluta, facile per argumentationem a minore ad majus defendi potest ex illo sensu, imbecillitati nostrae terrestri necessario, quo bene nobis consultum credimus, quando alios, inprimis eos, qui fidei et caritatis vinculo nobis conjuncti sunt, deprecando numini summo rerum nostrarum curam et salutem committere scimus.

III. Munus Christi regium.

§ 199.

Quum Christus se regni divini, a prophetis promissi, conditorem annuntiaret (§ 19), eo ipso ejusdem regni *praefectum* se declaravit (Jo. 18, 37). Quando ad patrem coelestem sublatus esset, per vim et efficaciam spiritus s. ad suos se rediturum iisque usque ad terrestrium rerum interitum adfuturum esse (Jo. 14, 16 ss. 28. 16, 7. 13. 19. 22. Matth. 18, 20. 28, 20) promisit. Per verbi sui et mentis vim summum humanorum animorum imperium in terris et in coelis sibi parare voluit (Matth. 28, 18. Jo. 17, 2. coll. Phil. 2, 10). Num et quatenus consortium divini imperii, figuratâ locutione *sessionis ad dexteram Dei* (§ 168) significatum,

2) Attamen distinguunt etiam intercessionem *terrestrem*, in statu exinanitionis factam ideoque humilem (Jo. 17. Luc. 23, 34), et *coelestem*, majestatis plenam, non amplius humilem, „quasi Christus supplex flexis genibus et manibus expansis atque vocali ejulatu patrem deprecetur, ut in diebus carnis (Hebr. 5, 7).“ Hollaz.

3) Docuerunt hanc intercessionem non solum esse *realem*, h. e. mutam meritum ostensionem, sed *vocalem* et *oralem*. Calov. VII, p. 538: „Apparet in proprio sanguinolento corpore, ino ut probabile est, cruento etiam, quia visus est a St. Joanne ut agnus occisus, et sistit patri vulnera sua, ut patrem ad commiserationem moveat.“ Similiter jam Chemnitius et inter recentiores Baumgartenius. Contra jam Baierus de intercessionis *modo* et *natura* nihil definiri posse docuit.

ad *physicum* rerum ordinem referatur, enucleari nequit. E notione τοῦ λόγου Christo Col. 1, 17 et Hebr. 1, 3 negotium *conservandi* mundi tribuitur. Frequentius vero apostoli coelestem ejus in *animos* efficaciam praedicant et interdum ejus curam et administrationem ad *externa* quoque Christianorum commoda et incommoda referunt: 1 Thess. 3, 11. 2 Cor. 12, 8 s. 2 Tim. 3, 11. 4, 18. coll. 1 Cor. 10, 22., unde discipulis suis a Deo et Christo salutem precantur, Rom. 1, 7. 1 Cor. 1, 3. 2 Cor. 1, 2. 13, 13. Eph. 1, 2. 1 Thess. 3, 12. 2 Thess. 2, 16 s. E Pauli doctrina (1 Cor. 15, 24—28) Christus imperium, quando omnia ei subjecta fuerint, Deo patri reddet.— In libris symbolicis decretum de Christo unico eodemque divino ecclesiae rege arrogatae romanorum pontificum dominationi opponitur¹⁾. E posteriorum Lutheranorum notione *regium* Christi *officium* illud est, „quo ὁ Θεὸς πάντας omnia in coelo et terra gubernat ac inprimis ecclesiam suam adversus hostes tuetur“ (Gerhard.). Quod regnum etsi per se spectatum unum sit, tamen tribus rationibus consideratum triplex esse dicitur: 1) *regnum potentiae*, s. imperium, quod in totam rerum universitatem exercet; 2) *r. gratiae*, quod ad ecclesiam in terris *militantem* spectat²⁾; 3) *r. gloriae*, quo ecclesiam in coelis *triumphantem*, h. e. coelitum s. bonorum angelorum et beatorum hominum congregationem (Hebr. 12, 22 s.), regit. — Doctrina de regno *potentiae*, etsi ex orthodoxa trinitatis notione necessario consequitur, tamen cum rationali idea de Deo nullo modo convenit. Neque ingenium humanum notionem de *immediati* Christi e coelis in animos et externam ecclesiae politiam efficaciam ullo modo assequitur, sed solam sententiam de illo imperio, quod Christus per verbi sui et mentis fidelibus instillatae vim perpetuo exercet, cui imperio, si naturam, ambitum et diuturnitatem respicis, nullum terrestre regnum

1) Art. smalc. p. 312: „Art. de pap. docet, quod papa non sit jure divino seu secundum verbum Dei caput totius christianitatis, hoc enim nomen uni et soli J. Christo debetur.“ p. 314, 9: „Ecclesia numquam melius gubernari et conservari potest, quam si omnes sub uno capite, quod est Christus, vivamus.“ — Conf. aug. art. III univ. adumbratur notio de Christi regno: — „ascendit ad coelos, ut — perpetuo regnet et dominetur omnibus creaturis, sanctificet credentes in ipsum, misso in corda eorum spiritu s., qui regat, consoletur ac vivificet eos ac defendat adversus diabolum et vim peccati.“ — Apol. Conf. p. 141 *regnum* Christi appellatur ecclesia utpote „congregatio sanctorum.“

2) Gerhard.: „Gratiae regnum est specialis operatio gratiae in ecclesia, videlicet missio, illuminatio et conservatio apostolorum, evangelistarum, doctorum et pastorum, collectio ecclesiae per praedicationem evangelii et dispensationem sacramentorum, regeneratio, illuminatio, sanctificatio credentium per verbum et sacramenta“ etc.

aequari potest. Notio denique de regno gloriae e christiana pietatis et spei indole facile probatur. Quemadmodum enim consortiones, quae fidei, pietatis et amoris vinculo copulatae sunt, hac sua natura se morte et interitu superiores sciunt neque alio aeternitatis suae argumento egent: ita sancto consortii nostri cum Christo semel initi jure eum in coelis quoque suorum principem et caput esse³⁾ confidimus nosque ei post mortem arctius et beatius conjunctum iri et gloriae coelestis, qua gaudet, testes fore (Jo. 17, 24) speramus.

Sectio II.

De salutis a Christo partae oblatione, s. de decretis, operationibus, praesidiis et institutis, quibus Deus homines illius salutis participes reddit, s. Soteriologia angustiore sensu dicta.

Caput I.

De praedestinatione.

§ 200. Introductio.

Dogma de praedestinatione (α προορίζειν, *Vulg. praedestinare*) arctissime nexum est e decretis de peccato originali et totali hominis in rebus spiritualibus (§ 168, p. 331) ἀδυναμία atque de salute a Christo parta per solam gratiosam Dei efficaciam obtinenda. Namque si homines per solam gratiae divinae operationem illius salutis participes redduntur ad eamque adipiscendam suis viribus prorsus nihil conferre possunt, tam multi autem ne ullam quidem de Christo notitiam percipiunt, alii salutem ipsis oblatam pertinaciter repudiant: haec difficultas non tollitur nisi e notione absoluti decreti, quo Deus tantummodo partem hominum christianae et aeternae saluti destinaverit, ceteros reprobaverit (ἀποδοκιμάζειν, *DNQ*, ea de re in ss. litteris

3) Hase *Dogmat.* p. 347. 2 A.: „Die unmittelbare Verbin-
dung Christi mit d. Christenheit auf Erden liegt verborgen in dem
Geheimnisse des Zusammenhanges zwischen der irdischen u. überir-
dischen Welt. — Obwohl denkbar wäre, dass Christus in seiner überir-
dischen Verklärung eine besondere Fürsorge des durch ihn gegründeten
Reichs v. der Gottheit empfangen habe, so scheint doch auf die dess-
fallstige Vorstellung der Apostel der jüdl. Messiasglaube u. die alex.
Logoslehre eingewirkt zu haben: jedesfalls ruht die Kirche als das
Gottesreich ohnedem sicher im Schutze der Vorsehung —. Aber in
der Liebe zu Christo ist die Hoffnung einer einstmaligen persönl.
Gemeinschaft mit ihm gegründet, u. es ist kaum anders zu denken,
als dass er auch jenseits Haupt u. Herz der Kirche seyn werde.“

non obvium), vel saltem sorti suae e peccato originali necessario oriundae reliquerit. Tametsi ad hunc in exponendis summis orthodoxiae principiis rigorem solum Augustinus et Calvinus eorumque sectatores, minime vero Lutherani abducti sunt.

§ 201. *Doctrina biblica.*

In V. T. nonnumquam Israelitae a Jehova e terrae populis *delecti* (בְּחִירִים) dicuntur, et eum quidem in finem, ut unum et verum Deum cognoscerent et colerent, ipse vero eos favore suo et tutelâ prosequeretur: 5 Mos. 7, 6—8. 14, 2. 2 Mos. 19, 5 s. Jes. 43, 20 s. Ita hoc nomine scriptores V. T. e pietatis norma, qua omnia bona ab ipso Deo repetere jubemur, haud inepte insignem locum, quem Israelitae religione suâ et sacrâ disciplinâ obtinerent, tamquam divinae gratiae donum significant. — In N. T. nomen τῶν ἐκλεκτῶν ad Christianos transfertur, ut quos Deus ἐκ τοῦ κόσμου (Jo. 17, 14. 16), h. e. ab hominum multitudine profana Deoque abalienata segregaverit ad vitam piam, honestam, beatam in Christi regno agendam (Matth. 24, 22. 24. 31. Luc. 18, 7. Eph. 1, 4 ss. Rom. 8, 33. Col. 3, 12. 2 Tim. 2, 10. Jac. 2, 5. 1 Petr. 1, 1). Et quo clarius pateat christianae salutis magnitudo et certitudo ejusque spes majori in sustinendis molestiis solatio sit: a Paulo apost. Christiani ad illam jam ante mundum conditum electi s. praedestinati (προορισθέντες) dicuntur; Eph. 1, 4 ss. Rom. 8, 29 s. A Deo autem non deligi nisi eos, quos tanto beneficio dignos judicaverit, apprime patet ex effatis Christi apud Matth. 20, 16. 22, 14. coll. v. 11—13. Atrociore notionem Paulus tantum Rom. 9, 6—29 profitetur, ubi non solum causam, cur quibusdam hominibus, potissimum Ethnicis, beneficia religionis christianae obtigerint, in *absoluto* Dei decreto quaerendam praedicat, sed ipsam quoque obstinationem et pertinaciam, qua alii, et maxime quidem Judaei, evangelium repudiarent, a sola ipsius Dei efficacia repetit, quapropter Praedestinatiani in hac celeberrima sectione principalem dogmatis sui sedem invenerunt¹⁾. Verumtamen ad celeberrimae

1) Plerique catholici et lutherani interpretes frustra operam et studium in eo consumunt, ut verba apostoli ad moderatiores sententias detorqueant. Cf. J. T. Beck: *Versuch einer pneumat. - hermeneut. Entwicklung des 9 Kap. im Br. an d. Röm.* Stuttg. 1833. Stendel: *Nachweisung der in Röm. 9 liegenden Sätze als zu Gunsten eines unbedingten Rathschlusses Gottes nicht deutbarer*, in *Tüb. Zeitschr. f. Theol.* 1836. H. 1, p. 1 ss. Contra quem cf. Strauss *Strettschriften*, I, p. 165 ss. Veram Pauli sententiam inter recentissimos demum Impp.

sectionis argumentum juste aestimandum hoc perpendamus necesse est, Paulum ibi contra absurda Judaeorum commenta, qui sibi propter abrahamiticam stirpem et opinata bona opera certum messianae salutis consequendae jus competere Deumque ipsis quasi obstrictum esse opinabantur, id agere, ut notioni de liberrima Dei potestate et benignitate eam quae debet auctoritatem vindicet, ingenii autem fervore ac disputationis ardore in propugnanda pietatis lege, qua omnia a Deo repetere jubemur, ad sententias abripi, quae cum effatis alibi ab eo prolatis parum congruunt²⁾. Neque tamen in iis, quae c. 9, 30 — c. 10 tot. addit, rationem contumaciae, e libertate profectae et ad ipsorum culpam referendae, qua Judaei evangelium ipsis nuntiatum repudiassent, habendam negligit. Nec nisi *temporariam* esse docet Judaeorum reprobationem, qua Deus sapientissimos fines assequi velit (11, 1 ss.), ad illud usque tempus duraturam, quo omnes Ethnici ad sacra christiana accesserint (11, 25 s.), quia Dei misericordia omnes homines complectatur (11, 32. coll. 1 Tim. 2, 4. Tit. 2, 11. 2 Petr. 3, 9). Praeterea e

lutheranos perspexerunt tantum Rückert., Köllner., Meyer., de Wett., Reichius, Fritzschi. Cf. Rückert: *Ueb. d. wahren Lehrgehalt vom Röm. 9.* In ej. *Magazin f. Exegese u. Theol. des N. T.* Leipz. 1838, p. 11 ss. Adde Wilh. Meyer: *Entwicklung d. Prädestinationst. nach Paulus.* In Pelt: *Theol. Mittheilungen* 1838. 3 H. Haustedt: *Entwickel. des Gedankengehaltes v. Röm. 9 — 11* in eod. promituario, 1838, 3 H. 1841, 1 H. p. 33 — 146. 2 H. p. 29 — 48. Kuhn: *Zur Lehre v. d. göttl. Erwählung*, in (*Tüb. kathol.*) *Theol. Quartalschrift*, 1838, 4 H. p. 623 ss. E. W. Krummacher: *Exeg. Bemerkk. — iib. absolute Prädest.* in Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1842, 2, p. 458 ss. Winzer: *De loco Rom. 11, 25 s.* Lips. 1828. — Praeterea Praedestinatiani ex epist. ad Rom. premunt locum 8, 28 — 30, ubi v. 29 verba οὓς προέγνω reddunt quos praedestinavit. Cui explicationi, etiam Rückerto, Köllnero, Fritzschio, de Wettio probatae, etsi usus loquendi non adversatur (cf. Act. 2, 23. 1 Petr. 1, 2. 20; Fritzsche Commentar. in ep. ad Rom. T. II, p. 200), tamen h. l. id obstat, quod ea initia primum membrum venustae gradationis, quae v. 29 s. deprehenditur, periret, quia statim additur καὶ προώρισε, Paulus igitur non novam, sed alio verbo eandem notionem adderet. Objicitur quidem, gradationem secundi membri inesse in iis, quae verbo προώρισε addantur: συμμόρφους τῆς εἰκ. x. τ. λ. At vero id si spectasset Paulus, sine dubio jam antecedente membro scripsisset προώρισε, aut saltem verba hoc ordine collocasset: καὶ συμμόρφους προώρισε etc. eoque modo declarasset, quibus verbis pondus gradationis tribui vellet. Quapropter rectius ita interpretandum censemus: „quos antea novit ipsum dilecturos esse“, cf. v. 28., quemadmodum 1 Cor. 8, 3. 2 Tim. 2, 19 sui amantes nosse dicitur. Ita autem effatum apostoli notioni de absoluta praedestinatione adversatur.

2) Ita Rom. 9, 16: — οὐ τοῦ θέλοντος, οὐδὲ τοῦ τρέχοντος. ἀλλὰ τοῦ ἐλεούντος θεοῦ, h. e. salutis beneficium pendet neque ex voluntate neque ex studio hominis, sed e misericordia Dei; contra 1 Cor. 9, 24: τρέχετε, ἵνα καταλάβετε.

Pauli praeceptis cum accessu ad rem christianam aeterna salus *arcte* quidem (Rom. 8, 30. coll. Act. 13, 48), minime autem *necessario* conjuncta est, sed homines suâ culpâ gratiae divinae in evangelio sibi concessae jacturam facere possunt (Rom. 11, 20 ss. 2 Cor. 6, 1), quare electis quoque omni studio in eo enitendum est, ne videantur reprobatî (1 Cor. 9, 27). Omnino argumentum capitum Rom. 9 — 11 ad verissimam revocare licet notionem de divino rerum ordine humanis studiis longe superiore (9, 6 — 29), cui tamen ipsa haec studia tamquam libertatis effecta sapientissime subnectantur (9, 30 — c. 11 tot.). — Etiam Act. 13, 46 et 48 notionem de hominum libertate et divina eorum ad christianam salutem praedestinatione ita conjunguntur, ac si optime secum concordent. — De iis denique locis, quibus hominum animi ab ipso Deo obdûrari et ad prava facinora patranda praecipitari dicuntur, cf. p. 285 s. — Cum durior praedestinationis notione minime conveniunt, quae in S. S. tum de Deo iudice justam actionum humanarum rationem habituro, tum de Jesu Christo *omnium* hominum causa in terram misso docentur.

§ 202. *Historia dogmatis.*

C. Beck: *Ueb. d. Prädestination. Die augustin., calvin. u. luth. Lehre, mit Rückstcht auf Schletermach. comparativ beurthellt.* In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Kritt.* 1847. 1, p. 70 ss. 2, 331 ss.

Quatuor primorum seculorum patres cum N. T. consentientes Deum salutem a Christo partam *omnibus* hominibus ita decrevisse statuebant, ut penes homines esset, utrum hanc salutem sibi oblatam amplecti an aspernari vellent. Neque alia erat posteriorum graecae ecclesiae patrum sententia. Ipse Augustinus priore vitae suae aetate praedestinationem e divina fidei *praevisione* nexam judicavit. Postquam vero ipsam fidem Christo habendam a sola Dei efficacia repetere coeperat, absolutae praedestinationis commentum amplius effugere non potuit. Theoriae autem ab eo propositae lineamenta haec sunt: Lapsu adamitico indeque consecuto peccato originali omnes homines aeternae miseriae obnoxios esse, at Deum pro liberrima gratia sua ex decreto absoluto (h. e. omnino nullis conditionibus adstricto) eodemque aeterno „certum numerum“ eundemque exiguum (Matth. 20, 16) hominum miseriae eripere (*eligere*) iisque et evangelii cognoscendi et baptismi subeundi opportunitatem facere, ac si lapsi sint, ad poenitentiam eos ita reducere, ut emendati et redempti moriantur. Ceteros homines damnationi relinqui non ex decreto absoluto, sed

propter vitium haereditarium et actualium peccatorum culpam, ac si qui ad rem christianam amplectendam perducti et baptizati non ad mortem usque in fide et sanctimonia perseveraverint, eos in electorum numero non computari. Neque esse, quod homines a Deo praetermissi de injustitia ejus conquerantur, non enim aliam eos sortem commeruisse. Damnatorum vero exemplis tum justam Dei vindictam patgi fieri, tum gratiae, quae electis obtingat, magnitudinem magis elucere, qui ita edoceantur, se praestantiorum suam sortem non suis meritis, sed duntaxat misericordiae et gratiae Dei debere. *Omnes* autem liberari non posse, quia tum „in nullo appareret severitas ultionis.“ Cur autem hos potius quam illos liberet, id non posse investigari¹⁾. Ex hac igitur theoriâ praedestinatio idem est ac electio, nec nisi paucis locis Augustinus de hominibus „ad interitum s. damnationem praedestinatis“ loquitur. Nondum vero eo processit, ut ad peccandum quoque homines praedestinari, aut ipsum Adami lapsum praedestinatum esse doceret. Posthac quidem, sec. V, VI et IX nonnulli geminam praedestinationem defenderunt, et praedestinatione ad interitum praedestinationem quoque ad peccandum contineri monuerunt (*Praedestinati*)²⁾, sed nihil effecerunt, quia semipelagianismi (p. 345 et § 207) auctoritas ipsi moderatori Augustini sententiae aditum ad communem ecclesiae usum interclusit. — Contra instauratores sacrorum severitate, qua praedestinationis notionem urgebant, Augustinum superarunt³⁾, etsi

1) Vim locorum N. T., quibus gratia Dei ad omnes refertur, temerariis interpretationis artificibus elusit. Ita 1 Tim. 2, 4 πάντας explicari voluit omnes praedestinos, vel singulos ex omnibus generibus.

2) Inter quos tristissimam sortem subiit Gotescalcus (*Gotschalk*), monachus primum fuldensis, deinde orbejensis in Francia, a. 868 in carcere mortuus, qui geminam quidem praedestinationem, „electorum ad requiem, reproborum ad mortem“, docuit, sed posteriorem e praescientia Dei nexam declaravit et praedestinationem ad peccandum negavit.

3) Et Zwinglio quidem, qui dogma de peccato originali respuebat (p. 346, not. 2), philosophica divinae providentiae notio (§ 114 et 148) absolutae praedestinationis notionem postulare videbatur. Verum quum pro egregia mentis libertate salutarem τοῦ λόγου efficaciam non externo Christianorum coetui adstrictam censeret (p. 50): nihil obstaré docuit, „quo minus inter gentes quoque Deus sibi deligat, liberam esse enim electionem ejus.“ Cf. Aug. Hahn: *Zwingli's Lehren v. d. Vorsehung* — so wie v. d. Gnadenwahl. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1837, 4 H. p. 765 ss. Herzog: *Ueb. Zw. Lehre v. d. Vorseh. u. Gnadenwahl*. Ibidem, 1839, 3, p. 778 ss. — Ceteri autem emendatores sacrorum non solum necessitate dogmatis de peccato orig., verum etiam fanatico quodam pietatis furore, commentis Catholicorum de humanis meritis excitato (cui tum denuo satisfit, si cum ipso liberi arbitrii detrimento vel jacturâ omnia a Deo repetuntur), ad rigidissima

postea Melanchthon atrocissimam theoriā aperte reprobavit, Lutherus de ea non amplius et uberius loqui consultius duxit⁴⁾, nec nisi Calvinus in ea tenenda et rabiose propugnanda sibi placuit. Namque non solum uno eodemque decreto absoluto a Deo ab aeternis alteros ad salutem electos, alteros reprobatos (ita, ut praedestinatio electionem et reprobationem, *Gnadenwahl und Zornwahl*, complectatur), verum etiam, ne liberrima Dei voluntas ullo in universi loco quasi aliunde pendere et moveri ejusque potestas quasi imminui videretur, sed potius omnia in omnibus operari dici posset, ipsum Adami lapsum praedestinatum esse docuit⁵⁾. Tantum vero abfuit, ut rigidissima haec commenta communem inter Reformatos plausum ferrent, ut in publicis reformatae ecclesiae documentis aut moderatio-

decreta abrepti sunt. Melanchthon: Locc. comm. ed. 1521: „Quandoquidem omnia, quae eveniunt, necessario juxta divinam praedestinationem eveniunt, nulla est voluntatis nostrae libertas. — Omnia necessario evenire scripturae docent. Voluntati nostrae per praedestinationis necessitatem omnem libertatem adimit scriptura.“ Sed in editionibus locorum ab a. 1536 in lucem emissis Mel. ejusmodi decreta disertissime rejecit. — Lutherus duriores sententias in lib. „de servo arbitrio“, a. 1525 contra Erasmus proposuit et ad ipsum absoluti dualismi commentum abductus est [Opp. ed. Viteb. T. II] p. 435: „Humana voluntas in medio posita est ceu jumentum: si insederit Deus, vult et vadit, quo vult Deus: si insederit satan, vult et vadit, quo vult satan, nec est in ejus arbitrio, ad utrum sessorem currere aut eum quaerere, sed ipsi sessores certant ob ipsum obtinendum et possidendum.“ De locis. biblicis, quae praedestinationi obstant, haec docet p. 451: „Non vult mortem peccatoris, *verbo* scilicet, vult autem illam *voluntate imperscrutabili*.“ De qua duplicis divinae voluntatis opinione cf. quae attulimus p. 228, not. 4. — Jul. Müller: Lutheri de praedest. et lib. arbitrio doctrina. Gotting. 1832.

4) Nec tamen Lutherum posthac sententiam suam retractasse, argumentis haud contemnendis probare studet Müller l. c. p. 38 ss.

5) Inst. III, 21, 5: „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes, sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur. Ita prout in alterutrum finem quisque conditus est, ita vel ad vitam vel ad mortem praedestinatum dicimus.“ C. 23, 1: „Multi quidem, quasi invidiam a Deo repellere vellent, electionem ita fatentur, ut negent, quemquam reprobari: inscite nimis ac puerilliter, quando *ipsa electio nisi reprobationi opposita non staret*. Quos Deus *praeterit, reprobat*, neque alia de causa, nisi quod ab hereditate, quam filiis suis praedestinavit, illos *vult* excludere.“ c. 24, 12: Quos ergo *in vitae contumeliam et mortis exitium creavit*, ut irae suae organa forent et severitatis exempla, eos, ut in finem suum perveniant, nunc audiendi verbi sui facultate privat, nunc ejus praedicatione magis excoecat.“ C. 23, 6: „Non alia ratione, quae futura sint, Deus *praevidet*, nisi quia ita, ut fierent, *decrevit*.“ Rejecit etiam quamlibet in Deo distinctionem inter *permissionem* et *efficaciam*. c. 23, 7: „Dico, Deum non modo primi hominis casum et in eo posteriorum ruinam praevidisse, sed arbitrio quoque suo dispensasse.“

Augustini formula reciperetur ⁶⁾, aut res ambiguè verbis significaretur ⁷⁾, aut vero etiam notio de *universali* Dei gratia plus minusve approbaretur ⁸⁾. Absolutam praedesti-

6) Conf. gall. 12: „Credimus, ex corruptione et damnatione universali, in qua omnes homines natura sunt submersi, Deum alios quidem eripere, quos videlicet externo et immutabili suo consilio sola sua misericordia nulloque operum ipsorum respectu in Christo elegit: alios vero in ea corruptione et damnatione *relinquere*.“ — Eadem docentur in Conf. belg. 16., uberius exponuntur in Canon. dordr. I, 1. 6. 7. 9. 10. 15. 16. II, 8. III et IV, 11. 12. Form. Cons. helv. 4. 13. 19.

7) Conf. bas. I, 1: „Dannenher bekennend wir das Gott vor und er die Welt geschaffen, alle die erwählt habe, die er mit dem ewigen seligkeit beglücken will.“ De praetermissione vel reprobatione ceterorum nihil additur. — Conf. helv. II, 10: „Deus ab aeterno praedestinavit vel elegit libere et mera sua gratia, nullo hominum respectu, sanctos, quos vult salvos facere in Christo.“ — „nos elegit Deus, ut *qui jam sunt in Christo insiti per fidem, illi ipsi sint electi*, reprobi vero, qui sunt extra Christum.“ — „Et quamvis Deus norit, qui sint sui, et alicubi [Matth. 20, 16] mentio fiat paucitatis electorum, *bene sperandum est tamen de omnibus*, neque temere reprobis quis adnumerandus.“ — Paulo durior quidem est praedestinationis s. electionis notio in Conf. angl. 17, sed ethicum ejus momentum bene adumbratur. Quid, quod ipsis in can. dordr. III, 9 causa, cur „multi vocati non veniunt“, „in ipsis vocatis“ reponitur.

8) Conf. scot. 8: — „mediator (Christus) omnibus, quotquot in Deum credant, dans potestatem, ut fiant filii Dei.“ — Cat. heid. 20. Conf. Sigm. p. 650. Repet. anhalt. 11. — Decl. thor. p. 672: „Providentiam Dei circa peccatum et supra ipsos peccatores eandem plane quam et plerique romanae ecclesiae theologi docent, agnoscimus.“ In ejusd. decl. art. de gratia commentum absolutae praedestinationis et quae cum eo cohaerent, aperte rejiciuntur. — Inter controversias a Reformatis ab initio sec. XVII de praedestinatione agitatae hae familiae in scenam prodierunt:

1) *Particularistae*, qui *particularem* Dei gratiam defendunt, et quidem 1) *Supralapsarii* (s. *antelapsarii*), qui Calvinii formulam prementes decretum absolutum lapsui adamitico praeponentes hunc ipsum lapsum praedestinatum judicant, ut Deus ad misericordiam et justitiam suam manifestandam pro beneplacito suo alteros ad salutem, alteros ad miseriam praedestinare posset. Inter supralapsarios eminuerunt Beza († 1605), Gomarus († 1641), Maccovius († 1644), Voëtius (p. 182). 2) *Infralapsarii* (*sublapsarii*), qui secundum Augustini sententiam decretum absolutum postponunt decreto de lapsu *permittendo*, ita, ut Deus lapsum Adami *praevidis* et *permits* ideoque ex corruptione et miseria lapsum secutura partem hominum eripere decrevisse (h. e. *praedestinasse* s. *elegisse*), alteram vero partemque majorem partem *praetervisse* s. *reliquisse* dicatur. Tantummodo infralapsariorum decreta in canon. dordrac. et in Form. consens. helv. symbolicam auctoritatem obtinuerunt. II) *Universalistae*, qui *universalem* Dei gratiam asserunt, et quidem 1) *hypothetici*, s. *Amyraldistae*, ab Amyraldo (theol. salm. † 1664), familiae conditore, dicti, qui docent, Deum quidem omnes per Christum servare velle, *si credant*, et omnibus *facultatem* credendi tribuere (ex decreto universali eodemque conditionato, velleitate), sed ipsam fidem his tantum largiri, quos *elegerit* (ex decreto particulari et absoluto), in quibus efficacia gratiae suae irresistibilis sit. Quae doctrina, qua quod una manu datur, altera retrahitur, in Form. cons. helv. art. 6 damnatur.

nationem rejiciunt et universalem Dei gratiam defendunt praeter romanos ⁹⁾ graecosque Catholicos et Lutheranos (§ 203), Sociniani, Arminiani, Mennonitae et Quakeri. Inter Pontificios causam augustinianae formulae contra Jesuitas strenue agunt Jansenistae ¹⁰⁾. — Recentiore aetate postquam commentum de peccato originali a plurimis Protestantibus rejici coepit, etiam quae cum eo indissolubili nexu cohaeret lis de praedestinatione in consuetudinem venit, et qui calvinismo patrocinari visus est, Schleiermacherus, potius absolutam *omnium* hominum ad beneficia salutis christianae destinationem defendit ¹¹⁾.

2) Univ. *absoluti s. categorici*, qui et ipsi in varias partes discesserunt. Alii enim docuerunt, Deum *omnibus* gratiam suam offerre, ita tamen, ut ea in nonnullis *irresistibilis* esset, quos prae ceteris elegeret, in ceteris tantum *sufficiens*, qua nonnulli vere converterentur. Alii, et quidem *Armianae*, censent, gratiam omnibus offerri et ex hominibus pendere, utrum eam aspernari, an amplecti velint.

9) Conc. Trid. VI, 17: „Si quis justificationis gratiam non nisi praedestinatis ad vitam contingere dixerit, reliquos vero omnes, qui vocantur, vocari quidem, sed gratiam non accipere, utpote divina potestate praedestinatos ad malum, anathema.“ Unde posthac Jansenistae, praedestinationis patroni, damnati sunt. — Ceterum Pontificii praeeunte Augustino (de dono persever. 22: „De vita aeterna nemo potest esse securus, nisi consummata fuerit ista vita“⁶⁾) docent, a nemine nisi „speciali revelatione“ scribi posse, se esse in electorum numero; Conc. Trid. VI, cap. 12. Thomas Aquinas „conjecturaliter“ id cognosci posse autumat. Protestantes autem in viva atque firma fide Christo habita certissimum electionis nostrae signum et pignus cernunt. Cf. Conf. helv. 10 sub finem. Conf. angl. 17. Canon. dordr. V, 9. 10. Form. concord. p. 816, 67. p. 817, 70. Calvin. Inst. III, 2, 38. Buddeus Inst. p. 1177.

10) Notetur Cornel. Jansenii (episc. yprensis, † 1638) opus posthumum: Augustinus s. doctrina de humanae naturae sanitate, aegritudine adversus Pelagianos et Massilienses (Lov. 1640) Par. 1641. 3 Tomi. fol.

11) *Glaubensl.* § 117 — 120. Ej. *Abhdl.: Ueb. d. Erwählung.* In *Theol. Zeitschrift v. Schleierm., de Wette u. Lücke.* 1819, I H. p. 1 ss. rec. in ej. *Sämmtl. Werke. Zur Theol.* T. II, p. 393 ss. & Schleierm. sententiā Deus beneficia salutis christianae omnibus hominibus decrevit, et illi, quibus ea jam obtigerunt, Deo volenti et per physicum moraleque rerum ordinem operanti id debent ideoque *electi* dicendi sunt. Illos multos autem, qui nondum ad notitiam christianae salutis pervenerint aut ejus beneficiis non recte utantur, *nobis* quidem a Deo *praeteritos* (*Uebersehene, Uebergangene*) videri docet, sed inde non consequi, ut in perpetuum reprobati sint aut nihil adhuc Deus de iis decreverit, imo caritatis sensum, qui omnibus bene cupere nos jubet, jubere nos sperare, fore, ut illi quoque, quando tempus eorum, divinitus constitutum, consummatum fuerit, ad christianam salutem perventuri sint, quia gratia divina non terrestris vitae cancellis adstricta sit. Ita haec sententia (cui calculum adjecerunt de Wette: *Dogmat. d. prot. K.* p. 118 s. Kern: *Christl. Prädestinationslehre.* In (*Tübing.*) *Zeitschr. f. Theol.* 1840. 3 H. p. 120 ss. Schweizer: *Glaubensl. d. reform. K.* I, p. 40 ss. p. 79 s. II, 220 ss.) ad notionem de ἀποκατάστασις τῶν ζώων recurrit; cf. § 232.

§ 203. *Orthodoxa Lutheranorum sententia cum epiorisi.*

Studium inter charybdin calvinismi et scyllam synergismi caute et feliciter pernavigandi theoriam peperit parum certam neque satis sibi constantem, in Form. Conc. art. XI propositam. Docuerunt enim hujus symboli auctores, accurate distinguendum esse inter *praescientiam* et *praedestinationem* (cf. § 147, not. *). Praedestinationem ad solos *bonos* pertinere idemque esse ac *electionem* (F. C. p. 618, 5). Deum *omnes* quidem homines per Christum salvos praestare velle (p. 619. 669, 19), ideoque promissionem evangelii atque vocationem (§ 213) ad ejus beneficia *universalem* esse (p. 804. 807), eandemque *seriam* (p. 807), sed solos eos servari, qui subsidiis a Deo suppeditatis recte utantur atque in fide Christo habenda usque ad vitae finem persistent (p. 619 ss. 802 s. 818, 73 s.). Hos a Deo ab aeternis *electos* et *electionem* „*causam salutis*“ eorum esse (p. 618, 5. 799, 9). Nec solum „in genere“ Deum „salutem suorum procurare“, sed „omnes ac singulas personas electorum Deum clementer praescivisse et ad salutem decrevisse“ (p. 803, 24). Electionem solo Christi merito et benigna patris voluntate niti (p. 817. 72), nec aliquam in hominibus causam electionis esse (p. 821, 83 s.). Quod autem plerique pereant, non existimandum esse, Deum salutem iis invidere, sed ipsos „suae perditionis causam esse“, propterea quod verbum Dei aut non audiant aut contemnant et conviciis proscindant et spiritui s., qui per verbum in ipsis operari velit, resistant (p. 818. 75). Quamquam eorum reprobatio ac damnatio ad idem illud decretum revocatur, quo electis Deus salutem destinaverit (p. 808). — Quam Formulae conc. sententiam posteriores theologi, potissimum inde a Gerhardo, ad formulas accuratius finitas reduxerunt, e quarum farragine haec delibamus: Distinxerunt 1) *benevolentiam Dei universalem* (*voluntatem Dei antecedentem, praedestinationem* latissime dictam), qua Deus ab aeternis miseriae, in quam omnes homines per adamiticum peccatum prolapsuros esse praevидit, *serio* misertus, *omnium* eorum salutem per filium suum reparare omnibusque praesidia suppeditare decrevit, quorum usu salutis a Christo partae participes redderentur. 2) *Benevolentiam specialem* (*voluntatem consequentem* ¹⁾), *praedestinationem* arctiore notione intellectam

1) Cf. § 116. — Hollaz. II, p. 3: „Voluntas Dei dicitur *antecedens* et *consequens* non ratione temporis. quasi voluntas antecedens consequentem tempore praecedat; uti enim Deus temporis est expertus, ita non

a. *electionem*), qua omnes ac singulos, quos *credituros et in fide usque ad vitae finem perstituros* esse praevидit, e corrupta multitudine segregavit et ad aeternam salutem consequendam ordinavit²⁾. Quod Dei decretum docent esse a) *aeternum*; b) *non absolutum* (contra Calvinianos), sed *ordinatum*, h. e. certo praesidiorum ordini alligatum, ad quem descendendum esset omnibus, qui servari vellent, et c) *respectivum*, quo respiceretur „meritum Christi perseveranti fide apprehendendum“ (Hollaz.), nec tamen *conditionatum* (contra Socinianos, qui liberas hominum actiones a Deo praevideri negant, cf. § 114), quasi Deus incertus, qui credituri essent, *hos vel illos, si credituri essent*, servare decreverit, sed d) *simplex et categoricum*, quo *certos quosdam, qui credituri erant*, servare constituit; e) *particulare*, quia non omnes eligantur; f) *immutabile et irrevocabile*, quia praevisio Dei non fallitur. — Electioni opposuerunt *reprobationem*, h. e. „actum voluntatis divinae consequentis, quo Deus ante jacta mundi fundamenta ex justitia sua vindicativa omnes et singulos peccatores contumaces, quos oblatam vocationis et justificationis gratiam finaliter excussuros et sine fide in Christum ex hac vita decessuros praevидit, aeternae condemnationi adjudicavit in

habet voluntatem aliquam, quae alteram tempore antevertat, — sed dicitur *vol. ant. et cons.* ab ordine rationis nostrae diversos volendi actus in Deo pro diversa objectorum consideratione distinguentis et unum actum prae altero considerantis.“

2) Cujus praedestinationis tres actus divini distinguebantur: 1) *προθεσις* (Eph. 1, 11. Rom. 8, 28) s. „propositum, quo Deus ab aeterno voluit omnes homines lapsos fieri salvos, quicumque in Christum perseveranter essent credituri;“ 2) *προγνωσις*, „praescientia divina, qua Deus ab aeterno praevидit, quinam homines *in individuo* essent in tempore finaliter in Christum credituri;“ 3) *προορισμός*, s. *praedestinatio* strictissime dicta, s. *inscriptio in librum vitae* (Phil 4, 3. Apoc. 3, 5), „aeterna certorum Individuorum segregatio a communi perditorum hominum massa eorumque ordinatio ad aeternam salutem“ (Hollaz. II, p. 50. 52). Quorum trium actuum distinctionem in syllogismi formam redegerunt, qui *sylogismus praedestinationis* vocatur: *Prop. major*: „Omnis perseveranter usque ad vitae finem crediturus in Christum certo salvabitur, atque adeo electus esto et inscriptus in librum vitae.“ *Prop. minor*: „Atque hic, ille, iste, Abrahamus, Petrus, Paulus etc. perseveranter usque ad vitae finem in Christum credituri sunt.“ *Conclusio*: „Ergo hic, ille, iste, Abraham. etc. certo salvabuntur atque adeo electi sunt et inscripti in librum vitae“ (Hollaz. II, p. 52). Opponi haec solebant Sociniani, „qui praedestinationem ab electione discernunt et illam quidem ab aeterno factam concedunt, sed non ita, ut ad *singulos* homines pertineat, quum *generatim* tantum Deus eos salvare decreverit, qui verbum evangelii acceptaverint servatorisque morem gesserint praeceptis; hanc vero sine electione *in tempore* fieri contendunt, prout Deus videat, homines quosdam Christi disciplinam amplecti et in hocce vitae instituto constanter perseverare.“ Buddeus Instt. p. 1169.

perennem iustitiae suae gloriam“ (Hollaz). Cardinalem suae de praedestinatione theoriae sedem Lutherani in Ephes. 1, 4 ss. repperunt. — Majores nostri, etsi bene fecerunt, quod mitiore sua theoria horrores calvinianae formulae ³⁾ declinare et christianae pietatis et virtutis commodis quodammodo consulere studuerunt, tamen minime sibi constituerunt, propterea quod ex eorum decreto de humana natura adamitico lapsu prorsus corrupta homo nondum renatus (§ 168) nihil nisi salutari spiritus s. efficaciae reluctari potest (Form. Conc. p. 673) ipsumque desiderium salutis et obedientia fidei a spiritu s. progignitur atque contumacia verbo divino opposita nisi per eundem spiritum non vincitur ⁴⁾, quapropter causa, cur tam multi non convertuntur, duntaxat in Deo quaeri potest, qui contumaciam eorum per spiritum s. non devincat, id quod temere et frustra pernegarunt. Si vero nexum dogmatis de praedestinatione cum peccati originalis notione solvimus, *philosophicum* illius momentum ad quaestionem redit de nexu scientiae et potentiae divinae cum libertate naturarum ratione praeditarum (§ 114 et 148); *religiosum* vero momentum eo continetur, quod pietas christiana non potest non omnia, quibus gaudet, religionis christianae beneficia a benignissimo divinae misericordiae decreto repetere ⁵⁾ atque e iusta tantae benignitatis

3) Facile patet, calviniano dogmate discrimen inter bonum malumque tolli et ordinem rerum legi honestatis prorsus contrarium statui, in levioribus hominibus omnes virtutis nervos incidi, eos vero, qui severioris animi sunt, ad desperationem compelli. Monent quidem Calviniani, notionem de absoluta Dei potentia et libertate sibi non constare nisi asserendo praedestinationis dogmate. At vero nullius divinae virtutis notio ita premenda est, ut aliis Dei attributis injuria fiat (p. 216), quemadmodum Calviniani, dum omnia ad potentiam et libertatem referebant, notiones sanctitatis, iustitiae et benignitatis neglexerunt, libertatem cum mero arbitrio confuderunt et ad absurdissimam de duplici Dei voluntate commentum (p. 228, not. 4) abrepti sunt. Necessario quidem praedestinatio e peccati originalis notione consequitur (§ 200), at vero id ipsum, quod doctrina de peccato originali ad tam „horribile decretum“, ut ipse Calvinus praedestinationem appellavit, necessario perducit, Orthodoxos erroris convincere debebat, in quem effingenda illa doctrinā inciderant. -

4) F. C. p. 655 s. p. 673, 60: — „*trahit* Deus hominem, quem convertere *decrevit*. Sic autem eum trahit, ut ex intellectu coecato illuminatus fiat intellectus, et ex *rebelli* voluntate fiat prompta et obediens voluntas.“ Cum quo effato parum convenit, quod paulo ante docetur, eos, qui spiritui s. „contumaciter et perseveranter repugnent“, non posse converti, vel eos, qui „verbum Dei non audiant, sed contumaciter contemnant, aures obdurent et cor indurent, hoc modo spiritui s. viam pracludere, ut opus suum in eis efficere nequeat“, p. 619, 12. coll. 679, 88.

5) Bretschneid. *Handb. d. Dogm.* II, p. 142 s.: „*Die Prädestinirung* — hat die Ueberzeugung, dass man mehr als Andere geworden sey, u. sodann das Gefühl zur Grundlage, dass man dieses

meditatione uberrimum in angustiis et calamitatibus solatium percipit, ab eademque benignitate faustissima quaevis sperat et vero etiam ad spem vitae aeternae consequendae erigitur (Rom. 8, 28 ss.).

§ 204. De hominum non christianorum salute post mortem futura.

Lüderwald: *Von Berufung u. Seltgk. d. Heiden. Wolfenb.* 1754. — Eberhard: *Neue Apologie des Sokrates, o. Untersuchung der Lehre v. d. Seltgk. d. Heiden. Berl. (1772) 1788. 2 Bde. 3 A.* — Strauss *Glaubensl.* I, p. 98. p. 269 ss. — Alia scripta recenset Bretschneid. *Entwick.* p. 679 s.

Quod non raro in N. T. de fide Christo adjungenda tamquam sola aeternae salutis conditione docetur (cf. *Impri-* mis Act. 4, 12. Jo. 10, 9. 14, 6. 17, 3. 1 Jo. 5, 12. coll. Marc. 16, 16), id solos eos spectat, ad quos laeta de Christo servatore notitia perlata est (Rom. 10, 14 — 18), non eos, qui absque culpa sua salutari evangelii cognitione carent. Quae enim praecesserunt ignorantiae tempora Deus patienter tulisse dicitur (Act. 17, 30), quamvis Gentiles non haberent, quo hanc ignorantiam excusarent (Rom. 1, 18 — 20). Aetatem vero post Christum quod attinet, ante adspectabilem et solennem ejus reditionem evangelium in toto terrarum orbe praedicatum iri docetur, ita, ut judicii tempore nemo habiturus sit, quo se excuset (Matth. 24, 14. Rom. 11, 25 s.). Quid, quod 1 Petr. 4, 6. 3, 19 s. evangelium a Christo ipsis mortuis in orco nuntiatum esse praecipitur (§ 185, not. 1). Atque apud Luc. 10, 25 — 28 Christus beneficium vitae aeternae ex observatione praecepti de Dei hominumque amore pendere docet, nihil addens de fidei ipsi habendae et nominis sui profitendi necessitate. Denique e comparatione locorum Matth. 12, 41 s. 11, 23 s. Luc. 12, 47 s. Rom. 1, 32. 2, 6 ss. efficitur, in definienda futura hominum sorte Deum et facultatum cuilibet concessarum modum et subsidiorum ad excolendas has facultates suppeditatorum usum respecturum esse. — Liberalia alexandrinorum patrum decreta jam p. 44 s. narravimus. Sed praeterquam quod satis mature principium invaluerat de ecclesia, extra quam nulla salus esset (§ 227): Augustinus in tenendis dogmatibus de peccato originali atque de gratia divina per solam rem christianam efficace (§ 200) tam acriter sibi constitit, ut Gentiles in aeternum damnatos declararet nec nisi prae-

Mehrseyn nicht gerade sich selbst verdanke, sich nicht selbst geholfen habe, sondern dass man ergriffen, dass man v. Gott in einen höheren Lebenskreis gehoben worden sey."

stantioribus ex iis, vel potius iis, qui *minus flagitiosi* quam ceteri viderentur, tolerabiliorem poenam concederet et *mitissimam* infantibus sine suscepto baptismo mortuis¹⁾. In quam atrocem sententiam, excepto Zwinglio (p. 423), etiam instauratores sacrorum et librorum symbolicorum auctores atque posteriores evangelici theologi usque ad tempus sub finem seculi XVIII concesserunt²⁾. Sed tantâ iudicii arrogantiâ ac severitate et omnem humanitatis sensum exui et summam divinae justitiae injuriam fieri, quis non videt? Neque est, quod tanto cum dispendio laudes christianae religionis extollamus, dummodo nos, quibus salutaris lux affulsit, ejus beneficiis recte utamur ac Dei benignitati et sapientiae relinquamus, quibus praesidiis illos, qui oppor-

1) Augustin. contra Julian. IV, 23: „Si fidem non habent Christi, nec justi sunt, nec Deo placent, cui sine fide placere impossibile est (Hebr. 11, 6). Sed ad hoc eos in die iudicii cogitationes suae defendent (Rom. 2, 15), ut *tolerabilius* puniantur, quia naturaliter quae legis sunt utcumque fecerunt. Minus enim Fabricius quam Catilina punietur, non quia iste bonus, sed quia ille magis malus. Et minus impius quam Catilina Fabricius non veras virtutes habendo, sed a veris virtutibus non plurimum deviano.“ — Enchir. c. 98: „Mississima sane omnium poena erit eorum, qui praeter peccatum, quod originale traxerunt, nullum insuper addiderunt.“ Contra Jul. V, 11: „Quis dubitaverit, parvulos non baptizatos, qui solum habent originale peccatum nec ullis propriis aggravantur, in damnatione omnium *levissima* futuros?“

2) Cf. Calvin. Inst. III, 14, 4. — Cat. maj. p. 503: „Quicumque extra christianitatem sunt, sive Gentiles, sive Turcae, sive Judaei, aut falsi etiam Christiani et hypocritae, quamquam unum tantum et verum Deum esse credant et invocent, neque tamen certum habent, quo erga eos animatus sit animus, neque quidquam favoris aut gratiae de Deo sibi polliceri audent aut possunt; quamobrem *in perpetua manent ira et damnatione*.“ [Sed cf. effatum Apol. p. 112, quod § 192, not. 6 transscripsimus]. — Conf. scot. 16: „Prorsus detestamur illorum blasphemiam, qui dicunt, homines viventes secundum aequitatem et justitiam, quamcumque religionem professi fuerint, servatum iri.“ Conf. angl. 18: „Sunt et illi anathematizandi, qui dicere audent, unumquemque in lege aut secta, quam profitetur, esse servandum, modo juxta illam et lumen naturae accurate vixerit.“ — Quenst. I, p. 264: „Distingue inter *plenariam* Gentilium *damnationem* et inter *poenae* in aeterna damnatione *mitigationem* respectu quorundam. Objiciunt nobis adversarii auctoritatem beati Lutheri, qui in colloquiis convivalibus c. 22 ait: *Cicero, ein weiser Mann, wie auch Seneca, ich hoff, Gott wird ihnen gnädig seyn*; sed non loquitur de plenaria salvatione, sed de poenae — mitigatione.“ — Budeus p. 1064: „Ad *infidelium* autem parentum infantes, qui sine baptismo moriuntur, quod attinet — *salutem aeternam* *iis tribuere* non audemus. — Quodsi dicas, etiam in illis per gratiam Dei extraordinariam fidem produci posse, per quam aeternae salutis fiant participes: fateor quidem, Deum hoc facere posse, sed si hoc statuamus, nulla eorum, qui in foedere cum Deo constituti sunt, prae illis, ad quos hoc foedus non pertinet, erit praerogativa. Interim isti non salventur, statum tamen illorum valde tolerabilem fore credibile est. — Juvabit etiam, totam hanc rem iudicio et benignitati divinae committere.

tunitate rei christianae cognoscendae carent, ad obtinendos summos fines iis propositos adducere velit, quamvis pietas christiana, quae de omnibus bene sperare jubet neque a quibus ipsa gaudet, bona aliis invidet, lubentissime sibi persuadeat, fore, ut etiam ii, quibus hac in terra cognitio rei christianae denegata erat, tandem aliquando in regno coelesti ad beatissimum Christi consortium perveniant (§ 185).

C a p u t II.

De gratia medicinali.

§ 205. *Introductio.*

Homines, quum viribus suis post Adami lapsum relictis ad salutem sibi restituendam prorsus invalidi sint, ne ad beneficiorum quidem a Christo partorum usum pervenire possunt nisi per divinam eandemque supranaturalem Dei efficacitatem. Quae divina efficacia, qua peccatores ad fidem Christo adjungendam vitamque emendandam adducuntur atque in fide et sanctimonia conservantur et confirmantur, *gratia Dei medicinalis* *) vel *gratia κατ' ἐξοχήν* vocatur et a *gratia Dei forensi* distinguitur, h. e. eo actu, quo Deus peccatores ob meritum Christi viva fide apprehensum justos declarat (§ 209). Gratia medicinalis opus attributum (p. 241) *spiritus sancti*, gr. forensis autem opus attrib. Dei patris est. Universa autem gratia in christianae redemptionis opere efficax et conspicua *gratia salutaris* (Tit. 2, 11) appellatur et a *generali* Dei gratia distinguitur, qualis erga omnè genus humanum vim suam exserit (§ 121). Solam *salutarem* gratiam Orthodoxi *supranaturalem* et miraculosam esse docent eamque *naturae*, h. e. naturae viribus et effectis opponunt; gratiam generalem *naturali* modo efficacem esse praecipiunt. *Operationes gratiae* dicuntur omnia effecta, quibus spiritus s. homines salutis a Christo partae participes reddit.

§ 206. *Notiones biblicae.*

In N. T. totum rei christianae institutum divini amoris vel, quum homines tanto beneficio digni non fuissent, *gratiae* divinae documentum dicitur (§ 121 extr.). Et quemadmodum jam in V. T. pii motus, honesta consilia et recte facta a Dei in hominum animis efficacitate repetuntur (Ps. 51, 12 — 14. Jes. 11, 2. Jer. 24, 7. 32, 39. Ezech. 11, 19 s. 36,

*) Haud raro etiam gratia *applicatrix* appellatur, etsi Hollazius hoc nomine gratiam quoque *justificantem* s. forensiem complectitur.

26 s. al.), ita in N. T. cognitio religionis christianae eamque amplectendi consilium (Jo. 6, 44 s. 65. Act. 16, 14. 1 Cor. 1, 4 ss. Phil. 1, 3 — 6) et fides Christo habita (Eph. 2, 8. Phil. 1, 29. Rom. 12, 3), vitae ratio praeceptis evangelii consentanea (1 Cor. 6, 11. Eph. 2, 5. Phil. 2, 13), perseverantia et progressus in fide et vita christiana (1 Cor. 1, 6. 8. 3, 6. 2 Cor. 1, 21. Eph. 3, 16 ss. Phil. 1, 9. al.) singulique fidei christianae fructus (p. 127) Deo vel ejus spiritui deberi dicuntur. Jesus et apostoli apertissime eos quoque homines, qui nondum christianam religionem profitentur, facultate honeste vivendi praeditos ponunt (Luc. 10, 25 — 28. Rom. 2, 14 s. 26 ss. Act. 10, 35), atque in joann. evang. Jesus affirmat, a nemine se divinum legatum agnosci posse, nisi qui honestatis fuerit studiosus (Jo. 3, 19 — 21. 7, 17 [§ 49, not. 4]), et ejusmodi homines divino quodam impetu moveri docet (8, 47. 6, 44 s.). Proinde ea effata, quibus homines sine Christo nihil valere (Jo. 15, 5) vel bonum quidem *velle*, non autem *perficere* posse dicuntur (Rom. 7, 15 ss.), non ad vivum resecanda, sed hyperbolico dicendi modo tribuenda et ita interpretanda sunt, ut e Christi consortio in debilem voluntatem copiam subsidiorum redundare censeatur, quibus corroboretur sacroque fervore ad laetam et promptam obedientiam divinis praeceptis praestandam inflammetur (Rom. 8, 3 ss.). Ipsa autem totalis vitae emendatio, evangelio accommodata, appellatur *παλιγγενεσία* (Vulg.: *regeneratio*, Tit. 3, 5. coll. 1 Petr. 1, 23), *καινότης ζωῆς* (Rom. 6, 4), *ἀνακαινώσις* (Vulg.: *renovatio*, Tit. 3, 5. coll. Eph. 4, 23 s. Coloss. 3, 10.), *ἀγιασμός* (Vulg.: *sanctificatio*, Rom. 6, 19. 22. 1 Thess. 4, 3. 7. 2 Thess. 2, 13. 1 Petr. 1, 2), et qui eam subierunt, *γεγεννημένοι ἐκ τοῦ Θεοῦ* vel *ἐκ πνεύματος* (Jo. 3, 5 s. cf. p. 246, not. 3), *novae creaturae* (2 Cor. 5, 17. Gal. 6, 15). Qui autem mentem Christi in semet receperunt, ii quasi vitam Christi repetunt et Christum referunt (Gal. 2, 20). Quod autem Christus et apostoli salutare illam animorum immutationem proxime a Deo ipso vel ejus s. spiritu repetunt, id non faciunt nisi intimo illo ac tenerrimo, de quo jam nonnumquam diximus (p. 43 s. al.), pietatis sensu ducti, nec quidquam de libero arbitrio hominum derogare volunt, nec accuratius inter *naturam* et *gratiam* *) distinguunt (§ 66 extr.).

*) Etsi in N. T. omnia religionis christianae beneficia a *gratia* (χάρις) Dei repetuntur, tamen non temere disceptatum est, num etiam ipsa illa *vis* divina, quae in *animis* pios motus fidemque et sanctimoniam efficit in iisque confirmat, *χάρις* dicatur, quemadmodum id in ecclesia fit. E locis, quae in disceptationem venerunt, summo jure locum Hebr. 13, 9 huc referendum, contra ambiguae interpretationis esse putamus loca Act. 11, 23. 18, 27. Hebr. 10, 29. — Jac. Ju. Scholten (praes. Jod.

§ 207. *Ecclesiasticae doctrinae expositio historica.*

Per prima quatuor secula doctores ecclesiae fidem et sanctimoniam et conjuncta humanae voluntatis et divini auxilii efficacia repetebant. Ipse Augustinus priore vitae aetate fidem et bonam hominum voluntatem gratiam divinam praecedere hominesque motibus gratiae et obsequi et reluctari posse censuit. Posthac vero in conversionis et sanctificationis negotio omnia e gratia Dei eademque „gratis data“ atque „indeclinabiliter et insuperabiliter“ operante pendere, nec quidquam sine gratia nisi ad peccandum liberum arbitrium valere, nec a quoquam, cui semel gratia obtigisset, unquam amitti docuit. *Gratiae* nomine immediatam Dei et supernaturalem in animos efficaciam intellexit, qua humana voluntas a prava concupiscentia liberaretur (*gratia operans*, s. *praeparans*) et ad bonum perficiendum corroboraretur (*gratia cooperans* s. *perficiens*). Quae duriora decreta Augustinus contra Pelagium ejusque socios (p. 344) defendit. Pelagius enim omnes homines, Gentiles, Judaeos atque Christianos libero arbitrio ad bonum et malum efficiendum „aequaliter per naturam“ praeditos, in Judaeis autem et Gentilibus illud „nude et inerme“, in Christianis Christi auxilio munitum esse docuit, nec quemquam ad recte agendum divinae gratiae adjutorio carere posse diffusus est. At vero gratiam tum in ipso congenito liberi arbitrii dono, tum in revelatae religionis beneficio ejusque naturali et ethica in animos vi, tum in peccatorum venia reposuit, nec satis finitis formulis declaravit, num et quatenus immediatam quoque et supernaturalem Dei in animos efficaciam concederet et necessariam duceret. Praeterea homines recto liberi arbitrii usu gratiam mereri posse contendit. — Sed ut in cognatis praeceptis de peccato et de praedestinatione, ita etiam in hac quaestione sententia, quae inter Pelagii et Augustini decreta viam mediam ingreditur, Semipelagianismus (p. 345), per aetatem mediam plurimum plausum tulit. Dum vero inter primorum quatuor post Christum seculorum patres atque inter eos Semipelagianos, qui proxime post Augustinum in scenam prodierunt, alii initium emendationis ex voluntate humana, alii ex divinae gratiae operatione repetierant: plerique Scholastici hanc accuratiorem doctrinam proposuerunt: Spiritus s. voluntatem hominis excitat et ad recte agendum movet (*gratia gratis data*, *gr. prima*, *praeveniens*, *operans*), cui divino motui

Heringa): Spec. herm. de diversis significationibus vocis χάρις in N. T. Ultraj. 1805.

si homines se committunt, id per aequitatem Dei merito iis vertitur (*meritum congrui s. de congruo*) ac Deus iis novas vires instillat (*gratia subsequens, cooperans, gratum faciens, habitualis*), quibus adjuti bona opera edunt et aeternam vitam sibi merentur (*meritum condigni s. de condigno*). — Tridentini patres, damnatis Pelagii decretis, initium bonae voluntatis per gratiam fieri docuerunt, sed in progressu emendationis libero arbitrio jus suum et locum vindicarunt et vero etiam quoddam ejus meritum agnoverunt ¹). Sed ne inter Pontificios quidem a sec. XVI medio defuerunt, velut Mich. Bajus, theol. Iovaniensis. (†1589), Jansenius (p. 426), Quesnellus (†1719), qui severiorem Augustini formulam amplecterentur et controversias excitarent, quae neque pontificiis decretis, velut Clementis XI constitutione *Unigenitus*, a. 1713 promulgatâ, neque *congregatione de auxiliis (gratiae divinae)*, per annos 1597 — 1607 papali auctoritate Romae constitutâ, componi potuerunt neque adhuc compositae sunt. — Eadem religionis pietatisque commoda et studia, quibus emendatores sacrorum ad Augustini disciplinam reductos esse jam saepius vidimus (p. 345. 411. 423 s.), effecerunt etiam, ut contra taediosa Catholicorum commenta de hominum *meritis* sententiam de conversione et regeneratione per solam divinam gratiae vim inchoanda et perficienda ultra modum urgerent. Sed solus Calvinus in amplectendis Augustini decretis ita sibi constitit, ut *irresistibilem* gratiam assereret ²). Contra Melancthon

1) Sess. VI, can. 2: „Si quis dixerit, ad hoc solum divinam gratiam dari, ut *facillus* homo juste vivere ac vitam aeternam promereri possit, quasi per liberum arbitrium sine gratia utrumque, sed aegre tantum ac difficulter possit, anathema.“ can. 3: „Si quis dixerit, sine *praeveniente* spiritu s. inspiratione atque ejus adjutorio hominem credere, sperare, diligere aut poenitere posse, sicut oportet, ut ei justificationis gratia conferatur, anathema sit.“ c. 4: „Si quis dixerit, liberum hominis arbitrium a Deo motum et excitatum nihil *cooperari* assentiendo Deo excitanti atque vocanti, quo ad obtinendam gratiam se disponat ac praeparet neque posse dissentire si velit, sed velut inanime quoddam nihil omnino agere mereque passive se habere, anathema sit.“ c. 32: „Si quis dixerit, hominis justificati bona opera ita esse dona Dei, ut non sint etiam bona ipsius justificati *merita*, aut ipsum justificatum bonis operibus, quae ab eo per Dei gratiam et Jesu Christi meritum — fiunt, non vere *mereri gratiae augmentum* — anathema sit.“

2) Inter auctores formularum in reformatis coetibus promulgatarum tantummodo dordraceni patres durum Calvini decretum *diserte* profitentur p. 715, VIII, ed. *Niemeyer*: (Rejicitur error eorum) „qui docent, Deum in hominis regeneratione eas suae omnipotentiae vires non adhibere, quibus voluntatem ejus ad fidem et conversionem potenter et infallibiliter flectat, sed — hominem — Deo et spiritui regenerationem ejus intendenti et regerere ipsum volenti ita posse resistere, ut sui regenerationem prorsus impediat —. Hoc enim nihil aliud est, quam tollere

inde ab a. 1535 in emendationis negotio „tres concurrere causas“, docuit, „verbum Dei, spiritum s. et humanam voluntatem assentientem nec repugnantem verbo Dei“ (p. 346)³). Quam sententiam quum formulae conc. scriptores auctoritati Lutheri contrariam ideoque damnandam (§ 174, not. 4) censerent ac tamen absolutae praedestinationis commentum reformidarent, ad theoriam mire sibi repugnantem abducti sunt, qua credere jusserunt, propter totalem *advantag* hominum e peccato originali natam (§ 168) in saluari mentis et voluntatis immutatione omnino omnia a spiritu s. efficienda ab eodemque ipsam contumaciam, quam nondum renatus homo evangelio opponat, vincendam esse ac tamen homines saluari spiritus s. efficientiae ita reniti posse, ut conversionem et regenerationem suam impedirent (§ 203, not. 4)⁴). Ceterum regenerationem his in terris

omnem efficaciam gratiae Dei in nostra conversione et actionem Dei omnipotentis subicere voluntati hominis“ —. Ceterum naturales vires nihil valere ad salutem nostram procurandam docetur Conf. helv. art. 9. gall. 9. scot. 12. angl. 10, fidemque donum spiritus s. esse Conf. gall. 21, quod *electis* obtingat, Conf. helv. 16.

3) Adde Conf. variat. 18: „Efficitur spiritualis justitia in nobis, *quum* *adjuvamus* a spiritu s. Porro spiritum s. concipimus, quum verbo Dei *assentimur*.“ Inde ab a. 1548 Mel. liberum arbitrium docuit „esse in homine facultatem *se applicandi ad gratiam*.“

4) Cognoscitur publica Lutheranorum doctrina ex Conf. aug. art. XVIII. XX, p. 18, 14 ss. Apol. Conf. art. III et VIII, p. 218 s. Cat. min. p. 371 s. maj. p. 496 s. 503. Art. smalc. p. 318. Form. conc. epit. art. I. p. 576. art. II, p. 573 ss. art. XI. p. 619. Sol. declar. art. I, p. 643. 653. art. II tot. art. IV, p. 700. art. VI, p. 720, 11. art. XI, p. 805. 808. 815 s. 818. — Etsi jam in libris symbol. ante Form. conc. conscriptis homini liberum arbitrium in rebus spiritualibus abjudicatur neque eum sine spiritus s. efficacia converti et ad spiritualem justitiam exercendam perducere docetur, nusquam tamen illorum auctores *diserte* et *ex professo* affirmant, *prorsus nihil* ab hominibus in conversionis negotio fieri posse. imo Melanchthon in symbolis, quae composuit, parum sibi constans modo *fidem a spiritu s. effici docet*, modo de fide quasi conditione loqui videtur, quae hominis arbitrio relicta dignum eum reddat auxilio spiritus s., id quod patet ex collatione horum effatorum: Conf. aug. p. 11: „*Spiritus s. fidem efficit*, ubi et quando visum est Deo.“ Apol. Conf. p. 71: „Fides est *opus spiritus s.*“ p. 82: — „fides — est *opus spiritus s.* — et haec fides reddit nos acceptos Deo et *affert spiritum s.*“ Conf. aug. p. 18: „*Per fidem accipitur spiritus s.*“ Apol. p. 83: „*Fides affert spiritum s.* et parit novam vitam in cordibus.“ p. 85: „*Quum* *audito evangelio* et remissione peccatorum *fide erigimur*, *concipimus spiritum s.*, ut jam recte de Deo sentire possimus et timere Deum et credere ei“ etc. al. locc. Quid, quod ipsis Form. conc. auctoribus, qui fidem a sp. s. in nobis effici docent, semel (p. 701, ubi Lutheri effatum asserunt) haec elabuntur: „Fides est divinum quoddam opus in nobis, quod nos immutat — et spiritum s. nobis confert.“ — Ceterum tum in lutheriae. tum in reformatae ecclesiae libris symbol. nomen *libert arbitrii* non eo, quo in nostris scholis (p. 326) sensu, sed de *intellectu* et

tantum inchoari neque absolvi docuerunt⁵). Fanaticis et Enthusiastis immediatum et supranaturale lumen jactantibus librorum symbolicorum auctores decretum de spiritus s. vi per sola gratiae adminicula efficace opposuerunt (§ 214). — Sententiam in form. conc. prolatam posteriores theologi multis finitionibus et distinctionibus explanarunt, e quibus tantum potiora commemoramus. Rationem habentes *modi ac temporis*, quo gratia efficacem se exsereret, aliis quidem aliter distinguuntibus ac definientibus, distinguunt 1) *gratiam praevenientem* (*incipientem, praeparantem, pulsantem*), quae conversionis impedimenta removet, salutis desiderium et primos pios motus in homine excitat, quibus si locus relinquitur, ipsa conversio subsequitur; 2) *gr. operantem*, quae ipsam conversionem efficit et absolvit; 3) *gr. cooperantem* (*conservantem, perficientem*), quae una cum hominis conversi novisque viribus instructi studio et efficacia statum animi conversi conservat animumque sanctificat⁶). Objectum gratiae praevenientis homo convertendus dicebatur, gr. operantis homo, qui convertitur, gr. cooperantis homo conversus sed sanctificandus. Opposuerunt *statum naturae*, h. e. conditionem hominis, qualis a natalibus est et sibi ipsi relictus, libero arbitrio in rebus spiritualibus privatus (§ 168) aeternaeque miseriae obnoxius, et *statum gratiae*, h. e. conditionem hominis per spiritum s. ad Christum conversi et renati, qui in sentiendo agendoque ab eodem spiritu regitur ideoque libero et promtissimo animo prae-

voluntate intelligitur. Cf. F. C. p. 654: „Cum de libero arbitrio s. de viribus humanis controversum fuerit.“ Quenam vires intelligendae sint, docetur p. 655: „Quaeritur, quid hominis nondum renati *intellectus* et *voluntas* in ipsa conversione et regeneratione ex propriis suis et post lapsus reliquis viribus praestare possit.“

5) F. C. p. 675: „Quum enim in hac vita tantum primitias spiritus acceperimus et regeneratio nondum sit absoluta, sed solummodo in nobis inchoata: manet perpetua quaedam lucta inter carnem et spiritum etiam in electis et vere renatis hominibus. Et quidem non modo inter Christianos magnum discrimen deprehenditur, quorum hic infirmus, ille robustus est spiritu, verum etiam hanc diversitatem quilibet Christianus in semet ipso animadvertere potest, se nunc quidem excelso animo esse et ad omnia virtute spiritus paratum promptumque, nunc vero timido et trepido, et jam quidem caritate ardere, firmum in fide et spe esse, post vero frigere et imbecillitatem sentire.“ — Adde quae attulimus effata p. 333, not. 8.

6) Form. conc. p. 582: „Postquam spiritus s. — hominis voluntatem sola sua divina virtute et operatione immutavit atque renovavit, tunc revera hominis nova illa voluntas instrumentum est Dei spiritus s., ut ea non modo gratiam apprehendat, verum etiam in operibus sequentibus spiritui s. *cooperetur*.“ Adde p. 666, 33.

cepta Dei observat⁷⁾. *Actus paedagogicos* appellarunt ejusmodi naturales hominis nondum conversi actiones, quibus se quodammodo ad conversionem disponere gratiaeque praevenienti aliquem apud se locum dare posset⁸⁾. Contra Calvinianos de *affectionibus* gratiae docent, esse eam 1) *universalem*, quatenus spiritus s. omnibus hominibus salutem christianam offerat (p. 427); 2) *resistibilem*, quae a peccatoribus rejici possit (Matth. 23, 37. Act. 7, 51 ss. Eph. 4, 30. Hebr. 3, 8. 4, 2); 3) *amissibilem*, cujus jacturam faciant, qui in graviora peccata recidant (Gal. 5, 4. 2 Cor. 6, 1). Quum vero supranaturalem gratiam intelligerent, quae per *christianae* salutis praesidia efficax esset: exempla populorum et hominum, qui numquam de evangelio quidquam audiverunt, sententiae de hujus gratiae *universalitate* illudere videbantur. Ex qua difficultate theologi ita se expediverunt, ut contra historiae veritatem contenderent, ante Christum per Adamum, generis humani conditorem, per Noachum, ejus restitutorem, per Israelitarum commercium cum exteris notitiam veri Dei legisque ab eo latae cum messianae salutis promissione Gentilibus quoque obtigisse, post Christum vero evangelium ab apostolis eorumque sociis ad extremi orbis usque populos, velut Americanos, nuntiatum esse (id quod e locis Matth. 28, 19 s. Marc. 16, 20. Luc. 24, 47. Rom. 10, 18. Col. 1, 28 collegerunt), ac si quos apostolica praedicatio non assecuta esset, ad eos notitiam evangelii per peregrinatores variaeque gentium commercia penetrare potuisse⁹⁾. — Quae orthodoxa decreta a tempore

7) Operationes spiritus s. ad quadruplex munus revocarunt: 1) *M. epanorthotico-elencticum* (*Strafamt*), quo homines vitiositatis convincit, ut sese peccatores aeternae damnationi obnoxios esse intelligant (Jo. 16, 8. 2 Tim. 3, 16). 2) *M. didascaliticum* (*Lehramt*), quo eos de modo et conditionibus veniae peccatorum consequendae edocet (2 Tim. 3, 16. Jo. 16, 18 — 15). 3) *M. paeduticum* (*Buss- u. Besserungsamt*), quo eos ad sanctimoniam perducit actionesque eorum dirigit (2 Tim. 3, 16. Rom. 8, 14). 4) *M. paracleticum* (*Trostamt*), quo homines emendatos et pios, miseris depressos, vitae aeternae spe erigit et refocillat (Rom. 8, 16. 26). — In Form. Conc. p. 721 duplex tantummodo spiritus s. officium distinguitur, cujus effecta ad solos renatos spectant, negotium *arguendi et consolandi*.

8) F. C. p. 671: „Dei verbum homo, etiam nondum ad Deum conversus nec renatus, externis auribus audire aut legere potest. In ejusmodi enim rebus — homo adhuc etiam post lapsum aliquo modo liberum arbitrium habet, ut ad coetus publicos ecclesiasticos accedere, verbum Dei audire vel non audire possit.“ — Cf. Strauss *Glbnsl.* II, p. 445 s.

9) Ultimi, qui ita judicarent, fuerunt, quantum scimus, Hollazius II, p. 240 s. et Buddens Inst. p. 681 s. — Formulae conc. auctores (p. 813 s.), quamvis a subtiliore hujus causae scrutatione dehortentur,

sub finem sec. XVIII, quo fundamentum, cui inaedificata erant, dogma de peccato originali, collabebatur, plerisque theologis improbari coeperunt, et ita quidem, ut inter moderatores supranaturalistas alii (Michaelis, Doederlein.) gratiam Dei christiana religione efficacem tantummodo propterea supranaturalem dicerent, quod haec religio supranaturali modo inaugurata esset, alii (Reinh., Schott., Steudel.) naturales hominum vires, jam per se ad honestatem exercendam aptas, singulari eodemque supranaturali auxilio, per christianae religionis adminicula efficace, eximie adjuvari et augeri, neque vero certa hujus supranaturalis efficientiae signa in animo observari et a naturalibus ejus motibus distingui posse docerent. Rationalistae divinae gratiae notionem tam lato sensu acceperunt, quo a providentia naturalibus praesidiis efficacem se gerente nihil difert¹⁰).

§ 208. *Epicrisis.*

Orthodoxa theoria neque sibi ipsi constat (p. 429 et 436), neque cum humana libertate conciliari potest. Quas difficultates etsi moderatiore synergismi principio, quo supranaturali efficientiâ naturales vires tantummodo excitari, adjuvari, corroborari dicuntur, facile effugimus: nulla tamen exstant signa, quibus sensus quosdam et motus, etsi vel

tamen docent, Deum in populis, quibus beneficium religionis christ. detrectet, contumaciam ab eorum majoribus evangelio oppositam punire vel illarum gentium exemplis ceteras docere velle, se nemini verbum et spiritum suum debere nec erga quemquam jure teneri, sed omnia e gratia donare. Non igitur intellexerunt formulae conc. auctores, quam prope his commentis ad Praedestinismi scopulos accederent.

10) Orthodoxam theoriâ impugnarunt potissimum Spalding: *Gedanken üb. d. Werth der Gefühle in d. Christenth.* Lpz. (1761.) 1784. 5 Aufl. Eberhard: *Neue Apologie des Sokrates*, I. p. 152 ss. Junkheim: *Von dem Uebernatürl. in d. Gnadewirkungen.* Erl. (1775) 1800. — Kant: *Relig. innerh. d. Vernunft*, p. 267: „Himmelsche Einflüsse in sich wahrnehmen zu wollen, ist e. Art Wahnwitz.“ — Zu glauben, dass es Gnadewirkungen geben könne u. vielleicht zur Ergänzung der Unvollkommenh. unserer Tugendstrebung auch geben müsse, ist Alles, was wir davon sagen können. Uebrigens sind wir unermügend, etwas in Ansehung ihrer Kennzeichen zu bestimmen, noch mehr aber zur Hervorbringung derselben etwas zu thun.“ — Herder: *Geist des Christenth.* Opp. XII, p. 181: „Glücklicherweise hat die Zeit alle diese bibel- u. geistlosen Verwirrungen, so wie d. ganzen Streit über die mancherlei Gaben, der ohn' alle Gnade geführt ward, in den breiten Strom der Vergessenheit gesenkt, u. verdorren müsse die Hand, die ihn je daraus hervorholt.“ — Quae ab Ullmanno in *Studd. u. Kritt.* 1844, p. 168 ss. de gratia et libero arbitrio disputantur, ea a rationalismi principiis non recedunt.

maxime repentinos et alacres, non ex ipsius animi penetralibus repetendos, sed supranaturali modo excitatos esse cognoscatur (p. 60)*). Neque, profligato peccati originalis dogmate, ulla miraculosi auxilii *necessitas* patet. Quam ob causam consultissimum censemus in suspensio relinquere, num et quatenus in convertendis et emendandis hominibus ipse Deus omissis naturalibus praesidiis efficax sit. Quominus autem orthodoxam dogmatis formam approbare possumus, eo studiosius illam pietatis mentem sequimur, quatum in ipsis naturalibus ad fidem et sanctimoniam facultatibus, tum in opportunitatibus, praesidiis, incitamentis, etiam extra Christianorum coetum ad illas facultates excitandas et excolendas animosque ad pietatem et honestatem parandos, inflammandos, ducendos idoneis, quippe nullo nostro merito promeritis, Dei gratiam efficacem et conspicuam cernimus, in christianae autem religionis instituto excellentissimum illius gratiae donum et efficacissimum sanctimoniae praesidium (§ 50) agnoscimus. Sua enim quemque verum Christianum experientia docet, quale et quantum pietatis virtutisque robur et praesidium e sancta mente a Christo ecclesiae suae instillata percipiat, quae mens in omnes, qui ejus impetu se regi patiuntur, neque ei reluctantur, saluberrimam suam vim ita exercet, ut eos ad illud tandem vitae religiosae fastigium extollat, quo ipsum Christum referunt (p. 99). Cujus mentis a Christo profectae efficacia non solum cum verbo et sacramentis conjuncta est, sed etiam in piorum Christianorum mutuo consortio et exemplis se exerit. Jure igitur meritoque quivis pius et christianus animus quasvis sanctiones suas commotiones et affectiones, quasvis honestas actiones ad Deum, sine cujus numine nihil valeat, auctorem revocat.

C a p u t III.

De justificatione (de fide et operibus).

§ 209. *Publica Protestantium doctrina.*

Planck: *Ueb. d. Bildungsgesch. unserer orthod.-symbol. Lehrform u. d. Rechtfert.* In *Flatt Magazin*, I, p. 219 ss.

Quicumque *medicinali* spiritus s. gratiâ ad fidem in Christi merito collocandam adducti sunt (§ 205. 207), ii *judiciali*

*) Ipsi Form. Conc. auctores p. 672 haec docent: „De praesentia operatione et donis spiritus s. non semper *ex sensu* (quomodo videlicet et quando in corde sentiuntur) judicari debet aut *potest*.“

Dei patris gratiâ justificantur. Justificatio (*δικαιωσις*)¹⁾ autem dicitur *actus forensis s. judicialis*, quo Deus *mera gratia ductus peccatori ob meritum Christi fide apprehensum justitiam Christi imputat et peccata condonat eumque pro filio adoptat et haerodem vitae aeternae pronuntiat* ²⁾. Fides, quae justificat, *fides salvifica s. fides specialis* appellatur et *generali fidei* opponitur, h. e. persuasioni de totius religionis christianae divinitate et veritate. Fides specialis autem est *actus poenitentialis*, quo homo *peccatorum suorum conscientia perterritus e sola Christi satisfactione gratiam Dei et salutem sperat* ³⁾. Prorsus nihil meriti in hac fide inest, quasi *conditio* justificationis sit, sed tantummodo instrumentum est, quo quis Christi meritum apprehendit, quamobrem homo non *propter* fidem, sed *per* fidem justificari dicendus est ⁴⁾. Fides specialis est alter *actus con-*

1) De qua notione cf. Conf. aug. art. IV. VI. XII. XX. Apol. Conf. art. II. III, 40 ss. 167 ss. VIII, 6 ss. Art. smalc. p. 304 s. p. 335 s. Form. Conc. art. III. IV. — Conf. gall. 20 — 22. scot. 13 — 14. belg. 22 — 24. helv. 14 — 16. angl. 11 — 13. Cat. heid. 56. 60 — 61.

2) Conf. aug. p. 10: „Docent, quod homines non possint justificari coram Deo propriis viribus, meritis aut operibus, sed gratia justificentur propter Christum per fidem, quum credunt se in gratiam recipi et peccata remitti propter Christum, qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit. Hanc fidem imputat Deus pro justitia coram ipso.“ — Apol. Conf. p. 226: „Merita propitiatoris proposita sunt, ut quae pro aliis satisfacerent, quae aliis donentur imputatione divina, ut per ea tamquam propriis meritis justi reputentur, ut si quis amicus pro amico solvit aes alienum, debitor alieno merito tamquam proprio liberatur.“ — F. C. p. 687: „Ad justificationem haec requiruntur et necessaria sunt: *gratia Dei, meritum Christi et fides*, quae haec ipsa Dei beneficia in promissione evangelii amplectitur; qua ratione nobis Christi justitia imputatur, unde remissionem peccatorum, reconcillationem cum Deo, adoptionem in filios Dei et haereditatem vitae aeternae consequimur.“ — Conf. helv. 15: „Quoniam nos justificationem recipimus non per ulla opera, sed per fidem in Dei misericordiam et Christum, ideo docemus et credimus cum apostolo, hominem peccatorem justificari *sola fide* in Christum, non lege aut ullis operibus.“

3) Apol. Conf. p. 172: „Adversarii, quum de fide loquuntur — intelligunt fidem non hanc, quae justificat, sed quae *in genere* credit Deum esse, poenas propositas esse impiis etc. Nos praeter illam fidem requirimus, ut credat sibi quisque remitti peccata. De hac *fide speciali* litigamus.“ p. 68: „Haec *fides specialis*, qua credit unusquisque sibi remitti peccata propter Christum et Deum placatum et propitium esse propter Christum.“ Adde p. 70. 171. — Quenst.: „Fides est actus poenitentialis alter, quo peccator, contritus conscientiae suae vulneribus, ex vulneribus Jesu Christi in evangelio ostensis, fiduciali eorumdem ad se in individuo facta appropriatione medicinum quaerit.“ Latior fidei notio proponitur in Conf. helv. II, 16. cf. not. 7.

4) Apol. Conf. p. 70: „Fides non ideo justificat aut salvat, quia ipsa sit opus per se dignum, sed tantum quia accipit misericordiam promissam.“

versionis s. *poenitentiae*, et *contritionem* (nomen e translatione *vulg.* ad Ps. 51, 19 petatum est) sequitur, priorem conversionis actum s. „serium et sanctum dolorem cordis, quae peccator agnita ex lege divina peccata sua detestatur“ (Hollaz.)⁵). Sola *fide* homo justificatur, non *operibus*⁶). Fides vero minime est historica notitia et nuda persuasio, sed simul intima animi affectio et firmissima fiducia inter conscientiae terrores oriunda, „divina potentia, qua vivificamur, qua diabolum et mortem vincimus“ (Apol. Conf. p. 108 s.)⁷). Et quemadmodum homo ante fidem ad honeste agendum prorsus ineptus est, omniaque, quae sine fide peraguntur, in peccatis habenda sunt (F. C. p. 700 coll. iis, quae supra, p. 334, not. 9 transscripsimus): ita fieri non potest, quin ex fide bona opera tamquam fructus efflorescant⁸).

sam.“ — F. C. p. 584: „Confitemur, solam fidem esse illud *medium* s. *instrumentum*, quo Christum salvatorem et Ita in Christo iustitiam, quae coram iudicio Dei consistere potest, apprehendimus.“ Idem iisdem fere verbis p. 684, 10. p. 689, 32.

5) Conf. aug. p. 12: „Constat — poenitentia proprie his duabus partibus: Altera est *contritio* seu terrores incussi conscientiae agnito peccato; altera est *fides*, quae concipitur ex evangelio seu absolutione et credit propter Christum remitti peccata et consolatur conscientiam et ex terroribus liberat. Deinde sequi debent *bona opera*, quae sunt fructus poenitentiae.“ [In Apol. p. 165, 18 permittitur tertiam poenitentiae partem addere, „dignos fructus poenitentiae, h. e. mutationem totius vitae ac morum in melius.“] — Apol. p. 165. — Conf. helv. II, 14. — Discrimen a Catholicis factum inter *attritionem*, peccatorum dolorem et poenarum infernalium metu conceptum, et *contritionem*, dolorem e dilectione prodeuntem (Conc. trid. sess. XIV, c. 4), nostra ecclesia non recipit. Cf. Apol. Conf. p. 165: „De contritione praecedimus illas otiosas et infinitas quaestiones, quando ex dilectione Dei, quando ex timore poenae doleamus.“

6) Cf. not. 2. — Apol. p. 75: „Remissio peccatorum est res promissa propter Christum. Igitur non potest accipi nisi sola fide. Si penderet res ex meritis nostris, incerta et inutilis esset promissio, quia nunquam constituere possemus, quando satis meriti essemus.“

7) Conf. aug. p. 18: „Nomen fidei non significat tantum historiae notitiam, qualis est in impiis et in diabolo, sed significat fidem, quae non tantum credit historiam, sed etiam effectum historiae, videlicet remissionem peccatorum.“ — Apol. p. 86: „Fides existit in poenitentia, h. e. concipitur in terroribus conscientiae, quae sentit iram Dei adversus nostra peccata et quaerit remissionem peccatorum. In talibus terroribus et aliis afflictionibus debet haec fides crescere et confirmari. Quare non potest existere in his, qui delectantur cupiditatibus suis et obtemperant eis.“ — Cf. not. seq. — Conf. helv. II, 16: „Fides christiana non est opinio et humana persuasio, sed firmissima fiducia, evidens et constans animi assensus, denique certissima comprehensio veritatis Dei, propositae in scripturis et symbolo apostolico, atque adeo Dei ipsius summi boni, et praecipue promissionis divinae et Christi“ —.

8) Conf. aug. p. 11: „Docent, quod fides *debeat bonos fructus parere* et quod oporteat *bona opera* mandata a Deo facere propter vo-

*Bona autem opera dicuntur quaevis fidei et intimi erga Deum amoris effecta, sive interni pii motus sunt, sive externae actiones*⁹⁾. Ita quemadmodum fidei *objectivus* effectus justificatio est, ita *subjectivus sanctificatio* s. *renovatio* (§ 206 extr.), h. e. *serium pietatis et honestatis studium in conversis et justificatis hominibus excitatum*. Quum vero hac in terra ne in regenitis quidem motus concupiscentiae pravae unquam prorsus exstinguantur (p. 333, not. 8 et § 207, not. 5): bona quoque opera semper imperfecta¹⁰⁾ ideoque justificationis quidem signa, non autem conditio sunt. Quod autem Deus se ea remuneraturum esse promisit, id non ad ipsam salutem universe spectatam, quippe

linitatem Dei.“ — p. 18: „Docent nostri, quod *necesse sit bona opera facere*, non ut confidamus per ea gratiam mereri, sed propter voluntatem Dei. — Et quia per fidem accipitur spiritus s., jam corda renovantur et induunt novos affectus, ut parere bona opera possint.“ — F. C. p. 101: „Non propriis naturalibus viribus, sed tum demum fiunt (bona opera), quum persona per fidem cum Deo est reconciliata. Quare eorum operum *mater et fons* est ipsa fides. Et est fides illa quiddam vivum, efficax, potens, ita ut fieri non possit, quin semper bona operetur. Neque fides quaerit demum, an bona opera sint facienda, sed priusquam de ea re inquiratur, jam multa bona opera effecit et semper in agendo est occupata. Qui vero non ad hunc modum bene operatur, is vera fide caret —. — Et haec fides laetos, animosos, alacres efficit cum erga Deum, tum erga omnes creaturas. Inde homo sine ulla coactione promittit et alacris redditur, ut omnibus beneficiat, omnia toleret idque in honorem Dei pro ea gratia, qua dominus eum est prosecutus. Itaque impossibile est, bona opera a vera fide separare, quemadmodum calor urens et lux ab igne separari non potest.“ — Unde recte inter *mortuam* fidem ac *vivam* distinguitur Apol. p. 108. F. C. p. 693. — Conf. helv. II, 16: „Idem apostolus fidem vocat efficacem et sese exercentem per dilectionem.“ Conf. gall. 22. belg. 24 al. — Brentz († 1570): „Fides, ut ita dicam, duplices habet manus. *Unam, quam extendit sursum* et apprehendit Christum cum omnibus ipsius beneficiis et hac parte nos dicimus justificari. *Alteram, quam portendit deorsum* ad exercenda opera caritatis et reliquarum virtutum, et hac parte testificamur quidem veritatem fidei, sed non justificamur.“

9) F. C. p. 701: „Ea non sunt vere bona opera, quae quisque bona intentione ipsemet excogitat, aut quae secundum humanas traditiones fiunt, sed. ea, quae Deus ipse in verbo suo praecepit.“ — Conf. aug. p. 17, 9: „Olim vexabantur *doctrina operum* —. Quosdam conscientia expulit in desertum, in monasteria, sperantes ibi se gratiam merituros esse per vitam monasticam.“ — Hollaz. II, p. 677: „Per opera [bona] intelliguntur non tantum *externae in oculis incurrentes actiones*, sed etiam *interni affectus cordis* motusque voluntatis adeoque tota renatorum obedientia et iustitia inhaerens.“

10) Cf. Apol. p. 87. F. C. p. 700, 9. 719, 6. p. 678: (Rejicitur) „pon-
tificum et monachorum doctrina, quod homo, postquam regeneratus est, legem Dei in hac vita perfecte implere possit.“ — Conf. helv. II, 16: „Sunt multa indigna Deo et imperfecta plurima inveniuntur in operibus etiam sanctorum.“ Conf. belg. 24: „Nullum opus facere possumus, quod non sit carnis vitio pollutum ac proinde poenis dignum.“ Cat. heid. 62.

e sola justificatione pendentem, sed ad *gradum* futurae salutis atque ad terrestria quaedam beneficia referendum est¹⁾). Recte igitur auctores formulae conc., ut controversiam inter Geo. Majorem et Nicol. Amsdorfium agitatam, quorum ille *bona opera ad salutem necessaria*, hic *perniciosa* esse contenderat, componerent, in art. IV docuerunt, tum demum illa perniciosa esse, si quis ea articulo justificationis immisceret in iisque fiduciam salutis collocaret.

§ 210. *Doctrina ecclesiae catholicae.*

E Protestantium igitur decretis justificatio actus Dei *judicialis* est; non enim *homo*, sed *Dei* de homine *judicium* mutatur; homo non *efficitur* justus, sed a Deo justus *declaratur*¹⁾); *sanctificatio* nascitur demum e justificatione. Qua notione Evangelici id spectant, ut, quo minus venia peccatorum et salus e morali hominum praestantia pendeat, eo majore splendore meritum Christi eluceat. Contra e Catholicorum doctrina homines, postquam fide et poenitentia (Catholici *fidei* praeponunt *poenitentiam* arctiore notione intellectam) severoque vitae emendandae consilio ad justificationem se disposuerunt²⁾), a Deo non solum *justi*

11) Apol. Conf. p. 96: „Docemus, bona opera meritoria esse, non remissionis peccatorum, gratiae aut justificationis (haec enim tantum fide consequimur), sed aliorum praemiorum corporalium et spiritualium in hac vita et post hanc vitam, quia Paulus inquit: unusquisque recipiet mercedem juxta suum laborem. Erunt igitur *diversimoda praemia* propter *diversos labores*. At remissio peccatorum *similis et aequalis* est omnium, sicut unus est Christus, et offertur gratis omnibus, qui credant, sibi remitti propter Christum peccata.“ — p. 184: „Sicut autem justificatio ad fidem pertinet, ita pertinet ad fidem vita aeterna. — Postea opera, quia placent Deo propter fidem, merentur alia praemia corporalia et spiritualia. *Erunt enim discrimina gloriae coelorum*.“ — p. 117: „Concedimus et hoc, quod *elemosynae mereantur* multa beneficia Dei, mitigent poenas, quod mereantur, ut defendamur in periculis peccatorum et mortis.“ — Aliter res expeditur in Conf. helv. II, 16 (p. 498 s. ed. Niem.)

1) Apol. Conf. p. 109: „Justificari significat hic non ex impio justum *effici*, sed usu forensi justum *pronuntiare*“ p. 125. F. C. p. 685. p. 697: „Rejicimus errorem, quod in prophetarum et apostolorum dictis, ubi de justitia fidei agitur, vocabula *justificare* et *justificari* non significant a peccatis absolvere et remissionem peccatorum consequi, sed propter infusam per spiritum s. caritatem, virtutes et opera, quae inde promanant, reipsa et revera justos *effici*.“ Conf. helv. 15: „*Justificare* significat apostolo — peccata remittere, a culpa et poena absolvere, in gratiam recipere et justum pronuntiare.“ Cf. Bretschneid. *Handb.* II, p. 258.

2) Conc. trid. VI, c. 6: „Disponuntur autem ad ipsam justitiam, dum excitati divina gratia et adjuti fidem ex auditu concipientes libere moveantur in Deum, *credentes* vera esse, quae *divinitus revelata et promissa* sunt atque illud *inprimis*, a Deo justificari inipsum per gratiam ejus, per

pronuntiantur, verum etiam *efficiuntur*, ita quidem, ut iis justificationis actu spiritus s. ejusque dotes inter easque potissimum caritas infundantur (*infusio justitiae habitualis*, qua homo ad beatitudinem bonis operibus sibi merendam aptus redditur), quae justificatio *physica* s. *hyperphysica* appellatur nec differt a *sanctificatione* ³). Quam justitiam a Deo acceptam homo bonis operibus augere potest ⁴). Justificationem Catholici a *generali* (s. *catholica*) fide repetunt ⁵).

redemptionem, quae est in Christo Jesu, et dum peccatores se esse intelligentes a divinae justitiae timore — ad considerandam Dei misericordiam se convertendo in spem eriguntur, fidentes Deum sibi propter Christum propitium fore illumque — diligere incipiunt, ac propterea moventur adversus peccata per odium aliquod et detestationem —, denique dum proponunt suscipere baptismum, inchoare novam vitam et servare divina mandata.“ Cp. 7: „Hanc dispositionem seu praeparationem justificatio ipsa consequitur.“

3) Conc. trid. VI, can. 11: „Si quis dixerit, homines justificari vel sola imputatione justitiae Christi, vel sola peccatorum remissione, exclusâ gratiâ et caritate, quae in cordibus eorum per spiritum s. diffundatur atque illis inhaereat, aut etiam gratiam, qua justificamur, esse tantum favorem Dei, anathema sit.“ — Cap. 7: (Justificatio) „non est sola peccatorum remissio, sed et *sanctificatio* et *renovatio* interioris hominis per voluntariam susceptionem gratiae et donorum, unde homo ex injusto fit justus.“ — „Non modo *reputamur*, sed vere justi nominamur et sumus, justitiam in nobis recipientes, unusquisque suam secundum mensuram, quum spiritus s. partiur singulis prout vult et secundum propriam cujusque dispositionem et cooperationem.“

4) Trid. VI, cap. 10: „Sic ergo justificati et amici Dei — facti euntes de virtute in virtutem renovantur — de die in diem per observationem mandatorum Dei et ecclesiae — cooperante fide bonis operibus crescunt atque magis justificantur, sicut scriptum est (Apoc. 22, 11): *qui justus est, justificetur adhuc*, et rursus (Jac. 2, 24) — *ex operibus justificatur homo et non ex fide tantum*. Hoc vero justitiae incrementum petit sancta ecclesia, cum orat: Da nobis domine fidei spei et caritatis augmentum.“ — Can. 24: „Si quis dixerit, justitiam acceptam non conservari atque etiam non augeri coram Deo per bona opera, sed opera ipsa fructus solummodo et signa esse justificationis adeptae, non autem ipsius augendae causam, anathema sit.“ — Dum igitur e Catholicorum decretis justificatio incrementi capax est neque in omnibus idem ejus gradus (cf. not. 3): e Protestantium notione de ea utpote *judiciali* Dei actu consequitur, uno eam divino actu esse perfectam et in omnibus, quibus obtigit, eandem. Cf. Apol. p. 96: „Remissio peccatorum similis est et aequalis omnium.“ — Praeterea notio *fidei* Protestantibus probata (§ 209, not. 3), ita fert, ut justificatio *certa* sit (Apol. Conf. p. 76 et 221 s. coll. iis, quae § 202, not. 9 attulimus); Catholici autem, quum aliam *fidei* notionem profiteantur atque etiam *merita* hominum ad justificationem a Deo impetrandam valere contendunt, numquam de ea prorsus certi esse possunt. Conc. trid. VI, cap. 9. Cf. Winer *Symbolik*, p. 100, not. 2.

5) Cf. not. 2 et § 209, not. 3. Adde Conc. trid. VI, can. 12: „Si quis dixerit, fidem justificantem nihil aliud esse, quam fiduciam divinae misericordiae peccata remittentis propter Christum, vel eam fiduciam solam esse, qua justificamur, anathema sit.“

Quum autem accurata omnium doctrinae catholicae decretorum cognitio (fides *explicita*) ab omnibus ecclesiae sociis postulari nequeat, jam fides *implicita* sufficere dicitur, quae omnia, etiam ipsi ignota, quae ecclesiae probantur, coeco assensu amplectitur. Praeterea ad consequendam justitiam ea fides requiritur, quam Scholastici *formatum* appellaverunt, h. e. fides, quae *caritate* „perficitur et formatur“ (Thomas Aq.) et *bonis operibus* se exserit, fidei *in-formi*, h. e. caritate destitutae, opposita. Inter bona opera primum locum ea tenent, quibus jam Judaei summum pondus tribuebant (Tob. 12, 8 s. Matth. 6, 2. 5. 16 ss.), *preces, eleemosynae* et *jejunia* (Conc. trid. VI, cap. 14). Praeterea jam a primis post apostolicum aevum seculis nonnulli singularibus quibusdam et exquisitis opinatae pietatis exercitiis, quae ab *omnibus* nisi cum societatis humanae interitu postulari non posse intelligebatur, summam ceterorum admirationem excitaverant. Ne vero haec admiratio imminueretur, sed exquisitae illi pietati suus locus esset, jam a sec. II existit atque inde ab aevo medio accuratius constitutum est discrimen inter *praecepta s. mandata*, quorum observationi omnes officio et necessitate adstricti essent, et *consilia evangelica*, quorum observatio non *imperaretur*, sed tantummodo *commendaretur* et singulorum libero arbitrio ita relinqueretur, ut qui iis obsecundarent, plura quam ceteri apud Deum mererentur et praeter vitam aeternam, *legis* observatoribus promissam, majora apud Deum praemia consequerentur⁶⁾. Primariae virtutes evangelicis consiliis commendatae, quae *opera supererogationis*⁷⁾ vocantur, sunt *continentia, obedientia et voluntaria paupertas*, quorum observationi monachi votorum sponsione se obligant. Quibus opinionibus Alexander Halesius, Thomas Aquinas, Albertus Magnus, alii ad defendendum *indulgentiarum* morem diu receptum usi sunt, quorum theoriam Clemens VI a. 1342 bullâ „Unigenitus“ publice sanxit. Docuerunt enim, superflua et operum supererogationis a Sanctis patrum, et eorum, quae Christus passus esset, merita in thesaurum (*thesaurum meritorum superabundantium*) con-

6) Prima commenti vestigia exstant in Hermæ Past. III, 3, 3: „Si praeter ea, quae mandavit dominus, aliquid *adjecerts*: majorem dignitatem tibi conquires et honoratior apud dominum eris, quam eras futurus.“

7) Nomen deductum est ex translatione *vulg.* loci Luc. 10, 35: „quodcumque *supererogaveris*.“ Notionem Catholici e locis Matth. 19, 11 s. 21. 1 Cor. 7, 1. 7. 25. 38. 9, 12 deduxerunt. — Adde Haussmann: *Findet nicht in Luc. 17, 10 d. röm. kath. Lehre vom op. supererog. einen Halt?* In Stirm: *Studien d. würtemb. Geistl. chh.* 1845, 2, p. 149 ss. — Cf. Jul. Müller: *L. v. d. Sünde*, I, p. 41 ss.

gesta esse, cujus administratio pontifici romano commissae esset, qui inde depromeret et suppeditaret, quae ad complendas imperfectas ceterorum virtutes requirerentur. Quae commenta notioni honestatis prorsus contraria veraeque pietati maxime perniciose Protestantes (Conf. aug. p. 33. Apol. p. 163 s. p. 190 ss. 199. 282. Art. smalc. p. 325. Conf. angl. 14) detestati sunt, tridentini patres callido et commodo silentio texerunt nec nisi indulgentiarum usum utpote christiano populo salutarem agnoverunt, abusus earum, illos quidem singulos non recensitos, reprobaverunt (Conc. trid. sess. 25. de indulgentiis).

§ 211. *Doctrina biblica.*

Storr: De significatione voc. *δικαιος* in N. T. et cognat. Tub. 1781. rec. in e.j. Opuscc. T. I. — (H. Plack:) Quaedam de *δικαιοσύνη* *ἐκ πίστεως*. Gott. 1826. — (Winzer:) De vocabb. *δικαιος*, *δικαιοσύνη* et *δικαιοῦν* in ep. ad Rom. Lips. 1831. — Usteri: *Paulin. Lehrbegr.* p. 86 ss. — Dav. Schulz: *Christl. Lehre v. Glauben* (Lpz. 1834) p. 144 ss. — Baur: *Paulus* p. 572 ss.

Iustus (*δικαιος*, פָּרָא, *talis, qualis esse debet*) ab Israelitis quilibet appellabatur, qui legis mosaicae praeceptis, sive ethicis, sive ritualibus, sive civilibus, convenienter viveret (Luc. 1, 6 coll. Ps. 18, 21 ss. 3 Mos. 18, 5). Tristissima autem ethicarum et civilium rerum confusio effecit, ut multi Israelitae in *externis* factis subsisterent neque de *animo* quaerent, e quo facta prodirent, inprimis vero caerimoniae observatione omnia praestitisse sibi viderentur, quae ad theocraticam civitatem obtinendam requirerentur. Contra quae commenta, verae pietati et honestati perniciosissima, prophetae aliique pii homines verum Dei cultum pia et pura mente verisque virtutibus ex ea mente oriundis contineri, impensissime docuerunt (Jes. 1, 10 — 17. 58, 1 ss. Jerem. 7, 21 ss. Hos. 6, 6. 8, 13. Joel. 2, 12 s. Amos. 4, 4 s. 5, 21 ss. Mich. 6, 6 ss. Ps. 50 et 40, 5 ss.). Potissimum vero post exilii tempora religiosus Israelitarum sensus externis formis torpescere et pene exstingui coeperat ac taediosissima opinatarum virtutum superbia et ostentatio summum fastigium adscenderat. Cui errori Christus praeceptum de necessitate internae integritatis et pietatis sincerique erga Deum hominesque amoris tamquam conditionis et fundamenti omnium verarum virtutum opposuit (Matth. 22, 37 — 40), at vero etiam internae pietatis adeoque fidei ipsi tamquam Messiae habitae fervorem fructibus carentem ad consequenda regni divini beneficia minime sufficere declaravit (Matth. 7, 19 — 23). Omnium fortissime Paulus judaicam opinionem de factorum lege mosaica praescriptorum merito

factorumque ostentationem impugnat. Docet enim, ipsam legem omnes exsecrari, qui non *omnibus* suis praeceptis obsecundent (Gal. 3, 10. 5 Mos. 27, 26. coll. Gal. 5, 3). Jam vero neque Judaeos tam perfectam legi suae obedientiam praestitisse, neque Gentiles naturalem legem, quae apud eos mosaicae legis locum obtineat (Rom. 2, 14 s.), omni ex parte secutos esse, sed utrosque omnes peccatores esse, neque habere, quo coram Deo glorientur (Rom. 3, 23). Neque a lege vim et fervorem praeberi posse, qui ad eam observandam requiratur (Gal. 3, 21), sed legem ad conscientiam flagitiorum homines perducere (Rom. 3, 20. 7, 7 ss.), et vero etiam libidinem peccandi excitare et augere (Rom. 7, 8 ss. 5, 20), cf. p. 37. Ergo nemo ad integritatem legi consentaneam (*δικαιοσύνην ἐκ τοῦ νόμου, δικ. ἰδίαν*, Rom. 10, 3. 5) emergit, nemo legis operibus Deo probari potest (*ἐξ ἔργων νόμου οὐ δικαιοῦσεται πᾶσα σὰρξ ἐνώπιον αὐτοῦ*, Rom. 3, 20. Gal. 3, 16). At vero novum Deus hominibus praesidium obtulit, cujus usu accepti reddantur, fidem Jesu Christo adjungendam (*πίστιν Ἰησοῦ Χριστοῦ*), h. e. vivam atque firmam de Jesu Christo divino humanae salutis auctore¹⁾. Etsi igitur haec fides omnia complectitur, quae ad Christi dignitatem divinam (cf. Rom. 10, 6) et efficaciam fataque ejus nobis salutaria pertinent: tamen apostolus inter ea, quae fide dignissima sint, tum mortem Christi expiatoriam et sanctitatem Dei gratiamque ejus erga peccatores hac morte oppigneratam, tum inenarrabilem Christi caritatem moriendo declaratam (Rom. 3, 24—27. 4, 5. Gal. 2, 20), tum resurrectionem Christi, sine qua in morte ejus nulla vis insit (Rom. 10, 7. 9. 1 Cor. 15, 1 ss. Col. 2, 12) praecipue urget. Quae fides non nuda notitia nudusque assensus est, sed simul totius animi habitus ad Deum et Christum pie conversus, quo quis tranquillitate Deique fiducia et futurae beatitatis spe perfunditur, ad Dei hominumque amorem inflammatur (Rom. 5, 1—10. Gal. 5, 6 [*πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη*] coll. Rom. 8, 15 ss. 32 ss.) ac tam arctam cum Christo familiaritatem contrahit (Gal. 3, 26 ss.),

¹⁾ *Πίστις* ad Jesum relata primum et proprie nihil denotat nisi persuasionem de messiana ejus dignitate. Quum autem non una eademque sit notio scriptorum ss. de Jesu Messiae *persona* et *opere*, pro hac varietate etiam *πίστεως* notio ab aliis aliter concepta est subtilior sublimiorque vel simplicior, arctior vel amplior. Cf. Zachariae: De notione fidei biblica. Gott. 1768. Koppe: Excurs VI in ep. ad Galat. Flatt: *Ueb. d. L. v. d. Versöhnung*, 2 Thl. p. 223 ss. Dav. Schulz: *Christl. L. v. Glauben*. Leipz. (1830) 1834. Rückert: *Comm. z. Br. an d. Röm.* 1 Bd. p. 51 ss. Ducros: *Comparaison entre les idées de St. Paul et de S. Jean sur la foi*. Strassb. 1845.

ut Christi mentem in se recipiat (Gal. 3, 5. 14) ejusque mentis auxilio auctus promptissimo animo praecepta legis peragat (Rom. 8, 2 ss. ²). Ita fides et caritas praecepta christianis hominis signa sunt (2 Thess. 1, 3. Col. 1, 4 sq. Eph. 1, 13. 3, 17 s.). Quum vero hac in terra libido peccandi in homine numquam prorsus extinguatur (Rom. 8, 10), *bona opera* ³) per se spectata ad salutem impetrandam non sufficiunt, sed *gratis* (δωρεάν) ac *sola* fide homo Deo probatur (Rom. 3, 24 ss. Gal. 2, 16. Eph. 2, 8 s. Tit. 3, 5—7. coll. Act. 13, 39 ⁴), quamvis, quum honeste acta e fide et pietate prodeant, nonnumquam minus accurato sermone Paulus doceat, *factis* hominem Deo probari vel pro *factis* suis cui-libet a Deo retributum iri (Rom. 2, 6 ss. 12 ss. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8 coll. 1 Cor. 7, 19). Quapropter ne Jacobus quidem, qui operibus quoque, nec sola fide tamquam nuda rerum divinarum agnitione (2, 19) Deo nos acceptos reddi (ἐξ ἔργων δικαιούται ἄνθρωπος καὶ οὐκ ἐκ πίστεως μόνον, c. 2, 24) docet (2, 14—26), a Paulo vere dissentit, quamquam Pauli sententiam male interpretatus est eamque impugnare

2) Baur: Paulus p. 534: „Ist auch das Gesetz durch d. Tod Christi aufgehoben, es ist nicht schlechthin aufgehoben, sondern nur das ist abgethan, was an ihm bloss äusserlich, rein positiv war. Von seiner äusseren Form befreit, wird das Gesetzl. zum Sittl., das Gesetz wird in das Selbstbewusstseyn des Geistes zurückgenommen, u. das Gesetz Christi ist d. sittl. Bewusstseyn in seiner wesentl. Identität mit d. christl.“

3) Ἔργα ἀγαθὰ s. καλά sunt 1) omnia probe facta, etiam Judaeorum et Gentilium, legi divinae consentanea, Rom. 2, 7. 2) Facta ex amore Christi et fide pietateque christianā prodeuntia eamque referentia Mith. 5, 16. Col. 1, 10. Eph. 2, 10. 2 Thess. 2, 17. 1 Tim. 2, 10. Jac. 2, 17 ss. Hebr. 13, 21. coll. Matth. 26, 10. 3) Opera benefica Act. 9, 36. 2 Cor. 9, 8. 1 Tim. 6, 18.

4) Δικαιοῦν secundum similitudinem hebraei דִּקְיָוִן et verborum in syllabam οὖν exeuntium (δουλοῦν, τυφλοῦν) proprie quidem denotat aliquem justum s. probum *facere*, ac de iis dicitur, qui aut ipsi innocentiam et integritatem consequi student, velut Ps. 73, 13: ἐδικαίωσα τὴν καρδίαν μου (דִּקְיָוִי לִבִּי), Apoc. 22, 11, aut alios ad probitatem perducunt, LXX Jes. 53, 11; deinde aliquem justum *declarare, pronuntiare*, 5 Mos. 25, 1. 3 Mos. 23, 7 (ut ὁσίοῦν, aliquem sanctum pronuntiare et tamquam talem tractare Sap. 6, 10; ἀξίοῦν al.), atque ita verbum in technico Pauli sermone accipiendum esse, patet e parallela locutione πίστις λογίζεταί εἰς δικαιοσύνην Rom. 4, 3. 5. 22. coll. Jac. 2, 23. — Quod ipsam notionem attinet, nihil quidem interest, utrum technica Pauli phrasia δικαιοσύνη θεοῦ intelligatur de integritate, quae a Deo donatur (Phil. 3, 9: ἐκ θεοῦ δικαιοσύνη), an de integr., quae Deo satisfact, Gerechtl., die vor Gott gilt (δικαιόσθαι ἐνώπιον θεοῦ Rom. 3, 20; δικ. παρὰ τῷ θεῷ, Gal. 3, 11. coll. Rom. 2, 13), quamquam prior interpretatio parum quadrat ad locum 2 Cor. 5, 21: ἵνα ἡμεῖς γινώμεθα δικαιοσύνην θεοῦ.

sibi videtur, neque rem, de qua agitur, tam accurate quam Paulus perspexit⁵⁾. Quid, quod Paulus ipsam fidem tantquam sacram animi commotionem ad efficienda quaevis prorsus singularia aptam quidem, sed caritate carentem disertissime improbat (1 Cor. 13, 2). Item scriptor ad Hebraeos e fide favorem Dei suspensum (χωρὶς πίστεως ἀδύνατον εὐαγγελισθῆναι sc. θεῶ, c. 11, 6) cum eaque fide intimam ac fervidissimam Dei fiduciam conjunctam statuit ad quasvis virtutes excoendās, quasvis molestias fortiter perferendas necessarium (11, 4—40. 12, 1—3), nec nisi ita a Paulo discedit, ut fidei nomen latiore sensu accipiat de firma et divinarum et post mortem futurarum rerum persuasionē (11, 1. 3. 6). Denique etiam e Joannis sententiā ad vitam aeternam consequendam fide opus est Christo adjungendā, h. e. persuasionē de Jesu unigenito Dei filio et generis humani servatore (Ev. 20, 31. 3, 16. 1 Ep. 5, 13 al.). Haec autem fides principium regenerationis (§ 206) est (1 Jo. 5, 1. Ev. 1, 12 s. Cf. p. 246, not. 3), necessario amorem Dei et Christi progignit, qui amor observandis utriusque praeceptis, inprimis fratrum amore, se exserit (Jo. 15, 1—5. 10. 12—14. 1 Jo. 4, 9 ss.) omnemque Dei judicis metum expellit (1 Jo. 4, 18), ita ut fidei vi mundum devincamus (1 Jo. 5, 4). Ceterum cf. quae disputavimus § 193.

5) Cf. Hoyberg: De indole epistolae Jacobi, inpr. c. 2, 14 ss. Havn. 1825. de Wette: *Bemerkk. üb. Jac. 2*, 14 ss. in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krit.* 1830, 2, p. 348 ss. Kern: *Commentar üb. d. Br. Jac.* p. 58 ss. Baur: *Paulus* p. 677 ss. Schwegler: *Das nachapost. Zeitalter* I. Bd. p. 427 ss., qui non minus concinne quam vere rationem, quae inter Paulum et Jacobum intercedit, ita describit p. 429: „Bei Paulus ist d. Glaube, weil er d. rechtfertigende ist, & Quelle der guten Werke: bei Jacob. ist d. Glaube, weil er d. Quelle der guten Werke ist u. in ihnen sich lebendig thätig erweist, der rechtfertigende. Bei Paulus ist d. Rechtfertigung durch den Glauben bedingt, oder besser, Rechtfert. u. Glauben ist im Innern des Menschen zumal da u. die Werke gehen aus d. Rechtfertigung im Glauben hervor: bei Jac. geht d. Rechtf. aus d. Werken hervor, in welchen d. Glaube sich als ein lebendiger erweist. Bei Paulus tritt d. Rechtfert. zwischen Glauben u. Werke: bei Jac. treten d. Werke zwischen Glauben u. Rechtfertigung.“ — Omnem dissensum inter Paulum et Jacobum negant Knapp: De dispari docendi formula, qua Christus, Paulus et Jacobus de fide et factis disserentes uti sint. Hal. 1803, rec. in e. Scripta var. arg. p. 459 ss. Neander: *Die Einheit des evang. Geistes in verschiedenen Formen.* Berl. 1822. rec. in e. *Kleinere Schriften* (Berl. 1829) p. 1—29. Ej. *Gesch. d. Leit. u. Pflanzung* etc. II, p. 488 ss. 744 ss. 3 A. Frommann: *Ueb. d. angebl. Widerspr. zwisch. Jac. u. Paul.* in Ullmann u. Umbreit: *Studd. u. Krit.* 1833, 1, p. 84 ss. Adle Raut: *Ueb. d. Verhält. zw. Paul. u. Jac. in Studien der wirt. Geistlichk.* 1845, 2, p. 114 ss.

§ 212. *Censura doctrinae.*

Orthodoxa justificationis doctrina, etsi suo tempore non sine jure et magno cum fructu commentis et abusibus Pontificiorum opposita, tamen, quum dogmatibus de peccato originali et de satisfactione Christi vicaria inaedificata sit cum iisque indissolubili nexu cohaereat, collapsis iis (§ 175 et 197) una collabitur. Verumtamen dogmate justificationis ad veram notionem reducto ratio significatur, qualis esse debeat inter tenuitatis nostrae ethicae conscientiam atque sanctitatis et justitiae divinae meditationem. Nemo enim perfectum morum legi obsequium praestat, omnium minime factis nostris apud Deum aliquid *mereri* possumus (p. 231). Quantumcunque aliquis in vita ethica progressus est, semper eum conscientia docebit, permulta, quae fugienda erant, se patrasse, alia, quae facienda erant, omisisse, et longissime se ab eo honestatis fine abesse, quem divina lex studio proponit, ita, ut, si e vitae nostrae concentu cum morum lege a Deo judicaremur, nihil nisi poena nos maneret. Subsequente vitae emendatione culpa peccatorum antea commissorum non expiatur, neque quae antea negleximus compensantur, quia omnem obedientiam, quam legi praestamus, Deo, auctori legis, jam quovis temporis momento debemus. E quo quasi labyrintho, in quod vitiositatis nostrae meditatione conjicimur, ut exitus pateat, nihil relinquitur, nisi ut ad gratiam et misericordiam Dei, christianae pietati supplicio Christi velut pignore externo solenniter declaratam (§ 196), confugiamus, qua gratiâ digni non reddimur nisi peccatorum seria agnitione et veraci detestatione. Facile autem intelligitur, tali tantummodo animi affectione, non factis Deo nos placere, etsi fieri non potest, quin illa affectio animi caritatem involvat tamquam honeste factorum matrem. Quamvis igitur *cogitando* justificationem et sanctificationem disjungere liceat: re ipsa necessario conjunctae sunt et in unum coeunt, et qui Christo veram et vivam, non fucatam et mortuam fidem adjungit, is etiam in vitae sanctissimae a Christo actae communionem venit et Christi mente inspiratur. Quid plura? Nonne ex ipsis Orthodoxorum decretis *fide* et quae eam praecedat *contritio* insignis quaedam in homine peccatore mutatio evenit et haec mutatio a spiritu s. efficitur? Ac si fides foecundus ager est, e quo laetissima honeste factorum seges efflorescit, nonne factorum semina jam in ipsa fide insint necesse est? ¹⁾ Praeterea et rei natura et divinae

1) Quapropter, dummodo vanum commentum de factorum *merito* abusque ex eo commento in catholica ecclesia natos rejecerimus, a

justitiae notio postulat, ut potissimum eorum causa, qui absque culpa sua Christi cognitione carent (§ 204), illi quoque fidei religiosae, de qua § 8 disputavimus, dummodo pium animi affectum Christianae fidei²⁾ similem producit, praeeunte scriptore ad Hebraeos (p. 450) vim justificationis tribuamus.

controversia, inter Pontificios et Protestantibus agitata, utrum justificatio et sanctificatio in unum coeant, an haec ex illa consequatur, nullus in veram pietatem et honestatem fructus redundat. — Inter antiquissimos Protestantibus Andr. Osiander, regionont. theol. († 1552), justificationis actu justitiam Christi hominibus non solum imputari, sed etiam *infundi* docuit, quae sententia posthac etiam mysticis theologis, ut Weigelio (cf. Hase *Dogm.* p. 334), approbata, in F. C. p. 695, 56 damnatur. Cf. Planck: *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* T. IV, p. 259 ss. Baur: *Disquis. in Os. doctrinam de justif.* Tub. 1831. Plerique etiam recentiores evangelici theologi sententiam de justificatione et sanctificatione non divellendis probaverunt. Wegscheid. p. 565: — „dogmatibus de justif. summa — ad hanc sententiam redibit: Homines non singulis quibusdam recte factis *operibusque operatis*, nec propter *meritum* quoddam ipsis attribuendum, sed sola *vera fide*, i. e. animo ad Christi exemplum ejusdemque praecepta composito et ad Deum sanctissimum ac benignissimum converso, quo omnia cogitata et facta ad Deum ejusque voluntatem sanctissimam pie referant, Deo vere probantur et benevolentiae divinae, quam Christus mortem passus egregie confirmavit, confisi spe beatitudinis futurae pro dignitate ipsorum morali concedendae certissime imbuuntur.“ Marheinecke *Dogm.* p. 301: „Der Begriff d. Rechtf. bestimmt sich in dem Geiste der christl. Rel. selbst als die Einheit der Vergebung der Sünden u. der Einförsung der Liebe.“ — E. Kantii (*Relig. innerh. d. Vern.* p. 84 ss.) et Schleiermachers (*Christl. Glaube* II, p. 145) praeceptis nuperime hanc justificationis notionem composuit Hundeshagen: *Der deutsche Protestantismus* etc. (Frankf. 1847) p. 30 s. *Gerechtfertigt vor Gott heisst d. gläubige Mensch — nicht als ob ihm Gott, eine fremde Gerechtigh. eingegossen, — sondern d. gläub. Subject wird um seines Glaubens willen v. Gott als gerecht angesehen. Der langmüthige u. barmherz. Gott nimmt das aus d. Gemethschaft mit Christo angelegte Princip für d. Reihe der Evolutionen, die sich daraus organisch entwickeln sollen, in gradenvoller Anschauung die Potenz für die unendl. Summe der Actionen, den Keim, die Knospe für die Frucht. Wie nun in der lebendigen als nie ruhend gedachten Potenz an sich schon auch eine lebendige, aus dem innern nach dem auswendigen Menschen von allen Punkten aus immer stärker sich hervordrängende Keimkraft gottgefälligen Handelns liegt, so wird diese Keimkraft durch nichts so sehr zur Entwicklung gebracht, als durch den Anhauch des Bewusstseyns der freien durch nichts eigentl. verstimmbaren Gnade.“*

2) Etsi fides rationalis, § 8 descripta, tantummodo ideas animo naturae insitas, neque historicas res, qualis persona et efficacia Christi est, complectitur: ea tamen fides, quae Christo adjungenda postulat, nullo modo cum *historica* fide, de qua eadem § 8 diximus, commiscenda est. Fides in Christo collocanda est potius singularis actus religiosae de rebus judicandi rationis (p. 15) ad Christum relatus, ad christiani hominis pietatem et dignitatem utique necessarius.

Caput IV.

De ordine salutis.

§ 213.

Experientia docet, pietatem in hominibus non raro varia stadia percurrere et a tenuibus initiis ad altius fastigium progredi, neque efficaciae, quam res christiana in singulos exerceat, semper eundem esse gradum. Haec experientia veteres evangelicos theologos commovit, ut illius efficaciae, quam spiritus s. in hominibus ad salutem a Christo partam adducendis exercet, varios gradus distinguerent atque nominibus quibusdam biblicis, maxime tropicis nec raro promiscue de hominum ad rem christianam conversione per eamque efficienda emendatione (§ 206) usurpatis, describerent, usque dum inde a Carpovio sec. XVIII theoriae *de ordine s. oeconomia salutis* eidemque accuratius expositae singularis in theologia dogmatica locus dicatus est. Ordo salutis autem est *modus, quo spiritus s. peccatores ad salutem a Christo partam perducit*¹⁾. In quo ordine hi gradus se excipere

1) Vestigia doctrinae jam obveniunt in libris symb. . Cat. min. p. 372: „Spir. s. per evangelium me *vocavit*, suis donis *illuminavit*, in recta fide *sanctificavit* et *conservavit*. — F. C. p. 670: „Visum est Deo, per hoc medium et non alio modo, nimirum per sanctum verbum suum, quum id vel praedicari auditur vel legitur, et per sacramentorum legitimum usum homines ad aeternam salutem *vocare*, ad se *trahere*, *convertere*, *regenerare* et *sanctificare*.“ — Notiones huc spectantes a posterioribus theologis usque ad sec. XVII med. aut singularibus capitibus, velut „de poenitentia“, „de fide“ disputantur, aut aliis quaestionibus, ut de bonis operibus, de libero arbitrio, de praedestinatione, subjiuntur. Primus Calovius (cf. ej. Theol. posit. Viteb. 1682, p. 486 ss.) singulari articulo, „σωτηριονομία s. de modo consequendi salutem“ inscripto, complexus est hasce quaestiones: 1) de vocatione, 2) de illuminatione, 3) de regeneratione, 4) de conversione, 5) de justificatione, 6) de fide justificante, 7) de poenitentia, 8) de unionem mysticam fidelium et Dei, 9) de unionem mysticam fidelium cum Christo, 10) de spirituali unctione, 11) de sanctificatione, 12) de glorificatione, 13) de peccato in spir. s., 14) de electione, 15) de reprobatione, 16) de cruce s. tessera electorum. — Quenstedtius singularibus et se excipientibus capitibus agit de vocatione, regeneratione, conversione, justificatione, poenitentia et confessione, unionem mysticam, renovationem. Hollazius distinguit et in capite de *gratia spiritus s. applicatrice* disputat gratiam vocantem, illuminantem, convertentem, regenerantem, justificantem, inhabitantem, renovantem, conservantem, glorificantem, quod discrimen actuum gratiae in loco Act. 26, 17 s. reperisse sibi visus est. Cf. Schmid: *Dogm. d. luth. K.* p. 335. — „Erst durch eine Verbindung des Pietismus mit d. wolschen Pedantismus ist eine eigentl. Ordnung des Heils ausgebildet worden, d. h. eine Regel über bestimmte nach d. Reihe zu durchlaufende Stadien des christl. Lebens. Das Wahre daran ist eine psychologische Entwicklung des christl. Lebens von seinen Anfängen bis zu seinem Ideale, u. werden dadurch nicht bestimmte, im Bewusst-

dicuntur: 1) *Vocatio* ²⁾ s. actus, quo spiritus s. homines a Christo alienos ad salutem ab eo partam fide consequendam invitat ³⁾. 2) *Illuminatio*, actio spiritus s., qua hominem vocatum accurata doctrinae salutis notitiâ imbuunt, et quidem

seym liegende Entwicklungsstufen dargestellt, nicht einmal durchgehend eine bestimmte Gradation des christl. Lebens; sondern nur d. einzelnen Begriffe entwickelt, unter denen d. Einwirkung des Christenth. betrachtet werden kann.“ Hase *Dogm.* p. 346. — Ceterum numerum graduum ordinis sal. alii alium constituerunt; praeunte Reinhardo plerique recentiores hos quinque distinguunt: vocationem; illuminationem, conversionem, sanctificationem, unionem cum Deo mysticam.

2) *Kaleiv*, קָלַעַי, in V. T. de Deo dicitur hominibus quibusdam vel insignia munera (Jes. 22, 20. 49, 1 coll. e N. T. Rom. 1, 1. Hebr. 5, 4), vel beneficia, imprimis theocraticam salutem (Jes. 42, 6. 48, 12. 51, 2) discernente vel obferente, ubi metaphora a regibus desumpta videtur esse, qui eos, quibus favent, ad se vocant, quos honoribus et beneficiis ornent. In N. T. verbum de Deo dicitur, qui homines ad usum beneficiorum regni divini (Matth. 20, 16. Rom. 8, 30), vel post Christi reditum sperandorum (1 Petr. 5, 12), vel jam in terris obtinendorum (1 Cor. 1, 9. 1 Tim. 6, 12. Col. 3, 15. 1 Petr. 2, 9), invitet. Nonnullis in locis involvere videtur id, quod ex invitatione consequitur; *perductionem* ad rem christianam (Rom. 9, 24. 1 Cor. 7, 17. 24) atque ejus beneficia (1 Cor. 1, 9. 1 Petr. 2, 9), id quod nos significamus verbo *berufen*. Loco Phil. 3, 14 *κλήσις* denotat complexum coelestium bonorum, ad quae obtinenda Christiani vocati sunt. In N. T. metaphora ab invitatione ad *epulas* petita videtur, cum quibus salus regni messiani comparatur Matth. 22, 2 ss. Luc. 14, 16 ss.

3) Veteres theologi vocationem ad solos eos, qui extra ecclesias essent, retulerunt (Hollaz.: „*Voc.* est actus gratiae, quo sp. s. hominibus extra ecclesias constitutis voluntatem Dei de salvandis peccatoribus per verbum divinum manifestat et ipsis beneficia a redemptore Christo offert, ut ad ecclesiam adducantur, convertantur et salutem consequantur.“) Ideoque jure suo praesidium vocationis solum *verbum Dei* dixerunt. At vero quum gratiam divinam ab hominibus amitti et recuperari posse docerent, ex ipsius orthodoxiae principio vocatio rectius refertur etiam ad peccatores, qui intra coetum christianum ad Christum revocandi sunt. Quae amplior vocationis notio, quam praeunte Baumgartenio omnes recentiores tenent, jam Formulae conc. auctoribus probata fuisse videtur, quia p. 670 (locum attulimus paulo ante, not. 1) vocationem per verbum et sacramenta fieri docent. Cf. § 207, not. 8. — Hanc vocationem veteres theologi *directam* s. *spectalem* appellarunt, quippe quae fieret per gratiam supranaturalem verbo divino efficacem, atque ab *indirecta* s. *generali* vocatione distinxerunt, h. e. divinae providentiae moderatione, qua per religionem naturalem, conscientiae humanae motus, fata, famaque de ecclesia (israelitica et christiana) toto orbe diffusam in hominibus obscurius salutis desiderium ita excitaretur, ut ad christianam religionem amplectendam praepararentur. Specialem vocationem contra Calvinianus docuerunt esse 1) *universalem* (cf. p. 427 et 438), 2) *sertam* (non simulatam et fucatam, qualem Calviniani vocationem reproborum inter Christianos esse dixerunt), qua Deus conversionem hominum vere intenderet; F. C. p. 805, 30; 3) *efficacem*, h. e. semper cum effectu quodam in hominum animis, ad eorum conversionem producendam apto, conjunctam; 4) *inevitabilem*; 5) *resistibilem*.

e lege (§ 216) ei peccati turpitudinem, iram Dei poenasque peccati ostendit (illum. *legalis*), ex evangelio (§ 216) autem misericordiam Dei in merito Christi fundatam revelat (ill. *evangelica*). Illuminationem enim post aevum apostolicum semper *mediatam*, h. e. praedicationi et auditioni verbi divini alligatam, *immediatam* vero s. *extraordinariam* illuminationem solis prophetis et apostolis obtigisse, et contra Catholicorum opinionem de synodorum inspiratione et contra Mysticorum errorem de *lumine interno* docebatur. 3) *Conversio* s. *poenitentia*, qua spiritus s. in hominibus serium peccatorum dolorem et fidem in Christi merito collocandam excitat⁴⁾. Duas enim Lutherani conversionis s. poenitentiae partes distinguunt: *contritionem* et *fidem specialem* s. *salvificam*, cf. p. 442⁵⁾. Et contra Pontificiorum errorem de fide *implicita* (p. 446) acriter fidem *explicitam* defendunt, cujus has tres partes constituunt: *cognitionem* s. *notitiam*, *assensum* atque *fiduciam*, parum quidem commode, quum cognitio ad illuminationem referenda sit⁶⁾. 4) *Sanctificatio*, cf. p. 443. 5) *Unio cum Deo mystica*, quo nomine antiquiores Lutherani arcanam approximationem substantiae s. trinitatis ad fideles sive conjunctionem substantiae trinitatis cum substantia pii hominis prorsus singularem, tum a generali illa praesentia, qua Deus omnibus creaturis adest (Act. 17, 28), tum ab humanae ac divinae substantiae commixtione (con-

4) Vocabula *μετάνοια* et *μετάνοειν* in N. T. significant 1) peccatorum dolorem ac detestationem (Luc. 17, 3 s.); 2) animi emendationem, potissimum quae cum transitu ad rem christianam conjuncta est (Act. 2, 38, 5, 31, 11, 18), et ita quidem, ut Paulus *τὴν λύπην* et *τὴν μετάνοιαν* diajungat 2 Cor. 7, 9 s.

5) Notanda est *its terministica*, sec. XVIII, de eo agitata, sitne jam ante mortem *peremptorius gratiae terminus* constitutus, ultra quem nemini gratia obtingat, ita ut *sera poenitentia*, h. e. ea, quam quis in momento mortis agat, nullius frugis sit. Cujusmodi terminum statutum esse, Pietistae, praeeunte Jo. Geo. Boesio, diac. sorav. (De termino peremptorio salutis humanae. Frkf. 1698), contenderunt, loca Jer. 13, 23. Matth. 3, 10, 7, 21. Hebr. 6, 4 ss. 2 Petr. 2, 20 ss. prementes, Orthodoxi negaverunt ad loca Jes. 65, 2. Luc. 23, 40 ss. Rom. 5, 20 s. provocantes recteque docentes, admodum quidem periculosum esse, poenitentiam usque ad mortem differre, at vero inde non sequi, seram poenitentiam, dummodo vera esset ac seria, vanam et inutilem esse, nec spiritum s. a movendis cordibus unquam desistere. Cf. Bretschneid. *Handb.* II, 518 ss. *Entwickel. d. dogmat. Begriffe*, p. 691 ss.

6) Pontificii tres poenitentiae partes distinguunt: 1) *contritionem cordis*, dolorem cum detestatione peccati et consilio non peccandi conjunctum; 2) *confessionem oris*, distinctam et plenam omnium peccatorum, quorum aliquis sibi conscius est, enumerationem coram sacerdote; 3) *satisfactionem operis*. Cf. Conc. trid. Sess. XIV. *Poenit.* can. 4.

substantiatione) probe distinguendam?), Calviniani, Sociniani et Arminiani operativam divinae gratiae in animis praesentiam, plerique denique recentiores theologi infamam et beatissimam animi, voluntatis sensusque cum Deo harmoniam (unionem moralem) intelligunt.

Caput V.

De adminiculis gratiae.

§ 214. Introductio.

Tum contra Catholicorum opinionem de humanis traditionibus ad consequendam salutem valentibus (p. 110, not. 3), tum contra Fanaticorum commentum de lumine interno (p. 25, not. 8) Evangelici docent, salutarem spiritus s. efficaciam, qua salutis a Christo partae participes reddamur, externis quibusdam vehiculis iisque a Deo constitutis, *verbo Dei et sacramentis*, adstrictam esse*), quae *media (instrumenta, praesidia, adminicula) gratiae* vocantur, quorum conservatio et administratio ecclesiae commissa sit.

7) In F. C. hoc dogma indicatur quidem, nondum vero exponitur; p. 698: [Rejicimus errorem] „quod non Deus *ipse*, sed *dona Dei* in credentibus habitent“; coll. p. 587. 18. p. 695, 56. — Veteres theologi unionem myst. praeposuerunt sanctificationi, atque conversionem, justificationem, unionem et sanctificationem *re ipsa* ac *tempore simul* locum habere nec nisi secundum nostrum concipiendi modum conversionem justificationem, et unionem sanctificationem priorem dicendam esse docuerunt. Notionem unionis myst. petierunt praecipue ex Jo. 14, 23. 1 Cor. 6, 15. 17. Eph. 5, 30. 2 Petr. 1, 4. Gal. 3, 27. 2, 19 s. Cf. quae diximus p. 26 et 29.

*) Conf. aug. art. V: „Per verbum et sacramenta tamquam per instrumenta donatur spiritus s.“ Apol. Conf. p. 153: — „Constat, quod traditiones humanae — non sint instrumenta, per quae Deus movet corda ad credendum, sicut verbum et sacramenta divinitus tradita.“ — Art. smalc. p. 331 s. (cujus loci verba transscripsimus ad § 22, not. 1) p. 333. — F. C. p. 582, 17. p. 655 s. 669. 670. 818. — Plerique Reformati majorem vim verbo divino tribuunt atque in sacramentis tantummodo appendices verbi vel ejus sigilla et obsignationes cernunt. Cat. heid. 65: „Fides proficiscitur a spiritu s., qui eam per praedicationem evangelii in cordibus nostris accendit et per usum sacramentorum *confirmat*.“ Qu. 67. Conf. belg. 33: „Addidit Deus sacramenta ad verbum evangelii, ut tum ea ipsa, quae nobis externe verbo suo declarat, tum ea etiam, quae ille ipse in cordibus nostris interne operatur, efficacius sensibus nostris proponeret, ac denique ut salutem — magis magisque in nobis confirmaret“; etsi paulo post sacramenta signa appellantur, „per quae ceu per *media* Deus ipse virtute spiritus s. in nobis *operatur*.“ (Cf. Winer: *Symbolik* p. 121.) — Conf. gall. 34: „Credimus adjuncta esse verbo sacramenta amplioris confirmationis causa.“ Cf. Schweizer: *Glaubensl. d. reform. K.* 1, p. 561 ss. 589 ss. — Praeterea dum Reformati concedunt, Deum pro summa sua potentia et libertate homines etiam sine externo verbo illuminare posse nec nisi *usitata* ratione ministerio ejus uti (Conf.

I. De verbo Dei.

§ 215. De notione et efficacia verbi divini.

Verbum Dei *) hac in disputatione non spectatur ut cognoscendae divinae revelationis principium (p. 112 ss.), sed ut *gratiae praesidium*, quo spiritus s. salutarem suam in homines efficaciam exercet. Antiquiores evangelici theologi nominibus *verbi divini* et *scripturae* s. ut synonymis quidem usi sunt (§ 55), sed discrimini inter *legem* atque *evangelium* tamquam verbi divini partes (§ 216), ab illis proposito, convenientior est notio recentioribus probata, qua verbum Dei dicitur *doctrina divina de iis, quae homini facienda et credenda sunt, in ss. litteris comprehensa*, qua notione accepta historicae ss. librorum partes tantum eatenus ad verbum div. referendae sunt, quatenus in iis religiosum aliquod momentum inest (p. 99). Ita notio verbi div. angustior est quam notio scripturae s.; est vero etiam amplior, si quidem eam etiam explicatio argumenti biblici per praedicationem ecclesiasticam facienda comprehendere solet ²⁾. Etsi librorum symbolicorum auctores de natura et indole efficaciae verbi divini nihil accuratius docent ³⁾, vix tamen dubitare licet, quin *supernaturalem* eam censeant. Posteriores autem theologi

helv. II, 1. p. 468. Cf. Schweizer l. c.), Lutherus furioso Enthusiastarum odio eo progressus est, ut ne Mosis quidem et prophetarum inspirationem sine vocali verbo factam contenderet, Art. smalc. p. 333.

1) Locutio *דבר יהוה*, *λόγος θεοῦ*, *ῥῆμα θεοῦ* usurpatur a) de quibusvis Dei praeceptis, mandatis, promissis, Jer. 1, 4. 11. Ps. 33, 6. Luc. 4, 4. al. b) de tota divina religionis et morum institutione, Ps. 119, 11. Hos. 4, 1., potissimum christiana, Luc. 11, 28. Jo. 17, 17. al.

2) Cat. maj. p. 502: „Spiritus s. quotidie nos divini verbi praedicatione attrahit.“ Conf. helv. II, 1: „Credimus, scripturas canonicas ipsam esse verbum Dei. Hodie hoc Dei verbum per praedicatores legitime vocatos annuntiatur in ecclesia.“

3) F. C. p. 580, 5: „Verbo *adest praesens* spiritus s. et corda hominum aperit, ut sicut Lydia in actis apost. (16, 14) diligenter attendant et ita convertantur sola gratia et virtute spiritus s., cujus unius et solius opus est hominis conversio.“ — Cat. maj. p. 426: — „Dei verbum thesaurus ille est et gaza pretiosissima, quae omnia sanctificat, cujus adminiculo etiam ipsi sancti omnes sanctimoniam consecuti sunt. Jam quacunque hora verbum Dei docetur, praedicatur, auditur, legitur, consideratur aut repetitur memoria, ea hujus tractatione audientis persona, dies et opus sanctificatur, non externi operis gratia, sed propter verbum, quo omnes nos sancti reddimur.“ p. 429: „Ea vis et virtus verbi est, ut, ubi seria quadam animi agitatione — tractatur, numquam sine fructu evanescat, sed subinde nova quadam intelligentia, voluptate et devotione auditorem afficiat, retineat et excitet pectusque et cogitationes purificet. Neque enim verba sunt putrida aut emortua, succo et vigore carentia, sed plane viva et efficacia.“

verbo divino diserte tum *naturalem* vim, quam cum sermone humano ad commovendos animos apto communem habere, tum *supraturalem*, cum eo semper ideoque etiam extra ejus usum conjunctam, tribuerunt eamque vel ex „ordinatione, voluntate et operatione divina“ (Calov., Quenst., Baier.), vel e mystica spiritus s. cum verbo unione (Hollaz.) repeterunt, dissentientibus aliis, qui *supraturalem* efficaciam a spiritu s. verbum divinum inter ejus usum „ultra propriam suam et naturalem virtutem elevante“ (Calixto et Musaeo), aut hominum animos „tangente“ (Bertling.)⁴⁾, aut extrinsecus ad verbum, tamquam passivum instrumentum, accedente (Herm. Rathmann., theol. gedan. † 1628⁵⁾) repetere mallent. — Ex iis, quae p. 63. 103 ss. 141 s. disputavimus, facile elucet, quo sensu et ambitu ex rationali principio in ss. litteris verbum divinum agnoscendum sit. Orthodoxa sententia de *supraturali* divini verbi efficacia ad eorum normam judicanda est, quae § 38 docuimus.

§ 216. De lege et evangelio.

Verbum divinum *lege* et *evangelio* absolvitur. Legis et evangelii nomina¹⁾ hac in disputatione alio sensu intelliguntur, quam ubi ut partes scripturae s. spectantur (§ 56 extr.). *Lex* enim dicitur complexus eorum, quae Deus facienda et fugienda praecepit adjunctis poenarum comminationibus in transgressores legis, sive in vetere, sive in novo testamento leguntur („decalogi praecepta, ubicunque illa in scripturis

4) Opposuit Bertlingius (theol. gedanens. † 1769) a. 1756 hanc sententiam Schuberto (theol. helmst., posthac gryphisw., † 1774), qui solam internam moralem vim, qualis a divinis praeceptis et notionibus sejuncta cogitari non posset, verbo Dei tribuerat. Ad quam simplicem sententiam, jam Arminianis probatam, denique etiam plurimorum recentium supraturalistarum decreta redeunt.

5) Rathmannus ob hanc sententiam (Mysticorum decretis similimam, qui verbum externum sine verbo s. lumine interno mortuam litteram esse, nec ad salutem quidquam valere docent, ut Schwenkfeldiani, Weigeliani, Jac. Böhm., Quakeri) acriter ab Orthodoxis impugnatus est.

1) *Nóμος* dicitur a) de singulis praescriptis et institutis legis mosaicae (Jo. 19, 7. Jac. 2, 8); b) de tota lege mosaica eique conjuncta religionis disciplina (Jo. 1, 17. Rom. 3, 31. Gal. 5, 3 al.); c) de ethica legis mosaicae parte in perpetuum valente (Rom. 8, 4. 13, 10. Gal. 5, 14); d) de pentateucho (Mth. 5, 17. Luc. 24, 44. Act. 13, 15); e) de toto vetere testam. (cf. § 56 extr.); f) de religione christiana, ubi mosaicae disciplinae opponitur additis quidem quibusdam epithetis, ut *πλοτεως*, *δικαιοσύνης*, *Χριστου*, *ἐλευθερίας* (Rom. 3, 27. 9, 31. Gal. 6, 2. Jac. 1, 25); g) universe denotat idem quod *vis*, *principtum*, *impetus*, *das eine gewisse Richtung bestimmende Princp* (Rom. 7, 23. 8, 2). — De vocabulo *εὐαγγέλιον* cf. § 55, not. 2.

leguntur,“ Apol. Conf. p. 60). *Evangelium* complectitur omnes promissiones de venia peccatorum et salute per Christum impetranda, ubicunque exstant in scripturis, et quidem in V. T. protevangelium (§ 16 extr.), vaticinia atque typos. *Lex contritionem* (§ 209), *evangelium fidem salvificam* (§ 209) in peccatoribus efficiendam spectat²⁾. — In Form. Conc. art. VI (qui inscriptus est „de tertio usu legis divinae“) triplex legis usus distinguitur: 1) usus *politicus* s. *civilis*, quo homines feri et barbari externo irae divinae et poenarum metu saltem ab externis flagitiis deterrentur et ad externam disciplinam aliquatenus conservandam adducuntur. 2) *Usus elencticus* s. *paedagogicus*, quo lex instar speculi homini imaginem flagitiosae suae conditionis praebet, conscientiae morsus et peccatorum dolores efficit illumque ad solatium et auxilium quaerendum impellit, eo autem modo paedagogus ad Christum (Gal. 3, 24) existit. 3) *Usus didacticus*, quo vita regeneratorum regitur, quoniam ne in his quidem, quamdiu in terris vivunt, pravae concupiscentiae vis unquam prorsus exstinguitur³⁾. Namque tum tantum si regeneratio perfecta esset, nulla legis institutione, nullo ejus impetu egeremus, sed promptissimam ethicam necessitatis obedientiam praecpta legis observaremus⁴⁾.

2) Apol. Conf. p. 60. 67. 94. 166. 170. Art. smalc. p. 319. F. C. art. V: „De lege et evangelio.“ — Ex reform. symbol. cf. Conf. helv. II, 13. Cat. heid. 19. Conf. czenger. (hungar.) p. 549. Can. dordr. c. 3. 4. art. 6 — 8. — Ex alio dicendi usu (quo *lex* de vet. test., *evangel.* de novo test. intelligitur; cf. § 56 extr.) *evangelium* „arguere peccata“ dicitur (Apol. p. 71, 62. 165, 29), et *legi* „promissio et annuntiatio gratiae et beneficiorum“ tribuitur (Art. smalc. p. 3 8 s.).

3) Auctores Formulae conc. quintum et sextum articulum ad componendas lites *antinomisticas* proposuerunt, quae a Jo. Agricola primum de legis, potissimum decalogi, inter Christianos usu excitatae, novissimo suo stadio ad quaestionem revocatae erant, an *renovatis* quoque hominibus *lex* (h. e. praescriptorum biblicorum complexio) imposita esset, quod Antinomi negabant, adversarii affirmabant. Cf. Planck: *Protest. Lehrbegr.* V, 1, p. 1 ss. 56 — 72.

4) F. C. p. 719 s. „— si credentes — per inhabitantem spiritum in hac vita *perfecte* renovarentur, — non indigerent illi lege neque ullo exactore, qui eos ad bene operandum urgeret, quia sponte et liberrimo spiritu sine omni doctrina, admonitione, cohortatione aut impulsu legis ea ipsa facerent, quae juxta voluntatem Dei agere debent, sicut etiam sol, luna et reliqua astra naturalem suum cursum sine admonitione, cohortatione, impulsu et coactione per se sine impedimento absolunt ad eum modum, quem dominus semel in prima creatione instituit, imo sicut sancti angeli promptam et per omnia spontaneam obedientiam praestant. At vero credentes in hac vita non perfecte, complete et consummative renovantur. — Eam ob causam — non modo assidua legis admonitione, doctrina et comminationibus indigent, verum etiam saepe castigationibus, ut veteris illis excutiat et spiritui s. obtineant“ — . —

II. De sacramentis.

§ 217. *Notio sacramenti, historice et critice exposita.*

Dannhauer: *Mysteriosophia* s. doctrina de sacramentis ecclesiae. Argent. 1646. — Geo. Alex. Ruperti: *Ueb. d. Sacramente uns. Kirche*. In ej. *Theol. Miscellen. B. II et III.* 1817 — 18. — Glöckler: *Die Sacramente der christl. K. theoret. dargestellt.* Frankf. a. M. 1832.

Homo limitibus temporis et spatii circumscriptus, quo facilius res divinas horum limitum expertes animo proponat atque sensa cogitataque ad Deum et divinum rerum ordinem spectantia significet, adspectabilium rerum vel actionum imaginibus eget. E qua necessitate caeremoniae et religiosae symbola prodierunt, quae pie cogitatis et sensis tum significandis, tum excitandis, alendis, refocillandis inserviunt et quibus tamquam fidei signis et vinculis homines ad ejusdem religionis professionem consociantur. In positivis religionibus caeremoniae historicis quoque rebus cum religionis, de qua agitur, indole et fine arcte cohaerentibus dicari possunt. Divinus religionis nostrae conditor illi quoque sanctissimo naturae nostrae commodo sapientissime consulens duos simplices ritus instituit, quibus christianae disciplinae tum natura et indoles, tum summus finis efficacissime significatur, baptismum et coenam sacram¹⁾, a sec. II nomine *sacramentorum* appellatos. Cujus vocabuli quum jam apud Romanos²⁾ satis ampla esset significatio cum eaque ecclesia-

Postiores theologi distinxerunt legem *universalem* et *perpetuam* atque *particularem* et *temporariam*. Legem perpetuam esse duplicem docuerunt: *naturalem* s. jussum Dei omnibus mentibus naturaliter impressum, et legem *moralem* arctiore sensu dictam s. jussum Dei, legi naturali verbo divino revelato superadditum, inde ab origine mundi saepius repetitum et tandem in monte Sinai solemniter promulgatum atque in litteras relatum. "Lege naturali dirigi externam disciplinam, lege morali internos et externos motus hominum dirigi ac temperari, — legem *temporariam* a Deo solis Israelitis datam esse eamque cadente republica Israelitarum et ipsam cecidisse. Fuisse eam duplicem: *caerimonialem*, quo cultus Jehovae externus regeretur, et *politicam* s. *forensem*, quae ad administrandam rempublicam spectaret. Hollaz II, p. 457 ss. coll. Conf. helv. II, 12. Conf. aug. p. 42 s. 60 s. Apol. p. 215.

1) Vix dubitari potest, quin 1 Cor. 10, 2 — 4 ad *utrumque* ritum respiciatur, praesertim si nexum hujus loci cum v. 14 ss. consideraverimus. Sed baptismum et eucharistiam etiam 1 Cor. 12, 13 junctim commemorari, perperam a nonnullis putatur. Quum enim aoristus *ἐποτίσθημεν* rem denotet semel factam, baptismo semel facto oppositam: verba *πνεῦμα ἐποτίσθημεν* ad spiritum s. Christianis in baptismo suppeditatum (§ 218) referenda sunt. — Mystica interpretatione patres eccles. aquam et sanguinem, Jo. 19, 34. 1 Jo. 5, 6 commemoratum, de baptismo et coena s. intellexerunt.

2) Denotabat quamvis rem sacram vel sacram, ut pecuniam a liti-

stico dicendi usu potestas graeci *μυστήριον* coalesceret (Latini enim graecum *μυστήρ*. reddebant sacramentum, cf. *Vulg.* ad Dan. 2, 18. 4, 6. Tob. 12, 7. Sap. 2, 22. Eph. 1, 9. 3, 3. 9. 5, 32. 1 Tim. 3, 16. Apoc. 1, 20): factum est inde, ut amplo et vago sermone fere quodvis arcanum et sanctum, sive res erat, sive actio, sive doctrina et notio, sacramentum nominaretur³). Prae ceteris vero baptismus et coena sacra nomine sacramentorum insigneabantur, id quod tum magna eorum vis et auctoritas in disciplina christiana, tum vero etiam eorum comparatio cum Graecorum mysteriis mature (jam a Justino M., Tertull.) facta effecisse videtur. Pro ampla illa et vaga sacramentorum notione primis ecclesiae seculis certus eorum numerus constitui non potuit, posthac autem alii aliter numeraverunt⁴), usque dum sec. XII Latini in *septenario* numero substituerunt⁵), quo tempore per Scholasticos notio eorum arctius finita invalescere subtiliorque de iis theoria effingi coepit, cujus pleraque decreta a conciliis florentino (a. 1439) et tridentino confirmata apud Pontificios etiam nunc valent. Sacramenta enim nunc dicebantur *instituta, quibus Deus externis signis gratiam suam et significaret et conferret*⁶). Haec vis hisce institutis tribuebatur:

gantibus partibus apud summum pontificem usque ad causae finem depositam; tum iusjurandum militare, denique quodvis iusjurandum.

3) Ita *μυστήρια* s. sacramenta appellabantur signum crucis, sal catechumenis fruendum, supplicium et resurrectio Christi, praecepta de trinitate, de incarnatione et ipsa tota religio christiana. — Locutione „sacramentum baptismatis et eucharistiae“ primus usus est Tertullianus et nomine *μυστήριον* de baptismo et coena s. Justinus Martyr.

4) Pseudo-Dionys. Areop. Hier. coel. 2—7 primus sex sacr recenset: *μυστήριον φωτισματος* (baptismum), *συνάξεως ἐπ' οὐν κοινωνίας* (coenam s.), *τελετῆς μύρον* (unctio), *τῶν ἱερατικῶν τελεωσέων* (ordinationem), *μοναχικῆς τελεωσέως* (ordinem monachicum), *ἐπὶ τῶν ἱερῶν κεκοιμημένων* (ritus sepulcrales). — Sed Joannes Damasc. capite de mysteriis (IV, 14) solum baptismum et coenam s. pertractat.

5) Primus septenarium numerum proposuisse dicitur Otto Bambergensis anno 1124, sed fides ignoti auctoris, qui haec in Ottonis vita narravit (in Canisii lect. antiq. ed. *Basnage* p. 62), suspecta est. Cf. Münscher-Cölln *DG.* II, p. 189. — Primus de septenario numero ut de re certissima disputat Petrus Lombardus.

6) Praeiverat Augustinus Serm. 272: „Dicuntur sacramenta, quia in eis aliud videtur, aliud intelligitur. Quod videtur speciem habet corporalem, quod intelligitur, fructum habet spirituales.“ — Hugo a St. Victore: „Sacramentum est corporale vel materiale elementum foris sensibilibus propositum, ex similitudine repraesentans, ex institutione significans et ex sanctificatione continens aliquam invisibilem et spiritalem gratiam.“ — Petr. Lombard.: „Sacr. dicitur, quod ita signum est gratiae Dei et invisibilis gratiae forma, ut ipsius imaginem gerat et causa existat.“ — Cat. rom. 2, 1. 11: „Sacr. est res sensibus subjecta, quae ex Dei institutione sanctitatis et iustitiae tum significandae tum efficiendae vim habet.“

baptismo, confirmationi baptismi (Act. 8, 15 ss. 19, 6), coenae sacrae, ordinationi (Act. 6, 6. 13, 3. 1 Tim. 4, 14. 5, 22. 2 Tim. 1, 6.), poenitentiae (eique conjunctae absolutioni, Matth. 16, 19. Jo. 20, 23), matrimonio (Eph. 5, 32) et unctioni extremae (Jac. 5, 14) ⁷⁾. Inter quae baptismus et coena sacra primum locum tenere, tria autem, baptismus, confirmatio et ordinatio, suscipientibus „*characterem*“ (h. e. „spirituale quoddam signum a ceteris distinctivum“) *indelebitem*“ imprimere dicuntur ideoque in una persona iterari non debent. Septem illa instituta appellantur sacramenta *novi testamenti* s. *novae legis*, et sacramentis *veteris test.*, h. e. circumcisioni et coenae paschali, opponuntur. Sacramenta V. Ti. „ex opere operantis,“ h. e. ex fide atque spe a suscipientibus in promisso servatore collocata, profuisse, neque ea gratiam conferre potuisse, sed tantummodo „*figurasse*,“ novi autem test. sacramenta prodesse „ex opere operato,“ h. e. solo eorum usu, etiam sine fide et piis motibus suscipientium ⁸⁾, dummodo ne quis „mortali peccato obicem ponat,“ h. e. efficaciam sacramenti impediat, eamque vim sacramentis e passione Christi competere docebatur. Contra Donatistas aliasque severiores

7) Ipsi complures Scholastici intellexerunt, non omnia haec sacramenta ab ipso Christo mandata aut in N. T. tradita esse, sed alia apostolicae traditionis, alia ecclesiae auctoritate niti professi sunt. Ita Alexander Halesius sacramentum confirmationis instinctu spiritus s. in concilio meldenensi (*Conc. zu Meaux*) institutum esse docet. — Ad defendendum *septenarium* sacramentorum numerum Scholastici et catholici theologi argumentis usi sunt ab exemplis septem animi morborum, septem virtutum, septem panum (Mtth. 15, 34), septem lucernarum in candelabro, septem sigillorum apocalypseos, imprimis vero a vitae physicae et ethicae similitudine. Thomas P. III. Qu. 65. Art. 1: „Per baptismum spiritualiter renascimur, per confirmationem augeamur in gratia et roboramur in fide; renati et roborati nutrimur divina eucharistiae alimonia. Quod si per peccatum aegritudinem incurrimus animae, per poenitentiam spiritualiter sanamur, spiritualiter etiam et corporaliter prout animae expedit, per extremam unctionem. Per ordinem vero ecclesia gubernatur et multiplicatur spiritualiter, per matrimonium corporaliter augeatur.“ Cat. rom. 2, 1. 20: „Cur autem neque plura, neque pauciora (sacramenta) numerentur, ex iis etiam rebus, quae per similitudinem a naturali vita ad spirituales transferuntur, probabili quadam ratione ostendi poterit. Homini enim ad vivendum vitamque conservandam et ex sua relique publicae utilitate traducendam haec septem necessaria videntur, ut scilicet in lucem edatur, augeatur, alatur, si in morbum incidat sanetur, inbecillitas virium reficiatur, deinde quod ad rempublicam attinet, ut magistratus numquam desint, quorum auctoritate et imperio regatur ac postremo legitima sobolis propagatione se ipsum et humanum genus conservet. Quae omnia, quoniam vitae illi, qua anima Deo vivit, respondere satis apparet, ex iis facile sacramentorum numerus colligetur.“

8) Quamquam post emendationem sacrorum nonnulli, velut Gropperus († 1558), Bellarminus, Möhlerus, hanc atrocitatem mitigare studuerunt. Cf. Strauss II, p. 520 s. Hase *Dogm.* p. 419 s.

sectas efficaciam sacramenti non e virtute et pietate administrantis sacerdotis pendere, at vero sacerdotis „intentionem“ sacramentum eo sensu et eum in finem, quem ecclesia vellet, administrandi requiri docebatur. Ceterum Thomistae divinam vim, quae sacramentalem effectum produceret, in ipsis sacramentis tamquam instrumentis *inesse*, Scotistae extrinsecus illam ad sacramenta accedere iisque assistere docuerunt. — In *graeca* ecclesia septem sacramenta primum a Ioh. monacho (sed qui pro poenitentia *ordinem monachicum* substituit) c. a. 1270 enarrata reperimus, neque in conc. florentino a. 1439 inter Graecos et Latinos de numero sacramentorum disceptatum est⁹⁾. — Inter sectas aevi medii, quae meliorem sacrorum statum tentabant, soli Taboritae duo tantum baptismi et eucharistiae sacramenta agnoverunt, id quod etiam in publicis *reformatae* ecclesiae formulis factum est¹⁰⁾. Lutherus autem et Melanchthon initio *poenitentium* quoque sacramentis adnumeraverunt, ille a. 1520 in libro de captiv. babyl., hic in Apol. Conf. p. 200, neque adversatus est Mel., si qui plura sacramenta statuere mallet¹¹⁾. Sed in catechismis Lutherus tantummodo baptismi et coenae s. sacramenta agnovit et pertractavit. Deinde Evangelici pontificiam sententiam de sacramentis ex opere operato salutaribus rejecerunt et sine fide e sacramentis ulum fructum redundare negarunt¹²⁾, non quasi sacramentum

9) Conf. orthod. P. I. Qu. 98: Τὸ βάπτισμα, τὸ μύρον τοῦ χρίσματος, ἡ εὐχαριστία, ἡ μετένοια, ἡ ἱερωσύνη, ὁ τιμιος γάμος καὶ τὸ εὐχέλαιον (oleum consecratum). Qu. 99: Τὸ μυστήριον εἶναι μία τελετὴ ἢ ὁποῖα ἀποκάτω εἰς κάποιον εἶδος ὁρατὸν εἶναι αἰτία καὶ φέρεῖ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ πιστοῦ τὴν ἀόρατον χάριν τοῦ θεοῦ, διαταχθὲν ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν.

10) Sola Conf. tetrapol. in sententiam de majore numero prona est c. 6: „Inter quae (sc. sacramenta) *praecipua* sunt baptisma et eucharistia.“

11) Apol. p. 200: „Nec multum referre putamus, etiamsi docendi causa alii numerant aliter, si tamen recte conservent *res* in scriptura traditas.“ p. 202: „Nemo vir prudens de numero aut *vocabulo* magnopere rixabitur, si tamen illae res retineantur, quae habent mandatum Dei et promissiones.“ — p. 201: „Si ordo de ministerio verbi intelligatur, non gravatim vocaverimus ordinem sacramentum. — Si ordo hoc modo intelligatur, neque impositionem manuum vocare sacramentum gravemur.“ — Qua conditione *matrimonium* quoque sacramentum vocare liceat, exponit p. 202, 13 ss. Cf. Bretschneider: *Handb.* II, p. 603, *Anm.* 465.

12) Conf. aug. art. XIII: „Damnant illos, qui docent, quod sacramenta *ex opere operato* justificent, nec docent, *fidem* requiri, quae credat remitti peccata.“ Apol. p. 203: — „Haec simpliciter judaica opinio est sentire, quod per caerimoniam justificemur sine bono motu cordis, h. e. *sine fide* et tamen haec impia opinio magna auctoritate docetur in toto regno pontificio.“ — Conf. helv. II, 19, p. 513: „Habent symbola

omnino nihil esset sine fide¹³), sed quia divina vis in sacramentis efficax solis credentibus salutarem se praeberet fidesque gratiam sacramentis adstrictam apprehenderet. Contra Anabaptistas et Schwenkfeldianos cum Catholicis defenderunt efficaciam sacramenti ab impio sacrorum ministro administrati¹⁴), sed *intentionem* ministri non necessariam duxerunt¹⁵). Ita e notione librorum symbolicorum sacramentum novi test. dicendum est *ritus sacer a Deo per Christum in N. T. mandatus, quo rei visibilis signo bonum invisibile offertur credentibus salutare*¹⁶). E qua notione elucet, prae-

promissiones adjunctas, quae requirunt fidem.“ p. 516: „Non approbamus istorum doctrinam, qui docent, gratiam et res significatas signis in alligari et includi, ut quicumque signis exterius participant, etiam interius gratiae rebusque significatis participes sint, quales quales sint.“ Conf. gall. 37. scot. 21. Decl. thor. p. 680, 4.

13) Professi sunt initio hanc sententiam Lutherus (Captiv. babyl. T. II, p. 273 ed. jen.: „*Baptismus* neminem justificat nec ulli prodest, sed *fides* in verbum promissionis, cui additur baptismus. Nec verum esse potest, sacramentis inesse *vim efficacem justificationis* seu esse *signa efficacia gratiae*.“) et Melancthon (in primis locc. comm. editionibus), ac Zwinglius in ea perstitit, sed illi posthac ab ea recesserunt. Cat. maj. p. 545: „Dicimus, nobis non summam vim in hoc sitam esse, num ille, qui baptizatur, credat nec ne, per hoc enim baptismus nihil detrahatur. Verum summa rei in verbo et praecepto Dei consistit.— Neque enim fides mea facit baptismum, sed baptismum percipit et apprehendit — qui non fidei nostrae, sed verbo Dei alligatus est.“ p. 541: „Citra fidem nihil prodest baptismus, tametsi *per se* coelestis et inaeestimabilis thesaurus esse negari non potest.“ Idem Reformati docent. Cf. Conf. helv. II, 19, p. 516.

14) Conf. aug. p. 12: „Sacramenta propter ordinationem et mandatum Christi sunt efficacia, etiamsi per *malos* exhibeantur.“ Apol. p. 14. F. C. p. 731 s. 829, 35. Conf. helv. p. 511 s. 516. angl. art. 26.

15) Conf. helv. p. 515 extr. Decl. thorun. p. 680, 5: „Efficacia sacramenti non pendet ab intentione ministri, modo in ipsa actione s. administratione servetur forma divinae institutionis.“ Quenst. IV, 75: „De intentione ministri intricatior est disputatio. *Εὐχαριστία* est, eum, qui sacramenta exhibet, ad aram offerre bonam intentionem faciendo, quod dominus instituit, animum non peregrinantem, sed praesentem. Necessitatis est, observari *actu externo* intentionem Christi. Dico actu externo, *nequaquam enim necessaria est intentio ministri interna* faciendi quod facit ecclesia.“

16) Apol. Conf. p. 200: „Sacramenta vocamus ritus, qui habent mandatum Dei et quibus addita est promissio gratiae.“ p. 253: „Sacr. est caerimonia vel opus, in quo Deus nobis exhibet hoc, quod offert adnexa caerimoniae promissio.“ p. 267: „Sacr. sunt signa voluntatis Dei erga nos, non tantum signa sunt hominum inter se, et recte definiunt sacramenta in N. T. esse signa gratiae. Et quia in sacram. duo sunt, signum et verbum [secundum celeberrimum illud Augustini: „*Accedit verbum ad elementum et fit sacramentum*“]: verbum in N. T. est promissio gratiae addita. Promissio N. T. est promissio remissionis peccatorum. — Verbum igitur offert remissionem peccatorum, et caerimonia

ter baptismum et coenam s. nulla instituta dignitatem sacramentorum obtinere posse. Ad *poenitentiam* enim, quae non ritus est, ne catholica quidem sacramenti notio quadrat; notionem autem *ordinationis* et *matrimonii* sibi invicem repugnant, quia indoles et finis sacramentorum requirit, ut in *omnium* Christianorum usum et salutem instituta sint. Quapropter Lutherani poenitentiam sacramento baptismi comprehenderunt et confessionis absolutionisque institutum ante coenae s. usum retinuerunt¹⁷⁾, Reformati generalem peccatorum confessionem palam in templis recitandam sufficere putant, singulorum desiderio et libertati relinquentes, num peccatorum conscientia afflicti apud ecclesiae ministrum

est quasi pictura verbi seu sigillum.“ Adde p. 116. 200. Conf. aug. XIII, p. 13. — Conf. helv. II, 19: „Sunt sacramenta symbola mystica vel ritus sancti aut sacrae actiones a Deo ipso institutae, *constantes verbo suo, signis et rebus significatis*, quibus in ecclesia summa sua beneficia homini exhibita retinet in memoria et subinde renovat, quibus item promissiones suas obsignat et quae ipse nobis interius praestat, exterius repraesentat ac veluti oculis contemplanda subjicit adeoque fidem nostram spiritu Dei in cordibus nostris operante roborat et augeat: quibus denique nos ab omnibus aliis populis et religionibus separat sibiue soli consecrat et obligat et quid a nobis requirat, significat.“ Adde Conf. angl. 25. scot. 21. gall. 34. Cat. heid. 66. — Quenstedt IV, p. 77: „Sacr. est sacra et solennis actio, divinitus instituta, qua Deus, interveniente hominis ministerio, sub visibili elemento, cum verbo institutionis conjuncto, rem coelestem s. bona coelestia exhibet et dispensat, ad offerendam singulis utentibus et applicandam atque obsignandam credentibus promissionem de gratuita peccatorum remissione.“ — E posteriorum Orthodoxorum theoria hae distinctiones notandae sunt: 1) *Materia* sacramenti: a) *terrestris* (*visibilis* s. *elementum*): aqua, panis et vinum; b) *coelestis* (*invisibilis*): α) mandatum divinum, β) gratiae oblatio. 2) *Forma*: a) *interna* s. unio sacramentalis, utranque materiam conjungens; b) *externa*, h. e. dispensatio s. administratio, quae his actibus absolvitur (Form. conc. p. 750): α) consecratione, i. e. recitatione verborum institutionis, β) δόσις s. datione; γ) ἡψευ s. acceptione. 3) *Finis*: a) *primarius*: oblatio et collatio gratiae divinae; b) *secundarius*: sacramenta sunt α) *notae ecclesiae* s. professionis inter homines, β) *vincula caritatis* et nervi publicorum conventuum, γ) *monumenta beneficiorum Christi*, δ) *incitamenta ad virtutum exercitia*.

17) Cat. maj. p. 549: „Baptismus aequè et virtute et significatione sua tertium quoque sacramentum comprehendit, quod *poenitentiam* appellare consueverunt, quae proprie nihil aliud est quam baptismus aut ejus exercitium. Quid enim poenitentia dici potest aliud, quam veterem hominem magno adoriri animo, ut ejus concupiscentiae coerceantur, ac novam vitam amplecti? Quare vivens in poenitentia in baptismo versaris.“ p. 550: „Poenitentia nihil aliud est quam *regressus quidam et editus ad baptismum*.“ — Conf. aug. p. 27: „Confessio apud nos non est abolita, non enim solet porrigi corpus domini nisi ante exploratis et absolutis.“ Apol. p. 181. Cat. min. p. 378: „Confessio duo comprehendit. Unum est peccatum confiteri, alterum est absolutionem s. remissionem a confessionario sive praecone evangelii accipere tamquam ab ipso Deo.“

vel alium fratrem, potissimum in ss. scripturis doctum, consilium, institutionem et solatium quaerere velint (Conf. helv. II, 14). Solennem quoque matrimonii inaugurationem per ecclesiae ministrum atque ordinationem utpote peritiles et venerabiles ritus Evangelici servarunt, quibus a sec. XVII confirmatio addita est¹⁸⁾, ita tamen, ut horum institutorum caerimonia ad simplicem eundemque apostolica antiquitate commendatum ritum impositionis manuum reduceretur, primum pondus piis sermonibus, precibus et benedictionibus illorum rituum observationi conjungendis tribueretur. Ceterum confirmationem et ordinationem cuilibet ministro sacrorum administrare licet, non ut apud Pontificios, solis episcopis. — Praeunte Zwinglio Sociniani in sacramentis tantum testimonia cernunt, quibus aliquis se Christi militem et ecclesiae socium palam et solenniter profiteatur, ipsumque nomen *sacramentorum*, quippe quod opinionibus de magica quadam horum rituum vi faveat, repudiant eique appellationem *praecepta Christi caerimonialia* substituunt. Ex Arminianorum et Menonitarum decretis sacramenta non solum fidei nostrae testimonia, sed etiam foederis cum Deo initi divinaeque erga nos gratiae signa ac pignora sunt, ad fidem et pietatem alendam confirmandamque egregie apta. Quakeri celebrationem sacramentorum tamquam externorum rituum, quibus internarum actionum officia adumbrantur, solis primaevis Christianis, quippe imbecillioribus, praescriptam fuisse docent. Plerique recentiores theologi, praecuntibus Arminianis, veterem de supranaturali et magica sacramentorum efficientia doctrinam rejecerunt. Recte quidem, sed quum, quod sua quemque pium Christianum experientia docet, e pio fideique pleno sacramentorum usu uberrima in nos beneficia redundant ac tali usu interior cum Christo familiaritas contrahatur et spiritualis ejus praesentia nobis concilietur: profecto de rectae rationis jure nihil derogamus, si in sacramentis visibilia et invisibilia conjungi doceamus, neque illa signa solum *significantia*, sed etiam *praesentia* s. *collativa* itemque efficacissima divinae gratiae in

18) Simpliciore confirmationis formam, qualis a sec. XVII recepta est, jam emendatores sacrorum commendarunt. Melanchth. Loci ed. 1536: De sacr. numero: „Confirmatio magnopere probanda esset, si usurparetur ad hoc, ut examinaretur juvenis et fidem propriam probaretur.“ Calvin. Inst. IV, 19, 4. — Hase *Dogm.* p. 445: „Die Conf. als Ergänzung u. Rechtfert. d. Kindertaufe, ohne geheimnisvollen Inhalt, aber mit grosser relig.-sittl. Wirkung im kirchl. u. Familien-Leben, ist auf dem Wege, thatsächlich ein Sac. des neueren Protestantismus zu werden.“ — Andreae: De ritu conf. in eccl. prot. retento. Marp. 1688. Parisius: *Ueb. Conf. u. C. - Unterricht.* Mosdeb. 1810 — 14. 3. Bde. Bodeker: *Ueb. Conf. u. C. - Unterricht.* Gött. 1833.

re christiana conspicuae (§ 208) *praesidia* esse existimamus, licet hujus gratiae efficacia neutiquam necessario his praesidiis adstricta sit¹⁹). Ac si in Jesu Christo eminentissimum Dei legatum agnoscimus, illius voluntas instituentis sacramentis declarata pro *divino* mandato habenda est. Quum denique natura et indoles illius sacrae animorum dispositionis, quae celebrandis sacramentis efficitur, arcana et inenarrabilis sit, etiam nomen *sacramenti*, licet ipsis Reinhardo, Schleiermachero, aliis displicuerit, psychologico jure retinetur.

1) De baptismo.

Gerh. Jo. Voss: De baptismo dispp. 20. 1648 ss. In ej. Opp. Amst. 1701. T. VI. — J. A. Stark: *Gesch. der T. u. d. Taufgesinnten. Leipz.* 1789. — Robinson: History of baptism. Lond. 1790. — Brenner (theol. cathol.): *Gesch. Darstellg d. T. v. Chr. bis auf uns. Zeiten. Bamb.* 1818. — J. G. Reiche: De baptismi origine et necessitate nec non de formula bapt. Gott. 1817. — Ruperti: *Die Christentaufe.* In ej. *Theol. Miscellen. Hann.* 1820. IV, 1. — Matthies (theol. hegel.): Baptismi expositio bibl. hist. dogmatica. Berol. 1831. — Höfling: De baptismi sacramento. 3 Progr. Erl. 1844 ss. Ej. *Das Sac. d. Taufe nebst d. and. damit zusammenhäng. Aoten der Institution, dogmat., hist., liturg. dargestellt. Erl.* 1846.

§ 218. *Doctrina novi testamenti.*

Dressler: *Die L. v. d. heil. Taufe nach d. N. T. Leipz.* 1831. — Evers: *Was lehrt d. Schrift v. d. h. Taufe?* In Rudelbach u. Guericke *Zeitschrift f. d. luth. Theol. u. Kirche.* 1842. 3 H. — Chr. Fr. Schmidt: *Essai sur la doctrine du baptême d'après le N. T.* Strasb. 1842.

Lustrationes et lavationes sacrae omnibus apud veteres positivis religionibus communes erant¹⁹). — E loco Jo. 1, 25 dilucidissime patet, Judaeos aetate Christi speravisse, fore, ut Messias vel ejus praecursor ritu baptismi homines regno messiano inauguraret, quae expectatio e nonnullis locis V. T., velut Ezech. 36, 25. Sach. 13, 1. coll. Ps. 51, 4. Jes. 1, 16., originem traxisse videtur²⁰). Cui spei Joannes baptista ita

19) Quod etiam ecclesia semper agnovit notissimis dictis: „Non defectus, sed contentus sacramenti dampnat.“ — „Deus, qui sine sacramentis te salutare potest, sine caritate te non salvabit.“ — Luther: „*Ja ob du gleich nicht zum Sacrament gehest, kannst du dennoch durchs Wort u. Glauben selig werden.*“

1) Lomeier: De vett. gentilium lustrationibus. Zutph. 1700. Traj. 1781. Alia scripta rec. Wegscheid. p. 596.

2) De joanne baptismi origine neque in judaico proselytorum baptismo, quippe cujus initium aetatem Jesu et apostolorum non attingat, neque apud Essaeos quaerenda disputavimus in Ersch u. Gruber *Encykl. 2 Sect. XXII Bd.* p. 98 ss., ac de discrimine inter *joannem* et *christianum* baptismum ibidem p. 118.

satisfecit, ut populares baptismo ad poenitentiam obstringeret, qua veniam peccatorum antea commissorum impetrarent ($\beta\alpha\pi\tau\iota\sigma\mu\alpha$ ³⁾ $\mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\lambda\alpha\varsigma$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\varphi\epsilon\sigma\iota\nu$ $\acute{\alpha}\mu\alpha\rho\tau\iota\omega\acute{\nu}$) et regni divini propediem futuri consortio digni evaderent (Matth. 3, 1 ss. et parall. Act. 19, 4. Cf. § 31). Neque aliud quid Jesus spectasse videtur illo baptismo, quem non diu post muneris publice suscepti initium per discipulos administrari jussit (Jo. 3, 22. 26. 4, 1. 2. coll. Matth. 4, 17. Marc. 1, 15). Quum vero jam in eo esset, ut e terris discederet, discipulis suis mandavit, ut omnes gentes ad disciplinam suam converterent ($\mu\alpha\sigma\eta\tau\epsilon\upsilon\epsilon\iota\nu$) easque per baptismum Deo patri, filio et spiritui s. (§ 133) agnoscendo et colendo obstringerent (Matth. 28, 19. coll. Marc. 16, 16) ⁴⁾. Apostoli, qui servatoris mandato obsecuti sunt, baptismo totalem vitae immutationem spiritu s. interveniente efficiendam (Tit. 3, 5. Jo. 3, 5) adumbrari (Tit. 3, 5. Rom. 6, 3 ss. Col. 2, 12 ⁵⁾) illique haec beneficia adnexa esse docent: 1) veniam peccatorum (Act. 22, 16. 1 Cor. 6, 11. Eph. 5, 26) et salutem aeternam sub conditionibus fidei (Marc. 16, 16), seriae poenitentiae (Act. 2, 38) animique bene morati favorem Dei quaerentis (1 Petr. 3, 21); 2) spiritus s. largitionem (Act. 2, 38. 19, 4 ss. 1 Cor. 12, 13),

3) $\beta\alpha\pi\tau\iota\sigma\mu\alpha$ in N. T. constanter de joanneo et christiano baptismo dicitur, contra $\beta\alpha\pi\tau\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ de quavis lotione (Marc. 7, 8. Hebr. 6, 2. 3, 10). Latini autem vocc. *baptismus*, *baptismum* et *baptisma* promiscue usurparunt de christiano initiationis ritu.

4) De significatu locutionis $\beta\alpha\pi\tau\iota\varsigma\epsilon\nu$ $\tau\iota\nu\acute{\alpha}$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\tau\iota$ (proprie *jemanden taufen unter Hinweisung auf Etwas*) cf. Fritzsche Comm. in ep. ad Rom. Tom. I, p. 359 ss. — Effatum Matth. 28, 19 in ecclesia appellatur *formula baptismi* („*lex tingendi* proposita et *forma* praescripta“; Tertull. de baptismo c. 13). At vero Jesum non solemne formulam, qua baptistae uterentur, praescribere, sed tantummodo vim et finem christiani baptismi significare voluisse, jam inde elucet, quod nusquam in N. T. exemplum ejusmodi formulae a baptistis usurpatae exstat. Neque vero etiam argumenta sufficiunt, quibus nonnulli illud mandatum Christi *interpolatum* (ita inprimis Teller. Exc. II ad Burnet.: De fide et officio Christianorum. Hal. 1786), vel apostolica demum traditione effectum et servatoris ori suppositum esse (Strauss., de Wett.) probare studuerunt. (Cf. Beckhaus: *Ueb. d. Aechth. der sogen. Taufformel. Offenb.* 1794. Lutz: *Bibl. Dogmat.* p. 332. Francke: *Erklär. v. Matth.* 28, 19. In Kaufffer: *Bibl. Studien.* 4 Jahrg. Nr. 1.) Nec obstat, quod christiani baptismi vis et potestas in ceteris N. T. locis breviori locutione significatur, ut $\beta\alpha\pi\tau\iota\varsigma\epsilon\nu$ $\epsilon\iota\varsigma$ $\tau\acute{o}$ $\acute{o}\nu\omicron\mu\alpha$, $\acute{\epsilon}\nu$ $\acute{o}\nu\omicron\mu\alpha\tau\iota$, $\acute{\epsilon}\nu$ $\tau\acute{o}$ $\acute{o}\tau\iota$ $\acute{\iota}\eta\sigma\alpha$, $\epsilon\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\varphi$. $\acute{\iota}\eta\sigma\alpha$, Act. 2, 38. 8, 16. 10, 48. 19, 4 s. Gal. 3, 27. Rom. 6, 3; nam brevior locutio sententiam proximioris involvit.

5) Quibus in locis baptismus spectatur ut talis, qualis esse debet, a quo regeneratio sejuncta cogitari nequeat, ideoque regeneratio, cui aliquis per baptismum tantummodo obstringi dici potest, ipso baptismo jam effecta dicitur. Unde sequitur, ut quilibet imaginem veri Christiani, baptismo adumbratam, sentiendo vivendoque referre studeat, Rom. 6, 12 ss.

minime vero magica necessitate cum baptismo conjunctam (Act. 8, 12. 15. 10, 44 ss.); 3) consortium Christi (Gal. 3, 27) et ecclesiae (1 Cor. 12, 13). Ita e biblica notione baptismus dicendus est *ritus lavacri sacri solennis a Christo mandatus, quo homines per spiritum s. ad novam vitam renascuntur, in Christi et ecclesiae consortium veniunt et messianae salutis participes redduntur*⁶⁾. Quum igitur baptismus conditionibus institutionis (τοῦ μαθητεύεσθαι, Matth. 28, 19), poenitentiae et fidei adstrictus sit, quorum beneficiorum et officiorum infantes recens nati nondum capaces sunt: satis intelligitur, paedobaptismum cum biblica sententia non facile conciliari posse. Accedit, ut e loco 1 Cor. 7, 14 luce clarius pateat, paedobaptismum saltem *communi apostolicae aetatis usu* nondum fuisse receptum. Neque ad eum biblica auctoritate muniendum sufficiunt argumenta, quae a comparatione baptismi cum circumcisione⁷⁾ et ab exemplis *totarum familiarum lavacro sacro immersarum* (1 Cor. 1, 16. Act. 11, 14. 16, 15. 33) petuntur. Facilius ab exemplis baptismi *pro mortuis* et eorum loco suscepti, 1 Cor. 15, 29⁸⁾ commemoratis, collegeris, paedobaptismum non quidem ab *apostolorum*, tamen *gregariorum* Christianorum mente non prius abhorruisse.

§ 219. *Historia doctrinae ecclesiasticae.*

Institutum baptismi biblicum mox haud paucis superstitionis opinionibus, velut de arcana quadam spiritus s. conjunctione cum aqua baptismali, et caeremoniis, ut exorcismo¹⁾, auctum est. Plerique baptismum ad impetrandam

6) „Actus initiationis ex mandato Christi, intercedente professione fidei et aquae usu, administrandus ad obtinendam communionem ecclesiae externam et gratiae divinae internam.“ Ammon.

7) Schleierm. II, 456: „Die Taufe ist ganz unabhängig v. d. Beschneidung eingesetzt, u. die Beschneidung hat auch nicht durch d. Taufe aufgehört, sondern durch d. Uebergewicht der Heidenchristen über d. Judenchristen u. durch d. Vermischung Beider.“

8) Cf. Rückert: Loci 1 Cor. 15, 29 expositio. Jen. 1847.

1) *Exorcismus* est obtestatio solennis, qua diabolus a baptizando homine decedere jubetur. Primum in Gentiliis, qui propter idololatriam imperio diaboli subjecti (p. 307) putabantur, baptismo adhibitus esse videtur, tum ecclesia eo in haereticis in catholicam ecclesiam recipiendis usa est. Tandem quum Augustino auctore omnes homines propter Adam lapsum jam a natalibus potestati Satanae obnoxii putarentur, nullus baptismus sine exorcismo administratus est. Cum exorcismo conjuncta erat *renuntiatio s. abrenuntiatio diaboli*, qua, teste Tertulliano, baptizandi se „diabolo et pompae et angelis ejus“ renuntiare profitebantur. — Kraft: *Ausf. Gesch. v. Exorcismo. Hamb. 1750.*

veniam peccatorum et spiritus s. vim valere putaverunt. Ex opinione de baptismo tantummodo peccata antea commissi expiante mos baptismi usque ad vitae finem procrastinandi prodiit, praecipue ab Alexandrinis, a Cypriano, Gregoriis Naz. et Nyss. et aliis reprehensus. Satis mature etiam infantum recens natorum baptismus (*paedobaptismus*) invalescere coepit, quem Tertullianus ²⁾ improbavit (p. 344), Origenes et Cyprianus (p. 344); illi quidem e traditione apostolica, defenderunt, Augustinus ad tollendam peccati originalis culpam necessarium duxit, ipsique Pelagiani parum sibi constantes retinendum putaverunt, qui infantes sine baptismo mortuos non quidem ad regnum Dei s. coelorum, attamen ad salutem s. vitam aeternam perventuros esse docuerunt, quasi e rei christianae principio extra regnum Dei salus aeterna ulli obtingere posset ³⁾. Quum e decreto biblico vis baptismi e *fide* penderet, cujus parvuli recens nati nondum capaces sunt, Augustinus iis fidem ecclesiae imputari (e perverso principio: „credit in altero, qui peccavit in altero“), vel Christum „sui spiritus occultissimam gratiam latenter infundere et parvulis“ docuit. Contra orientalem et asiaticum usum romana ecclesia Stephano (†257) duce baptismum ab haereticis administratum agnovit, ita tamen ut homines ab haereticis baptizatos, nisi posthac ad catholicam ecclesiam transirent, salvos fieri posse negaret, quae sententia contra Donatistas publicam auctoritatem obtinuit atque etiam a Protestantibus recepta est ⁴⁾).

Wiedenfeld: De exorcismi origine, mutatione deque huius ritus peragendi ratione. Marb. 1824. Jachmann: De exorc. in bapt. origine. Regiom. 1834.

2) Tertull. primis commemorat institutum *sponsorum*, qui etiam *susceptores*; ἀνέδοχοι, *propatres* et a sec. VIII *patrini* et *matrinas* dicebantur ac primum in baptismis *clitorum* et infantum adhibiti esse videntur. Sponsores simul officium suscipiunt, parvulos, ubi necessitas id flagitaverit, christianae religioni convenienter educandi.

3) Graeci patres, augustiniana peccati originalis notioni non addicti (§ 173), paedobaptismum necessarium duxerunt, quo parvuli divinis viribus inbuerentur et futurorum bonorum pignus acciperent. — E. S. Cyprian: Historia paedob. Goth. 1705. J. G. Walch: Historia paedob. IV prior. secc. Jen. 1789. [Misc. sacrr. Amstel. 1744.]. Wall: Hist. bapt. infant. ex angl. (Lond. 1705) vertit, aux. Schlösser. Hamb. et Brem. 1748—53. H. T. de Wette: Zur Gesch. d. Kindertaufe. In Ullmann u. Umbreit: Theoll. Stud. u. Kritt. 1830. 3 H.

4) Conc. trid. VII, de bapt., can. 4: „Si quis dixerit, baptismum, qui etiam datur ab haereticis *in nomine patris, filii et sp. s.* cum intentione faciendi quod facit ecclesia, non esse verum baptismum, anathema sit.“ Adde Conf. orth. qu. 102. Conf. gall. c. 28. Attamen Russi illi decreto non semper obtemperant. Concedendum est etiam, Pontificis, dum haereticorum baptismum ratum censent, sibi non constare, quia nulla

Scholastici, quorum plurima decreta apud Pontificios publice sancita sunt, in baptismi doctrina vestigiis Augustini incesse-
runt, etsi in adultis hominibus baptismi per *aquam* faciendi (baptismi *fluminis*) locum a baptismo *sanguinis* (s. cruenta martyrum morte, cujus baptismi notionem jam ecclesiae patres e Marc. 10, 39 defenderant) et baptismo *fluminis* (h. e. spiritus s. acceptione) obtineri posse atque parvulos sine baptismo mortuos non „poenas *sensus*“, sed tantum „poenas *damni*“ (§ 232) luituros esse concesserunt. Infantibus fidem ecclesiae imputari⁵⁾ eosque urgente necessitate etiam a laicis, ipsisque mulieribus et infidelibus baptizari posse docuerunt⁶⁾. — Quae de baptismo instauratores sacrorum, auctores librorum symbolicorum⁷⁾ et posteriores orthodoxi Protestantes praeceperunt, huc redeunt, ut baptismus sit *initiationis et regenerationis sacramentum, quo homini cum peccato originis nato et vivo*⁸⁾, *nomen patris, filii et spiritus s. proficienti, per aquam verbo Dei conjunctam*⁹⁾ *gratia divina offertur et per fidem accipitur*¹⁰⁾.

ecclesia nisi vera, quam apud se esse clamitant, vera adminiculorum gratiae servatrix esse potest.

5) Trid. Sess. VII. de bapt. can. 13: „Si quis dixerit, parvulos eo, quod actum credendi non habent, suscepto baptismo inter fideles computandos non esse, ac propterea — praestare omitti eorum baptismum, quam eos non actu proprio credentes baptizari in *sola fide ecclesiae*, s. s.“ — Cat. rom. de bapt. c. 7: „*Parentum fide*, si parentes fideles fuerint, sin minus, *fide universae societatis sanctorum* muniantur.“

6) Jam Tertullianus (de bapt. c. 17) laicis jus baptizandi „in necessitatibus“ concessit solasque mulieres a baptizandi negotio prohiberi voluit. A tempore Nicolai I. pontif. rom. († 867), hoc jus mulieribus quoque, Gentilibus et Judaeis concedebatur, dummodo praescriptam baptismi *formam* observarent. — Cat. rom. 2, 2, 24: „Judaeis quoque, infidelibus et haereticis, cum necessitas cogit, hoc munus permissum est.“

7) Publica evangelicae ecclesiae doctrina cognoscitur e Conf. aug. IX. pol. p. 156 s. Art. smalc. p. 329. Cat. min. p. 376 ss. maj. p. 534 ss. C. p. 826 s., 11 — 13. Conf. helv. 20. gall. 35. angl. 27. scot. 21. belg. f. march. 6 — 7. Cat. heid. qu. 69 — 74. genev. p. 163 s.

8) „Prohibetur hac finitione, ne simili ritu consecrentur infantes undum in lucem editi nec res inanimatae, ut campanae, fasciae, insignia etc., id quod inde a sec. VIII in ecclesia catholica factum est.“ [Wegsch.] f. F. C. p. 750. Art. smalc. p. 337.

9) Sive, ut Luth. art. smalc. p. 329 dicit, per „lavacrum in verbo“, iae locutio ex Eph. 5, 26 ducta est, ubi ἐν ὁσμῶνι arcte quidem cum ῥαγιασας etc. conjungendum, sed *adverbiali* sensu accipiendum est: *rheissenermassen*; intelligitur enim promissio veniae peccatorum (Marc. 3, 16. coll. § 2 8). Cf. Harless ad h. l. — Lutherus, quamvis art. smalc. p. 329 utramque, et Thomistarum, et Scotistarum sententiam, nexu gratiae divinae cum sacramentis (p. 463) se reprobare profiteatur, tamen apertissime a Thomae partibus stetit. Cf. Cat. maj. p. 537: interrogatus, quid baptismus sit, responde, non esse prorsus aquam

Ad constituendum baptismum requiritur 1) *immersio corporis in aquam*, etsi ecclesia nostra pontificium *adfusionis* u. *adspersionis* usum retinuit ¹²⁾; 2) *verbum Dei*, quod continetur a) divino baptismi mandato, b) nomine Dei, filii et spiritus s., c) promissione salutis per Christum consequendae (Cat. min. p. 576 s. maj. p. 536 ss.). Paedobaptismi necessitatem emendatores sacrorum contra Anabaptistas defenderunt ¹³⁾, ita tamen, ut Reformati principium illud, quo „contemptus, non privatio sacramenti damnare“ dicitur, ad *Christianorum* infantes referrent ¹⁴⁾. Idemque principium posteriores lutherani Orthodoxi secuti sunt, qui baptismum „necessitate praecepti divini“ et quidem „necessitate ordi-

simplicem, sed ejusmodi, quae verbo et praecepto Dei *comprehensa* et illi *inclusa* sit et per hoc *sanctificata*, ita ut nihil aliud sit, quam Dei seu *divina* aqua.“ Contra Calvinus sententiam Scoti amplexus est.

10) Quae ad *effectum* baptismi spectant, optime comprehenduntur Cat. maj. p. 548: — „credat (Christianus) firmiter, quaecunque baptismo promittuntur et offeruntur, victoriam nempe mortis ac diaboli, remissionem peccatorum, gratiam Dei, Christum cum omnibus suis operibus et spiritum s. cum omnibus suis dotibus.“

11) Cat. maj. p. 548: „Opus vero aut gestus est, quod baptizandi *in aquam mergimur, quod prorsus contegimur* et postea mersi iterum extrahimur. Hae duae res, in aquam mergi et iterum emergere, virtutem et opus baptismi significant, quae non sunt alia, quam veteris Adami mortificatio et postea novi hominis resurrectio.“ Cf. Rom. 6, 3 ss. — Post apostolicum aevum mos ter submergendi exstitit propter formulam baptismalem, quem usum graeca ecclesia retinuit. In ecclesia latina a sec. VIII praeter submersionem *adfusio*, sine dubio jam antehac ad aegrotos (baptismum *clitricorum*) et captivos baptizandos adhibita, locum obtinere coepit, sed demum post sec. XIII *ubique* recepta videtur esse. Vix est, quod doceatur, submersionis ritu multo efficacius baptismi sensum et finem declarari, sed adfusionem magis decoram et occidentalibus rebus atque imbecillitati corporis infantum accommodatiorem esse.

12) Conf. aug. IX: „De baptismo docent, quod sit necessarius ad salutem. — Damnant Anabaptistas, qui improbant bapt. puerorum et affirmant, pueros sine baptismo salvos fieri.“ Art. smalc. p. 329: „De paedob. docemus, infantes esse baptizandos. Pertinent enim ad promissam redemptionem per Christum factam et ecclesia debet illis baptismum et promissionis illius annuntiationem.“ — Conf. helv. II, 20: „Damnamus Anabaptistas, qui negant baptizandos esse infantulos recens natos a fidelibus. Nam juxta doctrinam evang. horum est regnum Dei et sunt in foedere Dei, cur itaque non daretur illis signum foederis Dei?“ Idem docetur in ceteris reformatae eccl. symbolis.

13) Calvin. Inst. IV, 16, 26. — Declar. thor. de bapt. 2 (p. 681): „Hoc igitur sacramentum propter ipsam Christi institutionem ut *medicus salutis* ordinarium omnino necessarium esse religiose asserimus; quamvis necessitatem illam adeo absolutam esse non statuamus, ut, quicunque sine baptismo externo ex hac vita excesserit, sive adultus, quocunque id casu, etiam citra omnem contemptum accidat, propterea damnandus sit. Hic potius regulam illam maxime valere credimus, quod non privatio, sed contemptus sacramenti damnet.“

nata, non absoluta“ necessarium esse ideoque catechumenos quoque fideles, qui citra culpam suam ante baptismum morerentur, salvos fieri concesserunt. Fidem in parvulis a Deo excitari, Lutherus (Cat. maj. p. 546, 50) ejusque successores censuerunt. Quum vero Lutherus necessitatem baptismi per poenitentiam quotidie repetendi (§ 217, not. 17) doceret, ex ejus sententiâ subsequens fides priorem fidei defectum compensare dici potest¹⁴⁾. Baptismum cogente necessitate a laico administrandum Reformati rejecerunt, Lutherani defenderunt¹⁵⁾. Praeterea Protestantes caerimonias a Catholicis cum baptismo conjunctas, quae biblica auctoritate destituuntur, abrogarunt¹⁶⁾, soliusque exorcismi, quamvis in formulis symbolicis silentio omissi, usus a Lutheranis servatus est, sed jam ab Aeg. Hunnio a. 1603 improbatus, ab aliis (Quenst., Baiero) inter *δδιδόποα* relatus est et sec. XVIII plerisque in coetibus in desuetudinem venit, nec nisi novitii quidam Pietistae et Gnesiolutherani etiamnunc in eo dulcissimum quoddam lutheriae orthodoxiae palladium cernunt¹⁷⁾. Reformati ab initio eum aspernati sunt (not. 16). — Quakeri, regenerationem a spiritu s. efficiendam ad consequendam salutem sufficere statuentes, baptismum prorsus rejiciunt. Praeentibus Socinianis nonnulli recentiores¹⁸⁾ mandatum Christi ad eos tantum, qui a peregrinis sacris ad christianam religionem se converterent, non ad eos, qui a Christianis nati

14) Cat. maj. p. 546: — „quamquam pueri non crederent, quod nullo modo affirmandum est — tamen baptismus verus esset neque quispiam eos rebaptizare debet. — Qua enim ratione verbum et institutio Dei propterea irrita esse debebunt, quia nos non recte utimur? Propterea dico: si non recte creditisti prius, tamen adhuc crede.“

15) Conf. helv. II, 20. scot. 22. — In artic. visitat. sax. inter calvinianos errores haec referuntur: „Salutem non dependere a baptismo atque ideo baptismum in casu necessitatis non permittendum esse in ecclesia, sed in defectu ordinarii ministri ecclesiae permittendum esse, ut infans sine baptismo moriatur.“ Cf. Rütenik: *Ueb. d. Nothtaufe*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1836, 2, p. 417 ss.

16) Conf. helv. II, 20: „Credimus perfectissimam esse baptizandi formam, qua Christus ipse baptizatus est et qua baptizant apostoli. Ergo quae humana inventione postea adjecta et usurpata sunt in ecclesia, non arbitramur necessaria esse ad perfectionem baptismi, cujus generis est exorcismus, usus ardentis luminis, olei, salis, sputi.“

17) In libro rituali, consociatae evang. Borussiae ecclesiae praescripto, antiquae formulae: „*Fahre aus, du unreiner Geist u. gib Raum dem heil. Geist*“, haec substituta est: „*Der Geist des Unreinen gebe Raum dem h. Geist*“, cujus tamen pronuntiatio arbitrio relinquitur.

18) Impr. auctor libri: „*Ueb. d. Taufe. Eine freimüth. Untersuchung.* Lpz. 1802. Cf. Bretschneider: *Entwickel. d. dogmat. Begriffe.* p. 724.

et educati essent, retulerunt, alii solum paedobaptismum abrogandum commendarunt¹⁹⁾. Plerique rationalistae et moderatiores supranaturalistae solum *ethicum* baptismi fructum agnoscunt.

§ 220. *Censura dogmatis.*

Quamvis *absoluta* baptismi necessitas e N. T. non pateat, quamvis ipsos apostolos, excepto Paulo (Act. 9, 18). *christianum* baptismum subilasse, non verisimile sit (Jo. 4, 2), quamvis mandatum Christi (Matth. 28, 19) ad eos quoque, qui in Christianorum societate jam nati et educati sunt, pertinere, certo effici nequeat: officia tamen et promissiones, quae baptismō adnectuntur, ad omnes homines spectant, qui salutis desiderio tenentur et Christi nomen profiteri volunt. Quum insuper nulla *positiva* religio initiatorio ritu carere possit: profecto a mente et sententia Christi non recedimus, si omnes, qui Christi et ecclesiae consortium quaerunt, baptismi ritu initiandos censemus. Majoribus quidem paedobaptismus difficultatibus premitur (p. 469). Quum vero hoc institutum, cujus initia remotissimam ecclesiae aetatem attingunt, altissimas in ecclesiastico et pio quorumvis christianorum parentum sensu radices habeat ideoque sine magnis incommodis et scandalis abrogari nequeat: profecto protestantismi principium (cf. p. 110, not 3) non negligitur, si illud servare pro nostrae tempestatis ratione consultissimum ducitur, dummodo opportuno tempore confirmatio (p. 466) accedat, qua quae paedobaptismo desunt, rite compensantur et homo ad maturiorem aetatem proventus, postquam diligenter se exploraverit, utrum coetui christiano, in quo natus et educatus est, in posterum quoque nomen dare, an ad alium transire (*baptismo* enim homo in christianam ecclesiam universe spectatam recipitur, *confirmatione* certo cuidam ecclesiae coetui adscribitur), an religioni christianae prorsus renuntiare velit, ipse foederis per baptismum olim cum Deo et Christo initi officia et promissiones solenniter suscipit. At vero etiam per se intelligitur, iis sectis, quae baptismum adultorum praeferunt, suam libertatem concedendam esse, quemadmodum ab altera parte sensui eorum obsecundandum est, qui in extremae necessitatis casu parvulos suos laico baptizandos committunt, quum Christi regnum non terrestris vitae finibus conclusum sit.

19) Velut Lobeg. Lange: *Die Kindertaufe in d. ev. Kirche*. Jen. 1834. Pro retinendo paedob. Martens: *Die christl. Taufe u. d. baptist. Frage*. Hamb. 1843. Axelsen: *Die Kindert. nach ihrem Verhältniss zur Schrift u. z. Glauben*. In Rudelbach u. Guericke *Zeitschr. f. luth. Theol.* 1847. 3 H. Cf. Bretschneid. l.c. p. 726 ss.

2) De coena sacra.

Hospiniani *Historiae sacramentariae* 2 PP. Genev. 1681. fol. — F. W. Lindner: *Die L. v. h. AM. nach d. Schrift. Exeget.- hist. - dogmat. Versuch nebst Kritik aller darüb. bekannt gewordenen Lehrmeinungen.* Letpz. 1831. — Ebrard: *Das Dogma v. AM. u. s. Geschichte.* 2 Bde. Frankf. a. M. 1845 — 46.

§ 221. Doctrina biblica.

Ruperti: *Des h. AM. ursprüngl., bedeutsame u. würdige Feter. Hann.* 1821. — Schultheiss: *Die eväng. Lehre v. h. AM. nach den 5 unterschiedl. Ansichten, die sich aus d. neuestmtl. Texten wirklich od. scheinbar ergeben.* Lpzg. 1824. — Dav. Schulz: *Die christl. Lehre v. AM. nach d. N. T.* Letpz. (1824). — Lücke: *De duplici in coena s. symboli actusque sensu et notione.* Gott. 1837.

Quemadmodum lotiones sacrae (§ 218), ita etiam epulae sacrae cum plerisque antiquis religionibus conjunctae erant, quibus epulis qui intererant, sacrorum suorum communionem solenniter et publice profitebantur ¹⁾). Ejusmodi instituto Christus quoque religionem suam auctam voluit. Namque inter coenam illam ultimā vesperā, antequam captus est, cum discipulis institutam ²⁾); panem in frusta fractum tamquam corporis sui pro hominibus mox frangendi imaginem distribuit, vinumque tamquam sanguinis pro hominibus effundendi, quo nova religionis oeconomia sanciretur (§ 193) ³⁾), symbolum in orbem porrexit (Matth. 26, 26 ss. et parall. 1 Cor. 11, 23 ss.) atque, testibus quidem Paulo (1 Cor. 11, 24 s.) et Luca (22, 19), discipulos solennem hunc actum iterare jussit ad memoriam ipsius pie recolendam ⁴⁾). Voluit

1) a Seelen: Eucharistica veterum e monumentis sacris et profanis. Lub. 1750. Words: *Ueb. d. Bundes- u. Freundschaftsmahle der Morgenländer.* Sor. 1792.

2) Ex evv. synopticorum relatione haec coena fuit *pâschalts*, quam Jesus eodem tempore, lege constituto, ac Judaei celebravit, h. e. vespera diei XIV mensis Nisan, qua vesperā dies XV ejusdem mensis incipere putabatur. Contra teste Joanne a Jesu illa coena jam pridie (d. XIII ejusdem mensis) celebrata est ideoque non paschalis fuit. Joannea relatio praeferranda est quippe tempestatis rationibus moribusque et institutis judaicis accommodatio. Cf. Sieffert: *Ursprung des erst. kan. Ev.* (Königsb. 1832) p. 127 ss. Lücke ad Jo. 18, 28. de Wette: *Hebr.-jüd. Archäologie* p. 294 s. 3 A. Bleek: *Beiträge zur Evgltenkritik* (Berl. 1846) p. 33 ss. 107 ss. — Contrariam sententiam inter alios propugnare conatur novitia schola tubingensis. Cf. Baur: *Krit. Untersuch. d. kan. Evv.* p. 274 ss. E modo, quo haec evangeliorum discrepantia dijudicatur, alia quaestio, ad ritualia coenae s. spectans, utrum Jesus fermentato pane, an azymis usus sit, facillime dirimitur.

3) Non improbabile est, Jesum ad modum respexisse, quo olim mo-saicae religionis disciplina solenniter sancita erat, 2 Mos. 24, 8.

4) Idem pluribus in locis refert Justinus M. ex ἀπομνημον. τῶν ἀποστόλων. Cf. Credner: *Beiträge zur Einleitt.* I, p. 194 s. — Fue-

igitur, ut coena s. ritus mnemonicus esset, quo mortis pro opere suo salutare appetitae omniumque beneficiorum ex ea redundantium memoria celebraretur. Eandem non solum vim Paulus 1 Cor. 11, 26 huic coenae tribuit, sed etiam paejus celebratione in communionem beneficiorum mortis Christi veniri (1 Cor. 10, 16) atque *communi* panis usu intimam Christianorum et secum ipsis et cum Christo conjunctionem adumbrari et confirmari docet (1 Cor. 10, 17) ⁵⁾. Praeterea

runt quidem, qui mandatum Christi de iterando coenae s. ritu ad solos apostolos referrent (nonnulli Sociniani, cf. Budd ei Instit. p. 1080), aut nullam nisi hanc frigidulam verbis Christi sententiam supponerent, velle se, ut in quavis panis frutione et quavis vini bibitione hujus postremi convivii recordarentur (ita Gfrörer: *Gesch. d. Urchrist.* III, p. 204 ss.), aut Jesum nihil aliud fecisse, quam pro more suo a rebus praesentibus et adspectabilibus tropicam orationis formam promendi (Jo. 4, 14 ss. 31 ss. 6, 27 ss.) imaginibus panis fracti et vini ellusi salutarem mortis suae jamjam imminuentis finem adumbrasse, solennem vero coenae repetitionem e primaevorum Christianorum desiderio, perversa allegoricorum Christi apud Jo. 6, 51 ss. sermonum interpretatione sustentato, prodidisse ac tum demum formulam *τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν* usu quodam liturgico verbis Christi additam esse contenderent (Paulus Heideb., Kaiser). Quae postrema sententia si vera esset: talis sacramenti origo explicari non posset nisi ex eminentissima vi, quam Jesus inter ultimum illud convivium in sectatorum accubantium animos exercuisset, talisque coenae s. origo officium nobis imponeret exemplum apostolorum et primaevorum Christianorum imitandi. At vero conjectura illa idoneis argumentis destituitur. Accedit, quod Jesus, teste Joanne (13, 4 ss.), ultimā illā vespērā alium quoque ritum symbolicum, pedum lavationem, in apostolis administravit, qui in eis opinionem de necessitate et officio iterationis neutiquam excitabat. Si vero Jesus coenam s. iterari voluit, hanc ejus voluntatem non ad solos apostolos, sed ad omnes posteros quoque Christianos spectare, inde patet, quod Jesus actu symbolico summum mortis suae pro *omnibus* subeundae finem significavit. Cf. Süsskind: *Hat Jes. das h. AM. als etnen mnemonischen Ritus angeordnet?* in *Flatt Magazin* 11 St. p. 1 ss.

5) Ita cum recentioribus theologis longe plurimis *symbolicam* sectionem biblicarum ad coenam s. pertinentium interpretationem approbamus. Neutiquam enim, quod Catholici et orthodoxi Lutherani (nuperime Ströbel: *Die Schriftmässgk. der luth. AMLehre u. d. Schriftlosigkeit der reformirten*. In Rudelbach u. Guericke *Zeitschrift f. die luth. Theol.* 1842. 1 u. 3 H. Rodtitz: *Ueb. d. Einsetzungsw. des h. AM.* in eod. promptuario, 1. 2. u. 3 H.) opinantur, Jesum de *vero* suo corpore sectatoribus suis vescendo *veroque* suo sanguine bibendo cogitasse, his probatur argumentis: 1) Nullo modo intelligitur, quo modo discipuli, quum Jesum *vivum* coenae accubantem viderent, tam ineptam illam verbis ejus sententiam substituere ac sine ulla divini magistri interpretatione tam grande mysterium, quam Catholici et Lutherani statuunt, intelligere potuerint. „Accedit, quod apostoli, quibus lege mosaica strenne interdictum erat sanguine vesci (3 Mos. 17, 10 ss. 7, 26 s. 1 Mos. 9, 4. 5 Mos. 16, 23 al.), sacro quodam horrore percussi ejusmodi epulas thyesteas repudiaturi fuissent, si vero sanguine et corpore summi benefactoris ipsi vescendum fuisset.“ [Wegsch. p. 629 s.] Neque in decreto illo, quo Ethnico-Christianis quivis sanguinis usus interdicitur (Act. 15, 20. 29), vel levissime significatur, Christi sanguinem excipi ejusque aliam esse rationem, quam

coenae s. vim et dignitatem tribuit, quam non potes non sacramentalem dicere, ita, ut qui eâ indigno modo, h. e. animo non bene composito nec ad grandem illius dignitatem accommodato utatur, damnationem sibi paret, unde sequatur, ut diligentissima sui ipsius exploratione opus sit, antequam aliquis ad hujus coenae usum accedat (1 Cor. 11, 27 ss.). Joannei sermones (Jo. 6, 51 ss.), quibus Christus de carne sua comedenda et sanguine suo bibendo disserit, vix ad coenam s. referendi, sed potius de mortis ab eo toleratae beneficiis intelligendi sunt, quorum usu vitam aeternam nobis comparemus⁶⁾. *Biblica* igitur coenae s. (δείπνου κυρια-

profani sanguinis. — 2) Teste Paulo 1 Cor. 11, 25 Jesus calicem his verbis porrexit: τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστίν, atque apud Luc. 22, 20 verbis τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη cogitando addendum est ἐστίν, quae vocula utroque loco nihil denotare potest nisi *significat*, ideoque etiam priore membro, quo Jesus de corpore suo loquitur, eodem sensu accipienda est, quem vix opus est ut exemplis confirmemus. Cf. LXX 1 Mos. 41, 26 s. (αἱ ἐπτά βόες αἱ καλαὶ ἐπτά ἐστὶ κτλ.), Ezech. 37, 11 (τὰ ὅσπ' αὐτὰ πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ ἐστὶ), Matth. 13, 19 ss. 37 ss. et parall. Gal. 4, 24 al. — 3) Catholicorum interpretatio aperte refutatur illo effato, quod Christus ap. Jo. 6, 63 Judaeis opposuit, qui allegoricos sermones, v. 51 ss. relatos, *litterali* sensu intellexerant. — Catholici et orthodoxi Lutherani suam sententiam firmare student his quoque paulinis locis: 1) 1 Cor. 11, 27 (ἐνοχὸς τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου) et 29 (μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ κυρίου). At vero haec dicta inde explicanda sunt, quod qui violenter contemnit vel laedit *symbolum*, contemnit et laedit *rem* significatam. 2) 1 Cor. 10, 16: τὸ ποτήριον — οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστὶ κ. τ. λ., quae verba Lutherus sic interpretatus est: „Nonne cum calice simul datur sanguis“ etc. Sed si haec interpretatio sibi constare vellet, verba v. 18 κοινωνοὶ τοῦ θυναστηρίου et v. 20 κοινωνοὶ τῶν δαμονίων ita intelligenda essent, ut Israelitae altari et Gentiles daemonibus vesci dicerentur.

6) Cf. F. E. Müller: Comm., qua resp. ad quaest., numne locus Jo. 6, 51 — 59 idoneis argumentis ad verum et proprium s. coenae usum trahi queat. Lips. 1839. Tischendorf: Disp. de Christo pane vitae, s. de loco Jo. 6, 51 — 59. Lips. 1839. Delitzsch: *Die Rede des Herrn v. geistl. Genusse seines Fleisches u. Blutes*. In Rudelb. u. Guericke Zeitschr. f. luth. Theol. 1845, 2 H. — De coena s. locum praeceuntibus Chrysostomo et Cyrillo intelligunt plerique Catholici, novitii Tübingenses (Köstlin: *Johann. Lehrbegr.* p. 275 ss. Baur: *Krit. Untersuch. üb. d. kanon. Evv.* p. 260, al.), Käuffer: *Bibl. Studien*, 4 Jahrg. (1845) p. 69 — 90. Quae interpretatio, quamvis a Luthero, Form. conc. (p. 743) auctoribus et antiquioribus orthodoxis Protestantibus reprobat, tamen nuperrime inter Gnesiolutheros nacta est patronos, ut Scheibelium, Osterum (In Rudelb. u. Guericke Zeitschrift f. luth. Theol. 1847, 4, p. 18 — 50), alios. — Etsi Joannes tantummodo *selectas* narrationes evangelicas proponere voluit (20, 30 s.), hucusque tamen nondum accurate explicari potuit, cur coenam s. a Christo institutam (cujus relatio aptissime post c. 13, 32 vel 33 adnectitur) silentio omittat. — Κλάσις τοῦ ἄγρου Act. 2, 42 non de solo coenae s. usu, sed de epulis communibus (s. agapis Jud. 12) intelligendum est, quibus plerumque conjuncta erat coenae sacrae celebratio (1 Cor. 11, 20 ss.).

κοῦ, 1 Cor. 11, 20) notio haec est: *Panis et vini usus so-
lennis, a Christo institutus, quo mortis ab eo appetitae et
novi foederis ea morte sanciti memoria pie recolitur simul-
que vinculi, quo Christiani tum inter semet ipsos, tum cum
Christo capite suo copulantur, imago exhibetur.*

§ 222. *Historia dogmatis antiquior.*

Aptissime tres historiae dogmatis periodos distingui-
mus: 1) a fine aetatis apostolicae usque ad Paschasium Rad-
bertum; 2) a Pasch. Radb. usque ad emendationem sacro-
rum; 3) ab emend. sacr. usque ad nostrum tempus. — 1) Pri-
mae periodi narratio magnis difficultatibus implicata est, quia
saepenumero non solum opiniones ejusdem doctoris fluctuant,
sed etiam non satis patet, quid in dictis de coena s.¹⁾ ad
vehementiorem pii sensus affectum et grandiloquentiam rhe-
toricam referendum et quid proprio et litterali sensu intel-
ligatur. Primis tribus seculis africani patres, Tertullia-
nus et Cyprianus, in coenae s. elementis (h. e. pane et
vino) tantum symbola (*figuras*, Tertull.) agnoverunt; Ale-
xandrini, Clemens et Origenes, in coenae s. celebra-
tione omnia ad internam Christi in animos efficaciam retu-
lerunt, corpus ejus et sanguinem allegorice de ejus spiritu
et efficacia interpretantes. Longe subtilior sententia ex asia-
tica ecclesia prodiit, ubi Justinus M. et Irenaeus τὸν
λόγον cum pane et vino inter coenam s. eadem ratione, qua
olim corpus et sanguinem assumssisset, se conjungere atque
illa in coelestem cibum mutare docuerunt, quo qui frueren-
tur, immortalitatis semen (φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτον
τοῦ ἀποθανεῖν; ita jam Ignat.) in se reciperent et ad re-
surrectionem apti redderentur. Inde a sec. IV. opinio de
arcano quadam et mystica corporis et sanguinis Christi
unionem cum elementis increbuit, et ratio, qua elementa ad
ejusmodi cum corpore et sanguine Christi unionem conjun-
gerentur, *mutatio* (μεταβολή, μεταποιεῖσθαι, μετατίθεσθαι
al.) appellata est, nemo autem eo dementiae processit, ut
elementa substantiam suam amittere doceret. Sententiam
de *symbolico* panis et vini significato concilium nicaenum II

1) Alia ecclesiastica sacri instituti nomina sunt εὐχαριστία s. εὐλογία,
quia inter *gratiarum* actiones Jesus ritum instituerat; προσφορά, quia
antiquissima aetate divites panem et vinum in coenae s. usum secum af-
ferre solebant; σὺναξις, coetus; λειτουργία; κοινωνία, *communio*; μυσ-
τήριον, tum quia ante coenae celebrationem catechumeni dimittebantur,
tum propter arcanam et mysticam sacramenti naturam; *sacramentum*
altaris; *missa*, quia ante coenae s. usum catechumeni hac formula di-
mitti solebant: *Ite missa est* sc. *concto*; *sacramentum altaris*; *sac-*
corporis et sanguinis Christi.

a. 787 damnavit. — Satis mature ad coenam s. notio *sacrificii* translata est, et quidem tum notio sacrificii *χαριστήριον*, quo panis et vinum quasi primitiae fructuum terrae Deo offerrentur (Iren.), tum notio sacrif. *expiatorii* et duplici quidem sensu, quatenus aut eucharistiae usu *memoria* sacrificii a Christo in cruce oblatis recoleretur, aut sacerdos in administrando sacramento hoc sacrificium incruento modo *iteraret*. E qua posteriore notione, primum a Cypriano proposita et per Gregorii I († 604) leges rituales sancta et latius propagata, usus *missarum* prodiit, *Missa* enim dicebatur *actus solennis sacerdotis corpus et sanguinem Christi Deo sub specie panis et vini offerentis*²⁾. Sacrificii autem notio id tulit, ut offerri a sacerdote et prodesse posset populo vel iis, pro quibus offerretur, vel minime praesentibus, unde a sec. VIII *missae solitariae* quae vocantur, exstiterunt. Ita factum est, ut sacrificium missae non solum pro spirituali vivorum et ipsorum mortuorum salute, sed etiam pro externis commodis et beneficiis, ut bona valetudine, felici itinerum successu, opportuna tempestate, a Deo impetrandis offerri soleret. — II) Ex opinione hucusque vaga Paschasius Radbertus, abbas coenobii corbejensis in Gallia, accuratius effinxit supersticiosissimum commentum a. 831 in libro „de corpore et sanguine domini s. de sacramento eucharistiae“, quo docuit, „virtute et consecratione spiritus s.“ panem et vinum in idem illud Christi corpus converti, quod conceptum et natum a Maria, in crucem sublatum et e morte resuscitatum esset, nec nisi externam elementorum formam remanere ad exercendam fidem, etsi interdum Sanctis quibusdam „mystica corporis et sanguinis sacramenta visibili specie in agni formam aut in carnis et sanguinis colorem monstrata essent.“ Paschasii doctrina, quamvis in Ratramno, ejusdem illius coenobii monacho, Rabano Mauro et Jo. Scoto Erigena stre-

2) Conc. trid. sess. XXII, ep. 2: „In divino hoc sacrificio, quod in missa peragitur, idem ille Christus continetur et incruente immolatur, qui in ara crucis semel se ipsum incruente obtulit. — Non solum pro fidelium vivorum peccatis, poenis, satisfactionibus et aliis necessitatibus, sed et pro defunctis in Christo nondum ad plenum purgatis rite juxta apostolorum traditionem offertur.“ — Inde a sec. XIII inter sacramentum coenae s. et sacrificium missae distinguebatur. Thomas Aquin. III, 79, 5: „Hoc sacramentum simul est sacrificium et sacramentum. Sed rationem *sacrificii* habet, in quantum *offertur*, rationem autem *sacramenti*, in quantum *sumitur*. Et ideo effectum sacramenti habet in eo, qui sumit, effectum autem sacrificii in eo, qui offert, vel in his, pro quibus offertur.“ — Winer *Symbol.* p. 147: „Die feierl. Handlung der Eucharistie am Altar ist allemal Sacrament u. Opfer zugleich, aber die Communion kann getrennt v. derselben geschehen (wie bei Kranken).“

nuos adversarios nancisceretur, tamen, quum et superstitionis plebis pietati eximie arrideret et hierarchiae incremento egregie inserviret, sensim ita increbuit, ut sec. XI Berengarius Turonensis († 1088), quum elementorum naturam consecratione non perimi, sed corpus Christi „ab interiore homine, fidelium corde, non ore accipi“ et panem vinumque tropice corpus et sanguinem, dicenda esse docuisset, communem fere ecclesiae sententiam offenderet, quae post hac a concilio lateranensi IV a. 1215 solenniter sancita et a. 1264 ab Urbano IV instituendo *festo corporis Christi* (*Frohnleichnamfest*) stabilita est. Insignem illam elementorum conversionem primus Hildebertus Turonensis († 1134) nomine *transsubstantiationis*, mox publice recepto, insignivit ³⁾. Transsubstantiationis dogma a Scholasticis, praecipue a Thoma Aquinate, subtilius ita tractatum est, ut panis vinique tantummodo *accidentia* (ut forma, color, sapor) remanere, sed nullo subjecto inhaerere diceretur. Commentum de transsubst. varios ritus et abusus progeniit, *elevationem* consecratae hostiae, ejus *adorationem*, *asservationem* (quia hostia semel consecrata corpus Christi manere putabatur) et *circumgestionem*. E stolido metu, ne quid pretiosi sanguinis effunderetur, in romana ecclesia a sec. XII abusus calicis laicis denegandi (*communio sub una* sc. *specie*) exortus et, quum ad augendam clericorum majestatem plurimum valeret, a conciliis constantiensi (a. 1415) et basileensi (a. 1436) contra praeceptum Christi (Matth. 26, 27: *πότε ἐξ αὐτοῦ πάντες*), contra apostolicae aetatis usum (1 Cor. 11, 26) et contra ipsa antiquiorum pontificum, Leonis I († 461) et Gelasii I († 496), decreta sancitis et *concomitantiae* (sc. sanguinis cum corpore) commento firmatus est ⁴⁾. — In graeca ecclesia demum seculo XVII transsubstantiationis notio nomine *μετουσίωσως* recepta est ⁵⁾.

3) Jo. Geo. Walch: Historia transsubstantiationis pontificiae. Jen. 1738. In ej. Miscell. sacr. p. 205 ss. Frid. Car. Meier: Geschichte d. Transsubstantiationslehre. Hallbr. 1832.

4) Sed quemadmodum jam concilium basil. a. 1433 Hussitis usum calicis (*communionem sub utraque*) concesserat, ita Tridentini (Sess. XXII. Decretum super petitione concessionis calicis; p. 150 s. ed. Dan:) summo pontifici jus reservarunt „pro sua singulari prudentia id efficiendi, quod utile reipublicae christianae et salutare potentibus usum calicis fore judicaverit.“ Graeca ecclesia abusus nunquam admisit. Conf. orthod. P. I. qu. 10 (p. 181 ed. Kimmel.): *Ἡ δὲ κοινωνία τοῦ μυστηρίου τοῦτου πρέπει νὰ γίνεταί καὶ κατὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ ἁγίου καὶ τοῦ οἴνου, ὅσον ἀπὸ τοῦς πνευματικῶς, ὅσον καὶ ἀπὸ τοῦς κοσμικῶς.* — Spittler: *Gesch. des Kelchs im AM.* Lemgo 1780.

5) Conf. orth. l. c. (p. 180): *Μετὰ γὰρ τὰ φήματα ταῦτα* (sc. quibus

§ 223. *Historia recentior.*

III) Protestantes, quamquam in Catholicorum commentis de transsubstantiatione, de sacrificio Christi missae (cujus notio biblicae sententiae de sacrificio Christi in cruce semel oblato eodemque in perpetuum valituro quam maxime adversatur, cf. p. 401 et 405), de calice laicis denegando, quae a concilio tridentino (sess. XIII et XXII) denuo sancita sunt, strenue rejiciendis constantissime consentiunt, tamen et ipsi in varias discedunt partes. Lutherani enim¹⁾, praeeunte magistro suo, *realem* veri corporis et sanguinis Christi in coena s. praesentiam docent, non quasi corpus et sanguis Christi elementis inclusa sint (*impanatio*²⁾), aut cum iis in unam massam physicam coalescant (*consubstantiatio*), sed corpus et sanguinem Christi adesse et percipi dicunt *in, sub et cum* (F. C. p. 735. Cat. maj. 553) pane et vino benedicto, ita quidem, ut elementa, quorum substantia maneat, vehicula sint, quibus verum corpus et verus sanguis Christi nobis suppetitur. Quae arcana corporis et sanguinis Christi cum elementis conjunctio *unio sacramentalis* appellatur, quae neque per consecrationem, neque per eorum, qui coenā s. utuntur, fidem, sed per vim verborum institutionis³⁾ nec nisi

a sacerdote spiritus s. invocatur, ut elementa transmutet) ἡ μετανοσίωσις παρὸνθ' γίνεται καὶ ἀλλήσεῖ ὁ ἄρτος εἰς τὸ ἀληθινὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ οἶνος εἰς τὸ ἀληθινὸν αἷμα. Ἀπομένονταί μόνον τὰ εἶδη ὅπου φαίνονται.

1) Quorum decreta publica cognoscuntur e Conf. aug. art. X. de abus. art. I et III. Apol. Conf. p. 157 ss. 250 ss. Art. smalc. p. 330. Cat. min. p. 380 ss. Cat. maj. p. 402 s. p. 551 ss. F. C. art. VII.

2) Cf. C. L. W. Grimm: *Art. Impanation* in Ersch u. Gruber *Encykl.* 2 Sect. XVI Th. p. 329 s.

3) F. C. p. 747: De consecratione sentimus, quod veram praesentiam corporis et sanguinis Christi non efficiat ullius hominis vel verbum vel opus, dignitas seu meritum sive pronuntiatio ministri, seu manducatio seu fides communicantium; horum nullum nobis corpus et sanguinem Christi praesentia facit, sed hoc totum, quod in coena Christi corpus praesens habemus, simpliciter et in solidum *omnipotentis Dei virtuti et verbo, institutioni* atque *ordinationi* domini nostri Jesu Christi est adscribendum. Verissima enim illa et omnipotentia verba Jesu Chr., quae in prima institutione pronuntiavit, non modo in prima illa coena efficaciter fuisse, sed eorum vis, virtus et efficacia *adhuc hodie* durant et valent, ita quidem certe, ut eorum virtute in omnibus locis, ubi coena domini juxta Christi institutionem celebratur et verba ipsius usurpantur — corpus et sanguis Christi vere praesentia distribuuntur et sumantur. Adde p. 599. Quapropter renuntiatio vel decantatio verborum institutionis nullo pacto omittenda dicitur p. 749. — Adde p. 750: „Ad actionem requiritur consecratio seu verba institutionis, distributio et sumtio, seu externa, quae dicitur, oralis manducatio benedicti panis et vini, item corporis et sanguinis perceptio.“

eo temporis momento efficitur, quo elementa porriguntur et sumuntur; nam extra usum panis et vinum profanus cibus et profanus potus sunt⁴⁾. Corpus et sanguis Christi vere quidem, nec tantum spiritualiter, ut Calvinus docet, sed ore sumuntur; *manducatio* igitur *oralis* est, neque tamen *capernaïtica*, sed *supranaturalis* et *coelestis*, quae in intellectum non cadit, sed simpliciter credenda est⁵⁾. Quapropter omnes, qui coenâ utuntur, corpus et sanguinem accipiunt, sed eorum fruitio tantummodo *credentibus* proddest, impiis et indignis (h. e. iis, qui sine contritione et vera fide et absque consilio vitae emendandae ad s. coenam accedunt, F. C. p. 745) damnationem affert (Art. sm. p. 330. F. C. p. 600 s. 729 s. 745. 759 s. al. coll. 1 Cor. 11, 29). Difficultatem e quaestione oriundam, quomodo corpus Christi tot locis, quibus coena s. celebretur, adesse possit. argumentis e communicatione idiomatum petitis (p. 368 et p. 372 not. 15 s.) remove student. Ita ex orthodoxa Lutheranorum notione coena s. dicenda est *coena solennis a Christo instituta, quam qui celebrant, in, sub et cum pane*⁶⁾ et vino benedicto

4) F. C. p. 729: „Extra usum dum reponitur aut asservatur in pyxide aut ostenditur in processionibus, ut fit apud papistas, sentiunt non adesse corpus Christi.“ Adde p. 750, 84.

5) F. C. p. 743: „*Duplex est manducatio carnis Christi. Una spiritualis*, de qua praecipue Christus in ev. Ioann. c. 6 agit, quae non alio modo quam spiritu et fide in praedicatione evangelii fit non minus, quam quum coena domini digne et in fide sumitur. Haec spiritualis manducatio ad salutem necessaria est, sine qua *sacramentalis*, quae ore duntaxat fit, *manducatio* non modo accipientibus non salutaris, sed noxia etiam esse solet. — *Altera manducatio est sacramentalis*, quando in coena s. verum et substantiale corpus et sanguis Christi ore accipiuntur.“ — p. 600: „Credimus — corpus et sanguinem Christi non tantum spiritualiter per fidem, sed etiam ore, non tamen *capernaïtice* [cf. Ev. Jo. 6. 52. 59], sed *supernaturali* et *coelesti modo* — cum pane et vino sumi.“ — p. 604, 42: „Prorsus etiam rejicimus atque damnamus *capernaïticam* manducationem corporis Christi, quam nobis sacramentarii — malitiose affligunt —, quasi videlicet doceamus, corpus Christi dentibus laniari et instar alterius cujusdam cibi in corpore humano digeri. Credimus autem et asserimus — veram, sed supernaturalem manducationem corporis Christi, quemadmodum etiam vere, supernaturaliter tamen, sanguinem Christi bibi docemus. Haec autem humanis sensibus aut ratione nemo comprehendere potest, quare in hoc negotio — Intellectum nostrum in obedientiam Christi captivare oportet. Hoc enim mysterium in solo Dei verbo revelatur et sola fide comprehenditur.“

6) Apostolica ecclesia, quum coenam s. quotidie celebraret, vix alio pane uti potuit quam *fermentato*, ejusque usum servaverunt Graeci. Cf. B.-Crusius *Comp. d. DG.* II, p. 343, not. q. Contra in occidentali ecclesia a sec. VIII *azymum* ad coenam s. adhiberi coepit, cui inde a sec. XI placentinae orbiculares, quae *hostiae*, *oblatae* dicuntur, substitutae sunt, quarum usum Lutherani restituerunt. Plerique Reformati prae-ter ac Sociniani fermentato pane utuntur. Et instituto Christi et sym-

per unionem sacramentalem ore quidem, sed supranaturaliter vero corpore et sanguine Christi fruuntur, pii quidem et fideles ad salutem, impii ad damnationem⁷⁾. — Inter Lutheri adversarios Zwinglius vocabulum *εσθι* in verbis institutionis idem quod *significat* valere⁸⁾ atque elementis coenae s. corpus et sanguinem Christi animis fidelium tantummodo *repraesentari* docuit. Solam spiritualem corporis et sanguinis Christi fruitionem in pia fiducia, quam quis in divina misericordia supplicio Christi declarata poneret, quaerendam nec soli coenae s. adnexam concessit, coenam sacram vero nihil aliud esse contendit nisi solennem et gratam mortis a Christo pro nobis appetitae recordationem, qua quis se Christi socium et sectatorem profiteretur. Inter Zwinglium et Lutherum viam mediam ingressus est Calvinus, qui panem et vinum mera signa esse concessit, sed in coenae s. usu res signatas eo suppeditari, quod e corpore Christi ad dexteram Dei exaltato per spiritum s. vis quaedam coelestis in pios et fideles transfunderetur, qua eorum animi perfunderentur et ad vitam aeternam consequendam alerentur, ab impiis autem nudam terrestrem panis et vini materiam accipi docuit. Quae doctrina clarius tectiusve in plerisque publicis reformatae ecclesiae formulis traditur⁹⁾. — Sociniani, Arminiani, Mennonitae et plerique, qui nuper in Germania prodierunt, Neocatholici vestigiis Zwinglii incedunt, quamquam Arminiani interiorum hujus coenae naturam perspexerunt in eaque cibum et potum agnoverunt, quo animus aleretur et in spem vitae aeternae erigeretur. Quakeri omnia ad internam cum Christo ejusque spiritu conjunctionem referunt, externam vero hujus conjunctionis imaginem coenâ s. adumbrandam solis primaevis Christianis praescriptam fuisse docent. Nexum coenae s. cum

holico coenae s. significatui mos panem sacramentalem in frusta frangendi maxime consentaneus est. *Sanguinem* Christi aptius adumbrat *rubrum* vinum, quo Christus ipse sine dubio usus est.

7) Quapropter ad coenam s. non admittuntur nisi qui antea peccata sua confessi et absoluti sunt, cf. §217, not. 17. coll. 1 Cor. 11, 28 s., unde homines mente captos, ebrios et infantes nondum confirmatos ab eucharistiae usu arcendos esse consequitur. Eucharistia *infantum*, cujus necessitatem Augustinus ex Jo. 6, 54 probare studuit, a sec. III inter Afros usitata, in occidentali ecclesia sec. XII abrogata, in orientali vero ecclesia ad hunc usque diem servata est.

8) Carolostadius vocabulum *τοῦτο* in oratione, qua Christus panem et vinum suis porrexit, *δεικνύας* ad corpus loquentia, quod is digito monstrasset, retulit; Oecolampadius autem verba *τὸ σῶμα* et *τὸ αἷμα* de *symbolo* s. *figura* corporis et sanguinis interpretatus est.

9) Cf. Conf. gall. 36. helv. II, 21. belg. 35. scot. 21. angl. 28. 29. Cat. heid. qu. 76. Conf. Sigism. p. 647. Decl. thor. p. 681 s. ●

Christo ejusque beneficiis prorsus solvunt ii, qui in illa symbolum vel fraternae *omnium hominum* conjunctionis et caritatis (Kant., Strauss.), vel summi numinis omnibus praesentissimi et immanentis (Hegel.) vident. — Inter Lutheranos Zwinglii sententiam primus aperte approbavit Heumannius (theol. gotting. † 1764)¹⁰⁾, sed professione sua fere communem inter suos horrorem excitavit. Nihilominus sub finem seculi XVIII orthodoxa sententia a lutheriis theologis longe plurimis rejici coepit nec nisi a novitiis Gnesio-lutheranis¹¹⁾ denuo defenditur. Plerique ceteri theologi aut in biblicis decretis recte intellectis acquiescunt, aut vero etiam artificiosiora quaedam commenta in medium protulerunt¹²⁾.

§ 224. *Epicrisis.*

Orthodoxae Lutheranorum doctrinae non solum gravisimae exegeticae (§ 221), sed etiam dogmaticae difficultates obstant, quum dogma de communicatione idiomatum, cui illa doctrina innititur, dudum explosum sit. Neque minus Calvini decretum, praeterquam quod e luxuriantis imaginationis ludibrio proficiscitur, biblico fundamento plane destituitur. Quum vero ipse Lutherus et Calvinus omnem s. coenae fructum e fide piisque animi motibus repetant, fides autem et animi dispositio ad rectum coenae s. usum apta non pendeat e notione, quam quis de Christo in coena s. praesente concepit: profecto nulla necessitas patet, quae orthodoxam Lutheri vel Calvini sententiam amplecti nos jubeat. Fidem enim eorum, qui in pane et vino *figuras* corporis et sanguinis cernunt in iisque intuendis et accipiendis piam servatoris memoriam recolunt, ejusdem alacritatis et fervoris capacem esse, quam illorum, qui orthodoxa dictamina sequuntur, non est, quod doceatur. Quapropter simplicior

10) In libro postumo: *Erweiss, dass d. Lehre der ref. Kirche vom h. AM. die rechte u. wahre sey. Eisl. u. Wittenb. [Halle] 1764.* Ex iis, qui contra Heumannum doctrinam ecclesiae defenderent, notum dignissimus est Jo. Aug. Ernesti: *Repetitio et assertio sent. luth. de praes. corp. et sang. Lips. 1765.* In ej. Opuscul. theol. p. 135 ss.

11) Scheibel: *Das AM. des Herrn. Bresl. 1823.* Sartorius: *Vertheid. des luth. AM. in Dorpat. Beiträge. 1832. Bd. I, p. 305 ss.*

12) Ita Reinhardus *operativam* corporis Christi in coelo manentis praesentiam in coena s. statuit; Hahn. ad vetustissimorum arianorum patrum opinionem (p. 478) rediit; Lindnerus (*L. v. AM. Lp. 1831*) cibum, quo animi fruendum in coena s. alantur et recreantur, in venia peccatorum reponit; Theod. Schwarzius (*Wesen des h. AM. Greifsw. 1825*) verbum divinum cum elementis coenae s. in tertiam substantiam, quae corpus et sanguis Christi sit, coalescere docet, cujus usu corpora nostra spiritualibus donis et viribus pascantur et perfundantur.

ipsius Christi et Pauli apostoli decreta ex animi sententia amplectimur iisque haec pauca tantum addimus: Quum Christi mors, cujus in coena s. recordamur, sanctissimae vitae ab eo actae tenerrimaeque caritatis nobis exhibitae summum fastigium sit: hujus coenae celebratione graviter admoneamur, ut divinum magistrum vivendo et moriendo imitemur et sequamur, et ejus amorem quantum possumus nostro amore pensemus. Deinde quum morte Christi pignus gratiae divinae, veniae peccatorum et vitae aeternae exhibeatur (§ 197): tantorum bonorum spem vix efficacius in nobis confirmamus, ad sustinenda pericula, ad subeundam mortem vix aptius nos praeparamus, quam coenae s. usu. Denique quum sacrae epulae per naturam suam eorum, qui unam eandemque religionem profitentur, communionem mutuumque vinculum adumbrent atque ejus communionis conscientiam firmant: coena s. conjunctim cum aliis et coram coetu celebranda ejusque privatus usus solis captivis, aegrotis et moribundis concedendus est. Omnes autem, quicumque coenam s. ad Christi mentem et mandatum accomodate celebraverunt, lubentissime ii profitentur, tali in sacramenti usu Christum cum spiritu suo et donis invisibili modo adesse et in animis habitaculum figere ideoque panem et vinum non signa *nuda*, sed signa *exhibitiva* sive invisibilium bonorum vehicula, cibum potumque coelestem, quo animi nutriantur ad vitam aeternam, optimo pietatis jure dicenda esse.

Caput VI.

De ecclesia.

Kist (theol. lugdun.): *Die christl. Kirche auf Erden nach d. L. der h. Schrift u. der Geschichte. Deutsch nach d. 2. holländ. Ausg. v. Tross. Leipz. 1838.* — Petersen: *die Idee der christl. Kirche. Leipz. 1839* — 43. 3 Bde.

§ 225. Introductio.

Quemadmodum omnis cultura communi studio optime proficit, ita etiam religiosa. Nihil facilius et arctius homines consociat, quam consensus in rerum divinarum et sanctissimorum commodorum notionibus et studiis. Pro humana imbecillitate sodolatria religiosa ad obtinendos fines suos carere nequeunt externa constitutione. *Christianorum* congregatio certis formis et legibus constituta appellatur *ecclesia*, cui is finis propositus est, ut ideae *regni divini* a Christo propositae (§ 19) satisfaciat. Ita autem huic ideae respondet, ut quo diutius eo perfectius Christi mentem et vitam in se recipiat et repraesentet, extra se autem *mundum*, h. e.

complexum omnium, quae a Deo aliena divino rerum ordinis per Christum constituendo adversantur, divinae veritatis et virtutis vi sensim devincat. Ecclesia igitur terrestris et temporaria ideoque plus minusve imperfecta regni divini forma vel quasi seminarium est. In ecclesia efficaciae illi salutari committitur, quam sanctissima mens a Christo profecta et sustentata exercet, unde ecclesia optimo jure pro praesidio, quibus divina gratia per Christi spiritum efficax utitur, servatrice habetur*).

§ 226. *Doctrina novi test. de ecclesia.*

Lücke: De ecclesia Christianor. apostolica. Gott. 1813. — Greiling: *Ueb. d. Urverfassung der apostol. Christengemeinden*. Halberst. 1819. — Schulze: *Ueb. d. Kirchenregiment in d. apostol. K. in Darmst. allgem. Kirchenzeit.* 1833. Nr. 94—97. — Bretschneider: *War d. Kirchenverfass. zur Zeit der Apostel eine repräsent.-demokrat., od. eine aristokr.?* Ibid. 1833. Nr. 103—106. Rec. in *ej. Kirchl. polit. Zeitfragen*. Leipz. 1847. Nr. 6. p. 53 ss. [Auctor docere studet, constitutionem fuisse aristocraticam.] — Rettig: *Die freie protest. K., od. d. kirchl. Verfassungsgrundsätze des Evang.* Giess. 1832.

Jesum sectatores suos ad coetum a Judaeorum et Gentilium sacris segregatum consociare voluisse, id e muneris apostolici et sacramentorum institutione dilucidissime patet**). De externa hujus coetus constitutione nihil praecepit, sed omnia, quae ad eam rem pertinent, futurorum temporum opportunitatibus et necessitatibus reliquisse videtur, ne religiosa mens et vita in formis semel constitutis torperet. Id tantummodo se velle declaravit, ut civilium et sacrarum rerum ordines accurate secernerentur (Matth. 20, 25 ss. 22, 15 ss. Luc. 12, 13 s.), ut quaelibet hierarchica dominatio et gradatio

*) Plerumque *ecclesiae* nomen de qualicumque hominum coetu et unam eandemque religionem profitendam congregato usurpatur, etiam Schleiermach. *Christl. Glaube*, I, p. 40: „Jede relativ abgeschlossene fromme Gemeinschaft, welche einen innerhalb bestimmter Grenzen sich immer erneuernden Umlauf des frommen Selbstbewusstseyns u. eine innerhalb derselben geordnete u. gegliederte Fortpflanzung der frommen Erregungen bildet, so dass irgendwem zu bestimmter Anerkennung gebracht werden kann, welcher Einzelne dazu gehört u. welcher nicht, bezeichnen wir durch den Ausdruck Kirche.“ Perperam. Nullus enim alius coetus eundem finem, quem Christiani. spectat, nullus hucusque *ecclesiae* nomen sibi imposuit. Ita hoc nomen Christianorum societati reservandum est, neque contra novi testam. usum pleonastice de *christiana* ecclesia loqui decet.

**) Ita nihil ad rem faceret, si verum esset, quod nunti conjecerim. effata apud Matth. 16, 18, 17 (quibus solis evangeliorum locis vocabulum *ἐκκλησία*, in ceteris N. T. scriptis frequentissimum, obvenit) aut Christo a posteriore demum traditione supposita, aut saltem non ea qua debebat fide relata esse.

a suo coetu longissime abesset, sed omnes unum Deum patrem, unum magistrum et invisibilem dominum, semet ipsos vero ut fratres colerent, inter quos singuli eo majorem dignitatis gradum obtinerent, quo diligentius modestiae et mutui amoris praecepta observaturi essent (Jo. 17, 2 s. Matth. 28, 18. 20. 18, 1—4. 20, 25—28. 23, 8—12). E Christi praecepto terrestris regni divini forma probos et improbos complectitur, nec quemquam hos ab illis segregare decet, nisi quis id, quod solius Dei judicis est, sibi arrogare velit (Matth. 13, 24 ss. 37 ss.). — *Apostolica* ecclesia jam prima externae constitutionis lineamenta exhibet in presbyterorum s. episcoporum (Act. 20, 17. 28. Phil. 1, 1. Tit. 1, 5. 7. al.), diaconorum (Act. 6, 1 ss. Phil. 1, 1 al.) et diaconissarum (Rom. 16, 1) creatione. Constitutio ipsa fuit *democratica* (Act. 15, 22: *ὅν δ' ἅη τῇ ἐκκλησίᾳ*, coll. Act. 6, 3. 5. 1 Cor. 5, 2 ss.), sed apostolorum, quippe divini magistri mandato atque eximiis ingenii dotibus et majore spiritus s. copia instructorum, auctoritate felicissime temperata. Ex apostolorum decretis solus Christus ecclesiae suae invisibile caput atque dominus est (Eph. 4, 5. 15. Col. 1, 18. 2, 19. 1 Cor. 8, 6. 1 Petr. 5, 4. al.), omnes ecclesiae socii sacerdotalis dignitatis sunt (1 Petr. 2, 5. 9. Apoc. 1, 6). Sola charismatum (p. 127) varietas gradationem quandam sociorum constituit, sed haec varietas ad totius ecclesiae salutem maxime necessaria est; accedit, quod unus idemque spiritus omnes perfundit et ad unum coetum Deo dicatum consociat (1 Cor. 12, 4 ss. Rom. 12, 4 ss.). In corinthiaco quidem coetu; hortante Paulo apostolo, homo quidam gravioris sceleris causa excommunicatus, sed post emendationem in gratiam receptus est (1 Cor. 5. 2 Cor. 2, 5 ss.). *Doctrinam* quod attinet, de omnibus ejus capitibus ne primaevos quidem Christianos inter se consensisse satis constat, atque Paulus, quamvis ipsorum dissentientium consensum in necessariis conspicuum lubentissime agnosceret (Phil. 1, 18), interdum tamen pugnandi ardore ad judicia de aliter sentientibus abreptus est, quae cum Christi ingenio et voluntate vix conveniunt (Gal. 1, 9. Phil. 3, 2). Exempli hominum ob doctrinam a communibus opinionibus recedentem excommunicatorum obveniunt tantum in priore ad Timotheum epistola (1, 19 s.), sine dubio spuria (p. 117, not. 5). — In concionibus cuilibet viro, qui se charismate *τῆς διδασκαλίας* instructum et a spiritu s. actum sentiret, docendi negotium concessum erat, sed docendi pruritus reprehenditur (1 Cor. 14, 26 ss. Jac. 3, 1. 1 Tim. 2, 12). Consummatio regni divini tandem aliquando futura plerumque quidem cum adspectabili Christi reditu, quo consuetus naturae cursus subito tolleretur, conjuncta credebatur, sed non desunt effata, quibus

coetum christianum per sanctae mentis ipsi insitae vim sensim paulatimque ad maiorem perfectionem increescere doceat (Matth. 13, 33. Eph. 2, 21. 3, 19. 4, 13. 16).

§ 227. *Catholica notio ecclesiae.*

Non admodum diu post apostolicam aetatem *ethica* Christianorum unitas, in N. T. commendata, cum *externa* unitate ita confundebatur, ut a sec. II notio *catholicae* ecclesiae (§ 53) existeret, qua intelligebatur eorum Christianorum consociatio, qui in omnibus et singulis fidei capitibus finitiones plurimis probatas et publice sancitas profiterentur atque una eademque externa disciplina iisdemque ritibus uterentur, e qua societate omnes, qui a *doctrina* communiter recepta recederent, tamquam *Haeretici*, et qui alios *ritus* aliamque *disciplinam* sequerentur, tamquam *Schismatici* expellendi essent, ita, ut apostolicum principium de salute a solo Christo dependenda (§ 204) mox de necessitate salutis in *catholica* ecclesia quaerendae intelligeretur¹⁾. Satis mature etiam notio *sacerdotii*, in V. T. proposita, ad ecclesiae doctores et moderatores translata et contra Christi apostolorumque voluntatem (§ 226) hierarchicum inter *sacerdotes* et *laicos* discrimen constitutum est. Unitas ecclesiae in unitate regiminis *episcopalis*, „cujus a singulis in solidum pars teneretur“ (Cyprian.), ponebatur²⁾ et episcopi apostolorum successores, ad quos per manuum impositionem continua successione donum spiritus s. transmissum esset, et „pares consortio, jure et honore“ (Cyprian.) dicebantur. Ita post apostolorum aevum sensim *aristocratia* hierarchica existerat, primum ab Ignatio commendata, posthac a Cypriano studiosissime defensa. Quam aristocratiam media aetate in occidentalibus terris in *monarchiam pontificiam* abiisse satis constat. E *pontificia* notione ecclesia est „regnum divinum, unicum veritatis salutisque fundamentum, a Christo in orbe terrarum conditum, quod pontifex maximus per episcopos secundum canones administrat“ (Hase: Hutt. red.).

1) Notissimum est principium: „Una ecclesia et extra eam nulla salus.“ — Cyprian.: „Habere jam non potest Deum patrem, qui ecclesiam non habet matrem.“ — Notentur Cypriani et Augustini scripta „de unitate ecclesiae.“

2) Cyprian. Ep. 66: „Ecclesia est plebs sacerdoti adunata. Unde scire debes, episcopum esse in ecclesia et ecclesiam in episcopo, et si qui cum episcopo non sint, in ecclesia non esse, quando ecclesia, quae *catholica* una est, scissa non sit, sed cohaerentium sibi invicem sacerdotum glutino copulata.“

§ 228. *Protestantium decreta de ecclesia.*

Emendatores sacrorum de ecclesiae notione et natura ad biblicam doctrinam propius adducenda insigniter meriti sunt. Dum enim Catholici empiricam suam ecclesiam *pro vera* habent, sacrorum instauratores empiricam ecclesiam nullo modo cum *vera* ecclesia confundendam esse, sed hanc ab illa tantummodo contineri docuerunt neque in ipsa pontificio coetu ruinas veritatis deesse concesserunt ¹⁾, etsi interdum polemico fervore abrepti pontificio regno dignitatem et *veram* ecclesiae naturam abjudicaverunt ²⁾. Nostri autem *veram* ecclesiam dicunt esse congregationem sanctorum s. vere credentium per totum terrarum orbem dispersorum, inter quos evangelium recte doceatur et sacramenta recte administrantur, sive easdem habeant traditiones humanas (§ 54, not. 3), sive dissimiles (Conf. Aug. art. VII, p. 11) ³⁾. Cum

1) Luth. *Werke*, XVII, p. 2646: „*Wir bekennen, dass unter dem Papstthum viel chrstl. Gutes, ja alles chrstl. Gut sey u. auch daselbst herkommen sey an uns, nämli. die rechte heil. Schrift, rechte Taufe, recht Sacrament des Altars, rechte Schlüssel zur Vergebung der Sünde, recht Predigtamt* — *Ich sage, dass unter dem Papst d. rechte Christenheit ist, ja der rechte Ausbund der Christenheit u. viel frommer grosser Heiligen.*“ — Conf. aug. p. 20: „*Ecclesiae apud nos de nullo articulo fidei dissentiunt ab ecclesia catholica, tantum paucos quosdam abusus omittunt, qui novi sunt et contra voluntatem canonum vitio temporum recepti.*“ — F. C. Praefat. p. 12 (ed. Frid. Francke): „*Nequaquam consilium et institutum nostrum est, eos homines, qui ex quadam animi simplicitate errant, nec tamen blasphemii in veritatem doctrinae coelestis sunt, multo vero minus totas ecclesias, quae vel sub romano imperio nationis germanicae vel alibi sunt, damnare.* — *Nequaquam enim dubitamus, multos pios et minime malos homines in iis etiam ecclesiis, quae hactenus non per omnia nobiscum senserunt, reperiri.*“ —

2) Art. sm. p. 335: „*Nequaquam largimur ipsia, quod sint ecclesia, quia revera non sunt ecclesia; non etiam audiemus ea, quae nomine ecclesiae vel mandant vel vetant.*“ — Conf. gall. 28.

3) Apol. Conf. p. 144 s.: „*Ecclesia non est tantum societas externarum rerum ac rituum, sicut aliae politicae, sed principaliter est societas fidei et spiritus s. in cordibus, quae tamen habet externas notas, ut agnosci possit, videlicet puram evangelii doctrinam et administrationem sacramentorum consentaneam evangelio Christi. Et haec ecclesia sola dicitur corpus Christi — quare illi, in quibus nihil agit Christus, non sunt membra Christi.*“ — p. 146: „*Catholicam ecclesiam dicit (symb. apost.), ne intelligamus, ecclesiam esse politiam externam certarum gentium, sed magis homines sparsos per totum orbem, qui de evangelio consentiunt et habent eundem Christum, eundem spiritum s. et eadem sacramenta, sive habeant easdem traditiones humanas, sive dissimiles.* — *Quamquam hypocritae et mali sint socii huius verae ecclesiae secundum externos ritus, tamen quum definitur ecclesia [vera], necesse est eam definiri, quae est vivum corpus Christi, item quae est nomine et re ecclesia.*“ p. 147: „*Ecclesia vere est regnum Christi, est proprie congregatio sanctorum.*“ p. 148. — Cat. maj. p. 499: „*Credo in terris esse sanctorum*

Catholicis Evangelici contra Anabaptistas empiricam ecclesiam e bonis malisque mixtam neque improbos expellendos esse docent⁴⁾. Catholicorum principium, quo extra ecclesiam nulla salus esse dicitur (§ 227), nostri ad *veram* ecclesiam referunt⁵⁾. Quum igitur vera quoque ecclesia certis signis cognoscatur⁶⁾, saxonici sacrorum emendatores ab usu nominum *visibilis* et *invisibilis ecclesiae*, inter Reformatos jam ab initio usitatorum⁷⁾ et a posterioribus quoque Lutheranis⁸⁾ receptorum, vulgo abstinuisse videntur. Quae distinctio si ad veram notionem revocatur, *invisibilis* ecclesiae nomen nihil aliud denotare potest, quam *idealem* ecclesiam s. *ideam* ecclesiae, *visibilis* autem ecclesia idem est ac

communione sub uno capite Christo per spir. s. convocata, in una fide, eodem sensu et sententia, multiplicibus dotibus exornata, in amore tamen unanimi.“ — Calvin. Inst. IV, 1, 9: „Ubique Dei verbum sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est.“ (Aliter Cat. genev. p. 135: „Quid est eccl.? Corpus ac societas fidelium, quos Deus ad vitam aeternam praedestinavit.“) — Conf. helv. II, 17: „Oportet semper fuisse, esse et futuram esse ecclesiam, i. e. e mundo evocatum vel collectum coetum fidelium, sanctorum inquam omnium communionem, eorum videlicet, qui Deum verum in Christo servatore per verbum et spiritum s. vere cognoscunt et rite colunt, denique omnibus bonis per Christum gratuito oblati fide participant. — Illam dicimus veram esse ecclesiam, in qua signa vel notae inveniuntur ecclesiae verae, imprimis vero verbi divini legitima vel sincera praedicatio.“ — Conf. gall. 27. belg. 27. 29 [ubi inter notas verae ecclesiae refertur etiam idonea *disciplina ecclesiastica*], angl. 19. scot. 16.

4) Cf. Apol. Conf. p. 146 [quem locum antecedit notā transcripsimus], p. 144: „Concedimus, quod hypocritae et mali in hac vita sint admixti ecclesiae et sint membra ecclesiae secundum *externam* societatem signorum ecclesiae“ — p. 147. F. C. p. 827.

5) Apol. Conf. p. 156: „Neque [salutis promissio] pertinet ad illos, qui sunt extra ecclesiam Christi, ubi nec verbum nec sacramenta sunt: quia regnum Christi tantum cum verbo et sacramentis existit.“ Conf. helv. II, 17, p. 503. § 204, not. 2.

6) Apol. Conf. p. 148: „Neque somniamus platoniciam civitatem, ut quidam impie cavillantur, sed dicimus *existere hanc ecclesiam*, videlicet vere credentes ac justos sparsos per totum orbem.“

7) Conf. helv. II, 17, p. 504: „Ecclesia *invisibilis* appellari potest, non quod homines sint invisibiles, ex quibus ecclesia colligitur, sed quod oculis nostris absconsa, Deo soli nota, iudicium humanum saepe subterfugiat.“ — Conf. scot. 16. Cat. genev. p. 136. Calvin. Inst. IV, 1, 7. — Wurm: *Ueb. d. Begriff d. sichtb. K. In Studd. d. würtemb. Grstlichk.* 1880. 2, p. 1 ss. Andersen: *Das prot. Dogma v. d. sichtb. u. unsichtb. K. nach s. relig. u. dogm. Gehalt.* Kiel 1832.

8) Quenst. IV, p. 493: „Eccl. salva unitate pro diverso considerandi modo distinguitur in *visibilem* et *invisibilem*. Respectu *vocatorum* dicitur *visibilis*, respectu *electorum* *invisibilis*; extra visibilem vero ecclesiam non est quaerenda *invisibilis*, sed *haec illi est inclusa*.“

empirica eademque plus minus imperfecta ideae adumbratio. Ideae autem de ecclesia prorsus responderent, si qui essent, qui cogitando vivendoque omni ex parte Christum referrent (§ 225). id quod in terrestri vita de nemine praedicari potest. — Quatuor *affectiones*, quibus jam inde ab antiquissimo tempore *empirica ecclesia una* (Eph. 4, 3 s. 13), *sancta* (Eph. 5, 27), *apostolica* (Eph. 2, 20), *catholica* (Col. 1, 23) dicebatur⁹⁾, Protestantes non uno quidem eodemque sensu intellectas¹⁰⁾ *invisibili ecclesiae* vindicaverunt¹¹⁾. — De ratione, quae ecclesiae cum *civitate* esse deberet, liberalissime quidem emendatores sacrorum senserunt, neque civilem et ecclesiasticam potestatem (potestat. *gladii* et potest. *clavium*) ullo modo commiscendam¹²⁾, sed ecclesiae sua jura

9) Symb. constant.: Πιστεύομεν εἰς μίαν ἁγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν.

10) „*Apostolica* dici solet, quatenus ab apostolis condita est vel quatenus cum doctrina apostolorum consentit; *sancta*, quia Christiani a profanis separati probitatis studio modo singulari obligati sunt; *catholica*, quatenus vel in articulis doctrinae fundamentalibus consensum postulat, vel pro indole et destinatione sua ad totum terrarum orbem pertinet; *una*, quatenus Christiani de doctrina evangelica et administratione sacramentorum consentiunt.“ Wegs ch. p. 659.

11) Praeterea distinguitur *universalis ecclesia*, omnium coetuum christianorum per totum terrarum orbem complexio, et *particularis*, Christianorum societas intra certae terrae vel provinciae fines externo vinculo copulata. — Visibilis ecclesia est vel *synthetica*, tota ecclesiae sociorum copia, et *repraesentativa*, congregatio eorum, qui publica auctoritate legati salutis ecclesiae consulunt. — Denique antiquissima est distinctio, ab Evangelicis recte ad *invisibilem ecclesiam* relata, inter *ecc. militantem*, cui in hac terra cum variis impedimentis, cum mundo et peccato et malis conflictandum est (Eph. 6, 12. 1 Tim. 6, 12), et *triumphantem*, quae de omnibus impedimentis et malis victoriam reportavit, qualis jam nunc ab omnibus beatis vita defunctis in coelo constituitur et post Christi reditum ac mortuorum resurrectionem ab omnibus veris Christi sectatoribus constituetur (Hebr. 12, 43. Apoc. 12, 7 ss.). Cf. Conf. helv. II, 17, p. 500.

12) Conf. aug. p. 37 s. — „nonnulli incommode commiscuerunt potestatem ecclesiasticam et potestatem gladii. Et ex hac confusione maxima bella, maximi motus exsisterunt —. Itaque Nostri ad consolandas conscientias coacti sunt ostendere discrimen *ecclesiasticae potestatis* et *potestatis gladii*, et docuerunt, utramque propter mandatum Dei religiose venerandam et honore afficiendam esse tanquam summa beneficia in terris. Sic autem sentiunt, *potestatem clavium s. potestatem episcoporum* iuxta evangelium potestatem esse seu mandatum Dei praedicandi evangelii, remittendi et retinendi peccata et administrandi sacramenta. — Itaque quum potestas ecclesiastica concedat res aeternas et tantum exerceatur per ministerium verbi, non impedit politicam administrationem, sicut ars canendi nihil impedit politicam administrationem. Nam politica administratio versatur circa alias res, quam evangelium, magistratus defendit non mentes, sed corpora et res corporales adversus manifestas injurias —. Si quam habent episcopi potestatem gladii, hanc non habent

collegialia (*Gesellschaftsrechte*) eorumque administrationem concedenda¹³⁾ docuerunt. At vero quum evangelica res tum temporis potentissima piorum principum et summorum civilium magistratuum tutelâ carere non posset, urgente harum rerum necessitate factum est, ut saltem in Lutheriis ecclesiis pene omnis ecclesiastica potestas et rerum sacrarum administratio ad principes et magistratus civiles deveniret indeque posthac non solum haud levia ad ecclesiam incommoda redundarent, sed etiam infinitae tum de vinculo inter civilem et sacram rempublicam intercedente, tum de aptissima ipsius ecclesiae constitutione controversiae nascerentur¹⁴⁾. — Ve-

— ex mandato evangelii, sed *jure humano* donatam a regibus et imperatoribus“ —. Art. smalc. p. 346 s. — Luther *Werke*. X, p. 453 s.: „*Ueb. die Seele kann u. will Gott Niemand lassen regieren. denn sie sich selbst alletne. Darum wo weltl. Gewalt sich vermisst, der Seele Gesetze zu geben, da greift sie Gott ins Regiment u. verderbt u. verführt nur die Seele. — Weil es denn einem Jeglichen auf seinem Gewissen liegt, wie er glaubt u. nicht glaubt, u. damit der weltl. Macht kein Abbruch geschieht, soll sie auch zufrieden seyn u. ihres Dinges warten, u. lassen glauben sonst oder so. wie man kann u. will u. Niemand mit Gewalt dringen.*“ Adde T. V, p. 1741 ss. — De potestate in res sacras, quae in publicis reformatae ecclesiae formulae civili magistratui tribuitur, cf. Bretschneid. *Handb.* II, p. 734 s. — Lutherani theologi, qui sec. XVII floruerunt, dum summum civilem magistratum eandem ac cives religionem profiteri ponerent, omnia, quae ad humanam societatem attinent, notioni *ecclesiae* tanquam *theocratiae* ita supposuerunt, ut hos *tres ordines hierarchicos* a Deo institutos distinguere: 1) *ministerium ecclesiast.*, cui commissum esset officium verbum Dei docendi, sacramenta administrandi ac disciplinam ecclesiasticam conservandi; 2) *magistratum politicum*, cui civilium rerum cura et administratio pariter atque externa ecclesiae tutela mandata esset; 3) *status oeconomicum*, qui *conjugalem, paternam et herilem* societatem amplecteretur (*herilis* societas dicebatur legitima dominorum et servorum conjunctio), e qua societate prodirent partim qui ad ministerium ecclesiasticum, partim qui ad magistratus civiles officia admovendi essent. „*Die Bedeutung dieses Lehrbegriffs der altprot. Dogmatiker ist, theils durch Betrachtung der verschiedenen Stände in ihrem Verhältnis zur Kirche das ganze äussere Leben in seiner kirchl. Bedeutung aufzufassen u. zu weihen, theils die äussere Verwaltung der Kirche in ihrer ordnungsgemässen Gliederung unter die verschiedenen Stände darzustellen.*“ Hase: *Hutt. red.* p. 318.

13) Art. smalc. Append. p. 553: „*Ubiunque est ecclesia, ibi est jus administrandi evangelii. Quare necesse est, ecclesiam retinere jus vocandi, eligendi et ordinandi ministros. Et hoc jus proprie datum ecclesiae, quod nulla humana auctoritas ecclesiae eripere potest.*“ Conf. helv. II, 18: „*Vocentur et eligantur electione ecclesiastica et legitima ministri ecclesiae, i. e. eligantur religiose ab ecclesia vel ad hoc deputatis ab ecclesia.*“ F. C. p. 791: „*Credimus —, quod ecclesia Dei quibusvis temporibus et locis pro re nata liberrimam potestatem habeat in rebus vere adiaphoris aliquid mutandi, abrogandi, constituendi, si tamen id absque levitate et scandalo, decenter et bono ordine fiat*“ —.

14) De nexu, qui inter ecclesiam atque civitatem esse debeat, quatuor notandae sunt sententiae: 1) *Systema hierarchicum*, quo civitas

hementer etiam Catholicorum et Protestantium sententiae differunt de *sacrorum administratoribus*, qui ex illorum decre-

ecclesiae subijcitur, cujus systematis usum et auctoritatem pontifices romani inde a Gregorio VII tentarunt. 2) *Systema territoriale*, principio „cujus est regio, ejus est religio” innitens, imprimis ab Hug. Grotio, Christ. Thomasio († 1728), Just. Heun. Boehmiero († 1749) multisque olim jurisconsultis propugnatum, quo civilem potestatem naturā suā summum etiam sacrarum rerum imperium complecti docetur, cujus extremus abusus *caesareopapia* appellatur, vel etiam *byzantinismus* dici potest, quia byzantini imperatores talem potestatem sibi postularunt et biblica Melchisedeci regis ejusdemque sacerdotis (1 Mos. 14, 18. Ps. 110, 4) auctoritate firmare studuerunt (cf. B.-Crusius *Comp. d. DG. II*, p. 36†). Plerique systematis territorialis patroni atrocitatem ejus ita mitigarunt, ut civili magistratui potestatem aliquid contra christianae religionis ingenium et finem decernendi diserte denegarent. Ideali sensu idem principium ab Hegelianis defenditur, qui in civitate societatem hominum ad omnes summos fines generi nostro propositos feliciter obtinendos congregatam cernunt ideoque ad ejus curam sacras quoque res pertinere contendunt. 3) *Systema episcopale*, primum a Matthia Stephanio († 1646) propositum, quo per emendationem sacrorum dignitas et potestas *episcoporum* ad evangelicos principes et summios magistratus civiles translata indeque quivis princeps vel summus magistratus intra terrae suae fines summus episcopus esse dicitur. Quae opinio historiae testimoniis destituitur atque jam eo refellitur, quod emendatores sacrorum non aliam episcoporum potestatem agnoverunt, quam evangelium docendi, peccata remittendi et retinendi ac sacramenta administrandi [not. 12]. 4) *Systema collegiale*, jam a. 1638 a theologis vitebergensibus adumbratum (cf. Hase Hutt. rediv. p. 322), tum a Puffendorffio († 1694), Chr. Matth. Pfaffio († 1760), Schuderoffio († 1843) ac recentissimis theologis et jurisconsultis longe plurimis propugnatum, cujus summa huc redit: civitatem et ecclesiam naturā suā et fine inter se differre; *civitatem* esse sodalium ad terrestrem et externam salutem consequendam congregatum, *ecclesiam* vero sodalium (collegium) ad summos ethicos et religiosos fines humano generi propositos secundum christianae religionis praecepta assequendos constitutum, cui legum suarum socium ferendarum et exsequendarum potestas relinquenda, ita tamen, ut civitatis sit, videre et cavere, ne quid civitas per ecclesiam detrimenti capiat (*jus circa sacra*, quod differt a *jure sacrorum* s. *jure in sacra*, h. e. „complexione jurum collegialium, quae ecclesiae competunt tamquam societati particulari, intra fines rei publicae alicujus constitutae, et quae ab origine omnium ecclesiae sociorum sunt communia”, Wegsch. p. 653); ubi autem ecclesiastica potestas a politico magistratu exerceatur, ibi ad eum saltem tacito ecclesiae decreto delatam statuendam esse; optime autem ecclesiae libertatem et jura socialia stabiliri et conservari *presbyteriali* et *synodali* constitutione. Non nostrum est, sed juris ecclesiastici disciplinae relinquendum, has controversias uberius enarrare, nec nisi haec notamus: Quum neque civitas religioso fundamento, neque ecclesia auxiliis ac tutamine civitatis carere possit: profecto ii, quorum religionem etiam publicus magistratus proficitur, civitatis et ecclesiae salutis parum consulunt, si fere omnem civitatis cum ecclesia nexum solvere student. Multo efficacius utriusque instituti comodo prospicitur, si presbyterialis et synodalis constitutio cum *consistoriali* forma apte conciliatur, neque vero civili magistratui potestas de rebus *fidei* et *liturgiae* decernendi conceditur, neque iis, qui aliam quam quae plurimis communis est, religiosam persuasionem

tis *sacerdotes* sunt eâdem ac olim inter Israelitas notione, intercessores inter Deum et fideles (μεσίται θεοῦ καὶ τῶν πιστῶν αὐτοῦ, Const. apost. II, 25), ad sacrificium missae obferendum a Deo constituti et ad eum finem per ordinationem singularibus spiritus s. donis a Deo instructi et inter semet ipsos certis gradibus distincti¹⁵). Protestantes vero omnibus Christianis sacerdotalem dignitatem (p. 487) vindicant ac tantummodo *ministros verbi divini* (qui in libris symbol. etiam promiscue *episcopi* et *pastores* vocantur) agnoscunt¹⁶), quorum sit evangelium docere, sacramenta admi-

profitentur, quamdiu reipublicae legibus obediunt, civilia jura abjudicantur, vel ullo modo minuuntur. — Ceterum ad *ecclesiae jura* referuntur: *potestas ordinis* et *pot. clavium* [not. 17]. quam ecclesia ad ministerium ecclesiasticum defert; *jus confessorum* et *fidel* s. fidei praecepta et sacris litteris eruendi et publicis formulis proponendi et promulgandi (§ 79); *jus sacrorum*, h. e. jus cultum Dei publicum et liturgiam constituendi; *jus reformatum* s. publicam doctrinam et cultum emendandi omnisque generis abusus abrogandi; *jus regiminis*; *jus sacerdotii* s. jus eligendi, vocandi et ordinandi ministros (cf. not. 13); *jus disciplinae* et *correctionis*.

15) Conc. trid. Sess. XXIII, cap. 1: „*Sacrificium et sacerdotium* ita Dei ordinatione conjuncta sunt, ut utrumque in omni lege existerit. Cum igitur in novo test. sanctum eucharistiae sacrificium visibile ex domini institutione catholica ecclesia acceperit, fateri etiam oportet, in ea novum esse visibile et externum *sacerdotium*, in quod vetus translatum est.“ — can. 4: „Si quis dixerit, per sacram ordinationem non dari spiritum s., — ac per eam non imprimi characterem, vel eum, qui sacerdos semel fuit, laicum rursus fieri posse, anathema sit.“ — can. 6: „Si quis dixerit, in ecclesia non esse *hierarchiam* divina ordinatione institutam, quae constat ex episcopis, presbyteris et ministris, anathema sit.“ Can. 7: „Si quis dixerit, episcopos non esse presbyteris superiores vel non habere potestatem confirmandi et ordinandi, vel eam, quam habent illia esse cum presbyteris communem, vel ordines ab ipsis collatos sine populi vel potestatis secularis consensu aut vocatione irritos esse — an. sit.“

16) Conf. helv. II, c. 18: „Diversissima inter se sunt *sacerdotium* et *ministerium*. Illud commune est Christianis omnibus, hoc non item. — In N. T. non est amplius tale sacerdotium, quale fuit in populo veteri, quod unctionem habet et caerimonias plurimas. — Manet ipse (Christus) solus sacerdos in aeternum, cui ne quid derogemus, *nemini inter ministros sacerdotis nomen communicamus*.“ — Apol. Conf. p. 201: „*Sacerdotium* intelligunt adversarii non de ministerio verbi, sed de sacrificio, quasi oporteat esse in N. T. sacerdotium simile levitico. — Nos docemus sacrificium Christi, morientis in cruce, satis fuisse pro peccatis totius mundi. Ideo sacerdotes vocantur non ad ulla sacrificia, velut in lege, sed ad docendum evangelium et sacramenta porrigenda.“ — *Luther Werke*, VII, p. 387: „*Die so dem Volke u. Sacramente fürstehen, mögen u. sollen nicht Priester genannt werden; denn dass sie so geheissen werden, das ist nach heidnischer Weise geschehen, oder ist überblieben von des jüdischen Volks Gesetze u. ist zum grossen Schaden der Kirche angenommen*.“ Baumg. - Crusius Comp. d. DG. II, p. 363: „*Der Name Priester, harmlos in seinem Ursprunge*

nistrare absolutionemque concedere et denegare¹⁷⁾. Quae potestas licet proprie toti ecclesiae competat, tamen propter *ἐνταξίαν* certis hominibus ad hunc finem aptis ab ecclesia demandatur¹⁸⁾. Etsi igitur ministerium verbi *divinitus* in-

(*πρεσβύτερος*), *anspruchsvoll im kathol. Sprachgebrauch* (sacerdos), *hat sich in altvöterl., jetzt poetisch od. pietistisch klingender Rede u. unbefangen in einigen and. protest. Volkssprachen erhalten, allerdings mit dem Beigeschmack des Seelsorgers u. Verwalters der Sacramente im Gegensatz der blossen Auffassung als Prediger u. Religionslehrer.*"

17) Haec omnia Conf. Aug. p. 38 nomine *potestatis clavium* (e Matth. 16, 19 ducta) comprehendit. — Conf. helv. II, 14 (p. 492): „Nos secundum verbum domini dicimus, omnes ministros legitime vocatos exercere *claves* vel usum *clavium*, quum evangelium annuntiant, id est, populum suae fidei creditum docent, hortantur, consolantur et increpant inque disciplina retinent. Ita enim regnum coelorum aperitur obsequentibus et inobsequentibus claudunt.“ — Cat. heidelb. qu. 83. — Sed in Apol. p. 294 discernitur *potestas ordinis*, h. e. „ministerium verbi et sacramentorum“, et *potestas jurisdictionis*, h. e. „auctoritas excommunicandi obnoxios publicis criminibus et rursus absolventi eos, si conversi petant absolutionem.“ Plerumque sola absolutionis et excommunicationis potestas appellatur *potestas clavium*. Conf. Aug. p. 27, 2. Apol. p. 199: „*Clavis* habet mandatum remittendi peccata his, qui convertuntur et arguendi et excommunicandi istos, qui nolunt converti.“ — Art. smalc. p. 330: „*Claves* sunt officium et potestas ecclesiae a Christo data ad ligandum et solveudum peccata non tantum enormia et manifesta, sed etiam subtilia, abscondita, soli Deo nota.“ — Absolutionem e mente Lutheri et Melancthonis non solum *annuntiativam*, sed etiam sub conditione fidei *collatvam* esse, patet tum inde, quod initio eam inter *sacramenta* retulerunt (p. 463), tum ex his locis: Conf. aug. p. 27, 2: (Absolutio) „vox Dei et mandato Dei pronuntiatur. — Requirit Deus fidem, ut illi absolutioni tamquam *voci de caelo sonanti* credamus et quod illa fides in Christum vere consequatur et accipiat remissionem peccatorum.“ Apol. p. 159, 60. Cat. min. p. 378: — „absolutionem a confessionario s. praecone evangelii accipere tamquam ab ipso Duo et non dubitare, sed firmiter credere, peccata per illam absolutionem in coelo remissa esse“, quapropter posteriores orthodoxi absolutionem a confessionario non solum *signative* et *declarative*, sed etiam *effective* et *realiter*, etsi tantum *diakoniakōs*, a Deo autem *ἀποστολικῶς* concedi docuerunt. Recentiores tantummodo absolutionem *declarativam* s. annuntiationem conditionatam, h. e. potestatem ministris ecclesiae concessam vere poenitentibus annuntiandi veniam peccatorum, statuunt. — Ad potestatem *clavium* praeterea pertinet *excommunicatio minor*, „quae manifestos et obstinatos peccatores non admittit ad sacramentum et communionem ecclesiae, donec emendentur“ (Art. smalc. p. 333). Quae potestas, primum omnibus ecclesiae ministris concessa (Art. smalc. p. 352, 354: „Constat, jurisdictionem excommunicandi pertinere ad *omnes pastores*“), propter varios ejus abusus sub finem sec. XVI consistoriis et presbyteriis reservata, a sec. XVIII medio in desuetudinem venit. Excommunicationem *majorem* inter Catholicos usitatam, utpote poenam *civilem* et cum civilium jurium detrimento conjunctam, Nostri rejecerunt, cf. Art. smalc. p. 333.

18) Cf. p. 492 not. 13. Luth. Opp. lat. ed. jen. T. II, p. 553: „Communio juris cogit, ut unus aut quotquot plauerint communitati, eligantur, qui *vice* et *nomine* *omnium*, qui *idem* juris habent, exsequantur offi-

stitutum est (Apol. Conf. p. 201. coll. Matth. 28, 19), ad illos tamen, qui eo funguntur, ab *ecclesia* delatum. Itaque *et*si ministeriales actus nemini nisi rite vocatis competunt, tamen in extremo necessitatis casu laicis quoque permittuntur¹⁹⁾. Praeterea verbi ministros neque inter semet ipsos, neque a laicis dignitate differre²⁰⁾, ex iis, quae disputata sunt, facillime intelligitur.

Sectio III.

De salutis perfectione post mortem futura, s. eschatologia.

§ 229. Introductio.

Quamvis homines summum finem a Deo ipsis propositum (§ 162) his in terris perfecte non obtineant, neque Christiani vitam magistri sui divini unquam omni ex parte referant: tamen religiosa fides *spem* comprehendit (§ 8), qua nos in vita post corporis mortem futura ad praestantiorum statum, studio nostro propositum, evehctum et in praestantiorum rerum ordinem traductum iri confidimus. Ita etiam in N. T. tum singulorum piorum arctior cum Christo conjunctio, tum totius divini regni consummatio a futuro tempore speranda ideoque *spes* tertium locum inter primarias christianae vitae virtutes obtinere dicitur (1 Cor. 13, 13). Neque ex orthodoxiae decretis damna et mala e peccato originali profecta hac in vita prorsus tolluntur, neque regeneratio et redemptio perficitur (cf. p. 333 et § 207, not. 5), sed et singulorum perfectio et plenissima ecclesiae de satana, peccato malisque victoria futuri temporis est. Eventa autem, quae

cla, ne turpis sit confusio in populo Dei et Babylon quaedam fiat in ecclesia. — Nos in hoc stamus, non esse aliud verbum Dei, quam quod *omnibus Christianis* annuntiari praecipitur, non esse alium baptismum, quam quem *quilibet Christianus* conferre potest“ etc.

19) Conf. aug. p. 13: „De ordine eccl. docent, quod nemo debeat in ecclesia docere aut sacramenta administrare nisi rite vocatus.“ Apol. p. 204. Art. smalc. p. 353: „In casu necessitatis absolvit etiam laicus et fit minister ac pastor alterius, sicut narrat Augustinus historiam de duobus Christianis in navi, quorum alter baptizaverit *κατηχούμενον*, et baptizatus deinde absolvet alterum.“ Cf. § 219, not. 15.

20) Art. smalc. p. 352: „Jure divino non sunt diversi gradus episcopi et pastoris.“ p. 314: „Episcopi omnes pares officio, licet disparis sint quoad dona.“ Conf. helv. II, 18: „Data est omnibus in ecclesia ministris una et aequalis potestas s. functio.“ Idem docent Conf. gall. 30. belg. 31. Tantummodo ad res ordine gerendas jure *humano* gradus quidam docentium et regentium retinentur. — De *ordinatione*, qua ecclesiae ministri muneri sacro initiuntur, cf. quae narravimus p. 466.

ex ecclesiae sententia perfectam hanc redemptionem vel praecedunt, vel constituunt ac nomine τῶν ἑσχαίων (e Sir. 7, 36 petito) comprehenduntur, sunt mors*) singulorum hominum, adspectabilis et solennis Christi reditus, resurrectio hominum, iudicium universale, consummatio mundi aeternaque proborum beatitas, improborum miseria.

§ 230. *Hebraeorum et Iudaeorum notiones de rebus post mortem futuris.*

Flügge: *Gesch. des Glaub. an Unsterblichk., Auferst., Gericht u. Vergeltung.* Leipz. 1794—1800. 3 Bde. — Bretschneider: *Grundlage des evang. Pietism.* p. 188 ss. — Lichtenstein: *Darstell. d. bibl. Unsterblichkeitslehre*, in (*Tübing. kath.*) *theol. Quartalschrift.* 1841, 4 H. p. 537 ss. — A. Schumann: *Die Unsterblichkeitsl. des A. u. N. T.* Berl. 1847. — J. E. Ch. Schmidt: *Entwurf e. Gesch. des Glaub. an Vergelt. u. Unsterblichk. b. d. Juden.* 1 Hälft. Hadam. 1797. — Ziegler: *Geschichtsentwickel. der Lehre v. d. Auferstehg unt. d. Hebräern.* In *ej. Theol. Abhandl.* 2 Bd. (Gött. 1804) p. 167 ss. — Wiessner: *Lehre u. Glaube d. vorchristl. Welt v. Seelenfortdauer u. Unsterblichk., mit Rücksicht auf d. A. T.* Leipz. 1821. — J. Ch. Gottl. Johannsen: *Veterum Hebr. notiones de rebus post mortem futuris.* Pars I, librum Bereschith complectens. Havn. 1826. — Kiesselbach: *Dogma de rebus post mortem futuris, e V. T. scriptis erutum.* Heidelberg. 1832. — Hnr. Aug. Hahn: *De spe immortalitatis sub vet. test. gradatim exulta.* Vratisl. 1845. — Oehler: *Vet. test. sententia de rebus post mortem futuris.* Stuttg. 1845. — Frid. Boettcher: *De inferis rebusque post mortem futuris ex Hebraeorum et Graecorum opinionibus libri duo.* Vol. I. Dresd. 1846.

Hebraei verae et integrae immortalitatis notione caruerunt nec nisi opinionem de *orco* (שְׁאֵר), h. e. tenebricosissimo (Iob. 10, 21 s.) in intimis et infimis terrae loco (Iob. 11, 8. Jes. 57, 9. Amos. 9, 2., unde nomen תַּחְתִּית הָאָרֶץ, cf. p. 387, not. 2), communi animorum corporibus solutorum receptaculo, ubi sine ullo bonorum malorumque discrimine et sine ulla terrestris sortis ratione (Iob. 3, 13—19) tamquam רִפְּאִים, i. e. imbecilles et languidi in summa quiete (Iob. 3, 13. Ps. 94, 17) vitam transigerent non quidem cujuslibet sensus expertem, sed umbratilem et somnio similem, omni meditatione et actione (Cohel. 9, 10), omni terrestrium rerum grataque divinorum beneficiorum memoria destitutam (Ps. 88, 11 ss. 115, 17), unde nullus ad supera reditus pateret (Iob. 7, 9)¹⁾. Quae autem Jes. 14, 9 ss. describitur maior

*) *Mors* est ea animi et corporis separatio, qua in perpetuum utriusque commercium tollitur (cf. p. 352); *immortalitas* ea animi corpore soluti conditio, qua sui conscius ac terrestris vitae memor in aeternum vivit.

1) Bährens: *Ueb. d. Orcus der alten Hebräer.* Halle 1786. Ammon: *Ueb. d. Todtenreich der Hebr.* — *bis auf David.* In *Paulus Memorabilien*, 4 St. (1792). Meyer: *De notione orci ap. He-*

umbrarum in orco alacritas, incertum est, annon poeticae imaginationi tribuenda sit. Soli Henochus et Elias ob insignem virtutem *viri* a Deo ad sui consortium sublatis dicuntur (1 Mos. 5, 24. 2 Reg. 2, 11 ss.). Locis Jes 26, 14—19. Ezech. 37, 1—14 resuscitatio mortuorum allegoria est, qua hebraeae civitatis restitutio ad pristinam integritatem adumbratur, quam imaginem ab expectatione resurrectionis proprie dictae petitam esse, a nonnullis justo audacius colligitur. Aevo demum christianis rebus propiore spes resurrectionis *Judaeorum*, cum piorum remuneratione, improborum punitione conjunctae, sine dubio e parsismo²⁾ petita, fovebatur (Dan. 12, 1—3. 13) et cum messianis notionibus conjungebatur (p. 356 et 359 s.). Quo minus autem locum lob. 19, 25—27, quo Iobus fiduciam suam de Deo jam his in terris servatore et vindice sibi adfuturo profitetur, ad resurrectionem referamus, totum libri de lobo argumentum et oeconomia obstat³⁾. Locus autem Ps. 17, 15 tam ambiguae interpretationis est, ut ex eo nonnullos saltem Hebraeorum sapientes spem de piis post mortem ad beatissimum Dei commercium perventuris aluisse nullo modo colligere possis. Auctor libri Cohel. 3, 18—21 diserte docet, hominum mortuorum non aliam sortem esse ac animalium, cui tristissimae opinioni non repugnat locus 12, 7., ubi nihil aliud enuntiatur ac Ps. 104, 29⁴⁾. — Inter *apocryphorum* librorum scripto-

bracos. Lub. 1793. Zobel: *Ueb. d. Schattenreich der früheren Juden*. In ej. *Magazin f. bibl. Interpretation*, I, 1, (Leipz. 1805) p. 1—148. Segond: De voce Scheol et nozione Orci apud Hebr. Argent. 1835. Redslöb: *Der Grundcharakter der Idee vom Scheol d. Hebr. aus d. Etymol. des Worts entwickelt*. In Illgen: *Zeitschr. f. d. hist. Theol. Jahrg.* 1838, 2 H. p. 1—11. Rhode: *Ueb. d. Unsterblichkeitsgl., sofern er in d. Vorstell. v. Scheol — sich kundgeben soll*. In eod. promtuar. 1840, 4, p. 3—27.

2) Müller: *Ist die L. v. d. Auferst. des Leibes wirklich nicht pers. Lehre?* In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Krit.* 1835. p. 477—496 (contra Haevernickum, qui in commentar. ad Daniel 12, 2 demonstrare studet, doctrinam e parsismo non esse repetendam).

3) Cf. Henke: *Narratio crit. de interpr. loci Jobi 19 in antiqua ecclesia*. Helmst. 1783. rec. in ej. *Opuscul. acad.* p. 83 ss. Eichhorn: *Hiobs Hoffnungen*. In ej. *Biblioth. d. bibl. Lit.* 1 Bd. p. 367 ss. Kosegarten: In loc. lob. 19, 25—27. Gryph. 1815. Stickel: In lob. loc. celeb. 29, 25—27 de Goele. Jen. 1832.—Ewald: *Die Hoffnung Hiobs auf Unsterblichk.* In Zeller: *Theol. Jahrb.* 1843. 4 H. p. 718 ss. Vaihinger: *Zur Erklär. v. Hiob 19, 25—29*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Studd. u. Krit.* 1843, 4, p. 961 ss. (Ew. et Vaih. lobo spem immortalitatis et remunerationis sine corporis restitutione vindicare student.)

4) Haenlein: *Ueb. d. Spuren des Glaub. an Unsterbl. im Koheleth*. In ej. *Neu. theol. Journal*. 1794. Bd. IV, p. 277 ss. J. E. Ch.

res nonnulli tristissimam majorum de orco opinionem repetunt (Sir. 14, 12. 16. 17, 22 ss. 38, 16 ss. 41, 1 ss. Bar. 2, 17). Sed in secundo Maccabaeorum libro spem *resurrectionis corporum*, cum animorum beatitate eorum, qui in exercenda virtute et profitenda patria religione fortiter perseveraverint, conjunctae, adumbratam cernimus (7, 9. 11. 14. 23. 12, 42—45. 14, 46). Num scriptor libri *improbiorum* quoque resurrectionem cum damnatione conjunctam exspectaverit, id ex iis, quae c. 7, 11 Judaeus moribundus tyranno minitatur: σοὶ ἀνδραστὰς εἰς ζωὴν οὐκ ἔσται, non satis elucet. Laetissima spes alexandrino libri sapientiae scriptori procul dubio e platonica philosophia effloruit, qui, quantum e monumentis ad nostram usque memoriam servatis perspicitur, Judaeorum primus pios et probos statim post mortem ad beatum Dei commercium sublatum iri (3, 1 ss. 4, 2. 7. 10 ss. 5, 2. 15. 6, 19. coll. 1, 15. 6, 18. 8, 17), improbos autem tristissimam miseriam perpassuros esse (5, 1 ss. 1, 12. 16. 2, 24. 3, 18. 17, 21) diserte docet, quas easdem notiones etiam auctor quarti Maccabaeorum libri profitetur: 9, 8 (ἐσόμεθα παρὰ Θεῷ), 15, 2 (ζωὴ αἰώνιος κατὰ Θεόν), 17, 4. 18 (τῷ Δεῖν νῦν παρεστίηκασι θρόνῳ καὶ τὸν μακάριον βιοῦσιν αἰῶνα); 10, 11. 32. 12, 12. 13, 14. — Philo e notissima platonica imagine corpus cum carcere comparat, e quo per mortem (χωρισμὸν καὶ διδζευξιν ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος) animus liberetur, ut, tanto beneficio si per terrestrem vitam dignum se praestiterit, in coelestes regiones traducatur ibique beatam vitam in perpetuum transigat, improbos autem in locum a Deo remotissimum, ubi foedissimae cupiditatis imperium exercent, detrusum iri docet. Cum quibus decretis fere prorsus consenserunt Essaei (Jos. Bell. jud. II, 8, 11. Antt. XVIII, 1, 5). Omnes autem, qui alexandrina eruditione imbuti erant, quum in solo animo veram ac divinam hominis naturam, in corpore autem fontem et principium peccatorum cernerent (p. 327), ab expectatione restitutionis corporum alienissimi erant. Pharisei autem corpora, *qualia nunc sunt*, restitutum iri sperabant (Matth. 22, 24 ss. Act. 23, 8. 24, 15), ita tamen, ut jam statum intermedium, animis in duabus a se sejunctis orci partibus (gehenna et paradiso) transigendum, cum justa terrestrium factorum retributione conjunctum (Luc. 16, 22 ss.) censuisse videantur⁵⁾. Sad-

Schmidt: *Ob d. Verf. des Koheleth v. Leben nach d. Tode kannte u. glaubte?* Excurs zu dessen *Uebers. d. Pred. Salomo. Giess. 1794.* p. 221 ss. Heyder: *Ecclesiastae de immortalitate animi qualis fuerit sententia.* Erl. 1838.

5) Cum quibus vix dissentiunt, quae Josephus de Phariseorum expectatione refert Antt. XVIII, 1, 3: Ἀθανάτόν τε λόγόν ταῖς ψυχαῖς πί-
32 *

ducae denique non solum corporum restitutionem (Matth. 22, 23. Act. 23, 8), sed animorum quoque perennitatem futuramque retributionem negaverunt⁶⁾. Josephus pios et probos homines post mortem sanctissimum in coelis locum inhabitaturos indeque post seculorum decursum (ἐκ περιτοπῆς αἰώνων, tempore messiano?) denuo munda corpora ingressuros (ἀγνοῖς πάλιν ἀντενοικίζονται σώμασι), scelestos autem in orco promeritas poenas luituros esse (Bell. jud. III, 8, 5) docet.

§. 231. Notiones novi testamenti.

Ammon: Doctrinae de animorum immortal. a J. Chr. positae praestantia. Erl. 1793. In ej. Opuscul. p. 62 ss. — **Ern. Gtll. Bengel:** Quid doctrina de animorum immortalitate religioni christ. debeat. 10 Progr. Tub. 1809—17. In ej. Opuscul. ed. Pressel. Hamb. 1834. — **Jul. Müller in Ullmann et Umbreit:** Theoll. Stud. u. Krit. 1835, 3, p. 785 ss. — **Weizel:** Uchristl. Unsterblichkeitslehre, in eod. promtuar. 1836. 3 u. 4 H. — **Röhr:** Das Verdienst Christi um d. Glauben an ein besseres Leben. In ej. Magazin f. Christl. Pred. X Bd. 1 St. p. 129 ss. — **Weizel:** Die Zeit des jüngst. Tags — der Lehrgehalt der n. t. Eschatologie. In Sturm: Studien der wirtemb. Geistlichk. Bd. IX. (1837) 2 H. et Bd. X (1838). 1 H. — **Maier:** Exeg. dogm. Entwicklung der n. t. Begriffe v. ζωῇ, ἀνάστασις u. κρίσις. Freib. 1839. — **Geo. Sam. Francke:** Quaedam de meritis religionis christ. de animae hum. immortalitate atque omnino de spe vitae post mortem aeternae. Kil. 1840. — **Georgii:** Ueb. d. eschatol. Vorstellungen d. n. t. Schriftst. in Zeller: Theoll. Jahrb. 1845, 1 H. p. 1—25.

στis εἶναι, καὶ ὑπὸ χθονὸς (h. e. in orco) δικαιοῦσαι τε καὶ τιμᾶς, οἷς ἀρετῆς ἢ κακίας ἐπιτήδευσις ἐν τῷ βίῳ γέγονε· καὶ ταῖς μὲν εἰρημὸν αἰδίου προστίθεσθαι, ταῖς δὲ θρασυῶν τού ἀναβιοῦν. Bell. jud. II, 8, 14: Ψυχὴν πᾶσαν μὲν ἀφθαρτον, μεταβαίνειν δὲ εἰς ἕτερον σῶμα τὴν τῶν ἀγαθῶν μὴν. Josephus enim ambiguis verbis et locutionibus ἀναβιοῦν et μεταβαίνειν εἰς ἕτερον σῶμα ad significandam resurrectionis spem usus esse videtur duas ob causas, primum quod haec spes Gentiles maxime offendeat (Act. 17, 32), deinde quod ea cum messianis notionibus arctissime conjuncta erat (p. 356. 359 s.), quas Josephus silentio omittere consultum duxit (p. 358 s.). Perperam igitur nonnulli illas quas diximus ambiguas Josephi locutiones de migratione animarum interpretati sunt. — **Flatt:** Ueb. d. Lehre d. Pharis. v. Zustand nach d. Tode. In Paulus Memorab. St. 2, p. 157 ss. Paulus: Pharis. de resurr. sententia e tribus Josephi locis explicatur. Jen. 1796.

6) Jos. Antt. XVIII, 1, 4: Σαδδουκαίοις τὰς ψυχὰς ὁ λόγος συναφανίζει τοῖς σώμασι. Bell. jud. II, 8, 14: Σαδδουκαῖοι ψυχῆς τε τὴν διαμονὴν καὶ τὰς καθ' ἑαυτὸν τιμοῦρας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσιν. — **K. C. L. Schmidt:** Ueb. Sadduc. u. Pharis., od. üb. d. Glauben an Vergeltung, Auferst. u. Unsterblichk. b. d. Juden. In Schmidt: Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T. 2 Bd. 4 St. p. 512—535. Stöter: Leugneten d. Sadd. Unsterblichk. überh., od. waren sie nur Gegner der pharis. Auferstglt. In Schuderoff: Neue Jahrb. 9 Bd. (183.) 1 St. p. 47 ss.

Novi test. de rebus novissimis notiones populares sunt, e variis tum judaicae christologiae commentis tum Christianorum primaevorum sensis ac desideriiis profectae neque numeris suis ita expletae et absolutae, ut non variis quaestionibus ac dubiis locum relinquunt, neque ita compositae ac definitae, ut ubique pateat, quid litterali sensu intelligendum et quid tropico et figurato dicendi generi tribuendum sit ¹⁾. Neque religionis christianae meritum in eo quaerendum est, quod novas notiones ad animorum immortalitatem spectantes in medium protulerit, quam potius in eo, quod animos a terrestribus abduxerit totosque in coelestibus defixerit. Pleraque autem, quae N. T. de rebus extremis exhibet, in notione de adspectabili Christi reditu (παρουσία τοῦ Χριστοῦ, ἀποκάλυψις κυρίου Ἰ. Χρ.; ἐπιφάνεια Χριστοῦ in epp. pastoral.) ad resuscitandos mortuos iudiciumque de iis exercendum atque regnum divinum solenniter consummandum futuro ²⁾ vertuntur, quem reditum tam prope

1) Georgli l. c. p. 25: „Es findet sich in d. apostol. Zeit ein ganzer Kreis eschatol. Bestimmungen, derselbe ist aber auf d. einen Seite in gar vielen Schilderungen, wie z. B. der Parusie, der Aufersteh. u. des Gerichts, unverkennbar nur eine Umbildung jüdischer Messiasoffnungen, auf d. and. Seite rundet er sich auch nicht einmal zu einem in sich geschlossenen Ganzen ab, indem d. einzelnen n. t. Schriftsteller dieses Ursprüngl. jüdischer Erwartung nach dem bilden, wozu sie die Betrachtung der Zeitverhältnisse od. der Einfluss, welchen fremde Bildung auf sie übte, hinzog. Ein Uebereinstimmendes ist im N. T. üb. d. letzten Dinge nirgends gegeben.“ — de Wette: Dogmat. der protest. Kirche p. 215: „Der Dogmatiker soll alle diese Vorstellungen nehmen, wie sie gegeben sind u. sie in ihrer ursprüngl. Beziehung auffassen theils als nothwendige Ausdrücke, theils als erweckt. Bilder der im christl. Bewusstsein liegenden Ahnungen von dem, was sich einer vollständigen u. bestimmten Erkenntnis entzieht u. soll es nicht versuchen, eine zusammenhängende u. genau bestimmte Lehre aufzustellen, womit er nur dem Vorwitz u. Wahnglauben dienen würde.“

2) Tempus ante Christi reditum αἰὼν οὗτος, post eum αἰὼν μέλλων vocatur; cf. p. 359. Prioris aevi dies ultimus, quo Christus rediturus est, ἐσχάτη ἡμέρα, ἡμέρα τοῦ κυρίου s. τοῦ Χριστοῦ appellatur. — Si tum universam doctrinam a Christo propositam indolem, tum modum, quo Jesus rudioribus Judaeorum christologicis opinionibus, velut opinioni de Elia, Messiae praecursore (Matth. 11, 14. 17, 10 — 13), puriores ethicas sententias substituere solet (cf. p. 39 s.), tum denique effatum de divini regni adventu nequaquam in sensus cadente ap. Luc. 17, 20 s., diligenter perpenderit: vix a nobis impetramus, ut omnia ea, quae in evv. synopt. (Matth. c. 24 s. Marc. 13. Luc. 21 al.) Jesus de reditu suo adspectabili loquens inducitur, vere ab eo prolata esse censeamus, sed hanc potius de horum sermonum origine sententiam amplectimur: Jesus prophetiarum imaginum et messianarum locutionum involucri Hierosolymae excidium (Mith. 24, 15 ss. Marc. 13, 14 ss. Luc. 21, 20 ss.) causaeque christianae victoriam ex hoc excidio nexam adumbrasse in iisque eventis se venturum promississe videtur eodem modo, quo interdum in V. T. Jehova in

instare opinabantur, ut ejus tempus in plerorumque qui tum viverent aetatem incidere posset (Matth. 16, 28. 24, 34. 1 Thess. 4, 15. 17. 1 Cor. 7, 26 ss. 10, 11. 15, 51. Rom. 13, 11. Hebr. 10, 25. 37. 1 Jo. 2, 18. 1 Petr. 4, 7. Jac. 5, 8. Apoc. I, 1. 22, 7. 12. 20)³). Et plerumque quidem hoc judicium a Deo per

eximiis eventis ad populi salutem pertinentibus venturus dicitur (Mich. 2, 13. Sach. 2, 10. Mal. 3, 1. Jes. 40, 3. 10. 66, 15. coll. 19, 1). Clarissimum sermonis Christi de reditu suo in nubibus futuro *symbolice* intelligendi vestigium exstat ap. Matth. 26, 64. Illi autem sermones Christi pariter atque alii, quibus hebetiorum auditorum causa divinam retributionem post fata futuram consuetâ messiani judicii imagine adumbravit (Matth. 25, 31 ss.), fortasse jam dum audirentur a discipulis, perperam intellecti et posthac in traditione ore propagata ad apostolicam de adspectabili Christi reditu spem sensim conformati sunt. E Matthaei relatione interitum Hierosolymae reditus Christi *confestim* (εὐθέως, c. 24, 29) secuturus erat, Lucas vero inter utrumque eventum tempus quoddam (21, 24), licet non admodum longum (21, 32), interjicit. Idem ac nos de horum Christi sermonum origine conjiciunt de Witte: *Bibl. Dogmat.* § 218. *Exeget. Handb. zu Matth.* p. 259. § A. Hase: *Leb. Jesu* § 108. Weiss: *Evang. Geschichte*, I, p. 593 ss. Alii aliis exegeticis et criticis artibus argumentum harum orationum vel cum ecclesiasticae eschatologiae praeceptis, vel cum recentioribus notionibus conciliare student, ut Schott: *Commentar. exeg.-dogm. in eos J. Chr. sermones, qui de reditu ejus ad judicium futuro agunt.* Jen. 1820. Wieseler: *Zur Auslegung u. Krit. der apokal. Literat. des A. T. I: Die 70 Wochen Daniels. Mit hist.-krit. Untersuch. üb. Sinn u. Ursprüngl. Gestalt der Reden Jesu v. seiner Parusie in d. synopt. Evv.* Götting. 1839. p. 125—196. Dörner: De oratione Christi eschatologica Matth. 24, 1—36. Stuttg. 1841. — Ipsius autem apostolicae spei origo procul dubio inde repetenda est, quod Jesus, quum in terris degeret, nondum omnibus messianis expectationibus, velut resurrectionis mortuorum, judicii externi, satisfecerat, at verò etiam ejusmodi in sectatorum animos vim exercuerat, ut persuasionem de messiana ejus dignitate abjicere nec vellent nec possent, unde factum est, ut *reditum* ejus sibi fingerent, quo omnia opera messiana hucusque nondum peracta peracturus esset, in eoque reditu *παρουσία* ejus, h. e. *adventum* ejus messianum proprie dicendum, cernerent. Cf. Böhm: De spe messiana apostol. Hal. 1826. Baumeister: *Ueb. d. Lehre v. d. Parusie Christi.* In *Studien d. würtemb. Geisteslch.* I Bd. (1830) § St. II Bd. 2 u. 3 St. Weber: *La parousie de J. Chr.* Strasb. 1841. Stichert: De reditu Christi ad judicium solenne de omni terrarum orbe ferendum. Lips. 1841.

3) Quam sententiam, ex accurata eorum quae notavimus locorum interpretatione certissimam, contra theologorum recentissimorum fere omnium consensum frustra nuper impugnare tentavit Ebrard: Adversus erroneam nonnullorum (?) opinionem, qua Christus Christique apostoli judaicis somniis decepti existimasse perhibentur, fore, ut universale judicium ipsorum aetate superveniret, diss. Erlang. 1842. — In joanneo evang. et in epistola Ephesiis inscripta nihil quidem de tempore definitur, quo Christus rediturus sit, nec tamen quidquam profertur, quod cum communi illa Christianorum spe aperte pugnet. Seculo demum II medio, quum cavillatores quidam inde, quod haec spes tam diu frustrata erat, ipsam spei impugnare et irridere coepissent, auctor alterius petrinae epistolae ita e difficultate se expedit, ut doceat, humanam temporum computationem in Deum non cadere, apud quem mille anni perinde ac

Christum exercendum (Rom. 2, 16) ita ad omnes vivos et mortuos spectare dicitur (Act. 17, 31. Rom. 14, 10. 2 Cor. 5, 10. 2 Tim. 4, 1. 1 Petr. 4, 5), ut absque eadem et bonorum et malorum resurrectione eodem tempore futurâ, quae Jo. 5, 28 s. Act. 24, 15 disertissime docetur, cogitari nequeat. Sed aliis locis de resurrectione ita disseritur, ut ad solos veros Christi sectatores (Rom. 8, 10 s. 1 Cor. 15, 45 ss. Luc. 14, 14. 20, 35⁴)) referri videatur, aut duplex resurrectio vel significatur (1 Thess. 4, 16. 1 Cor. 15, 23 s. ⁵)) vel diserte distinguitur, altera Christianorum, altera ceterorum hominum, et quidem interjecto regno millenario (Apoc. 20). *Indolem* resurrectionis quod attinet, Paulus apostolus non ea, quibus nunc praediti sumus, corpora restitutum iri, sed ex quodam eorum semine nova eademque spiritualia corpora proditura esse, perfectioni rerum ordini accommodata (1 Cor. 15, 35—46. 50. coll. Matth. 22, 30 et parall.) et glorioso Christi corpori simillima (1 Cor. 15, 48 s. Phil. 3, 21), eorum autem, qui redeunte Christo in vivis futuri essent, corpora transformationem subitura esse (1 Cor. 15, 51 s. coll. 1 Thess. 4, 17) docet. Ad commonstrandam futuram nostram resurrectionem tum ad *Christi* resurrectionem provocatur (1 Cor. 15, 12 ss. 2 Cor. 4, 14. Phil. 3, 10. 1 Petr. 1, 3 s.), tum aliae rationes afferuntur, quibus tamen nihil nisi nuda immortalitas (Matth. 22, 31 s. Luc. 20, 37 s. ⁶)) beatitati Christianorum conjuncta (1 Cor. 15, 29. 2 Cor. 1, 22. 5, 5. Eph. 1, 14) probatur ⁷). Praeterea messiana Judaeorum exspe-

unus dies sint, Deumque, si iudicium differat, impiis respiscendi occasionem praebere velle, c. 3, 5 ss.

4) Quum Rom. 8, 10 s. 1 Cor. 15, 45 ss. resuscitatio e spiritu s. Christianis instillato suspensa dicatur, per se intelligitur, eos, qui hunc spiritum non acceperint, resurrectionis non capaces esse. — Contra in locis Lucae, quae diximus, notio de *duplici* resurrectione non necessario inest, sed *ἀναστάσεως* nomen emphatice intelligi potest de *ἀναστάσει ζωῆς*, Jo. 5, 29. coll. 6, 39. 45. 54.

5) Quo posteriore loco tria hominum, qui resuscitantur, *τάγματα* distinguuntur; primum *τάγμα* a solo Christo constituitur, secundum a Christianis, tertium a ceteris, ita, ut ad *τέλος* v. 26 supplendum videatur *τῆς ἀναστάσεως*. De temporis spatio inter utramque resurrectionem interjecto Paulus nihil docet.

6) Argumento rabbinico, quo Christus ibi utitur, si quae in eo probationis vis inest, nihil probatur, nisi *vivere* patriarchas (*ζῶσι*, Luc. 20, 38).

7) Gerdes: Melet. sacra s. Isagoge et exegesis in 1 Cor. 15. Groning. et Brem. 1759. Morus: De futura mortuorum resurrectione ex 1 Cor. 15. Lips. 1774. Knapp: Comment. de nexu resurrectionis J. Chr. e mortuis et mortuorum ad illustr. varia N. T. loca inpr. 1 Cor. 15, 12—29. Hal. 1759. In ej. Serr. var. arg. T. I, p. 337 ss. Aug. Frid. Müller: Diss. exeg. de 1 Cor. 5, 12—19. Lips. 1839. Bastide: *Exposé des doctrines de St. Paul sur la resurrection*. Strassb. 1840.

ctatio, e quibusdam V. T. locis, inpr. Ps. 102, 27 s. Jes. 34, 4. 5¹, 6. 56, 17. 66, 22 profecta, effecit, ut ad perfectam regni divini constitutionem reverso Christo futuram etiam physicae rerum universitatis destructio et splendidior restitutio (2 Petr. 3, 10—13. Apoc. 21, 1. coll. Matth. 5, 18. 24, 35. 19, 28), vel saltem in praestantiorum statum immutatio (Rom. 8, 19—21; cf. p. 341) referretur. Sors autem vel laeta vel misera extremo iudicio cuilibet pro factorum terrestrium ratione (2 Cor. 5, 10. Rom. 2, 6ss.) et pro modo, quo facultatibus et occasionibus ipsi a Deo ad recte agendum concessis usus est (Matth. 12, 41 s. Luc. 12, 47 s. Rom. 1, 32. 2, 12ss.), definitur, unde varii et beatitudinis (Matth. 25, 14ss. 5, 12. 1 Cor. 3, 8. 1 Tim. 3, 13) et miseriae (Matth. 10, 15. 11, 24. 23, 15. Luc. 12, 47. 1 Cor. 3, 15) gradus distinguuntur. Nova et beata vita, quae secundum Pauli doctrinam novi quoque corporis gloriam complectitur, variis nominibus significatur, inprimis *σωτηρίας, ζωής αἰώνιου, δόξης* (Rom. 2, 10. 8, 18 al.). Inter futurae vitae beneficia refertur amplissima rerum divinarum cognitio (1 Cor. 13, 12. 1 Jo. 3, 2^s). *Quies* autem, quae pios Christianos manere dicitur (Hebr. 4, 3ss.), non talis est, qualem ignavia expetit, sed liberatio a malis acrumnisque terrestribus, quia aliis locis novum *efficacine* nostrae campum apertum iri vel diserte docetur (Matth. 25, 21ss.), vel tecte significatur (1 Cor. 15, 43): *ἐν δυνάμει ἐγέρπεται*). *Miseria* improborum locutionibus describitur, quarum notiones ita sibi repugnant, ut *tropice* eas intelligendas esse dubitari nequeant (Matth. 8, 12. Marc. 9, 43 s. al.). Quamvis plerumque et beatitudinem et damnationem *aeternam* (*κόλασιν αἰώνιον, βασανισμὸν αἰών.*) fore clarissime doceatur: tamen in paulinis scriptis non desunt vestigia sententiae de *omnibus* olim hominibus ad christianae salutis usum transitis (Rom. 5, 13. 18. 11, 32. 1 Cor. 15, 22. 28) ⁸). De mortuorum inde a

8) Locutio *Deum videre* dicitur 1) de iis, quibus theophaniae obtingunt (1 Mos. 32, 30. coll. 2 Mos. 33, 20); 2) de beatissimo Dei consorcio (Matth. 5, 8. Hebr. 12, 14. Apoc. 22, 4. coll. Ps. 17, 15); 3) de accuratioe Dei cognitione beatitudini futuro aevo sperandae conjuncta (1 Jo. 3, 2).

9) Poena futura *πῶς αἰώνιον, κόλασις, βασανισμὸς, κρίσις αἰώνιος* dicitur. Etsi vocc. *αἰώνιος, εἰς αἰῶνα* interdum etiam de longissimo tempore obveniunt (*οἰκίτης εἰς τὸν αἰῶνα* 5 Mos. 15, 17. 1 Sam. 27, 12. Act. 3, 21. Jo. 8, 35): tamen futurarum poenarum aeternitatem proprie intelligendam esse, patet tum e parallelis locutionibus *πῶς ἀσβεστον, ὁ καὶ αὐτῶν οὐ τελευτᾷ, τὸ πῶς οὐ σβέννυται* Marc. 9, 43 ss., tum e disertioribus effatis Apoc. 14, 11. 20, 10., tum denique inde, quod Dei sententia extremo die semel dicta non facile admittit retractationem, quae necessaria esset, si poenae non essent aeternae. — Contra notionem de poenarum infernalium aeternitate asserre non licet loca 1 Petr. 3, 13—20. 4, 6 (de quibus cf. p. 383, not. 1), quia manibus illis in orco evangelica

discessu e vita terrestri usque ad resurrectionem statu scriptores N. T. nihil quidem datâ operâ praeceperunt, sed locis Luc. 16, 23. Act. 2, 27. 31. Rom. 10, 7. 1 Cor. 15, 55. Apoc. 20, 13 s. opinio de animarum corporibus solutarum in orcum receptione proponitur; et qui locum 1 Thess. 4, 13—18 diligenter perpenderit, is non potest non antiquiorum Hebraeorum sententiam de mortuis in soporem quendam delapsis inde eruere¹⁰⁾. At vero apud Luc. 16, 23 jam in orco mortuos poenae praemiaque manere dicuntur, et ap. Jo. 8, 56 Abrahamo mortuo laetitia de Messiae adventu tribuitur. Neque desunt egregia effata, quibus probi piique Christi cultores confestim post mortem in coelum (σκηνας αἰωνίους Luc. 16, 9) ad beatissimum Dei et Christi omniumque coelestium commercium (Act. 7, 55. 59. Hebr. 12, 22—24. 6, 19 s. Phil. 1, 23. coll. Luc. 23, 43) tolli dicuntur¹¹⁾. Atque in joan-

praedicatur, antequam die extremo ultima Dei de iis sententia dicta est.— Contra Paulus apost. communem primaevorum Christianorum sententiam uno tantum loco, 2 Thess. 1, 9, pronuntiat. Atque si 1 Cor. 15, 24 ad τέλος supplendum est τῆς ἀναστάσεως, resurrectio autem non obtingit nisi iis, qui in spiritu s. semen et vim vitae aeternae in se receperunt (cf. not. 4): profecto tandem aliquando, devictis daemoniacis potestatibus, omnes ad beatitudinem perventuri dicuntur. Accedit, ut Deus τὰ πάντα ἐν πᾶσι esse non posset, v. 28, si ullae naturae intelligentes ab eo alienae essent. — Vocabulum ἀποκατάστασις Act. 3, 21 ex constante loquendi usu non est consummatio, perfectio, sed restitutio: at vero dubium est, utrum restitutio omnium, de quibus Deus per prophetas locutus est, eodem arctiore ambitu quo verbum ἀποκαθίσταειν πάντα ap. Matth. 17, 11. coll. Luc. 1, 17 intelligenda sit, an vero etiam comprehendat physicarum rerum restitutionem ad illum perfectiorem statum, qui ante Adami lapsum fuisse putabatur. Ecclesiastico sermone nomine τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων ejusmodi omnium rerum restitutio tandem aliquando futura significatur, quae et diaboli ac daemonum et improborum hominum emendationem et beatitudinem comprehendit. Cf. Winzer: De ἀποκαταστάσει πάντων in N. T. scriptis tradita. Comm. I et II. Lips. 1821.

10) Weizell l. c. p. 916 s.: „In 1 Thess. 4, 13 ss. sucht d. Apost. die Gemeinde üb. d. Schicksal ihrer gestorbenen gläubigen Brüder zu beruhigen. Hätte er nun die Frommen unmittelbar nach d. Tode in d. Seligkeit, o. in irgend einen Zustand höheren Lebens, der Gemeinschaft mit Christus, eingehend gedacht, so ist zu erwarten, dass er nicht unterlassen haben würde das hervorzuheben zur Beruhigung der Gemeinde, etwa in der Art: „,sie sollen üb. d. Loos dieser xεκοιμ. ruhig seyn, schon jetzt seyen sie in einem Zustande höheren Lebens o. doch einer sel. Gemeinschaft mit d. Erlöser““. — „Statt dessen weiss er nur das zum Trost anzuführen, dass sie überhaupt in ein höheres Leben eintreten u. zwar in d. Zeit der Paruse dasselbe erlangen werden.“

11) Verba οὖν Χριστῷ εἶναι Phil. 1, 23 Weizellius l. c. p. 965 de consortio Christi post extremum diem futuro intelligit. cui recte objicit Nitzsch: System d. christl. Lehre p. 389: „Paulus künne aber dem Herrn um kein Haar breit näher. wenn vor dem grossen Tuge, welcher auch den lebendigen christl. Erdbewohnern Christum

neo evangelio notio τῆς αἰώνιου ζωῆς, quae jam hac in vita e fide Christo adjuncta consequitur ¹²⁾ (1 Jo. 3, 14. Ev. Jo. 5, 24), ita sibi constare videtur, ut nullam admittat intercedendum (8, 51 s. 11, 25 s.). Unde quae Christus de sectatoribus suis commercium cum ipso et Deo in coelo olim habituris (Jo. 12, 26. 14, 2 s. 17, 24) dicit, sine dubio de tempore intelligenda sunt, quod mortem confestim sequitur. Neque in eodem evang. adspectabilis tantum Christi reditus, qualem vulgaris primaevorum Christianorum spes expetivit, exspectat (5, 28 s. 6, 39. 44. 54. coll. 1 ep. 2, 28), verum etiam *invisibilis reditio* per saluberrimam spiritus s. efficaciam (14, 3. 18 ss. 28. 16, 16. 19. 22) futura egregie praedicatur. Quae autem de beatissima Christianorum cum divino magistro conjunctione sive statim post mortem, sive resurrectionis demum tempore ineunda in N. T. proponuntur, necessario laetissimam spem de iis, qui hac in terra vinculis fidei, pietatis amorisque conjuncti erant, denuo in aeterno rerum ordine consociandis involvunt.

wiedergebte, zwischen ihnen gar keine Wiedervereinigung Statt fände u. der Tod kein Weg dazu wäre. — Praeunte Bretschneidero Zellerus (in diss.: *Die Lehre des N. T. vom Zustande nach d. Tode*, in ej. *Theoll. Jahrbücher*, 1847, § II. p. 391 ss.) illa N. T. loca, quibus de coelesti vita mortem confestim secutura disseritur, ad solos *martyres* refert, quos N. T. scriptores pariter atque antiquissimi ecclesiae patres tali ac tanta praerogativa dignos censuissent. Sed haec interpretatio non quadrat ad loca Luc. 16, 9 et Hebr. 12, 22 — 24. Ineptissime autem Zellerus, locorum Hebr. 2, 10. 5, 9 specie et Clementis Alex. (τῆς εἰς αὐτὸ μαρτύριον καλοῦμεν, p. 570 ed. Potter) auctoritate deceptus, verbum τετελειωμένοι Hebr. 2, 23 de iis intelligit, qui martyrio ad perfectionem adducti sint. Cui vocis interpretationi, praeterquam quod cum locis Hebr. 7, 19. 9, 9. 10, 1. 14 conciliari nequit, id maxime obstat, quod docente loco Hebr. 11, 40 et consentiente ipso Zellerō οἱ δίκαιοι οἱ τετέλ. in Hebr. 12, 23 idem esse videntur, quorum fidei vim et fortitudinem scriptor c. 11 laudaverat, inter quos haud pauci, ut Noachus, Abrahamus et patriarchae tranquille diem supremum obierant. Rectius Straussius II, p. 639 causam, cur N. T. scriptores in describenda futura hominum sorte sibi non constant, ita explicat: „Ein solches Schwanken — kann uns nicht befremden, wenn wir uns erinnern, wie eben damals die persisch-jüdische Auferstehungslehre u. d. alexandrinisch-jüdische v. einer Vergeltung unmittelbar nach dem Tode sich in Palästina berührten; eine Vermischung, die sich schon in der Lehre der Pharisäer nach dem Berichte des Josephus zeigt. Ja selbst in Einer Person lässt sich, sey es in verschiedenen Entwicklungspertoden, u. in verschiedenen Stimmungen ein Wechsel dieser beiden Anschauungsweisen denken.“ — Wiedenfels: *Der unmittelbare Zustand des Menschen nach d. Tode*. In *Annalen der gesamten Theologie*. 4 Jahrg. (1834) 16 H. p. 45 ss. Rittelmeyer: *Essai sur la doctrine des âmes après la mort*. Strasb. 1840.

12) Ζωὴν αἰώνιον ubique in N. T. de vita resurrectionem secutura dict, probare studet Käruffer: *De biblica ζωῆς αἰώνιου notionē*. Dresd. 1838, cuius opinio nullo modo conciliari potest cum locis Jo. 5, 24. 1 Jo. 3, 14 al. Cf. § 171, not. 2.

§ 232. *Ecclesiasticae doctrinae expositio historica.*

Non solum Judaeo-Christiani rudiores et Montanistae, sed etiam celebriores antiquissimi ecclesiae patres (Papias, Justin. M., Iren., Tertull.) vestigiis apocalypscos insistentes exspectationi terrestri regni millenarii (*chiliasmo*) commentoque huic spei conjuncto de duplici hominum resurrectione (Apoc. 20) addicti fuerunt, qui error a sec. III potissimum alexandrinorum doctorum studiis ita profligatus est, ut abhinc semper ab ecclesia damnaretur nec nisi apud sectas quasdam vel singulos homines refugium reperiret¹⁾. Contra eos, qui animas vel cum corporibus in morte interire et resurrectionis tempore vitae restitui (Thnetopsychitas in Arabia sec. III), vel in soporem usque ad resurrectionem duraturum (*ψυχοναυνυχλα*) delabi docebant²⁾, ex animarum natura earum perennitas communi ecclesiae consensu defendebatur. Usque ad sec. IV animas corporum expertes in separatis orci locis (paradiso³⁾ et gehenna s. inferno) usque ad novissimum diem detineri ibique jam nunc sortem suam illo die e justissima Dei sententia definendam praesentire, solosque *martyres* confestim post mortem in coelos tolli censebatur; sec. autem IV omnibus piis Christianis statim post mortem coeleste domicilium assignari coe-

1) Computatio mille annorum facta est e comparatione sex dierum creationis cum septimo die, quo Deus quievisset (1 Mos. 2, 2) et locis Ps. 90, 4. 2 Petr. 3, 8. — Theologi distinxerunt olim: 1) Chil. *crassum*, cui Judaeo-Christiani, Anabaptistae, alii addicti fuerunt, quo in terrestri regno millenario praeter absolutam pietatem et morum sanctitatem summa externorum bonorum copla expectatur. 2) Chil. *subtilis*, cujus patroni, velut J. W. Petersen († 1727), Jo. Alb. Bengelius († 1752), Jo. Aug. Crusius († 1775), absolutum religionis et virtutis imperium mille annos in terris duraturum post universalem Judaeorum conversionem et regni pontificii excidium speraverunt. 3) Chil. *subtilissimus*, cujus Spenerus et alii temere incusati sunt, qui nihil sperabant nisi hoc, fore, ut jam ante diem extremum religio christiana perfectam victoriam reportaret. — Cf. (Corrodi:) *Krit. Geschichte des Chiliasmus*. 3 PP. *Frankf. u. Leipz.* 1781 — 83. 2 Aufl. *Zürich* 1794.

2) Psychopannychiam Anabaptistae, Thnetopsychitarum commenta Sociniani recoxerunt. Contra illos Calvinus scripsit librum: *Ψυχοναυνυχία*, quo refellitur eorum error, qui animos post mortem usque ad ultimum judicium dormire putant. Par. 1534. Cf. Conf. scot. 17.

3) Distinguendus est quadruplex paradisus: 1) *terrestris*, in quo protoplasti ante lapsum erant constituti, 1 Mos. 2, 15. 3, 23. 2) *subterraneus*, locus in orco, ubi animae piorum degunt ante resurrectionem, cf. p. 499. 3) *coelestis*, locus in coelo 2 Cor. 12, 4 et apud antiquissimos patres (cf. Thilo Cod. apocr. N.T. I, p. 748 ss.), postea ipsum coelum; 4) *idealis* i. q. beatitudo animi. — Jo. Schultheß: *Das Paradies, das irdische u. überirdische, historische, mythische u. mystische, nebst krit. Revision der bibl. Geographie*. *Zür.* 1816.

pit. Contra Gnosticos, qui materiae tamquam peccatorum principio ideoque corporis restitutioni inimici in sola animorum immortalitate statuenda acquieverunt, inter Catholicos rudior opinio invaluit, qua fere eadem, quibus nunc utimur, corpora animis rursus conjungi dicebantur, unde locutio exstitit de *resurrectione carnis* ⁴⁾). Mediam inter Gnosticorum et Catholicorum ⁵⁾ decreta viam Origenes ingressus est, qui multa N. T. effata ad novissimas res pertinentia allegorice explicuit et Pauli apostoli vestigia premens futura corpora ab iis, quibus nunc induti sumus, diversa fore et ex quodam eorum semine efformatum futuroque praestantiori rerum ordini adaptatum iri docuit, et praeterea improborum quoque hominum pariter atque diaboli et daemonum emendationem indeque oriundam eorum beatitatem tandem aliquando futuram (*ἀποκατάστασιν τῶν πάντων*, cf. p. 505 not. 9) defendit. Contra quae saniora Origenis decreta atrocior sententia de tormentorum infernalium aeternitate victoriam quidem reportavit, sed maxime Gregorio Magno auctore inter Pontificios *purgatorii ignis* commento aliquantum mitigata est, cujus ignis doloribus ii Christiani, qui in terra pro peccatis venialibus non eas, quas debebant, satisfactiones praestitissent, cruciari et ita lustrari dicebantur, ut pro expiatae culpa modo citius seriusve in coelum recipi possent ⁶⁾). Sed haec melioris sortis adipiscendae facul-

4) Iren. V, 12, 3: „Non aliud est, quod moritur, et aliud, quod vivificatur. Quid ergo erat, quod moriebatur? Utique *carnis substantia*. Hanc itaque dominus venit vivificaturus.“ Tertull. de resurr. c. 35: „Omne, quod pater mihi dedit, non perdam ex eo quidquam, i. e. nec capillum, sicut nec oculum, nec dentem. Ceterum unde erit fletus et dentium frendor in gehenna, nisi ex oculis et dentibus?“ — Aquilejense symboli apost. exemplum exhibuit: „resurrectionem *hujus carnis*.“ — Ceterum patres ecclesiastici in resurrectionis dogmate contra adversarios explicando et defendendo magnam diligentiam posuerunt. Cf. B.-Crusius *Comp. d. DG.* II, p. 371, not. f.

5) In symbolis oecumenicis decreta biblica simpliciter repetuntur. Symb. apost. „Inde (e coelis) venturus est judicare vivos et mortuos.“ — Nic.-const.: Πιστεύομεν — εἰς Ἴησ. Χριστὸν — πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος. — Ομολογοῦμεν ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. — Symb. athanas. 37 — 39: „Ascendit ad coelos — inde venturus est judicare vivos et mortuos. Ad cujus adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis et reddituri sunt de factis propriis rationem, et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui vero mala, in ignem aeternum.“

6) Qua cum opinione non confundenda est Origenis notio de *πύρι καθάρσιω*, quo in fine mundi animae lustrarentur. Cf. Münscher-Cölln *DG.* I, p. 60. Ad posteriorem Pontificiorum doctrinam jam propius accessit Augustinus *Enchir.* 68: — „Incredibile non est — nonnullos fideles (post hanc vitam) per ignem quandam *purgatorium*, quanto magis minusve bona pereuntia dilexerunt, tanto tardius citiusque

tas non ultra extremum diem conceditur, quo sine ulla decreti divini retractandi spe sua cuilibet promerita sors definitur. Opinio de igne purgatorio, locis 2 Macc. 12, 43 ss. 1 Cor. 3, 13 male firmata, in conc. florentino (a. 1439) et tridentino sancita, a Graecis semper repudiata est. E Pontificiorum opinione viventium jejuniis, suffragiis, elemosynis, offerendis missarum sacrificiis poenae purgatorii mitigari ac decurtari possunt. ⁷⁾ Veteres Protestantes opinionem de igne purgatorio, utpote doctrinae de vicario Christi merito vehementer adversantem magnorumque abusuum matrem, una cum subterraneae geographiae commento a Scholasticis efficto aversati sunt ⁷⁾ animosque confestim post mortem rectâ viâ eum in locum migrare, qui postea in perpetuum iis destinatus esset ⁸⁾, pios quidem in sedes beatas, impios in miserias, quae utraque sedes *ubi* essent, nunc a nobis nesciri docuerunt (not. 7). Sed a Catholicorum praeceptis de adspectabili et splendido Christi reditu, de resurrectione cor-

salvari; non tamen tales, de quibus dictum est, quod regnum Dei non possidebunt. — Cf. J. G. Ch. Hoepfner: De origine dogmatis rom. de purg. Hal. 1792.

7) Art. smalc. p. 307 s. „Purgatorium et quicquid ei solennitatis, cultus et quaestus adhaeret, mera diaboli larva est. Pugnat enim cum primo articulo, qui docet, Christum solum et non hominum opera animas liberare.“ Conf. helv. II, 26: „Quod quidam tradunt de igne purgatorio, fidei christianae — purgationique plenae per Christum — adversatur.“ — Conf. gall. 24. angl. 22. — Scholastici eosque saeculi posteriores Romanenses quinque animarum receptacula distinguunt: 1) *Infernum* (*die Hölle*), paludem sulphuream, cui multi formam infundibili tribuebant, in infimis terrae situm, in quem conjiciantur extremae impietatis et contumaciae homines. 2) *Purgatorium*, inferno proximum. 3) *Limbum infantum*, in quo concludantur infantes sine baptismo mortui, et a coeli gaudiis pariter ac inferni tormentis remoti solas *damni* poenas lunt. *Limbus* appellatur, quia est quasi ora et extremitas quaedam inferni, sicut limbus vestimenti. 4) *Limbum patrum*, limbo infantum contiguum, in quo erant patriarchae et omnes Sancti veteris testamenti, antequam a Christo in coelum abducti sunt (cf. § 185, not. 6), unde ab eo inde tempore hic limbus prorsus vacuus esse dicitur. Cf. Niemann: De distinctis Pontificiorum in inferno classibus. Jen. 1689. — 5) *Coelum*, beatorum sedes. — Protestantium sententiam succincte declarat Gerhardus: „De receptaculis et domiciliis. Scriptura generali appellatione vocat locum Jo. 14, 2. Luc. 16, 28. Act. 1, 25., non quod sit corporeus aliquis ac physicus locus proprie dictus, sed quia est certum quoddam *πoῦ*, in quod animae a corpore segregatae congregantur. Talia receptacula, habitacula, custodias et promtuaria animarum scriptura enumerat tantum duo, quorum unum animabus piorum praeparatum communissima appellatione vocatur *coelum*, alterum animabus impiorum destinatum vocatur *infernus*.

8) Conf. helv. II, 26: „Credimus, fideles recta a morte corporea migrare ad Christum, — item infideles rectâ praecipitari in tartara. Cat. min. p. 375 s. „Oramus, ut pater coelestis, quum hora mortis venerit, felicem vitae exitum nobis largiatur nosque ex hac miseriarum valle ad se in coelum recipiat.“

porum, de iudicio extremo, de mundi interitu, de aeterna proborum beatitudine, improborum damnatione Evangelici nihil recesserunt⁹⁾. Quae in libris symbolicis minus finite de *natura* corporum vitae restitutorum docentur¹⁰⁾, ea theologi subtilius ita exposuerunt, ut „idem numero et substantia corpus, quod in hac vita gessimus, novissimo die resurrecturum esse ac proinde corpora resuscitata quoad *substantiam* non fore spiritualia, sed solum quoad *qualitates*“ (Quenst.) docerent¹¹⁾. Praeterea duplex Dei iudicium

9) Conf. aug. XVII: „Item docent, quod Christus apparebit in consummatione mundi ad iudicandum, et mortuos omnes resuscitabit, piis et electis dabit vitam aeternam et perpetua gaudia, impios autem homines ac diabolos condemnabit, ut *sine fine crucentur*. Damnant Anabaptistas, qui sentiunt, hominibus damnatis ac diabolis finem poenarum futurum esse. Damnant et alios, qui nunc spargunt iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis.“ — Conf. helv. II, 11. p. 485 s: „E coelis idem ille redibit in iudicium tum quando summa erit in mundo consceleratio et antichristus — omnia opplevit —. Redibit Christus — iudicaturus vivos et mortuos. Resurgent enim mortui, et *qui illa die* (quae omnibus incognita est creaturis) *superstites futuri sunt, mutabuntur* in momento oculi, fidelesque omnes — cum Christo ingredientur in sedes beatus sine fine victuri. Increduli vero vel impii descendent cum daemonibus ad tartara in sempiternum arsurum atque ex tormentis nunquam liberandi. Damnamus ergo omnes negantes veram resurrectionem. Damnamus eos, qui senserunt, et daemones et impios omnes aliquando servandos et poenarum finem futurum.“ Uberius res novissimae disputantur in Conf. belg. 37. coll. Conf. scot. 11.

10) Apol. Conf. p. 194: „Mors ipsa servit ad hoc, ut aboleant carnem peccati, ut prorsus novi resurgamus.“ Cat. maj. p. 501: — „exspectamus, ut haec nostra caro cum omnibus suis sordibus et vitiiis abolita et sepulta exsurgat a mortuis ad perfectam et absolutam sanctitatem, nova atque immortalis vita animata. — Quod autem hic ponitur *Auferstehung des Fleisches, carnis resurrectionem*, ne hoc quidem valde apte et bene lingua nostra vernacula expressum est. — Verum recte et gravine loquendo germanice diceremus *Auferst. des Leibs od. Leichnams*, h. e. *corporis* resurrectionem. Attamen res est momenti non magni, dummodo verborum sensum recte percipiamus.“ — F. C. p. 649: „De resurrectione scriptura perspicue docet, quod *hujus nostrae carnis*, quam circumferimus, *substantia*, sed tamen a peccato mundata sit resurrectura.“ — Luther: Werke, XV, p. 291: „Wenn wir v. Todten auferstehen u. neue Leiber überkommen werden, die werden wohl rechte Leiber v. Fleisch u. Blut u. allen Gliedmassen seyn, aber sie werden nicht mehr so schwer u. ungelenck seyn, sondern gleich wie wir mit Gedanken itzt behend da u. dort sind, also werden wirs dazumahl mit dem Leibe können thun.“

11) Vel ut Gerhardus dixit: „eodem corpora *substantia* numerali, diversa vero *qualitate* donati.“ — Quasdam qualitates omnibus resuscitatis, piis et impiis, communes, alias tantum piis, alias impiis proprias, et illis quidem ad beatitudinem perfruendam, his ad pervertendam miseriae tormenta necessarias fore finxerunt. — Praeterea patres eccles. Scholasticos et orthodoxos theologos multum vexavit quaestio, qua aetatis forma et corporis statura homines resurrecturi essent. Alii e loco

distinxerunt, *particulare*, quo cuilibet sua sors vel in agone mortis, vel statim post mortem designaretur, et *universale*, quod in omnes homines die extremo exerceretur. — De *interitu mundi* in libris symbolicis nihil profertur. Postiores theologi totam rerum universitatem secundum materiem et formam, solis exceptis naturis intelligentibus, universali incendio in nihilum redactum iri docuerunt, nec tamen iis refragati sunt, qui cum veteris ecclesiae doctoribus non *substantiae mundi abolitionem*, sed *qualitatum immutationem* sperare mallerent. — Varios et beatitatis et miseriae gradus (p. 444, not. 11) distinxerunt. Praecipuam beatitatis s. vitae aeternae partem in *beatifica Dei visione*, h. e. perfectissima Dei cognitione indeque oriunda *Dei fruitione*, posuerunt. Damnatorum poenas fore dixerunt et *privativas* s. poenas *damni*, in beatitatis defectu sitas, et *positivas* s. poenas *sensus*, et has quidem tum *internas*, h. e. conscientiae tormenta, tum *externas*, quae squalidissimo domicilio, infernali igne¹²⁾ miseroque cum ceteris damnatis hominibus, diabolique et daemonibus consortio continentur. — Haec orthodoxa decreta inde a medio sec. XVIII partim valde immutata, partim prorsus rejecta sunt. Plurimi enim supranaturalistae ea, quae in N. T. de externae reditutionis Christi pompa traduntur, poetico et symbolico orationis ornatui tribuerunt, quo nihil nisi universe *splendor* illius reditutionis significaretur. Praedictiones biblicas de externo iudicii actu ab humanorum judiciorum forma desumptas ad internum, quo quisque per Christi e coelis reversi efficaciam imbuendus esset, factorum suorum terrestrium sortisque futurae iis ac-

Eph. 4, 13 (μέχρι καταστήσωμεν — εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ) perperam intellecto eos e sepulchris prodituros esse eā corporis forma, quam quis habuisset vel habiturus fuisset completo tricesimo tertio aetatis anno (quippe eo aetatis anno quo Christus mortuus esset), alii ex Apocal. 20, 12 (εἶδον τοὺς νεκροὺς μικροὺς καὶ μεγάλους κ. τ. λ.) cujuslibet corporis eam aetatem et formam fore, qua mortuus esset (ita Gerhard., Quenst.), collegerunt, alii normam quaesiverunt non in statura Christi, sed in *naturali* cujuslibet corporis *ἀμῆ*, ad quam hac in terra pervenisset vel perventurus fuisset. Cf. Quenstedt IV, p. 604 s. Hnr. Opitz: De statura et aetate resurgentium. Kil. 1707. — E Thomae Aquin. decreto ipsa „*intestina* resurgent in corpore sicut et alia membra, et plena erunt non quidem turpibus superfluitatibus, sed nobilibus humoribus.“ — Baier: Compend. theol. post. p. 334: „Recipient etiam *sexum* et partes seu membra omnia, quae in hac vita habuerunt, licet non ad veterem usum redintegrandum: tamen ad integritatem corporis organici.“

12) Plerique hunc ignem *materialem* quidem (unde Tertull. montes ignivomos *fumariola* ignis infernalis vocat), sed prorsus singularem esse censuerunt, alii, ut Hutter., Hassenreffer., eum tropice interpretati sunt de summis cruciatibus.

commodandae sensum revocarunt. Deinde totalem corporis morituri extremoque die cum animo rursus conjungendi aequalitatem negaverunt, sed e potioribus hujus terrestris corporis partibus sive e „primis ejus staminibus“ novum et sublimiori rerum ordini aptum corpus efformatum iri docuerunt, cui sententiae plurimi quoque rationalistae adstipulantur, ita tamen, ut novi et praestantioris corporis productionem non extremo demum quodam die, sed confestim post discessum singulorum e vita terrestri sperandam asserant. Orthodoxo decreto de *absoluta* poenarum infernalium aeternitate alii sententiam de *hypothetica* earum aeternitate (qua in aeternum puniendi et torquendi censerentur, qui numquam resipiscerent, sed in aeternum peccarent), vel de *relativa* aeternitate (si quidem qui serius ad bonam frugem redirent eoque reditu beatiores fierent, tamen probitate et beatitudine longissime ab iis relinquerentur, qui jam nunc ad Deum se convertissent) substituerunt¹³⁾, alii antiquam notionem de ἀποκατάστασι τῶν πάντων amplecti maluerunt (p. 426, not. 11). Neque totalem hujus universi *deletionem* recentiores supernaturalistae defendere amplius ausi sunt, sed tantummodo transformationem et exornationem vel totius mundi, vel solius systematis solaris, vel solius telluris. Rationalistae plerasque biblicas et ecclesiasticas notiones eschatologicas e Judaeorum opinionibus de Messia rebusque ei peragendis repetunt in iisque involucra cernunt, quibus olim notiones verae et in aeternum valiturae de animorum perennitate eique conjuncta justa factorum terrestrium retributione adumbrarentur et ad vulgarem captum accommodarentur. A pantheistis, qui sibi constant, ipsam animorum perennitatem negari, jam § 106 vidimus¹⁴⁾.

13) Contra poenarum aeternitatem cf. (Beyer:) *Ueb. d. Strafen d. Verdammten u. deren Dauer*. Leipz. 1732 u. 84. Ammon: *Symbolae theol. et criticae ad doctrinam de poenarum divinarum duratione in altera vita*. In ej. *Opusc. theol.* Erl. 1793. p. 109 ss. Gabler: *Einige Hauptgründe gegen d. Ewigk. der Höllestrafen*. In ej. *Kleinere theol. Schriften*, p. 572 ss. Klabber: *De damnatione improborum aeterna*. Tub. 1821. Lucius: *Essai sur l'éternité des peines*. Strasb. 1840. — Aeternas poenas denuo defendit easque in tristissimo peccatorum in terra commissorum dolore et totali facultatis honeste agendi jacturâ reponit Erbkam: *Ueb. d. L. v. d. ewigen Verdammnis*. In Ullmann u. Umbreit: *Theol. Stud. u. Krit.* 1833. 2 H. p. 384 ss. — Cotta: *Historia succincta dogmatis de poenarum infernalium duratione*. Tub. 1774.

14) E Schellingianis, qui immortalitatis notionem impugnarunt, principie notandus est Blasche: *Philos. Unsterblichkeitslehre. od. wie offenbart sich d. ewige Leben?* Erf. u. Gotha 1831; ex Hegelianis Feuerbach: *Gedanken üb. Tod u. Unsterblichk.* 1830. Richter: *Die Lehre v. d. letzten Dingen*. 1 Bd.: *Kritik der Lehre v. Tode, v. d.*

§ 233. *Epicrisis.*

Immortalitatis spes animis hominum non minus alte insita est, quam persuasio de summo numine. Sine immortalitatis spe harmonia illa deesset, cujus legem et necessitatem impressam nobis esse vidimus (§ 7). Quam ob causam omnibus populis, qui e barbarie ad aliquem ingeniorum cultum emergerunt, illius quoque spei lumen illuxit, licet aliquamdiu imaginationis ludibriis vel maxime obtenebratum. Ipsa enim tristis illa orci imago (p. 497) nos docet, quantum totalis interitionis notio ab animis sui consciis abhorreat. Majore demum morum depravatione vel justo argutioris sapientiae praestigiis laetissima spes exstinguitur. Cujus spei argumentum, quum in scientiam non cadat, sed fide amplectendum sit, geometrica demonstratione probari non posse, facile intelligitur. Nihilominus argumenta, quae ad animorum perennitatem probandam afferri solent¹⁾, intimo et sancto desiderio, quo ad spem concipiendam cogimur, explicando et declarando egregie inserviunt. Quorum argumentorum portiora haec sunt: 1) Arg. metaphysicum, in leibnitio - wolfiana schola frequentissimum, e natura animi, quae non corporea, sed simplex ideoque dissolutionis et interitionis expers substantia sit, petitur. Cui argumento recte quidem obijcitur,

Unsterblichk. u. v. d. Mitte'zuständen. Bresl. 1833. II Bd.: Die Lehre v. d. letzten Dingen in objectiver Rücksicht od. d. Lehre v. jüngsten Tage. Berl. 1844. Ej. Die neue Unsterblichkeitslehre. Bresl. 1833. Richtern impugnarunt Goeschellius, Fichtius filius, Weissius, de quorum scriptis cf. Jul. Müller in Ullmann u. Umbreit: Theol. Stud. u. Kritik. 1835. 3, p. 703 ss. Weiss: Die philos. Bedeutung der christl. Lehre v. d. letzten Dingen. In eod. promtuar. 1836. 2, p. 271 ss.

1) Mos. Mendelssohn: *Phädon, od. üb. d. Unsterblichk. d. Seele. Berl. 1767. 6 Aufl. mit Zusätzen v. Friedländer. 1821. [Spazier: Antiphädon. Leipz. 1785.] Bonnet: Philos. Palingenese o. Gedanken üb. d. vergangenen u. zukünft. Zustand lebendiger Wesen. Aus d. Französ. v. Lavater. Zürich 1769. 2 The. J. P. F. Richter: Das Campanerthal o. üb. Unst. d. S. Leipz. 1797. Ej. Selina o. üb. Unst. 2 Bde. Stuttg. 1827. Ch. Fr. Sintenis: *Elpizon o. üb. Fortdauer im Tode. 3 Bde. Danz. 1803. Abel: Ausführl. Darstellung des Glaubens an Unsterblichk. Frankf. 1826. Hüffel: Briefe üb. d. Unsterblichk. der menschl. Seele. Karlsr. 1832. Ej. Die Unsterblichk. aufs Neue beleuchtet. Karlsr. 1836. Neubig: Die philos. Unsterblichkeitslehre. Nürnberg. 1834. Backwell: Evidenter Beweis eines zukünft. Lebens aus Gründen der Naturforschung. Aus d. Engl. Weim. 1836. Aebli: *Ueb. Unst. d. Seele u. ihr Zustand jenseits des Grabes. Zürich 1839. Nürnberger: Stilleben o. üb. Unst. d. Seele. Kempten 1859. Geisse: Ueb. Unsterb. aus d. Gesichtsp. d. Philos. Marb. 1842. Multa alia scripta recenset Bretschneid. Entwickel. d. dogmat. Begriffe p. 825 — 80.***

quid sit animus, a nobis ignorari, nec nisi *quid agat* cognosci. Materialistae quidem e certissimis quibusdam experientiae documentis colligunt, animum nihil esse nisi concentum partium et virium corporis ideoque cum corpore interituum esse. At vero illa experientiae documenta tantummodo arctissimam corporis et animi conjunctionem, qua fit, ut animi vis et efficacia in multis e corporis dispositione pendeat, minime vero corporis et animi aequalitatem probant. Alia autem nos docent; animum in corpus eximiam vim exercere et corpore superiorem esse ab eoque diversum²⁾. 2) Arg. *teleologicum*: Omnes praeter hominem creaturae, nisi externa vi impediuntur, finem obtinent ipsarum naturae et facultatibus conformem. Soli homines, etiamsi faustissima iis obtigerit externa rerum conditio, non ad cultum adscendunt ingenii eorum conformem, quia infinitae tum in rebus cognoscendis, tum in honestate exercenda, tum in beatitudine percipienda perfectionis, qua Dei similitudo (§ 162) continetur, capaces sunt. Jam vero notio de Dei sapientia non permittit, ut solos homines, qui ipsius Dei imaginem referunt, ab illa lege, qua omnes naturae ad aliquid ultimum et extremum perveniunt, exemptos esse statuamus. Neque obijci potest, *generi* hominum illud propositum esse, *singulis* autem, ut suam quisque partem ad assequendum summum finem conferat. Nam praeterquam quod multi teste historia ad obtinendum hunc finem nihil conferunt, etiam totius generis perfectioni in terris impedimenta obstant, quae numquam tolluntur. Accedit, quod praestantissimi homines ardentissimo desiderio tamquam singulae personae summam perfectionem expetunt. Ita autem ad spem vitae post corporis mortem perennis, qua vires nostras perficere pergamus et desiderio illi magis magisque satisfaciamus, amplectendam compellimur. 4) Argum. *theologicum*, a divinae sapientiae et benignitatis et iustitiae notionibus depromptum. Non enim concedi potest, Deum sapientissimum, qui nihil temere instituit, facultatibus ad infinitam perfectionem aptis sine ulla eas perficendi spe nos instruxisse. Neque amoris divini notio permittit, ut vitae aeternae desiderium sine ulla eventus spe nobis inditum censeamus. Denique cum iustitia divina conciliari nequit manca factorum humanorum retributio, qualem hac in vita deprehendimus. Haud pauci quidem obijciunt, iustitiam divinam perfecte se exserere in voluptate ac delectatione jam nunc cum virtutibus conjuncta, in mo-

2) Cf. quae de nexu corporis cum animo uberius disputat Scheidler: *Psychologie*, I, p. 336 ss.

lestiae sensu e peccatis oriundo. At vero permulti peccatores conscientiae vocibus obstrepunt vel morte e medio turpissimorum flagitiorum cursu abripiuntur, antequam conscientia in iis vim suam exercere coepit. Nisi igitur iustitiae divinae notionem animis nostris altissime infixam abnegare volumus, vitam post fata futuram statuamus necesse est, qua suam quisque pro factis suis mercedem reportaturus sit. 4) Arg. *morale*, cujus variae sunt formae, quae petuntur vel e terrestri inter felicitatem et honestatem dissensu (p. 204), vel e facultate nostra ad illud, quo altius cogitari non potest, perfectionis *ethicae* fastigium progrediendi, vel ex manca terrestri humanorum factorum retributione. Secunda moralis argumenti forma cum teleologico, tertia cum theologico argumento in unum coit. 5) Arg. *analogicum*, inde desumptum, quod in rerum natura nihil intereat, imo ex opinata morte et rerum interitu nova vita prodeat. Quod argumentum fere nullam probationis vim habet, sed ad summum perennitatem *generis* nostri, non *singulorum* hominum evincit³⁾, quamvis nonnullae animalium, ut ovuli in erucam, eruae in nympha, nymphae in papilionem transmutationes doceant, fieri posse, ut humanus quoque animus post huius corporis mortem in novi corporis formam transeat. Ceterum multo efficacius, quam ulla argumentatio philosophica, vel summi acuminis plenissima, ad confirmandam immortalitatis spem valent viva et vegeta pietas sincerumque virtutis studium⁴⁾ atque inter Christianos intimum divini magistri et

3) Döderlein Instit. II, p. 474 s.: „In illa (*παλιγγενεσία*, qua nihil in omni rerum natura interire dicitur) *res* nomen cum *forma* amittit, transmutatur, interit, migrat, nisi quis velit olera vel herbas, quae e cadavere forsitan humano nutrimenta augunt, *hominis* nomine compellare —. Quemadmodum enim is, qui ab oleribus, ab animantium carne, a vino et reliquo apparatu vires corporis recreat et earum rerum usu ac interitu accipit accessionem corporis sui, non facile tribuerit rei destructae et consumptae *παλιγγενεσίαν*, nec herbam vel leporem in corpore suo revixisse statuat, neque si particulas a corpore nostro superstitae secretas intelligimus aliis corporibus accedere et nutrimenta praebere, nos ipsos in his *ἀναβιώσκει* defendimus: Ita si solum putredine corpus jam plantae alit, jam vermes, vel si cadaver aëri expositum fluctibusque traditum dulcis vulturibus piscibusque esca, ferarum in sanguinem succumque convertitur, ex hac *ἀναβιώσκει* vitae superioris sensum suavem vel solatia valde magna praecipere equidem non ausim.“

4) Vice versa immortalitatis spem egregium virtutis incitamentum et adminiculum esse, non est, quod doceatur. Unde autem minime sequitur, eos, qui hanc spem sistent, non ipsius virtutis amore, sed praemii futuri studio ductos honeste agere, neque sincerum virtutis amorem cogitari posse nisi abjecta demum immortalitatis spe. Potius tenenda sunt ea, quae alicubi docet Weisse: „*Die Behauptung, dass erst bei klarer,*

spiritus s. consortium (p. 127), quemadmodum in mutuo pietatis et amoris vinculo certissimum quoque spei consortii amicorum et familiarium post mortem iterandi⁵⁾ pignus et praesidium inest (§ 199 extr.). Neque ullo modo terrestres vitae recordationem, quippe qua sublata nulla esset futura retributio, a vera immortalitate sejunctam cogitare licet. Quae autem praeterea spectant ad perennitatis nostrae naturam, ad formam, qua vivere perrecturi simus, num fortasse saepius formae mutationem subituri simus, ad locum, in quem transferendi simus, num fortasse, quod nonnullis nuper placuit, pro gradibus progressionis nostrae ad perfectiora deinceps per varia coeli corpora migraturi simus, ea pro angustis cognitionis nostrae cancellis enucleare non possumus. *Coelum* enim et *infernus* imagines sunt, quibus conditio vel laeta vel tristis significatur. Neque pro ea, quae nunc nobis impressa est cogitandi lege, a nobis impetramus, ut animum post mortem cujuslibet corporis expertem cogitemus, unde, quum in omni rerum natura legem continuae successionis observatam vidcamus, summo jure nunc plurimis ea probatur opinio, qua jam ipso mortis actu e primo quodam corporis, quo nunc induti sumus, stamine s. semine novum corpus, praestantiori rerum ordini aptum, effectum iri conjicitur. Quantis autem *ecclesiastica* resurrectionis notio difficultatibus prematur, communi fere nunc consensu conceditur. Recte enim quaeritur, quomodo eadem corporis substantia restitui possit, quae ne nunc quidem semper una eademque est, sed novarum partium accessionibus, veterum secretionibus perpetuam mutationem subit. Deinde corpus, quod nunc nobis est, post mortem in minutissimas particu-

selbstbewusster Verzichtleistung auf Lohn u. Strafe in einem künftigen Leben die vollkommene Ungenüßigkeit des tugendhaften Handelns u. Wollens erreicht werde, ist eine ganz leere Prahlerei u. Eitelkeit. Die wahre Tugend ist nicht die Folge, sondern die Bedingung des Glaubens an Unsterblichkeit. Wie aber durch das Abtreiben der Frucht das Leben der Mutter in Gefahr gesetzt wird, so vergiftet der, welcher freventlich diesen Glauben zerstören will, auch die Quelle desselben.“

5) C. Chr. Engel: *Wir werden uns wiedersehen*. Gött. (1787) 1788. Vogel: *Ueb. d. Hoffnung des Wieders*. Nürnberg. 1806. Rep. in *ej. Glaube u. Hoffn. u. g.* Nürnberg. 1806. Thiele v. Thielefeld: *Alfred u. Ida. Briefe üb. Fortdauer u. Wiedersehen*. 2. Aufl. Leipzig. 1818. Grävell: *Das Wiedersehen nach d. Tode*. Leipzig. 1819. *ej. Briefe üb. d. Fortdauer uns. Gefühle nach d. Tode*. Leipzig. 1821. Holst: *Beleuchtung d. Hauptgründe f. d. Glauben an Ernterung u. Wiedersehen nach d. Tode*. Eisenb. 1828. — Spem confutare studet Streicher: *Ehrmann u. Waller, üb. d. Erinnerung nach d. Tode*. Merseb. 1823. Cf. Bretschneider: *Entwickel.* p. 879 ss.

las dissolvitur, quae in alia eademque etiam humana corpora disperguntur. Itaque etsi lubenter concederemus, has particulas per infinita spatia dispersas per divinae omnipotentiae nutum colligi et in unam compagem rursus conjungi posse: tamen, quum per tot secula deinceps plurium corporum fuerint, prorsus non intelligitur, cui horum corporum extremo die conferantur. Denique si, quod Orthodoxi statuunt, animus per longissimum tempus usque ad extremum diem expers corporis vivere potest, non intelligitur, cur tunc demum involucri ei necessarium sit. Si vero animus involucri corporis carere nequit, confestim post mortem eo induendus erit. — Notio de *adspectabili* et *splendido Christi reditu ad extremum idemque universale iudicium* exercendum futuro non solum insuperabilibus *physicis* difficultatibus ⁶⁾ laborat, sed etiam eo refellitur, quod apostoli jam sua ipsorum aetate hanc spem eventu comprobatum iri putaverunt (p. 501 s.), sed decepti sunt. Deinde si ex orthodoxa notione jam particulari iudicio sua cuiusvis homini sors futura decernitur neque in Dei sententia tum dicenda quidquam posthac mutari potest: non patet, quid juvet ejusdem sententiae repetitio extremo die futura. Ratio humana nullam nisi internae et ethicae reditionis Christi notionem a Joanne adumbratam assequitur. Opinio autem de iudicio *per Christum* olim habendo facillime revocari potest ad puriorem notionem de iudicio divino in quemlibet hominem secundum normam in Christi doctrina et exemplo propositam exercendo. — Doctrinae de *infernalis poenarum aeternitate* obstat primum, quod aeternae poenae nulla proportio est cum finita culpa (p. 414), deinde quod per divinam sanctitatem non aliud poenarum consilium statuere licet, quam quod ad *emendationem* hominum pertinet, denique quod aeternam quorundam hominum reprobationem et miseriam finis, quem Deus in creandis iis hominibus spectavit (§ 162), irritus redderetur (p. 311). Ita pro ratione, qua improbi ad bonam frugem redeunt, poenas eorum mitigari necesse est. Ab altera autem parte ne beatitas quidem piorum unquam omnibus numeris absoluta, qualis solius summi numinis est, sed pro gradu, quo in assequenda Dei similitudine progrediuntur, laetiora incrementa capere putanda est ⁷⁾. — Quaestio de *extrema*

6) Cf. Strauss *Glaubenslehre*, II, p. 668 ss.

7) Hase: *Evang. Dogmat.* p. 111: „*Seltgk. u. Verdammtiss ist das Gefühl des Lebens selbst nach s. Verhältniss zu Gott, wodurch d. äusserere Zustand bedingt wird. Daher statt der schroffen Gegensätze v. Himmel u. Hölle, wie im irdischen Leben, üb. dem ja auch eine gerechte Vorsehung waltet, unendl. Schattirungen v. Lebensherrlichk. u. Armuth.*“

telluris sorte non ad religionem spectat, sed physicarum rerum scrutationi relinquenda est. Attamen telluris historia ejusdemque naturae contemplatio neutiquam erroris convincit eos, qui ingentem illius immutationem aliquando futuram conjiciunt, quam immutationem cum Dei decreto de generis humani salute arctius cohaerere non improbabile est.

Emendanda.

P. 29. lin. 13 leg. 1 Jo. 2, 5. — P. 37. lin. 34 leg. Rom. 13, 8. — P. 39. not. 2. lin. 2 leg. Jo. 6, 15. — P. 40. lin. 9 leg. Jo. 8, 32 ss. 18, 36. — P. 41. not. 5. lin. 9 leg. Rom. 8, 21. *Ibid.* not. 6. lin. 1 leg. Matth. 5, 21 — 48. — P. 42 in textu lin. 3 leg. inauguranda. *Ibid.* lin. 11 leg. 1 Sam. *Ibid.* lin. 13 leg. Rom. 8, 18. — P. 43. lin. 3 leg. Jo. 15, 15. — P. 47. § 22. lin. 11 pro cognitionis humanae leg. animi humani — P. 62. § 27 in litteratura lin. 9 leg. 1825. *Ibid.* not. 3. lin. 3 infer. leg. Phil. 4, 7. — P. 65. not. 2 lin. ult. pro nominibus leg. hominibus — P. 81. lin. 1 leg. 1776. — P. 85. lin. 17 p. ab similia l. similia — P. 87. not. 1. lin. 4 pro Ps. 10, 3 leg. Prov. 10, 3. — P. 89. lin. 1 pro c. 39 leg. v. 39 — P. 92. lin. 15 leg. 1729 — P. 96. lin. 6 leg. effectas — P. 103 in textu lin. ult. leg. 1 Cor. 5, 9 ss. — P. 105. lin. 13 pro novam leg. novum — P. 110. lin. 5 inferiore leg. Act. 20 — P. 113. not. * lin. 4 leg. 1 Reg. 23 — P. 114. § 58. lin. 9 leg. indoles — P. 116. lin. 8 leg. subtiliori — P. 122. lin. 10 leg. deuterocanonicorum — P. 127. lin. 17 pro 4, 6. 27 leg. 27. 4, 6. — P. 137. lin. ult. pro dominicanus leg. oratorianus — P. 143. not. 1. lin. 5 infer. pro 6, 16 leg. 16, 16 — P. 152. not. 18. lin. 4 infer. dele voc. *significavit* — P. 63. § 80. in textu lin. penult. leg. exegetica, historica — P. 172 lin. 3 leg. Rom. 12, 6. — P. 197. lin. 6 leg. Rom. 11, 35. — P. 206. § 104. lin. 1 leg. 1 Cor. 8, 4 — 6. — P. 217. § 109 in textu lin. antepenult. leg. constantissimus — P. 221. lin. 14 leg. cancello — P. 226. lin. 14 leg. 32—34. 4, 1. — P. 235. lin. 18 pro quae leg. quas — P. 238. not. 3. lin. 12 pro sed leg. nec — *Ibid.* not. 6. lin. ult. leg. non sustentata — P. 242. lin. 2 leg. 2 Mos. 3, 2. 4 ss. — *Ibid.* lin. 10 leg. Jes. 7, 10 — *Ibid.* lin. 5 infer. dele voc. eos — P. 253. lin. 11 pro 2, 3 leg. 2, 9. — *Ibid.* lin. 16 pro 4, leg. Jo. 4, — P. 257. not. 6. lin. penult. pro 0, 35 leg. 10, 35. — P. 257. text. lin. ult. leg. Hebr. 1, 6. — P. 258. § 132. lin. 8 leg. duabus — P. 271 lin. 9 pro ditum leg. conditum — P. 288. lin. 16 leg. Matth. 18, 7. — P. 298. text. lin. penult. leg. Tob. 12, 9. — P. 304. lin. 3 leg. Jes. 13, 21. — *Ibid.* lin. 5 infer. pro muliebribus leg. mulieribus — P. 317. lin. 5 infer. leg. Act. 17, 25 — P. 343. lin. 7 leg. pro 44 leg. 14. — P. 361. not. lin. 20 leg. Matth. 26, 34.

